

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Dragan Radulović
Ivan Ivanović
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Branko Banjević
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura

Saša Živković

Prevod na engleski

Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema

D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 700 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XXII, BROJ 87
JESEN 2021

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2021

7 istraživanje

7 Stavovi građana Crne Gore o istorijskim događajima i vrijednostima

51 prizma

51 Razvoj javnih politika u Crnoj Gori
Radenko Ščekić

77 meridijani

77 Globalizacijski *gleichschaltung*
Bojan Jovanović

97 Euroskepticizam u zemljama
bivše Jugoslavije
Ksenija Borilović

121 istorija

121 Politički uzroci otpora i protesta u
Crnoj Gori (Zetskoj banovini)
1929–1935.
Novak Adžić

143 Život u gradovima Crne Gore od
pada pod tursku vlast do
oslobođenja 1878. godine
Jovan Muhadinović

185 Ministarstvo vojno i pomoćni organi
Knjaževine i Kraljevine Crne Gore
Srđa Martinović

313 književnost

313 Njegoševa Luča mikrokozma
između Zapada i Istoka
Alberto Kazela

Književni otpor tranzicijskoj **335**
dehumanizaciji (o stvaralaštvu
Dragana Radulovića)

Sonja Stojmenska-Elzeser

Roman Miodraga Bulatovića **343**
Crveni petao leti prema nebu iz
ugla književnoteorijskih škola

Bojana Pržić

Teorija prevoda kao jedan od **365**
diskursa modernizma

Marijana Terić

toponimija 385

O prezimenima Šekulara **385**

Draško Došnjak

film 399

Nasilno okončavanje života u **399**

Hanekeovim filmovima

Ljubav i Hepiend

Žarko Martinović

televizija 433

Televizijski svijet Živka Nikolića **433**

Snežana Rakonjac

agrikultura 451

Transformacija agrarne zaje- **451**

dnice u Zeti u vrijeme

socijalističke Crne Gore

Ivan Tepavčević

Trgovina vinom u Crnoj Gori **465**

1800–1914

Svetozar Savić

533 školstvo

533 Biologija u crnogorskim školama 1834–1916
*Milica Vušurović***569** analitička psihologija

569 Jungov silazak u podzemlje svijesti
*Ilija Kapičić***595** esej

595 Vijek usamljenih ljudi
*Željko Rutović***605** Dokonost dokoličarstva – beznađe kulture
*Dušan Pejaković***615** genetika

615 Porijeklo naroda, geni i haplogrupe
*Slobodan Jovanović***635** ekologija

635 Najveći fuzioni reaktor na svijetu
*Branislav Radonjić***593** arhiv

593 Zapisano je (9)
Branko Borilović

STAVOVI GRAĐANA CRNE GORE O ISTORIJSKIM DOGAĐAJIMA I VRIJEDNOSTIMA

The research Opinions of Montenegrin citizens about historical events and values is essentially a basic overview of a more comprehensive and complex research that should show in the future whether the Montenegrin education system truly communicates key information, creates proclaimed social values and provides new generations with basic educational skills. In this research, the authors also deal with the question of what factors prevent the development of the mentioned processes or drive Montenegrin citizens in another direction. Such research would give specific instructions on an appropriate development model for the education system and other elements of state policy aimed at forming the key values of citizens.

Iako je direktni povod za ovo istraživanje obilježavanje 80 godina od Trinaestojulskog ustanka, kao jednog od najznačajnijih datuma u istoriji Crne Gore, motivi autora za njegovo sprovođenje ogledali su se, prije svega, u disonantnim tonovima u crnogorskom društvu ka ključnim istorijskim događajima, ali i osjetna manipulacija istorijskim vrijednostima na političkoj sceni. Imajući u vidu navedene faktore i aktuelnu situaciju u crnogorskom društvu, željeli smo da ispitamo što je oblikovalo stavove i istorijske vrijednosti kod crnogorskih građana, ali i kakvo je njihovo bazično znanje i koje su to suštinske savremene i istorijske vrijednosti.

Ideja je bila da se dobije što više parametara koji bi dali potencijalne odgovore ne samo na pitanje koji su ključni elementi istorijskog znanja i vrijednosti trenutno zastupljeni kod crnogorskih građana, već, prije svega, o korelaciji formiranja i zastupljenosti trenutnog znanja sa vrijednosnim stavovima i njihova disperzija po raznim demografskim aspektima.

Dodatno, pokušali smo da formiramo sliku i o ključnim sposobnostima koje bi trebalo da budu razvijane kroz obrazovni sistem i istorijsko obrazovanje i da utvrdimo potencijalnu povezanost između zastupljenosti ovih sposobnosti sa istorijskim znanjem i vrijednosnim stavovima građana.

Istraživanje *Stavovi građana Crne Gore o istorijskim događajima i vrijednostima* suštinski je samo bazični prikaz sveobuhvatnijeg i kompleksnijeg istraživanja koje u budućnosti treba da pokaže da li crnogorski obrazovni sistem suštinski prenosi ključne informacije, kreira društveno proklamovane vrijednosti i osposobljava nove generacije osnovnim obrazovnim vještinama. Autori su se, u ovom istraživanju, samo u osnovi dotakli i pitanja koji to faktori onemogućavaju razvoj pomenutih procesa, ili možda je adekvatnije reći, usmjeravaju crnogorske građane u drugom pravcu.

Takvo istraživanje bi dalo konkretna uputstva po kom modelu treba da se razvija, kako obrazovni sistem, tako i ostali elementi državne politike usmjereni ka formiranju ključnih vrijednosnih stavova građana, a nadamo se da će makar djelimično biti zasnovano na njegovim idejama i zaključcima.

Istraživanje je podržala Matica crnogorska.

Metodologija

Istraživanje je realizovano u periodu od 3. do 10. juna 2021. godine, a ciljnu grupu činila su lica starosti 15 i više godina. Uzorak koji je dizajniran za ovo istraživanje je slučajni

višeetapni stratifikovani, a koji nam obezbjeđuje pouzdanost na nivou od 95%. Kao metodu prikupljanja podataka koristili smo CAPI metodu, odnosno podatke smo prikupljali putem tableta. Upitnik je bio sastavljen od 40-ak pitanja, zatvorenog i otvorenog tipa, a vrijeme potrebno za intervju je iznosilo oko 15 minuta.

Metodološki, upitnik je kreiran s ciljem dobijanja informacija iz četiri oblasti: Što to formira istorijsko znanje kod crnogorskih građana; da li i koliko obrazovni sistem formira ključne vještine predviđene nastavnim planom; kakvo je istorijsko znanje crnogorskih građana o ključnim istorijskim događajima i kakvi su suštinski vrijednosni stavovi građana.

Prvi segment, koji to faktori formiraju istorijsko znanje, imao je za cilj da, prije svega, pruži presjek ključnih uticaja na formiranje istorijskog znanja ali i odnos građana ka formalnom obrazovanju. Crnogorsko društvo, kao suštinski postkonfliktno, ima predispozicije da omogući vaninstitucionalnim faktorima da ostvare jak uticaj na kreiranje znanja. Imajući to u vidu, očekivali smo rezultate o zastupljenosti vaninstitucionalnog obrazovanja i njegovim elementima.

Drugi segment koji se fokusirao na efektivnost razvoja ključnih vještina kroz istorijsko obrazovanje imao je za cilj da procijeni uspješnost, kako klasičnog metoda prenošenja znanja, odnosno kreiranje sposobnosti orijentacije u istorijskom vremenu i prostoru, tako i uspješnost novoformulisanih ciljeva i metoda razvoja analize, kritičkog mišljenja i drugih vještina.

Kroz treći segment željeli smo da procijenimo istorijsko znanje i mišljenja građana o ključnim istorijskim događajima i ličnostima. Vremenski okvir koji smo odabrali, od početka XVI vijeka do pada komunizma u Crnoj Gori, odabran je prije svega iz objektivne limitiranosti upitnika, ali i iz procjene da su događaji prije XVI vijeka manje poznati od novovjekovnih i savremenih. Takođe, događaji iz bliske prošlosti (posljednja

decenija XX i početak XXI vijeka) su više puta obrađeni kroz istraživanja drugih organizacija.

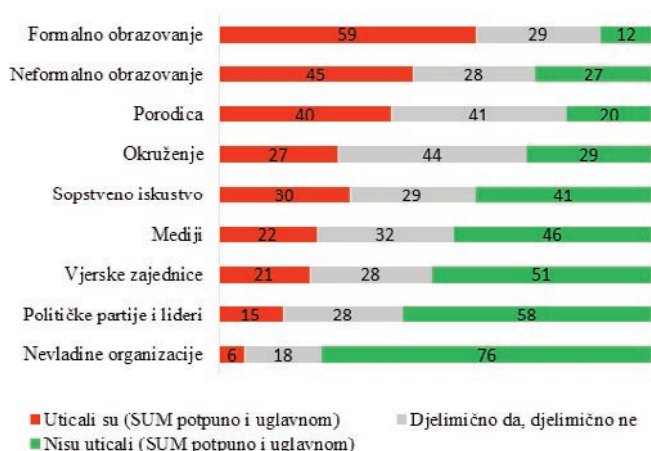
Na kraju, segment o vrijednosnim stavovima građana osmišljen je s ciljem utvrđivanja odnosa građana prema ključnim identitetskim i ideološkim vrijednostima savremenog crnogorskog društva, ali i odnosu prema istorijskim vrijednostima i stavovima.

Rezultati istraživanja

1. Formiranje istorijskog znanja

Kao što smo već naveli, u ovom segmentu željeli smo da utvrdimo uticaj ključnih faktora na formiranje istorijskog znanja, kao i odnos građana prema formalnom obrazovanju. Posebno nam je važan bio pregled uticaja vaninstitucionalnih faktora na kreiranje znanja i vrijednosti.

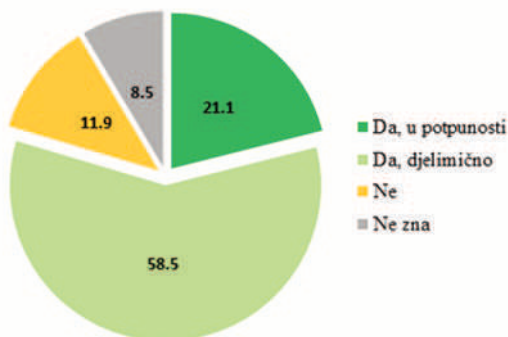
Koliko su sljedeći činioci uticali na formiranje Vašeg mišljenja o istorijskim događajima i pojavama?

Formalno obrazovanje sa 59% je najviše uticalo na formiranje istorijskog mišljenja. Ovaj podatak predstavlja relativno pozitivan trend, ali ipak daje značajnog prostora za kreiranje vannastavnog istorijskog mišljenja. Zastupljenost neformalnog obrazovanja (sa 45% na drugom mjestu) je ključni podatak ovog pregleda.

Da je neformalno obrazovanje uticalo na formiranje njihovog istorijskog mišljenja stav je, u najvećem procentu, ispitanika muškog pola, anketiranih srednje životne dobi, kao i ispitanika/ca sa visokim obrazovanjem.¹

Da li se smatrate da je istorija koju ste učili u školi, tačna?

Prethodnom stavu o zastupljenosti neformalnog obrazovanju snagu daje predstavljeni podatak, da samo 21.1% građana smatra da je istorija koju su učili u školama u potpunosti tačna. Podatak da 58.5% građana ima samo djelimično povjerenje, a 11.9% posto uopšte nema povjerenje u to što su učili, ne treba da bude podatak za uvjeravanje uspješnosti obrazovnog sistema, već da bude poziv na oprez usljed velikog prostora za relativizaciju.

Da bi se stekla kompletna slika o potencijalnoj limitiranosti uticaja formalnog obrazovanja i potencijalnim mogućnostima za

¹ Tabele kontigencije (ukršteni podaci) nalaze se u Aneksu izvještaja.

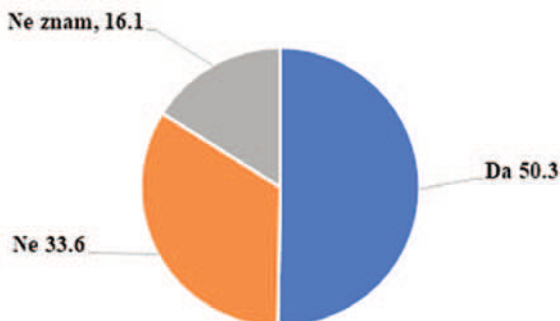
uticaj i širenje neformalnih i vaninstitucionalnih faktora, treba sagledati još par dobijenih informacija. Na pitanje: *Da li se istorija koju ste učili u školi razlikuje od istorije koju ste učili u kući?* prosječna ocjena, na skali od 1 do 5, je 2.58. Ovakva ocjena nije katastrofalna, ali opet daje značajan prostor za mogućnost uticaja spoljnih faktora.

Dodatno, sljedeće dvije grafike koje daju pregled odgovora na pitanja: 1) *Prema Vašem mišljenju, što najviše utiče na kreiranje istorije koja se uči u školama (zvaničnog državnog narativa) i 2) Da li smatrate da istoriju pišu isključivo samo pobjednici?* potvrđuju ovu tezu.

Što najviše utiče na kreiranje istorije koja se uči u školama?

Da li smatrate da istoriju pišu isključivo samo pobjednici?

Naime, nešto manje od trećina građana ima jasan stav da istoriju kreiraju naučne činjenice (30.6%) i da nije tačna nenaučna tvrdnja da istoriju pišu isključivo pobjednici (33.6%). Ovako nisko povjerenje građana u naučni i nepristrasni pristup institucionalnog istorijskog obrazovanja je dodatni faktor za potencijalnu sumnju u informacije i vrijednosti koje obrazovni sistem prenosi.

Koja su DVA izvora iz kojih se najčešće informišete o istorijskim događajima?

Ako se osvrnemo na vaninstitucionalne izvore, o istorijskim događajima građani se najviše informišu preko televizije, pa informativnih portala i društvenih mreža. Knjige i stručna literatura su relativno značajno ispod prethodno navedenih.

Zastupljenost televizije, kao i dalje primarnog medija informisanja, je očekivana. Međutim, kako televizija ne obuhvata samo naučno-obrazovne programe, poput dokumentaraca, već sadrži i široku lepezu nenaučnog sadržaja, koji iz godine u godinu postaje sve više zastupljen, ovaj podatak ipak treba da bude povod za zabrinutost. Ako se na to nadogradi zastupljenost informativnih portala (koji imaju sličnu osobenost

kao televizija) i društvenih mreža sa svojom opravdano lošom reputacijom diseminatora nenaučnog sadržaja, kumulativno dobijamo podatak koji potencijalno predstavlja pogodno tlo za širenje nenaučnih i populističkih stavova.

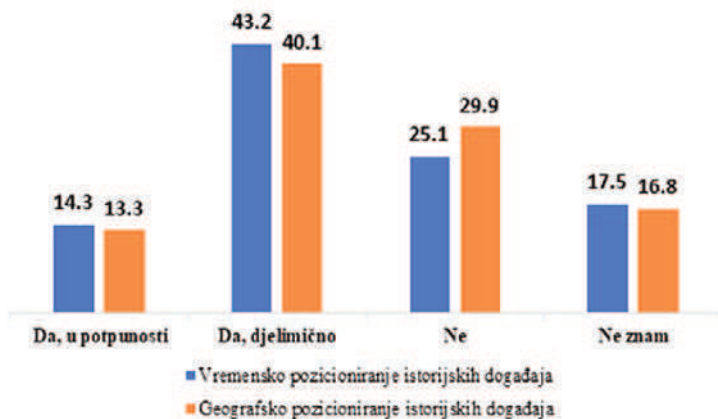
Televizija, kao najčešći izvor informisanja o istorijskim događajima, najviše je zastupljena kod žena, anketiranih starijih od 65 godina i ispitanika sa osnovnim obrazovanjem, dok su informativni portali i društvene mreže najčešći izvor za anketirane mlađe životne dobi i visokoobrazovane.

2. Razvoj ključnih vještina

Razvoj ključnih vještina, tokom nastave istorije, zasnovan je na ideji da ovaj obrazovni predmet može i treba da osposobi osobu, prije svega na samostalno mišljenje i zaključivanje. Kroz analizu izvora, sagledavanje različitih mišljenja i propitivanje utvđenih normi, uz usvojen set naučnih mehanizama, nastava istorije kod učenika treba da razvije vještine analize, kritičkog mišljenja, samozaključivanja, ali i svijest o promjenljivosti kroz vrijeme i prostor, otpornost na manipulacije, prepoznavanje propagande itd. Fokus na razvoj ovih ključnih vještina predstavlja prioritet crnogorskog obrazovnog sistema u protekloj deceniji, međutim ne možemo da kažemo da ti elementi nijesu postojali i ranije.

Kako je upitnik obuhvatao demografski uzorak od 15 godina i više, nije postojala mogućnost detaljne procjene uspješnosti razvoja ovih vještina, međutim jeste nekih njenih segmenata ali i, prije svega, poređenje sa međugeneracijskim obrazovnim iskustvom.

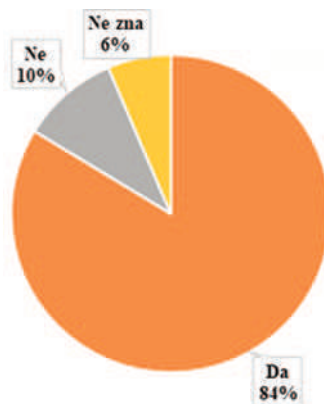
Osnovni cilj klasičnog pristupa nastavi istorije je fokusiranje na razvoj znanja o istorijskim događajima u prostoru i vremenu. Ovakav pristup bio je osnovni metod rada profesora istorije u prošlosti, ali i velikog broja profesora danas.

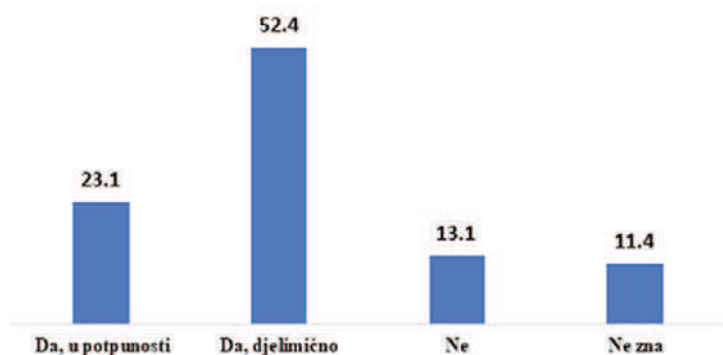
Zbirno (da, u potpunosti + da, djelimično), 57.5% odnosno, 53.4% građana smatra da pozicionira ključne istorijske događaje u vremenu i prostoru. Imajući u vidu fokusiranost, da ne kažemo opterećenost, obrazovnog kadra ovakvim principom rada, a sagledavajući i kasnije konkretne rezultate znanja građana, ovakvi rezultati su poražavajući i još jedan dokaz neefektivnosti ovog principa rada.

Nasuprot tome, postavili smo set pitanja koja treba da procijene zastupljenost i efikasnost savremenog pristupa nastavi istorije. Prije konkretnog upita, postavili smo dva pitanja kako bismo procijenili opšte raspoloženje prema takvoj nastavi istorije.

Da li smatrate da važni istorijski događaji/procesi treba da se uče iz više uglova?

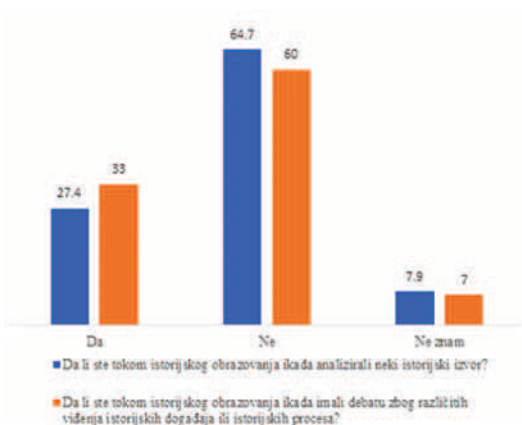

Prema Vašem mišljenju da li lično iskustvo određene osobe utiče na shvatanje istorije?

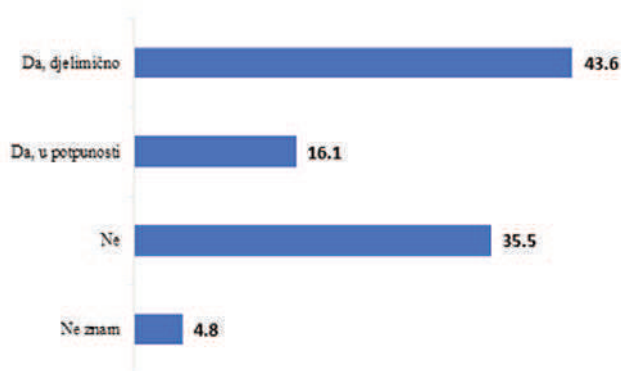
Prvo pitanje, *Da li smatrate da važni istorijski događaji/procesi trebaju da se uče iz više uglova?* dalo je odgovor da suštinski postoji i svijest i raspoloženje ka multiperspektivnom sagledavanju prošlosti. Takođe, postoji i svijest o osnovnom postulatu da lično iskustvo zapravo dobrim dijelom utiče na sagledavanje i shvatanje istorije. Kumulativno, radi se o pozitivnom trendu.

Međutim, kada smo postavili pitanja koja su konkretno trebala da daju uvid u zastupljenost savremenih metoda nastave istorije, a samim tim i ocjenu uticaja i efikasnosti, rezultati su bili poražavajući.

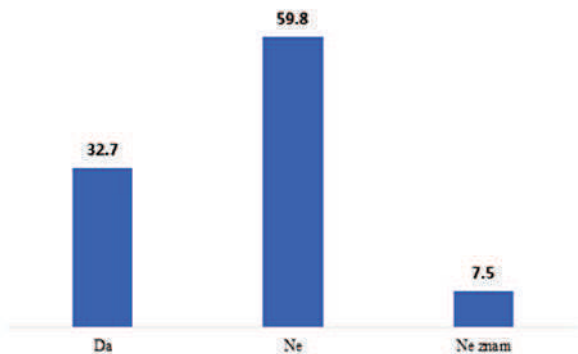

Skoro 2/3 građana nikada nije analiziralo istorijski izvor, a sličan broj nikada nije imao debatu zbog različitih viđenja istorijskih događaja ili procesa.

Da li Vas je istorijsko obrazovanje motivisalo na razmišljanje?

Da li Vas je istorijsko obrazovanje motivisalo na samostalno istraživanje nekog istorijskog događaja/procesa?

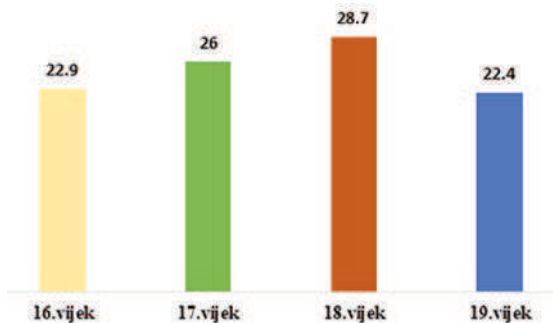
Kao posljedica, skoro istovjetan broj građana nije bio motivisan na samostalno istraživanje nekog istorijskog procesa. Jedini relativno pozitivan trend jeste potencijalni uticaj istorijskog obrazovanja na razmišljanje.

Ono što treba posebno da brine jeste da i pored očekivanih rezultata da će generacije koje su relativno skoro prošle kroz obrazovni proces, ili su i dalje u njemu, imati pozitivnije iskustvo sa savremenim metodama nastave, to nije slučaj. Naprotiv, odgovori su generacijski skoro unisoni sa, iznenađujuće, i određenim negativnim trendom kod mlađih generacija.

3. Istorijsko znanje

Što se tiče znanja o samim istorijskim događajima, pitanja smo postavili linearno tj, krenuli smo od najznačajnijih događaja s početka novog doba, odnosno od početka XVI, do početka posljednje decenije XX vijeka. Već smo rekli da smo uslijed objektivne limitiranosti upitnika, odlučili da postavimo pitanja iz perioda za koji smo procijenili da građani najviše znaju. Takođe, nismo postavljali pitanja koja se odnose na dešavanja iz perioda raspada SFRJ i puta Crne Gore ka obnovi nezavisnosti 2006. godine, jer su slična istraživanja nekoliko puta sprovodile druge organizacije.

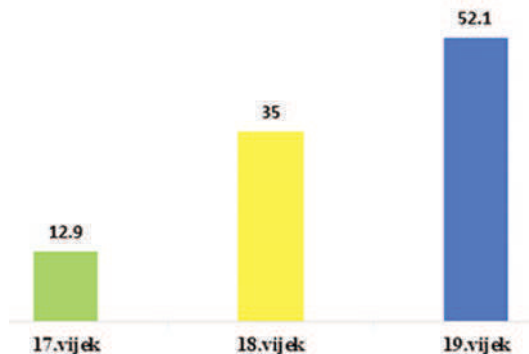
U kom vijeku je Crna Gora započela borbu za oslobođenje od Osmanlija?

Na pitanje, *U kom vijeku je Crna Gora započela borbu za oslobođenje od Osmanlija?* imamo skoro ravnomjerno raspoređene odgovore, gdje najveći broj, ali tek njih 28.7%, daje tačan odgovor. Ovakva disperzija odgovora ne mora da bude posljedica manjka znanja, već nedefinisanosti samog procesa u udžbenicima. Naime, Crnogorci su se nakon pada države Crnojevića, borili protiv Osmanlija i u XVI, a pogotovo u XVII vijeku. Međutim, očigledno je potrebno precizirati da je borba za oslobođenje države, započela početkom XVIII vijeka sa vladikom Danilom Petrovićem Njegošem.

Tačan odgovor, u najvećem procentu, pružili su: muškarci, zatim anketirani starosti od 15-24 godine (svježe im je nastavno gradivo), ispitanici/ce sa visokim obrazovanjem i anketirani koji se nacionalno izjašnjavaju kao Crnogorci.

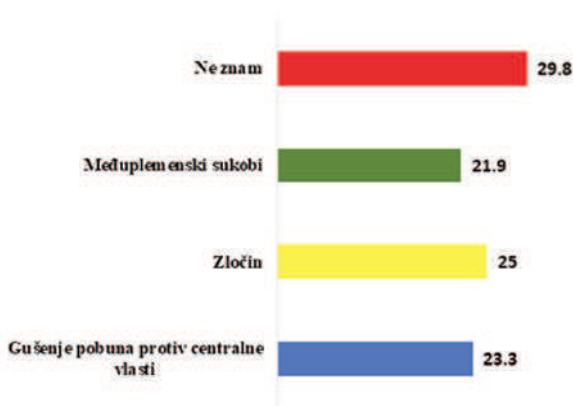
U kom vijeku su se u Crnoj Gori odvojili državna i crkvena vlast?

Na jedno od krucijalnih pitanja iz naše prošlosti, odnosno kada su se u Crnoj Gori odvojili svjetovna i duhovna vlast, nešto više od pola zna da je to bilo u XIX vijeku. Manjak znanja o ovako važnom pitanju je upozorenje da se znanje o suštinskim događajima ne prenosi adekvatno.

Da su se u Crnoj Gori odvojili svjetovna i duhovna vlast u XIX vijeku, u najvećem procentu su odgovorile sljedeće grupacije ispitanika: muškarci, anketirani starosti od 55 do 64 godine, ispitanici sa visokim obrazovanjem, kao i anketirani koji se nacionalno izjašnjavaju kao Crnogorci.

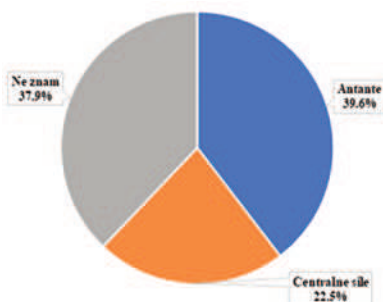
Kako vidite akcije (pohare) Knjaza Danila i vojvode Mirka protiv raznih crnogorskih plemena?

Na najkontroverznije pitanje ovog perioda, odnosno *Kako vidite akcije (pohare) knjaza Danila i vojvode Mirka protiv raznih crnogorskih plemena?* imamo itekako podijeljeno mišljenje kod crnogorskih građana. Skoro podjednako su zastupljena mišljenja da je to bio zločin, gušenje pobuna protiv centralne vlasti i međuplemenski sukob, dok četvrtina građana nema mišljenje. I pored toga što je ova tema jasno naučno objašnjena i prezentovana u udžbenicima, očigledna je izraženost vaninstitucionalnih uticaja. Ono što posebno zabrinjava jeste konzistentnost takvih uticaja čak i za teme iz relativno udaljene prošlosti i neefikasnost trenutnog obrazovnog sistema da ih potisne.

Odgovori koji najviše zabrinjavaju dati su na pitanja koja se odnose na događaje vezane za Prvi svjetski rat. Napominjemo da smo relativno skoro obilježavali 100 godina od početka i kraja ovog istorijskog događaja i imali intenzivnu političku i društvenu raspravu.

Kojem savezu se priključila Kraljevina Crna Gora tokom Prvog svjetskog rata?

Na pitanje, *Kojem savezu se priključila Kraljevina Crna Gora tokom Prvog svjetskog rata?*, samo 39.6% je znalo da je to bio savez Antante, dok skoro isti procenat građana 37.9% nije znao odgovor na ovo pitanje!

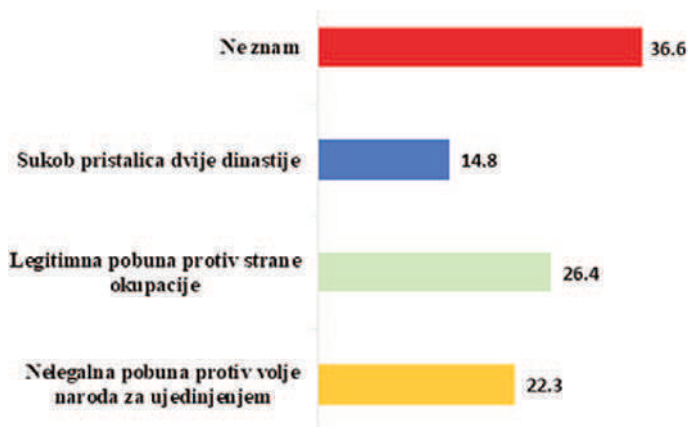
Kakvo je Vaše mišljenje o Mojkovačkoj bici?

Na pitanje o Mojškovačkoj bici, stavovi građana su podijeljeni ali je ipak najzastupljeniji stav da se radi o herojskom činu odbrane savezničke srpske vojske (36.2%), a slijedi stav da se radilo o bespotrebnoj žrtvovanju crnogorske vojske. Ovaj stav ima četvrtina građana. Opet i ovdje imamo dokaz o neefikasnosti obrazovnog sistema da homogenizuje mišljenje o kontroverznim temama.

Da je Mojškovačka bitka bespotrebno žrtvovanje crnogorske vojske, stav je, u najvećem procentu, anketiranih koji se nacionalno izjašnjavaju kao Crnogorci, kao i anketiranih koji pripadaju malobrojnijim narodima u Crnoj Gori, dok građani koji se nacionalno izjašnjavaju kao Srbi, u najvećem procentu, Mojškovačku bitku ocjenjuju kao herojski čin odbrane savezničke srpske vojske.

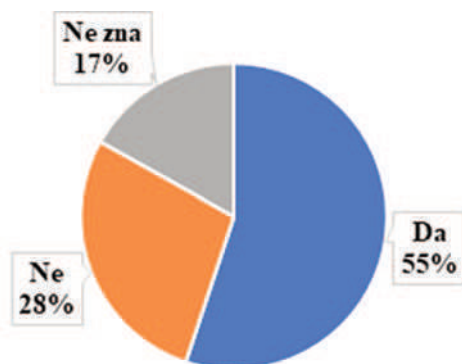
Kakvo je Vaše mišljenje o Božićnom ustanku?

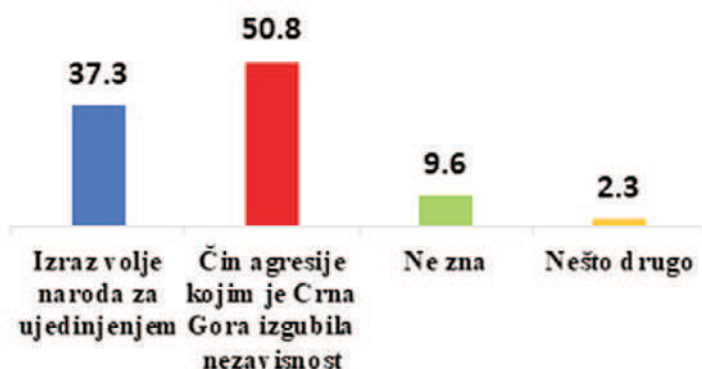
Na pitanje o veoma aktuelizovanoj Božićnoj pobuni, najveći broj građana (36.6%) nema stav, dok slijedi stav da se radilo o legitimnoj pobuni protiv okupatora (26.4%). I pored mogućnosti za različitu interpretaciju odgovora na pitanje o Božićnoj pobuni, radi se o istom problemu kreiranja jedinstvene svijesti o osjetljivim pitanjima poput Mojškovačke bitke.

Da je Božićni ustanak nelegalna pobuna protiv volje naroda za ujedinjenjem, stav je, u najvećem procentu, anketiranih koji se nacionalno izjašnjavaju kao Srbi, dok građani koji se nacionalno izjašnjavaju kao Crnogorci, u najvećem procentu, nemaju stav o Božićnom ustanku, a oni koji imaju stav na prvom mjestu ocjenjuju Božićni ustanak kao legitimnu pobunu protiv strane okupacije.

Da li znate za odluke Podgoričke skupštine?

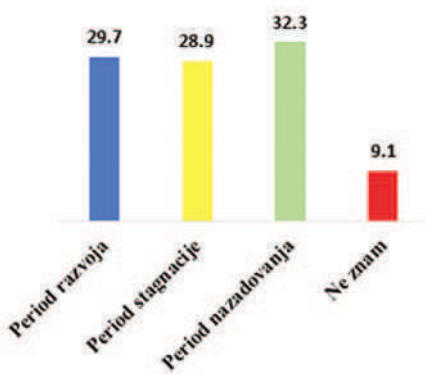
Prema vašem mišljenju, odluke Podgoričke skupština su bile:

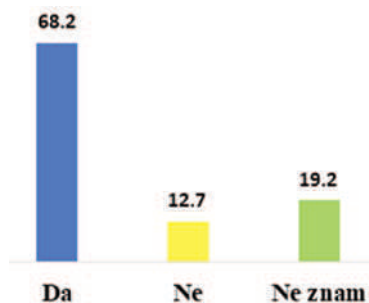
Na pitanja o Podgoričkoj skupštini, 55% građana ima mišljenje o ovom događaju, a kod njih preovladava mišljenje (50.8%) da se radilo o činu agresije kojim je Crna Gora izgubila nezavisnost. Iznenaduje neopredijeljenost građana o ovom pitanju koje je skoro godinu dana bilo itekako aktuelno u Crnoj Gori.

Da su odluke Podgoričke skupštine čin agresije kojim je Crna Gora izgubila nezavisnost, stav je, u najvećem procentu, anketiranih koji se nacionalno izjašnjavaju kao Crnogorci, kao i anketiranih koji pripadaju malobronijim narodima u Crnoj Gori, dok građani koji se nacionalno izjašnjavaju kao Srbi, u najvećem procentu, odluke Podgoričke skupštine ocjenjuju kao izraz volje naroda za ujedinjenjem.

Prema Vašem mišljenju kakav je za Crnu Goru bio period Kraljevina SHS/Jugoslavije

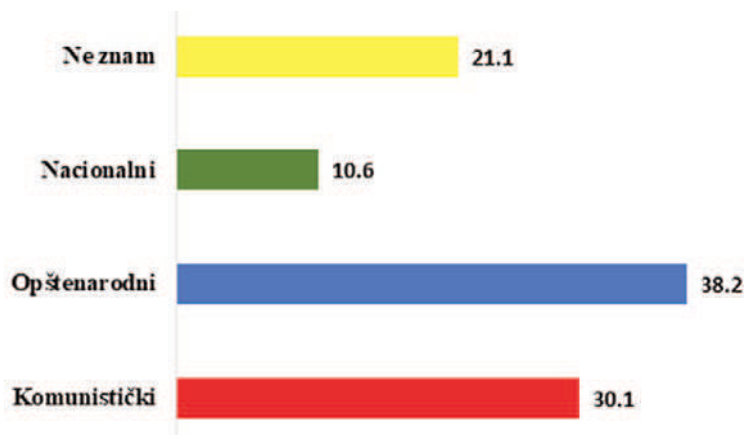
Da li je period SFRJ bilo vrijeme napretka za Crnu Goru?

Uporedili smo mišljenja građana o Kraljevini (SHS) Jugoslaviji i SFR Jugoslaviji. Dok samo 29.7% građana smatra da je period Kraljevine (SHS) Jugoslavije bio period razvoja, 32.3% smatra da je bio period nazadovanja, a 28.9% period stagnacije. Sa druge strane, 68.2% građana smatra da je za Crnu Goru period SFRJ bio period razvoja.

Za najveći procenat ispitanika koji se nacionalno izjašnjavaju kao Crnogorci, period Kraljevina SHS/Jugoslavije je za Crnu Goru bio period nazadovanja, dok je za ispitanike koji se nacionalno izjašnjavaju kao Srbi, taj period, u najvećem procentu, bio period razvoja.

Prema Vašem mišljenju kakav je bio ustanak 13. jula?

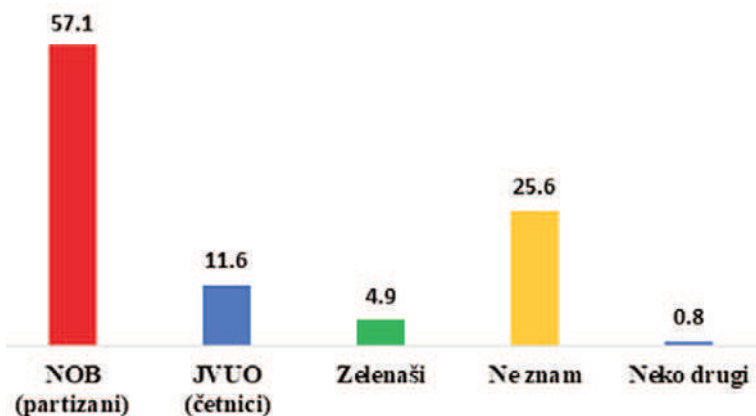

Što se tiče perioda Drugog svjetskog rata, i najznačajnijeg datuma u crnogorskoj istoriji, 38.2% građana smatra da je Trinaestojulski ustanak bio opštenarodni, dok 30.1% smatra da je bio komunistički. Zabrinjava da 21.1% građana nema mišljenje o događaju kojim slavimo Dan državnosti. Razlike između viđenja suštine Trinaestojulskog ustanka (opštenarodni/komunistički) moraju biti razumljive uslijed generacijskog ali i višedecenijskog ideološkog nadmetanja interpretacije samog

događaja. Nepostojanje odstupanja između ta dva mišljenja kod različitih generacija to potvrđuje. Sa druge strane ohrabruje da je samo oko 10% građana podleglo revizionističkim tendencijama proglašavanja ustanka nacionalnim. Treba itekako da brine podatak da 1/5 građana nema mišljenje o ključnom događaju iz naše istorije, kao i da postoji trend rasta neznanja (ili neopredjeljenja) kod mlađih generacija.

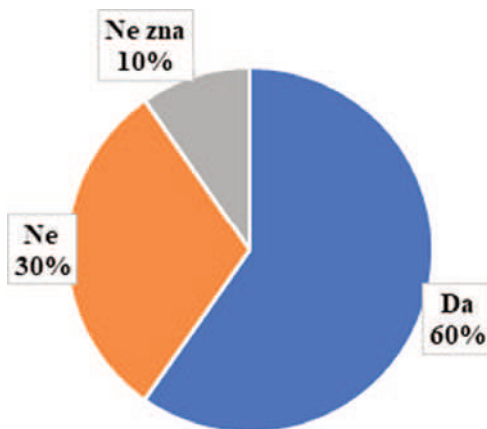
Bez obzira na nacionalnu pripadnost, najveći procenat ispitanika smatra da je Trinaestojulski ustanak bio opštenarodni, ali brine podatak da svaki četvrti ispitanik, koji se nacionalno izjašnjava kao Crnogorac, nema mišljenje o ovom događaju iz naše istorije.

Koje vojne jedinice na prostoru Jugoslavije su u Drugom svjetskom ratu bile priznate od strane svih Saveznika?

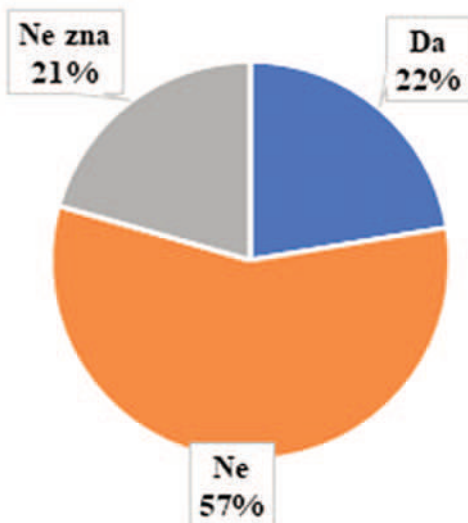

Izrazito je zastupljeno mišljenje (sa 57.1 %) da su partizani (NOB), vojne jedinice koje su bile priznate od strane Saveznika tokom Drugog svjetskog rata. Oko 31% ispitanika, koji se nacionalno izjašnjavaju kao Crnogorci, nemaju mišljenje koje vojne jedinice na prostoru Jugoslavije su u Drugom svjetskom ratu bile priznate od strane svih Saveznika.

Da li znate što je Holokaust?

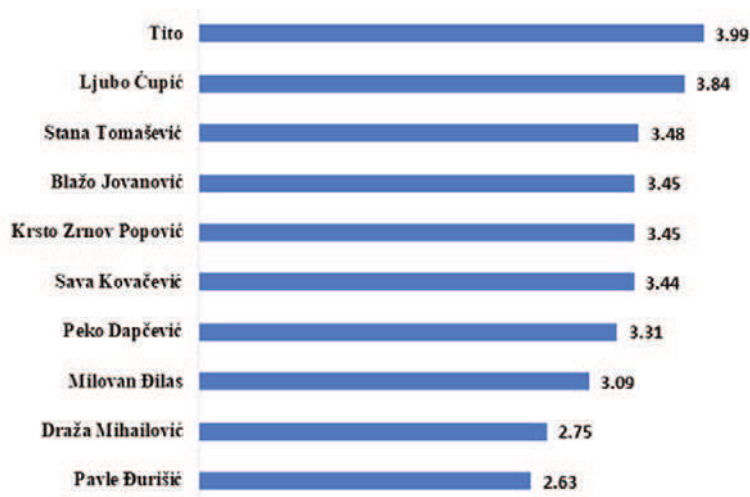

Da li smatrate da je na prostoru Crne Gore bilo Holokausta?

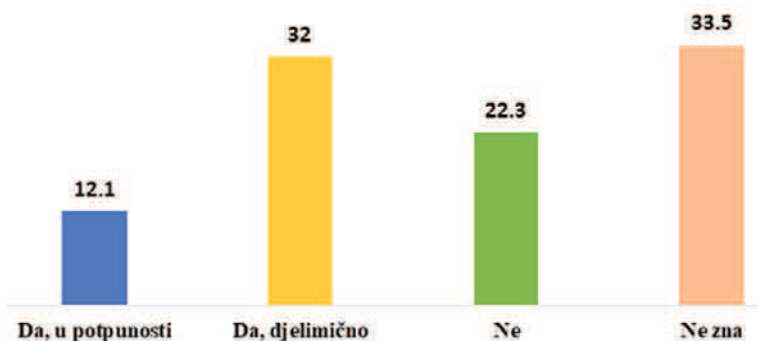
Većina građana (60%) zna za Holokaust i većina od građana koji znaju (57%) smatra da na prostoru Crne Gore nije bilo Holokausta, što je i zvaničan stav i države i Jad Vašema.

Kako ocjenjujete sljedeće ličnosti (1 negativno – 5 pozitivno)?

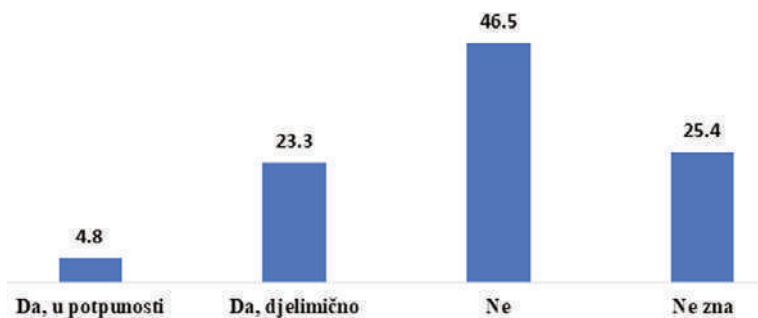
Pitali smo građane i da ocijene najznačajnije ličnosti Drugog svjetskog rata. Josip Broz Tito je dobio prosječnu ocjenu 3.99, što je najveća ocjena ikad ikome data u Crnoj Gori od javnih ličnosti. Slijede prepoznate ličnosti antifašističkog pokreta, ali iznenađujuće i Krsto Zrnov Popović sa prosječnom ocjenom 3.45. Najniže ocjenjeni su prvaci jugoslovenskog i četničkog pokreta Dragoljub Draža Mihailović sa 2.75 i Pavle Đurišić sa 2.63. Prezentovani rezultati su dokaz čvrste zastupljenosti u vrijednosti antifašističke borbe NOB-a ali i određenog uplitanja nacionalnih tendencija. Naime, pozicioniranje Krsta Zrnova Popovića je relativna anomalija, i može se interpretirati kao miješanje mišljenja građana o ovoj ličnosti i njegovih zasluga iz Božićne pobune i ignorisanje otvorene kolaboracije tokom perioda 1941–1945. godine. Visoka ocjena Josipu Brozu Titu je u jasnoj korelaciji sa pozitivnim mišljenjem o vremenu SFRJ ali i generalnoj podršci konzervativnom vladaru čvrste ruke u Crnoj Gori.

Da li je komunizam totalitaran režim?

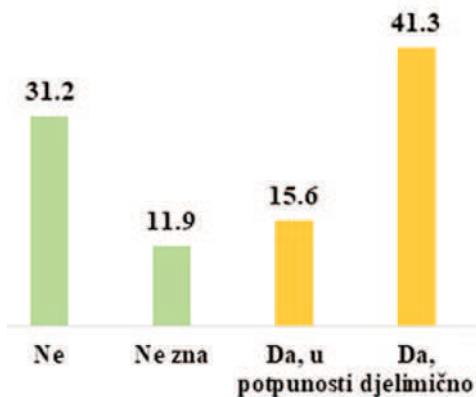
Kako je, trenutno, u Evropskoj uniji, pogotovo u istočnoj Evropi, izrazito zastupljen narativ o izjednačavanju komunizma i nacizma kao totalitarnih sistema, pitali smo građane kakvo je njihovo mišljenje o tom istorijskom periodu. Samo 12.1% građana smatra da je komunizam u potpunosti totalitaran sistem, dok njih 32% smatra da je djelimično, a suprotno mišljenje ima 22.3%.

Da li su komunizam i nacizam istovjetni (da li se mogu izjednačiti)?

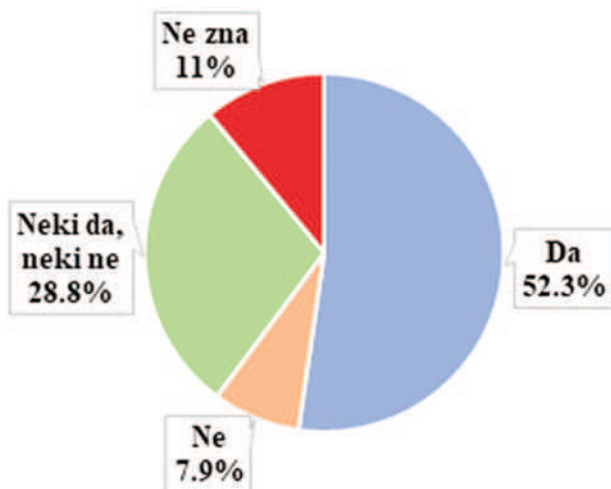

Takođe 46.5% građana smatra da se komunizam i nacizam ne mogu izjednačavati, dok suprotan stav ima nešto ispod 5% građana. Ovim se jasno dokazuje da se istorijskom nasljeđu komunizma u Crnoj Gori, koje je drugačije od onog u istočnoj Evropi, ne može pristupati na isti način kao u Poljskoj, Mađarskoj, Češkoj ili baltičkim zemljama. Ipak to ne znači da ne postoji kritika tog istorijskog razdoblja.

Da li ste upoznati sa Krizom Informbiroa i Golim otokom?

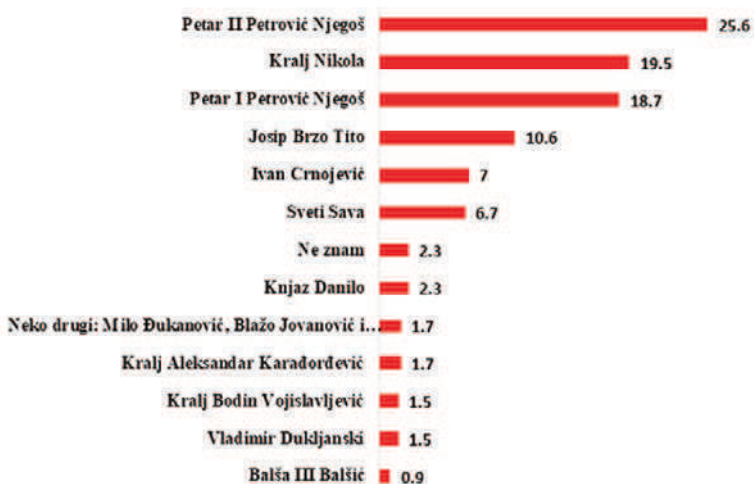
Da li su ljudi nepravедno zatvarani i proganjani tokom krize Informbiroa?

Većina građana je ili djelimično ili u potpunosti upoznata sa Krizom informbiroa i Golim otokom, a od njih nešto više od pola (52.3%) smatra da su tokom tih dešavanja nepravedno zatvarani.

Opšti je zaključak da je shvatanje NOP-a kao antifašističkog i dalje izraženo u Crnoj Gori, a da se period komunizma i SFRJ posmatra kao period prosperiteta.

Prema Vašem mišljenju, od navedenih ličnosti, koja je najznačajnija za istoriju Crne Gore?

Na kraju, najznačajnije istorijske ličnosti za Crnu Goru su Petar II Petrović Njegoš (25.6%), Kralj Nikola (19.5%) i Petar I Petrović Njegoš (18.7%). Ovakva zastupljenost pripadnika dinastije Petrović Njegoš, samo je još jedan dokaz državotvornog, identitetskog i kulturnog uticaja posljednje crnogorske dinastije. Ono što upada u oči je izrazito nizak položaj Knjaza Danila. Iako je stav naučne zajednice da se radi o izuzetno važnom vladaru, tek 2.3% građana smatra ovog vladara za najznačajnijeg u istoriji Crne Gore. Ovdje se prije

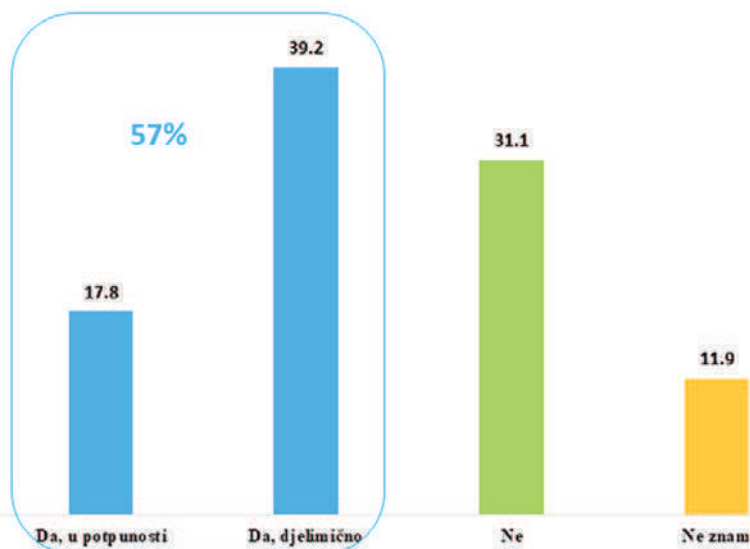
svega radi o decenijski kreiranim kontroverzama vezanim za njegovu vladavinu, prije svega uslijed spoljnih uticaja, ali i očigledno nedovoljne angažovanosti društvenih subjekata da kreiraju sliku o prvom princu Crne Gore, kakvu zaslužuje.

Za ispitanike koji se nacionalno izjašnjavaju kao Crnogorci najznačajnija istorijska ličnost za Crnu Goru je Petar II Petrović Njegoš, a zatim Kralj Nikola, a za anketirane Srbe na prvom mjestu je Petar II Petrović Njegoš, a na drugom mjestu Petar I Petrović Njegoš. Kralj Nikola je kod anketiranih Srba lošije rangiran od Josipa Broza Tita.

4. Vrijednosni stavovi građana

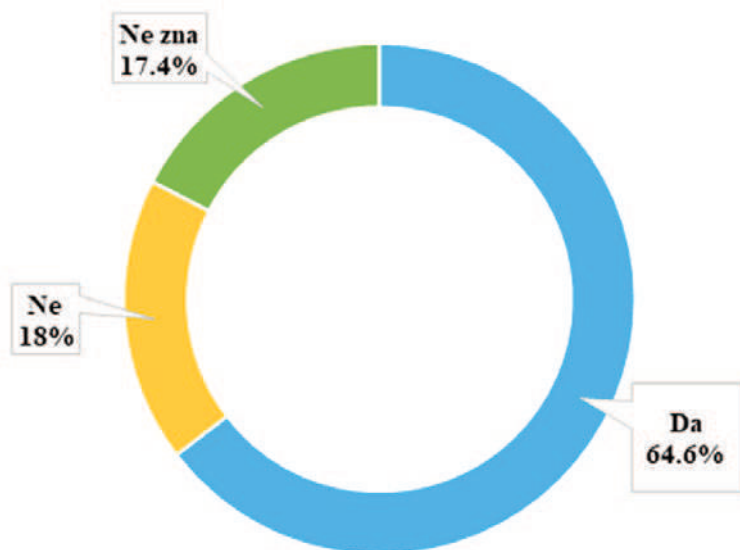
U ovom istraživanju, precizirali smo vrijednosne stavove građana kao one koje su od obnove nezavisnosti društveno prihvaćeni da budu temelj savremene građanske Crne Gore. Takođe, htjeli smo da dobijemo odgovore i na određene specifične crnogorske fenomene.

Da li je plemenska pripadnost važna u savremenoj Crnoj Gori?

Imajući to u vidu dobili smo rezultate gdje 57% građana smatra da je plemenska pripadnost važna u CG. Interesantan je podataka, iako ne neočekivan, da postoji statistički značajna razlika između muškaraca i žena po ovom pitanju. Naime, žene u Crnoj Gori su manje tradicionalne od muškaraca, jer više od 1/3 žena smatra da plemenska pripadnost nije važna za razliku od 28% muškaraca. Prisutnost prepoznavanja važnosti plemenske svijesti, iako razumljiv relikat društva koje nas je obilježavalo nekoliko vjekova, ipak može predstavljati bitnu prepreku za učvršćivanje građanskog društva.

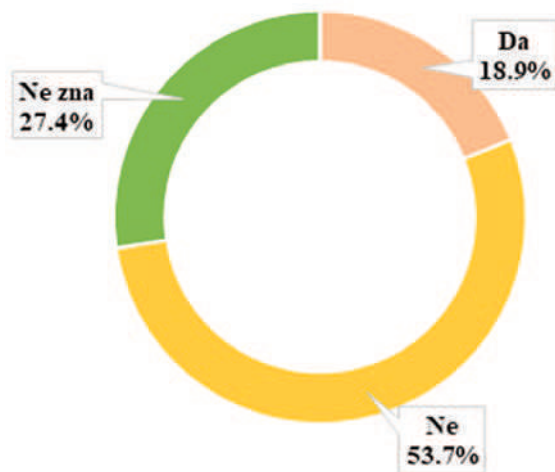
Da li antifašizam treba da bude temelj savremene Crne Gore?

Gotovo 2/3 građana smatra da antifašizam treba da bude temelj savremene CG. Iako je ovo značajna i vrlo jasna poruka građana da Crnu Goru treba da gradimo na vrijednostima antifašizma, zabrinjava podatak da skoro svaki peti ispitanik/ca nemaju stav o ovom pitanju. Obrazovanje je ključno za bolje razumijevanje istorijskih procesa, a samim tim i sopstveno

pozicioniranje na zamišljenoj skali društvenih vrijednosti. Naime, podrška antifašizmu kao temeljnoj vrijednosti raste sa porastom obrazovanja koje posjeduje pojedinac. Tako, 86% građana koji su fakultetski obrazovani smatra da temelji savremene CG treba da počivaju na antifašizmu, nasuprot 60% onih koji imaju srednji stepen obrazovanja.

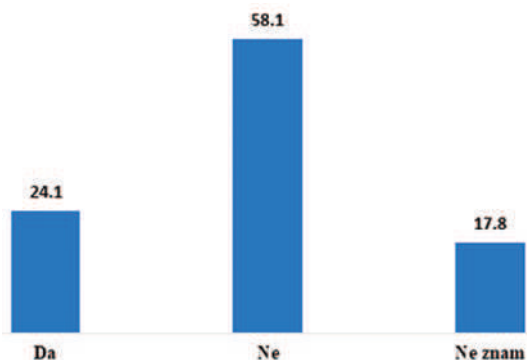
Da li je četnički pokret antifašistički?

Skoro 54% građana smatra da četnički pokret nije antifašistički. Ipak, zabrinjava podatak da čak 27% nema stav o ovom pitanju.

Da četnički pokret nije antifašistički, stav je, u najvećem procentu, anketiranih koji se nacionalno izjašnjavaju kao Crnogorci, kao i anketiranih koji pripadaju malobrojnijim narodima u Crnoj Gori, dok građani koji se nacionalno izjašnjavaju kao Srbi, u najvećem procentu, četnički pokret smatraju antifašističkim.

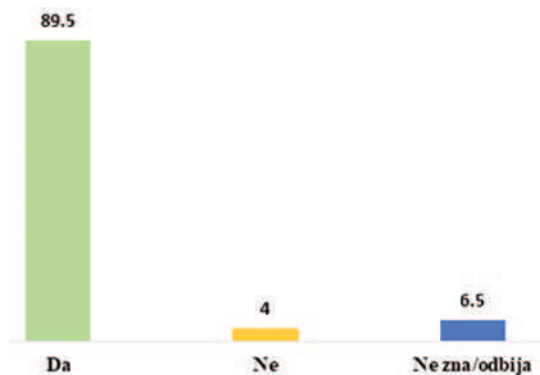
Da li podržavate podizanje spomenika u Crnoj Gori posvećenih pripadnicima četničkog pokreta?

Takođe, 58% ne podržava podizanje spomenika posvećenih pripadnicima četničkog pokreta. Ovi podaci jasno pokazuju da se u Crnoj Gori u velikoj mjeri baštine antifašističke ideje i vrijednosti pokreta NOB-a.

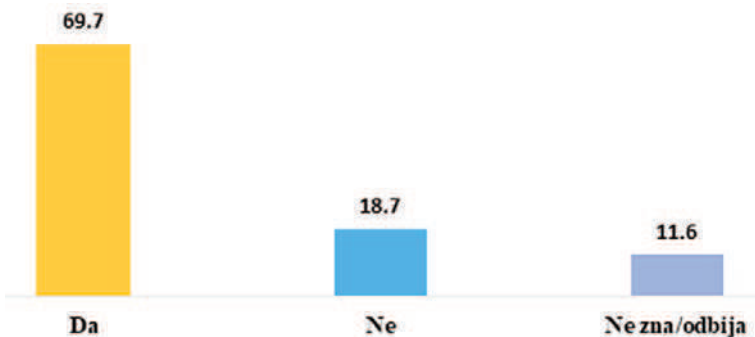
Nešto više od polovine anketiranih Srba podržava podizanje spomenika u Crnoj Gori posvećenih pripadnicima četničkog pokreta, dok se pripadnici drugih nacionalnosti, u veoma visokom procentu, protive takvim namjerama.

Da li Crna Gora treba da bude građanska država?

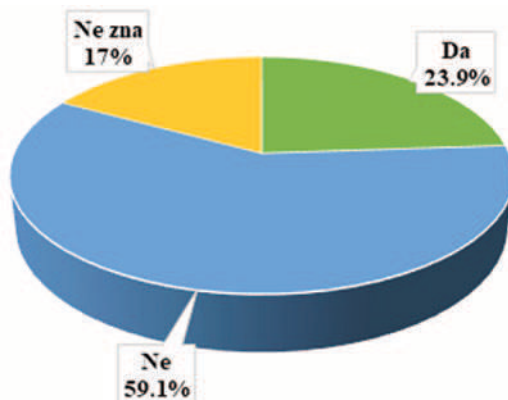
Podatak koji izuzetno ohrabruje je da u Crnoj Gori, pored svih podjela u odnosu na istorijske događaje, građani Crne Gore su jasnog stava da CG treba da bude građanska država. Za takav koncept se zalaže 9 od 10 ispitanika.

Da li država Crna Gora treba da bude sekularna država?

Takođe, 7 od 10 građana smatra da CG treba da bude sekularna država. Imajući u vidu i odgovore na prethodno pitanje možemo zaključiti da ogromna većina u Crnoj Gori svoju zemlju doživljava kao građansku i sekularnu državu. I na ovom primjeru vidimo da je obrazovanje jedan od indikatora koji ukazuje na pozitivnu korelaciju između stepena obrazovanja i gajenja ideja o građanskom i sekularnom društvu.

Da li vjerske zajednice treba da učestvuju u donošenju važnih društvenih odluka?

Na kraju skoro 6 od 10 građana smatra da vjerske zajednice NE treba da učestvuju u donošenju važnih društvenih odluka. Suprotnog stava je 1/4 građana Crne Gore. Dakle, i ovo je još jedan od pokazatelja da je crnogorsko društvo jasno okrenuto sekularnoj državi. Konačno, 3/4 građana smatra da pripadnici svih vjerskih zajednica treba da imaju jednaka prava, što je jedan od pokazatelja da je u crnogorskom društvu ukorijenjen multikonfesionalizam.

Nešto manje od polovine anketiranih Srba smatra da vjerske zajednice treba da učestvuju u donošenju važnih društvenih odluka, dok pripadnici drugih nacionalnosti, u veoma visokom procentu, imaju suprotno mišljenje.

Zaključak

Prisutnost formalnog obrazovanja u pogledu kreiranja istorijskog znanja i svijesti je i dalje velika, međutim, detaljnim sagledavanjem postoje objektivni faktori koji umanjuju njegovu efektivnost. Iako na prvi pregled nije očigledno, detaljnijim upitom dolazi se do zaključka da uticaj porodične istorije i dalje značajan ali i da postoji velika rezerva ka sveobuhvatnijem prihvatanju naučnog pogleda na istorijske događaje.

Treba da zabrinjava veliko prisustvo neformalnih i vaninstitucionalnih uticaja ali još više njegov sastav koji prije svega čine informacije iz masovnih izvora informisanja. Takav sastav daje mogućnost kreiranja izuzetno pogodnog tla, kako za populističke tako i za ekstremističke stavove i vrijednosti.

Usljed specifičnog društvenog uređenja i odnosa određenih vjerskih zajednica prema temeljnim vrijednostima crnogorskog društva, ohrabruje relativno nizak uticaj vjerskih zajednica na formiranje istorijskog znanja i vrijednosti, međutim postoji mogućnost da se poruke vjerskih zajednica prenose kroz druge neformalne kanale ili su tako interpretirane.

Kao zaključak, ohrabruje raspoloženje građana ka obrazovnom sistemu ali i očigledna neefikasnost istog da ispuni taj potencijal i ostvari ulogu u društvu koja mu pripada.

Što se tiče razvoja ključnih vještina, ovaj segment istraživanja je potvrdio, kako prema direktnim rezultatima tako i kroz pitanja o konkretnom znanju, da fokusiranost nastave istorije na formiranje vremenske i prostorne orijentacije suštinski ne daje željenog efekta. Ako na to dodamo činjenicu da ovakav metod nastave ne razvija niti jednu vještinu kod učenika, prigovori za reformu nastavnog metoda istorije sa hronološkog na procesni dobija na validnosti.

Što se tiče samog razvoja vještina, pored zapažene otvorenosti građana za takvu nastavu istorije, konkretne aktivnosti na primjeni tokom decenije prisutnosti ovog metoda u programima istorije, nijesu primjetne. Ne samo da se ne primjećuje razlika u metodološkom pristupu, već imamo i regresiju kod mlađih generacija.

Razloge za to možemo tražiti kako u i dalje konzervativnom pristupu kreiranju programa i udžbenika, starom nastavnom kadru, ali i nemogućnosti prilagođavanja potrebama mlađih generacija.

Što se tiče samog znanja i percepcije određenih istorijskih događaja, zaključak je, da je na osnovu rezultata, doduše samo jednog, potrebno konkretizovati i jasnije definisati određene istorijske procese, poput početka crnogorske borbe za nezavisnost.

Činjenica koja je neupitna jeste da mi imamo suštinsku podijeljenost u odnosu na većinu kontroverznih pitanja iz naše prošlosti. Naime, i pored naučno utvrđenih činjenica i njihovog prezentovanja u udžbenicima, itekako su zastupljene nenaučne i nacionalno i ideološki obojene interpretacije. Očigledno da trenutni način prezentacije samih događaja ne daje željene rezultate u potiskivanju nenaučnih interpretacija.

Sa druge strane, i pored decenija revizionističkih tendencija ka reinterpretaciji događaja iz Drugog svjetskog rata i perioda socijalističke Jugoslavije, one još uvijek nijesu uspjele. Osjetna je utemeljenost stava kod građana o antifašizmu NOB-a, kao i prosperitetu vremena SFRJ. Čak i savremene evropske tendencije izjednačavanja komunizma i nacizma nijesu uzele većeg maha u Crnoj Gori. Razloga za ovo je više, ali shvatanje perioda socijalizma kao perioda integracije i progressa ipak preovladava. To shvatanje čak ni totalitarno nasljeđe, o kojem, iznenađujuće, postoji homogen stav, ne može da promijeni.

Što se tiče najznačajnijih ličnosti iz istorije Crne Gore, logično je da to budu predstavnici dinastije Petrović. Ne samo uslijed tradicije pobjedničke državotvorne dinastije i stvaralaca čije nasljeđe prevazilazi okvire Crne Gore, već i zbog činjenice da suštinski u našem društvenom i obrazovnom sistemu ne postoji kritički diskurs, pogotovo ka Petru II Petroviću Njegošu.

Konačno, ono što najviše treba da brine je problem prenosa znanja o ključnim istorijskim događajima i procesima. Nemanje znanja ili mišljenja, čak i o događajima koji su bili u relativno skorijoj žiži javnosti, je pokazatelj neefikasnosti trenutnog modela učenja. Ako uzmemo u obzir ove podatke za utvrđene činjenice poput odvajanja duhovne i svjetovne vlasti ili kojem savezu je Crna Gora pristupila tokom Drugog svjetskog rata, borba protiv nenaučnih interpretacija osjetljivih i kontroverznih tema je skoro pa uzaludna.

Što se tiče vrijednosnih stavova, istraživanje je pokazalo da ono oko čega postoji konsenzus u crnogorskom društvu je da Crna Gora treba da bude antifašistička, sekularna i građanska država. Postoje određena odstupanja, ali suštinski ove vrijednosti u crnogorskom društvu su dominantno zastupljene.

Međutim, to ne znači da ne postoje tendencije na koje treba da se obrati pažnja. Prije svega i do 20% građana nema formirano mišljenje o određenim društvenim procesima, a slične brojke su i kod podrške građana fundamentalno suprotnim stavovima.

Prepoznaje se tendencija da podrška pozitivnim društvenim vrijednostima raste kod mlađih generacija, ali da (relativno) naglo padne kod građana koji su još u procesu obrazovanja. Taj faktor uvezan sa prepoznatom tendencijom uticaja obrazovanja na kreiranje svijesti o značaju ovih vrijednosti, dodatno naglašava značaj obrazovnog sistema.

Na kraju, određene tendencije suprotne društveno prihvatljivim vrijednostima su prepoznate i kod pripadnika različitih nacionalnih manjina. Postoji jasan trend podrške nacionalno-vjerskim postulatima kod pripadnika srpske nacionalnosti, kao i određena homogenost mišljenja. Ovakvo stanje nije neobičajeno, ali jeste faktor koji mora biti uzet u razmatranje prilikom kreiranja novih obrazovnih sredstava.

Aneks

Koliko je neformalno obrazovanje uticalo na formiranje Vašeg mišljenja o istorijskim događajima i pojavama?

	UTICAJ NEFORMALNOG OBRAZOVANJA	Nije uticalo	Djelimično da, djelimično ne	Uticalo je
POL	Muški	22,2%	31,8%	46,0%
	Ženski	31,9%	24,9%	43,2%
STA-ROST	Od 15 do 24 godine	27,2%	27,9%	44,9%
	Od 25 do 34 godine	26,4%	31,7%	41,9%
	Od 35 do 44 godine	29,0%	20,4%	50,6%
	Od 45 do 54 godine	29,5%	28,4%	42,1%
	Od 55 do 64 godine	23,6%	28,4%	48,1%
	Preko 65 godina	27,0%	32,8%	40,2%
OBRAZOVANJE	Osnovno obrazovanje	60,8%	20,4%	18,8%
	Srednje obrazovanje	29,1%	29,6%	41,3%
	Više obrazovanje	10,0%	33,3%	56,8%
	Visoko obrazovanje	14,7%	22,2%	63,1%

Koja su DVA izvora iz kojih se najčešće informišete o istorijskim događajima

		Televizija	Informativni portali	Facebook, Twitter	Knjige/udžbenici
POL	Muški	45,5%	32,3%	22,2%	24,1%
	Ženski	52,6%	31,3%	24,8%	21,0%
STA-ROST	Od 15 do 24 godine	31,5%	30,2%	43,4%	26,1%
	Od 25 do 34 godine	30,5%	45,4%	38,6%	22,8%
	Od 35 do 44 godine	45,3%	43,8%	23,9%	23,2%
	Od 45 do 54 godine	60,2%	34,9%	18,4%	19,9%
	Od 55 do 64 godine	64,7%	26,0%	6,3%	28,0%
	Preko 65 godina	67,8%	7,7%	4,6%	14,7%
OBRAZOVANJE	Osnovno obrazovanje	63,3%	8,7%	16,5%	12,4%
	Srednje obrazovanje	51,5%	29,7%	24,0%	20,5%
	Više obrazovanje	52,1%	37,6%	23,0%	25,3%
	Visoko obrazovanje	28,2%	48,2%	24,5%	35,1%

U kom vijeku je Crna Gora započela borbu za oslobođenje od Osmanlija?

		U kom vijeku je Crna Gora započela borbu za oslobođenje od Osmanlija?			
		16. v	17. v	18. v	19. v
POL	Muški	21,3%	27,0%	29,3%	22,3%
	Ženski	24,6%	24,9%	28,1%	22,4%
STA-ROST	Od 15 do 24 godine	22,3%	27,4%	37,3%	13,0%
	Od 25 do 34 godine	24,6%	23,5%	34,4%	17,6%
	Od 35 do 44 godine	20,3%	25,2%	32,6%	21,9%
	Od 45 do 54 godine	26,4%	23,4%	23,4%	26,9%
	Od 55 do 64 godine	21,6%	26,9%	25,0%	26,4%
	Preko 65 godina	22,4%	30,0%	17,1%	30,5%
OBRA-ZOVA-NJE	Osnovno obrazovanje	25,7%	22,3%	24,1%	27,9%
	Srednje obrazovanje	23,3%	27,6%	26,5%	22,6%
	Više obrazovanje	15,5%	23,7%	33,9%	26,8%
	Visoko obrazovanje	25,6%	21,7%	37,7%	15,1%
NACI-ONAL-NOST	Crnogorac/Crnogorka	17,0%	24,6%	34,0%	24,4%
	Srbin/Srkinja	27,4%	29,2%	22,0%	21,4%
	Albanac/Alбанка	6,1%	19,3%	30,3%	44,3%
	Musliman/Bošnjak	38,6%	29,9%	20,9%	10,6%
	Hrvat/Hrvatica	17,9%	64,6%	0,0%	17,5%

U kom vijeku su se u Crnoj Gori odvojili državna i crkvena vlast?

		U kom vijeku su se u Crnoj Gori odvojili državna i crkvena vlast?		
		17. v	18. v	19. v
POL	Muški	11.5%	33,3%	55,2%
	Ženski	14.3%	36,7%	48,9%
STAROST	Od 15 do 24 godine	14.2%	38,5%	47,3%
	Od 25 do 34 godine	13.7%	31,7%	54,6%
	Od 35 do 44 godine	14.9%	34,3%	50,7%
	Od 45 do 54 godine	11.3%	37,1%	51,5%
	Od 55 do 64 godine	11.3%	31,4%	57,3%
	Preko 65 godina	11.5%	37,2%	51,3%
OBRAZOVANJE	Osnovno obrazovanje	16.1%	31,8%	52,2%
	Srednje obrazovanje	12,6%	38,2%	49,2%
	Više obrazovanje	5,4%	32,0%	57,8%
	Visoko obrazovanje	18,7%	23,5%	62,6%
NACIONALNOST	Crnogorac/Crnogorka	14,8%	31,6%	53,6%
	Srbin/Srpkinja	6,9%	41,0%	52,1%
	Albanac/Alбанка	9,0%	38,8%	52,2%
	Musliman/Bošnjak	22,4%	36,5%	41,1%
	Hrvat/Hrvatica	17,9%	35,1%	47,0%

Kako vidite akcije (pohare) Knjaza Danila i vojvode Mirka protiv raznih crnogorskih plemena?

NACIONAL-NOST	Kako vidite akcije (pohare) Knjaza Danila i vojvode Mirka protiv raznih crnogorskih plemena?			
	Gušenje pobuna protiv centralne vlasti	Zločin	Međuplemenski sukobi	Ne zna
Crnogorac /Crnogorka	25,7%	17,6%	22,0%	34,0%
Srbin /Srpkinja	23,5%	36,2%	21,1%	19,2%
Albanac /Albanka	14,4%	50,1%	16,0%	19,6%
Musliman /Bošnjak	18,2%	16,5%	23,9%	41,3%
Hrvat /Hrvatica	0,0%	0,0%	46,7%	53,3%

Kakvo je Vaše mišljenje o Mojkovačkoj bici?

NACIONAL-NOST	Kakvo je Vaše mišljenje o Mojkovačkoj bici?			
	Herojski čin odbrane savezničke srpske vojske	Bespotrebno žrtvovanje crnogorske vojske	Bitka koja nije mogla da se izbjegne ali opet uzaludna	Ne znam
Crnogorac /Crnogorka	25,7%	33,6%	10,4%	30,4%
Srbin /Srpkinja	64,4%	4,5%	12,6%	18,4%
Albanac /Albanka	11,6%	66,4%	6,8%	15,2%
Musliman /Bošnjak	12,3%	38,4%	11,2%	38,0%
Hrvat /Hrvatica	11,3%	70,8%	0,0%	17,9%

Kakvo je Vaše mišljenje o Božićnom ustanku?

NACIONAL-NOST	Kakvo je Vaše mišljenje o Božićnom ustanku?			
	Nelegalna pobuna protiv volje naroda za ujedinjenjem	Legitimna pobuna protiv strane okupacije	Sukob pristalica dvije dinastije	Ne znam
Crnogorac /Crnogorka	18,9%	32,5%	11,9%	36,7%
Srbin /Srpkinja	34,9%	13,9%	20,7%	30,6%
Albanac /Albanka	16,1%	58,2%	6,8%	18,9%
Musliman /Bošnjak	8,3%	27,0%	9,7%	55,0%
Hrvat /Hrvatica	17,5%	35,4%	11,3%	35,8%

Prema vašem mišljenju, odluke Podgoričke skupština su bile:

NACIONAL-NOST	Prema vašem mišljenju, odluke Podgoričke skupština su bile:		
	Izraz volje naroda za ujedinjenjem	Čin agresije kojim je Crna Gora izgubila nezavisnost	Ne zna
Crnogorac /Crnogorka	11,8%	72,3%	12,3%
Srbin /Srpkinja	86,1%	7,9%	5,0%
Albanac /Albanka	0,0%	100%	0,0%
Musliman /Bošnjak	8,7%	77,9%	10,8%
Hrvat /Hrvatica	14,7%	63,6%	21,7%

Prema Vašem mišljenju kakav je za Crnu Goru bio period Kraljevina SHS/Jugoslavije?

NACIONAL-NOST	Period razvoja	Period stagnacije	Period nazadovanja	Ne znam
Crnogorac /Crnogorka	15,1%	29,1%	47,1%	8,7%
Srbin /Srpkinja	66,5%	22,5%	3,5%	7,4%
Albanac /Albanka	2,2%	40,2%	43,4%	14,2%
Musliman /Bošnjak	0,8%	38,4%	45,8%	15,0%
Hrvat /Hrvatica	15,8%	26,3%	37,9%	20,0%

Prema Vašem mišljenju kakav je bio ustanak 13. jula?

NACIONAL-NOST	Prema Vašem mišljenju kakav je bio ustanak 13. jula?			
	Komunistički	Opštenarodni	Nacionalni	Ne znam
Crnogorac /Crnogorka	28,9%	37,6%	8,1%	25,5%
Srbin /Srpkinja	33,0%	36,1%	12,3%	17,6%
Albanac /Albanka	28,8%	39,8%	24,5%	6,9%
Musliman /Bošnjak	14,5%	51,6%	11,7%	22,2%
Hrvat /Hrvatica	28,8%	35,8%	17,5%	17,9%

Koje vojne jedinice na prostoru Jugoslavije su u Drugom svjetskom ratu bile priznate od strane svih Saveznika?

		Partizani	Četnici	Zelenaši	Ne znam
POL	Muški	60,4%	13,5%	6,0%	18,9%
	Ženski	53,7%	9,7%	3,9%	32,6%
STAROST	Od 15 do 24 godine	46,8%	12,9%	4,8%	35,5%
	Od 25 do 34 godine	52,1%	10,7%	4,7%	31,8%
	Od 35 do 44 godine	56,0%	9,5%	4,4%	29,7%
	Od 45 do 54 godine	63,7%	12,2%	5,1%	19,0%
	Od 55 do 64 godine	66,8%	12,8%	4,9%	13,8%
	Preko 65 godina	59,3%	11,8%	5,7%	21,4%
OBRAZOVANJE	Srednje obrazovanje	55,2%	12,2%	6,2%	25,7%
	Više obrazovanje	62,8%	18,0%	6,0%	13,2%
	Visoko obrazovanje	68,8%	6,9%	0,5%	23,8%
	Crnogorac/Crnogorka	56,4%	6,2%	6,1%	30,9%
NACIONALNOST	Srbin/Srпкиnja	51,4%	24,2%	2,5%	20,3%
	Albanac/Albanka	72,8%	2,2%	11,1%	14,0%
	Musliman/Bošnjak	66,8%	3,9%	5,2%	24,1%
	Hrvat/Hrvatica	100,0%	0,0%	0,0%	0,0%

Prema Vašem mišljenju, od navedenih ličnosti, koja je najznačajnija za istoriju Crne Gore

NACIO- NALNOST	Petar I Petrović Njegoš	Petar II Petrović Njegoš	Kralj Nikola	Josip Broz Tito
Crnogorac /Crnogorka	18,9%	23,0%	21,4%	12,2%
Srbin /Srkinja	21,1%	37,5%	7,1%	7,3%
Albanac /Albanka	19,3%	12,8%	31,6%	4,6%
Musliman /Bošnjak	12,1%	9,4%	39,8%	14,1%
Hrvat /Hrvatica	20,4%	17,9%	15,0%	17,9%

Da li je četnički pokret antifašistički?

NACIONALNOST	Da li je četnički pokret antifašistički?		
	DA	NE	Ne zna
Crnogorac /Crnogorka	8,2%	60,5%	31,3%
Srbin /Srpkinja	44,4%	33,4%	22,2%
Albanac /Albanka	2,6%	85,4%	12,0%
Musliman /Bošnjak	0,0%	69,3%	30,7%
Hrvat /Hrvatica	0,0%	64,2%	35,8%

Da li podržavate podizanje spomenika u Crnoj Gori posvećenih pripadnicima četničkog pokreta?

NACIONALNOST	Da li podržavate podizanje spomenika u Crnoj Gori posvećenih pripadnicima četničkog pokreta?		
	DA	NE	Ne zna
Crnogorac /Crnogorka	13,8%	69,9%	16,3%
Srbin /Srpkinja	52,0%	21,8%	26,2%
Albanac /Albanka	2,2%	97,8%	0,0%
Musliman /Bošnjak	3,1%	89,7%	7,3%
Hrvat /Hrvatica	0,0%	82,1%	17,9%

Da li vjerske zajednice trebaju da učestvuju u donošenju važnih društvenih odluka?

NACIONALNOST	Da li vjerske zajednice trebaju da učestvuju u donošenju važnih društvenih odluka?		
	DA	NE	Ne zna
Crnogorac /Crnogorka	14,1%	67,9%	18,0%
Srbin /Srpkinja	46,3%	35,9%	17,8%
Albanac /Albanka	11,2%	80,4%	8,5%
Musliman /Bošnjak	8,6%	77,5%	14,0%
Hrvat /Hrvatica	17,5%	64,6%	17,9%

RAZVOJ JAVNIH POLITIKA U CRNOJ GORI

Radenko Šćekić

Historical experience shows that Montenegro has never had a stable socio-economic structure of society. Identity, political and social divisions, uneven regional development, high levels of unemployment and poverty are the image of Montenegro in the period of transition. After the restoration of independence in the 2006 referendum, Montenegro has embarked on the path of Euro-Atlantic integration. In this context, development and reform of public administration and administrative capacities were carried out in accordance with the chapters of EU accession negotiations, in order to improve the implementation of public policies. Also, the developed NGO sector with its activities and critical suggestions contributed to the development and improvement of public policies.

Javna politika

Javna politika i pored velikog broja studija koje se bave ovom materijom, nema jedinstvenu definiciju. Ipak postoje neke od uspješnijih koje obuhvataju glavne činioce ovog fenomena. Javna politika je aktivnost vlasti kao odgovor na društvene probleme. Društveni problem je stanje koje je za javnost neprihvatljivo, pa stoga traži intervenciju, promjenu datog stanja i rješenje.

Temelj javne politike sastoji se od nacionalnih ustavnih zakona i propisa. Javna politika se smatra snažnom kada efikasno i djelotvorno rješava probleme, služi i podržava vladine institucije a i podstiče aktivno građanstvo.¹

Neki definišu javnu politiku kao sistem „akcija djelovanja, regulatorne mjere, zakone i prioritete finansiranja u vezi s određenom temom koju objavljuje vlada ili njeni predstavnici“.² Javna politika se obično zaniva na „ustavima, zakonodavnim aktima“ i sudskim odlukama.³

U analizama i razgraničavanjima politike i javnih politika dato je mnoštvo definicija i analiza. Harold Lasvel⁴ je definisao politiku kao „aktivnost koja se bavi pitanjima ko dobija šta, kad i kako“. U ovoj kratkoj definiciji Lasvel je spojio aktere, njihove interese i moć kroz konačne ishode realizovanih politika.

Izgradnja države i prvih institucija

Zbog specifičnosti istorijskog iskustva Crne Gore, neophodno je objasniti razvoj Crne Gore od plemenskog društva do samostalne države. Crna Gora se vjekovima nalazila u polunezavisnom položaju od Otomanske imperije. Predstavljala je plemenski savez i teokratiju pod upravom pravoslavnog mitropolita. Od 1852. godine Crna Gora postaje nasljedno knjaževst-

¹ Greenaway, John; Grantham, Andrew (2000), *Transport Policy Paradigms at the Local Level: The Norwich Inner Ring Road*, Public Administration, 78 (4): 815–833.

² Demakis, George J. (2013), *State statutory definitions of civil incompetency/incapacity: Issues for psychologists*, Psychology, Public Policy and Law, 19 (3): 331–342

³ Carlson, David Gray (2010), *Modified Plans of Reorganization and the Basic Chapter 13 Bargain*.

⁴ Lasswell, Harold D (1958). *Politics: who gets what, when, how* New York: Meridian Books.

vo, a svjetovna vlast je od tada razdvojena od duhovne.⁵ Crna Gora dobija elemente sekularne države i začetke administracije: uveden je porez, oformljen je Senat, a knjaževina je administrativno podijeljena na 50 manjih oblasti na čelu sa kapetanima koji su imali sudsku i izvršnu vlast. Godine 1855. donijet je prvi crnogorski ustav, nazvan „Danilov“ (po knjazu Danilu Petroviću) kojim su nastavljene reforme u do tada dominantno, patrijahalnom društvu. Ideja stvaranja crnogorske države neraskidivo je vezana sa dinastičkom kućom Petrovića. Do Petrovića je prostor tadašnje „katunske“ Crne Gore, egzistirao oslanjajući se na patronat, uglavnom, Mletačke republike. Dolaskom vladara iz kuće Petrović-Njegoš, začinje se klica stvaranja nezavisne države, odnosno, ideje o vođenju samostalnije politike. Naravno da su procesu stvaranja crnogorske države išle na ruku i geopolitičke promjene na Balkanu tokom 18. i 19. vijeka. U prvom redu, slabljenje Otomanske imperije, njeno postepeno povlačenje iz Podunavlja i Dalmacije prema istoku, kao i jačanje i širenje uticaja Ruske imperije, koja stupa sa svoje azijske – na evropsku političku scenu.

Vladavinu Nikole I Petrovića obilježile su velike bitke, ratovi 1862, 1876. i 1912, 1914. godine, stalna borba za opstanak na vjetrometini između Otomanskog i Austrugarskog carstva. Nikola je uveo siromašnu Crnu Goru u društvo evropskih naroda, donio joj određenu modernizaciju i konačno, na Berlinskom kongresu 1878. godine, i formalno priznanje nezavisnosti. Za vladavine knjaza/kralja Nikole, Crna Gora je, među prvima u Evropi, dobila telegraf, radio-stanicu i električnu centralu, uveden je automobilski poštanski saobraćaj, započeta izgradnja

⁵ Oblik državne vlasti u kojem se na čelu političkog entiteta nalazi svešteno lice naziva se i *hijerokratija*. Primjer hijerokratske uprave predstavlja vladličanski period u istoriji Crne Gore, od kraja 17. vijeka, do uspostavljanja svjetovne vlasti 1852. godine. – više o ovome u: Todor Kuljić, „Hijerokratska vlast“, *Sociologija: Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, god. 36, br. 2 (1994), str. 217–230.

luka u Baru i Ulcinju. Skadarskim jezerom počeli su da saobraćaju parobrodi, izgrađeno je nekoliko stotina kilometara kolskih puteva i mostova, uvedeni su monopoli duvana i soli, podignute prve fabrike. Uporodo sa ekonomskim, krenuo je i kulturni preporod sa otvaranjem brojnih škola.⁶ Otvarana su pozorišta i biblioteke, muzej i arhiv, a Cetinje je postalo kulturni centar okupljanja umjetnika. Nikola je izdašno podsticao izlaženje štampe. Kao pristalica „suživota“, kralj Nikola je poštovao druge vjere i nacije. Kada se njegova država proširila na krajeve naseljene muslimanima i katolicima, posebno je vodio računa o toleranciji prema stanovnicima druge vjere i nacionalnosti.⁷

Crna Gora je kao 27. država dobila potpunu državnu nezavisnost na Berlinskom kongresu 1878. godine.⁸ Sprovedene su obimne reforme državne uprave: ukinut je Senat, a ustanovljen Državni savjet, Ministarski savjet i Veliki sud. Donošenjem *General Property Code* iz 1888. godine udaren je temelj pravnoj sigurnosti države i omogućen priliv stranih investicija. Administracija i prosvjeta se razvijala zahvaljujuću ruskoj državnoj pomoći. Sva unutrašnja i spoljna politika je bila koncentrisana u ličnosti knjaza, a od 1910. kralja.

⁶ „Kada je 1860. Nikola Petrović preuzeo dužnost vladara, broj škola mogao je stati na jednu šaku, a u vrijeme kada je proglašen za kralja 1910. godine Crna Gora je imala 136 osnovnih škola sa 198 nastavnika i učitelja i 12.000 učenika! Otvorene su, u međuvremenu, i Bogoslovsko-učiteljska škola, niža i viša realna gimnazija na Cetinju, Poljoprivredna škola u Danilovgradu“, prema Č. Prelević, J. Markuš, „I mačem i perom“, *Večernje Novosti*, 26. jun 2010.

⁷ „Kao punopravnim građanima njima su dostupne sve državne službe ne isključujući ni najviše položaje. Jer, kao što dobar otac ne čini razliku između svoje dece, tako ni knjaz Nikola ne pita ko je kakve vjere, nego samo je li zaslužan i sposoban“ – prema Prema Č. Prelević, J. Markuš, „*Kruna optočena trnjem*“, *Večernje novosti*, 27. jun 2010.

⁸ „The congress formally recognized the independence of the *de facto* sovereign states of Montenegro, Serbia and Romania, as the 27th – 29th free states of the world.” – About Montenegro <http://www.me.undp.org/content/montenegro/en/home/countryinfo.html> 22. 7. 2019.

Crnogorska država nikada nije uspjela da obezbijedi dovoljno sopstvenih prihoda za svoje funkcionisanje. Čak ni nakon 1878. godine, kada je dvostruko uvećala svoju teritoriju, dobila gradove i izlaz na more, njeni državni prihodi bili su mnogo manji od rashoda. Stalni budžetski deficit, uglavnom, se pokrivaio inostranim zajmovima i ruskom tajnom i javnom subvencijom. Rusku subvenciju dobijao je Dvor, Bogoslovija, Đevojački institut, bolnica Danilo I, crnogorska vojska, Ministarstvo finansija.⁹

Društvo crnogorskog Crvenog krsta, prvo te vrste među Južnim Slovenima, formirano je u jeku rasplamsavanja hercegovačkog ustanka, a od strane knjaza Nikole potvrđenog zvanično krajem 1875. godine. Od početka 1876. godine Društvo crnogorskog

⁹ „Rusija je plaćala žito koje su Crnogorci dobavljali, kupovala je oružje za crnogorsku vojsku, davala povoljne zajmove crnogorskoj vladi, a često je isplaćivala zaostale kreditne rate i kamate austrijskim bankama. Nije potrebno posebno naglašavati da su Crnogorci koji su se školovali izvan Crne Gore, uglavnom bili stipendisti stranih vlada, da je cjelokupna crnogorska vojska opremljena zahvaljujući pomoći sa strane, da su na isti način izdržavane i obje srednje škole, i da je pojedinih godina Crna Gora ekonomski opstajala zahvaljujući pomoći njenih saveznika. Isti je slučaj i sa pokrivanjem gotovo redovnih, i neminovnih, budžetskih deficita, što samo potvrđuje tačnost zapažanja jednog ruskog diplomate da Crna Gora bez strane (ruske) pomoći ne može postojati kao država. Ruska vlada je već 1879. godine dala Crnoj Gori pomoć od milion kruna za kupovinu žita, nešto više od milion kruna za izmirivanje dugova bečkim bankama, a 1882. dva miliona kruna za kupovinu topova. Godine 1889. otpisani su i crnogorski dugovi petrogradskim bankama, dok je javna ruska subvencija Crnoj Gori povećana sa 46.000 na 100.000 rubalja. Rusija je od 1896. davala novac za izdržavanje crnogorske stajaće vojske (82.000 rubalja). Crnogorska vojska dobijala je i pomoć u oružju i ratnom materijalu. Od 1895. do 1905. Rusija je poklonila Crnoj Gori 60.000 pušaka, 25.000 revolvera i 26 miliona metaka. Početkom 20. vijeka ruska finansijska pomoć Crnoj Gori je znatno povećana. Od 1903. javna subvencija je sa 100.000 rubalja povećana na 500.000 rubalja, a pomoć za vojsku je uvećana sa 82.000 na 330.000 rubalja.“ – Crna Gora je vjekovima zavisila od tuđe pomoći – Dr Živko Andrijašević, više na:

<https://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-u-xix-v/vladavina-knjaza-kralja-nikole/crna-gora-je-vjekovima-zavisila-od-tude-pomoci-dr-zivko-andrijaševic/>

Crvenog krsta učlanjeno je (kao 21 po redu) u Međunarodni komitet crvenog krsta sa sjedištem u Ženevi. U kontekstu mjera na unutrašnjem razvoju zemlje, Nikola I je veliku pažnju poklanjao zdravstvenoj zaštiti naroda i unapređenju zdravstvene kulture. Brigu o tome neposredno je vodilo Sanitetsko odjeljenje („Sanitetski odsjek“) Ministarstva unutrašnjih poslova. Na čelo ove službe knjaz je doveo čuvenog ljekara-izvanjca, dr Milana Jovanovića Batuta, koji je na dužnosti šefa Saniteta ostao oko dvije godine (1880-1882). Batut je znatno unaprijedio organizaciju zdravstvene zaštite, srazmjerno mogućnostima zemlje, a bio je pokretač poznatog časopisa *Zdravlje*, koji je doprinio popularizaciji i širenju zdravstvenog prosvjećivanja naroda. Njegovo započeto djelo uspješno je nastavio i dalje razvio domaći čovjek, veoma zaslužni i ugledni zdravstveni radnik, novi šef Sanitetskog odjeljenja, dr Petar Miljanić, istaknuti empiričar, začetnik i utemeljivač medicinske nauke u Crnoj Gori. On je ujedno bio i prvi tvorac i kodifikator pravnih propisa iz oblasti zdravstvene službe. Sastavio je Zbornik pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore, koji je, po knjaževom odobrenju, publikovan i stupio na snagu 1891. godine.¹⁰

U periodu između dva svjetska rata, Crna Gora je bila inkorporirana u Kraljevinu Jugoslaviju i administrativno je predstavljala dio znatno šire Zetske banovine. Javna politika je sprovedena po direktivama iz centra države – kraljevine Jugoslavije.

Razvoj administracije u okviru socijalističke države

Nakon Drugog svjetskog rata, dolazi do promjene režima i načina vladavine. Komunisti preuzimaju vlast i u prvim godinama upravljanja Jugoslavijom kopiraju sovjetske modele

¹⁰ Naučni osvrt na istorijsko djelo kralja Nikole – Prof. dr Dragoje Živković – više na: <https://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-u-xix-v/vladavina-knjaza-kralja-nikole/naucni-osvrt-na-istorijsko-djelo-kralja-nikole-prof-dr-dragoje-zivkovic/>

privrede i administracije.¹¹ Sprovodi se planska, dirigovana privreda, sa „petogodišnjim planovima“ razvoja. Na temeljima novog društvenog poretka u Jugoslaviji je uspostavljen privredni sistem zasnovan na državnom vlasništvu nad većinom prirodnih resursa, fabrika, transportnih sredstava, saobraćajnica i ostalih privrednih objekata. Izvršena je nacionalizacija glavnih sredstava za proizvodnju, konfiskovana inostrana imovina, sprovedena agrarna reforma i izvršena sekvestracija stranog kapitala kao i imovine lica koja su protjerana ili izbjegla u inostranstvo. Nova vlast je poništila stare državne dugove i krenula u plansku obnovu, industrijalizaciju i elektrifikaciju. Akcenat privrede je bio na ubrzanju industrijalizaciji, elektrifikaciji, izgradnji željezničkih pruga i saobraćajnih puteva. Zapostavlja se poljoprivreda i stočarstvo, ubrzava se urbanizacija zemlje i pojačana je migracija selo – grad. Crna Gora postaje jedna od 6 konstitutivnih republika jugoslovenske federacije. Ustavom iz 1953. godine uspostavljeno je Izvršno vijeće (Vlada) kao organ Narodne skupštine (Parlamenta). Izvršno vijeće je imalo najveći dio nadležnosti koje su do tada imale Vlada i Prezidijum.¹² Administrativna podjela Crne Gore u poslijeratnom periodu se često mijenjala. U 1957. godini su ukinuti *srezovi/distrikti* tako da su opštine postale osnovne lokalne administrativne jedinice. Kako ističe jedan od posljednjih crnogorskih komunističkih lidera, Radivoje Brajović:

¹¹ Više u: Lilić, S., „Uticaj sovjetske doktrine o državi i pravu“ (“The Influence of the Soviet Doctrine of State and Law”), *Pravo i društvo*, Beograd: Časopis za pravnu i političku kulturu, 2010, pp. 82–91.

¹² Skupština Crne Gore se sastojala od Republičkog vijeća i Vijeća proizvođača. Vijeće proizvođača se biralo po proizvođačkim grupama isto kao na izborima za Savezno vijeće proizvođača. – više u: Radenko Ščekić & Željko Bjeletić, “Social-economic trends in Montenegro during second half of the 20 century”, *Istorijski zapisi*, 3–4, Podgorica 2015, p. 163–185; i u: Branislav Marović, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945–1953*, Podgorica 2002.

„Do prije Drugog svjetskog rata i prvih poslijeratnih godina društveni proizvod u Crnoj Gori po stanovniku je bio oko 30 odsto od jugoslovenskog prosjeka, Crna Gora je uživala podsticaje za razvoj iz Fonda federacije, kao i druge manje razvijene republike. Uz pomoć sredstava Fonda, Crna Gora se razvijala brže od prosjeka Jugoslavije. Osamdesetih godina, Crna Gora je dostigla 80 odsto od prosječnog jugoslovenskog društvenog proizvoda po glavi stanovnika. U periodu od 1947–1985. društveni proizvod u Crnoj Gori povećan je 6,4 puta, a industrijska proizvodnja 87 puta. Učešće industrije u društvenom proizvodu povećano je sa 5 na 40 procenata u 1984. godini. Izgrađeni su i modernizovani mnogi putevi, pruga Beograd – Bar, Luka Bar i Aerodromi. Razvijene su i dvije značajne pomorske kompanije, koje su veoma uspješno radile, a čija je flota imala preko milion bruto registarskih tona, ili 20 odsto jugoslovenske tonaže. Snažno se razvijao i turizam: broj noćenja turista u 1989. godini dostigao je cifru od 10.937.000, što nije dostignuto ni do 2015. godine.“ (Radivoje Brajović, intervju za dnevni list *Pobjeda*, 13. 07. 2019)

Osim ubrzanog ekonomskog razvoja, sprovedene su reforme administracije koja je stvarana po ugledu na ostale socijalističke države, sa glomaznim aparatom, na lokalnom, republičkom i saveznom nivou. U Crnoj Gori je osnovan Univerzitet, Akademija nauka i brojne institucije u oblasti nauke i kulture. Javna politika na polju obrazovanja i zdrastva je sprovedena po socijalističkom modelu: socijalne države – besplatnog školovanja i zdrastvene zaštite. Mada je najveći dio saveznog budžeta trošen na vojne potrebe i veliku armiju, ipak su izdvajana značajna sredstva za domen socijalne politike i ekonomske zaštite stanovništva. Rast standarda stanovništva Jugoslavije postignut je i uz izdašnu finansijsku pomoć sa Zapada, u prvom redu iz SAD. Kako se procjenjuje, u periodu 1958–1980,

Jugoslavija je dobila preko 60 milijardi američkih dolara kao nepovratnu pomoć (ne računajući kredite).¹³

Složenost jugoslovenske federacije ogledala se u komplikovanom načinu odlučivanja i preglasavanja, što je često ostavljalo prostora za razne oblike nekonstruktivnog i manipulativnog djelovanja.¹⁴ Jugoslavija je bila zemlja sa izraženim problemom državnosti, koji je pored ostalog bio baziran na teritorijalnom federalizmu i ustavu koji je davao velike mogućnosti blokade od strane ne samo republika, već i pokrajina, a vrlo male mogućnosti za prevladavanje te blokade i svojevrsne pat-pozicije do koje je često dolazilo. U Jugoslaviji se izgrađivao specifičan vid mješovitog socijalizma koji je kombinovao državnu svojinu i planiranje sa određenim karakteristikama tržišne ekonomije. Jugoslavija je predstavljala nacionalno i vjersko heterogeno društva, što se jasno ispoljavalo i u teritorijalnoj podjeli na šest republika i dvije pokrajine, priznavajući pet, a od 70-tih šest nacija, tri jezika i tri religije, tako da je u takvom svojevrsnom

¹³ „Oktobra 1951. u Beogradu se potpisuje Pakt o vojnoj pomoći (MAP). Jugoslavija je uključena u američki Zakon o uzajamnoj pomoći (MDAP). SAD, Britanija i Francuska počele su da šalju oružje Jugoslaviji i do 1957. godine, isporučena je pomoć u ukupnoj vrijednosti od oko 15 milijardi dolara. Prema paritetu vrednosti američkog dolara iz 1988. godine, devedesetih godina prošlog veka objavljeno je nekoliko različitih podataka o tome koliko su SAD i druge vodeće zapadne zemlje uložile u održavanje Titove Jugoslavije. Prema jednom izvoru, bilo je riječi o osamdesetak, a prema drugom o 102 milijarde dolara.“ – više na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:687335-Tito-nas-uz-pomoc-Amerikanaca-uclanio-u-NATO> 21.7.2019.

¹⁴ Fragmentizovanost jugoslovenskog socijalističkog sistema, manifestovala se u velikom broju centara fiskalnog odlučivanja. Sačinjavali su ga: Federacija, 6 republika, 2 pokrajine, oko 540 opština, 10 gradskih zajednica i oko 8.500 SIZ-ova (Samoupravna interena zajednica – para-državni organ u sistemu samoupravnog socijalizma) i fondova. U Crnoj Gori je broj nosioca fiskalnog odlučivanja iznosio oko 140: sastojao se od Republike, 20 opština i 119 opštinskih i republičkih SIZ-ova – više u Predrag Goranović, *Fiskalna ekonomija Crne Gore*, CID, p. 179;

galimatijasu ingerencija i izjednačenih prava svako mogao blokirati svakog, čime je bilo skoro nemoguće postići konsenzus o mnogim bitnim društvenim pitanjima i potrebama širih društvenih slojeva.

*Slom komunističkog sistema,
prelazak na tržišno privređivanje*

Jugoslovenske političke elite u eri socijalizma, nisu bile složne u sprovođenju društvenih reformi a postojala je i tendencija porasta nacionalizama u multivjerskoj i multietničkoj državi kakva je bila jugoslovenska federacija koja se nakon ustava iz 1974. faktički transformisala u konfederaciju. Narastalo je i nezadovoljstvo naroda stanjem u zemlji, slabio ugled i uticaj do tada neprikosnovene komunističke partije i ugled političkih rukovodstava i raslo nepovjerenje u sistem. Kako ističe Filip Longvort u knjizi *Stvaranje istočne Evrope*, opisujući katastrofalno privredno stanje u SFRJ:

„Godine 1989, Ante Marković, postao je savezni premijer. Inflacija je iznosila 800 %, strani dug dostigao je 20 milijardi dolara, nezaposlenost 20%, a realni prihodi bili su 30 % manji nego 10 godina ranije. Marković je uveo više teških ekonomskih mjera koje su dale neke rezultate. Međutim, njegov plan za izlazak iz krize zahtijevao je veće žrtve nego što su ljudi bili spremni da podnesu. Slovenci su protestovali zbog poreza koji im je nametnut, Bosanci su smatrali da taj plan zagovara jeftinu prodaju imovine kapitalizmu, a Crnogorci su na predlog da se likvidiraju gubitaška preduzeća reagovali sa zaprepašćenjem, jer su 4/5 njihovih preduzeća bili gubitaši. Štaviše, Marković nije mogao da kontroliše priliv novca, a banke u konstitutivnim republikama nastavile su da daju kredite. Te godine inflacija je dostigla 1.256 %...“ (Filip Longvort, *Stvaranje istočne Evrope*, Clio, Beograd, 2002, str. 39).

Planska, dirigovana privreda je, osim svojih dobrih strana: razvoja industrijskih kapaciteta, izgradnje saobraćajne infrastrukture, razvoja turizma i dr; imala i svoje naličje. Poput zapostavljanja razvoja poljoprivrede i stočarstva, masovnih migracija selo – grad i što je najznačajnije – vještačko održavanje mnogih fabrika, koje su proizvodile uglavnom gubitke. Sve to je dovodilo do socijalnih tenzija, masovnih mitinga, koji su u kombinaciji sa nacionalnim pitanjima, doveli do smjene u okviru vladajuće partije, tokom tzv. „dešavanja naroda“ 1989. godine.

Krajem maja 1991. godine, Žak Delor, tadašnji predsjednik Evropske komisije došao je u Jugoslaviju da bi pored monetarne i carinske unije, ponudio političku i finansijsku podršku planu tadašnjeg premijera Ante Markovića¹⁵ o „Jugoslovenskom Mاستrihtu“ ali te ponude nisu imale efekta na glavne protagoniste političkog sukoba.

Tokom posljednje decenije XX vijeka, tadašnju Jugoslaviju su pogodile: međunarodne sankcije, hiperinflacija, društveni potresi, bombardovanje. Enorman pad životnog standarda, nestanak srednje klase, siva ekonomija, porast kriminala, masovne migracije u inostranstvo i društveno-politička nesigurnost – predstavljale su sumornu sliku društvenog stanja. Građanski ratovi u nekadašnjim jugoslovenskim republikama su uništili socijalnu i uređenu državu kakva je bila Jugoslavija.

¹⁵ „Vlada Ante Markovića je uspjela zaustaviti inflaciju i povećati zarade. Inflacija je smanjena sa 56% mjesečno u decembru 1989. godine, na 2,4% u martu 1990. Devizne rezerve su povećane u istom periodu sa 5,4 na 8,5 milijardi američkih dolara. Zarade zaposlenih su bile tako visoke, da ni do danas u većini republika nisu dostignute ni nakon dvije decenije (osim u Sloveniji i Hrvatskoj)“ – prema Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb, 2003, str. 36.

Antibirokratska revolucija 1989. godine i uvođenje pluralizma

U ovakvim uslovima ekonomske krize¹⁶, pada proizvodnje i porasta inflacije, brojnih devalvacija dinara, narastajućih nacionalističkih tenzija kako u samoj republici tako i na prostoru cijele SFRJ, Crna Gora, kao teritorijalno i brojčano najmanja od šest federalnih republika ulazi u proces višestranačja, atmosferu populizma, građanskih ratova i hiperinflacije, kao glavnih karakteristika prve polovine 90-tih. Crna Gora je predstavljala složenu i komplikovanu cjelinu kao višetnička i viševjerska republika. U Crnoj Gori je kombinacijom socijalnih i nacionalnih problema izvršena tzv. Antibirokratska revolucija 1989. godine. Generalno teška političko-ekonomska kriza na prostoru tadašnje SFRJ iskorišćena je za svrgavanje tadašnje crnogorske političke elite, a sve u formi borbe protiv birokratije i *nesposobnosti* dotadašnjeg rukovodstva. Nakon antibirokratske revolucije izvršena je radikalna smjena vladajućih garnitura u svim sferama i institucijama društva. Antibirokratska revolucija januara 1989. predstavlja puč u okviru vladajuće partije – Saveza komunista Crne Gore. Partija je nastavila da vlada, ali sa novim rukovodstvom.

Crna Gora je posljednja od jugoslovenskih republika uvela pluralizam.¹⁷ Komunisti Crne Gore vodili su raspravu o

¹⁶ „Crna Gora je u periodu 1976–1988. godine dobila od Federacije i inoizvora za svoj razvoj više od 5,5 milijardi dolara, a zajedno sa domaćim izvorima (Fond za zapošljavanje, energetiku, poštanska štednja, krediti i dr.) ta sredstva su u navedenom periodu iznosila više od šest milijardi dolara.... Nepovoljna privredna struktura, visoka uvozna zavisnost privrede, izrazito visoka zaduženost u inostranstvu, devizna i dinarska nelikvidnost gubici u poslovanju, nedostatak obrtnih sredstava, teškoće u snabdijevanju sirovinama, repromaterijalom i energijom... crnogorski dug prema inostranstvu je sa 915 miliona dolara u 1981. godini pao na 850 miliona dolara u 1984. godini, ali je to i dalje bio veliki problem za posrnulu ekonomiju...“ – više u: Dragutin Papović, „Istina o socijalnom mitu“, *Monitor*, 29. avgust 2008, str. 32–34.

¹⁷ Dešavanja na međunarodnoj sceni („domino efekat“ rušenja Berlinskog

političkom pluralizmu, odnosno o potrebi i mogućnostima uvođenja višestranačkog sistema Prevagnula je ocjena „da više partija ne znači i više demokratije“ i da se demokratija može ostvariti i bez višestranačja i na taj način ući u tranziciju.¹⁸ Demokratska partija socijalista (DPS) nastala je prostim preimenovanjem Saveza komunista Crne Gore, na kongresu 1991. Specifičnost je bila u tome što je ova partija na prve višepartijske izbore decembra 1990. izašla pod starim imenom – Savez komunista Crne Gore i ubjedljivo pobijedila, u vrijeme kada su komunističke partije širom Evrope gubile izbore. Sa uvođenjem višepartijskog sistema, dotadašnji savezi komunista po jugoslovenskim republikama su mijenjali imena zadržavajući pri tome dotadašnju višedecenijsku partijsku infrastrukturu i monopol nad institucijama i resursima.

Deklarativno proglašenje Crne Gore ekološkom državom 1. septembra 1991. godine trebalo je da afirmiše novo crnogorsko rukovodstvo pred međunarodnom javnošću. Očigledna je bila želja „mladog“ rukovodstva da se na afirmativan način predstavi javnosti i relevantnim međunarodnim subjektima i oformi pozitivnu sliku o sebi. U vremenu snaženja partija „zelenih“ i brojnih NVO na Zapadu koje su se zalagale za očuvanje narušene životne sredine, proglašenje jedne države za ekološku, i to „prvu u svijetu“, moralo je naići na simpatije.¹⁹

zida) vršili su pritisak na crnogorsku vladajuću politiku da i formalno otpočne proces uvođenja pluralizma. Široko tumačeći član 359. st. 2. Ustava SR CG, Skupština Republike je na zasjedanju 11. jula 1990. godine usvojila Zakon o udruživanju građana (*Sl. list SRCG*, br. 23/90) – više u: Grupa autora, *Izbori i izborna zakonodavstvo u Crnoj Gori 1990–2006*, CEMI, Podgorica, 2007, str. 13.

¹⁸ Iz tog je vremena zapamćena izjava tadašnjeg visokog komunističkog funkcionera, Mila Đukanovića: „Uvešćemo višepartijski sistem samo ako se za to izjasni narod na referendumu“ („Jedn stranački višepartizam“, *Monitor*, 28. maj 1998, str. 2).

¹⁹ Sama struktura privrede Crne Gore gdje je veliki udio u ostvarenju društvenog proizvoda davala crna industrija: Termoelektrana Pljevlja, Željezara Nikšić i Aluminijski kombinat u Podgorici, nije davala ozbiljne

Nakon proglašenja samostalnosti većine ostalih jugoslovenskih republika, Crna Gora je zajedno sa Srbijom oformila novu državnu zajednicu – Saveznu Republiku Jugoslaviju (SRJ), kojoj su od strane međunarodne zajednice uvedene rigorozne ekonomske i političke sankcije maja 1992, koje su ukinute tek oktobra 1996. Uspostavljanjem SRJ 27. aprila 1992. godine rukovodstva Srbije i Crne Gore su nastojala da dokažu da ta država ima isključivo pravo na kontinuitet sa SFRJ koja se raspala sredinom 1991. godine. Nova država je morala da definiše svoje institucije, te je mahom zadržala stare, kao što je slučaj sa Službom društvenog knjigovodstva – SDK, koja je 1994. promijenila ime u Službu za platni promet – SPP, a potom u Zavod za obračun i plaćanja (ZOP). Ove institucije su imale regulativnu funkciju i kao nezavisna agencija države s ciljem obezbjeđenja finansijske kontrole nad svim preduzećima, uz niz pratećih funkcija uključujući i funkciju državnog trezora i revizora.²⁰

Ekonomska šteta usljed sankcija nanijeta SRJ procjenjuje se na 80 milijardi dolara. Po sveobuhvatnosti i oštini, bile su to najteže kaznene mjere koje su UN ikada preduzele protiv jedne zemlje.²¹ Tokom perioda sankcija, SRJ je pogodila hiperinflaci-

preduslove za stvaranje Ekološke države u doglednom periodu.

²⁰ „Ove agencije štitele su državu od opasne spirale dugova, koja bi prijetila da se javi u budžetskim institucijama, koje služe opštem dobru građana, kao što su: zdravstvena zaštita, penzioni fond i sam budžet Republike Srbije, iz koga se finansiraju delatnosti od opšteg značaja za narod i državu, kao što su: prosveta, vojska i policija. Međukontrola je bila neophodna jer je dovodila do blagovremenog izvršavanja obaveza od strane privrednih subjekata.“ – „Dezintegracija SDK u svrhu dezintegracije države“ <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/dezintegracija-sdk-kao-institucije-u-svrhu-dezintegracije-drzave>. 14. 12. 2015.

²¹ Pod uticajem sankcija došlo je i do velike ekonomske krize u zemlji i do pojave hiperinflacije koja je zabilježila i izdavanje novčanice sa najvećim apenom od 500.000.000.000 dinara ikada u svijetu. – više na: <https://portalanalitika.me/clanak/188776/prije-23-godine-uedene-sankcije-srj> 23. 7. 2019.

ja, dinar je postao bezvrijedan, a kao nezvanična stabilna valuta korišćena je njemačka marka. Ovaj period je obilježen nestašicama namirnica, sivom ekonomijom, poremećajem društvenih vrijednosti. Izuzetno teško i složeno društveno-ekonomsko stanje, ratno okruženje, zategnuti međunacionalni odnosi i porast nacionalizama svih vrsta, hiperinflacija, sankcije i siva ekonomija – predstavljaju „ram za sliku“ Crne Gore u prvoj polovini 90-tih godina 20. vijeka.²² U januaru 1994, Savezna vlada i vlade Srbije i Crne Gore pristupile su realizaciji Programa monetarne rekonstrukcije i ekonomskog oporavka Jugoslavije koji je pripremila grupa eksperata pod rukovodstvom Dragoslava Avramovića. Bilo je potrebno izgraditi novi privredni sistem i tržišne institucije.²³ Ekonomska situacija se donekle počela popravljati 1995. ukidanjem međunarodnih sankcija, suzbijanjem inflacije i uvođenjem konvertibilnog dinara, mada je siva ekonomija omogućena u ranijem periodu, predstavljala i dalje ozbiljan društveni problem.²⁴

Fiskalnom reformom koja ja započela 1990. trebalo je stvoriti novu poresku administraciju. U Crnoj Gori je usvajanjem Zakona o poslovima javnih prihoda formirana Direkcija javnih prihoda,²⁵ koja je u svom sastavu imala finansijsku policiju i

²² Cijene su u 1993. godini u odnosu na prethodnu porasle za 1.165 milijardi puta, a što se privrede tiče, ona se od 1991. godine smanjila dvostruko i poslovala je na nivou 1955. godine. („Privreda kao 1955“, *Pobjeda* 30. decembar 1993. p. 4). Društveni proizvod u SRJ u 1995. godini iznosio je 52,5 milijardi dinara, baš kao i prije 27 godina (1965. godine), ili u odnosu na rekordnu 1986. upola manje (*Pobjeda* 3. januar 1996. str. 7).

²³ Više o ovoj temi u: „Osnove programa monetarne rekonstrukcije i ekonomskog oporavka Jugoslavije“, časopis *Jugoslovenski pregled*, jun 1994.

²⁴ Završni račun federalnog budžeta za 1993. pokazao je da je, od ukupnih sredstava, čak 94 % bilo iz primarne emisije. Dakle, gotovo sav novac koji je bio potreban za funkcionisanje SRJ nije prikupljan od poreskih obveznika, već štampan u Topčideru – više u Momir Bulatović, *Ekonomija i demokratija*, Jurnedia Mont, Podgorica, 2011, str. 103.

²⁵ „Direkcija je funkcionisala kao samostalna institucija i direktno je bila

bila je prva institucija te vrste u zemljama sa socijalističkim načinom privređivanja.

Kretanje ka obnavljanju nezavisnosti (1998–2006) i stvaranje administrativnog okvira za samostalne javne politike

U složenim društveno-ekonomskim okolnostima, crnogorska vlast je 1997. ušla, neočekivano za širu javnost, ponovo (u periodu od manje od jedne decenije) u jedan sukob i rascjep, iako je za razliku od januara 1989. ovaj put to bio rascjep u najužem krugu vlasti. Sukob unutar DPS-a doveo je, dakle, nakon oštre višemjesečne borbe u vladajućoj stranci i među vodećim državnim institucijama, do rascjepa te partije na dvije – jednu, koja je zadržala ime (DPS), pod vođstvom tadašnjeg premijera M. Đukanovića, i drugu, koja se nazvala Socijalistička narodna partija (SNP), pod rukovodstvom tadašnjeg predsjednika Republike M. Bulatovića, Prva se faktički pozicionirala kao *antimiloševićevska, za uspravnu Crnu Goru, za Jugoslaviju sa alternativom*, a druga kao *promiloševićevska, za čvršću saveznu državu, Jugoslaviju bez alternative*. Sukob u vrhu crnogorske vlasti imao je takođe izrazito negativne implikacije ne samo na učesnike u političkom životu Crne Gore, već i na skoro sve strukture društva.

Rane administrativne reforme u Crnoj Gori tokom 1990-ih bile su uslovljene posebnim političkim i ekonomskim faktorima. Politički, Crna Gora je bila suočena sa izazovima koji su došli sa uvođenjem postkomunističkog višestranačja (1990), posljedicama raspada bivše Jugoslavije i uspostavljanjem SRJ sa Srbijom i Crnom Gorom (1992). Međutim, značajne promjene u političkoj i ekonomskoj orijentaciji Crne Gore uslijedile su nakon parlamentarnih izbora 1998. godine, kada je politički

odgovorna Vladi za svoj rad.“ – više u: Goranović Predrag, *Fiskalna ekonomija Crne Gore*, CID, Podgorica 2000.

establišment zemlje slijedio novi politički plan obnove nezavisnosti zemlje sa ciljem pridruživanja procesu evroatlantske integracije, uključujući EU i članstva u NATO-u.²⁶

Crna Gora je nastojala da kontinuirano povećava svoju suverenost i samostalnost od savezne države (SRJ) prenošenjem jedne po jedne funkcije sa federalnog na republički nivo. Jedna od mjera sa najdalekosežnijim posljedicama bila je ukidanje jugoslovenskog dinara i uvođenje njemačke marke kao zvaničnog sredstva plaćanja u Crnoj Gori u novembru 1999. što je automatski značilo i prelazak na euro početkom 2002. godine.

U javnosti je nametano suštinsko i strukturalno pitanje - da li Crna Gora može biti ravnopravan član u dvočlanoj federaciji sa sedamnaest puta većom Srbijom? Crnogorska vlada je nakon odlaska Miloševića sa vlasti oktobra 2000. pokušala da ovaj problem riješi ponudom za sporazumnu disoluciju SR Jugoslavije po češko-slovačkom modelu, s tim što bi dvije nove države – Crna Gora i Srbija – kao nezavisne i međunarodno priznate, sklopile međudržavni savez, koji bi po svojim nadležnostima podsjećao na Zajednicu nezavisnih država stvorenu nakon raspada SSSR-a ili na EU.

„Ovaj predlog primljen je sa negodovanjem od strane glavnih partnera i protektora Crne Gore u miloševićevskom periodu - SAD i EU, a nije naišao na podršku ni u Beogradu, kome je bio i upućen. Nakon ovog predloga Crna Gora, do tada jedan od glavnih zapadnih saveznika u regionu, počela je da se doživljava kao izvjesni ‘troublemaker’, jer, posebno EU, a u određenoj mjeri i SAD, nijesu željeli promjenu regionalnog *status quo*-a nastalog nakon intervencije NATO-a i odlaska Miloševića.“ (Grupa autora, *Izbori i izborna zakonodavstvo*, 2007: 93).

To je dovelo do dogovora i potpisivanja Beogradskog sporazuma u martu 2002. godine i stvaranja Državne zajednice

²⁶ Dražen Cerović, „Trnovit put do reforme javne uprave u Crnoj Gori“, Rumunija, TRAS, 2018, str. 31.

Srbija i Crna Gora (DZ SiCG).²⁷ Čak i u posljednjim godinama pod Miloševićem bile su preuzete mnoge savezne funkcije i prenijete na sopstveni administrativni aparat. Samostalno funkcionisanje je dodatno proširivano u vrijeme labave državne zajednice Srbija i Crna Gora. Sve bitne funkcije koje čine jednu državu bile su već u rukama vlasti Crne Gore. Referendumom 21. maja 2006. 55.5% građana Crne Gore je glasalo za obnavljanje nezavisnosti. Nakon maja 2006. ovim nadležnostima su u punom kapacitetu pridodate spoljnopolitička i odbrambena funkcija i time je državni okvir bio zaokružen.

*Od obnove nezavisnosti do danas:
evroatlantske integracije i razvoj moderne javne uprave*

Nakon obnove nezavisnosti 2006, država Crna Gora je krenula u punom kapacitetu u proces evro-atlantskih integracija usklađujući svoje zakonske propise sa zakonima EU, a odbranu i bezbjednost sa smjericama NATO-a. Evropski savjet dodijelilo je Crnoj Gori status kandidata za članstvo u EU 2011. godine, a pristupni pregovori sa Crnom Gorom počeli su 2012. godine, sa otvorenim trideset jednim poglavljem.²⁸ Nakon obnove nezavisnosti 2006, u skladu sa evro-atlantskim integracijama i poglavljima za pristupanje EU, formiraju su nova ministarstva, uprave, direkcije. Tako je formirano i Ministarstvo javne uprave (public administration).²⁹ Crnogorsko zakonodavstvo, propisi, razvoj javne uprave i administracija se usklađuju sa preporukama EU i Poglavljima

²⁷ Pojedini autori (S. Darmanović, 2007: 94) definišu „postmiloševićevski“ period 2000–2005. godine kao „period blokirane većine u korist državne nezavisnosti jer je ta većina morala da odloži realizaciju svoje ideje i da prihvati regionalne interese EU“.

²⁸ European Commission, 2010a, p. 11.

²⁹ Formiran je i Savjet za reformu javne uprave, više na Ministry of Public Administration <http://www.mju.gov.me/ministarstvo>

za pristupne pregovore zemlje kandidata.³⁰ Crna Gora predstavlja lidera u region u pogledu integracija sa EU:

Crna Gora je otvorila 26 od 35 poglavlja za pristupanje EU-a, uključujući Poglavlje 11 (koje se bavi poljoprivredom i ruralnim razvojem) i Poglavlje 19 (koje se odnosi na socijalnu politiku i zapošljavanje). Dva su poglavlja o nauci i istraživanju te o obrazovanju i kulturi privremeno zatvorena, nakon čega su uspješno završena.³¹

Uspostavljaju se standardi u sistemu obezbeđenja kvaliteta propisa i intenzivno se radi na razvoju efikasnijeg planiranja i upravljanja javnim politikama. Uspostavlja se institucija i praksa podnošenje zahteva za pristup informacijama od javnog značaja Takođe se uspostavlja transparentnost i kompletna dokumentacija vezana za javne nabavke.³²

Osim toga, formiran je Savjet za reformu javne uprave koje je, osim predstavnika najrelevantnijih nadležnih ministarstava i drugih upravnih tijela, činilo i dva predstavnika civilnog društva. Crna Gora je uspostavila pravni institucionalni okvir za koordinaciju i uključivanje civilnog društva u praćenje sprovođenja strategije i reforme javne uprave, što joj je dalo prednost

³⁰ „Izazovi i dalje postoje na centralnom i lokalnom novou upravljanja, te su povezani sa potrebom za osnaživanjem učešća građana u društvenim procesima. Izvještaji Evropske komisije o napretku u više navrata skreću pažnju na potrebu prikazivanja uspješnih rezultata u području vladavine prava, pristupa pravdi za sve i borbe protiv korupcije na svim nivoima.“ – više na: <http://www.me.undp.org/content/montenegro/en/home/countryinfo.html> 22. 7. 2019.

³¹ www.me.undp.org

³² WeBER projekat – Projekat unapređenja kapaciteta civilnog društva za praćenje reforme javne uprave, je trogodišnji regionalni projekat koji sprovode Centar za evropske politike iz Srbije, Institut za demokratiju i posredovanje iz Albanije, Vanjskopolitička inicijativa iz Bosne i Hercegovine, Grupa za pravne i političke studije sa Kosova, Institut za evropske politike iz Makedonije, Institut Alternativa iz Crne Gore i Centar za evropske politike iz Belgije. Projekat finansijski podržavaju Evropska unija i Ambasada Kraljevine Holandije. – <https://institut-alternativa.org/>

u odnosu na zemlje regije. Uporedo, Crna Gora je postigla najbolje rezultate u području strateškog okvira za reformu javne uprave i najgore rezultate u području upravljanja javnim finansijama.³³

Strategija reforme uprave u Crnoj Gori uključila je tri područja upravnog sistema: a) državnu upravu, b) lokalnu samoupravu i c) javne usluge: javna poduzeća, javne institucije, regulatorne agencije.³⁴ Crna Gora je napredovala u reformi sistema dječije i socijalne zaštite kao i u domenu rodne ravnopravnosti. Osnovana je Agencija za zaštitu ličnih podataka i slobodan pristup informacijama, kao i Specijalno tužilaštvo za organizovani kriminal i korupciju. Uvedene su inovacije u zdrastvu, poreskoj i javnoj upravi u formi elektronske komunikacije građana sa ovim institucijama u cilju lakše i brže usluge.³⁵ Vlada je uložila napore kako bi pojednostavila upravne postupke za građane i privredu. U tom cilju je osnovan internet portal elektronske uprave.³⁶

Sljedeća strategija upravne reforme u Crnoj Gori nazvana je Agenda upravnih reformi u Crnoj Gori (AURUM).³⁷ Strategiju reforme javne uprave Crne Gore 2016-2020. usvojila je Vlada Crne Gore u julu 2016.³⁸ Izrada Strategije reforme javne uprave Crne Gore 2016-2020. započela je krajem 2014. godine u saradnji

³³ <https://institut-alternativa.org/>

³⁴ ReSPA, 2013, pp. 215–217.

³⁵ Uprava za nekretnine je omogućila korišćenje web aplikacije e-Katastar, sa novim servisima za direktno, on-line, preuzimanje zvaničnih dokumenata iz katastarskih evidencija – listova nepokretnosti/posjedovnih listova u formi elektronskog dokumenta.

– http://www.nekretnine.co.me/me/Vijesti_details.asp?ysID=274 23. 7. 2019.

³⁶ <https://www.euprava.me/>

³⁷ AURUM is the Montenegrin acronym for 'Agenda upravnih reformi u Crnoj Gori'.

³⁸ Government of Montenegro, *Public Administration Reform Strategy in Montenegro 2016–2020*, Podgorica, 2016.

sa stručnjacima SIGMA-e/OECD-a i konsultacijama sa odgovornim državnim i nevladinim institucijama.³⁹

U okviru Vlade Crne oformljen je Sektor za koordinaciju, praćenje usklađenosti i praćenje sprovođenja strategija kojima se utvrđuju javne politike. Generalni sekretarijat Vlade je proširio svoje nadležnosti, pa su Uredbom od maja 2018. poslovi u vezi s uspostavljanjem i razvojem sistema koordinacije i praćenja usklađenosti strategijskih dokumenata kojima se utvrđuju javne politike dodijeljeni Sektoru za koordinaciju, praćenje usklađenosti i praćenje sprovođenja strategija kojima se utvrđuju javne politike (SKP).

„U ovom Sektoru se vrše poslovi koji obuhvataju 2 ključna referata za sistem strateškog planiranja: a) uspostavljanje i razvoj sistema koordinacije i praćenja usklađenosti strategija kojima se utvrđuju javne politike s ostalim nacionalnim strateškim dokumentima i/ili pravnom tekovinom EU, kao i praćenje njihovog sprovođenja; b) provjera kvaliteta strateških dokumenata, kao i izvještaja o njihovom sprovođenju, te i aktivnosti na njihovom unapređenju“⁴⁰

Takođe je osnovan Investiciono razvojni fond (IRF) u cilju stimulisanja privrede kroz kredite i garancije⁴¹ kao i Montenegrin Employers Federation⁴² Brojne međunarodne

³⁹ Dražen Cerović, „Trnovit put do reforme javne uprave u Crnoj Gori“, Rumunija, TRAS, 2018, str. 11.

⁴⁰ Više o ovome ne sajtu Vlade Crne Gore:
http://www.gsv.gov.me/stratesko_planiranje/strategije 14. 7. 2019.

⁴¹ „Investiciono-razvojni fond Crne Gore (IRF CG) osnovan je usvajanjem Zakona o Investiciono-razvojnog fondu Crne Gore A.D. (*Sl. list Crne Gore* br. 88, od 31. 12. 2009. godine). Cilj osnivanja institucije je podsticanje i ubrzavanje privrednog razvoja Crne Gore. Osnivanjem Investiciono-razvojnog fonda, Vlada Crne Gore je obezbijedila efikasan mehanizam za podršku privrednom razvoju, posebno imajući u vidu aktuelnu ekonomsko-finansijsku krizu...“ – <https://www.irfcg.me/> 27. 7. 2019.

⁴² Montenegrin Employers Federation (Unija poslodavaca Crne Gore) je

organizacije finansijski i obukom kadrova pomažu razvoj i reformj javne uprave, administracije i razvoj javnih politika na dobrobit građana. Tako je The World Bank publikovala Policy notes *Preporuke za javne politike 2017* u kome se između ostalog ističe:

„Crna Gora i Grupa Svjetske banke (WBG) zajednički su pripremile program saradnje za sledeće četiri godine. Grupa Svjetske banke pripremila je Sistemsku dijagnostiku zemlje (SCD) za Crnu Goru, opsežno analitičko istraživanje u kojem se ocrtavaju izazovi i mogućnosti sa kojima se zemlja suočava na putu održivog rasta i prosperiteta te Okvir za partnerstvo sa zemljama (CPF), dokument koji postavlja ciljeve i prioritete programa Grupe Svjetske banke u Crnoj Gori za sledeće četiri godine. Strategija Banke usredsređena je na dva prioritetna područja: Povećanje makroekonomske i finansijske otpornosti te omogućavanje inkluzivnog pristupa privrednim mogućnostima i poslovima.“⁴³

Strateškim dokumentima Vlada Crne Gore, ministarstava kao i svi organi državne uprave, prepoznaju već dugi niz godina e-upravu kao jednu od važnih oblasti razvoja crnogorskog društva. Transformacija poslovnih procesa, unutar Vlade, a naročito u odnosu na građane i privredu, našla je svoje mjesto u dokumentima, čija je vizija digitalna i razvijena Crna Gora. Ovaj strateški okvir u osnovi sadrži sljedeća dokumenta: Strategija razvoja informacionog društva 2016-2020; Strategija reforme javne uprave 2016-2020; Strategija sajber bezbjednosti 2018-2021. (*Analiza stanja elektronske uprave u Crnoj Gori*, Ministarstvo javne uprave, Podgorica 2018)

reprezentativna organizacija poslodavaca Crne Gore. Unija je pomogla osnivanje udruženja poslodavaca na lokalnom i granskom nivou, poput Asocijacije poslovnih žena. – <http://poslodavci.org>

⁴³ The World Bank Policy notes: *Preporuke za javne politike*
<http://documents.worldbank.org/curated/en/215061486445498762/Crna-Gora-Preporuke-za-javne-politike-2017> 12. 7. 2019.

NGO sektor kao promoter razvoja javnih politika

Početak novog milenijuma je, konkretno za Crnu Goru kao manju članicu Savezne Republike Jugoslavije, značio snaženje institucija državne samostalnosti i razvoj administrativnih kapaciteta. Uporedo sa tim, jačao je i razvoj NGO – nevladinih organizacija. Osnivane su organizacije i udruženja koja su finansirana zapadnim grantovima u cilju razvijanja civilnog društva, širenju korpusa ljudskih prava, nadgledanju izbornog procesa i dr. Neke NGO su svoj fokus djelovanja stavile na promociju i razvoj javnih politika, kritiku vladinih reformi i društvenih pojava. Jedna od takvih udruženja je Institut Alternativa (IA) koja na svom zvaničnom sajtu ističe:

„I druge crnogorske NGO su protekle dvije decenije preduzimale niz aktivnosti i projekata na izgradnji građanskog društva, vršeći pritisak na crnogorsku vlast da ubrza reforme, pojača borbu protiv korupcije i transparentnost, proširi korpus ljudskih prava, organizuje slobodne izbore i izvrši reformu izbornog sistema. U tom kontekstu je neophodno pomenuti nekoliko organizacija iz oblasti civilnog društva koje su u manjoj ili većoj mjeri kritičari postojećeg sistema ili pak predstavljaju određene konsultanske i *think-tank* istraživačke grupe koje vrše analize i daju savjete vladi. Izdvojili bi kao najaktivnije: MANS, Centre for Civic Education (CGO), Center for monitoring and research (CEMI), CDT, Institute Alternativa.“⁴⁴

Ističe se da:

⁴⁴ Kako ističu u ovoj organizaciji: „Naše aktivnosti istraživanja i zagovaranja strukturirane su u pet glavnih programskih cjelina: a) javna uprava, b) odgovorne javne finansije, c) bezbjednost i odbrana, d) parlamentarni program i e) socijalna politika. Na temelju naših pet programa pratimo proces pristupnih pregovora sa EU-om, aktivno učestvujući u radnim grupama za određena poglavlja. Naš vodeći projekt je Škola javnih politika koja se organizuje od 2012. godine.“ – <https://institut-alternativa.org/o-nama/>

NGO Forum MNE svoje aktivnosti fokusira na razvoj javne politike kroz obrazovanje, zapošljavanje i brigu o omladinskim aktivnostima. Kroz niz aktivnosti nudi djeci i mladima da nauče vještine koje će im koristiti na tržištu rada.

Zaključna razmatranja

Razvoj modernih javnih politika u novom milenijumu se poklapa sa procesom pridruživanja Crne Gore EU i NATO. Naravno da Crnu Goru u ovom tranzicionom periodu prate brojni izazovi. To se u prvom redu odnosi na borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala, sive ekonomije, nezaposlenosti i regionalne disproporcije u pogledu razvijenosti, migracija i negativnog prirodnog priraštaja. Prema analizi UNDP:

„U Crnoj Gori 8.6% je stopa siromaštva, 10.3% iznosi stopa siromaštva na sjeveru zemlje, 17.3% je stopa nezaposlenih žena, Crna Gora ima 6.5 tona emisije ugljen dioksida po stanovniku, u Crnoj Gori 34.2% udio populacije koja nikad nije koristilo kompjutere.“ (www.me.undp.org)

Takođe se i državni univerzitet uključio u razvoj kadrova i upoznavanje sa osnovama upravljanja javnim politikama. U tom cilju je na Fakultetu političkih nauka u Podgorici oformljen predmet pod nazivom Javne politike.⁴⁵

⁴⁵ U okviru koga student: „Analizira ciklus i faze kreiranja javnih politika, od stavljanja pitanja na političku agendu do evaluacije konkretnih politika, uz studij mogućnosti inkrementalnog sprovođenja javnih politika i testiranja rešenja za pojedine probleme; ovlada praktičnim znanjima dizajniranja istraživanja, izrade predloga praktičnih javnih politika i komuniciranja preporukama sa donosiocima odluka; istraži ulogu različitih učesnika u procesu kreiranja javnih politika kako u okviru nacionalnih institucija, tako i onih u okviru nadnacionalnih integracija poput EU, pri čemu su u fokusu analize ne samo državni nego i akteri civilnog društva poput think tank organizacija i njihovog analitičkog doprinosa kreiranju javnih politika; vrši analizu indikatora ekonomskog rasta, kvaliteta života i ukupnog održivog društvenog razvoja, kao i uticaja koji podizanje kapaciteta i transparentnosti rada javne uprave ima

Vlada Crne Gore je 2018. donijela Uredbu o načinu i postupku izrade, usklađivanja i praćenja sprovođenja strategijskih dokumenata. U tom dokumentu se ističe da su javne politike pravci djelovanja utvrđeni strateškim i planskim dokumentima radi ostvarivanja ciljeva u različitim oblastima društva. U tom cilju su određeni principi: usklađenosti, finansijske održivosti, odgovornosti, saradnje, transparentnosti, kontinuiteta, ekonomičnosti i racionalnog planiranja.⁴⁶

Analiza londonskog The Economist Intelligence Unit (EIU) iz 2018. ukazuje na sve veću razliku zemalja u tranziciji i EU.⁴⁷

„Prema podacima EIU, crnogorski BDP po stanovniku smanjio se u odnosu na evropski, sa 51 odsto evropskog dohotka iz 1989. godine na 32 odsto u 2017. U Crnoj Gori je BDP po stanovniku 1990. bio 47 odsto evropskog prosjeka (EU15), 1995. je pao na 21,2 odsto, 2000. godine je bio 24,1 odsto, a 2008. godine 29,7 odsto. Prema, na internetu dostupnim podacima, (Helsinška povelja) u Crnoj Gori je BDP po stanovniku 1990. godine iznosio oko 3.400 eura. Prema podacima iz Vladinog programa ekonomskih reformi, crnogorski BDP po

na razvoj država koje se nalaze u procesu evropskih integracija; analizira rizike od korupcije u predlozima praktičnih politika i zakonskim dokumentima, odnosno uoči nužnost ugradnje efektivne integrativne, antikoruptivne dimenzije u ostvarivanje principa dobre vladavine. Više na sajtu Univerziteta Crne Gore: <https://www.ucg.ac.me/predmet/31/40/0/0/311007031-javne-politike>

⁴⁶ Više o ovoj uredbi na sajtu Vlade Crne Gore: www.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=324582&rType=2

⁴⁷ EIU je u analizi uporedio prosječan GDP po stanovniku država u tranziciji iz centralne i istočne Evrope sa GDP-om 15 razvijenih članica Evropske unije 1989. i 2017. godine. „Razlika između njihovog prosječnog dohotka i nivoa dohotka u EU15 bila je veća 2017. godine nego 1989“, navodi se u analizi pod nazivom *Približavanje razvijenoj Evropi usporava* – više na: <http://www.eiu.com/home.aspx> i na <https://www.vijesti.me/vijesti/ekonomija/ekonomija-crne-gore-sve-vise-zaostaje-za-evropom>

stanovniku 2017. je bio 6,7 hiljada eura.“⁴⁸

U izvještaju se procjenjuje da će se, dugoročno, većina zemalja centralne i istočne Evrope vjerovatno sporo približavati razvijenoj Evropi.

Javne politike kao proizvod političkog sistema trebalo bi da za svoj cilj imaju oblikovanje života pojedinca i društva u cjelini i atmosfere pogodne za bolji život stanovnika. Međutim, u stvarnosti, taj proces nije tako jednostavan ni idealan što često dovodi do nesuglasica između nosilaca vlasti i samih građana, ali i vlasti i NGO sektora. Javno upravljanje društvenim resursima podrazumijeva postojanje odgovornosti kod vlasti, a posljedice javnog upravljanja podnose građani pa ih to i čini najzainteresovanijom stranom za ishode kreiranja i upravljanja javnim politikama. Crna Gora je prešla ogroman put u procesu razvoja javnih politika i državne administracije. Istorijski faktori, unutrašnji i geopolitički uticaji su određivali sudbinu karaktera državnog režima, a time i koncepcije razvoja društvenog uređenja, politike i razvoja administrativnih kapaciteta.

⁴⁸ Više na: <https://www.vijesti.me/vijesti/ekonomija/ekonomija-crne-gore-sve-vise-zaostaje-za-evropom>

GLOBALIZACIJSKI *GLEICHSCHALTUNG*

Bojan Jovanović

According to Hannah Arendt, totalitarianism has its roots in big crises, that is, in what she calls “crises of our time” and “crises of our century”. Of course, she is talking about the twentieth century.

Now, how about the twenty first century? Are there crises of our own time... crises identified as roots for real totalitarian tendencies and consequently some kind of new totalitarianism? In this analysis, three such crises are identified.

Bearing this in mind, the author is trying to show that Arendt’s famous book *The Origins of Totalitarianism*, primarily in the context of globalization, is more important and up-to-date now than it was in 1951 when the book was first published.

Osnovno pregnuće autorsko, kada je u pitanju ovaj tekst – koji je najbolje uzeti tek kao podstrek i neku vrstu eskize za jedan opsežniji naučni rad ili knjigu – jeste da pokaže i da uvjeri čitaoca da je knjiga *Izvori totalitarizma* Hane Arent – klasično štivo političkih nauka pa i intelektualna ostavština XX vijeka – danas aktuelnija nego u vrijeme kada je objavljena (u SAD, 1951. g). U uslovima invazivne i intruzivne globalizacije, ključni uvidi Arentove potvrđuju se kao duboki i dalekosežni.

Tekst na ovu i ovakvu temu je najbolje početi ukazivanjem na početke XXI stoljeća. Naime, tekuće stoljeće je u povijesnom smislu zapravo otpočelo sa tri enormne distorzična ili disruptivna događaja, koji su, ne samo odredili ove prve tri decenije XXI stoljeća, nego će po svemu sudeći konkretno i konsekventno odrediti i čitavo stoljeće... jednom riječju budućnost. I ne samo to: ove tri enormne distorzije i disrupcije su faktički napravile cezuru u smislu radikalnog rascjepljivanja, razdvajanja između onoga – do tada i onoga – od tada.

Prvi od tih događaja je rušenje Svjetskog trgovinskog centra od 11. septembra 2001. g. Nakon toga, globalna ekonomska kriza, koja je otpočela u jesen 2008. g, kolapsom bankarskog giganta *Lehman & Brothers*. I najzad, 2019–2020. g. izbija pandemija koja će iz kineskog grada Vuhana krenuti u pohod na čitav svijet, kako će se, nažalost, ispostaviti u neku vrstu globalizacije smrti.

Kako bismo pravilno i potpuno razumjeli ove događaje, potrebno je da pravilno i potpuno razumijemo i specifikacije totalitarizma i totalitarne vladavine, kako po sebi i za sebe, tako i onako kako ih je iznijela Arentova u njenoj pomenutoj knjizi, inače njenom prvom velikom djelu, takođe i drugdje. Kažemo - pravilno i potpuno, pošto, barem kako bi da izgleda, kada je u pitanju Arentova i njezina analiza totalitarizma, dolazi kao po pravilu do krupnog previđanja, te do neke vrste redukcionističke interpretacije.

U tom smislu, izgleda da kao otvaranje teme ili dobar uvod u materiju može da posluži sljedeće pitanje: *Govorimo li o nacionalnom, transnacionalnom* ili nadnacionalnom totalitarizmu?*

U odgovoru, najprije, kontekstuirajući prema prosedeu, predložićemo to da ova tri disruptivna distorzična događaja (i razumije se ujedno i njihove konsekvence i implikacije) nazovemo krizama, odnosno, više arentovski, „krizama našega stoljeća“.¹

* Rasprostrtr i rasprostiran s one strane državne granice, drugim riječima.

¹ Hannah Arendt, *The Origins Of Totalitarianism*, Harcourt, Brace Jovanovich, 1973, p. 460.

Prema ovoj autorki, korijene dvadesetovjekovnog totalitarizma treba tražiti upravo u takvim velikim krizama, a totalitarne vlade i ono što se naziva *gleichschaltung* rađaju se iz takvih kriza.²

Ono što nas sada i od sada, otuda, zanima, jeste: Koliko se ona tri događaja mogu uzeti u ovoj arentovskoj i totalitarizacijskoj konotaciji? Koliko smo u relaciji korespondencije ukoliko ih opišemo i obilježimo kao „krize našeg stoljeća“? Da li je riječ o „izvorima totalitarizma“, odnosno onoga što neki autori nazivaju „novi totalitarizam“? S tim u vezi, svakako, treba imati na umu da nije riječ o događajima ili krizama koji su okončani, prošli, nego da naprotiv i borba protiv terorizma i ekonomska kriza, a naravno, pogotovo pandemija, bacajući tamne sjenke na sadašnjost i budućnost, aktivno generišu konsekvence, kako one primarne i pripadne, tako i one druge, konsekvence na koje referišemo i želimo da referišemo u kontekstu ove analize. Takođe, nećemo previdjeti ni to da ove naoko raznorodne krize kasnije u praksi stupaju u „osmozu“...tako, recimo, pandemijska kriza stupa u osmozu sa ekonomskom krizom.

Što se tiče, pak, Arentove, jasno je objasnila: „Borba za dominaciju nad svim ljudima na Zemlji, uništenje svake suparničke netotalitarne realnosti, inherentno je samim totalitarnim režimima.“³

Dalje, iako je doduše analizirala dva (državno-nacionalna) totalitarna monstuma, nacizam i staljinizam, čijim je monstruoznostima bila savremenik i svjedok**, nije propuštala da naglasi, i veoma je naglasila, da je totalitarizam zapravo novi oblik vladavine, nesličan tiraniji ili despotiji, čija je možda glavna, a u svakom slučaju jedna od glavnih (treba podvući: inherentnih a ne kontigentnih), karakteristika i to da totalitarizam ne teži ograničenoj

² Up: Ibid., p. 460.

³ Hannah Arendt, *Totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb 1996. g, str. 133.

**Jevrejka, porijeklom Njemica, umalo je i sama bila i žrtva nacizma i na knjizi je radila u izgnanstvu u SAD.

dominaciji – dominaciji nad svim ljudima jedne nacije – već u samoj stvari dominaciji nad svim ljudima, tako da totalitarni sistem „uspostavlja spoljnu politiku otvoreno usmjerenu u pravcu svjetske dominacije“⁴ te dakle, shodno tome, objekat totalitarne vladavine u krajnjoj liniji može da bude samo čovječanstvo.

A to nas ovdje, sasvim skladno, vraća na tematiku globalizacije i otvara mogućnost da koherentno kontekstuiramo globalizaciju, identifikujući i istražujući je u kontekstu totalitarizma.

Treba, onda, pokušati ispitati koliko je i ima li je ikako realne propulzivnosti i korespondentnosti u tezi koju možemo zastupati i zapisati u komprimovanom obliku *Totalitarizacija je globalizacija*.

War on terrorism

„Pogledajmo samo najkompjuteriziraniju zemlju svijeta – SAD. Pretežna većina građana Sjedinjenih Država osigurana je kod privatnih osiguravajućih društava za pomoć u slučaju bolesti, nesreće ili smrti. Na tekućim računima osiguravajućih društava premeće se znatno više novca nego na tekućim računima banaka. Podaci koje osiguranik mora davati takvom društvu daleko su iscrpniji od podataka koji traže banke od svojih mušterija. I sad, ako bi kojim slučajem u SAD, recimo kao posljedica neke situacije bliske građanskom ratu (što nikako ne smijemo smatrati nemogućim) došlo do ekstremnog pomaka vlade udesno, tad bi policijski režim našao u skladištima podataka velikih osiguravajućih društava kartoteku sa tako iscrpnim podacima o građanima da si bolju i pristupačniju ne bi mogao ni zaželjeti. S pomoću ovakvog savršenog izvora podataka o većini građana režim bi lako mogao započeti poznatu praksu svih lijevih i desnih nepravednih sustava.“⁵

⁴ *The Origins Of Totalitarianism*, p. 460.

⁵ Oskar Jursa, *Kibernetika*, Zagreb, 1974. g., str. 284-5.

Jednostavno je vidjeti da se danas ovo upozorenje (iz 1970-ih) i slična upozorenja, osobito sa stupanjem na snagu zakona kao što je *Patriot act* I i II, pokazuju kao utemeljena, skoro profetski precizna. Ona „situacija bliska građanskom ratu“ je po posljedicama na koje se upozorilo, u velikoj mjeri ekvivalentna onome što je nazvano *war on terrorism*. Pitanje prikupljanja podataka o svima, znanje svega o svakom se – specijalno od 11. septembra – podiglo na viši nivo legalnosti i legitimnosti, tretirano kao vitalno za domovinsku sigurnost.

Primjere implicitne totalitarizacije pod obrazloženjem protivterorističke kampanje, uzeto u okruženju opšte atmosfere vanrednog stanja, moguće je u stalno rastućem broju evidentirati bilo gdje... baš kao što se može evidentirati faza navikavanja, normalizacije u odnosu na postepeno impregniranje svih oblasti društva onime što je volunтарыstička vladavina i kompletiranje kontrole.

U ljeto 2001. godine, Virginia Department of Criminal Justice Services odobrio je gradu Obala Virdžinije 150.000\$ za postavljanje FR kamera u cilju traganja za osumnjičenim i kriminalcima, kao i za pronalaženje nestalih osoba. „Tačka preokreta gdje su ljudi rekli ‘da, vi treba da uradite nešto za poboljšanje javne sigurnosti’ bio je 11. septembar“⁶, kao što je primijetio izvršni direktor kompanije *Identix*, koja proizvodi sisteme za prepoznavanje lica, a povodom postavljanja 13 kamera za prepoznavanje i poređenje fizionomija iznad popularnog šetališta u Obali Virdžinije. Suprotno tome, analitičar iz *Electronic privacy information center* je istim povodom zapitao: „Da li mi želimo da naša javna mjesta budu zone policijskog nadzora“⁷

Naročito s padom tornjeva blizanaca, ponegdje tako shvaćeni „Četvrti svjetski rat“ – ili: uvod u „Četvrti svjetski rat“ – naime, rat protiv terorizma – fermentira insajdersku kritiku demokratije

⁶ *The Washington Post*, 3. July 2002.

⁷ *Ibid.*

do maksimuma. Štaviše, vidimo da se mi sada u kontekstu postmodernizacije suočavamo i sa još jednim rupturalnim paradoksom: sjetimo se, uzeto po proklamaciji, ciljevi rata protiv terorizma se svode na odbranu načina života Zapada, koji teroristi *per definitionem* mrze i žele ga uništiti ne birajući sredstva, onako kao što to pokazuju civilne žrtve u Španiji, Americi, Rusiji, Velikoj Britaniji ili Egiptu. Opet, rečeni način života koji se tako sve fundamentalističkije želi odbraniti od fundamentalista, potpuno je inklinirajući demokratiji ili ishodeći iz demokratije. Otuda je onaj pomenuti paradoks ispoljavajući se i kroz previđenu i predviđenu transformaciju demokratskih društava u pravcu „novih vrijednosti“, samo koje su vrijednosti po predznaku i svemu suprotne „starim vrijednostima“, vrijednostima u čiju se danas sve fundamentalističkiju odbranu u početku i bješe odlučno ustalo. To se sasvim neposredno, moglo vidjeti, recimo, takođe i u Velikoj Britaniji.

Recentna krvava razaranja, udari terorističkog zla na Ameriku, Španiju, Rusiju, Egipat ili Veliku Britaniju, dali su snažan legitimitet zahtjevima za *reetatizacijom* i *megaetatizacijom*. Već je veoma blizu opštem mjestu, već je gledano pod određenim uglom veoma jasno da ratu protiv terorizma odgovara stvarno temeljenje totalitarizma. Nije li očigledno i to da ukoliko država treba da bude uspješna u tom ratu, ista *volens nolens* mora da bude restriktivna u odnosu na političke i privatne slobode ili neprekidno da uvećava kontrolu nad svim procesima u društvu? Perspektiva civilnog društva je skvrčenost, dok se država pretvara u megadržavu, opirući se zahtjevima da je „najbolja ona vlada koja najmanje vlada“.

Tako, kako je proizlazeće, borba protiv terorizma razgolićuje inherentnu slabost demokratskih postulata i procedura i na tome su u političkim arenama zasnovani zahtjevi za *pravnu reviziju demokratije*. Zlokobni protivteroristički zakoni, kakav je

„Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism“ – poznatiji kao *USA Patriot act* (I i II) idu nesravnjivo dalje od puke revizije i prijete da uvedu društvo u svojevrsno permanentno vanredno stanje.

Negativna simbolika, koju slovo i duh ovakvih zakona indukuje, velika je i zlokobna. Ratno ili revolucionarno pravo kao da vraća, takoreći, monarhijski monopol države ili gospodara nad pojedincem, njegovim tijelom, dušom i slobodom. Važno je uvidjeti da je zapravo historijsko temeljenje demokratske države bilo isto što i postavljanje pravne države, onako kao što to pokazuju epohalni pravni akti kakvi su *Magna carta* iz 1215, *Habeas corpus* iz 1679, engleski *Bill of rights* iz 1689. ili američki *Bill of rights* iz decembra 1791. godine. Operativno, borba za demokratiju i vladavinu prava se rasplamsavala i oko prava pritvorenika; *Habeas corpus* propisuje i to koliko vlast može da zadrži osumnjičenog u pritvoru, takođe i do kada mora da ga izvede na suđenje ili da ga oslobodi. To je bila epohalna promjena dotadašnje prakse, povijesni početak onoga što danas uobičajeno nazivamo vladavina prava.

Danas, ovaj i drugi fundamentalni akti, koji su historijsko ishodište moderne demokratije, bivaju derogirani pretpravnim *gvantanamo zakonodavstvom*. Naime, osumnjičeni se drže u zatvoru mjesecima bez suđenja, bez dokaza, bez advokata. Policijska država i *de jure* suspenduje i smjenjuje pravnu državu jer se najmoćnija sredstva kontrole i represije formalno i faktički stavljaju iznad Ustava.

Na ovo naličje protivterorističke kampanje upozorile su i Ujedinjene Nacije, koje traže da zemlje koje vode borbu protiv terorizma poštuju internacionalno i humanitarno pravo, nedvosmisleno potvrđujući „fundamentalnu važnost uključivanja u odgovor na terorizam poštovanja svih ljudskih

prava, temeljnih sloboda i vladavine prava“ (iz rezolucije „Zaštita ljudskih prava i sloboda tokom borbe protiv terorizma“, Komisije UN za ljudska prava).

Ovdje, treba još jednom podsjetiti da je (još) jedan bazični „izvor totalitarizma“ recentna tehnika i tehnizacija i s tim u vezi, recimo, kako već dvadesetak godina američka kompanija *Applied Digital Solutions* proizvodi specijalni mikročip, uzeto sa pratećom opremom nazvan *Digital Angel*, koji se interplantira ispod ljudske kože i omogućava i to da se na taj način *in factu* u svakom trenutku svakom može odrediti lokacija i pratiti kretanje tog subjekta sa interplantiranim čipom. Analiza koja treba da bude fenomenološka, znači koja ne treba da se zaglibljuje u sporadično, niti da se zagubi u sporednostima, jednostavno treba da istraživački slijedi i markira tragove koji vode do političkih i psiholoških posljedica i takve jedne neopozivo (pro)totalitarne *device*.

Kriza evro–zone

Jedan, više sporedan, novinski izvještaj – kanda, više nego svi oni nebrojeni tekstovi, napisi, analize ili „analize“, kojima prosječan modernizovani pojedinac, nesklon razmišljanju, svakoga dana tovi svoj intelekt neistinama – saopštava pažljivom čitaocu kako, zapravo, stoje stvari kada je u pitanju to što se nazivlje (evro)globalizacija, globalizacija konkretno shvaćena kao projekat.

I šta da kažemo za to novo stanje stvari globalizovanosti i evroglobalizovanosti, postmodernu disrupciju o kojoj izvještavaju tekstovi pod naslovima kojih čudnovatost i ne primjećujemo i čiju distorzičnost čitajući ne čitamo, subliminalno i somnabulno naviknuti na plimu promjena do koje je došlo i dolazi, tekstovi i naslovi kao što je ovaj naslov iz 2016. g: „*Evropska komisija odobrila: Njemačka uvodi putarinu*“?

Naime, kako u izvještaju u kojemu je riječ čitamo, „Njemačka je od Evropske komisije dobila dozvolu za uvođenje putarine“. Štaviše, veli se i: „Evropska komisija je poslije dužeg natezanja dala 'zeleno svjetlo' za uvođenje putarine u Njemačkoj“.⁸ Dalje se objašnjava da će Njemačka uvesti putarine na korišćenje 12.000 kilometara njenih auto-puteva, koji su auto-putevi do tada bili korišćeni besplatno.

Ali kao što se razumijeva i podrazumijeva, prava vijest, udarna vijest ako se hoće, ovdje nije da Njemačka uvodi putarine (koje će od sada biti tolike i tolike), nešto što (će) vjerovatno (eventualno) jedino i (da) zanima takozvanog prosječnog čitaoca, nego je to da Njemačka uvodi putarine po odobrenju Komisije i da dakle (kako bi se to kolokvijalno potcrtalo: jedna) Njemačka ne može (više) da uvede putarine (govorimo dakle o njemačkim putevima), osim uz odobrenja pomenute nadnacionalne institucije.

A pazimo i zapazimo, ovdje je ipak, kako se to nekako nezgrapno zna da kaže: „u igri“ i mnogo više nego što bi se reklo na prvi pogled; ili da ostanemo u ovom žargonu, „ulog“ je mnogo veći nego što bi to na prvi pogled moglo da izgleda. Pošto, nije riječ samo o nekim tamo pukim putarinama, nego upravo je riječ i o saobraćajnoj politici, jednoj od javnih politika jedne suverene zemlje/države. A ta javna politika, dalje, sastavni je dio unutrašnje politike – doduše nije riječ o nekom od najvažnijih područja ali svakako važnim i sastavnim dijelom onoga što je unutrašnja politika – te je otuda riječ i o unutrašnjoj politici ukupno, odnosno, osnovnom pitanju sposobnosti te zemlje/države da uopšte još uvijek može da vodi samostalnu ili samosvojnu unutrašnju politiku.

Prema tome, umjesto hiljade i hiljade ispisanih tekstova,

⁸ *Evropska komisija odobrila: Njemačka uvodi putarinu,*
<https://mnemagazin.me/2016/12/05/evropska-komisija-odobrila-njemacka-uvodi-putarinu/>

analiza i studija o suverenitetu i suverenosti – stavova za i protiv, jeste i nije, biće ili neće biti – ovaj jedan naslov, ovaj banalni novinski izvještajčić, govori više i rječitije i kako bi se to s pravom moglo kazati – time je sve kazano.

Ali zapravo, time još nije sve kazano. Pošto, važno je doznati da ovo nije sve. Naime, nakon što je njemačkoj vladi od strane vladavinske instance locirane izvan i iznad Njemačke odobreno uvođenje putarina na njenim vlastitim putevima, neke od zemalja članica EU (Austrija, Holandija) podnijele su žalbu Sudu pravde EU (iz razloga koje ovdje ne moramo ni pominjati, pošto se ne tiču onoga što je ovdje meritum). Da preciziramo, radi se doista o tome da su ove zemlje podnijele žalbu pravosudnoj instanci izvan Njemačke zato što njemačka vlada uvodi putarine na putevima u Njemačkoj.

I nakon duže parnice, Sud je u junu 2019. presudio – putarine ne treba naplaćivati jer su u suprotnosti sa evropskim pravom. Tako da sada imamo obrt i u medijima čitamo naslove kao što je ovaj: „Nakon odluke Suda EU-a: Njemačka odustaje od putarina.“

U tekstu se kaže: „Nakon što je planove za uvođenje cestarine u Njemačkoj Sud Europske unije proglasio protivnima evropskom pravu, njemački ministar prometa Andreas Scheuer u utorak je najavio odustajanje od sadašnjeg oblika zakona o cestarinama“. Pomenuti ministar kaže tim povodom: „Planirane cestarine za osobna vozila u Njemačkoj u ovom obliku više nisu ostvarive. Odluka Suda Europske unije mora se poštivati“.⁹

Razumije se da je tome tako, kada bi ovakvo zbivanje bilo usamljeno ili sve u svemu usamljeno, onda se ne bi moglo, samo na toj osnovi, poći u uopštavanja i krupnije, prekluzivne

⁹ *Nakon odluke Suda EU-a: Njemačka odustaje od putarina*, Aljazeera, 18. juni 2019, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/nakon-odluke-suda-eu-njemačka-odustaje-od-putarina>

zaključke koji bi se zaključci ticali suvereniteta i suverenosti. Međutim, ovaj pokazatelj o realnoj desuverenizaciji Njemačke ne samo da nije nekakav izuzetak od pravila, nego naprotiv, nego skoro da bismo bili skloni zaključiti da je – pravilo.

K tome, kako bi se u ovoj stvari stvarnost vidjela tačno onakva kakva je u stvarnosti – dakle, onakva kakva je stvarno, nesakrivena s jedne strane gustim dimnim zavjesama onoga što je PR ili propaganda, te s druge strane, neizmijenjena do neprepoznatljivosti poslovičnim unutrašnjim djelovanjem sistema samozaštite od istine u prosječnog modernog pojedinca – treba gornjem uvidu pridružiti još i osnovne podatke kada je u pitanju stanje javnog duga, tj. zaduženost SR Njemačke.

Ovo je veoma značajan i iznenađujući momenat. Pošto, jasno je da bi na pitanje: Koja je najzaduženija država u Evropi?, rijetko koji čitalac i pomislio, a kamoli odgovorio: Njemačka. Međutim, *bruta facta* ne ostavljaju prostora za spoljašnju ili unutrašnju cenzuru – Njemačka je doista najzaduženija država u Evropi, a to što je ovaj lako dostupan podatak tako malo poznat ili radije nepoznat predstavlja posebno pitanje i moguće dosta govori samo po sebi.

Inače, ovdje bi trebalo predočiti i primijetiti jedan važan moment, naime momenat odnosa između Njemačke i Grčke. Od početka krize u evro-zoni, izgleda kao da je tu riječ o nadređenom i podređenom. U jednom trenutku čak je izgledalo da Njemačka (njemački parlament) odlučuje o sudbini Grčke. I isto tako, izgledalo je i izgleda posmatraču i danas, kako je tu riječ o najgorem i najboljem: otprilike, najzaduženiji *versus* najnezaduženiji.

Činjenice, međutim, govore nešto sasvim drugačije i prosto je nevjerovatno kako su stvari (statistički gledano) varljive. *Ko bi rekao, naime, kako je tu riječ u stvari o dvije najzaduženije ekonomije i države u Evropi?*

Tačno, Grčka je najzaduženija ako se računa, kako se ustaljeno računa, odnos dug – GDP (*gross domestic product* – bruto domaći proizvod). Njen debt-to-GDP ratio je 2018. g. 81,2%.¹⁰ Njemački, pak, 61,9%.¹¹ Na ovaj način, Grčka je zaduženija od Njemačke. Ali ako se gleda u smislu neposrednog upoređivanja ogoljenih iznosa, dakle bez matematičko-statističke kalkulacije, tada je najzaduženija ekonomija u Evropi upravo Njemačka. U jednom dugom periodu, naime, njemački dug premaša 2.000 milijardi eura.

Grčki dug u 2019. g. iznosi oko 325 milijardi eura. Ili *per capita* oko 30.250 eura.¹² Njemački dug u 2019. g. iznosi oko 2050 milijardi eura ili *per capita* oko 25.000 eura.¹³ Znači, drugim riječima, Njemački dug je u totalnim iznosima 6–7 puta veći od grčkog duga o kojem se dugu toliko, ozloglašavajuće, piše i priča.

Pored Njemačke, zadužene i prezadužene su i ostale vodeće države Evropske unije. Recimo, Francuski dug je u stalnom rastu i 2018. g. je iznosio 98,4%; Velika Britanija iste godine bilježi dug od 85,9%; Belgija je 2011. g. imala dug od 103,5%, prošle (2018. g) 100%.

Paradoks koji bi tek trebalo objektivno ekonomski i politikološki izanalizirati i evaluirati – najprije, naravno, uopšte identifikovati – bio bi onda u tome da su *najrazvijenije države ili ekonomije EU ujedno i one najzaduženije!*?

¹⁰ EUROSTAT Statistics Explained, Government finance statistics, *General government debt 2018*,

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Government_finance_statistics#Government_debt

¹¹ *General government gross debt – annual data*, eurostat,

<https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.dotab=table&INIT=1&language=en&pcode=teina225&plugin=1>

¹² Navedeno prema: DebtClocs.eu Public debt and budget deficits under the Maastricht Treaty, *Debt clock of Greece*, <https://www.debtclocks.eu/public-debt-and-budget-deficit-of-greece.html>

¹³ Navedeno prema: DebtClocs.eu Public debt and budget deficits under the Maastricht Treaty, *Debt clock of Germany*,

<https://www.debtclocks.eu/public-debt-and-budget-deficit-of-germany.html>

I ovaj potmulni paradoks je utoliko veći ukoliko se sazna da su najmanje zadužene države EU države poput Bugarske i Rumunije. Dug Bugarske je za 2018. g. iznosio 22,3%, a Rumunije (za istu godinu) 35%. Iste godine (2012.) kada je dug Njemačke dostizao 81,1% a dug Francuske 90,6%, dug Bugarske je iznosio 16,7%....

Najmanje je zadužena Estonija čiji dug za 2018. g. iznosi (možemo reći, imajući kao *background* statistiku i ovaj potmulni paradoks, nevjerovatnih) 8,4%. Dug Estonije je dostigao vrh 2014. g. kada je iznosio 10,4%.¹⁴ Od tada je u opadanju, tako da je visina duga za 2019. g. oko 7,9%...¹⁵

U svakom slučaju, kako je o tome i na drugim mjestima gore bilo više rečeno, ovako velika i zapravo abnormalna zaduženost Njemačke i velikog broja država članica EU veliki je katalizator i facilijator tekuće i buduće totalitarizacije, odnosno globalizovanja.

Attaca, kako čitamo, „prava osnova evropskih integracija, supranacionalni metod zasnovan na transferu nadležnosti sa nacionalnog na evropski nivo, suštinski je programiran da ograniči ovlasti država članica. Čovjek se ne može oduprijeti osjećanju da se evropske integracije čine kao proces koordinisane dekonstrukcije suvereniteta država članica“.¹⁶

Ali ono što u ovom dijelu ove analize treba da bude u fokusu jeste to da je EU suspendovala limit na zaduživanje, te da je prošle i ove godine baza ekonomske politike stožernih država EU povišenje javne potrošnje – zapravo puko zaduživanje – koje je zaduživanje, kako vidimo, ionako već uveliko enormno. Tako, recimo, kako je u martu ove godine najavio ministar

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Navedeno prema: DebtClocks.eu Public debt and budget deficits under the Maastricht Treaty, *Debt clock of Estonia*, <https://www.debtclocks.eu/public-debt-and-budget-deficit-of-estonia.html>

¹⁶ Ondrej Hamulák, “National Sovereignty In The European Union”, *Springer*, 2016, pp. 1-2.

finansija, Njemačka će se zadužiti dodatnih i rekli bismo nenormalnih 240,2 milijardi evra, kako bi se pomoglo ublažavanju „posljedica korona virusa“.¹⁷

Za prvu polovinu ove godine, javni dug Njemačke iznosio je 2.250 milijardi evra.¹⁸

Sloboda ili bezbjednost?

Kao profesionalni artificijelni proizvod, te agens globalizacije, pored toga što je ubio ili ugrozio milione ljudi na svim meridijanima, virus tekuće pandemije je doveo u pitanje maltene i moderan način života uopšte, *ekvilibrijum moderne egzistencije*.

Takođe, indukovao je čitav niz političkih problema ili kriza i do krajnosti zaoštrio politikološko-političku dijametralnost između slobode i bezbjednosti. Naravno, dilema o kojoj je ovdje riječ nipošto nije nova, govoreći ugrubo, stara je ista koliko i moderna politika ili moderna država. Precizno govoreći, dilema: sloboda ili modernost? je ugrađena u početak i projekat moderne države. Osnovni *ratio* postanka države jeste bezbjednost.

Ukoliko, razumije se, svjesni svoga njihovoga miješanja pretpostavki i povijesti, uzmemo u razmatranje najznačajnije kontraktualiste (zastupatelje tzv. društvenog ugovora kao objašnjenja porijekla države kao takve), možemo u kontekstu naše teme i onoga što je naše osnovno interesovanje vidjeti da je opozicija sloboda – bezbjednost prethodila nastanku države i uslovila njezin nastanak.

¹⁷ Germany to Ramp Up Borrowing With 2021 Debt of \$286 Billion, Bloomberg, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-03-22/germany-to-ramp-up-borrowing-with-2021-new-debt-of-286-billion>

¹⁸ Izvor: DESTATIS, Public Finance, https://www.destatis.de/EN/The-mes/Government/Public-Finance/Debt-Financial-Assets-Of-Public-Budgets/_node.html

Po Hobsu, prije nego što je država nastala, odnosno uspostavljena, pojedinci življahu u prirodnom stanju. U tom stanju, bijahu oni slobodni; no istovremeno, nijesu bili bezbjedni, tačnije bili su skroz neobezbijedeni, pošto, kako je to mislio i zamislio Hobs, življahu u stanju u kojem je svako mogao da ugrozi i ugrozavao bezbjednost života bilo kojeg drugog pojedinca. Prema Hobsovoj čuvenoj formulaciji to je bio *bellum omnium contra omnes*.

Rješenje, izlaz iz takvoga stanja u kojem je život pojedinaca bio brutalan i kratak, predstavljala je konstrukcija onoga što se naziva država. Dakle, osnovni zadatak države bio je da svakom pojedincu obezbijedi bezbjednost. Štaviše, bezbjednost je razlog osnivanja i legitimacijski osnov države kao takve.

Cijena ovog i ovakvog „društvenog ugovora“ je jasna – pojedinac mora da se u korist bezbjednosti, odnosno države, odrekne svoje prvobitne ili prirodne slobode, mora da u ime bezbjednosti, odnosno javne bezbjednosti, ograniči sebe i pristane na ograničavanje njegove ukupne slobodnosti.

U osnovi, isto je tako i kada je u pitanju drugi značajan kontraktualista, Džon Lok. U prirodnom stanju, pojedinac ima prirodna prava, prije svega pravo na život, slobodu i svojinu. Međutim, skupa sa drugim pojedincima, odlučuje (ili je prosto primoran životnim okolnostima) da iz prirodnoga stupa u stanje države te da prirodno pravo zamijeni državnim pravom, prirodne zakone zakonima države. Ono što Lok opisuje kao prirodnu slobodu čovjeka biva i sada je prošlost u korist drugih vidova slobode, onoga što naziva: *sloboda čovjeka u društvu i sloboda ljudi pod vladom*.¹⁹

Vlada, dakle – a ne više oni sami sebi kao u prirodno stanju – garantuje pojedincima njihova (prirodna prava), pravo na život, slobodu i svojinu. Osnovana, država garantuje pojedincu

¹⁹ John Locke, *Two Treatises Of Government*, Yale University Press, 2003, pp. 109-110.

slobodu, podjednako kao i svakom drugom pojedincu, potpisniku „društvenog ugovora“. Jer, „ako je čovjek u prirodnom stanju slobodan kao što je rečeno; ako je gospodar nad sobom i svojinom, ravan najvećima, podređen nikom, zašto bi se rastao od slobode, zašto bi odustao od tog njegovog carstva, i podredio sebe dominaciji i kontroli bilo koje druge moći“?²⁰ Odgovor proizlazi iz bazične prirode prirodnoga stanja, naime „iako u prirodnom stanju on ima takvo jedno pravo, ipak je uživanje u njemu neizvjesno, i konstantno izloženo invaziji drugih“ i njegovo „uživanje u onome što ima u prirodnom stanju je veoma nesigurno, veoma neobezbijeđeno“. Ovo čovjeka u prirodnom stanju „čini voljnim da odustane od takvog okruženja, koje, koliko god u njemu bio slobodan obiluje strahovima i kontinuiranim opasnostima“.²¹

Da bi mogla da ispunjava onaj i onakav njezin prevashodni zadatak, organizacija određena kao država mora da stekne određenu moć, tj. pojedinac do tada pojedinačno vlastan po pretpostavci ugovorom prenosi na državu ono za šta je ili čemu je po prirodi i po prirodnom pravu do tada bivao pojedinačno vlastan.²² Tako je država ovlašćena ili o-vlašćena, pošto država od pojedinaca dobija o-vlast i postaje vlast. Tačnije: legitimna vlast, budući da je o-vlast države ili njezina vlast rezultanta sve u svemu genuine saglasnosti „ugovornih strana“.

²⁰ Ibid., p. 154.

²¹ Ibid., p. 154.

²² Recimo, barem po Loku, pojedinac u prirodnom stanju ima dvije ovlasti, naime, vlastan je da „uradi što god bilo što on smatra odgovarajućim za zaštitu sebe i drugih unutar dopuštenja prirodnog prava“ (ibid., pp. 155-156) i takođe je vlastan da „kazni krivično djelo počinjeno protiv prirodnoga prava“. To se veoma mijenja, dakle, stupanjem u stanje države ili političko ili civilno društvo pojedinac to više nije vlastan, odustaje od te ovlasti, koja ovlast prelazi na instituciju državu, odnosno vlast (ibid., p. 156). Tako, odustaje od prve ovlasti „kako bi bila regulisana zakonima koje je donijelo društvo, toliko daleko koliko očuvanje sebe i zaštita društva zahtijeva; koji zakoni društva u mnogo čemu konfiriraju slobodu koju je ovaj imao po prirodnom pravu“ (p. 156).

I otprilike ovdje, upravo na ovom mjestu, tekuće razmišljanje prestaje da bude tek politikološko i postaje političko, tačnije aktuelno. Pošto, tako ovlašćena država, država kao vlast kojoj je data moć, monopol moći ili konkretnije monopol na upotrebu moći, najednom *potencijalno* predstavlja najveću prijetnju upravo onim prirodnim pravima zbog kojih su pojedinci na prvome mjestu i bili izašli iz prirodnog stanja i ušli u stanje države: svojini, slobodi i životu.

Shodno iznijetom, proizlazi i to da najveću prijetnju onome što se naziva „ustavni poredak“ i ustavnosti kao takvoj predstavlja, odnosno potencijalno predstavlja, upravo država. I upravo to je ono što se aktuelno dešava. Jedna potvrda u prilog tome, recimo, može da bude i podatak da je Ustavni sud Španije u julu ove godine proglasio neustavnim mjere koje je država Španija nametnula tokom 2020. g. u borbi protiv epidemije.

Paralelan pristup za analiziranu tendenciju – nešto sto smo na drugom jednom mjestu nazvali „defridomizacija“ – može da bude da se ista identifikuje kao prijetnja nacionalnoj bezbjednosti, te da se dalje postupa tako kao da je država pogođena pandemijom zapravo napadnuta, te da se nalazi u nekoj vrsti rata.

U svakom slučaju, ukoliko govorimo o modernom načinu života, koliko god da nema većeg, jačeg pokrovitelja slobode, tako isto, potencijalno, nema veće prijetnje slobodi nego što je to država, precizno, država koja nije opasana i opisana ustavom, ukoliko nije ograničena zakonima, koji zakoni striktno definišu domen vlasti ili onoga što je državna uprava... ponešto uprošćeno možemo kazati država koja umjesto da je ograničena slobodom *pouvoir constituant* – pojedinaca koji joj prevashode i koji su je (makar i u smislu pravne fikcije) stvorili – slobodu ograničava i to jednom uzlaznom linijom, koja ide sve više i više, ugrožavajući i ukidajući u krajnjoj liniji i slobodu uopšte.

U aktuelnoj i akutnoj globalnoj situaciji, komplikovanoj kakva već na očigledan način jeste, situaciji koju ne skicira

politička teorija nego je diktira dosad neumitna realnost, stiču se uslovi (ako tako uopšte možemo kazati) za neku vrstu pravne i političke cezure, odnosno distorziju, distorziju bez pandana, ukoliko govorimo o internacionalnoj i supranacionalnoj skali.

De jure ili *de facto*, otvara se prostor za suspenziju prava, štaviše stare rimske distinkcije između *res publica* i *res privata* i štaviše ustavnog poretka ukupno, kako na to upozorava i vanredno stanje koje je (ne)zavedeno u Australiji, pošto ne samo da „nužda zakon mijenja“ nego štaviše *necessitas caret lege*.

Ako podatke o tome uzmemo kao potvrde nečega što je nova praksa i štaviše sve tvrđa tendencija, onda, treba podsjetiti i podvući kako je takva tendencija kao takva nesumnjivo totalitarna, kako to nedvosmisleno pokazuje, recimo, ukidanje Vajmarskog ustava.

Kako sagledava italijanski filozof Đorđo Agamben, „ono što je zabrinjavajuće nije toliko ili nije samo sadašnjost, nego ono što dolazi poslije“. Pred našim očima, politička cezura se *little by little* pojavljuje i povećava. Najjednostavnije rečeno, pitanje: „Šta donosi budućnost?“ se ne odnosi samo na zdravlje jednog vrlo velikog broja i zapravo svakog čovjeka, nego takođe i na nekoliko opasnosti koje su politički konkomitenti pandemije.

Jedna takva opasnost je naslućeno rasparivanje politike i demokratije, koje se rasparivanje sporadično već može identifikovati, kako u autoritarnim zemljama poput Singapura, tako i u kolijevci demokratije, Velikoj Britaniji. Ovakvo stanje stvari se ponegdje već uveliko analizira pod odrednicom *medicinska diktatura*.

U takvoj diktaturi, normalizuju se nedemokratske, autoritarne i totalitarističke tendencije i trajektorije. Kako je ukazala Arentova, totalitarna vlast „odbacuje pozitivno pravo“

pozivajući se na „višu formu legitimnosti“.²³ Dok je to u nacizmu bio zakon prirode, a kod boljševika zakon istorije, danas je ta „viša“ forma legitimnosti „viša sila“, odnosno *vis major* proglašene pandemije.

U individualnim dušama se konflikt između sigurnosti i slobode iznova izaziva kao u predrđžavnom stanju, tako da je u korist i u pravcu projektovane mobilizacije i militarizacije masa. Kada potreba za sigurnošću ovako ili onako prevlada nad potrebom za slobodom, tada totalitarizmične tehnike – telebiometrija, neprekidni RFID nadzor ili sveopšta senzozacija – sve više prestaju da budu neprihvatljive ili neprijateljske. „U prošlosti samo je jedan put vodio ka demokratiji, tj. želja ljudi da se otresu nepodnošljivih zala, ali ima mnogo puteva kojima se narod može odvratiti od demokratskog oblika vladavine“²⁴.

²³ *The Origins Of Totalitarianism*, p. 462.

²⁴ Džems Brajs, *Savremene demokratije*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1933. g., str. 449.

Reference:

- Arendt Hannah, *The Origins Of Totalitarianism*, Harcourt, Brace Jovanovich, 1973.
- Arendt Hannah, *Totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb 1996. g
- Brajs Džems, *Savremene demokratije*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1933. g.
- *Evropska komisija odobrila: Njemačka uvodi putarinu*,
<https://mnemagazin.me/2016/12/05/evropska-komisija-odobrila-njemacka-uvodi-putarinu/>
- Jursa Oskar, *Kibernetika*, Zagreb, Mladost, 1974. g.
- Locke John, *Two Treatises Of Government*, Yale University Press, 2003.

EUROSKEPTICIZAM U ZEMLJAMA BIVŠE JUGOSLAVIJE

Ksenija Borilović

Eurosceptic thinking, as we will explain later in this paper, is no longer unknown to the countries of the former Yugoslavia and has become an important part of understanding the EU processes. In this paper the author explores why this phenomenon has not bypassed this area that has been recognized for hundreds of years as a region of geopolitical interest, a rather turbulent part of the European continent and a centre of inter-ethnic and inter-religious relations that often led to conflicts.

Euroskepticizam kao jedno od glavnih pitanja s kojima se Evropska unija danas suočava, ima svoj široko rasprostranjeni uticaj, ne samo na javno mnjenje zemalja članica EU, već i na zemlje koje se suočavaju s velikim izazovima u svojim komplikovanim i često veoma dugim putanjama ka članstvu u Evropskoj uniji.

Euroskeptična razmišljanja, kako ćemo dalje objasniti u ovom radu, više nijesu nepoznata zemljama bivše Jugoslavije. Ona su postala važan dio razumijevanja EU, kako građana ovih zemalja, tako i političkih aktera. U tekstu koji slijedi, istražićemo zašto ovaj fenomen nije zaobišao ni područje koje je

stotinama godina bilo prepoznato kao region od geopolitičkog interesa, prilično turbulentan dio evropskog kontinenta i središte isprepletanih međunacionalnih i međuvjerskih odnosa koji su često dovodili i do konflikata.

Podrška ekstremnoj desnici, koja vrlo često u svom diskursu koristi retoriku koja bi se mogla definisati kao „euroskeptična“, u porastu je u zemljama Evropske unije i to je činjenica. Ovakav razvoj stvari komplikuje proces tranzicije zemalja Zapadnog Balkana pred kojima je još uvijek dug put ka članstvu, te vrlo složene reforme čije će efikasno sprovođenje biti neophodno ukoliko ove zemlje u skorije vrijeme žele biti dio evropske zajednice naroda. U slučaju onih zemalja ovog područja koje su već dio EU, izazovi su veliki i uglavnom socio-ekonomske prirode.

Ipak, prije nego što se detaljnije pozabavimo euroskepticizmom na Zapadnom Balkanu, valja podsjetiti na značenje i praktičnu upotrebu ovog termina.

Euroskepticizam kao fenomen

Kad kažemo *euroskepticizam*, onda najčešće mislimo na nedostatak podrške Evropskoj uniji kao projektu, te procesima na nivou Evropske unije, u prvom redu procesu integracija. Oksfordov rječnik engleskog jezika na primjer, definiše *euroskeptike* kao osobe koje se protive povećanju moći Evropske unije (LEXICO, Oxford English Language Dictionary). Ranu upotrebu ove riječi treba sagledati kao bitnu komponentu britanskog političkog i historijskog konteksta. Jasno je da se ovaj izraz u velikoj mjeri dovodio u vezu sa „anti-integracionim“ gledištem, što se u različitom stepenu moglo vidjeti u Konzervativnoj, pa čak i u Laburističkoj stranci u Ujedinjenom Kraljevstvu tokom drugog dijela 20. vijeka (Centar za politička istraživanja, 2007, p. 13).

Startin, Ašvud i Lerut, pišu da su pojam u najvećoj mjeri koristili novinari i političari nakon usvajanja *Jedinstvenog evropskog akta*, kako bi definisali one poslanike unutar Konzervativne stranke, koji su imali prilično rezervisan stav prema procesu integracija, ili koji nijesu sasvim vjerovali u Evropsku uniju kao projekat.

Euroskepticizam je u svojoj osnovi usko vezan i za *eurokriticizam*, kao i *europesimizam*, koji su bez sumnje, uobičajeni izrazi koje autori koriste kada dovode u pitanje povjerenje građana prema Evropskoj uniji.

Kao što je naglasio Pol Tagart, koji je opsežno pisao o ovoj temi, euroskepticizam treba razumijeti i kao „ideju kontigentne ili kvalifikovane opozicije, kao i uključivanje otvorenog i nekvalifikovanog protivljenja procesu evropskih integracija“ (Tagart, 1998, str. 365–366). Kako Tagart piše, mogle bi se primijetiti tri različite percepcije javnosti kad se radi o povjerenju u EU. Prije svega, postoje oni koji se protive svakoj ideji procesa integracije i kao posljedica toga – protive se EU. Nadalje, postoje oni koji se ne protive samim evropskim integracijama, ali su prilično skeptični kada je u pitanju uvjerenje da je EU najbolji oblik integracije, jer je previše inkluzivna. Konačno, ima i onih koji se takođe ne protive evropskim integracijama, ali su prilično suzdržani u uvjerenju da je EU najbolje rješenje u procesu integracija, jer je previše ekskluzivna (Tagart, 1998, str. 365–366).

U knjizi na kojoj je Tagart sarađivao s Aleksom Ščerbijakom, autorom koji se takođe u svom radu bavi euroskepticizmom kao fenomenom, dato je široko objašnjenje o tome kako i zašto se euroskepticizam kao takav javlja u evropskoj stvarnosti. Tagart i Ščerbijak dolaze do zaključka da je euroskepticizam pojava u kojoj političke partije imaju značajnu ulogu. Dajući objašnjenje zašto je to tako, razlikuju meki i tvrdi euroskepticizam zasnovan na gledištima stranaka. Prema njihovim riječima, tzv. meki

euroskepticizam političkih partija javlja se u situacijama u kojima nema načelnih primjedbi na proces integracije u EU ili članstvo u EU, ali postoji stvarna zabrinutost oko jednog ili čak niza područja politike koja vode do protivljenja prema EU, ili tamo gdje postoji osjećaj da je nacionalni interes u suprotnosti s interesima EU (Ščerbijak, Tagart, 2008, p. 2).

S druge strane, postoji tzv. tvrdi euroskepticizam, koji se temelji na stvarnom i vrlo principijelnom protivljenju EU, a mogao bi se naći u manifestima stranaka koje su uvjerenе da bi njihove zemlje trebale povući članstvo iz EU, ili stranke čiji se programi u potpunosti protive projektu evropskih integracija (Ščerbijak, Tagart, 2008, p. 2). Ovo bi se, naravno, moglo primijeniti i na one političke partije čije zemlje su u pregovaračkom procesu. U slučaju tih euroskeptičnih političkih partija, potencijalno članstvo u Uniji ne percipira se kao najbolje rješenje ili prioritet spoljne politike.

Euroskepticizam u Srbiji

Kao što se to uobičajeno ističe u literaturi, Srbija je imala prilično komplikovan odnos sa EU, još od jugoslovenske krize 1990-ih i vojne intervencije NATO -a 1999. godine. Nedostatak saradnje sa srpske strane u izručivanju ratnih zločinaca Međunarodnom sudu za bivšu Jugoslaviju, kao i ubistvo Zorana Đinđića, učinili su ovaj odnos još složenijim. Važan trenutak dogodio se nakon proglašenja nezavisnosti Kosova, kada je vlada koja se činila pro-evropskom, odjednom promijenila svoj politički kurs i umjesto toga okrenula se jačanju političkih odnosa s Rusijom i Kinom, zemljama sa pravom veta u Savjetu bezbjednosti, čija je podrška Srbiji, sprečavala prijem Kosova u UN.

Rast euroskeptičnih stavova u Srbiji imao je dva veoma važna podsticaja. Prvi podsticaj bilo je priznavanje Kosova kao suverene zemlje od strane značajnog broja zemalja Evropske unije, a

drugi podsticaj bio je povezan sa stavljanjem do znanja Vladi Srbije i javnosti da će priznanje Kosova kao nezavisne države biti od suštinskog značaja za dalji proces EU integracija zemlje.

Nakon otcjepljenja Kosova, mnogi autori koji su opširno pisali o temi EU u Srbiji, premjestili su svoje poglede sa *euorealističnih* na euroskeptične. To je bilo posebno vidljivo u člancima koji su objavljeni u nekim novinama i časopisima, čiji su autori otvoreno pokazali svoje nezadovoljstvo tadašnjom politikom EU. Kada su u pitanju studije javnog mnjenja koje su sprovedene u Srbiji, podrška članstvu zemlje u EU pala je sa 75% 2008. na 41% četiri godine kasnije, 2012. godine (Radio Slobodna Evropa, 2021). Činjenica da Evropska komisija nije bila voljna pružiti Srbiji status kandidata za članstvo u decembru iste godine, dodatno je umanjila podršku javnosti (Antonić, 2012, p. 73).

Istraživanje Eurobarometra iz 2015. godine, koje je uradila Evropska komisija pokazalo je da su Srbi skeptičniji prema članstvu u EU od svih ostalih zemalja Zapadnog Balkana koje teže članstvu u Uniji. Oko 42% anketirane populacije vjerovalo je da bi članstvo u EU moglo biti dobra stvar za budućnost zemlje, dok je 22% sumnjalo da bi članstvo moglo imalo pozitivne efekte. U poređenju sa drugim zemljama kandidatima, ovo istraživanje Eurobarometra pokazalo je da su samo Turci u tom trenutku bili više euroskeptični od Srba (Dragojlo, 2015).

Podaci istog evropskog instrumenta za istraživanje iz 2018. godine pokazuju da oko 56% ispitanika smatra da bi članstvom u Uniji, Srbija imala benefite (Eurobarometer, 2018), dok istraživanje Instituta za evropske poslove, objavljeno u martu ove godine, pokazuje da podrška članstvu iznosi 53%. Prema istom istraživanju iz 2021. godine, na pitanje da li bi (ukoliko bi se referendum dogodio sutra), glasali za članstvo, 48,9 % ispitanika odgovorilo je da ne bi glasali *za* (Institut za evropske poslove, 2021).

Kada su u pitanju medijski sadržaji vezani za EU, istraživanje koje je 2018. godine sproveda CRTA (Centar za istraživanje, transparentnost i odgovornost) pokazalo je da je negativan sadržaj u pogledu EU najviše prisutan u Srbiji, u odnosu na sve ostale zemlje Zapadnog Balkana koje su bile dio istraživanja. Negativan sadržaj prema Uniji u Srbiji iznosio je 15%, što je bilo gotovo jednako sa pro-ruskim sadržajem medija u ovoj zemlji (CRTA, 2018).

Važan element zbog kojeg je euroskepticizam u porastu u Srbiji danas, uglavnom je povezan sa prilično blagim stavom opozicionih stranaka prema briselskoj politici. Kao što je ranije pomenuto, odnosi između Srbije i EU u posljednje dvije decenije bili su prilično složeni i kontradiktorni jer ove dvije strane imaju potpuno različite poglede na neke od najvažnijih izazova sa kojima se Srbija suočava.

Postoji niz važnih karakteristika srpske stranačke politike koje se tiču članstva u EU. Srbija je zemlja u kojoj su glavne političke stranke godinama imale širok spektar mišljenja povezanih sa Unijom. Na primjer, do 2008. godine *Srpska Radikalna Stranka* bila je najveća stranka u parlamentu koja je bila protiv članstva. Na izborima koji su održani iste godine, pitanje članstva bilo je najvažnija tema, zbog stava EU o Kosovu. Radi se o stranci koja je otišla najdalje u odbijanju članstva, što se moglo uočiti i u njihovim službenim izjavama, gdje su zahtijevali da se integracioni procesi Srbije obustave. Tako je 2014. godine, Upravni odbor Srpske radikalne stranke donio *Rezoluciju* u kojoj ta partija predlaže raspuštanje EU kako bi evropski građani ponovo stekli slobodu i zadržali svoje jedinstvene kulture. Neke od glavnih tačaka Rezolucije uključuju između ostalog: da su politike vodećih institucija EU potpuno kontradiktorne vrijednostima za koje se zalaže ova zajednica naroda; zatim, da je u proteklim decenijama EU iz zajednice slobodnih naroda prerasla u „tamnicu naroda“, te da je

EU, zajedno sa Sjedinjenim Državama, aktivni učesnik u progonu srpskog naroda i okupaciji Republike Srpske Krajine, bombardovanju Republike Srpske i glavni promoter zauzimanja Kosova i Metohije, čime se ugrožava teritorijalni integritet suverene države Srbije“ (Srpska radikalna stranka, 2014).

U formalnim dokumentima i partijskom programu vladajuće *Srpske Napredne Stranke* (SNS), te njenih koalicionih partnera, navodi se da je put ka EU važan dio doktrine koja se često naziva „nova Srbija“. Prema ovoj doktrini, SNS na čelu sa svojim liderom i predsjednikom Srbije, Aleksandrom Vučićem, tvrdi da je na političkoj sceni „nova Srbija“ koju Zapad može smatrati pouzdanim i stabilnim partnerom, koji u budućnosti može djelovati kao faktor stabilnosti na Balkanu. Ipak, stvari se čine potpuno drugačijim u realnosti.

Kako je skoro izjavio analitičar Boško Jakšić, spoljna politika Srbije je danas za 20% manje usaglašena sa spoljnom politikom EU, nego što je to bila 2012. godine. Uzroci se, bez sumnje, mogu pronaći u politici partije koja je trenutno na vlasti u ovoj zemlji. Iako je formalno jedan od glavnih vanjsko-političkih ciljeva Srbije članstvo u Uniji, politika „sjedjenja na dvije stolice“, u posljednjih nekoliko godina, koči proces evropskih integracija, a Rusiju i Kinu predstavlja kao dva najvažnija partnera Srbije u međunarodnoj zajednici. Kao što smo već nagovijestili, ogromnu podršku vladajućoj partiji u pogledu oblikovanja narativa prema kojem se marginalizuje uloga Brisela s jedne strane, a glorifikuje uloga Moskve i Pekinga s druge strane, pružaju mediji koji su u velikoj mjeri kontrolisani od strane vodećih struktura u zemlji.

Kako je to primijetila potpredsjednica Centra za spoljnu politiku iz Beograda, Suzana Grubješić, veća naklonost Srbije Rusiji i Kini, ima veze sa kosovskim pitanjem. Kako ona ističe, u medijima se sve više ukazuje na „licemjerstvo“ zapadnih zemalja, dok se Peking i Moskva navode kao veliki prijatelji

„srpskog naroda“ čije će angažovanje pomoći efikasnom rješavanju kosovskog problema (Radio slobodna Evropa, 2021). U prilog tome govori i činjenica da prema istraživanju CESID-a objavljenom u maju 2021. godine, jedino je uticaj Kine i Rusije percipiran kao pozitivan od strane ispitanika, dok se uticaj EU i SAD-a u većoj mjeri definiše kao negativan, nego kao pozitivan. Prema podacima iz istog istraživanja, ispitanici Kinu percipiraju kao međunarodnog partnera koji Srbiji obezbjeđuje najveću bespovratnu pomoć, iako su godinama unazad Evropska unija i zapadni partneri najveći strani donatori i investitori u Srbiji (Velebit, 2020).

Ovakva, pogrešna percepcija javnosti, može dakle imati najviše veze sa narativom koji se forsira u srpskim medijima, a koji su nerijetko prepuni „lažnih vijesti“. Upravo se fenomenom lažnih vijesti na Zapadnom Balkanu bavio i Evropski parlament, u studiji koja je pokazala da se Srbija u tom pogledu vidi kao regionalni problem i izvor dezinformacija. Ističe se da srpski medijski „pejzaž“ kontroliše vladajuća partija predsjednika Vučića, te da na ovo jasno ukazuju mediji i tabloidi čijem narativu nedostaje kritičnosti prema vladajućim strukturama u državi. Studijom je potvrđeno da ove medije karakteriše negativno izvještavanje o EU, NATO-u i zapadnim partnerima, dok se istovremeno uviđa i dominantno pro-ruski narativ. Ono što studija ističe kao problem, jeste i veliki broj lažnih profila na društvenim mrežama koje su korištene u svrhe širenja dezinformacija. Kampanje dezinformacija su u najvećoj mjeri bile usmjerene prema vani, najčešće u pravcu BiH, Republike Srpske i Crne Gore (Evropski parlament, 2021, str. 31).

Euroskepticizam u Hrvatskoj

Hrvatski građani su na referendumu, koji je održan 22. januara 2012. glasali za pridruživanje EU. Za članstvo u Uniji glasalo je

nešto manje od 1,3 miliona birača, odnosno 66, 3%. Protiv pristupanja je, s druge strane, glasalo oko 650 000 birača, što ukupno čini 33,1 %. Izlaznost je, međutim, bila prilično niska, budući da je nešto manje od dva miliona birača iskoristilo svoje pravo glasa. Kao što ćemo vidjeti, euroskepticizam nije stran ni Hrvatima.

Euroskepticizam hrvatskih građana ima različite uzroke i motivacije i ne temelji se na racionalnom izračunavanju troškova i koristi od EU. Kako je primijetio Aleksandar Štulhofer, profesor na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, razlozi euroskepticizma u Hrvatskoj mogli bi se svrstati u tri grupe: *racionalni*, *iracionalni* i *kombinovani* motivi. Racionalni motivi temelje se na materijalnim interesima koje pojedinac ili zajednica mogu imati od članstva u EU. U slučaju iracionalnih motiva, ključne vrijednosti su simbolične. Uglavnom se temelje na idejama suvereniteta i nezavisnosti države, kulturnoj tradiciji, očuvanju društvenih vrijednosti ili iracionalno formulisanom osjećaju: „Svoj si na svome“. Kombinovani motivi mogli bi se dobro ilustrovati tzv. približnim mehanizmom prema kojem stavovi i povjerenje u evropske institucije proizlaze iz povjerenja u nacionalne institucije i njihove nosioce. Štulhofer vjeruje da je ovaj mehanizam, bez sumnje, najbolji indikator euroskepticizma u Hrvatskoj, bez obzira na to koja je stranka ili koalicija na vlasti u ovoj zemlji (Roller, 2007).

U razdoblju od 2000. do 2002. godine hrvatsko stanovništvo pokazalo je najveći stepen *euroentuzijazma*. Godine 2004. država je stekla i formalno status zemlje kandidata, a 2005. godine započeo je proces pregovora. Međutim, istražujući javno mnjenje o pristupanju Hrvatske Evropskoj uniji 2006. godine, ankete koje je sproveo Eurobarometar pokazale su da samo 32% stanovništva smatra da je članstvo u EU pozitivna stvar. Ovi podaci učinili su Hrvatsku zemljom čija populacija ima najlošiju percepciju o EU, od 30 zemalja koje su bile uključene u istraživanje (Eurobarometer, 2006).

U istraživanju sprovedenom 2011. godine, 36% Hrvata smatralo je da će njihova zemlja ulaskom u Uniju dobiti više nego što će izgubiti, dok je 21% ispitanika smatralo da bi oni lično imali više koristi nego što bi izgubili od pristupanja. Kad su u pitanju neka specifična očekivanja hrvatskih građana, velika većina njih izrazila je nadu da će pristupanje njihove zemlje dovesti do povećanja poštovanja pravila i propisa (69%), zaštite životne sredine, kvalitetnijeg obrazovanja (59%) i manje korupcije u javnom sektoru (56%). Istovremeno, veliki procenat ljudi smatrao je da bi pristupanje značilo i pad životnog standarda (42%), kao i pogoršanje uslova za poljoprivredu i proizvodnju (32%) (Konicer, 2014, str. 24). Tako su Hrvati vjerovali da bi pristupanje značajno poboljšalo njihovo upravljanje i javne usluge, ali su u isto vrijeme bili vrlo zabrinuti kada su u pitanju potencijalni ekonomski troškovi članstva.

Istraživanja Eurobarometra iz 2014. pokazala su da 52% Hrvata nema povjerenje u EU i njene institucije (Eurobarometer, 2014, str. 26). Prilično visok procenat, ako uzmemo u obzir da je istraživanje sprovedeno samo godinu dana nakon formalnog pristupanja. Jedno od objašnjenja za takav pad podrške moglo bi imati veze sa nepovoljnijim dogovorom o pristupanju (u poređenju sa prethodnim proširenjima), koji je Unija ponudila Hrvatskoj.

Istraživanje Eurobarometra iz 2019. godine ponovo je pokazalo prilično loše rezultate. Manje od polovine ispitanih Hrvata, ili njih 40%, smatralo je da je članstvo dobra stvar za državu. To čini oko 21% manje od prosjeka EU. Još jedna stavka koja pokazuje da su Hrvati više euroskeptični od ostalih Evropljana je njihov neutralan stav o tome da li Hrvatska treba ostati dio Evropske unije. Oko 31% anketirane populacije nije bilo sigurno šta je najbolje rješenje u pogledu političke budućnosti zemlje (Brakus, 2019).

Najnovije istraživanje Eurobarometra, objavljeno u proljeće 2021. godine, pokazuje da 44% Hrvata nema povjerenja u

Evropsku uniju, a da se njih čak 74% slaže sa stavom da je u pogledu opšteg kvaliteta života, bilo bolje ranije (Eurobarometer, 2021, str. 128).

S druge strane, kad govorimo o političkim partijama u Hrvatskoj i njihovom odnosu prema članstvu svoje zemlje u Uniji, trebalo bi napomenuti da je većina političkih partija u zemlji uoči i nakon sticanja kandidature, podržavala članstvo, što bi moglo ukazivati na to da su i same partije podržavale i razumijele ključne ideje procesa integracija. Pa ipak, pogledi na način vođenja pregovora, te poziciju koju je Hrvatska trebala imati u Uniji, značajno su se razlikovali od partije do partije.

Iako je svoj politički život započela kao „nacionalistička“ stranka, najveća politička partija u Hrvatskoj, *Hrvatska Demokratska Zajednica* (HDZ) je nakon povratka na vlast 2003. godine izvršila svojevrstu reformaciju, pa je nastojala sebe predstaviti kao pro-EU partiju, ublažavajući dotadašnju prilično euroskeptičnu retoriku. Otklon HDZ-a od krajnje desnice na ideološkom spektru bio je jasno vidljiv i kroz izbor koalicionih partnera nakon izbora 2003. godine, kada se rukovodstvo ove partije odlučilo na formiranje vlasti u saradnji sa HSLS, HSU, DC i strankama manjinskih naroda, umjesto sa desničarskom *Hrvatskom strankom prava* (Stojić, 2003, str. 171–172). Tokom mandata te vlade, predvođene HDZ-om, Hrvatska je dobila status kandidata za članstvo i započela pregovore sa EU, što je dodatno umanjilo euroskepticizam u redovima ove partije, ali i uticalo na rast podrške HDZ-u među evropski orijentisanim građanima. Kako piše Marko Stojić, HDZ je početkom prošle decenije, a uoči ulaska Hrvatske u Uniju, praktično preuzela sve zasluge za uspješno okončanje pregovora i predstavila ga kao svoj „najveći i istorijski uspjeh“. Ne samo da je HDZ napravio otklon od euroskeptičnih stavova, već su kritike upućene Briselu postale sve tiše i u redovima vodećih opozicionih stranaka, koje su gotovo po pravilu percipirale članstvo Hrvatske u Uniji kao

najvažniji spoljno-politički cilj, najviše zbog toga što su bile svjesne da je potencijalni „partijski“ euroskepticizam mogao imati ogromne posljedice na njihov dalji opstanak na političkoj sceni Hrvatske (Ibid).

Kao što smo naznačili ranije, kod vodećih političkih partija u Hrvatskoj gotovo da nije bilo dileme u pogledu podrške članstvu u Uniji, međutim, u velikoj mjeri su se razlikovali stavovi stranaka u pogledu načina ostvarenja tog cilja. *Socijal-demokratska partija* ili SDP je bila najveći „rival“ HDZ-u tokom pregovaračkog procesa, najprije zbog toga što je ova partija smatrala da HDZ-ovom kadru nedostaje umješnosti u vođenju pregovora, i generalno da postoji manjak razumijevanja sveukupnog procesa. Nadalje, SDP je vladi kojom je rukovodio HDZ spočitavao da svojim djelovanjem ometa reforme, te da nije preuzeto dovoljno koraka ka efikasnom usvajanju legislative EU (Ibid).

Partije desnice, su s druge strane, otvoreno bile protiv učlanjenja njihove zemlje u Uniju, a najglasnija među njima je svakako bila ranije pomenuta *Hrvatska stranka prava*. Radi se o partiji koja je 90-ih godina bila HDZ-ov koalicioni partner, međutim nakon izbora 2003. godine i bojazni HDZ-ovog rukovodstva da Brisel na ovu koaliciju neće gledati blagonaklono, mogućnost da *Stranka prava* bude dio novog političkog pro-evropskog puta Hrvatske, bila je i definitivno odbačena. Kako je Stojić dobro primijetio, slična situacija dogodila se i u Rumuniji i Slovačkoj, kada su *Pokret za demokratsku Slovačku* i *Partija socijalne demokratije Rumunije*, napravile otklon od tadašnjih desno orijentisanih koalicionih partnera, koje je karakterisao „tvrđi euroskepticizam“, najprije jer su dobro procijenile efekat koji bi saradnja sa partijama desne profilacije, mogao imati na moguću podršku međunarodnih partnera (Ibid, str. 178).

Kao što su to Kocijan i Kukec primijetili, tvrdi euroskepticizam nije uzeo maha u vodećim partijama u

Hrvatskoj, najprije zbog zavisnosti od finansijske pomoći Evropske unije. Pa ipak, autori tvrde da se dominantna verzija stranačkog euroskepticizma u Hrvatskoj može nazvati mekom, s naglaskom na teme kulturne i/ili simbolične prirode (imigracija i nespремnost da dio nacionalnog suvereniteta prepusti Briselu) i da ovu varijantu mekog euroskepticizma danas uglavnom propagira *desničarska frakcija* unutar vladajućeg HDZ -a (Kocijan, Kukec, 2016, str. 42).

Valja napomenuti da rezervisanost partija prema EU u Hrvatskoj danas ima veze sa pitanjima etniciteta, rodniх odnosa, ali i ekonomskim strepnjama, dok je kao što smo to vidjeli ranije, u slučaju Srbije, ova rezervisanost u velikoj mjeri vezana za geopolitičku situaciju.

Euroskepticizam u Crnoj Gori

Crna Gora je započela svoj put ka EU, nekoliko godina nakon što je 21. maja 2006. godine povratila nezavisnost. Ovaj istorijski događaj značio je da su građani Crne Gore dobili priliku da po prvi put u istoriji odlučuju o svojoj političkoj budućnosti putem referendumu.

Zvaničan put ka članstvu države u EU, započet je nakon potpisivanja *Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju 2007.* godine, da bi Crna Gora u decembru 2008. predala zahtjev za članstvo, a Evropski savjet nakon pozitivnog mišljenja Komisije, odobrio Crnoj Gori status kandidata 2010. godine. Ovako važna odluka podrazumijevala je spremnost crnogorskih vlasti i građana na dug proces reformi i kompleksne pregovore, sa i danas nesigurnim datumom mogućeg ulaska u Uniju.

Iako se kao potencijalni datum pristupanja, u posljednje vrijeme pominje polovina ove decenije, pred Crnom Gorom je još uvijek zahtjevan proces zatvaranja poglavlja, kojih je 33, a od kojih su privremeno zatvorena 3. No, kako posljednja

istraživanja pokazuju, činjenica da se proces kreće prilično sporo, ne utiče na percepcije građana o Evropskoj uniji i želju da u dogleđno vrijeme država postane dio evropske zajednice naroda. Kako podaci iz januara ove godine pokazuju, 74, 8% građana podržava članstvo u Uniji (Evropska unija u Crnoj Gori, 2021).

Uzimajući u obzir da Crnu Goru danas karakteriše visoko polarizovano društvo, članstvo u Uniji je, kako se čini, jedan od rijetkih zajedničkih imenitelja cjelokupne zajednice. I pored toga što je nakon posljednjih izbora podrška pristupanju značajno porasla, posebno među građanima koji su do momenta promjene vlasti bili skeptični prema učlanjenju svoje zemlje u EU, euroskepticizam dijela javnosti i određenih političkih partija i dalje čini važan dio političke stvarnosti u Crnoj Gori.

Prije nego što se okrenemo razmatranju diskursa političkih partija u Crnoj Gori u odnosu na EU, treba se osvrnuti i na podršku javnog mnjenja članstvu Crne Gore u EU, prije parlamentarnih izbora 2020.

Nakon što je kandidatura zemlje ozvaničena 2010. godine, podrška građana bila je prilično visoka i u decembru 2011. godine iznosila je oko 70%. Ipak, septembra 2012. godine, opala je za gotovo 10%, a u sljedećih nekoliko godina, kako su pokazala istraživanja, podrška je stalno oscilirala između 60% i 65% (CEDEM, 2013; 2015). Do značajne promjene dolazi 2017. godine, kada 56, 1% građana smatra da bi Crna Gora trebala pristupiti EU, dok 43,9% ispitanika ili nije imalo posebno mišljenje o članstvu, ili, prema njihovom sudu, Crna Gora uopšte ne bi trebala biti dio EU (CEDEM, 2017). Dvije godine kasnije, podrška ponovo opada i iznosi 55%, dok se procenat ispitanika koji ili nemaju izraženo mišljenje ili su protiv članstva, penje na 45% (CEDEM, 2019).

Zbivanja na političkoj sceni u Crnoj Gori, gotovo da su zasjenila pandemiju COVID-19 tokom 2020. godine, naročito

nakon parlamentarnih izbora održanih u avgustu te godine. Prema CEDEM-ovom istraživanju 5–12 avgusta 2020. godine, procenat građana koji su smatrali da Crna Gora treba postati dio EU iznosilo je 54%, a procenat onih koji ili nijesu imali mišljenje ili je ono bilo negativno, porastao je za 1%, u odnosu na podatke iz 2019. godine (CEDEM, 2020). Zanimljiva činjenica, posebno ako se uzime u obzir da je manje od pola godine nakon ovog istraživanja, podrška članstvu porasla za gotovo 20 procenata.

Kao što smo već ranije naglasili, razlozi za ovako drastičan porast podrške, mogu se potražiti i u promjeni vlasti nakon avgustovskih izbora. Visoke brojke, ukazuju da građani koji su za vrijeme prethodne vlasti bili skeptični u pogledu pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji, više to nijesu, a mogu ukazavati i na to da je određeni procenat građana Crne Gore, pristupni proces vezivao za bivšu vlast, što je na koncu uticalo i na negativnu percepciju o članstvu.

Crnogorski mediji u većoj ili manjoj mjeri čine važan stožer podrške članstvu u EU¹. Ovakvom odnosu medija vjerovatno je doprinijela i *Komunikaciona strategija za informisanje javnosti o procesu pridruživanja Crne Gore Evropskoj uniji*, donijeta 2010. godine koja daje smjernice koje crnogorske vlasti imaju preduzeti u cilju postizanja pune informisanosti građana, stručne i profesionalne javnosti, kako bi se zadržao nivo pro-evropskog opredjeljenja domaće javnosti (Komunikaciona strategija za informisanje javnosti o procesu pridruživanja Crne Gore Evropskoj uniji i pripremama Crne Gore za članstvo za period 2010–2014“, 2010, str. 1). Kako navodi Maja Vujašković Đureinović u publikaciji koja se upravo ticala uloge medija u

¹ U Poljskoj je primjera radi postojao široko prihvaćen konsenzus u pogledu načina predstavljanja procesa EU integracija ove zemlje u cilju uzdržavanja medija od širenja dezinformacija uoči pristupanja Poljske EU 2004. godine, tokom tzv. *Istočnog proširenja (Eastern Enlargement)*.

EU integracijama Crne Gore, medijski prostor je „djelimično evropeizovan“. Ona ističe da je izvještavanje medija o procesu EU integracija veoma pozitivno te da se može pretpostaviti da je nacionalni politički kontekst u kojem se odvija javna debata, zaslužan za tako visoku podršku. Ističe i da time što crnogorski mediji pozicioniraju članstvo u EU kao jednu od najvažnijih socio-političkih tema, raste i informisanost građana o procesima koji se odigravaju na nivou Unije, te da su i sami mediji više otvoreni prema temama koje se direktno tiču razvoja i budućnosti EU.

Ipak, iako je pitanje evropskih integracija Crne Gore jedna od najzastupljenijih i najvažnijih tema kojima se mediji bave, najveći izazov leži u izbjegavanju „šturosti“ informacija, a u isto vrijeme plasiranju informacija na objektivan i dojmljiv način (Vujašković Đurainović, 2013, str. 85–86).

I pored toga što su crnogorski mediji značajan izvor informacija o EU, ogroman problem u posljednje vrijeme predstavlja rastući uticaj srpskih medija na javno mnjenje u Crnoj Gori, koje u velikoj mjeri utiče i na širenje dezinformacija o EU, što pokazuje i studija Evropskog parlamenta rađena u toku 2020. a objavljena februara ove godine. Razlog ovome je, kako se u izvještaju ističe: „relativna veličina i diskurzivna moć srpskog medijskog sistema u odnosu na znatno manju komšijsku državu“ (...), te da su „dešavanja u Crnoj Gori česta tema izvještavanja i komentara u srpskim medijima, što zauzvrat izaziva reakcije u crnogorskoj javnosti. Velike srpske medijske kuće², obično podržavaju ZBCG“ (Za Budućnost Crne Gore, prim. K. B). Interesantan podatak dat je na strani 28 iste studije, gdje se kaže da je Rusija mobilisala medije na srpskom govornom području, poput *Sputnik-a* u cilju pružanja podrške

² Treba uzeti obzir da se uglavnom radi o medijima čije je narative EP u istoj studiji (odjeljak o Srbiji), okarakterisao kao anti-EU i anti-NATO, te koje karakteriše snažno proruski diskurs.

ZBCG tokom parlamentarnih izbora. Dalje se navodi da iako nije moguće procijeniti uticaj koji su Sputnik i ostali mediji sa porukama protiv NATO-a i EU-a mogle imati na rezultate izbora 2020, „čini se neizbježnim da je ZBCG barem u određenoj mjeri imala koristi od ovih napora“ (Evropski parlament, 2021, str. 27–28).

Za Budućnost Crne Gore, činila je široka koalicija partija na čelu sa *Demokratskim frontom* (DF), koje su nakon pobjede na avgustovskim izborima uz Demokrate i URU, formirale vlast. Demokratski front, najsnažniji politički činilac koalicije ZBCG, percipira se već dugi niz godina kao prosrpska i proruska partija, koja više koristi vidi u orijentisanju spoljne politike ka Rusiji, nego ka Evropskoj uniji. U prilog tome govori i publikacija Centra za građansko obrazovanje (CGO), iz 2016. godine, u kojoj se navodi da prema analizi partijskog programa DF-a uoči izbora 2016. godine, ova koalicija stranaka pokazuje „evidentnu dozu euroskepticizma“, te da „nije uočen jasan koalicioni stav koji dokazuje podršku članstvu.“ Važno je istaći i da se u ovoj studiji CGO-a navodi da je DF jedina euroskeptična politička struktura u Crnoj Gori. U pogledu spoljno-političkih prioriteta, program DF-a iz 2016. godine, ukazuje na potrebu jasnog zaokreta prema Rusiji, a prvi korak u tom pravcu podrazumijeva ukidanje sankcija ovoj zemlji (što bi bilo u suprotnosti sa obavezom Crne Gore kao zemlje kandidata za članstvo, da usaglašava svoju politiku sa politikom EU, prim. K. B) (CGO, 2016, str. 14). Iako je pobjedom na parlamentarnim izborima, došlo do izvjesnog „ublažavanja“ euroskeptične retorike DF-a, ostala je izražena potreba za ostvarivanjem što bolje saradnje sa „bratskim narodom“ Rusije, a prvi korak u tom pravcu, kako je ponovo naznačeno sa adresa DF-a, jeste ukidanje sankcija (Radio Slobodna Evropa, 2021). Koaliciju ZBCG, karakteriše i jasno uočljiva nedosljednost u stavovima što se tiče politike prema Rusiji, pa je tako premijer u Vladi Crne Gore, a nosilac

liste ZBCG, prof. Zdravko Krivokapić u predizbornoj kampanji govorio o uvođenju sankcija Ruskoj Federaciji, kao „potpuno pogrešnom potezu koji je prouzrokovao mnogo štete Crnoj Gori“ (Krivokapić, 2020). Svega par mjeseci nakon ove izjave, prof. Krivokapić je u Briselu potvrdio zapadnim partnerima da Crna Gora neće odstupiti od politike NATO-a i Evropske unije prema Rusiji, dok se iz Ministarstva vanjskih poslova i formalno saopštilo da uvedene sankcije ostaju na snazi (Radio Slobodna Evropa, 2020).

Što se tiče ostalih činilaca vladajuće koalicije, Demokrata i URE, važno je istaći da se radi o partijama koje članstvo Crne Gore u Uniji, pozicioniraju visoko na svojim spoljnopolitičkim agendama, pa tako *Demokratska Crna Gora* u svom manifestu ističe značaj vrijednosti na kojima se bazira Evropska unija, te zagovara bližu integraciju Crne Gore u EU. Program navodi i da se članstvom u Uniji za građane (posebno mlade ljude), otvaraju „mogućnosti bez granica“, zahvaljujući brojnim benefitima pristupanja, poput slobodnog kretanja ljudi i zapošljavanja pod jednakim uslovima u svim zemljama članicama, slobodne razmjene ideja i znanja, itd. (Demokratska Crna Gora, 2015, str. 10).

Ujedinjena reformska akcija ili Građanski pokret URA, u svom programu takođe ističe važnost EU integracija, navodeći da evroatlantski put Crne Gore nema alternativu. Za URU, ubrzanje procesa pristupanja može se desiti samo uz inkluzivno i moderno društvo koje se temelji na transparentnim političkim procesima, kao i uz reformu sistema i efikasnu borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala. Visoko rangirano na agendi GP URA je dakle prihvatanje evroatlantskih vrijednosti u oblasti politike, ekonomije, prava, te bezbjednosti, zaštite životne sredine i prostora (GP URA, 2016).

Najveća opoziciona stranka, *Demokratska partija socijalista* u svom programu snažno ističe važnost evroatlantskog kursa Crne Gore, podsjećajući na potrebu jačanja institucija, borbu protiv

korupcije i organizovanog kriminala, vladavinu prava, neophodne ekonomske i demokratske reforme i slično. Ove stavke ukazuju na određeni stepen europeizacije partijskog programa, što kao i u slučaju GP URA pa i Demokrata, DPS čini subjektom za koji članstvo u Uniji (i NATO-u), predstavlja politički put bez alternative. U spoljnopolitičkim okvirima, ističe se potreba usklađivanja politika sa Evropskom unijom, te značaj podsticanja procesa integracija cjelokupnog regiona Zapadnog Balkana, uzimajući u obzir da se isključivo „sigurnom perspektivom članstva u EU“ može osigurati i stabilan region (DPS, 2021 str. 15–16).

Izborni program DPS-a iz 2016. godine, obrađuje pitanje evropskih integracija na četiri strane, dok je u analiziranom programu objavljenom 2021. godine, evropska perspektiva Crne Gore obrađena na dvije strane. U pomenutom programu iz 2016. godine podvučena je važna uloga Vlade Crne Gore (na čijem je čelu bio DPS) u procesu integracija, naglašavajući uspjehe koji su ostvareni u proteklom periodu (CGO, 2016, str. 14), dok program iz 2021. takođe ukazuje na dostignuća vlasti koju je predvodio DPS nakon obnove nezavisnosti, međutim u manjem obimu.

Što se tiče partija manjinskih naroda, treba istaći da se radi o strankama koje pružaju značajnu podršku članstvu Crne Gore u Uniji, poput *Bošnjačke stranke*, koja u svom programu objavljenom ove godine naglašava: „Bošnjačka stranka će se snažno zalagati za bržu integraciju Crne Gore i čitavog regiona u EU, jer je to najbolji izbor i najkraći put do stabilnog, ekonomski naprednijeg i demokratskog društva, zasnovanog na vladavini prava. Podržavaćemo svako jačanje kapaciteta institucija koje će pospješivati integracione procese u Evropsku uniju. Europeizacija našeg društva mora postati prioritetni zadatak svih državnih institucija, civilnog sektora i cijelog društva“ (Bošnjačka stranka, 2021).

Analizirane političke partije u Crnoj Gori su, kako pokazuju podaci dostupni u njihovim programima, u većoj ili manjoj mjeri evropeizovane, sa izuzetkom Demokratskog fronta koji, kako smo vidjeli, nema jasno definisanu politiku prema članstvu Crne Gore u Evropskoj uniji, iako su vrijednosti za koje se zalaže poput borbe protiv organizovanog kriminala i korupcije, vladavina prava, fer i slobodni izbori, bliske politikama EU, što dokazuje uticaj transformativne moći³ EU na političke subjekte u Crnoj Gori.

Izvori euroskepticizma u Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori su, kako smo u tekstu nastojali objasniti, poprilično različiti. Dok se u Srbiji opozicija članstvu bazira na geopolitičkim pitanjima, najprije statusu Kosova, u Hrvatskoj je euroskepticizam usko vezan za pitanja ekonomskog napretka ili neispunjenih očekivanja od članstva. U Crnoj Gori se s druge strane, vodeća euroskeptična struja vezuje za političke partije okupljene oko Demokratskog Fronta i medije koji djeluju iz zemalja okruženja, u prvom redu Srbije, a čiji se uticaj na crnogorsko javno mnjenje ne smije zanemariti, kao što je to i naglasio i Evropski parlament u svojoj studiji.

Treba napomenuti i da slučaj Hrvatske, gdje je euroentuzijazam značajno počeo opadati nakon pristupanja u EU, pokazuje da prevelika i često nerealna očekivanja od članstva, mogu kod građana stvoriti razočaranje i u krajnjem uticati na pad podrške Uniji. Iako EU svojim politikama nastoji državama osigurati što bolji ambijent za sociopolitički i ekonomski napredak, slučaj Hrvatske ali i drugih zemalja članica poput Rumunije i Bugarske, takođe nam pokazuju i da pristupanje Evropskoj uniji ne može samo od sebe preko noći dovesti zemlju do blagostanja, već je važno shvatiti taj proces kao dvosmjernu ulicu, u kojoj zemlje kandidati moraju stvoriti

³ O ovom fenomenu piše i CGO u svojoj publikaciji o evropeizaciji izbornih programa crnogorskih stranaka (CGO, 2016, str. 14).

uslove u kojima bi napredak mogao biti realan i ostvariv. Ulogu u ovom procesu imaju naravno i građani, nevladine organizacije i drugi akteri, koji svojim djelovanjem moraju uticati na efikasno sprovođenje reformi, u cilju što bolje integracije zemlje u EU.

Literatura:

Knjige/ publikacije

- Konitzer, A, "Croatia's party system: From Tuđmanism to EU membership", in: C. Stratulat, *EU Integration and party politics in the Balkans*, European Policy Centre, Issue paper No. 77, September 2014.

- Szczerbiak, A, Taggart, P, "Opposing Europe: The comparative party politics of Euroscepticism" - Volume 2, *Comparative and Theoretical perspectives*, Oxford, Oxford University Press, 2008.

- Stojić, M, *The Attitudes of Political Parties in Serbia and Croatia towards the European Union in Comparative Perspective*, Ph. D, diss, University of Sussex, december 2013.

- Vujašković, Đurainović, M, *Crna Gora i EU: Uloga i značaj medija u procesu EU integracija*, Centar za građansko obrazovanje (CGO), Podgorica, 2013.

- Center for Political Researches, *Euroscepticism; Political parties' policies, National identity and European integrations*, Zagreb, CIP, 2007.

Članci

- AntoniĆ, S, "Euroscepticism in Serbia", u: *Serbian Political Thought*, vol 5, No. 1/2012, 2012.
- Kocijan, B, Kukec, M, "From Hard Consensus to Soft Euroscepticism: Attitudes of Croatian MPs on EU Integration" u: *Historical Social Research* 41 (4), 2016.
- Taggart, P, "A touch stone of dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party Systems", u: *European Journal of Political Research*, Netherlands, 1998.

Online izvori

- <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-gradjan-eu/31247490.html>
- <https://faktograf.hr/2019/04/26/u-hrvatskoj-je-euroskepticizam-veci-nego-u-ostatku-europske-unije/>
- <http://www.balkaninsight.com/en/article/serbian-citizen-s-biggest-eu-sceptics-in-the-region-08-06-2015>
- <https://www.slobodnaevropa.org/a/most-da-li-je-eu-vi%C5%A1e-stalo-do-srbije-nego-srbiji-do-eu/31291939.html>
- <https://www.youtube.com/watch?v=wIpa-AthRQg>
- <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/12485.pdf>
- [url:http://www.poslovnih.hr/hrvatska/hrvatski-euroskepticizam-bolj-ka-kojoj-se-ne-znaju-uzroci-pa-ni-lijek-40742](http://www.poslovnih.hr/hrvatska/hrvatski-euroskepticizam-bolj-ka-kojoj-se-ne-znaju-uzroci-pa-ni-lijek-40742)
- <https://www.slobodnaevropa.org/a/prozapadna-pozicija-nove-proruske-crnogorske-vlasti/31002175.html>
- <https://balkaninsight.com/2020/07/08/china-has-overtaken-russia-as-serbias-great-ally/>

<https://www.bscg.me/dokumenti-bosnjacke-stranke/program-bosnjacke-stranke/>

<http://media.cgo-ccc.org/2016/10/Evropelizacija-izbornih-programa-u-Crnoj-Gori-koliko-politicke-partije-prihvataju-evropske-politike.pdf>

<https://www.cedem.me/en/publications/empirical-research/political-public-opinion/send/33-political-public-opinion/1146-political-public-opinion-march-2013> ;

<https://www.cedem.me/en/publications/empirical-research/political-public-opinion/send/33-political-public-opinion/1876-public-opinion-poll-june-2017>

<https://www.cedem.me/en/publications/empirical-research/political-public-opinion/send/33-political-public-opinion/1956-political-public-opinion-poll-december-2019>

<https://www.cedem.me/publikacije/istrazivanja/politicko-javno-mnjenje/send/29-politicko-javno-mnjenje/1975-politicko-javno-mnjenje-avgust-2020>

<https://demokrate.me/wp-content/uploads/2019/06/Program-DCG.pdf>

<https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/dps.website/media/files/1611656008-politicki-program-dps-ix-kongres.pdf>

<https://ura.org.me/dokumenta/program>

file:///C:/Users/DELL/Downloads/Komunikaciona_strategija+2010+-+2014.pdf

<https://www.lexico.com/en/definition/eurosceptic>.

<http://crta.rs/wp-content/uploads/2018/06/Regionala-analiza-medij-skog-izvestavanja.pdf>

<https://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/lat/saopstenja/rezolucija-srpske-radikalne-stranke-o-raspustanju-evropske-unije.html>

<https://iea.rs/wp-content/uploads/2021/05/Stav-gradjana-Srbije-EU-2021.pdf>

file:///C:/Users/DELL/Downloads/eb_90_data_annex_en.pdf

<http://www.cesid.rs/wp-content/uploads/2021/08/01-Percepcija-gra%C4%91ana-o-polo%C5%BEaju-Srbije-u-me%C4%91unarodnim-odnosima.pdf>

[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/653621/EXPO_STU\(2020\)653621_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/653621/EXPO_STU(2020)653621_EN.pdf)

<https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/index#p=1&search=croatia>

file:///C:/Users/DELL/Downloads/ebs_415_data_en.pdf

<https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2532>

<http://www.euic.me/me/veliki-rast-podrske-clanstvu-crne-gore-u-evropskoj-uniji/>

POLITIČKI UZROCI OTPORA I PROTESTA U CRNOJ GORI (ZETSKOJ BANOVINI) 1929–1935.

Novak Adžić

In the territory of former Kingdom of Montenegro (then Zeta County), the period of King Alexander's dictatorship (1929–1934) was marked by the persecution and trials of opponents of his regime, but also by political, economic and social resistance to it, primarily demonstrated by communists and Montenegrin federalists, as well as great dissatisfaction among the Montenegrin people with their status in the Kingdom of Yugoslavia, which was manifested in various ways. Montenegrin resistance to the terror and national oppression was particularly evident during the period 1935–1936.

Kralj Aleksandra Karađorđević je 6. januara 1929. godine izvršio državni udar i objavio proklamaciju kojom je objavio prestanak važenja Vidovdanskog ustava (iz 1921. godine) i raspuštanje Narodne skupštine i uveo sistem lične diktature. Zabranjen je rad političkih stranaka i imenovana vlada na čelu sa dvorskim generalom Petrom Živkovićem. Donesen je Zakon o kraljevskoj vlasti i Vrhovnoj državnoj upravi kojom je sve vlasti koncentrisao u svojim rukama, a prije svega vlast donošenja zakona.¹ Kraljevina SHS je donošenjem posebnog

¹ Dr Pavle Nikolić, *Ustavno pravo*, V izdanje, Beograd, 1997. str. 126.

zakona dobila novo ime – Jugoslavija i u administrativnom smislu bila je podijeljena na devet banovina². Nastupio je period neustavnog stanja, koji se okončao donošenjem Oktroisanog ustava 3. septembra 1931. godine, kojim je Jugoslavija ustrojena kao ustavna monarhija, sa punom apsolutnom vlašću kralja. Ustav je najvišim pravnim aktom utemeljio i zaokružio sistem šestojanuarske diktature. Parlamentarizam je izgubio na značaju u ustavnom smislu. Uveden je Senat u Narodno predstavništvo, a Kralj je imenovao polovinu članova Senata. Ministarski savjet (Vlada) bio je u potpunosti potčinjen Kralju, a ministri više nijesu bili odgovorni Narodnoj skupštini, već kralju, koji je Septembarskim ustavom dobio ovlasti da preuzima vanredne mjere, nezavisno od ustavnih i zakonskih propisa, i to ne samo u slučaju rata i mobilizacije, već i u slučajevima nereda i pobune. Oktroisanim ustavom napušten je princip tajnog glasanja i uvedeno pravilo javnog glasanja u izborima za narodne poslanike³. Upravnu vlast u banovinama imao je ban i njega je postavljao kralj na prijedlog predsjednika vlade⁴. Monarhistička diktatura kralja Aleksandra počivala je „na ideologiji integralnog jugoslovenstva (Jedan Kralj, jedna država, jedan narod) u čijem središtu je bila zamisao o stvaranju jedinstvene jugoslovenske nacije (Stvorili smo Jugoslaviju, stvorimo Jugoslovene)“⁵. Zavođenjem diktature likvidirano je političko stranačje i parlamentarizam na jugoslovenskom prostoru. Na prostoru Crne Gore (Zetske banovine) zavođenje diktature i raspuštanje političkih partija nije naišlo na značajniji otpor. KPJ, dosljedno stavu Komunističke internacionale (Kominterne) pozvala je narod na ustanak u cilju rušenja režima

² Vidi o tome: Dragoš Jevtić i Dragoljub Popović, *Istorija države i prava jugoslovenskih naroda*, Beograd, 1990, str. 228 i dalje.

³ Vidi o tome: Dr Pave Nikolić, *Ustavno pravo*, Beograd, 1997, str. 126–127.

⁴ Dr Živko M. Andrijašević i Dr Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 391.

⁵ Ibid.

i stanja u Kraljevini Jugoslaviji. Ilegalna Komunistička partija u Crnoj Gori slijedila je taj poziv, koji se pokazao nerealnim. Taj akt izazvao je žestoki revanšizam režima, koji je uzvratio udarac koji je rezultirao „masovnom likvidacijom komunista (1929–1932, preko 400), među kojima je bilo i onih iz najvišeg komunističkog vođstva, suđenjima (protiv komunista su vođena 82 procesa), što je na kraju dovelo gotovo do uništenja komunističkog pokreta u jugoslovenskoj državi“⁶. U Crnoj Gori uhapšeno je oko 100 članova i simpatizera KPJ, među kojima i grupa vodećih komunista. Osuđeni su na dugogodišnje robije, dok su neki emigrirali u SSSR. Aprila 1930. godine na Cetinju je u sreskom načelstvu ubijen Marko Mašanović, član CK KPJ⁷.

Tridesetih godina XX vijeka Crna Gora je bila ekonomski zapostavljena zemlja, u kojoj su organi vlasti provodili nasilje, ubistva, teror i progone političkih protivnika⁸. „U razdoblju od proglašenja diktature 6. januara 1929. do septembra 1932. godine u Kraljevini Jugoslaviji organizovana su 152 politička sudska procesa, kako pred Državnim sudom za zaštitu države u Beogradu, tako pred drugim sudovima u drugim gradovima delegiranim kao nadležnim za te procese od Državnog suda za zaštitu države. Na tim sudskim procesima izrečeno je 18 smrtnih presuda, 4 doživotne robije, a 734 okrivljenih osuđeni su na 2348 godine robije ili strogog zatvora“ (u ovu brojku nijesu uračunati oni koji su ubijeni u policiji ili tokom istrage i u sukobu sa policijom)⁹. Građanska i politička prava i slobode, u vrijeme režima šestojanuarske diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, u kojemu je bio zabranjen rad političkih

⁶ Dr Živko M. Andrijašević i Dr Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 392.

⁷ Ibid.

⁸ Rajko Jovanović, *Fašističke žrtve. Historija bijelog terora u Jugoslaviji*, Toronto, 1935.

⁹ Dr Bosiljka Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918–1935*, Zagreb, 2002.

stranaka i onemogućeno djelovanje opozicije, bila su sistematski i brutalno kršena. Sudski procesi protiv crnogorskih komunističara pred Državnim sudom za zaštitu države u Beogradu i drugim instancama bili su učestali i masovni i predstavljali su uobičajenu pojavu. Komunistička partija Jugoslavije u Crnoj Gori djelovala je kao ilegalna (jer je odavno bila stavljena van zakona), a zabrana rada odnosila se i na Crnogorsku stranku (federaliste), kao i na sve druge političke partije. One su obezglavljene i onemogućene da djeluju zakonima lične diktature kralja Aleksandra, ali njihova ilegalna aktivnost nije sasvim zamrla.

Oživljavanje, kakvog-takvog, političkog života otpočelo je nakon izbora organizovanih 8. novembra 1931. godine, na kojima je učestvovala samo vladina lista, jer je režim zabranio isticanje opozicione liste. Vladajuća partija koja je bila predstavnik šestojanuarske diktature bila je Jugoslovensko-radničko seljačka demokratija, koja je 1933. godine prerasla u Jugoslovensku nacionalnu stranku (JNS), koja je apsorbovala režimske snage i bivše stranačke lidere, uglavnom Narodne radikalne stranke i Demokratske stranke, ali i drugih partija. Ta partija je bila politički oslonac diktature kralja Aleksandra sve do njegove smrti u Marselju 9. oktobra 1934. godine¹⁰.

Tokom 1933. godine mnoštvo crnogorskih komunističara je suđeno i osuđivano pred Državnim sudom za zaštitu države. Vijesti o tim suđenjima donosile su nikšićka *Slobodna misao* i podgorička *Zeta*. Jula 1933. godine suđeno je u Podgorici Kostu Šaranoviću i Jovanu Delibašiću. Avgusta 1933. suđeno je pred Sudom za zaštitu države: Radosavu Ljumoviću, Jagošu Uskokoviću, Jovanu Boljeviću. Septembra 1933. pred Sudom za zaštitu države krivično su odgovarali: Savo Martinović, Jole Vukićević i Dušan Vušurović. Novembra 1933. pred sudom u Kolašinu suđeno je: Vuku Radoviću, Stojanu Iveziću, Vasu Miniću i Cvetku Kovačeviću. Početkom marta 1934. godine

¹⁰ Ibid, str. 393.

suđeno je u Podgorici Đoku Čevoviću, Sergiju Staniću, Marku Radoviću, Ivanu Vujoševiću, Periši Vujoševiću, Dušanu Raduloviću, Aleksi Markoviću, Vasiliju Zlatičaninu, Stevanu Pejoviću i Marku Popoviću¹¹. Juna 1934. godine uhapšen je član SKOJ-a Slobodan Škerović i osuđen krajem iste godine na 4 godine robije, koju je izdržao u Sremskoj Mitrovici.

Takva praksa nastavila se i nakon ubistva kralja Aleksandra u Marselju 9. oktobra 1934. godine, kad je Kraljevina Jugoslavija funkcionisala kao diktatura bez diktatora, totalitarna država monarhijskog oblika vladavine, u kojoj su presudnu ulogu u političkom sistemu vlasti imali namjesnički režim na čelu sa knezom Pavlom i vlade Bogoljuba Jeftića (formirana decembra 1934) i dr Milana Stojadinovića (formirana nakon parlamentarnih izbora održanih 5. maja 1935. godine, juna 1935. godine)¹². Represivni karakter režima u odnosu na Crnu Goru, njegova nebriga za njene egzistencijalne ekonomske i socijalne potrebe, privredna zaostalost i masovna politička hapšenja, prebijanja, mučenja i ubijanja političkih protivnika (u prvom redu komunista, ali i drugih opozicionara) izazvale su niz masovnih javnih političkih manifestacija, kojima je iskazivano nezadovoljstvo zbog postupanja organa vlasti prema crnogorskom narodu, od kojih se posebno ističu javni protesti tokom 1935. i 1936. godine u Podgorici, na Cetinju¹³, u

¹¹ Vidi o tome: Dr Tomica Nikčević, „Prilog izučavanju političkih borbi u Crnoj Gori 1929–1937“, *Istorija XX veka*, zbornik radova, III, Beograd, 1962, str. 84.

¹² Vidi više o političkom životu u Crnoj Gori od 1935. do 1940: Dr Živko Andrijašević i dr Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 393–403.

¹³ Vidi o tome: Janko K. Lopičić, *Zbornik članaka*, priredio dr Đordije N. Lopičić, Cetinje, 2011. Faksimil policijske optužnice. O cetinjskim februarskim demonstracijama vidi i: Janko K. Lopičić, *Razvoj i rad Komunističke partije u Ceklina do 1945*, Beograd, 1954. str.13 i Janko Lopičić, „Cetinjske demonstracije 18. februara 1935“, *Pobjeda*, 10–14. jun 1980, feljton, str. 14. Janko Krcunov Lopičić bio je na području Ceklina jedan od organizatora i učesnika Belvederskih demonstracija 26. juna 1936. godine.

Nikšiću, Virpazaru i drugim mjestima, poslije kojih je, takođe, uslijedio talas hapšenja. Na demonstracijama na Cetinju 18. februara 1935. godine došlo je do sukoba demonstranata i policije. Uhapšeno je preko 125 demonstranata, a protiv 34 protestanta je od strane uprave policije (potpisan v.d. upravnika policije dr Vinek) 26. marta 1935. godine državnim tužiocu pred Državnim sudom za zaštitu države podnijet zahtjev za podizanje optužnice.

Otvorena je tim aktom krivična istraga protiv protivorečnih demonstranata i podnijeta policijska optužnica protiv: Janka K. Lopičića, Jola Vukićevića, Aleksandra Jovićevića, Nikole R. Lekića, Blaža M. Jovanovića, Bojana Ivanovića, Bogdana Lakovića, Đorđa Vukčevića, Krcuna Mašanovića, Dušana Tatara, Andrije Tatara, Mila Vukmanovića, Mila Vujovića, Nikole Lekića, Đura Petrovića, Vladimira-Vlada Dapčevića, Luke Popovića, Veljka Bajkovića, Marka Rudovića, Đura Marinovića, Blaža Lopičića, Luke Ivaniševića, Andra Lompara, Velimira Lekovića, Đoka Vukićevića, Sava Aleksića, Andrije Miletića, Petra Jankovića, Tomaša Mirkovića, Mata Derviša, Đura Pavićevića, Blaža Jošova Orlandića, Rista Andrijina Lekića i Janka Đonovića. Optuženi su, međutim, nakon mjesec dana provedenih u istražnom zatvoru i višednevnog štrajka glađu pušteni na slobodu, bez suđenja¹⁴.

Akumulirano nezadovoljstvo u narodu dobijalo je različite vidove artikulacije i manifestacije nakon oživljavanja političkog života, poslije parlamentarnih izbora maja 1935. godine. Konfrontiranost predstavnika opozicije i snaga režima postala je determinanta u političkom životu Crne Gore. Vladajuća Jugoslovenska radikalna zajednica osnovala je svoj banovinski odbor na prostoru Zetske banovine 6. maja 1935. godine, čime se politički i partijski organizovala na području Crne Gore. Nagomilani ekonomski, socijalni i politički problemi na

¹⁴ Ibid.

prostoru Zetske banovine stvarali su potrebu pokušaja objedinjavanja heterogenih opozicionih snaga na antirežimskoj platformi¹⁵. Opozicija na prostoru Zetske banovine bila je heterogena, polarizovana i međusobno zavađena, kako po ideološkim šavovima, tako i po metodama borbe protiv režima. Pokušavala je da pronađe zajedničke niti za okupljanje i povezivanje i da profiliše solucije ekonomskog i socijalnog oporavka Crne Gore, ali su političke razlike oko državno-pravnog statusa Crne Gore i crnogorskog nacionalnog pitanja bile konstantni kamen spoticanja.

O tome dr Šerbo Rastoder piše: „Tada heterogena opozicija, objedinjena više silom zakona šestojanuarske diktature, koji su još bili na snazi, prepoznavana kroz aktivnosti bivših prvaka demokratske, zemljoradničke, radikalske opozicije koju je predvodio Aca Stanojević, crnogorskih federalista i komunista kao ilegalne političke organizacije, nego sličnošću političkih stavova, u načelu je smatrala da je uzrok gladi i nemaštine u Crnoj Gori u nebrizi dotadašnjih režima prema ovom dijelu zemlje, te da bi se isušanjem Skadarskog jezera, izgradnjom Jadranske željeznice i otvaranjem javnih radova značajno poboljšalo ekonomsko stanje u Crnoj Gori i otklonili uzroci njene prirodne pasivnosti. Dok je kakva-takva suglasnost među opozicijom u Crnoj Gori postojala u pitanjima socijalno-ekonomskog karaktera, dotle su u pitanjima čisto političke sadržine postojale značajne razlike. Crnogorska stranka je, s jedne strane, tražila preuređenje države na federativnom principu, što ih je udaljavalo od pristalica centralistički orijentisanih stranaka u odnosu na Crnu Goru (demokrati, radikalski disidenti, zemljoradnici) koje su smatrale da je pitanje

¹⁵ O programskim, ideološkim profilima političkih partija u Zetskoj banovini i političkim borbama u Crnoj Gori 1934–1937. Vidi više: Dr Šerbo Rastoder, „Belvederski protestni zbor“, *Doclea* 1/2000, str. 97–104. i dr Tomica Nikčević, „Prilog izučavanju političkih borbi u Crnoj Gori 1929–1937“, *Istorija XX veka, zbornik, radova, III*, Beograd, 1962.

Crne Gore riješeno 1918. godine ‘ujedinjenjem srpstva’ i koji su problem Crne Gore svodile prevashodno na socijalnu i ekonomsku ravan, kvalifikujući pri tome zalaganje federalista za Crnu Goru kao federalnu jedinicu u preuređenoj državi kao separatizam. Između ovih antagoniziranih tabora stajali su komunisti, sa svojim idejama o revolucionarnom preobražaju i korjenitim društvenim promjenama koje su imale snažno uporište među mlađom generacijom stanovništva, posebno srednjoškolskom i studentskom omladinom, umornom od izbornih obećanja i političke jalovosti zaodenu u krute političke odore šestojanuarskog režima. Crna Gora toga vremena, s obzirom na broj stanovnika, postaje uporište komunističkog pokreta u tadašnjoj Jugoslaviji. Proklamujući politiku Narodnog fronta jugoslovenski komunisti su faktički nastojali da postanu dio evropskog antifašističkog pokreta, oslanjajući se pritom na Sovjetsku Rusiju kao svoje prirodno političko zaleđe. U Crnoj Gori su nalazili snažno uporište među osiromašenim slojevima stanovništva razočaranog u političku sterilnost aktuelne politike, bezperspektivnosti i zasićenosti praznim političkim obećanjima.¹⁶

Opozicija sa prostora Crne Gore, odnosno, Zetske banovine dobila je mogućnost, da obnovi, u ograničenom obliku, političku djelatnost raspisivanjem parlamentarnih izbora u Kraljevini Jugoslaviji za 5. maj 1935. godine. Na tim izborima se pojavila, pored vladine i lista udružene opozicije koju je predstavljao lider HSS i vođa Seljačko-demokratske koalicije dr Vlatko Maček. Za nju su glasali crnogorski federalisti i komunisti i drugi opozicioni glasači i stranački prvaci u Crnoj Gori.

Stavovi VII Kongresa Kominterne¹⁷ 1935. godine opredijelili su KPJ da djeluje u pravcu formulisanja i propagiranja

¹⁶ Dr Šerbo Rastoder, „Belvederski protestni zbor“, *Doclea* 1/2000, str. 98–100.

¹⁷ Kongres Komunističke internacionale, održan je od 25. jula do 20. avgusta 1935. godine u Moskvi.

ideologije i politike Narodnog fronta, čemu je doprinijelo slabljenje sistema diktature u Kraljevini Jugoslaviji, te održavanje petomajskih parlamentarnih izbora 1935. godine koji su ojačali antirežimske snage u vidu političkog saveza - Udružene opozicije, koja se pojavila na izborima sa svojom kandidatskom listom na čelu sa vođom HSS dr Vlatkom Mačekom. Takvom zaokretu u politici KPJ, po direktivama iz Moskve, doprinijela je činjenica ekspanzije fašizma i nacizma u Evropi i stavljanja Jugoslavije pred opasnost od njegove najezde. Kako je Kominternu napustila koncept razbijanja Jugoslavije kao vještačke tvorevine Versaja i napravila zaokret u tom smislu, zalažući se za njeno državno očuvanje i unutrašnje državno preuređenje na federativnoj osnovi i nacionalnu ravnopravnost unutar nje, taj novi kurs obavezao je i KPJ. KPJ je na Splitskom plenumu juna 1935. godine zauzela, pod uputstvima Kominterne, stav da je nacionalno pitanje rješivo unutar jugoslovenske države na osnovama pune ravnopravnosti, te da je neophodno u zemlji konstituisati široki narodni front u borbi protiv vladajućeg sistema i oligarhije, u koju je neophodno uključiti široke društveno-političke strukture koje će se mobilisati u borbi protiv nadirujućeg fašizma i nacizma. Tada je KPJ „počela da napušta stav o razbijanju Jugoslavije i ukazivala na mogućnost rješavanja nacionalnog pitanja u sklopu jugoslovenske državne zajednice. Sve je to omogućavalo da se u zemlji stvara široki demokratski i antifašistički pokret, koji će rješavanje nacionalnog pitanja najuže povezati sa demokratskim slobodama“.¹⁸

KPJ u Crnoj Gori u doba diktature kralja Aleksandra nije u pogledu članstva bila brojna organizacija. KPJ u Crnoj Gori

¹⁸ Milija Stanišić, „Tridesete godine-period cjelovite izgradnje koncepcije KPJ o crnogorskom pitanju“, objavljeno u zborniku radova: *Revolucionarni pokret u srezu cetinjskom 1918–1945*, Titograd, 1988, str. 99). Vidi o tome i: Dr Čedomir Pejović, *Komunistička partija Jugoslavije u Crnoj Gori 1919–1941*, Podgorica, 1999, str. 314–316; Dr Živko Andrijašević i Dr Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 401.

1932. godine imala je samo 36 ćelija i 185 članova, da bi 1934. imala 420 članova. U doba diktature kralja Aleksandra i po njegovoj smrti, KPJ u Crnoj Gori se postepeno konsoliduje sa pretenzijama da postane korifej organizovanog otpora režimu u to vrijeme. Od 1933. godine komunisti su „zagovarali saradnju s opozicionim strankama, ali još nijesu imali uticaja koji bi je učinio politički djelatnom“¹⁹. KPJ u Crnoj Gori povezuje se sa onima koje doživljava srodnim u opozicionom značenju sa ciljem kako bi se objedinile snage otpora vlastima²⁰. KPJ u Crnoj Gori 1935. godine imala je 610 članova. U doba diktature kralja Aleksandra, dr Sekula Drljević pokušava početkom 1933. da obnovi rad crnogorskih federalista i da se pristalice i članovi Crnogorske stranke²¹ organizuju na zelenaškoj političkoj platformi u otporu režimu.

¹⁹ Dr Šerbo Rastoder, „Dr Sekula Drljević na parlamentarnim izborima u KSHS – Kraljevini Jugoslaviji“: u *Dr Sekula Drljević, ličnost, djelo i vrijeme*; DANU; Podgorica, 2006, str. 49–50.

²⁰ KPJ u Crnoj Gori „povezala se i sa lijevim krilom vodstva Crnogorske federalističke stranke i Oblasnim odborom Saveza zemljoradnika za Crnu Goru, Boku, Sandžak i Metohiju, s kojima je od 1935. do 1941. organizovala niz zajedničkih akcija. Najznačajnije su veliki zbor na Belvederu 1936. g. i demonstracije u Nikšiću, Kolašinu i Danilovgradu 1938. godine“. (Dr Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941–1945*, Titograd, 1981, str. 28).

²¹ Crnogorska stranka se od ranije nalazila u okrilju Seljačko-demokratske koalicije, čije je vodstvo preuzeo dr Vlatko Maček. Uoči parlamentarnih izbora, koji su održani 5. maja 1935. godine, Sekula Drljević pokušava obnoviti rad Crnogorske stranke u okviru udružene opozicije. Međutim, na tim izborima predstavnici crnogorske stranke nijesu kandidovani na listi UO. Februara 1935. godine PK KPJ za Crnu Goru uputio je „svoga emisara dr Blaža Raičevića, u Zagreb, da stupi u kontakt s predstavnicima crnogorske opozicije, koja je bila u seljačko-demokratskoj koaliciji. Tada je Raičević razgovarao sa S. Drljevićem o predstojećim izborima, i dogovorili su se da se Drljević kandiduje u Cetinju, a Raičević u Podgorici“ (Dr Danilo Radojević, „Dr Sekula Drljević“, *Politička misao*, Podgorica, 2007, str. 57 i dr Tomica Nikčević, c.d, str. 109). Međutim, do tih personalnih kandidacija na listi UO na petomajskim izborima na prostoru Zetske banovine nije došlo. Na Cetinju (grad) je tada u ime UO njen kandidate Risto Jojić dobio marginalnih 110 glasova, u barskom srezu u ime UO kandidovan je demokrata Nikola Đonović (osvojio je 2.170 glasova).

Dr Sekula Drljević je januara 1933. godine iz Zemuna poslao pismo svojim pristalicama u kojima je podržao ljubljanske i zagrebačke rezolucije i punktacije. Podržavajući njihov sadržaj Drljević piše: „Sve one znače pobjedu gledišta koje je već od samog početka Crna Gora preko naše stranke zauzela prema pitanju uređenja državne zajednice Južnih Slovena. Ovđe bijasmo skoro usamljeni i danas 11 miliona zauzimanjem našeg stava, priznaju da smo mi stalno bili na pravom putu. To je pobjeda Crne Gore, koju ona ima prava sa gordošću unijeti u spisak mnogobrojnih pobjeda svoje slavne prošlosti. Pobjede na polju misli u opšte, a političke misli napose, nijesu manje slavne od pobjeda na bojnopolju. Budući da je naš pogled na Jugoslovensku državnu ideju već dovoljno poznat svim Južnim Slovenima, to neka naročita pojava danas ne bi mogla postići drugu svrhu do da istakne naš trijumf, da ne bi bila u saglasnosti sa poznatom crnogorskom otmenošću. Dakle, nećemo donositi nikakvu rezoluciju ne samo zato što je naša stranka član S. D. K. nego i zato, što nema razloga donositi rezoluciju onaj čijoj misli priznaju pobjedu rezolucije drugih. Cijela Crna Gora, zelena kao proljeće njenih planina, neka ostane jednodušna pod našim zelenim seljačkim barjakom. S kraja na kraj Crne Gore neka ne bude ni jedne kuće, na kojoj bi bila izvješena bijela zastava – zastava kapitulacije i sramote – i pobjeda je naša sigurna“²².

Srpski političar, radikalni ministar i kasnije predsjednik vlade Kraljevine Jugoslavije, Milan Stojadinović je 14. februara 1933. godine oštro napadao Sekulu Drljevića tvrdeći da njegov federalizam znači separatizam i da crnogorski federalisti predvođeni Drljevićem „imaju za cilj da odvoje Crnu Goru od Srbije i da ponište odluke podgoričke skupštine“. Pritom Stojadinović ističe da Crna Gora i Srbija „ne smeju da budu

²² AJ, Zbirka Milana Stojadinovića, F-3. Dr Branko Petranović i dr Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, knjiga I, Beograd, 1987, str. 326–327.

razdvojene, jer su njih dve kičma od države i sem toga prirodni pravac isejavanja i kolonizacije za Crnogorce je Kosovo i Metohija“²³.

U cilju objedinjavanja heterogene crnogorske opozicije u borbi protiv režima i diktatorskih zakona koji su i dalje važili, održano je nekoliko sastanaka predstavnika komunista, federalista, demokrata i lijevog krila zemljoradnika krajem 1935. godine. Na tim sastancima eskalirale su bjelaško-zelenaške kontroverze i ideološke diobe, koje su onemogućavale konkretan dogovor oko zajedničke akcije svih opozicionih političkih subjekata. Federalisti nijesu htjeli i mogli prihvatiti saradnju sa unitarističko-centralističkim bjelaškim partijama²⁴, za koje nije postojalo nacionalno i državno crnogorsko pitanje i koje su bile oponenti njihovom programskom opredjeljenju za ravnopravnost Crne Gore u državi Jugoslaviji koja je po njima trebalo da bude uređena na federalnoj osnovi. Crnogorska stranka (federalisti) su tradicionalno u cetinjskom srezu imali

²³ Dr Tomica Nikčević, „Političke borbe u Crnoj Gori 1929–1937“, u *Istorija XX veka*, Zbornik radova III, Beograd, 1962, str. 65 i dr Danilo Radojević, *Dr Sekula Drljević – politička misao*, Podgorica, 2007, str. 57.

²⁴ Zato su federalisti odbili da učestvuju u demonstracijama u Nikšiću 1935. godine. CFS je 1935. godine obnovio dr Sekula Drljević, sa saradnicima, došavši iz Zemuna u Crnu Goru (tadašnju Zetsku banovinu u okviru KSHS), održavši konferenciju jednog broja njenih članova i pristalica i zastupajući stanovište da se sa unitarističko-centralističkim političkim strankama (demokratama, radikalima i zemljoradnicima, čije je sjedište bilo u Beogradu), ne može postići dogovor oko zajedničke akcije pod okriljem Narodnog fronta, ali da treba insistirati na povezivanju antirežimskih snaga u Crnoj Gori na programskoj platformi isticanja u prvom redu crnogorskog državnog i nacionalnog pitanja. Zato federalisti bojkotuju opozicioni zbor koji je održan u Nikšiću 5. avgusta 1935. godine, na kojemu su učestvovali komunisti, zemljoradnici, demokrati, radikali iz grupe Ace Stanojevića i republikanci. Vezano za uključivanje crnogorskih federalista u tu akciju, KPJ je inicirao pregovore sa federalistima o saradnji. Od PK KPJ „bio je zadužen Savo Brković da pregovara sa vođstvom federalista o njihovom učešću na zboru, ali je Savo Vuletić u ime zvaničnog vođstva Federalističke stranke odbio da prisustvuje zboru, zbog učešća ostalih ‘ujediniteljskih’ partija“ (Dr Radoje Pajović, „Aktivnost Narodnog fronta u Crnoj Gori 1935–1936“, *Istorijski zapisi*, 3–4/1959, str.133).

najjače uporište i na svim izborima na kojima su učestvovali, održanim od 1923. do 1938. godine bili su na tom području izuzetno jaka stranka po broju osvojenih glasova.

Na parlamentarnim izborima 18. marta 1923. godine u cetinjskom srezu Crnogorska stranka (federalisti) osvojila je 2137. glasova ili 41,1%, Nezavisna radnička partija Jugoslavije (komunisti) 208 glasova ili 4,0%, a Savez zemljoradnika 37 glasova ili 0,7%. (Vidi o tome: Dr Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori 1919-1929*, Bar, 2000, str. 523). Na parlamentarnim izborima 8. februara 1925. godine u cetinjskom srezu Crnogorska stranka (federalisti) osvojila je 2.679 ili 50,7 % glasova, NRPJ (Komunisti) 163 glasa ili 3,0%, a Savez zemljoradnika 62 glasa ili 1,2% (Vidi o tome: Dr Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori 1919-1929*, Bar, 2000, str. 567). Na parlamentarnim izborima 11. septembra 1927. godine Crnogorska stranka (federalisti) u cetinjskom srezu osvojila je 1431 glas ili 30,6%, NRPJ (komunisti) 385 glasova ili 8,2%, dok je Savez zemljoradnika osvojio 61 glas ili 1,3%. (Dr Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori 1919-1929*, Bar, 2000, str. 622). Na parlamentarnim izborima od 5. maja 1935. godine u cetinjskom srezu na listi udružene opozicije Crnogorska stranka (federalisti) i komunisti nijesu imali svoje kandidate. Na parlamentarnim izborima 11. decembra 1938. godine sa liste udružene opozicije dr Sekula Drljević je u cetinjskom srezu osvojio 1.079 glasova, dok je komunistički kandidat u gradu cetinje Stevo Mašanović osvojio 355 glasova, a radikalni disident iz grupe Ace Stanojevića, Stojan Špadijer osvojio je 577 glasova²⁵.

Na tim izborima sabirajući glasove po izbornim srezovima u Zetskoj banovini podgorički list *Zeta* izveo je računicu „koja pokazuje da je od opozicionih stranaka najviše glasova na tom području dobila Crnogorska federalistička stranka 7.062, zatim

²⁵ Vidi o tome: *Politika*, Beograd, broj 10972, 13. decembar 1938, str. 5.

Zemljoradnička – 6.155, pa Radikalna (Aca Stanojevića) – 3.029, Radničko-seljačka, odnosno, KPJ (sa samo tri kandidata u podgoričkom, danilovgradskom i cetinjskom srezu) – 2.544 glasa i JNS 1.366 glasova²⁶. Učesnik Belvederskog protesnog zbora, Petar Lekić iz Virpazara (koji je bio ranjen na Belvederu) bio je poslanički kandidat na listi Udružene opozicije sa liste Crnogorske stranke dr Sekule Drljevića i u barskom srezu na parlamentarnim izborima 11. decembra 1938. godine osvojio je 523 glasa. Na opštinskim izborima 22. novembra 1936. godine Petar Lekić je u Crmnici osvojio 804 glasa i izabran za predsjednika opštine crmničke.

Najjače uporište imala je u seljačkom staležu. Sredinom oktobra 1935. godine došao je u Crnu Goru dr Sekula Drljević, koji je zastupao CS u SDK. „Tom prilikom je održao sastanak sa predstavnicima Crnogorske stranke i uticao na vođstvo da bude donijeta odluka da ne treba saradivati sa Pokrajinskim komitetom Komunističke partije u Crnoj Gori na formiranju ‘Narodnog fronta slobode’, već da stranka djeluje samostalno²⁷. Bilo je to vrijeme kad je Drljević zastupao gledište: ili zajednica ravnopravnih udruženih zemalja u federalnoj Jugoslaviji ili samostalnost za njene konstituente, pa i Crnu Goru, i kad je tvrdio da je pojam jugoslovenstva u shvatanju vlasti samo maskirani velikosrpski imperijalizam, koji potčinjava druge²⁸. Drljević je bio nepovjerljiv u odnosu na saradnju s komunistima, a u odnosu na druge opozicione partije koje su nasljeđe bjelaškog pokreta smatrao je da saradnja s njima nije moguća. Taj Drljevićev stav uslovio je da Crnogorska

²⁶ Dr Šerbo Rastoder, „Dr Sekula Drljević na parlamentarnim izborima u KSHS – Kraljevini Jugoslaviji“, zbornik radova *Dr Sekula Drljević, ličnost, djelo, vrijeme*, DANU, Podgorica, 2011, str. 58–59. i *Zeta*, Podgorica, broj 47, od 18. decembra 1938.

²⁷ Dr Danilo Radojević, c.d. str. 58.

²⁸ Vidi o tome: Dr Sekula Drljević, „Ili zajednica slobodnih zemalja ili osamljenost“, časopis *Evolucija*, Zagreb, sveska 2–3, veljača-ožujak 1936, str. 75–76.

stranka ne postigne dogovor sa predstavnicima raznorodne opozicije krajem 1935. godine. Konceptija Crnogorskog narodnog fronta koju su zastupali federalisti počivala je na objedinjavanju autohtonih državotvornih i nacionalnih crnogorskih političkih subjekata kojima je cilj borba za slobodnu i ravnopravnu Crnu Goru u okviru federativne južnoslovenske zajednice. Taj savez, po mišljenju ideologa Crnogorske stranke dr Sekule Drljevića, isključivao je povezivanje sa političkim partijama unitarističke orijentacije čije je sjedište bilo u Beogradu. Zapravo, federalisti su „zagovarali uži nacionalni front uperen protiv jedinstva akcija svih stranaka koje su imale ‘srbijansko obilježje’, odnosno, protiv onih snaga koje su zagovarale postojeće centralističko uređenje zemlje“²⁹. Po stanovištu crnogorskih federalista „crnogorski front“ treba organizovati tako da u njemu nema mjesta ni za jednog člana „srbijanskih partija“. Ideolog federalista dr Sekula Drljević artikulisao je i obrazlagao mišljenje Crnogorske stranke, po kojemu se „izjednačavaju pripadnici režimskih partija, na primjer JRZ, sa pripadnicima i članovima drugih građanskih partija koje su bile u opoziciji prema režimskoj stranci, poput demokrata, zemljoradnika, radikala A. Stanojevića. Vođstva ovih stranaka zvanično su osporavala bilo kakvu istorijsku i nacionalnu posebnost Crne Gore. Međutim, među njihovim pristalicama u Crnoj Gori sve više je bilo onih koji su odstupali od tako proklamovane politike vođstva“.³⁰ Drljević je to izrazio u jednom proglasu svojim pristalicama pod naslovom „Živio crnogorski front slobode“ uoči opštinskih izbora koji će se održati 22. novembra 1936. godine. U proglasu (u formi letka) *Živio crnogorski front* Dr Sekula Drljević ističe pripadnost

²⁹ Dr Šerbo Rastoder, „Belvederski protestni zbor“, *Doclea*, 1/2000, str. 103.

³⁰ Dr Šerbo Rastoder, „Dr Sekula Drljević na parlamentarnim izborima u KSHS_Kraljevini Jugoslaviji“: u „Dr Sekula Drljević, ličnost, djelo i vrijeme“; DANU; Podgorica, 2006. str. 51-52.

Seljačko-demokratskoj kolaciji pod vođstvom dr Vladimira-Vlatka Maćeka i istiće: „Crnogorski seljački federalistički pokret svojim jedinstvom sa hrvatskim seljačkim pokretom udružio je borbu Crne Gore sa borbom Hrvatske, Vojvodine i svih ostalih zemalja južnih Slavena, koje su, kao i ove, gotove na najveće žrtve za ravnopravnost i slobodu. Time je osigiran uspjeh crnogorskom frontu, u kome su danas zajedno sa seljacima i radnici. Sa nama su i građani, kojima nije strah začerao srce u petu, a sebičnost oduzela razum i osjećaj dužnosti prema domovini i njenoj časti. U najbližoj budućnosti naša sloboda slaviće svoju pobjedu nad mračnim ciljevima beogradske nasilne vladavine. Braćo seljaci, vi znate istoriju Crne Gore, a znate i istoriju Srbije. Ipak, sve srbijanske stranke tvrde, da Crna Gora nema pravo da bude ravnopravna sa Srbijom u zajednici zemalja južnih Slavena. Zbog toga su za nas i radikali i demokrati i zemljoradnici jedno isto, a jugoslovenska radikalna zajednica - već kao što znate. Na jedinstvo svih srbijanskih stranaka protivu Crne Gore odgovorite jedinstvom CRNOGORSKOG FRONTA protivu svih njih. Nema ni jednog Srbijanca, koji bio bio član crnogorskog fronta. Ne smije biti ni Crnogorca, koji bi bili članovi bilo koje srbijanske stranke. Ako bi ih ipak bilo, i sa njima kao i sa srbijanskim strankama isključena je svaka naša politička saradnja na području Crne Gore. Ovo važi i za iduće opštinske i za sve buduće izbore. Ovo ostaje na snazi za vazda. Braćo seljaci, Poneki građani već su zaboravili glavnu razliku između sela i grada. Vi seljaci znate i nećete zaboraviti nikada, da su sela šančevi, iz kojih naši predci čuvaše i sačuvaše čast i slobodu naše domovine Crne Gore i stekoše u svijetu slavu i prizanje njoj i njenome seljačkome poštenju. Selo je i danas i ostaće kroz sve vjekove jedini pouzdan šanac, iz koga možete odbraniti slobodu svoju i svoga seljačkog doma. Primiću se opštinski izbori. Ne dozvolite, da se u šančeve vaše borbe za slobodu uvlače neprijatelji

ravnopravnosti crne Gore i Vaše slobode. Osvojite upravu u svakoj seoskoj opštini. Istaknite svuda kandidate crnogorskoga fronta i pobijedite. Pobjedom dokažite, da se s pravom ponosite slavom Crne Gore i da ste gordi čuvari njene časti. Pobjedom objavite cijelome svijetu, da je Crna Gora vječna. Živjela Crna Gora! Živjela seljačka sloga. Živio Crnogorski front! Dr Sekula Drljević.“³¹

Opozicija u Crnoj Gori u pogledu problematizacije položaja Crne Gore u Kraljevini Jugoslaviji bila je različita. Opozicione grupe u tom smislu kretale su se u političkoj borbi „od zahtjeva da u budućem federalnom preuređenju Jugoslavije Crna Gora bude jedna federalna jedinica (komunisti, federalisti, dio zemljoradnika i demokrata), dok je jedan broj bivših demokrata i radikala, uzroke ‘crnogorskog nezadovoljstva’ nalazio isključivo u ekonomskim razlozima i Crnu Goru vidio dijelom srpskog nacionalnog prostora unutar centralizovane jugoslovenske države. U političkom životu Crne Gore, počev od ovog vremena, političko nezadovoljstvo se sve snažnije ispoljava kroz demonstracije i organizovanje masovnih antirežimskih skupova“³².

Mobilizacija antirežimskih (opozicionih snaga) došla je do izražaja tokom 1935. organizovanjem i izvođenjem niza velikih opozicionih zborova i demonstracija u Nikšiću, Cetinju, Podgorici, Virpazaru, Baru, Ulcinju, koje su imale narodnofrontovski karakter. KPJ je nastojala da se u akcijama protiv režima okupi što više opozicionih političkih subjekata i proširi front protiv vlasti. Nastojala se postignuti saradnja više građanskih partija u tom smislu u okviru koncepcije Narodnog fronta. U oktobru 1935. u Podgorici je održana konferencija predstavnika PK KPJ sa predstavnicima građanske opozicije

³¹ AJ; Zbirka Milana Stojadinovića, f. 40.

³² Dr Šerbo Rastoder, „Dr Sekula Drljević na parlamentarnim izborima u KSHS – Kraljevini Jugoslaviji“: u *Dr Sekula Drljević, ličnost, djelo i vrijeme*; DANU; Podgorica, 2006, str. 50.

(federalisti, demokrati, zemljoradnici, s ciljem dogovora oko održavanja jednog centralnog protestnog zbora crnogorske opozicije u Podgorici. Konferenciji su prisustvovali: Boško Radanović, Lazar Đurović i Gojko Garčević (u ime komunista); Dušan Vučinić, advokat, Savo Vuletić, advokat i bivši crnogorski ministar i narodni poslanik (u ime Crnogorske stranke-federalista), Marko Savićević, Risto Vujačić, Jevto Pavić, Vasilije Dragić u ime Saveza zemljoradnika; dr Nikola Škerović, dr Jovo Sudić, Jako Lainović i Luka Velimirović u ime Demokratske stranke).

Dogovor nije postignut zbog odbijanja zahtjeva kojeg su postavili crnogorski federalisti da se okupljanje opozicionog fronta može vršiti na osnovi federativnog uređenja Jugoslavije³³. Taj sastanak nije urodio plodom, zbog aktuelnosti starog bjelaško-zelenaškog antagonizma³⁴. Pregovori su nešto docnije nastavljeni na Cetinju i u njima su učestvovali komunisti, demokrati i federalisti³⁵, ali ponovo su federalisti izrazili neslaganje sa predloženim zahtjevima, tako da je dogovor postignut samo između komunista i demokrata i usvojena rezolucija u kojoj su istaknuti zahtjevi političke i ekonomske naravi.

Opšti politički, ekonomski i socijalni uslovi u kojima je živio crnogorski narod na prostoru Zetske banovine uslovlili su masovno nezadovoljstvo i učestale proteste širom Crne Gore.

³³ O tome Dr Radoje Pajović piše: „Demokrati, vjerni ideologiji svoje stranke i slijedeći primjer njenog Glavnog odbora u Beogradu, odlučno su odbili taj zahtjev federalista. Komunisti i zemljoradnici su pokušali da utiču i na jedne i na druge da ublaže svoje zahtjeve, ali su ovi bili uporni, te se tako konferencija završila bez ikakvog rezultata i do održavanja zbora nije došlo“ (c.r, str. 136–137).

³⁴ Vidi o tome: Dr Dimitrije-Dimo Vujović, „Politički život i Cetinju i njegovoj okolini 1918–1941“: monografija *Cetinje 1492–1982*, Cetinje, 1994, str. 179–180.

³⁵ Na konferenciji komuniste su predstavljali: dr Nikola Jergović (tada simpatizer) i Božidar Radanović, advokat, demokrate: Milisav Dobričanin, bivši sudija, Mitar Lazović i Novak Milošević, a federaliste Marko Šoć i Petar Lompar.

Lov vlasti na komuniste bio je permanentan. Pogotovo nakon martovske policijske provale komunista 1936. godine, kada je započeo talas masovnih hapšenja komunista iz Crne Gore³⁶. Poslije otkrivanja njihovog identiteta, policija ih je hapsila i odvodila u Dubrovnik i Sarajevo radi istrage. U tim „brutalnim akcijama i racijama uhapšeno je preko 230 komunista sa područja Crne Gore. Njihovo odvođenje izvan Crne Gore i tortura koju je policija provodila nad njima izazvali su ogorčenja naroda. Marta 1936. godine seljani Seoca (Crmnica) su iz ruku žandarmerije oteli komunistu Rista Lekića. U obračunu su poginula dva Lekićeva rođaka, a dvoje je bilo povrijeđeno³⁷. Uslijedila su hapšenja i suđenja, u kojima je, od 19, osuđeno devet lica. Obračuni su bili uobičajeni i u drugim mjestima Crne Gore“³⁸. Policija je komuniste hapsila, progonila, mučila, ubijala i osuđivala na višegodišnje zatvorske kazne. Tako je juna 1934. godine u Beogradu uhapšen član CK SKOJ-a Slobodan Škerović, a krajem iste godine osuđen na kaznu robije u trajanju 4 godine³⁹, koju je izdržao u zatvoru u Sremskoj Mitrovici (iz zatvora je izašao 1938. godine). Masovna hapšenja crnogorskih komunista vršena su na cijeloj teritoriji Zetske banovine i Kraljevine Jugoslavije. Održavana su i mnogobrojna suđenja. Licima koja su se oduprla hapšenju Rista Andrijićina Lekića u Seocima 15. marta 1936. godine organizovano je suđenje pred Državnim sudom za zaštitu države. Zbog sukoba mještana i

³⁶ Vidi detaljno o tome: Dr Šerbo Rastoder, „Belvederski protestni zbor“, *Doclea*, 1/2000, str. 100–102.

³⁷ Ubijeni su Ristovi rođaci Vido i Špiro Lekić, a teže povrijeđeni Marko i Stane Lekić.

³⁸ Dr Živko Andrijašević i dr Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 401–402.

³⁹ Vidi o postupanju s komunistima u doba diktature kralja Aleksandra, kao i o presudi Slobodanu Škeroviću i: Dr Ivana Dobrivojević, „Rezultati novih istraživanja u djelovanju KPJ u doba šestojanuarskog režima kralja Aleksandra“, objavljeno u: *Revizija prošlosti na prostrima bivše Jugoslavije* (zbornik radova), Sarajevo, 2007, str. 129–163.

žandarmerije u crmničkom selu Seoca 15. marta 1936. godine, Okružni sud na Cetinju je 7. jula 1936. godine izrekao presudu po krivici Petra M. Lekića i drugova, optuženih po članu 1 tačka 7 Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi. Sud je ustanovio da su krivi: Petar M. Lekić, Gavro Orlandić, Krsto M. Lekić, Krsto J. Dabanović, Nikola R. Lekić, Špiro M. Lekić, Špiro L. Lekić, Veliša R. Lekić, Zarija J. Lekić, Ljubica A. Lekić i Vidosava A. Lekić, pa je prvih 9 optuženih osudio na po 4 mjeseca zatvora, dok je Ljubicu Lekić osudio na 2 mjeseca, a Vidosavu na 1 mjesec zatvora. Ostali optuženi su oslobođeni. Kako su optuženi izdržali dosuđeni kaznu, to su pušteni nakon suđenja na slobodu. Državni tužilac je bio nezadovoljan presudom i kaznom i zahtijevao je reviziju procesa⁴⁰. Elem, tom prvostepenom presudom je ukupno 11 lica osuđeno na 3 godine i 3 mjeseca robije.

Nakon martovske policijske provale komunista 1936. godine, kada je u toku tri mjeseca pohapšeno preko 230 komunista iz Crne Gore (dok je oko 50 emigriralo ili prešlo u ilegalu) dogodila su se sistematska mučenja crnogorskih komunista u zatvorima u Dubrovniku i Sarajevu u koje su odvođeni iz Crne Gore. To je izazvalo talas nezadovoljstva i protesta Crnoj Gori. Sa mučenjima crnogorskih komunista u kazamatima bila je upoznata i crnogorska inteligencija u Beogradu, koja je tim povodom 20. juna 1936. godine izdala Memorandum i poslala ga vodećim adresama državne vlasti u Kraljevini Jugoslaviji: Kraljevim namjesnicima i Predsjedniku vlade dr Milanu Stojadinoviću. Memorandum su potpisala 22 predstavnika iz opozicionih političkih grupacija u Crnoj Gori (14 demokrata, 4 federalista, 2 radikala i 2 komunista)⁴¹ i u njemu se protestuje

⁴⁰ *Zetski Glasnik* (službeni organ zetske banovine), Cetinje, broj 55, 8. jul 1936, str. 3, članak „Sukob kod Seoca-presuda“. Vidi o tome i: Gojko Vukmanović, „Nekoliko akcija komunista u Crmnici 1932–1937“, *Istorijski zapisi*, 3, 1960.

⁴¹ Dr Radoje Pajović, citirani rad, str. 140.

protiv hapšenja, proganjanja i prolivanja krvi nevinih ljudi, koje ih prisiljava da odlaze u šumu ili emigraciju i traži se da se prestane sa tim hapšenjima; te da se prestane sa „divljačkim prebijanjem i mrcvarenjem“ osumnjičenih i okrivljenih koji se drže u policijskim pritvorima; da se „Crnogorci ne odvede iz Crne Gore radi policijskog izviđanja“, već da se sprovedi nad njima zakonita istraga u Crnoj Gori; da se „onemogućće policijska proganjanja i kažnjavanja ispravnih i poštenih građana zbog njihovog političkog uvjerenja“⁴² i slično. Vlast je progonila i prebijala pojedine političke ličnosti samo zbog njihovog javno izloženog stava koji nije njima odgovarao.

Policijske vlasti u Podgorici su 10. maja 1936. godine, kada je u hotelu Imperijal održana konferencija na kojoj je govorio narodni poslanik i pripadnik JRZ dr Vojislav Janjić, kada je Mirko Vešović, advokatski pripravnik i lijevi zemljoradnik negodovao u odnosu na njegovo izlaganje i načinio dvije upadice dok je Janjić govorio, odmah istog uklonile sa skupa, odvele ga u žandarmerijsku stanicu i brutalno pretukle, te je nakon 2 dana isprebijan pušten na slobodu iz načelstva podgoričkog sreza. Povodom brutalnog prebijanja Mirka Vešovića jedna grupa političkih ličnosti u svojstvu građana iz redova opozicionih političkih partija poslala je protest ministru policije Kraljevine Jugoslavije dr Antunu Korošecu u kojemu su zahtijevali da se vinovnici batinjanja Vešovića najstrože kazne po zakonu te da se „prekine praksa državnih organa koja ubija dostojanstvo ljudi, a našoj državi najeklatantnije negira atribut pravne zemlje i može izazvati posljedice opšteg značaja“. U tom protestu ministru policije dr Antunu Korošecu navodi se da je Mirko Vešović gotovo polumrtav izvučen iz zatvora „podbuo i modar u licu od udaraca i sa gotovo zatvorenim očima pružao je svojim stanjem groznu sliku onoga o čemu smo ranije slušali o drugima! Dva državna ljekara su ga pregledala i našli da su

⁴² Ibid, str. 140–141.

povrede u užasnom stanju“. Taj protest u ime građana Podgorice potpisali su: Savo P. Vuletić, ministar u penziji, dr Nikola Škerović, direktor gimnazije u penziji, bivši narodni poslanik, Boško Bojović, advokat, Luka L. Velimirović, trgovac, Dušan Vučinić, advokat, dr Savo Radović, advokat i bivši narodni poslanik, dr Dragiša Mijatović, advokat, Krsto Raičković, zamjenik višeg državnog tužioca, Nikola Četković, privatni činovnik, Jovo Đurišić, trgovac, Joko Lainović, trgovac, Spasoje Raičković, apotekar, Božo Lučić, trgovac, Vasilije Milošić, trgovac, Mitro Radović, artiljerijski major u penziji, Vuko Vučinić, advokatski pripravnik, Buto Pokrkljić, trgovac, Vaso Perović, advokatski pripravnik i dr Jovo Sudić, profesor⁴³. Vuko Vučinić, pravnik, komunista i Osman Bulić, komunista, uhapšeni su 31. jula 1929. godine u Podgorici, nakon provale komunista u Somboru. Vučinić i Bulić osuđeni su na po 2 godine zatvora⁴⁴.

Uzroci masovnih demonstracija u Crnoj Gori, koji su doveli do organizovanja Belvederskog protestnog zbora, počivali su na „duboko ukorijenjenom shvatanju najširih slojeva o njenoj ekonomskoj, političkoj i nacionalnoj zapostavljenosti. U ovo vrijeme se već bio konstituisao specifični oblik ‘crnogorskog nezadovoljstva’ kojem su različiti politički subjekti, zavisno od svog političkog profila, davali različite političke predznake: socijalni, nacionalni, privredni i politički“⁴⁵.

⁴³ Iz zaostavštine Jova Đurišića, sekretara Crogorske federalističke stranke za okrug Podgorički. Vidi. Dr Luka Vukčević, c.r, str. 54–55.

⁴⁴ Vidi o tome: Batrić Jovanović, *KPJ u Crnoj Gori 1919–1941*, Beograd, 1959, str. 104.

⁴⁵ Dr Šerbo Rastoder, „Belvederski protestni zbor“, *Doclea* 1/2000, str. 97.

ŽIVOT U GRADOVIMA CRNE GORE OD PADA POD TURSKU VLAST DO OSLOBOĐENJA 1878. GODINE

Jovan Muhadinović

This paper deals with the life in Montenegrin towns from the time of the Ottoman occupation in the late 15th century to their final liberation at the end of the Great War in 1878. The paper discusses the administrative organization, strategic and military significance, economy, education, ethnic and religious composition of the population of these towns and the surrounding areas. The aim was to present the development of these places through turbulent centuries that left a lasting historical and cultural mark on them.

Zatečeni oblici vlasti u novooslobođenim krajevima
Administrativna i teritorijalna podjela

Nakon završetka rata 1878. godine Crna Gora je izašla sa znatno proširenom teritorijom, a dobila je i izlaz na more. U njen sastav ušli su zanatski i trgovački centri sa plodnom okolinom i zemljom kakvom ona do tada nije raspolagala. Uz teritorijalne dobitke Crna Gora je, po prvi put u svojoj viševjekovnoj istoriji, u sastav države uključila i stanovništvo koje nije bilo pravoslavne vjeroispovijesti. Time je postala vjerski, kulturno i nacionalno heterogena zemlja.¹

¹ Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, 2017, str. 225.

Odlukama međunarodnog skupa u Berlinu 1878. godine i revidiranjem ranije potpisanog rusko – turskog ugovora u San Stefanu², crnogorska teritorija dvostruko je uvećana.³ Prema 28. članu Berlinskog ugovora, u novim granicama Crne gore našle su se sljedeće varoši sa okolinom: Bar, Podgorica, Nikšić, Spuž, Žabljak Crnojevića, Kolašin, Plav i Gusinje. Problemi koji su nastali radom Albanske lige, prilikom predaje posljednje dvije varoši Crnoj Gori, riješeni su tako što je Ulcinj bio kompenzacija za Plav i Gusinje, koji će ostati pod osmanskom vlašću. Nakon svih tih događaja, ukupna teritorija Crne Gore iznosila je 9.475 km².⁴

Na novoj teritoriji Crnogorci su zatekli administrativne oblike osmanske vlasti, naslijeđene iz prošlosti. Ovaj prostor vjekovima je bio izdijeljen po principu timarskog sistema. Timari su predstavljali zemljišne posjede, kojim su u ime sultana upravljali turski feudalci. Prema turskim istoričarima stvarna vlast Osmanlija u Crnoj Gori zavedena je onda kad je detaljno izvršen i uspostavljen tahrir sistem, tj. kad je završen popis stanovništva. Izvori Osmanskog arhiva Republike Turske iz Istanbula govore da je ovaj popis za oblast Skadarskog sandžakata, u čiji je sastav ušla Crna Gora, završen 1485. godine. Zemlja je izdijeljena na kadiluke (kaze) i nahije. U Skadarskom sandžakatu na samom početku osmanske vladavine, pored Skadra i Peći, jedna od najvažnijih kaza je bila i Podgorica. Pomenuti defter pominje uključenje u osmanski administrativni sistem i mjesta, poput Žabljaka Crnojevića, Nikšića, današnjeg Danilovgrada i Ulcinja. Na taj način Crna Gora je pretvorena u osmanlijsku livu ili sandžak.⁵

² *Isto*, vidjeti str. 226.

³ U odnosu na prethodni period kada je njena površina bila 4.400 km², ona je 1878. godine iznosila 8.665 km² – vidjeti: Ž. Andrijašević, *Crnogorska ideologija*, str. 230.

⁴ *Isto*, str. 230–231.

⁵ Dr Ugur Altug, „Institucije osmanske vlasti u Crnoj Gori“, *Crna Gora i*

Ovakvu administrativnu podjelu u južnim djelovima Crne Gore potvrđuje i defter iz 1532. godine u kojem je popisano 6 nahija na ovom prostoru.⁶

*Naselja, njihov položaj i privredni potencijal
u novooslobođenim krajevima 1878. godine*

Naselja Crne Gore pod osmanskom vlašću svoj razvitak bilježe nekoliko decenija nakon njihovog pada pod Turke. Osvajači su, nakon što stekli sigurnost i učvrstili odbranu od neprijatelja, počeli naseljavanje i razvitak ovih središta. Gradovi koje su zatekli bili su urbana središta iz perioda srednjeg vijeka. Oko njih nijesu bila formirana nikakva naselja. Na trgovima, kao naseobinama i mjestima okupljanja i poslovanja, u prvim decenijama osmanske vlasti, nastaće hrišćanske mahale. Sa dolaskom Osmanlija hrišćanska naselja stagniraju i postaju periferni dio novih, orijentalnih gradova. Gradove koje su Turci formirali do prve polovine XVI vijeka naselilo je tursko stanovništvo sa prostora istočne Rumelije. Poslije toga, muslimansko stanovništvo se najviše povećavalo islamizacijom, tj. prelaskom hrišćana na islam.⁷

Osmanlije su nakon zauzeća novih teritorija uspostavile svoj administrativni sistem. U njemu nije bilo mjesta za stare slovenske nazive naselja. Oni su zamijenjeni turskim. Selo je sada bilo karije, trg je bio maden, manje gradsko naselje bilo je kasaba, dok je veći grad bio šeher. Osim toga među sobom su se razlikovala i naselja vojnog tipa. Grad tvrđava bio je kale, a tu su bile i kule i palanke. Jedino što su Osmanlije zadržale je odomaćeni mađarizam – varoš, kojim su označavana naselja

Osmansko carstvo: iskustvo međudržavnih odnosa: zbornik radova sa međunarodnog skupa, Podgorica 23–24. novembar 2015, str. 44–54.

⁶ *Istorija Crne Gore*, knj. 3, tom 1, grupa autora, Titograd 1975, str. 40–41.

⁷ Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore 1455–1918*, knjiga 1, Matica muslimanska Crne Gore, Podgorica, 2013, str. 85–86.

koja će nastati ispod utvrđenja. Ova mjesta su za nove gospodare imala primarno vojni značaj. U tvrđavama je smještena vojska i administrativni aparat kojima je trebalo utemeljiti tursku vlast u ovim krajevima.⁸

Kod osmanlijskih naselja postojao je utvrđeni i otvoreni tip. Pod prvim se podrazumijevala tvrđava koja je bila izgrađena na mjestima bitnih puteva, radi obezbjeđivanja prolaska ljudi i robe. Ova utvrđenja su bili hisari (manje građevine od tvrdog materijala) ili kale (veće tvrđave sa kulama i bedemima, takođe izgrađene od tvrdog materijala). Otvoreni tip naselja bile su varoši, kasabe i šeheri. Prve su bile naseljene hrišćanima, dok su kasabe naselja sa muslimanskim stanovništvom. Status kasabe naselje je dobijalo ako je imalo u svojoj urbanoj strukturi džamiju i čaršiju, molitveni i privredni dio. Šeher je bilo veće gradsko naselje sa muslimanskim stanovništvom, koje je predstavljalo centar sa džamijama i više administrativnih institucija.⁹

Podgorica je utvrđena na samom početku osmanskog prodora u Crnu Goru, i to od strane sultana Mehmeda II Osvajača koji je u nju smjestio tursku vojsku. Izuzetan geografski položaj i raskršće puteva na kojem je ležala ova naseobina, u narednim vjekovima omogućili su razvitak značajnog gradskog naselja. Stalni turski garnizon bio je znak da će upravo odatle da se nastavi započeti proces osvajanja Crne Gore od strane Osmanlija.¹⁰ Na opasnost od turskog utvrđivanja Podgorice 1472. i 1474. godine mletačku vladu upozoravao je i Ivan Crnojević. U svom izvještaju naveo je kako su osvajači nakon podizanja tvrđave sagradili i veliki broj kuća.¹¹ Iz Podgorice,

⁸ *Istorija Crne Gore*, knj. 3, str. 503–508.

⁹ Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 86–87.

¹⁰ *Isto*, str. 87

¹¹ Risto Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena 14–16. vijek*, knjiga 2, str. 11

osmanlijski Turci će završiti osvajanje Skadra i okolnih oblasti. Narednih vjekova upravo će Podgorica biti jedan od glavnih centara turskih akcija protiv plemena Crne Gore i Brda.¹²

Podgorica je, nakon što je osvojena, postala dio vilajeta i uključena je u Skadarski sandžakat.¹³ Vilajet je bio najveća administrativna jedinica u Osmanskom carstvu. U sastav vilajeta ulazile su nahije, a isti je obuhvatao i oblast kadiluka.¹⁴ Nahije predstavljaju neuspjeh ostvarivanja timarskog sistema, posebno u planinskim predjelima. Teritorije nahija koje su Osmanlije odredile, uglavnom su se poklapale sa starom podjelom administrativnih jedinica iz doba Crnojevića. U ovim oblastima, koje su bile vrlo siromašne i u kojima nije mogao da se naplaćuje danak po sistemu timara, brzo je uvedena filurija, koja je iznosila 55 akči po kući godišnje. Timarski sistem je samo djelimično sproveden u Crnoj Gori.¹⁵

Timarskim sistemom, uspostavljenim na onim osvojenim područjima gdje je to bilo moguće, Osmanlije su nametnule visoke dažbine sa zemljišnih posjeda. U prvim danima turske vlasti u Podgorici, sistem timarske podjele zemlje išao je sporo. U ravničarskim krajevima nastavljeno je naplaćivanje dažbina, koje su se naplaćivale i prije dolaska Turaka. Planinsko stanovništvo plaćalo je filuriju (nazvana po filuru - dukatu koji je svaka kuća davala), ali nije plaćalo danak sultanu, kao ni desetak od zemljoradničkih proizvoda.¹⁶

Kao građevinski materijal za izgradnju Podgorice, Turcima će poslužiti obilje kamenih blokova sa antičke Duklje. Utvrđenje

¹² Dr Bogumil Hrabak, *Podgorica do početka 19. vijeka*, Beograd, 2000, 62–63.

¹³ Dr Bogumil Hrabak, *Podgorica do početka 19. vijeka*, navedeno djelo, str. 63.

¹⁴ Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo-klasično doba 1300–1600*, SKZ, Beograd, 1974, str. 148–149.

¹⁵ *Istorija Crne Gore*, knj. 3, str. 36–41.

¹⁶ Dr Bogumil Hrabak, *Podgorica do početka 19. vijeka*, str. 74–77.

koje će podići nazvaće Depedogen (onaj koji tuče brdo, vrh), i ono će postati središte osmanske moći na ovom prostoru. Ovaj naziv naselje će nositi do početka XVI vijeka, kada će se i među Turcima ustaliti domaće ime – Podgorica.¹⁷ U gradu su podignuti objekti za smještaj vojske, magacini za oružje, municiju i topove, tamnice. Zatim, stanovi za administraciju i njihove porodice, džamija, magacini za žito, vodene kaptaze. Na rijekama Ribnici i Morači podignuti su mostovi. Stanovnici su, ukoliko su vodili brigu o objektima u gradu, od Turaka dobijali ekonomske i društvene povlastice. Ispod gradske tvrđave brzo se razvila varoš. Podgorica je postala administrativni centar nahije i kadiluka.¹⁸

Ostaci rimske Duklje
(Izvor: *Slike iz Crne Gore*, izdanje Odbora za proslavu 50 – godišnjice vladanja Nj. Kr. Visočanstva Knjaza Nikole I, Cetinje, 1910, reprint CBCG 2018)

Marijan Bolica je u svom „Opisu Skadarskog sandžakata“ na početku XVII vijeka. naveo da je Podgorica imala tvrđavu, koju je okruživalo naselje od 900 kuća, najviše hrišćanskih. Cijela naseobina ležala je na desnoj obali rijeke Morače. U Moraču se

¹⁷ Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 88–89.

¹⁸ *Istorija Crne Gore*, knj. 3, str. 508–509.

ulivaju rijeke Povija (Zeta) i Ribnica koje su bile bogate ribom. Podgorica već tada predstavlja ozbiljniji centar turske vlasti, o čemu svjedoče Boličine zabilješke. Navodi da mnogi značajni Turci iz Skadra, koji je središte sandžakata, dolaze u Podgoricu. Tome su pogodovali veoma dobro razvijeni privredni uslovi, kao i razvijena trgovina sa stanovnicima podlovcenske Crne Gore. Osim toga, tada je, administrativno, Podgorici pripadala i plodna Bjelopavlička ravnica.¹⁹ Sve ove karakteristike objašnjavaju zašto je ovaj grad privremeno imao i status šehera – bitnog osmanskog administrativnog središta.²⁰

Dio Podgorice, islamsko-orijentalne urbanistike bila je Stara varoš koja se nalazi na lijevoj obali rijeke Ribnice. U njenom izgledu uočljive su uske i krivudave ulice sa kućama koje su ograđene visokim zidovima. Stara varoš je bila podijeljena na Varoš i Mićen. Prvi dio naselja predstavljao je i njen najstariji dio. Bila je okružena visokim bedemima. Mićen je dio naselja koji se razvio van bedema. Služio je za odbranu od crnogorskih napada, a izgradili su ga muslimanski doseljenici iz Albanije.²¹

Podgorica (Izvor: *Slike iz Crne Gore*, Cetinje, 1910)

¹⁹ P. A. Rovinski, *Crna gora u prošlosti i sadašnjosti*, Geografija istorija, Obod, Cetinje, 2004, str. 581–583.

²⁰ Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 87.

²¹ *Isto*, str. 89–90.

Podgoricu je zapazio 1660. godine i svjedočanstvo o njoj ostavio poznati turski putopisac, Evlija Čelebija. U svojim spisima pisao je o tvrđavi četvorougaoznog oblika. Utvrđenje je imalo odbrambene kule, tursku posadu, kojima je upravljao dizdar. U gradu je bila izgrađena džamija, vodene akumulacije, magacini za žito, magacini za oružje, municiju i topove.²²

Spuš je tursko utvrđenje nastalo kao odgovor na stalni otpor Crnogoraca i Brđana prema turskoj vlasti. Poslije Kandijskog (1645–1699) i Morejskog rata (1684–1699) u kojima je Osmansko carstvo na evropskoj sceni poraženo i oslabljeno, doći će do učvršćivanja turske vlasti na prostoru Crne Gore. Utvrđivanje Spuža bila je jedna od mjera, koje su trebale da posluže držanju Crnogoraca i Brđana u pokornosti. Početkom XVIII vijeka Hodaverdipaša Mahmutbegović²³ došao je sa vojskom u Spuš. Dobio je naređenje od sultana da obnovi grad. Odmah se počelo sa radovima, a kao temelj su poslužili ostaci starih zidina i tvrđava. Po završetku radova, Spuš je imao visoke bedeme sa 24 kule, od kojih su neke bile izgrađene na samoj obali rijeke Zete. Bedemi su bili široki više od metra i išli su do vrha Spuške glavice. Tvrđava koja se nalazila na vrhu ovog brda imala je dvoje vrata, a prostirala se na dužini od 90 metara. Širina tvrđave bila je 13–25 metra. Utvrda je bila opremljena vodenim akumulacijama, magacinima, tamnicom, kasarnom za posadu i stanom dizdara – upravnika tvrđave. Spuš se dijelio na Derdemez i mahal Vada. Glavna tvrđava na vrhu brda bila je vojnički dobro opremljena. Iste godine kada je obnovljena u njoj je postavljeno 20 topova i posada od 1.200 vojnika.²⁴ Prije turske obnove grad je bio u ruševinama, a u XVI vijeku pod Spužem se podrazumijevao samo mali, naseljeni dio sela Kosić.²⁵

²² Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 90.

²³ *Isto*, str. 92.

²⁴ Dr Branko Babić, *Spuš i njegova okolina od praistorije do 1879. godine*,

Cetinje, 2007, str. 113–117.

²⁵ *Istorija Crne Gore*, knj. 3, str. 523.

Spuž

(Izvor: *Slike iz Crne Gore*,
Cetinje, 1910)

Žabljak Crnojevića posljednji je od gradova koji su Osmanlije osvojile. S obzirom da tvrđava dominira nad putevima koji vode u Crnu Goru, Turci su u njoj odmah postavili posadu. Stanovništvo grada napustilo je svoje domove pred naletom osvajača, tako da je varoš ispod tvrđave ostala pusta. Utvrđenje ukliješteno na uzvišenju iznad ratobornih plemena Turcima je bilo neophodno. Zato su povlasticama i dijeljenjem zemlje naselili varoš i okolinu. Krajem XVI vijeka u ovom mjestu su bile 54 kuće muslimana i hrišćana.²⁶ Naseljavanje se nastavilo, o čemu govori podatak da se za manje od pola vijeka broj kuća u njemu povećao na 250.²⁷ Grad je stalno popunjavao stanovnicima koji su učinili Žabljak praktično neosvojivim. Sve do njegovog oslobođenja tu je bila stalna turska posada, naoružana topovima, a odatle su kretale mnoge turske ekspedicije protiv Crne Gore. Osim najvažnije, vojničke uloge, u gradu je bio sudski i administrativni centar Žabljačke nahije i kadiluka. U vremenu postojanja Crnogorskog sandžakata, tu je bila i rezidencija Skender-bega Crnojevića.

²⁶ Isto, str. 510.

²⁷ Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 91.

Žabljak Crnojevića (Izvor: *Slike iz Crne Gore*, Cetinje, 1910)

Nikšić je nastao na ruševinama srednjovjekovnog grada Onogošta. Osmanlije su utvrđenje osvojile i porušile 1485. godine. Čitav period XVI i XVII vijeka ovaj grad je proveo u ruševinama. Ne postoji nijedan podatak da je tokom ovog perioda tu bila smještena turska posada.²⁸ Okolina ovog grada pripadala je plemenu Nikšića. U početku turske vladavine ovim krajem, Nikšići su imali povlastice i plemensku samoupravu. Vremenom su turski feudinci pokušali da ukinu te privilegije, što je dovelo do čestih sukoba sa nikšićkim plemenom. Namjere osvajača da obnove srednjovjekovni grad spominju se u izvorima iz druge polovine XVII vijeka. Međutim, tek krajem stoljeća će početi radovi, i to nakon neuspješnog rata Turaka sa hrišćanskim silama. Onogošt će u narednim stoljećima postati glavno tursko uporište između Crne Gore i Hercegovine. Doseljavanjem muslimanskog stanovništva iz Herceg Novog i Risna koji su Turci izgubili, vremenom će se formirati i nikšićka

²⁸ Veljko Šakotić, *Tri vijeka nikšićke tvrđave (1701–2001)*, Nikšić, 2001, str. 16–17.

varoš. U gradu će biti smješten i administrativni i sudski centar nahije. U turskim izvorima ovo mjesto se pominje kao kale – tvrđava i kasaba – manji grad.²⁹ U drugoj polovini XVII vijeka postoje dva izvora koja govore o turskim namjerama da utvrde ovaj grad. Predstavnici plemena Nikšića, izvjesni Vukašin i knez Milutin, žalili su se Mlečanima, govoreći da Turci u cilju obezbjeđivanja svoje vlasti na ovom prostoru hoće da utvrde Onogošt. Deceniju kasnije, pop Radule, glavar plemena Ridana iste vijesti prenosi u Perast. U oba slučaja zabrinutost hrišćana ovog kraja je opravdana, time što je mletački propust u osvajanju Onogošta i Hercegovine, njih ostavio na milost i nemilost Osmanlijama.³⁰

Onogošt je bio samo jedno u nizu utvrđenja kojim su Osmanlije namjeravale da poslije neuspješnih ratova sa hrišćanskim silama u XVII vijeku, vojnički obezbijede granice i onemoguću veze hercegovačkih plemenena sa njima. Napravili su bedem utvrđenja koji se prostirao od Onogošta, preko Trebinja, Klobuka, Gacka, na zapadu, potom skretao na istok i nastavljao se dolinama Zete i Morače, gdje su utvrđeni gradovi Spuž, Podgorica, zatim Medun i Žabljak Crnojevića.³¹

Krajem XVII vijeka za hercegovačkog pašu postavljen je Redžep Šejjić, iskusni vojnik i strateg. Paša je u Carigrad poslao dva predloga za stvaranje vojnog utvrđenja u Onogoštu. Prema prvom, predlagao je podizanje tvrđave u Rastocima, na čijem prostoru se mogla formirati i varoš od par stotina kuća. Drugim predlogom, dvostruko skupljim, planirala se obnova starog, srednjovjekovnog utvrđenja na brdu usred polja, koje su Mlečani obnovili tokom Morejskog rata (1685–1699). Bolja pozicija starog utvrđenja, predodredila je ovo mjesto za obnovu Onogošta.³²

²⁹ *Istorija Crne Gore*, knj. 3, str. 523.

³⁰ Veljko Šakotić, *Tri vijeka nikšićke tvrđave*, str. 17–18.

³¹ *Isto*, str. 20.

³² *Isto*, str. 20.

Iako su grad i tvrđava Onogošt utvrđivani duži period, najzaslužniji za njeno pretvaranje u temelj turske vlasti, na ovom prostoru ima upravo Redžep-paša Šehić. Ubrzo po svom dolasku, 1701. godine on je izdao naređenje za nastavak izgradnje i

Nikšić (Izvor: *Slike iz Crne Gore*, Cetinje, 1910)

utvrđivanja ovog mjesta. Iako je nakon dvije godine, pri pokušaju nametanja novih poreza Drobunjacima stradao, sudbina grada je za naredna tri vijeka zapečaćena. Otpor Drobnjaka i plemena u okolini Onogošta, neće zaustaviti Osmanlije u namjeri da završe započeto i utvrde grad. Nastaviće izgradnju tvrđave, posebno od 1705. godine, nakon dolaska Hodaverdi-paše Mahmutbegovića sa velikom vojskom u Nikšić. U julu iste godine, uz podršku vojske majstori su obavili potrebne radove u gradu, nakon čega se paša sa vojskom povukao u Podgoricu. Podaci koji govore da su se radovi odvijali sve do 1713. godine svjedoče o značaju koji je za Turke imala izgradnja ovog utvrđenja. Tog ljeta su pod nadzorom sultanovog izaslanika radove sprovodili i majstori iz Dubrovnika. Kako bi se

utvrđivanje grada privelo kraju, na prinudni rad dovedeni su stanovnici Nikšića, Gacka, Pive i Drobnjaka. Prema izvorima od kulučenja tada nijesu pošteđeni ni kneževi ovih plemena.³³ Pismo koje je poslato iz Pečke patrijaršije Mlečanima u Kotor, govori o broju od 20.000 vojnika koji su sa Hodaverdi-pašom došli u Onogošt i o namjeri da na putu uzimaju stanovnike za rad na utvrđivanju grada.³⁴

U prvim godinama XVIII vijeka u tvrđavi je boravilo preko 1.000 turskih vojnika. Onogošt se dijelio na Gornji i Donji grad. Gornji grad ležao je na glavici iznad polja, u dužini od 250 metara. Bedeme su činili kameni blokovi debljine i do 4 metra, na kojima je bio veliki broj puškarnica. Na sjevernoj i južnoj strani grada postojale su visoke odbrambene kule naoružane topovima. Donji grad je takođe bio obezbijeđen. Osim što se nalazio u okviru bedema posjedovao je dvije kule na kojima je bila raspoređena pješadija. Na jednoj od ovih kula bio je glavni ulaz u grad. U Donjem dijelu grada koji se nalazio u bedemima stanovali su prvi stanovnici Onogošta. Ovo naselje sagradile su pomenute muslimanske izbjeglice sa primorja. Njihove kuće su bile najstarije, a zbog malog prostora u utvrđenju bile su zbijene i sa uskim krivudavim ulicama – sokacima.³⁵ Vremenom se i van zidina formirala varoš, u kojoj su se kasnije izdijelile mahale. Muslimansko stanovništvo doseljeno iz okoline Trebinja i Korjenića stvorile Hercegovачku mahalalu. Kasnije su se u grad doseljavali i stanovnici Gruda, Kuča, Pipera i Ferizovića. Neki od njih su iz zavičaja dolazili islamizirani, a neki su primili islam ubrzo po dolasku. Razlozi zbog koji su prebjegli u Onogošt uglavnom su bile krvne osvete i problemi koje su imali u matičnom plemenu. Nakon primorskih

³³ Veljko Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama 1597–1877*, Nikšić, 1983, str. 83–86.

³⁴ Veljko Šakotić, *Tri vijeka nikšićke tvrđave*, str. 26.

³⁵ Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 104.

muslimana, prvi su došli stanovnici albanskog plemena Gruda. Oni će naseliti dio varoši koji će se prozvati Grudska mahala i u kojoj će sagraditi džamiju. Ovo je jedina muslimanska bogomolja koja je ostala sačuvana u Nikšiću.

Kučići su bili najjače od doseljenih plemena koja su primila islam u gradu. Tu su bili i Piperi potomci Sefera Pipera, nikšićkog junaka. Ferizovići su bili islamizirani potomci pripadnika nikšićkog plemena. Sem pomenutih bilo je doseljenika i iz Podgorice i Spuža, koji su imali mahale nazvane po mjestima odakle su došli. Zanimljivo je da nijesu svi stanovnici mahala Onogošta, koji se od 1767. godine sve češće naziva Nikšić, bili muslimani.³⁶ U gradu su živjeli i uskoci koji su bili hrišćani, a izbjegli su tu zbog problema u svojim plemenima. Turci od njih nijesu tražili da prime islam, čak su im dali i povlastice, a oni su, zauzvrat, kad su ovi naređivali, upadali u svoja plemena, iz kojih su protjerani. Naselje u kojem su oni živjeli prozvano je Crnogorskom mahalom. Izgradnjom, potom i doseljavanjem muslimanskog stanovništva u Nikšić, koje je stavljeno u tursku službu, za hrišćane ovog kraja došao je i kraj nada o autonomiji ili slobodi od turske vlasti. Takva sudbina se nije odnosila samo na pleme Nikšić čiji su stanovnici živjeli u okolini grada, već i na udaljena hercegovačka plemena.³⁷ U gradskom jezgru i varoši živjela je u ogromnoj većini muslimanska populacija, dok je, nasuprot tome, u okolini Nikšića bilo većinsko pravoslavno stanovništvo.³⁸

Kolašin je grad koji su Turci podigli na mjestu istoimenog sela. Selo se u osmanskim dokumentima pominje već sredinom XVI vijeka kao nasljedno dobro hrišćanskih kneževa, koje im je darovano od strane sultana. Za vrijeme Kandijskog rata (1645-

³⁶ *Isto*, str. 103.

³⁷ Veljko Šakotić, *Nikšić (Onogošt)*, str. 93–97.

³⁸ Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike, Podgorica, 2003, str. 140.

1669) ovo je bio kraj u kojem su se sukobljavali lokalni hrišćani i Turci. Selo se nalazilo na raskrsnici puteva i na poziciji odakle su mogla da se nagledaju okolna mjesta i njihovi stanovnici. Turske vlasti su odlučile parališu svaki otpor hrišćana sa ovog

Kolašin (Izvor: *Slike iz Crne Gore*, Cetinje, 1910)

područja, tako što će utvrditi Kolašin.³⁹ Mjesto na kome će nastati grad bilo je na središtu puteva koji su vodili za Bijelo Polje i Podgoricu. Stalno prisustvo turskih garnizona trebalo je da drži pod kontrolom ratoborna plemena Moračana, Rovaca i Vasojevića.⁴⁰ Prva utvrđenja podignuta su 1650. godine. O značaju grada govore i osmanski izvori koji navode da se utvrđavanjem grada i stalnom vojnom posadom spriječilo bezakonje i pljačka muslimanskog stanovništva. Turska posada, magacini, prihodi od nameta koji su plaćali hrišćani iz Peći, učinili su da Kolašin izraste u veoma bitno mjesto nahije. Za razliku od prethodno pomenutih gradova ovo utvrđenje bilo je slabije opremljeno artiljerijom. Sudski je pripadalo

³⁹ *Istorija Crne Gore*, knj. 3, str. 521.

⁴⁰ Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 97.

prijepoljskom kadiluku. Vremenom se oko tvrđave koja je pružala sigurnost, prilivom doseljenika formirala i varošica.⁴¹ Stanovništvo kolašinske varoši pretežno su činili muslimani, koji su se doselili iz drugih krajeva ili Crnogorci koji su se tu nastanili i primili islam. Tokom XVIII vijeka Kolašin postaje turska kapetanija i u njemu se otvaraju zanatlijske radionice. Radi privrednog razvitka varoši, a posebno trgovine i zanatstva, stanovnici su bili oslobođeni svih vrsta poreza. U Kolašinu je 1736. godine radio mekteb (osnovna škola), a postojala je i gradska džamija sa svojim vakufom (zemljišnim posjedom).⁴²

Bar, grad na jadranskoj obali, Turci su osvojili od Mlečana 1571. godine, i zadržali ga u svom posjedu sve do njegovog oslobođenja od strane Crnogoraca 1878. godine. U gradu je po osvajanju ostavljena turska vojska, a dobio je novu administraciju i sudstvo. Stanovništvo Bara koje je na početku turske uprave gradom bilo katoličko, dobilo je 1582. godine od sultana garancije i povlastice za normalan život.⁴³ Prve decenije osmanske vlasti za Barsku nadbiskupiju bile su veoma teške. Barski nadbiskup okovan je na galijama i tamo je ubijen, dok je zgrada nadbiskupije postala turski ekonomat. Katedrala je pretvorena u džamiju, a ostale zgrade su oduzete. Novom barskom nadbiskupu će tek sultanovim fermanom 1610. godine biti dozvoljeno da dođe u Bar. Barska nadbiskupija je tada od sultana dobila zaštitu za svoje posjede i crkvu. Međutim, kasnije će opet nadbiskupima biti zabranjen dolazak u grad.⁴⁴

Utvrđenje je bilo veliko i u njemu su živjeli i muslimani i hrišćani. Iza bedema su bile smještene administrativne zgrade, stanovi dizdara, vojnika, gradskih službenika, džamija. Lakši

⁴¹ *Istorija Crne Gore*, knj. 3, str. 521.

⁴² Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 97.

⁴³ *Istorija Crne Gore*, knj. 3, str. 515.

⁴⁴ Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, str. 143–144.

Stari Bar (Izvor: *Slike iz Crne Gore*, Cetinje, 1910)

život i funkcionisanje života obezbjeđivali su magacini za žito, cistijerne za vodu. Vojska je tu imala svoja skladišta za municiju, oružje i barut. Bar se u turskom defteru iz 1582. godine navodi kao tvrđava, varoš i šehar. Naselje izvan zidina bilo je podijeljeno u dvije mahale: Donju i Gornju varoš. Vremenom će ovaj grad postati dom za gusare, zbog čijih je pljački na moru dolazilo do rata između Osmanskog carstva i Mletačke republike. Nesposobnost Mlečana da zauzmu Bar, dovodio je do turske osvete nad hrišćanima koji će biti prinuđeni da napuštaju grad ili da primaju islam. Zbog toga će Bar, tokom narednih vjekova, urbanistički i populaciono, dobiti muslimanski karakter.⁴⁵ U XVIII vijeku u Baru je bio naselje od 400 domova, od kojih su samo 2 bila katolička. U gradu je radilo preko 300 katolika, ali oni u njemu nijesu stanovali. Bar i okolina početkom ovog stoljeća čine varoš sa 310 muslimanskih i 290 katoličkih domaćinstava. Već vijek kasnije ovaj odnos se

⁴⁵ *Istorija Crne Gore*, knj. 3, str. 515–516.

drastično promijenio u korist muslimanskih žitelja, a razlog je bio velika islamizacija. Grad i okolina tada imaju 469 muslimanskih domova sa 3.079 stanovnika, dok je pravoslavnih kuća 87 sa 398 članova, a katolika ima svega 206 stanovnika u 78 domova.⁴⁶

Ulcinj je grad na Jadranskom moru, koji je do 1571. godine i izdaje mletačke posade koja je bila u njemu, pripadao Veneciji. Od tada je, pa sve do 1878. godine ostao pod turskom vlašću. Iako trgovački grad poput obližnjeg Bara, Osmanskom carstvu je bio najbitniji kao vojno uporište, baza i luka na ovom dijelu Jadrana. Ulcinj će za vrijeme turske vladavine biti poznat kao gusarsko leglo. Mlečani su ga više puta napadali, u namjeri da ga osvoje, ali bezuspješno.⁴⁷ Gusari koji su stanovali u gradu bili su prava opasnost za trgovinu na Jadranu, a imali su čak i svoju flotu. Prema nekim podacima u jednom trenutku ta flota je brojala i do 300 brodova. Njih su Turci naselili u Ulcinj iz Afrike, najvjerojatnije sa namjerom da ojačaju odbranu grada. Vjekovima kasnije oni će postati globalni problem, tako da će 1772. godine od strane osmanskih vlasti biti protjerani iz Ulcinja.

Vjekovno tursko prisustvo Ulcinju će dati potpuni islamski i orijentalni karakter. Grad se širio, izgrađen je veći broj mahala, razvile su se zanatska i trgovačka djelatnost.⁴⁸

⁴⁶ Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 143.

⁴⁷ *Istorija Crne Gore*, knj. 3, str. 515–516.

⁴⁸ Vaso Radović, *Ulcinj 1878–1914*, Matica crnogorska, Ulcinj, 1997, str. 25–26.

Bedemi Starog Ulcinja i pogled na luku
(Izvor: *Slike iz Crne Gore*, Cetinje, 1910)

Stanovništvo novooslobođenih krajeva

Knjaževina Crna Gora je uključenjem novih teritorija, nakon Berlinskog kongresa 1878. godine, dobila i novo stanovništvo. Država je tada imala 20–25 %⁴⁹ više stanovnika nego prije, što je činilo 30-40 hiljada⁵⁰ ljudi više, ili ¼ od ukupnog stanovništva. Prvi put u svojoj istoriji Crna Gora je za svoje građane imala i stanovnike koji nijesu pravoslavne vjeroispovijesti. Pripajanjem gradova u unutrašnjosti i na primorju, novi građani Knjaževine Crne Gore postali su katolici i muslimani.⁵¹

⁴⁹ Ž. Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, str. 232.

⁵⁰ *Isto*, str. 232.

⁵¹ Živko M. Andrijašević, „Politička osnova kulta knjaza Nikole krajem 19. i početkom 20. vijeka“, *Istorijski zapisi*, br. 2, 202, str. 92.

Podgorica se kao osmansko naselje brzo razvijala. U drugoj polovini XVIII vijeka u „opisu turskih oblasti i u njima hrišćanskih naroda, a naročito srpskih“, srpskog patrijarha Vasilija Brkića navodi se da je u Podgorici bio oko hiljadu turskih domova, uz trista kuća pravoslavnog živilja.⁵² Dvije decenije prije nego što je ovaj grad ušao u sastav Knjaževine Crne Gore, francuski konzul iz Skadra, H. Ekar, u svojoj knjizi *Istorija i opis Sjeverne Albanije* daje podatke o stanovništvu. Po njegovim podacima u Podgorici tada ima 950 kuća, 630 muslimanskih i 270 pravoslavnih, koje zajedno čine 6.540 stanovnika.⁵³ Od XV vijeka kada je utvrđena kao strateški važno mjesto, sa svega 40 domova, tvrđavom i malim naseljem, Podgorica je brzo poprimala obrise većeg naselja. Usljed doseljavanja stanovništva tokom XVI i XVII vijeka, koje je bilo uslovljeno stabilizacijom turske vlasti, Podgorica je polako izrastala u važno administrativno i privredno središte ovog kraja. Sto godina nakon njenog osvajanja i utvrđivanja, u popisu 1582. godine navedeno je da mjesto ima 317 kuća. Podaci Evlije Čelebije i Marijana Bolice, ukazuju na to da je u Podgorici tokom XVII vijeka živjelo do šest hiljada stanovnika.⁵⁴

Podgorica je od pada po tursku vlast pa sve do ulaska u sastav Knjaževine Crne Gore, bila varoš koja je u populacionom u privrednom pogledu stalno napredovala. Podaci iz vremena crnogorskog preuzimanja vlasti u ovom mjestu nam to potvrđuju. Navodi se da je 1879. godine u varoši bilo 1.500 kuća sa 8.000 stanovnika muslimanske i pravoslavne vjeroispovijesti.⁵⁵ Neki izvori navode da je u prvim godinama

⁵² Prof. dr Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba*, knj. 2, Titograd, 1991, str. 190.

⁵³ *Isto*, str. 192.

⁵⁴ Prof. dr Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice*, navedeno djelo, str. 203.

⁵⁵ *Isto*, str. 214.

crnogorske vlasti u Podgorici, bilo 933 muslimanske, 216 pravoslavnih i 13 albanskih kuća.⁵⁶ Iako se podaci u izvorima razlikuju, ipak nam daju populacionu sliku Podgorice. Razlika u njima može da se objasni iseljavanjem nekih podgoričkih muslimana. Međutim, ova varoš će i u narednim godinama biti većinski naseljena muslimanima.⁵⁷

Spuž je pred početak Veljeg rata 1876. godine predstavljao naselje koje najvećim dijelom čini islamsko stanovništvo. U varoši je tada bilo oko 250 muslimanskih kuća, dok je u naseljima koja su bila u blizini, bilo 32 kuće. Muslimana je bilo ukupno 1.500 stanovnika. Pravoslavci su živjeli u 50 domova, sa nekih 450 žitelja. Podaci nam govore da je ukupni broj stanovnika prije priključenja *Spuža Crnoj Gori* bio manji od 2.000 ljudi.

Spuž je bio još jedna od onih varoši iz koje su se nakon njenog pripajanja *Crnoj Gori* iselili svi muslimanski stanovnici. Ostala je samo jedna kuća *Mećikukića* čiji potomak je prešao u pravoslavlje.⁵⁸

Žabljak Crnojevića i njegovo islamsko stanovništvo dijelili su sudbinu *Spuža*, ali i predosmanskog *Žabljaka*.⁵⁹ Nakon preuzimanja tvrđave i varoši od strane crnogorske vojske, svi stanovnici su se organizovano iselili.

Nikšić je prvi grad koji je od strane crnogorske vojske oslobođen u Veljem ratu (1876–1878). Ovo mjesto bilo je većinski naseljeno muslimanima. O brojnosti muslimanskog stanovništva *Nikšića* najviše možemo saznati kroz podatke o njihovom iseljavanju. Prema tim izvorima, u tvrđavi, varoši i

⁵⁶ Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 244.

⁵⁷ *Isto*, str. 244

⁵⁸ Dr Branko Babić, *Spuž i njegova okolina*, str. 244–245.

⁵⁹ Vidjeti stranu 9.

okolini živjelo je više od 600 muslimanskih porodica. Vojvoda Božo Petrović Njegoš je pominjao broj od 4.000 nikšićkih muslimana. Od prvih dana crnogorske vlasti u Nikšiću krenuo je talas iseljavanja. Od 1877–1882. godine praktično su se svi muslimani grada iselili, izuzev 20 porodica.⁶⁰ I ove porodice će u narednim godinama prelaziti na osmansku teritoriju, a posebno će na to biti prisiljene poslije državnog monopola na duvan, čijim uzgajanjem i prodajom su se bavili. Nakon svega toga, od velikog broja nikšićkih muslimana ostaće samo pet porodica.⁶¹ U različitim izvorima ukupan broj porodica u gradu uglavnom je približan. Za period prije zauzimanja Nikšića od strane Crnogoraca, neki autori navode 410 muslimanskih i 40 pravoslavnih kuća, kao i da je ova varoš bila najviše naseljena muslimanskim življem.⁶²

Od ukupnog broja stanovnika koji se procjenjivao na 4.000 muslimana 1877. godine, krajem vijeka Nikšić će imati svega 2.000 stanovnika, zajedno sa doseljenim Crnogorcima.⁶³

Kolašin je varoš koja je vrlo brzo nakon utvrđivanja, što doseljavanjem muslimana, što islamizacijom hrišćana, dobila skoro u potpunosti islamsku populaciju. Pravoslavnih stanovnika bilo je veoma malo tokom osmanske vlasti u Kolašinu. Neki austrijski izvori za period 1718–1739. godine bilježe malu populaciju ove varoši koja je iznosila svega 150 muslimanskih i hrišćanskih kuća.⁶⁴ Prema turskom popisu, sve do kraja XIX vijeka na prostoru kolašinske opštine za ono vrijeme živio je veliki broj stanovnika. Ovaj popis koji je urađen

⁶⁰ Dr Branko Babić, *Spuš i njegova okolina*, str. 232–235.

⁶¹ *Isto*, 237–238.

⁶² Ejup Mušović, „Crnogorski muhadžiri“, *Istorijski zapisi*, god 39 (59), 1–2, 1986, str. 142.

⁶³ Ž. Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, navedeno djelo, str. 232.

⁶⁴ Batrić Jovanović i autori, *Kolašin*, Beograd, 1981, str. 64.

1896. godine navodi ukupno 6.337 stanovnika, i među njima najviše muslimana, 4.067.⁶⁵ Ovaj podatak se može uzeti u obzir ako se gleda opština koja je obuhvatala šire područje, jer nam izvori jedne monografije koji su proistekli od istog autora, kao i prethodni, navode da se iz varoši Kolašin do 1886. godine iselio skoro svaki muslimanski stanovnik.⁶⁶

U narednom periodu u Knjaževini Crnoj Gori, Kolašin je ostao varošica koja se neće bitnije razvijati, ni u pogledu privrede, a ni populacije. Tako da će u prvoj deceniji XX vijeka imati svega 1.250 stanovnika.⁶⁷

Bar je poslije pripajanja Knjaževini Crnoj Gori imao oko 4.000 stanovnika.⁶⁸ U ovoj varoši nije bilo ogromne migracije kao u Nikšiću, odakle se cijelo muslimansko stanovništvo iselilo. Normalan odnos crnogorske vojske koja je preuzela vlast u Baru, kao i dobronamjerne poruke knjaza Nikole I Petrovića Njegoša, kod muslimana ovog grada stvorile su određenu sigurnost. Tome je doprinijelo i dodjeljivanje crnogorskog podaništva (državljanstva) barskim muslimanima, što ih je još više uvjerilo da mogu da budu ravnopravni građani u novoj državi.⁶⁹

Ulcinj je bio grad koji su Crnogorci preuzeli od Turaka početkom 1878. godine, ali su ga odlukom iz Berlina morali vratiti Osmanskom carstvu.⁷⁰ Probleme koje je izazvala Albanska liga zbog odluke velikih sila da varoši Plav i Gusinje pripadnu Crnoj Gori, u sferu crnogorske politike vratiće Ulcinj.⁷¹ Neki izvori svjedoče da je u Ulcinju i njegovoj okolini 1878. godine

⁶⁵ Ejup Mušović, *Crnogorski muhadžiri*, str. 146.

⁶⁶ Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 242.

⁶⁷ Batrić Jovanović i autori, *Kolašin*, Beograd, 1981, str. 194.

⁶⁸ Ž. Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, str. 232.

⁶⁹ Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 239–240.

⁷⁰ Vaso Radović, *Ulcinj 1878–1914*, str. 6–9.

⁷¹ *Isto*, str. 12–14.

bilo i do 8.000 stanovnika. Poslije skoro dvije godine, ovaj primorski grad pripao je Crnoj Gori, kao naknada za izgubljene teritorije na sjeveru.⁷²

U sastav Knjaževine tada je ušlo 4.000 stanovnika ovog grada, koji su bili većinom islamske vjeroispovijesti. Varoš je tada činilo oko 1.000 kuća.⁷³

Privreda novooslobođenih krajeva

U ovom dijelu rada daćemo pregled privrednog potencijala krajeva koji su do Berlinskog kongresa i teritorijalnog proširenja Crne Gore 1878. godine bili u sastavu Osmanskog carstva. Upravo će ovaj pregled pokazati zašto su ova područja bila tako značajna Osmanlijama, da su vjekovima ostala pod njihovom vlašću.

Donja Zeta je prostrana ravnica koja se prostire na dužini od 10 km, a u širini 13 km. Predstavlja izuzetno plodno područje, na kojem je nakon 1878. godine i pripajanja ovoj kraja Crnoj Gori bilo deset sela. Njihov privredni potencijal bio je poznat još u vrijeme stare zetske države. Ovo područje predstavlja svojevrsnu žitnicu. Pored tih usjeva odlično je uspijevala vinova loza, dobar dio je bio pod šumama, a livada za ispašu stoke bilo je na pretek. Ravnica sjeverno od rijeke Cijevne prelazi u Čemovsko polje koje je dugačko 6 km. Polje je obraslo niskim rastinjem i slabije je plodnosti. Međutim, ono je vjekovima služilo za ispašu krdima ovaca koja su držali stanovnici ne samo ovog kraja, nego i Podgorice. Sjeverno od ove varoši prostirale su se ravnice koje su takođe bile plodne i uveliko obrađivane. Ti predjeli koji su obuhvatali Doljane i Zaticu bili su zasađeni raznim žitaricama, postojao je i veliki broj vinograda. Zapadno

⁷² *Isto*, str. 23–24.

⁷³ *Isto*, str. 51, 55.

od Podgorice prostire se Lješkolpolje dužine 7 km, a širine 2,5 km. Polje presijecaju rječice Sitnica, Treštenica, kao i veliki broj potoka. Ovako bogato vodom, Lješkolpolje je predstavljalo kraj koji je bio daleko poznat po gustim vinogradima i veoma kvalitetnom vinu.⁷⁴

Podgorica se sa svojim strateškim položajem nalazila upravo u ovom velikom i plodnom kraju. Zemljoradnja i stočarstvo su radinosti koje su na ovom području bile razvijene i prije dolaska Turaka. Na obalama rijeke Ribnice rađalo je povrće i duvan. U ravnim djelovima Kuča uspješno je sađena raž. Zetska ravnica davala je dobre prinose pšenice i drugih žitarica. Vinogradarstvu je posvećivana velika pažnja, a ravnice su hektarima bile pokrivene vinovom lozom. Čemovsko polje u blizini grada bilo je izvrsno za gajenje i čuvanje stoke. Kozje i ovčije proizvode su u varoš donosili i prodavali Kuči. Rijeke Morača, Zeta i Sitnica koje protiču kroz polje u tom periodu bile su bogate ribom. Skadarsko blato bilo je poznato po ulovu ukljeve, koja se sušila, solila i prodavala na mnogim pazarima, a bila je i omiljeni artikal na pijacama u Veneciji. Zemljoradnja je bila dobro razvijena, Podgoričani su ravničarske krajeve pretvorili u njive i vinograde. Krčili su nepristupačne djelove, čisteći ih od šume i niskog rastiinja, koje su potom kultivisali i na njima sadili žitarice. Položaj grada koji je ležao na raskršću puteva omogućio je razvijenu trgovinu, koja će omogućiti da se Podgorica narednih vjekova razvija i postane bitan centar ovog kraja. Tu je postojala pijaca koja je bila mjesto razmjene proizvoda između Turaka, Zećana i Crnogoraca. Krajem XVI i početkom XVII vijeka ovo mjesto će izrasti u značajno trgovačko čvorište. U njoj će poslovati trgovci Bara, Kotora, Risna, Herceg Novog, Dubrovnika. Najviše su se izvozili stočarski i poljoprivredni

⁷⁴ Pavel Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom 1, reprint knjige iz 1888. godine, Obod, Cetinje, 2006, str. 103–104.

proizvodi, a uvozile tkanine, šećer, kafa, ulje, začini. Razvitak zanata omogućio je proizvodnju kože i kožarskih proizvoda, kao i obućarske djelatnosti. U Podgorici se obrađivala koža od rogata i sitne stoke. Zanatlije su bili stanovnici grada, hrišćani i muslimani. Pored kožara i obućara, tu su bile mutafdzije koje su izrađivale vreće, bisage, zobnice, zatim terzije koje su proizvodile svijećnjake i razne posude od bakra, kazandžije. Proizvedenu kožu i tkaninu su bojale bojadžije, kujundžije su izrađivale nakit i skupocjene predmete. Turski garnizon i stanovništvo Podgorice koristilo je i usluge pekara, krojača, berbera, zidara, mesara. Žene su pravile proizvode od svile, tkale ćilime i neke sitnije predmete kao što su torbe i plaštovi. Na rijekama su postojali mlinovi koji su prerađivali žito, praveći brašno za pekare. U gradu su tada radili i knjigovesci i prepisivači starih ćiriličnih knjiga.⁷⁵ Tokom XVII vijeka rast populacije doveo je do proširivanja kultivisanog zemljišta pod oranicama. Lješkopolje i Bjelopavlička ravnica postali su poznati ratarski krajevi. Osim rijeka koje su prolazile ovim ravnicama, i bile bogate ribom, iz Lješkopolja je izvoženo hljebno brašno u Boku. U Zeti se proizvodila pšenica i žitarice, zatim djetelina, kukuruz i krompir. Proizvodnja žitarica davala je i višak proizvoda koji se izvezio. U Podgoricu je uvožena so, fine tkanine sa primorja, a izvozila se vuna. Ulovi i proizvodnja ribe iz rijeka Morače, Ribnice, Zete i sa Skadarskog blata bili su značajni i u ovom periodu. Tokom narednog stoljeća Podgorica će u privrednom smislu i dalje biti centar ovog kraja kao i značajni pazar za zemlju i inostranstvo. Na njenim plodnim ravnicama više pažnje se posvećivalo povrtlarstvu, osobito uzgajanju zelja – kupusa, luka, krastavaca, bostana i lubenica. U Zeti i Doljanima gajila se i vinova loza i duvan. Dobro je rađalo i kontinentalno voće. U Podgorici je, tokom zime u gradu bilo zastupljeno stajsko stočarstvo, dok su ljeti korišćeni okolni pašnjaci za prehranu stoke. Zanatska djelatnost uglavnom se zadržala na stupnju iz

⁷⁵ Dr Bogumil Hrabak, *Podgorica*, str. 79–90.

prethodnih perioda.⁷⁶ U XVIII vijeku grad je unaprijedio svoju urbanu i estetsku crtu. Kuće su bile sređene, sa lijepim i ograđenim dvorištima, vrtovima i baštama. Veće zgrade bile su izgrađene tako da su imale velike, pravougaone prostorije. Osim sobe za dnevni boravak, odvojenih muških i ženskih soba, postojala je i soba za prijem. Pregradni zidovi su bili od drveta, a i podovi su bili pokriveni drvetom. Bogatije kuće su imale i svoja kupatila. Prozori su imali stakla, sa zaštitnim rešetkama, koje su često bile ukrašene. Posebno su bili interesantni mali, zastakljeni balkoni tzv. ćoškovi. Plafoni, stepenište i djelovi kuće bili su oslikani arabeskama, cvjetovima, tekstovima iz Kurana. Krovovi kuća su bili pokriveni crijepom.⁷⁷

Poređenja radi, nakon ulaska Podgorice u sastav Knjaževine Crne Gore, ona je imala preko 6.000 stanovnika, tri puta više nego Cetinje. Privreda je za tadašnje uslove bila izuzetno razvijena, što govori da je u ovoj varoši, 1881/2. godine bilo 153 trgovačke radnje, a na Cetinju svega 31.⁷⁸

Dolina srednje Zete – Bjelopavlička ravnica veliki je i plodni kraj koji se prostire na dužini od 10 km, a na pojedinim mjestima ravnica dobija širinu i do 8 km. Nalazi se na pravcu Podgorica – Spuž – Danilovgrad. Ovo područje je izuzetno plodno i bogato raznim vrstama stočnog bilja. Debeli zemljani sloj omogućio je da se Bjelopavlići pretvore u bogati ratarski i stočarski kraj. U okolini, u brdskim i planinskim krajevima, a posebno u Pješivcima dobro je rađala vinova loza i uspijevale smokve. Najkon Danilovgrada, bjelopavlička ravnica se nastavlja prema sjeverozapadu, na dužini od 15 km, gdje se završava brdom Planinicom, iza koje je Nikšić.⁷⁹

⁷⁶ *Isto*, str. 178–187.

⁷⁷ Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 89–90.

⁷⁸ Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, str. 232–233.

⁷⁹ Pavel Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom 1, str. 104.

Spuš je bio utvrđenje i varoš kojoj je gravitiralo stanovništvo i privreda Bjelopavličkog kraja.⁸⁰ Iako primarno rekonstruisan iz odbrambenih razloga, on se i privredno razvijao. Tako da je od svog osnivanja pa do kraja XIX vijeka imao 9 mahala. U gradu su postojale čaršija, pazar, razvijena zanatska djelatnost, kafane. Imao je i svoju carinarnicu (đumrukanu). U gradu su postojale tri džamije, od kojih su dvije bile Husein pašina i Mustafina, zatim tri groblja: Burumsko, Beglaci i Adsko groblje. U historiografiji *Spuš* se često spominje kao mjesto okršaja Crnogoraca i Turaka. Razlog je bio vojnostrategijskog značaja. Naselje se nalazilo na sredini puta Podgorica – Nikšić i trebalo je da obezbijedi nesmetan prolaz robe i dobara između ova dva turska centra. Nasuprot tome, utvrđivanjem grada na ovom mjestu, Turci su fizički razdvojili teritorije Pipera i Bjelopavlića od Crne Gore, kontrolišući svaki njihov pokret i radeći na razbijanju jedinstva sa crnogorskim plemenima. Iz *Spuža* su slane turske vojske protiv crnogorskih i brđanskih plemena. Osmanske vlasti su u gradu naseljavale muslimansko stanovništvo koje je izbjeglo sa izgubljenih turskih teritorija u ratovima Turaka protiv hrišćanskih sila. Na taj način je stalno jačana regrutacija i popunjavanje turske vojske.⁸¹

Spuš je bio i centar zanatske, trgovačke i poljoprivredne djelatnosti. Među zanatlijama isticali su se kovači, kožari, majstori za opravke tvrđava, zatim zlatari. Od svih radinosti najrasprostranjenija je bila poljoprivreda. Grad je imao trg – pazar koji je bio centar okupljanja i trgovine. Najviše se trgovalo žitaricama, povrćem, voćem, stočnim proizvodima, zatim vunom, suknom, tkaninama, duvanom, solju, drvetom. Razvitak pazara u *Spužu* zabilježen je posebno od XVIII vijeka, kada oko njega nastaje i čaršija. Na grad su od tada još više upućena

⁸⁰ Dr Branko Babić, *Spuš i njegova okolina*, str. 4.

⁸¹ *Isto*, str. 118–120.

okolna plemena Bjelopavlića i Pipera, kao i udaljenih Moračana i Rovaca. Dobra saobraćajna povezanost Podgorice i Nikšića koja je išla preko Spuža omogućila je razvitak i vojno-ekonomski značaj ovog grada. Ovim putem se od Nikšića dalje išlo u Hercegovinu, a od Podgorice u Albaniju. Nakon obnove i utvrđivanja grada od strane Turaka, on vremenom sve više poprima i dobija islamsko orijentalni stil naselja. Uske ulice, sokaci, zbijene kuće su ono što je karakterisalo Spuž, naročito u prvim decenijama nakon obnove. Pored tri pomenute džamije koje su postajale u gradu, bila je i jedna pravoslavna crkva u njegovoj okolini u selu Grbama. Ona je do pripajanja Spuža Crnoj Gori predstavljala jedinu hrišćansku bogomolju u gradskom području.⁸²

Nikšićka ravnica, poslije ravnice u okolini Podgorice predstavlja najveći ravničarski predio u Crnoj Gori. Cijeli kraj je ispresijecan rijekama i potocima i veoma bogat vodom. Ravnica se prostire dužinom jugoistok – sjeverozapad, dugačka je 15 km, a širina joj dostiže i do 12 km. Na ovom polju izvire životno značajna rijeka Zeta, a teku i manje rijeke Bistrica i Gračanica. Tu su i jezera Krupac i Slano, u koje se sliva velika količina vode. Kompletno područje predstavljaju ravnice.⁸³

Nikšić koji je pripojen Crnoj Gori nakon 1878. godine i prije dolaska Osmanlija na ove prostore bio je centar plodnog i bogatog polja. Osim njegovog poljoprivrednog potencijala, on je tada predstavljao čvorište trgovačkih puteva od Bosne do Skadra.⁸⁴ Iz Nikšića su išli trgovački karavani za primorje. Karavani su nekad dostizali veličinu od 700 do 1.000 konja. Oni su vodili i ogromna krda stoke na prodaju. U posljednjim decenijama XVII vijeka, u

⁸² Dr Branko Babić, *Spuš i njegova okolina*, str. 124–129.

⁸³ Pavel Rovinski, *Crna gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom 1, str. 107–109.

⁸⁴ Veljko Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama*, str. 7–8.

plemenu Nikšića bilo je 40.000 grla sitne i 12.000 grla krupne stoke. Stoka i stočni proizvodi izvoženi su u primorske gradove. Od svih artikala koji su bili predmet trgovine najvažnija bila je so.⁸⁵ Trgovinom nakon obnove Onogošta počinju da se bave i Turci. Oni izvoze stoku već utemeljenim trgovačkim putevima, najviše u Risan i Dubrovnik, gdje su bili najbolji pazari za ovu vrstu robe. Tokom XVIII vijeka veliki broj stanovnika Nikšića se obogatio trgovinom.⁸⁶ U Onogoštu, dio stanovništva se bavio i zanatskom djelatnošću. Najrazvijeniji su bili terzijski i tufegdžijski zanati, čiji proizvodi su se mogli naći u gradskim dućanima. Ove vrste proizvoda prodavale su se na pazarima u varoši, dok su Crnogorci i Brđani sa nikšićkim Turcima trgovali van grada na Slivlju, na mjestu koje se zvalo i Pazarište.⁸⁷ Iz oblasti koje su gravitirale Onogoštu na primorje izvoženi su i proizvodi poput vune i duvana, dok su stanovnici Nikšića kupovali vino, prvo u Konavlima, a kasnije u Risnu. Grad Onogošt vrlo brzo je postao trgovačka stanica u kojoj su se skupljali proizvodi iz Hercegovine i nekih djelova Crne Gore, a odatle dalje transportovali na primorske pazare. Funkciju trgovačkog središta grad je preuzeo od plemena Nikšića.⁸⁸ Sem pomenutih proizvoda sredinom XVIII vijeka sa područja Nikšića i iz Onogošta izvožene su životinjske kože i vosak. U ovom periodu trgovačke veze Turaka i primoraca dostigle su svoj vrhunac. U Dubrovniku su se okupljali poslovni ljudi iz raznih krajeva, a među najmnogobrojnijim bili su muslimani Onogošta i Hercegovine.⁸⁹ Već pominjana vuna bila je krajem ovog stoljeća dominantni proizvod ove vrste na pazarima u Dubrovniku.⁹⁰

⁸⁵ Dr Bogumil Hrabak, *Nikšić do početka 19. vijeka*, Beograd, 1997, str. 182–183.

⁸⁶ *Isto*, str. 185.

⁸⁷ *Isto*, str. 186.

⁸⁸ Dr Bogumil Hrabak, *Nikšić do početka 19. vijeka*, str. 187–188.

⁸⁹ *Isto*, str. 191.

⁹⁰ *Isto*, str. 193–195.

Nakon što je ovaj grad postao dio crnogorske knjaževine, osim poljoprivrednih i stočarskih mogućnosti ovog kraja, kao mjesta na raskrsnici puteva, Crna Gora je dobila i veliki trgovački grad, koji je populaciono bio veći od prijestonog Cetinja. Popis iz 1881/2. godine daje nam podatak da je Nikšić po broju trgovačkih radnji, kojih je tada bilo 111, bio druga varoš u Crnoj Gori, poslije Podgorice.⁹¹

Barska nizija predstavlja uvalu na primorju između planina Rumije i Sutormana. Dužine je do 3 km u pravcu jugoistoka, dok se u unutrašnjost pruža od 4–6 km. Barsko polje prekriveno je niskim travnatim i drvenim rastinjem. Kroz niziju protiču rječice Željeznica i Rikavac.⁹²

Bar, primorski grad za Turke je bio važan kao trgovačko i privredno mjesto, ali i kao vojno-pomorska baza.⁹³ Crnoj Gori je odlukama Berlinskog kongresa dodijeljen, čime je ona dobila izlazak na more. Iako prema odlukama iz Berlina nije mogla da koristi luku u vojne svrhe, dobila je varoš sa razvijenom trgovinom na obali mora. Bar je tada imao skoro dvostruko više stanovnika nego Cetinje i Rijeka Crnojevića zajedno. U varoši je postojao i veći broj trgovačkih i zanatlijskih radnji.⁹⁴

Ulcinjaska ravnica – Donja Bojana se prostire između Ulcinja i rijeke Bojane, čiji tok ona prati u dužini od 12–15 km, dok se u kopno uvlači u dužini od 10 km. Ravnica koja se je udaljena od Bojane i mora obilovala je plodnim zemljištem koje je bilo bogato humusom.

⁹¹ Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, str. 233.

⁹² Pavel Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom 1, str. 100–101.

⁹³ *Istorija Crne Gore*, knj. 3, navedeno djelo, str. 515–516.

⁹⁴ Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, str. 232–233.

Ulcinj, tvrđava i grad koji se nalazi u istoimenoj ravnici, pripao je crnogorskoj državi 1880. godine, kao naknada za izgubljene varoši Plav i Gusinje na sjeveru.⁹⁵ Ulaskom ovog grada u sastav države, dobijena je još jedna luka na primorju. Varoš je tada imala dobro razvijenu privredu, posebno trgovinu i zanatstvo. Među zanatlijama, po kvalitetu najviše su se isticali ulcinjski kovači. Blizina Skadra i dobro razvijene poslovne veze, omogućile su prodaju raznih vrsta proizvoda. U varoši je tada radilo 29 zanatskih radnji. Tu se nalazio i pazar za otkup koža.⁹⁶ Popis radnji iz 1880/1. godine navodi 87 trgovačkih radnji u Ulcinju.⁹⁷ Crna Gora je dobijanjem ove luke preuzela potencijal pomorske privrede koja je postojala u ovom gradu. Kad je crnogorska vojska ušla u varoš, na njenim obalama je zatekla 170 jedrenjaka, koji su postali državno vlasništvo. Ovi brodovi su plovili Jadranskim i Sredozemnim morem prevozeći razne proizvode iz Malte, Italije, i sa obala Afrike. Najvažniji artikal koji dovožen u ovu luku bila je so, u kojoj se do tada u Crnoj Gori oskudijevalo. U Ulcinju je postojalo i malo brodogradilište.⁹⁸

Zatečeni agrarni odnosi, njihove sličnosti i razlike

Podgorica i velike ravnice koje joj gravitiraju bile su do uključjenja u sastav Knjaževine Crna Gore u vlasništvu podgoričkih i spuških Turaka. Velike površine obradive zemlje bile su izdijeljene u čitluke, koje su radile čivčije, zavisni seljaci. Svake godine oni su bili dužni da sa slabijih imanja daju trećinu, a sa boljih četvrtinu roda. Kako je ovaj kraj u odnosu na

⁹⁵ Vaso Radović, *Ulcinj 1878–1914*, str. 12–24. Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, str. 232–233.

⁹⁶ *Isto*, str. 39.

⁹⁷ Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, str. 233.

⁹⁸ Vaso Radović, *Ulcinj 1878–1914*, str. 39–44.

neke druge bio i bogat vinovom lozom, oni koji su imali vinograde, davali su polovinu, ako je vinograd napravio aga, a ako ga je usadio seljak trećinu prinosa. Seljacima nije bilo dozvoljeno da imaju svoju zemlju, stanovali su i u kućama koje su bile vlasništvo Turaka. Razlog je bio što su ih Turci tako bolje kontrolisali, a ovi su se u nedostatku svojih imanja potpuno posvećivali turskim. Hrišćanima je jedino bilo dozvoljeno da imaju ograničeni broj grla stoke.⁹⁹ Veliku razliku u rješavanju agrarnog pitanja nakon Berlinskog kongresa u ovim krajevima, napraviće to što će na ovom prostoru i pored iseljavanja ostati dobar dio muslimanskih porodica. Samim tim oni će i dalje nastaviti da posjeduju svoju zemlju, ali će je od tada oni obrađivati. Veliki broj aga i begova primiće crnogorsko podanstvo (državljanstvo), što će im omogućiti lakši opstanak na svojim imanjima. Zemlju koju su slobodni, seljaci – hrišćani dobili moraće da plaćaju turskim vlasnicima. Svake godine oni će im davati trećinu roda. Za razliku od nekih sjevernijih krajeva, ovdje će se upravo zbog prisustva turskih porodica, ali i turske komisije koja je trebalo da reguliše prava Turaka na zemlju i prihode, najduže održati plaćanje seljačke rente. Uz to prelaz zemalja aga i begova u vlasništvo seljaka najsporije će se regulisati.¹⁰⁰

Nikšić i njegovo polje bili su u vlasništvu ondašnjih Turaka. Skoro sva sela u nikšićkom polju bila su pretvorena u turske čitluke, koje su obrađivale čivčije. Oni su bili obavezni da od prinosa sa zemlje koju su koristili Turcima daju četvrtinu, a od otkosa trave polovinu. Uz to, morali su na ime državnog poreza da plaćaju desetak od godišnjeg roda. Oslobođenjem Nikšića, čivčije su postali slobodni seljaci. U prilog im je još više išla i

⁹⁹ Žarko Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, Titograd, 1959, str. 86–89.

¹⁰⁰ *Isto*, str. 90–96.

odluka skoro svih Turaka da napuste grad koji je ušao u sastav Knjaževine Crne Gore. Međutim, pitanje zemlje koju su obrađivali i za koju su očekivali da će s obzirom na situaciju preći u njihovo stalno vlasništvo pokazalo se komplikovanim nego što se očekivalo. Prema odlukama Berlinskog kongresa, stanovništvu svih novooslobođenih krajeva zagarantovana su prava svojine, tako i poraženim Turcima.¹⁰¹ Podjela zemlje će biti izvršena, ali prelaz u vlasništvo seljaka će potrajati, jer će oni i dalje morati da daju četvrtinu prinosa vlasnicima, svojim dojučerašnjim turskim gospodarima.¹⁰²

Kolašin je bio grad u kom je situacija bila nešto drugačija. Obaveze koje su pravoslavni seljaci obrađivanjem čitluka izvršavali prema Turcima nijesu se na tome završavale. Pravoslavno stanovništvo ovih krajeva bilo je izloženo političkom pritisku, maltretiranju, obavezama kulučenja. Prema nekim podacima, osim danka sa imanja koje su obrađivali, Turci su od hrišćana uzimali i porez na udaju djevojaka, krštenje djece, često nijesu poštovali nedjelju koja je bila predviđena za odmor itd. Pored državnih i vojnih poreza to je bio ogroman namet za seljake.¹⁰³ Na ovom prostoru poslije oslobođenja kao posljedica turske politike u prošlosti doći će do otpora seljaka. Iako su, kao i ostali kojima je dodijeljena zemlja na korišćenje, morali da daju agama i begovima dio, ovdje je to išlo veoma teško, a često je bilo i nemoguće. Njima koji su vjekovima bili turski podanici, nije bila prihvatljiva činjenica da i sada, kada su slobodni, moraju da im plaćaju danak. Na prostoru Kolašina za razliku od Nikšića, prilikom podjele zemlje, nije bilo pomjeranja lokalnih seljaka sa imanja, oni su ostali na zemlji koju su i prije obrađivali.¹⁰⁴

¹⁰¹ *Isto*, str. 37–38.

¹⁰² *Isto*, str. 46–47.

¹⁰³ Žarko Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori*, str. 63–64.

¹⁰⁴ *Isto*, 76–77.

Bar i *Ulcinj* bili su gradovi u kojima su za razliku od prethodno navedenih, obradive površine u okolini, najvećim dijelom bile u vlasništvu seljaka. Dok su na sjeveru poljoprivrednici pripadali pravoslavnom sloju stanovništva, na ovom prostoru to su bili stanovnici muslimanske ili rimokatoličke vjeroispovijesti. Najveće prihode age i begovi na ovom dijelu primorja ubirali su od roda maslina, a potom od trgovine i pomorstva. Iako je ovdje nakon turskog osvajanja zavladao timarski sistem, on je raspolagao sa malo zemlje. Turska zemlja koju su čivčije u početku obrađivale, nakon nekog vremena prešla je otkupom u njihovo vlasništvo. Za razliku od ostalih mjesta ovdje su između čivčija i aga potpisivani godišnji ugovori, od jednog do drugog Mitrovdana. Tim ugovorima seljak se obavezivao da Turčinu da polovinu roda, a ovaj, ukoliko je bio nezadovoljan radom čivčije, mogao je da otkáže ugovor sa njim, ali je to morao da uradi mjesec dana prije isteka istog. Kad bi zemlja koja je obrađivana bila loša, sa nje bi se davale 2/5 ili trećina. Slama je pripadala agama i begovima. Konje kojima se vrhlo žito plaćali su po pola seljak i aga. Sijeno su dijeli po pola aga i seljak, ali je seljak imao pravo da pokošene livade koristi kao pasište. Kao i u Podgorici, ni ovdje nije došlo do velike muslimanske emigracije, najviše porodica odselilo se iz gradova dok se muslimansko stanovništvo na selu zadržalo. Relativno male površine obradive zemlje nijesu mogle poslužiti kao pogodno tlo za naseljavanje crnogorskih porodica kao u Podgorici, Nikšiću i Kolašinu. Tek kasnije, krčenjem i projektima isušivanja većih močvara i vodenih površina (Zogajsko jezero) ovo će biti moguće.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Žarko Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj*, 124–125.

Prosvjeta u novooslobođenim krajevima

Osvajanjem Balkana Turci su, nakon učvršćivanja vlasti u pokorenim gradovima prenijeli svoju kulturu orijentalno-islamskog tipa. Tekovine ove civilizacije su snagom i pritiskom osvajača ubrzano nadjačale zatečenu hrišćansku kulturu. To je uslovalo i siromašenje hrišćanskog sloja, kao i prelazak velikog broja ljudi u islam. Tokom XVI vijeka, inače perioda u kom je Osmansko carstvo bilo na vrhuncu svoje moći, islamska kultura preovladala je u gradovima, ali i na području koje bilo pod stalnom vlašću Turaka.¹⁰⁶

Islamsko obrazovanje zastupljeno u školama bilo je obilježeno vjerskim karakterom. Osnovno obrazovanje sticalo se u mektebima, u koje su upisivana djeca uzrasta od 6 ili 7 godina. Prvo je trebalo da nauče da pišu i čitaju na arapskom pismu, a potom su se posvećivali učenju Kurana i drugih vjerskih tekstova. Školovanje se nastavljalo srednjim obrazovanjem u medresama. Ove institucije su najčešće pripremale buduće islamske svešteničke kadrove. Nakon srednje škole, visoko obrazovanje mogli su dobiti samo najbolji u generaciji uz preporuku dobijenu od svog muderisa – učitelja.¹⁰⁷ Za period kojim se mi bavimo najbitniji su upravo mektebi ili sibijan-mektebi, osnovne škole. Učitelji su bili sibijan mualimi, a školska godina često i nije bila definisana. Ove institucije su bile sa dominantnim religijskim karakterom, tako da su se najčešće i nalazile u sklopu džamija.¹⁰⁸ U mektebima, polaznici su počinjali osnovama arapskog pisma tzv. sufarom ili elif-basufarom. Prvi dodiri djece sa obrazovanjem počinjali su u džamijama. Tu su se u ranim uzrastima pored arapskog pisma upoznavali i sa sadržajem Kurana. Vjera je bila

¹⁰⁶ Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 141–142.

¹⁰⁷ Adnan Prekić, *Islamska zajednica u Crnoj Gori 1918–1941*, Istorijska istraživanja i zbirka dokumenata, Podgorica, 2011, str. 136.

¹⁰⁸ Adnan Prekić, *Islamska zajednica u Crnoj Gori 1918–1941*, str. 144.

faktor kojim je oni trebalo da obilježe svoj život, i da se njome vode.¹⁰⁹ Sibijan mektebi su najčešće otvarani u seoskim područjima. Ove škole nijesu imale utvrđen broj časova, kao ni nastavni plan. Mekteb ibtidajie su, za razliku od njih, bile programski naprednije škole. Trajale su tri godine, imale su svoj nastavni plan, i otvarane su u gradovima.¹¹⁰ Srednje obrazovanje će se od 1869. godine sticati u ruždijama, novom tipu škole, koji će za razliku od medresa, biti savremenijeg tipa sa manjim udjelom islamskog učenja.¹¹¹ Tokom XIX vijeka vijeka na prostoru današnje Crne Gore postojalo je osam ruždija. Neke od njih su radile u Podgorici, Kolašinu, Nikšiću i Baru. U ovim školama koje su bile u rangu nižih gimnazija, zabilježen je sve veći porast učenika, što svjedoči da je savremeni način nastave, koji je bio postavljen po evropskom, a najviše francuskom tipu obrazovanja, više odgovarao i bio prihvatljiviji nego onaj koji se vjekovima zastupao u medresama, a bio je u potpunosti pod uticajem islamske religije.¹¹²

Podgorica kao značajnije gradsko mjesto na ovom području imala je u XVI vijeku više mekteba. Koncem XIX vijeka u njoj su zabilježene sve institucije obrazovnog sistema izuzev visokih škola. Pri Glavatovića džamiji postojao je mekteb, medresa i ruždija.¹¹³

Spuž, iako primarno utvrđen kao odbrambena fortifikacija koja je služila da pod kontrolom drži brdska plemena i razdvoji ih od stare Crne Gore, tokom osmanske uprave bio je i centar obrazovanja za islamsko stanovništvo grada i varoši. U Spužu je radio i mekteb (osnovna škola) koju je osnovao Mustav Asin-paša.

¹⁰⁹ Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 161

¹¹⁰ *Isto*, str. 162.

¹¹¹ *Isto*, str. 162; Adnan Prekić, *Islamska zajednica u Crnoj Gori 1918–1941*, str. 136.

¹¹² Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 167.

¹¹³ *Isto*, str. 162.

Nalazila se u blizini gradskog mosta i u njoj se izučavao Kuran. Nakon priključenja ove varoši Crnoj Gori 1879. godine, upravo će u istom objektu s radom početi prva crnogorska osnovna škola u Spužu.¹¹⁴

Žabljak Crnojevića prema podacima nije imao školu u gradu. Međutim žabljačka djeca su osnovno znanje mogla da dobiju u mektebu u Spužu, koji je finansiran od vakufa žabljačke džamije.¹¹⁵

Nikšić, iako prvenstveno vojnički centar, imao je i svoje škole. Na prostoru grada i okoline zabilježena su čak tri mekteba, jedan od njih i u Crkvicama u Pivi.¹¹⁶

Kolašin je bio varoš u kojoj je u osmanskom periodu radio mekteb, a pominje se u dokumentima u prvoj polovini 18. vijeka.¹¹⁷ U ovom mjestu je i kasnije posvećivala pažnja unapređivanju prosvjete. Vijek kasnije u Kolašinu postoji i savremena, niža gimnazija – ruždija.¹¹⁸

Bar je u XIX vijeku imao tri mekteba. Jedan je radio u gradu, a druga dva su bila u varoši, od njih je po imenu poznat Bjarovića mekteb.¹¹⁹

Ulcinj je u osmanskom periodu, pored toga što je bio turska pomorska baza i tursko uporište na primorju bio i mjesto u kome su radile škole. Kao i u drugim gradovima i varošima osmanskog doba zastupljeni su bili mektebi, islamske osnovne škole.¹²⁰

¹¹⁴ Dr Branko Babić, *Spuš i njegova okolin* navedeno djelo, str. 119, 129.

¹¹⁵ Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 162.

¹¹⁶ *Isto*, str. 163.

¹¹⁷ *Isto*, str. 162.

¹¹⁸ *Isto*, str. 168.

¹¹⁹ *Isto*, str. 163.

¹²⁰ *Isto*, str. 163.

Njihovo postojanje potvrđuje i podatak iz vremena kad je Ulcinj postao dio Knjaževine Crne Gore. Knjaz Nikola Petrović Njegoš je 1881. godine bio u posjeti ovom gradu. Tom prilikom on je obišao ulcinjske mektebe, zatekavši u njima slab obrazovni sistem. U ovim školama je i pored velikog broja učenika, veliki dio bio nepismen ili slabo pismen.¹²¹ U gradu je tokom XIX vijeka postojala i jedna medresa. Škola je bila smještena u nekadašnjoj gradskoj, bioskopskoj sali, a o njenom radu pisali su sredinom XX vijeka neki od đaka koji su je završili.¹²²

Slabe rezultate učenika donekle mogu opravdati nepovoljni uslovi u mektebima. Škole su najčešće bile smještene u trošnim kućama u prizemlju ili na spratu. Mekteb je bio jedna prostorija, u kojoj su učenici sjedjeli na podu, dok su na drvene klupe – peštahte smiještali svoje knjige. Mjesto u uglu bilo je rezervisano za učitelja. I ta jedna učionica koja je predstavljala školu bila je mala i neuslovna. Trebalo bi pomenuti i muliamhane, škole koje su pohađala isključivo djeca iz siromašnih muslimanskih porodica.¹²³

Nakon završenog mekteba, nadareni đaci su mogli da nastave svoje školovanje u medresi. Ova vrsta obrazovne institucije predstavljala je srednje i više obrazovanje, za razliku od mekteba, u kojima su se sticale osnove znanja.

Nastava je obavljana u grupama – halkama. Predmeti koji su se predavali bili su arapska gramatika, vjeronauka, logika. Od religioznih nauka u medresama su sticana znanja iz Kurana, islamska tradicija, šerijatsko pravo i dogmatika. Od racionalnih predmeta zastupljeni su bili predmeti islamska skolastička teologija, stilistika, retorika, logika i astronomija uz arapski jezik. Učenici su u boljim medresama imali i račun, crtanje, geometriju, opštu i tursku istoriju, zemljopis, gimnastiku. Poslije završenog školovanja u trajanju od 4 do 8 godina svršeni učenik je dobijao diplomu

¹²¹ Vaso Radović, *Ulcinj 1878–1914*, str. 49.

¹²² Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 169.

¹²³ Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 164.

– idžazet ili idžazetnamu. Nastava je počinjala poslije jutarnje molitve, školska godina je trajala od jeseni do ljeta. Udžbenici su bili isključivo pisani na arapskom, turskom ili persijskom jeziku, što je mnogim učenicima predstavljalo problem. Pored savlađivanja arapskog koji je bio obavezan, da bi stekli znanja iz drugih oblasti morali su da znaju i turski i persijski jezik.¹²⁴

Nastavni kadar imao je kao predavača muderisa, a ukoliko je medresa bila veća, sa većim brojem učenika, radio je i pomoćnik muderisa. Muderis je bio zadužen za uspjeh i vaspitanje učenika.¹²⁵

Broj učenika 1867. godine na sjeveru današnje Crne Gore koja je bila pod osmanskom vlašću, za ono vrijeme nije bio zanemarljiv. U 22 mekteba bilo je 1.025 učenika. Broj učenika nije opadao, što je veoma bitno s obzirom na političku situaciju tih krajeva, koja je bila obilježena čestim ratnim sukobima. Deceniju kasnije broj mekteba uvećan je na 35, a broj učenika na 1.435. U odnosu na popis učenika iz 1867. godine, ovo je predstavljalo povećanje za 38,7 %.¹²⁶

Rad predstavlja osvrt na prošlost, stagnaciju, a potom i na oživljavanje gradova, nekadašnjih slovenskih srednjovjekovnih trgova na prostoru današnje Crne Gore. Padom pod vlast Osmanlija došlo je do zamiranja i napuštanja tih trgova-gradova, od kojih su neki ponovo utvrđeni od strane osvajača zbog strateških ciljeva, dok su drugi razrušeni i opustjeli. Tako je ostalo i tokom XVI vijeka kada je Osmansko carstvo bilo na vrhuncu moći. Međutim, stoljeće kasnije, nakon poraza Osmanlija u ratovima protiv hrišćanskih sila, i ovi opustjeli gradovi se vraćaju u sferu interesovanja. Njihovim obnavljanjem, utvrđivanjem, smještanjem stalne turske vojske, naseljavanjem muslimanskog stanovništva počinje jedan novi period u životu okolnih hrišćanskih plemena. Od tada, ovi gradovi predstavljaju bedeme

¹²⁴ Isto, str. 165.

¹²⁵ Isto, str. 165.

¹²⁶ Dr Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore*, str. 165.

koji će čuvati osmansku vlast u našim krajevima sve do njihovog oslobođenja u Veljem ratu (1876–1878) i međunarodnog priznanja Crne Gore na Berlinskom kongresu iste godine.

Slika originalne Karte Crne Gore, autora Pavla Rovinskog, urađena u Sankt Petersburgu 1889. godine (Izvor: Nacionalna biblioteka Đurđe Crnojević Cetinje)

Literatura:

- Altug dr Ugur, „Institucije osmanske vlasti u Crnoj Gori“, *Crna Gora i Osmansko carstvo: iskustvo međudržavnih odnosa*, zbornik radova sa međunarodnog skupa, Podgorica 23–24. novembar 2015, Matica crnogorska, Podgorica, 2017.

-
- Andrijašević Živko, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, 2017.
 - Andrijašević Živko, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike, Podgorica, 2003.
 - Andrijašević M Živko, „Politička osnova kulta knjaza Nikole krajem 19. i početkom 20. vijeka“, *Istorijski zapisi*, br. 2, 202.
 - Babić dr Branko, *Spuž i njegova okolina od praistorije do 1879. godine*, Cetinje, 2007.
 - Bulajić Žarko, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878-1912)*, Titograd, 1959.
 - Inaldžik Halil, *Osmansko carstvo - klasično doba 1300-1600*, SKZ, Beograd, 1974.
 - *Istorija Crne Gore*, knj. 3, tom 1, grupa autora, Titograd 1975.
 - Jovanović Batrić i autori, *Kolašin*, Beograd, 1981.
 - Kovijanić Risto, *Pomeni crnogorskih plemena 14-16. vijek*, knjiga 2, str. 11.
 - Mušović Ejup, „Crnogorski muhadžiri“, *Istorijski zapisi*, god 39 (59), 1-2, 1986.
 - Prekić Adnan, *Islamska zajednica u Crnoj Gori 1918-1941, Istorijska istraživanja i zbirka dokumenata*, Podgorica, 2011
 - Radović Vaso, *Ulcinj 1878-1914*, Matica crnogorska, Ulcinj, 1997.
 - Radusinović S. prof. dr Pavle, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba*, knj. 2, Titograd, 1991.
 - Rovinski P. A., *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Geografija Istorija, Obod, Cetinje, 2004.
 - Rovinski Pavle, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom 1, reprint knjige iz 1888. godine, Obod, Cetinje, 2006.
 - Folić dr Zvezdan, *Istorija Muslimana Crne Gore 1455-1918*, knjiga 1, Matica muslimanska Crne Gore, Podgorica, 2013.
 - Hrabak dr Bogumil, *Nikšić do početka 19. vijeka*, Beograd, 1997.
 - Hrabak dr Bogumil, *Podgorica do početka 19. vijeka*, Beograd, 2000.
 - Šakotić Veljko, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama 1597–1877*, Nikšić, 1983.
 - Šakotić Veljko, *Tri vijeka nikšićke tvrđave (1701–2001)*, Nikšić, 2001

MINISTARSTVO VOJNO I POMOĆNI ORGANI KNJAŽEVINE I KRALJEVINE CRNE GORE

Srđa Martinović

Apart from the Montenegrin army as one of the key institutions of the Principality and the Kingdom of Montenegro in the fight for freedom and independence, in order to establish a modern military organization, it was necessary to organize the Ministry of War with auxiliary bodies and administration. The beginnings of the formation of the Ministry of War can be traced back to 1874 and the beginning of the continuous improvement of the military administration. The development of this administration created necessary conditions for the formation of the military judiciary, intelligence services, the quartermaster's department, machine gun units, military musicians, military diplomacy and other auxiliary and special bodies for the efficient functioning of the Montenegrin army.

Organizacija Ministarstva vojnog

Reformom državne uprave i Senata, 6. maja 1874. godine, dolazi do uvođenja kancelarija za obavljanje vojnih, finansijskih, prosvjetnih, unutrašnjih i spoljašnjih poslova. Na čelu tadašnje Knjaževske vojne kancelarije nalazio se upravitelj vojni sa titulom vojvode. Knjaževska vojna kancelarija nadležna

za vojne poslove brojala je mali broj službenika uglavnom školovanih artiljerijskih i pješadijskih oficira, ali i jedan broj lica koja nijesu imala nikakvu vojnu spremu osim bogato iskustvo stečeno u brojnim ratovima.

Već 8. marta 1879. godine dolazi do nove velike reforme državne uprave, kojom se ukida Senat, a uspostavlja Državni savjet, Ministarstvo i Veliki sud. U okviru Ministarstva, kako se zvala tadašnja državna uprava, funkcionisala su odjeljenja koja se smatraju pretečom sadašnjih ministarstava. Jedno od tih odjeljenja bilo je i Knjaževsko odjeljenje za vojne poslove na čijem čelu se nalazio ministar, koji je bio i član Državnog savjeta. Ubrzo će doći do transformacije ovog odjeljenja u Knjaževsko ministarstvo vojno koje je do 1903. godine bilo smješteno u prostorijama Biljarde, kada je za njegove potrebe podignut poseban objekat takođe u sklopu Biljarde.¹ Nakon izgradnje Vladinog doma u njega je premještena crnogorska vlada, pa i Ministarstvo vojno, koje je smješteno na drugi sprat prema zgradi tadašnjeg Crkvenog suda. Prvi sastav ovog Ministarstva sačinjavala su svega tri čovjeka na stalnoj službi: ministar – vojvoda, sekretar tj. zamjenik ministra – komandir i pisar, dok se na platnom spisku Ministarstva vojnog iz 1880. godine nalazilo 70 lica među kojima su bili viši i niži oficiri crnogorske vojske, perjanici, ekonomi, stražari, trubači itd. Narastanjem potreba efikasnog obavljanja posla, već 1883. godine na platnom spisku nalazi se skoro 100 lica različitog profila razmještenih na dužnosti širom tadašnje Crne Gore. Formiranjem Stajaće vojske 1895. godine broj zaposlenih u Ministarstvu vojnom značajno je proširen, uspostavljeni su kontakti sa inostranstvom, naročito oko obrazovanja vojnog kadra i nabavke adekvatnog oružja. Za te potrebe upućivane su razne misije Ministarstva vojnog u Italiju, Njemačku i druge države u cilju direktnog dogovora sa proizvođačima naoružanja.

¹ *Ministarstvo vojno – zbornik dokumenata (1879–1916)*, str. 6.

Prvi propis na nivou zakona koji je u cjelosti tretirao pitanje organizacije i ustrojstva Ministarstva vojnog, donijet je 19. decembra 1903. godine, pod nazivom „Zakon o ustrojstvu Ministarstva vojnog“ koji se sastojao od 28 članova. Zakonom je propisano da je Ministarstvo vojno najviša upravna vlast u zemlji koja „upravlja i administruje cijelom vojskom, svim njenim ustanovama i sredstvima zemaljske vojne snage“. Ministarstvo vojno se sastojalo od četiri odjeljenja: Opšte vojno, Artiljerijsko, Generalštabno i Administrativno i dvije zasebne organizacione jedinice: Blagajna i Registratura.² Na čelu svakog odjeljenja nalazi se načelnik u činu brigadira ili višeg oficira koji je neposredno odgovoran ministru vojnom. Na čelu Blagajne nalazio se blagajnik koji je mogao biti oficir ili činovnik građanskog reda, a Registraturom je upravljao mlađi oficir.³ Odjeljenja su se dijelila na odsijeke kojima su upravljali šefovi odsijeka, po pravilu, oficiri. Sva važnija pitanja rješavao je Vojni savjet kojeg je obrazovao ministar vojni, a sačinjavali su: ministar, komandant Stajaće vojske, svi načelnici odjeljenja, a po potrebi i šef odsijeka na čiji se odsijek odnosio posao. Sva rješenja Vojnog savjeta ministar je podnosio prijedlogom Knjazu gospodaru na rješenje i potvrdu.

I Opšte vojno odjeljenje imalo je tri odsijeka: Strojni, Sudski i Sanitetski. Pod Strojni odsijek spadalo je i vojno sveštenstvo.

II Artiljerijsko odjeljenje imalo je dva odsijeka: Strojni i Tehnički.

III Generalštabno odjeljenje imalo je tri odsijeka: Mobilizacioni, Statistički i Operativni.

IV Administrativno odjeljenje imalo je dva odsijeka: Ekonomski i Intendantski.⁴ U suštini, svaki šef odsijeka koji je najčešće bio u činu kapetana imao je jednog ili dva pomoćnika

² Isto, str. 270–271.

³ Isto, str. 277.

⁴ Isto, str. 271–273.

najčešće iz reda poručnika, a u Ekonomskom i Intendantskom odsijeku pomoćnici su mogli biti i činovnici građanskog reda. Prema ličnom sastavu Ministarstva vojnog iz 1903. godine u samom Ministarstvu radilo je oko 40 lica. Interesantno je da je već tada postojala hijerarhija tj. podjela akata ili podataka na povjerljiva i nepovjerljiva. Ova organizacija Ministarstva vojnog važila je sve do 1910. godine.

Nakon povraćaja Crne Gore na stepen kraljevine, došlo je do reorganizacije Ministarstva vojnog kada je 20. novembra (2. decembar) 1910. godine donijeta Uredba o ustrojstvu Ministarstva vojnog. Novom organizacijom Ministarstvo vojno se sastojalo od devet posebnih organizacionih jedinica: 1. Kabinet ministra vojnog, 2. Generalštabno odjeljenje, 3. Pješadijski odsijek, 4. Artiljerijsko-inženjerski odsijek, 5. Administrativni odsijek, 6. Sanitetski odsijek, 7. Sudski odsijek, 8. Registratura i 9. Pomoćni organi.⁵ Pomoćni organi bili su: Artiljerijsko-inženjerska inspekcija, Administrativni inspektor i Uprava vojnih radionica. Novom reorganizacijom uspostavljena je i funkcija pomoćnika ministra vojnog koji upravlja opštim unutrašnjim redom u Ministarstvu, posreduje između ministra i ostalog upravnog osoblja. Pomoćnik je ujedno bio i šef Kabineta ministra vojnog kojeg ukazom postavlja Kralj Gospodar.⁶ Imao je prava i vlast komandanta divizije – ako je brigadir i komandanta brigade – ako je komandir po činu.

U Kabinetu ministra vojnog, između ostalih, obavljali su se sljedeći poslovi koji se odnose na: a) komandovanje i upravu cijelom vojskom; vođenje računa o moralnom stanju vojske; proizvodstava, nagrade, odličja, raspored, penzije, ostavke; pribiranje podataka o ličnim odnosima i sposobnostima zaposlenih itd., b) pomoćnik ministra čuva pisma povjerljive prirode, otvara sva zvanična i službena pisma, signira ih na odjeljenja ili

⁵ Isto, str. 415.

⁶ Isto.

odsijeke, prolazeći prethodno proceduru zavoda osim povjerljivih pisama i depeša itd.⁷

Na čelu Generalštabnog odjeljenja nalazio se načelnik kojeg imenuje Kralj Gospodar po ličnom nahođenju. Načelnik Generalštaba referiše ministru vojnom ili Kralju Gospodaru u prisustvu ministra vojnog, odobrava nabavke i izdatke, čini prijedloge ministru o rasporedu generalštabnih putovanja, predlaže generalštabne oficire za vojne izaslanike, vodi računa o svim generalštabnim oficirima, vrši njihovo ocjenjivanje itd.⁸ U Generalštabnom odjeljenju pored šefova odsijeka nalazio se na službi i određeni broj generalštabnih oficira kao najškolovanijih i najsposobnijih u zemlji. U ratnim uslovima Generalštabno odjeljenje prelazilo je većim dijelom u sastav Vrhovne komande Kraljevske crnogorske vojske, kao i u štabove većih jedinica. U prvom Izvidničko-operativnom odsijeku u čiji je sastav ulazila i Uprava telegrafa obavljali su se poslovi: a) proučavanje i izrada organizacije i formacije vojske; izrada ratnih planova za svaki mogući slučaj; vođenje računa o moralu i materijalnom stanju vojske; b) proučavanje organizacije, formacije, dislokacije, nastave i cjelokupne ubojne spremlje stranih – susjednih i daljih država, izučavanje tih država sa vojno-geografskog, statističkog, administrativnog i fortifikacijskog gledišta itd; c) priprema oficira za generalštabnu službu, predlaganje slanja oficira u više vojne škole itd; d) izrada, umnožavanje i nabavka topografskih karata i planova.⁹ Drugi Mobilizacijski odsijek bavio se: izradom mobilizacionog plana; staranjem o prevoznim sredstvima za vojsku, rekvizicijom, komunikacijom, pozadinom, razmještanjem sredstava itd. Treći Statističko-istorijski odsijek u svom djelokrugu rada imao je: a) pribiranje i sređivanje brojnog stanja cijele vojske, izradu statističkih podataka o potrebnim sredstvima za

⁷ Isto, str. 416.

⁸ Isto.

⁹ Isto, str. 417.

vojsku itd; b) prebiranje, proučavanje i prikupljanje podataka za istoriju crnogorskih ratova, rukovanje ratnom arhivom i bibliotekom, kao i rukovođenje Vojnom štamparijom.¹⁰ Dakle, ovaj odsijek osim pripreme statističkih podataka, bavio se prikupljanjem podataka iz vojne istorije Crne Gore, objavljivanjem istih i vodio brigu o pamćenju crnogorskog ratovanja i stradanja na čemu se umnogome i temeljio moral crnogorske vojske.

Pješadijski odsijek kao samostalna organizaciona jedinica bavio se: a) usavršavanjem, organizacijom, donošenjem svih propisa kod pješadije, mitraljeskih odjeljenja, izvidničkih četa, žandarmrije, dvorske straže, vojne muzike, vojničkih škola i pripremnih kurseva i svih drugih jedinica i oblasti vojnog života; b) vođenjem računa o jedinstvenom obrazovanju, vaspitanju, disciplini, tumačenju propisa, takođe o opremi, naoružanju itd; c) izradom opšteg godišnjeg plana nastave i vježbe, izradom nastavnih planova za škole, zavode i kurseve, kao i nadzorom i rukovođenjem vojničkim vježbama pri osnovnim vježbama i gađanju u srednjim školama.¹¹ Ovaj odsijek starao se o pravnom i organizacionom uređenju jedinica, njihovim obrazovnim i profesionalnim sposobnostima kroz vježbe, nastavu i drugu vrstu kurseva i nastave.

Artiljerijsko-inženjerski odsijek je, takođe, bio samostalna organizaciona jedinica koja je svoju nadležnost imala nad: a) artiljerijom, inženjerijom, vojnim radionicama, utvrđenjima, skladištima itd; b) snabdijevanjem vojske, tvrđava i skladišta oružjem, oružnim priborom, municijom, prevoznim sredstvima itd; c) nabavkom municije, konja, alata, materijala itd; d) građenjem i opravkom svih vrsta vojnih objekata, uključujući i utvrđenja, kupovinom zemljišta i zgrada za potrebe vojske. Ovaj odsijek imao je široku oblast nadležnosti, koja je nekada podrazumijevala i staranje o rješavanju personalnih pitanja kao što je bio slučaj sa

¹⁰ Isto.

¹¹ Babić, Branko, „Crnogorska vojska 1878–1912. godine“, *Pobjeda*, 30. septembar 1979, str. 14.

stražarskim osobljem pojedinih slagališta.¹² U ovom odsijeku službovali su oficiri i građanski činovnici koji su posjedovali specifična znanja i vještine, prije svega artiljerijski, građevinski i inženjerijski oficiri koji su za ove potrebe školovani na ondašnjim visokim prestižnim vojnim školama u Italiji, Francuskoj, Turskoj, Rusiji i Austriji. Artiljerijsko odjeljenje je preko svojih artiljerijskih oficira vršilo povremene inspekcije vojnih skladišta o čemu su podnosili detaljne izvještaje načelniku odjeljenja.¹³ Staralo se o vođenju i posjedovanju tačnih spiskova baterija i artiljerijskog naoružanja, kao i o bilo kakvim promjenama u baterijama o čemu je dobijalo izvještaje od područnih baterija.¹⁴

Administrativni odsijek kao samostalna organizaciona jedinica u svom djelokrugu rada imao je: a) izradu predračuna potrebnog novca za plate, sastavljanje vojnog budžeta, izdavanje plata personalu Ministarstva vojnog, Vojsci i ostalim koji rade za njihove potrebe, rukovanje vojničkim i invalidskim fondom itd; b) izradu predračuna o potrebnoj hrani i opremi za vojsku, popunjavanje magacina svim potrebnim sredstvima u skladu sa spiska koji dostavlja generalštab; c) nadzor nad magacinima i skladištima, kao i nad intendantskim osobljem njihove uprave itd; d) naređivanje prijema u skladišta, izdavanje odjeće i obuće, sastav predračuna za nabavku ogrijeva, osvjetljenja, kancelarijskog i kasarnog materijala itd. Prema djelokrugu rada ovog odsijeka vidi se da su u njemu bile objedinjene i finansije i logistika crnogorske vojske, a u njemu su službovala, osim oficira i podoficira, i lica sa tehničkom i finansijskom spremom. U Administrativni odsijek slivao se novac od prodaje naoružanja iz vojnih slagališta.¹⁵

¹² DACG, Ministarstvo vojno, Artiljerijsko odjeljenje, G-dinu oficiru Savu Dabanoviću od 8. januara 1907.

¹³ DACG, Ministarstvo vojno, Artiljerijsko odjeljenje, f. 8, Izvještaj kape-tana J. Martinovića o inpekciji Spušskog slagališta 7. maja 1907.

¹⁴ DACG, Ministarstvo vojno, Artiljerijsko odjeljenje, f. 8, G-dinu Poručniku R. Labanu od 7. maja 1907.

¹⁵ DACG, Ministarstvo vojno, Artiljerijsko odjeljenje, f. 8, G-dinu Savu Dabanoviću artiljer. oficiru od 9. januara 1907.

Kao šesta organizaciona jedinica funkcionisao je Sanitetski odsijek koji se starao o održavanju zdravlja u vojsci, snabdijevanju vojnih bolnica, ambulanti, marvenih bolnica ljekovima i drugim sanitetskim materijalom. Iz ovog odsijeka upravljalo se sanitetskim zavodima i slagalištima, vršila se obuka, priprema ali i kontrola cijelog sanitetskog osoblja koje je bilo razmješteno po jedinicama, vojnim bolnicama i drugim vojno-sanitetskim objektima. Takođe, ovaj odsijek bio je zadužen za održavanje kontakta sa Crvenim krstom, o čijem radu je i vodio računa. Na čelu ovog odsijeka nalazio se vojni ljekar u činu komandira crnogorske vojske. Iako je Crna Gora imala oskudna sredstva, zahvaljući promišljanju tadašnjeg dvora i Ministarstva vojnog uspjela je da odškoluje vrsne doktore koji su diplome stekli u Beču, Bazelu, Švajcarskoj, Napulju, Petrogradu, Njemačkoj itd. Veliki dio njih dao je ogroman doprinos organizovanju sanitetske službe Kraljevske crnogorske vojske, služeci kako u miru tako i u ratu na bojištu, neki od njih su kasnije postali generali itd.

Sedma jedinica Ministarstva vojnog bio je Sudski odsijek koji se bavio vojno-sudskim poslovima, kontrolom nad vojnim sudstvom i isljednicima, donošenjem planova rada, izradom propisa u domenu vojnog sudstva, davanjem pravnih savjeta, kontrolom njihovog rada itd. Ovaj odsijek zapravo je vodio računa o djelovanju ukupnog vojnog sudstva.

Registratura Ministarstva vojnog obavljala je poslove prijema, slanja pisama, njihovom prepiskom, vođenjem evidencije i čuvanjem arhive. Evidencija povjerljive prepiske vođena je u Kabinetu, a ne u Registraturi.¹⁶ Radilo se o svojevrsnoj Vojnoj pošti sa djelovima Vojne arhive u kojoj su radili precizni i marljivi pisari, prepisivači i poslužitelji, kojima je rukovodio vojno-građanski činovnik III ili IV klase.

¹⁶ Babić, Branko, „Crnogorska vojska 1878–1912. godine“, *Pobjeda*, 30. septembar 1979, str. 14.

Posljednja, deveta organizaciona jedinica bila je Pomoćni organi. U prvom dijelu funkcionisala je Artiljerijsko-inženjerska inspekcija koja je vršila lični pregled artiljerijskih i inženjerskih slagališta oružja i municije, kao i trupa. Inspekcija je referisala ministru, ali i davala prijedloge koji su se odnosili na nastavu, obuku, vaspitanje, disciplinu, ispravnost održavanja i postupanja po jedinicama tj. vršila inspekciju cjelokupne borbene gotovosti i spremlje osoblja i materijala cjelokupne artiljerije i inženjerije crnogorske vojske.¹⁷ Ova inspekcija obavljala je poslove inspekcije vojske, a u njoj su radili iskusni viši oficiri – inspektori od najvećeg povjerenja za državu i Dvor. Drugi dio bio je administrativni inspektor koji je sprovodio nadzor i pregled osoblja svih jedinica II klase i intendantskih slagališta, a u vezi sa disciplinom, spremnošću, kvalitetom itd, tj. vršio inspekciju potpune borbene gotovosti i spremlje sveg osoblja i svih intendantskih materijala.¹⁸ U ovom inspektoratu možemo vidjeti i djelove vojno-revizorske djelatnosti. Treći dio Pomoćnih organa bila je Uprava vojnih oružnih radionica koja je vršila nadzor nad radom, redom i poslovanjem svih starješina i mlađeg osoblja u svim vojnim radionicama, kako glavnoj, tako i divizijskim i brigadnim vojnim oružnim radionicama.¹⁹

Sa ovim ustrojstvom Ministarstva vojnog, Kraljevina Crna Gora je dočekala balkanske i svjetski rat ali i sopstveni kraj. Upravo iz tog razloga smo pokušali što detaljnije rekonstruisati njegovu strukturu.

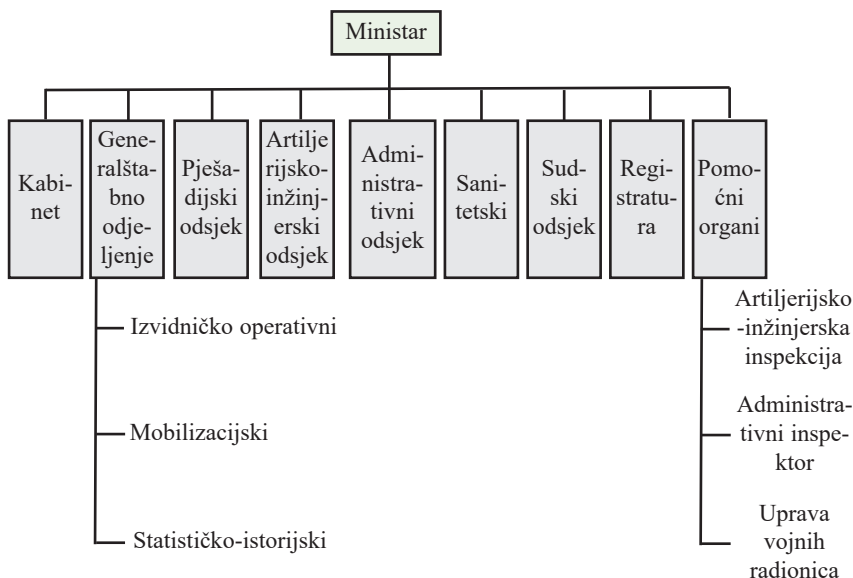
Rad Ministarstva vojnog, pored glavnih propisa, uređen je bio i Naredbom o radu i redu. Ovom naredbom uređen je bio način rada u Ministarstvu, prema kojem je radno vrijeme počinjalo u 8 časova, a trajalo do 12 i od 15 do 18 časova u ljetnjem periodu, a

¹⁷ Isto.

¹⁸ *Ministarstvo vojno – zbornik dokumenata 1879–1916*, str. 423.

¹⁹ Isto.

Ministarstvo vojno Kraljevine Crne Gore

Organizaciona struktura Ministarstva vojnog 1910. godine

od 14 do 17 časova u zimskom periodu.²⁰ Radni dan tekao je prema utvrđenom tempu - prvo su akti stizali kod pomoćnika ministra koji ih je do 9 časova morao „izaslati“ šefovima odjeljenja ili odsijeka. Šefovi odjeljenja i odsijeka „izučavali“ su akte i do 11 h pripremali odgovore za one akte koji nijesu morali ići ministru vojnom.²¹ U periodu od 11 do 11.30 ministar vojni je primao akte, koji su nakon toga išli u Registraturu na zavođenje, osim povjerljivih akata. Ministar vojni primao je stranke u toku dva dana, dva puta po pola sata i to u periodu od 11.30 do 12 i od 16.30 do 17 časova.²² Za ona pitanja koja bi pomoćnik ministra odredio kao hitna, šefovi odsijeka mogli su referisati ministru

²⁰ DACG, MV, Kabinet – povjerljiva akta, f. 3, akt od 9. jula 1911.

²¹ DACG, Arhiva brigadira Iva Đurovića, br. 2.

²² Isto.

vojnomo u bilo koje vrijeme.²³ Ipak, sva lica na radu u Ministarstvu vojnom nijesu se pridržavala navedene naredbe, što je imalo za posljedicu da ministar vojni izda naredjenje svim divizijskim i brigadnim komandama o kancelarijskom radu.²⁴ Primijećeno je da mnoga lica na radu u Ministarstvu vojnom „ne dolaze u određeno vrijeme, kao i da poslije dolaska na dužnost pod raznim izgovorima napuštaju i šetaju po pjacama i sjede po kafanama“.²⁵ Bilo je i slučajeva da pojedini oficiri ne dolaze na svoje dužnosti bez opravdanja ili prijeke potrebe.²⁶ Naredbom od 30. maja 1911. godine propisano je da se zapošljeni u Ministarstvu ne smiju udaljavati sa radnog mjesta za vrijeme radnog vremena, osim u slučajevima službene ili prijeke potrebe. Za kršenje ovog naredjenja bilo je predviđeno strogo kažnjavanje. U cilju bolje povezanosti Ministarstva vojnog, u avgustu 1912. godine uveden je telefon, a pravo na njegovo korišćenje imali su ministar i načelnik.²⁷ Ministarstvo vojno imalo je zimsko i ljetnje dvokratno radno vrijeme. U periodu od 6. maja do 14. septembra na snazi je bilo ljetnje radno vrijeme od 8h do 12h i od 15h do 18h. Zimsko radno vrijeme važno je od 14. septembra do 6. maja a počinjalo je u 8h do 12h i od 14 do 17h. Podređeni su bili obavezni boraviti u kancelarijama ne samo u predviđenom radnom vremenu, već sve dokle u kancelarijama borave njihove starješine. U ovim slučajevima potčinjeni su imali mogućnost izlaska iz kancelarije u slučaju prijeke potrebe i po odobrenju starješina. Ministar vojni, Ivo Đurović donio je naredbu o radnom vremenu i njegovom poštovanju 22. jula 1911. godine. Interesantno je da je

²³ Isto.

²⁴ DACG, MV, PO, 1911, f. 5. br. reg. 1984, o. br. 369, akt od 30. maja 1911. godine.

²⁵ Isto.

²⁶ DACG, MV, Artiljerjsko-inženjerijski odsijek, 1911, br. reg. 1530, o. br. 363, akt od 16. marta 1911. godine.

²⁷ DACG, MV, Kabinet, 1912, f. 5, br. reg. 6195, br. kab. 931, akt od 12. avgusta 1912. godine.

ministar vojni Janko Vukotić naredbom od 14. decembra 1911. godine zabranio okupljanje u vojnim kancelarijama osim u slučaju službenih poslova. Prije odlaska u drugu kancelariju bilo je potrebno prijaviti dolazak i dobiti dozvolu šefa dotične kancelarije.²⁸ Na izvršenje ove naredne najstrože se imalo paziti. U slučaju mobilizacije rad, u Ministarstvu vojnom bio je organizovan na način da se mora nesmetano odvijati. Predviđeno je bilo da u tom slučaju u Ministarstvu ostaje načelnik, jedan sekretar ili pisar i potreban broj poslužitelja i to mladići ili starci koji ne potpadaju pod vojnu obavezu. Slično je bilo regulisano i kod oblasnih sudova u kojima su morali ostati po dvojica sudija i jedan sekretar ili pisar sa potrebnim brojem poslužitelja, a u Velikom sudu po jedan dežurni sudija i sekretar. Sve ostalo činovništvo raspoređivano je u svoje jedinice pod oružjem i u uniformi. U slučaju mobilizacije, zanatlije (kovači, pećari, crevljari, kasapi, terzije, drvodelje, kočijaši itd) nijesu se pozivali u redovnu vojsku već u ostajali na svoja mjesta i na puno raspoloženje vojnim i upravnim vlastima za vršenje raznih vojničkih poslova kao vojnici intendanture ili pionirskih četa.²⁹

Vojno-obavještajni element

Obavještajna aktivnost poznata je još od najstarijih vremena drevnih civilizacija i antičkih naroda. Prvi zapis na glinenoj pločici prije četiri hiljade godina odnosi se na prvog poznatog preteču, obavještajca Banuma iz države Mavi na rijeci Eufkrat, koji javlja svom vladaru da je primijetio sumnjive svjetlosne signale u neprijateljskom selu³⁰. Smatra se da je jedna od najstarijih

²⁸ Istorijski institut Crne Gore, Arhiva Ilije Hajdukovića, f. 86, Naredba ministra Vukotića o zabrani okupljanja oficira u kancelarijama Ministarstva osim u slučaju službene potrebe od 1. decembra 1911. godine.

²⁹ *Ministarstvo vojno – zbornik dokumenata (1879–1916)*, str. 474–475.

³⁰ Bajagić, Mladen, *Špijunaža u XXI veku – Savremeni obavještajno-bezbednosni sistemi*, Marso, Beograd, 2010, str. 12.

ljudskih djelatnosti, upravo interesovanje o drugima, koja će se razvijati sve do današnjih dana. Obavještajna aktivnost je nesumnjiva potreba svakog vladara koji na osnovu informacija donosi ključne odluke od kojih zavisi sudbina zajednice. Razvoj vojno-obavještajnog elementa u Crnoj Gori može se posmatrati u dvije faze.

Prva faza – predstavlja neinstitucionalizovani period, kada nije postojala posebna institucija koja se bavila obavještajnim poslovima, već su ih obavljali najpouzdaniji vladarevi ljudi, a nekada je i vladar lično rukovodio obavještajnom mrežom. Duboki su korijeni vojnoobavještajnih poslova na teritoriji Crne Gore. Mogu se pratiti još u XI vijeku od vremena Vojislavljevića, koji su preko trgovaca, putnika i svojih ljudi dobavljali dobro čuvane tajne drugih zemalja, koje su najčešće koristili u borbi protiv Vizantije, preko Tajnog vijeća koje su imali Balšići do obavještajne mreže po mletačkom modelu dinastije Crnojevića. Za vrijeme crnogorskog vladikata, takođe, je postojala obavještajna mreža organizovana za potrebe odbrane od Otomanske imperije. Dolaskom Petrovića na crnogorski prijesto počinje institucionalizacija i organizacija državne uprave. Pojedine institucije kao npr. Perjanici i Gvardija osnovani za vrijeme Petra II Petrovića-Njegoša (1831. godine) bavili su se, između ostalog, i obavještajnim poslovima. Za Petra II je karakteristično da je imao razgranatu mrežu u susjednim državama. Dugogodišnji šef jednog od punktova bio je Vule Perović. Knjaz Danilo je od svog prethodnika naslijedio obavještajnu mrežu u kojoj je najaktivniji bio najpoznatiji crnogorski obavještajac Gligo Vulev Perović. Perović je uspio da se infiltrira u konzulat u Skadru i stvori obavještajnu mrežu saradnika u svim konzulatima. Zahvaljujući njegovim izvještajima, na Cetinju su imali precizne podatke o turskim namjerama, vojnim snagama i držanju albanskih plemena.³¹ On

³¹ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga V, str. 983–984.

je politički i obavještajno djelovao i među albanskim katolicima, kod kojih je imao mrežu povjerenika.³² Aktivnosti koje je obavljao Gligo Perović prikupljajući podatke o oružanim snagama i njihovim namjerama mogu se okarakterisati kao klasični vojno-obavještajni rad.

Druga faza predstavlja period uspostave institucija konkretno zaduženih za obavljanje vojnoobavještajnih poslova. Nakon smrti svog strica 1860. godine, Nikola nasljeđuje njegov prijesto, ali i njegove neprijatelje, dokaz je atentant na knjaza. Knjaz Nikola 1874. godine formira Kancelariju za vojne poslove u okviru uspostavljanja nove državne uprave. U okviru ove uprave organizovani su vojni poslovi, ali i povjerljive aktivnosti za potrebe crnogorske države. Već 1879. godine dolazi do formiranja Ministarstva. Ono je imalo političke pogranične komesarijate na granici prema Kosovskom, Novopazarskom sandžaku, BiH i Albaniji, a zaduženi su bili za propagandni i obavještajni rad.³³ Unutar Ministarstva inostranih poslova počinje da se organizuje spoljna obavještajna djelatnost u okviru Političkog odsijeka koji je između ostalog bio nadležan za: povjerljive poslove, čuvanje i prevođenje šifara, uputstva i diplomatsku prepisku, pregled štampe i informacija kao i davanje uputstava personalu. U ovom odsijeku organizovani su obavještajni poslovi, kriptazaštita, usmjeravanje, provjera i bezbjednosna zaštita ljudstva. U okviru Ministarstva vojnog postojalo je Generalštabno odjeljenje koje je, između ostalog, bilo zaduženo da prikuplja informacije o drugim armijama, sređuje te podatke i proučava strategije.

Reformom državne uprave 1874. godine uspostavljena je Kancelarija za vojne poslove, koja će 1879. godine prerasti u Ministarstvo vojno. U Ministarstvu vojnom su se bavili i prikupljanjem podataka i informacija o susjednim vojskama, njihovom

³² Isto, str. 984.

³³ *Ministarstvo inostranih djela*, Zbornik dokumenata 1879–1915, str. 8.

razmjesta, snazi, ustrojstvu i rukovodstvu. Međutim, usljed brojnih ratova, do formiranja posebnog organa koji je bio zadužen za vojnoobavještajne poslove došlo je 1903. godine. Zakonom o ustrojstvu Ministarstva vojnog od 6. decembra (po novom 19. decembra), na Nikoljdan 1903. godine, članom 20 formiran je Statistički odsjek Ministarstva vojnog, koji je bio zadužen da pribira i sastavlja sve podatke, na osnovu kojih bi bilo moguće sastaviti ratni plan.³⁴ Dužnost Statističkog odsijeka bila je:

1. proučavanje države i njoj susjednih predjela sa gledišta vojnog dejstva;
2. pribiranje sigurnih podataka o razmjesta, brojnoj snazi i opštoj spremi susjednih vojski;
3. rukovodstvo neophodnim potrebnim izviđanjem i sređivanjem svih otuda dobijenih podataka;
4. vođenje službenih spiskova generalštabnih oficira.³⁵

Iz navedenog se vidi da se nesumnjivo radilo o klasičnoj vojno-obavještajnoj službi sa konkretnim obavezama i dužnostima.

Uredbom o Formaciji cjelokupne vojske Knjaževine Crne Gore od 20. avgusta 1908. godine, Statistički odsjek preimenovan je u Statističko-istorijski odsjek, a njegovi poslovi prešli su u nadležnost Izvidničko-operativnog odsijeka. Izvidničko-operativni odsjek bio je zadužen za obavljanje vojnoobavještajnih poslova. Njegovo sjedište je u početku bilo u posebnom dijelu Biljarde, a kasnije u Vladinom domu na Cetinju. Novom Uredbom o ustrojstvu Ministarstva vojnog Kraljevine Crne Gore od 20. novembra 1910. godine ponovo su precizirana zaduženja ovog Odsijeka, pojedina od njih bila su:

1. proučavanje organizacije, formacije, dislokacije, nastave i cjelokupne ubojne spremlje stranih – susjednih i daljih država i sređivanje tih podataka;

³⁴ Babić, Branko, „Crnogorska vojska 1879–1912. godine“, *Pobjeda*, 19. septembar 1979, str. 14.

³⁵ *Ministarstvo inostranih djela, Zbornik dokumenata 1879–1915*, str. 273.

2. izučavanje susjednih država sa gledišta vojno-geografskog, statističkog, administrativnog i fotifikacijskog;

3. sljedovanje za vojnim razvićem stranih država u cilju usavršavanja naše vojske, slijeđenje za unutrašnjim političko-ekonomskim stanjem njihovim;

4. sprema oficira za generalštabnu službu, priređivanje i rukovođenje putovanja generalštabnih oficira, predlaganje oficira za odašiljanje u više vojne škole u inostranstvu radi usavršavanja;

5. izrada, umnožavanje i nabavka topografskih karata itd.³⁶

Takođe, unutar crnogorske vojske postojali su izviđači čiji je zadatak bio osmatranje terena, ulaženje duboko u neprijateljske linije i dostavljanje podataka o neprijateljskim jedinicama i njihovim pokretima. Kralj Nikola je i lično koordinirao radom sopstvenih obavještajnih mreža domaćih i stranih povjerenika. Često o tim aktivnostima nije nikog obavještavao, tako da je većina imena ostala tajna. Po njegovim instrukcijama i maršali dvora su organizovali određene obavještajne aktivnosti. Može se reći da je kralj nezvanično imao ličnu službu bezbjednosti kojom su rukovodili njegovi najpouzdaniji ljudi, često paralelno sa drugim funkcijama, tako da je tadašnja Crna Gora imala razgranatu mrežu obavještajaca u zemlji i inostranstvu.

Ovakav vojni obavještajno-bezbjednosti aparat djelovao je do 1918. godine kada prestaje državni kontinuitet.

Vojno pravosuđe

Kako do 1910. godine nije bilo propisa koji bi u potpunosti uređivali rad vojnih sudova i uopšte vojno-sudske materije, prestupima i krivičnim djelima u crnogorskoj vojsci sudilo se od slučaja do slučaja, po ustaljenoj, ali ne i jedinstvenoj praksi, sa

³⁶ Isto, str. 417.

djelimičnim oslanjanjem na civilne propise o krivičnom postupku i dio propisa koji je uređivao vojnu materiju. Pored Uredbe iz 1871. godine koja je imala određene disciplinske odredbe, ona iz 1875. godine posvetila je veću pažnju disciplini u crnogorskoj vojsci. Za određene vojne krivice bile su predviđene kazne globama i zatvorom. Ovim propisom bilo je uređeno postupanje komandanata bataljona prema svojim potčinjenim kojima su imali „rukovoditi k napretku i redu junačkom“, a imali su „biti na oprezu svoga zadatka i svojih dužnosti“ jer bi u suprotnom bili odgovorni po „strogo vojničkoj“.³⁷ Oficirima koji bi prvi put izrazili neposlušnost u svojoj dužnosti određivana je kazna zatvora u trajanju od osam dana, u slučaju da se ovo drugi put ponovilo ona se povećavala na 15 dana, a u slučaju trećeg ponavljanja o ovome se izvještavala vojna uprava koja je dalje odlučivala o vrsti sankcija. Zatvorske kazne bile su predviđene i za one koji bi prodali revolver van granica Crne Gore (dva mjeseca) i za one koji bi „iz kakovg inata“ predali oružje komandiru (mjesec dana). Novčane kazne bili su predviđene za najveći broj prestupa nižih oficira i kretale su se od 1 fiorina za lakše prestupe do 20 fiorina za težu vojnu krivicu. Cjelokupna sredstva od globaljenja opredjeljivana su za nabavku ratnog materijala. Disciplinski dio Uredbe iz 1875. godine regulisao je:

1. koji vojnik koji ne dođe na poziv „u front“ (skup) da se kazni globom od 2 fiorina;
2. kojemu vojniku oružje ne bude čisto, kazniće se globom od fiorina 1;
3. koji vojnik u front dođe bez puške, da se kazni sa 2 fiorina globe;
4. koji vojnik ne nosi breme ili ne ide po breme, a krenuo je od svoje kuće na put duži od 2 sahata bez puške da se globi sa 1 fiorinom;
5. koji bi vojnik pošao preko naše granice u tuđu zemlju, a bez

³⁷ *Pedeset godina na prijestolu Crne Gore*, str. 63.

puške, da se globi sa fiorina 4;

6. koji bi vojnik zadržao kod kuće pokvarenu pušku i ne ponio je na popravku u fabriku, da se kazni sa 2 fiorina globe;

7. kojemu vojniku izgori puška, a ne ponese je u fabriku da mu se opravi – globiće se sa 4 fiorina;

8. koji bi se vojnik usudio da iz kakvog inata preda komandiru svoje oružje, kazniće se globom od 20 fiorina i zatvorom u tamnicu mjesec dana;

9. koji je Crnogorac kupio revolver ili ga po sada kupi, pa ga proda preko granice, kazniće se globom od 20 fiorina i suviše onoliko novca za koliko je revolver ovdje kupio i sa dva mjeseca tamnice;

10. koji bi se vojnik ogriješio o uredbu vojne posluge, koja svakome određuje njegov red, kazniće se sa 20 fiorina globe, proći će između fronta svoje čete i opet će istu poslugu morati izvršiti.³⁸

Vojnim vlastima od 1875. godine stavljene su i neke nadležnosti civilne prirode kao što je: nadzor nad svim građevinama i popravkama – crkava, škola, mostova, puteva, vojnih magacina, zatim regulisanje rijeka i potoka, čuvanje šuma i drugi poslovi ali i nadzor nad redom pri održavanju skupova.³⁹

Za vojnu krivicu sudili su vojno-sudski organi bataljona ili brigade obrazovani za potrebe rješavanja konkretnog slučaja. Manje sporove i disciplinske prestupe među vojnicima i nižim oficirima rješavali su komandiri čete, komandanti bataljona ili brigade. Veće krivice u vojsci, naročito počinjene od strane oficira, rješavale su vojne komisije, a potom i vojni sudovi osnovani od strane ili po odobrenju ministra vojnog.⁴⁰ Ove vojne komisije i vojni sudovi bili su sastavljeni uglavnom od viših oficira tj. komandira i brigadira. Predmeti isljeđivanja, izviđanja i

³⁸ Privatna arhiva serdara Janka Vukotića.

³⁹ *Pedeset godina na prijestolu Crne Gore*, str. 64.

⁴⁰ Babić, Branko, „Crnogorska vojska 1879–1912“, *Pobjeda*, nedjelja 30. septembar 1979, str. 14.

vođenja sudskog postupka bili su raznovrsni. Ovi sudovi rješavali su razne vrste sporova koji su naročito postajali brojni donošenjem Ustava. Sporovi su se uglavnom odnosili na: nošenje oružja, neuredno vršenje vojničke dužnosti, dodjele odlikovanja, činova, upisa u vojničke škole, neregularnih odlazaka na rad u inostranstvo itd.⁴¹

Koliko je crnogorskome vojniku bilo važno odlikovanje koje je predstavljalo njegovo junaštvo, možda najbolje govori činjenica da su u cilju istraživanja po osnovama žalbi osnivane posebne komisije za procjenu junaštva koje su sačinjavali komandanti jedinica i četni oficiri. U takvom vojno-sudskom sistemu sudovi su bili privremeni *ad hoc* karaktera, a postojali su bataljonski i brigadni sudovi, a po potrebi i posebni vojni sudovi i komisije formirane naredbom ministra vojnog.⁴² Kazne su bile novčanog tipa (globa) i fizičke (šibikanje), zatim opomena i ukor, a znatno rjeđe sprovedene su kazne kao što je razmjestaj u drugu jedinicu, oduzimanje čina. Kasnije je sprovedenje fizičkih kazni zamijenjeno kaznom zatvora. Bataljonski i brigadni sudovi rješavali su manje sporove, tako da su bili nadležni za izricanje manjih kazni kao što je novčana kazna, opomena ili zatvor, dok su vojni sudovi donosili teže kazne u koje spada i fizičko kažnjavanje pred vojnim strojem – šibikanje.⁴³ Bataljonski i brigadni sudovi vodili su protokole u koje su unosili sve vojničke davije i globe, kao i sve sporove vezane za sječu šume itd. Bataljonski sudovi su nekoliko puta godišnje dostavljali komandantima brigada, a komandanti brigada ove protokole dostavljali su Ministarstvu vojnom jednom godišnje svakog Đurđevdana (6. maja). Crnogorski vojnik i uopšte Crnogorac po karakteru nije podnosio nepravdu, a još manje

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

⁴³ Isto; Ovaj vid kažnjavanja sprovodio se rijetko i to najčešće u slučaju krađa i smatran je najvećom sramotom (prim. autora).

kažnjavanje, što je često dovodilo do brojnih žalbi na presude provostepenih sudova, a ta nezadovoljstva su prelazila i u neformalni dio tako da je bilo slučajeva da su pojedini vojnici, samo zato što su smatrali za veliku sramotu izricanje opomene, izvršavali samoubistvo.

Ovi sudovi susrijetali su se s raznim predmetima i slučajevima, a naročito su bili aktivni u periodu ustavnih borbi 1906-1909. godine. Sudilo se vojnicima, oficirima, kao i brigadirima i komandantima najviših vojnih jedinica. Neki od najvažnijih problema u crnogorskoj vojsci bili su: štrajk radnika Vojne-oružne radionice na Rijeci Crnojevića 1895-96. godine, bunt pitomaca Podoficirske škole u Podgorici 1906. godine, neredi u Kučkom bataljonu 1906. godine i Drobnjačkom bataljonu 1907. godine, kao i presuda Velikog vojnog suda brigadiru Lazaru Sočići 1908. godine i Oficirska afera 1914. godine.

Institucionalne i organizacione pretpostavke za razvoj vojnog sudstva postavljene su formiranjem Sudskog odsijeka 1903. godine Zakonom o ustrojstvu Ministarstva vojnog. Sudski odsijek bio je treći odsijek u sastavu Opšte vojnog odjeljenja. U njegovu nadležnost spadala je kontrola svih vojničkih davija koje se rješavaju na bataljonskim i brigadnim sudovima.⁴⁴ Ovaj odsijek vršio je postupak isljeđivanja i daljeg referisanja svih vojničkih sporova, koji ne spadaju u nadležnost bataljonskih i brigadnih sudova. Odsijek se starao i o izradi prijedloga vojnosudskih propisa, kao i o sastavljanju uputstava za rad bataljonskih i brigadnih sudova, zatim o kontroli vojničkih globi, prikupljanju novca od njih i sprovođenju novca sa tačnim računima blagajni.⁴⁵ Do preuređenja Sudskog odsijeka došlo je 1910. godine donošenjem nove Uredbe o ustrojstvu Ministarstva vojnog. Od 1910. godine Sudski odsijek funkcionisao je kao sedma zasebna organizaciona jedinica Ministarstva vojnog, a

⁴⁴ *Ministarstvo vojno – zbornik dokumenata (1879–1916)*, str. 272.

⁴⁵ Isto.

njime je rukovodio šef u činu komandira vojno-sudske struke. Sa proširenim nadležnostima Sudski odsijek bio je zadužen za: vojno sudstvo u pogledu kontrole o primjeni disciplinskog kažnjavanja od strane starješina u vojsci i vojnih sudova, isljeđenju svih vojničkih sporova koji ne pripadaju disciplinskim ili vojnim sudovima. Bavio se izradom prijedloga o izmjenama i dopunama vojno-sudskih propisa. Sudski odsijek davao je mišljenja kroz pravne savjete prilikom izrade uslova za ugovore koji se odnose na nabavku za vojsku, a zastupao je vojne vlasti u sporovima kod građanskih sudova. Interesantno je da je od 1910. godine u nadležnost Sudskog odsijeka spadala i odluka o ženidbi oficira.⁴⁶

Na razvoj vojnog sudstva najviše je uticalo donošenje Zakona o ustrojstvu vojnih sudova za Knjaževinu Crnu Goru, 31. avgusta 1910. godine. Ovim zakonom izvršena je prva profesionalizacija vojnog sudstva crnogorske vojske. Sudsku vlast u crnogorskoj vojsci vršili su vojni sudovi i to: divizijski sud u prvostepenom postupku i Veliki vojni sud u drugostepenom postupku, a po potrebi obrazovali su se i prijeki vojni sudovi.⁴⁷ Sjedište Velikog vojnog suda je na Cetinju, a svaka divizija obrazuje svoj divizijski sud koji nosi ime, sjedište i broj te divizije. Tako su u crnogorskoj vojsci 1910. godine postojala četiri divizijska suda, a nakon 1913. godine oformljena su još dva pri novoformiranim divizijama na novooslobođenim teritorijama nakon balkanskih ratova. Pored navedenih, pri svakoj diviziji postojali su i sudovi časti za očuvanje vojničkih vrlina, časti i dostojanstva u oficirskom koru. Članove suda časti biraju oficiri dotične divizije na period od godinu dana.

Veliki vojni sud sudi u prvom i posljednjem stepenu svim oficirima čina višeg od kapetana, kao i svim vojno-građanskim činovnicima višeg ranga. Ovaj sud rješava i konačno odlučuje u

⁴⁶ Član 25, *Uredba o ustrojstvu Ministarstva vojnog*, 1910.

⁴⁷ *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knj. IV, str. 1119.

drugostepenom postupku o svim žalbama na odluke divizijskog suda.⁴⁸

Pod jurisdikciju divizijskog suda potpadaju sva vojna lica na teritoriji jednog divizijskog okruga. Sukob između vojnih sudova u vezi nadležnosti nad počinjenim krivičnim djelom odlučuje ministar vojni.⁴⁹ Pitanje nadležnosti između vojnih i građanskih isljednih vlasti i vojnih sudova, s jedne strane, i građanskih i duhovnih sudova, s druge strane, rješava Državni savjet.

Divizijski sud čine predsjednik, tri sudije - člana i četiri sudije zamjenika iz redova dotične divizije birani iz svih rodova i struka, a u rangu komandanta bataljona ili brigade ili ranga ovome ravnih.⁵⁰ Članovi divizijskog suda pored redovnih vrše i vojnosudske poslove.

Veliki vojni sud čine predsjednik, tri sudije i četiri sudije zamjenika birani iz redova aktivih oficira svih rodova i struka koji se nalaze na položaju komandanta brigade ili divizije ili ovog ranga. Sudije i njihove zamjenike postavlja Knjaz Gospodar na prijedlog ministra vojnog.⁵¹

Sud časti čine šest sudija i šest sudija zamjenika biranih od oficira svih rodova i struka, od ljudi koji su poznati kao dobrog vladanja u službi i van nje. Ovaj sud uspostavljen za očuvanje vojničkih vrlina, časti i dostojanstva crnogorskog oficirskog kora, rješavao je konačno po predmetima koji se pred njega iznesu.⁵²

Interesantno je rješenje iz člana 13 Zakona o vojnim sudovima, koje propisuje da u istom vojnom sudu ne mogu biti lica koja su u srodstvu u pravoj liniji do kojeg god stepena, u pobočnoj do osmog stepena, a po tazbinskoj liniji zaključno sa četvrtim stepenom. Takođe, u postupku kao sudije ne mogu

48 Isto.

49 Isto.

50 Isto.

51 *Ministarstvo vojno – zbornik dokumenata (1879–1916)*, str. 401.

52 *Crnogorski zakonici*, knj. V, str. 9.

učestvovati lica koja su zainteresovana ishodom spora, niti lica koja su po predmetu istoga saslušani kao svjedoci i vještaci. Sjednicama svih vojnih sudova predsjedava najstariji sudija po činu ili rangu. Vojni sudovi su posebne vojne ustanove koje vrše svoje posloводство sa pečatom državnog suda i dotičnog naziva suda. Predsjednici suda osim što predsjedavaju sudom, vrše prepisku, staraju se o radu i izvršenju poslova iz nadležnosti suda, imaju vlast kažnjavanja potčinjenog kancelarijskog osoblja u prvostepenim sudovima – brigadni, a u drugostepenim – divizijskog komandanta.⁵³ Za vršenje službe i poslova u vojnim sudovima angažuje se i potreban broj djelovođa. Za punovažnost donesenih presuda Velikog vojnog suda i divizijskog suda potrebno je prisustvo četiri sudije glasača, a u slučaju Suda časti potrebno je šest sudija glasača. Presude se donose većinom glasova. Ukoliko se dogodi da postoji jednak broj glasova, presuđuje se tako što se oni koji su glasali za veću kaznu priključe onim sudijama koji su glasali za manju kaznu ili da nema kazne. U suštini, u slučaju da ima jednak broj glasača, presuda se donosi u korist onih koji su glasali za blažu kaznu.

Vojni sudovi u svom radu primjenjivali su Vojno-krivični zakonik. Presude su se donosile u ime Knjaza Gospodara, morale su biti obrazložene i zasnovane na zakonskim odredbama. Odluke, rješenja i presude potpisuju sudije i djelovođe, a rješenja i presude Vojnih sudova koje se daju strankama ili šalju na izvršenje, moraju imati pečat i potpise predsjednika suda i djelovođe. Vojni sudovi neposredno su vršili korespondenciju sa svim ustanovama koje su dužne sprovoditi njihove odluke, a sa stranim vlastima komunikacija je vršena putem ministra vojnog. Komande vojnih jedinica i ustanova neposredno su se obraćale vojnim sudovima i vojnim isljednicima. Prije stupanja na dužnost sudije i zamjenici polagali su zakletvu, čiji tekst glasi: „Zaklinjem se Svemogućim Bogom da ću moju sudsku dužnost

⁵³ *Ministarstvo vojno – zbornik dokumenata (1879–1916)*, str. 401–402.

tačno i savjesno izvršavati i da ću se - pri izricanju pravde – samo zakona pridržavati.“ Zakletva se polagala na sjednicama vojnog suda uz prisustvo sveštenika i u divizijskim sudovima u prisustvu divizijara, a članovi Velikog Vojnog Suda u prisustvu ministra vojnog. Veliki vojni sud je vršio nadzor nad radom prvostepenih vojnih sudova i svaku nepravilnost dostavljao ministru vojnom.

Pri svim sudovima ministar vojni postavlja vojnog isljednika – vojnog tužioca, koji je ujedno i referent za vojno sudstvo i državni tužilac pri sudovima.⁵⁴ U slučaju počinjenog djela, postupak isljeđenja počinje komandant jedinice ili rukovodilac vojne ustanove u kojem se djelo dogodilo, koji o svemu obavještava komandanta brigade i divizije. Potom je komandant divizije odmah isljedniku nalagao vršenje isljednih radnji i podnošenje izvještaja, na osnovu kojeg je komandant divizije donosio rješenje kojim se počinitelj predaje sudu.⁵⁵ Vojni sudovi Crne Gore regulisali su ovu materiju na modernim propisima na kojima bi im pozavidjeli i u današnjim okolnostima. Stranka pred vojnim sudom imala je pravo na branioca po sopstvenom izboru iz reda oficira, a ukoliko nijedan ne bi bio voljan da se prihvati, onda mu sud na njegov zahtjev odobrava branioca, nekog od članova suda ili sudija zamjenika.⁵⁶ Isto pravilo važi i u slučaju da optuženi neće sebi da odredi branioca. Ovim principom optuženom se osiguravalo prisustvo branioca u postupku pred vojnim sudovima.

Organizacija vojnih sudova bila je nešto drugačija u stanju mobilizacije i ratnom stanju i njihova jurisdikcija prostirala se i na civilna lica. U takvim okolnostima prvostepeni vojni sudovi bili su nadležni za suđenje svim licima komande u kojoj je sud, kao i svim licima koja se nalaze na teritoriji na kojoj je komanda

⁵⁴ Isto, str. 402.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto.

razmještena. Veliki vojni sud se pridodavao Vrhovnoj komandi i njegova nadležnost se prostirala na sve vojne sudove kao i u mirnodopskom stanju.⁵⁷ U mobilizacijskim i ratnim okolnostima Vrhovni komandant je mogao naročitim naredbom u slučaju potrebe da zamijeni novim članom sudije vojnih sudova, a u nedostatku oficira da vojni sud upotpuni sudijama i činovnicima iz reda civila, s tim što u tom slučaju broj lica iz građanstva mora biti manji od oficira.⁵⁸

U specijalnim okolnostima mogli su se ustanoviti i prijeki vojni sudovi. Ovi sudovi u miru su se mogli formirati naročitim zakonom, a u ratnom stanju oni su se mogli obrazovati rješenjem komandanta određene jedinice ili na njegovu ličnu odgovornost pri štabovima u slučaju kada zbog udaljenosti, odvojenosti i otcijepljenih komandi ne postoji redovni vojni sud.⁵⁹

Donošenjem Zakona o ustrojstvu vojnih sudova i Vojno-krivičnog zakonika prestala je da važi uobičajena praksa po kojoj se sudilo u vojsci prije donošenja navedenih propisa. Već 15. oktobra 1910. godine Ministarstvo vojno kraljevim ukazom uspostavilo je Veliki vojni sud sa sjedištem na Cetinju i četiri divizijska suda u mjestima u kojima su se nalazila sjedišta divizijskih oblasti. Za prve članove Velikog vojnog suda – sudije i zamjenike postavljeni su: divizijar Mijajlo Vučinić, brigadiri Janko Vukotić, Milutin Nikolić, Lakić Vojvodić, Blažo Bošković i Joko Adžić, kao i komandir Jovan Plamenac i serdar Marko Radović. Za vojnog isljednika (tužioca) postavljen je komandir Mašan Božović. Članovi Prvog divizijskog suda bili su: brigadir Niko Kusovac, komandiri Niko Turov Martinović i Miloš Lekić i kapetan Risto Branković. Sudije zamjenici bili su komandiri Joko Jovićević, Marko Đurović i Stevo Vukotić. Za

⁵⁷ Isto, str. 403.

⁵⁸ Član 31 Zakona o vojnim sudovima Knjaževine Crne Gore, 31. avgust 1910, Cetinje.

⁵⁹ *Ministarstvo vojno – zbornik dokumenata (1879–1916)*, str. 403.

vojnog isljednika postavljen je kapetan Milo Stankov Martinović. Članovi Drugog divizijskog suda bili su: brigadir Veliša Lazović, komandiri Milutin Vučinić i Agica Lakić i kapetan Stevo Bošković. Za sudije zamjenike postavljeni su komandiri Stojan Popović, Nikola Jovanović i Pero Raičević i potkomandir Blagota Petranić. Za vojnog isljednika postavljen je potporučnik Nikola Ivanović. U sastavu Trećeg divizijskog suda sa sjedištem u Nikšiću bili su: komandiri Đuro Jovović, Vule Knežević i Pero Vukotić, kapetan Đordije Bojović. Sudije zamjenici bili su: komandiri Lazar Kulić, Nikola Pavlović i Ilija Roganović i kapetan Radoje Nikolić. Vojni isljednik bio je potporučnik Spasoje Ilić. Sudije Četvrtog divizijskog suda sa sjedištem u Kolašinu bili su: komandiri Miloš Medenica, Mato Vujisić i Vukota Laban i kapetan Milonja Zonjić. Sudije zamjenici bili su komandiri Miloš Tomović, Periša Vlahović i Konstadin Mikić, kao i kapetan Đuro Peković. Vojni isljednik bio je potporučnik Boško Bulatović.

Sastav prvih stalnih vojnih sudova 15. oktobra 1910. godine⁶⁰

Veliki vojni sud Cetinje	Sudije	1. Mijajlo Vučinić, divizijar 2. Janko Vučinić, brigadir 3. Blažo Bošković, brigadir 4. Milutin Nikolić, brigadir	
	Sudije zamjenici	1. Lakić Vojvodić, brigadir 2. Joko Adžić, brigadir 3. Jovan Plamenac, komandir 4. Marko Radović, komandir i serdar	
	Vojni isljednik	Mašan Božović, komandir	

⁶⁰ Glas Crnogorca, godina XXXIX, br. 47, 16. oktobar 1910, str. 1.

Prvi divizijski sud Cetinje	Sudije	1. Niko Kusovac, brigadir i serdar 2. Niko T. Martinović, komandir 3. Miloš Lekić, komandir 4. Risto Branković, kapetan	1. Komandant Riječko-lješaanske brigade 2. komandant II klase aktivne vojske 3. komandir 4. artiljerijski kapetan
	Sudije zamjenici	1. Stevo Vukotić, komandir i vojvoda 2. Joko Jovićević, komandir i serdar 3. Marko Đurović, komandir 4. Tomaš Dragović, kapetan	1. komandir 2. komandir 3. komandant bataljona rezerve 4. v. d. komandanta Komansko-zagaračkog bataljona
	Vojni isljednik	Milo S. Martinović, kapetan	
Drugi divizijski sud Podgorica	Sudije	1. Veliša Lazović, brigadir 2. Milutin Vučinić, komandir 3. Agica Lakić, komandir 4. Stevo Bošković, kapetan	1. brigadir 2. v. d. komandanta Spuške brigade 3. v. d. komandanta Bjelopavličke brigade 4. v. d. komandanta Petrušinskog bataljona
	Sudije zamjenici	1. Stojan Popović, komandir 2. Nikola Jovanović, komandir 3. Pero Raičević, kapetan 4. Blagota Petranić, potkomandir	1. komandant Donjokučkog bataljona 2. komandant Pavkovićskog bataljona 3. komandant bataljona rezerve Spuške brigade 4. potkomandir
	Vojni isljednik	Nikola Jovanović, potporučnik	

Svi članovi vojnih sudova bili su bez vojnosudskog obrazovanja, niti jedan od njih nije imao završen pravni fakultet ili

Treći divizijski sud Nikšić	Sudije	1. Đuro Jovović, komandir 2. Vule Knežević, komandir 3. Pero Vukotić, komandir 4. Đorđije Bojović, kapetan	1. v. d. komandanta Nikšićke brigade 2. komandant Šaransko-jezerskog bataljona 3. artiljerijski komandir 4. v. d. komandanta Župsko-pivskog bataljona
	Sudije zamjenici	1. Lazar Kulić, komandir 2. Nikola Pavlović, komandir 3. Ilija Roganović, komandir 4. Radoje Nikolić, kapetan	1. komandir 2. komandant Nikšićkog bataljona 3. komandant Rudinsko-trepačkog bataljona 4. v. d. komandanta Župskog bataljona
	Vojni isljednik	Spasoje Ilić, potporučnik	
Četvrti divizijski sud Kolašin	Sudije	1. Miloš Medenica, komandir 2. Mato Vujisić, komandir 3. Vukajlo Laban komandir 4. Milonja Zonjić, kapetan	1. v. d. komandanta Vasojevičke brigade 2. artiljerijski komandir 3. komandant Polimskog bataljona 4. v. d. komandanta Kraljskog bataljona
	Sudije zamjenici	1. Miloš Tomović, komandir 2. Periša Vlahović, komandir 3. Konstadin Mikić, kapetan 4. Đuro Peković, kapetan	1. komandir 2. komandant Kolašinskog bataljona 3. komandant Veličkog bataljona 4. v. d. komandanta Gornjo-moračkog bataljona
	Vojni isljednik	Boško Bulatović, potporučnik	

vojno-jurisdikcijsku akademiju. Isti slučaj bio je i sa vojnim isljednicima. Manji dio prvih vojnih sudija imao je jedino iskustvo učešćem u radu prethodnih vojnih sudova koji su formirani po potrebi u zavisnosti od slučaja do slučaja i koji su primjenjivali praksu, a ne propise. U takvim okolnostima, vojni sudovi su imali poteškoću u radu, pa je Ministarstvo vojno pribjegli

ublažavanju postojećeg stanja tako što je vojnog isljednika Velikog vojnog suda uputilo u Krivično odjeljenje Velikog suda na Cetinju, a vojne isljednike divizijskih sudova u oblasne sudove u mjestima u kojima su bili divizijski štabovi. Ministarstvo vojno ovom odlukom pokušalo je omogućiti vojnim isljednicima sticanje potrebne prakse pri civilnim sudovima koji su imali daleko veći broj predmeta. Nešto kasnije, kada su za vojne sudije postavljeni oficiri koji su vojno obrazovanje sticali na akademijama na kojima su se izučavali predmeti kao što je Ratno pravo, Međunarodno pravo, Disciplinsko pravo, uz lica koja su stekla određenu vojno-sudsku praksu, rad sudova dobija jednu novu dimenziju. U tom periodu nekoliko lica svoju profesionalnu karijeru usmjerilo je ka vojnosudskoj struci, među kojima je svakako najviši čin vojnosudski komandir Marko Milov Martinović, koji je vojno-jurisdiktički fakultet završio u Rusiji.

Do promjena u sastavu vojnih sudova došlo je 12. aprila 1912. godine, uoči Prvog balkanskog rata. Pojedini stariji članovi su razriješeni dužnosti, a postavljeni su neki novi. Veliki vojni sud od 1912. godine sačinjavali su: brigadir Blažo Bošković (komandant II divizije), brigadir Milutin Nikolić (komandant III divizije), brigadir serdar Niko Kusovac (komandant Riječko-lješaanske brigade) i komandir Milutin Vučinić (vršilac dužnosti komandanta Spuške brigade). Za sudije zamjenike postavljeni su: brigadir Ivo Đurović, brigadir Joko Adžić (komandant Durmitorske brigade), komandir Miloš Medenica (vršilac dužnosti komandanta Kolašinske brigade) i artiljerijski komandir Petar Martinović. Promjene su napravljene i u sastavu divizijskih sudova (viđi tabelu).

Sastav vojnih sudova nakon novog postavljenja 12. aprila 1912.⁶¹

⁶¹ *Glas Crnogorca*, 13. april 1912, str. 1–2.

Veliki vojni sud Cetinje	Sudije	1. Blažo Bošković, brigadir 2. Milutin Nikolić, brigadir 3. Niko Kusovac, brigadir i serdar 4. Milutin Vučinić, komandir	1. Komandant II divizije 2. Komandant III divizije 3. Komandant Riječko-lješaanske brigade 4. v. d. komandanta Spuške brigade
	Sudije zamjenici	1. Ivo Đurović, brigadir 2. Joko Adžić, brigadir 3. Miloš Medenica, komandir 4. Petar Martinović, artiljerijski komandir	1. 2. Komandant Durmitorske brigade 3. v. d. komandanta Kolašinske brigade
Prvi divizijski sud Cetinje	Sudije	1. Milutin Vukotić, brigadir 2. Stevo Jovičević, komandir 3. Risto Lekić, komandir 4. Stanko Strugar, kapetan	1. komandant Katunske brigade 2. komandir 3. šef Mobilizacijskog odsjeka 4. v. d. komandanta Ceklinsko-dobrskog bataljona
	Sudije zamjenici	1. Risto Ljumović, komandir 2. Joko Martinović, kapetan 3. Ilija Vujačić, kapetan 4. Tomaš Dragović, kapetan	1. šef administrativnog odsjeka 2. v. d. komandanta divizijske artiljerije 3. v. d. komandanta Gornjo-crmničkog bataljona 4. v. d. komandanta Komansko-zagaračkog bataljona

Nakon balkanskih ratova u sastav Crne Gore ušle su

Drugi divizijski sud Podgorica	Sudije	1. Agica Lakić, komandir 2. Stojan Popović, komandir 3. Petar Lekić, kapetan 4. Veko Božović, kapetan	1. v. d. komandanta Bjelopavličke brigade 2. komandant Donjokučkog bataljona 3. v. d. komandanta divizijske artiljerije 4. v. d. komandanta Piperskog bataljona
	Sudije zamjenici	1. Niko Pulević, komandir 2. Zarija Vuksanović, kapetan 3. Stevo Bošković, kapetan 4. Mato Raičević, poručnik	1. komandant Spušskog bataljona 2. 3. v. d. komandanta Petrušinskog bataljona 4. zastupnik komandanta Lješkopoljskog bataljona
Treći divizijski sud Nikšić	Sudije	1. Đuro Jovović, komandir 2. Jovan Rnjev, komandir 3. Milo Đukanović, kapetan 4. Radoje Nikolić, kapetan	1. v. d. komandanta Nikšićke brigade 2. komandant bataljona II klase aktivne vojske 3. v. d. komandanta divizijske artiljerije 4. v. d. komandanta Župskog bataljona
	Sudije zamjenici	1. Pero Vukotić, komandir 2. Vule Knežević, komandir 3. Đordžije Bojović, kapetan 4. Stevan Kovačević, poručnik	1. artiljerijski komandir 2. komandant Jezersko- šaranskog bataljona 3. v. d. komandanta bataljona Župe Pivske 4. zastupnik komandanta Grahovskog bataljona

novoošlobodene teritorije. Na tim teritorijama formirane su dvije divizijske oblasti, a u sklopu njih i dva divizijska suda.

Sastav vojnih sudova 29. maj 1914. novim postavljenjem⁶²

⁶² Glas Crnogorca, 29. maj 1914, str. 1.

Četvrti divizijski sud Kolašin	Sudije	1. Radomir Vešović, komandir 2. Mato Vujisić, komandir 3. Đuro Peković, kapetan 4. Božo Rakočević, kapetan	1. v. d. komandanta Vasojevičke brigade 2. artiljerijski komandir 3. v. d. komandanta Gornjo-moračkog bataljona 4. v. d. komandanta divizijske artiljerije
	Sudije zamjenici	1. Jovo Medenica, komandir 2. Periša Vlahović, komandir 3. Rajo Laban, kapetan 4. Drago Dedović, kapetan	1. komandant Donjo-moračkog bataljona 2. komandant Kolašinskog bataljona 3. artiljerijski kapetan 4. artiljerijski kapetan

Prvi divizijski sud Cetinje	Sudije	1. Petar M. Martinović, komandir 2. Risto Lekić, komandir 3. Vuksan Rašović, komandir 4. Stanko Strugar, kapetan	1. šef Artiljerijsko-inženjerskog odsjeka 2. šef Pješadijskog odsjeka 3. šef štaba I divizije 4. komandant Ceklinsko-doborskog bataljona
	Sudije zamjenici	1. Joko Martinović, komandir 2. Jovan Mićunović, kapetan 3. Petar B. Martinović, kapetan 4. Luka Dajković, kapetan	1. komandant divizijske artiljerije 2. komandant Čevsko-bjeličkog bataljona 3. v. d. komandanta Cetinjskog bataljona 4. v. d. komandanta Ceklinskog bataljona
	Isljednik	Joko Đurović, kapetan	

Drugi divizijski sud Podgorica	Sudije	1. Miloš Radović, komandir 2. Andrija Raičević, komandir 3. Zarija Vuksanović, komandir 4. Petar Lekić, komandir	1. v. d. komandanta Bjelopavličke brigade 2. v. d. komandanta Spuške brigade 3. v. d. komandanta Zetske brigade 4. komandant divizijske artiljerije
	Sudije zamjenici	1. Bogić Radović, komandir 2. Spasoje Milić, komandir 3. Jevto Nenezić, komandir 4. Blagota Petranić, komandir	1. komandant Martinićkog bataljona 2. Komandant Gornjokučkog bataljona 3. intendant II divizije 4. komandant Vražegrmkog bataljona
	Isljednik	Vidak Đelević, kapetan	
Treći divizijski sud Nikšić	Sudije	1. Ilija Bojović, komandir 2. Mujo Sočica, komandir 3. Toman Lakić, komandir 4. Đoko Perović, komandir	1. v. d. komandanta Nikšićke brigade 2. šef štaba III divizije 3. komandant artiljerijske divizije 4. komandir
	Sudije zamjenici	1. Radoje Nikolić, komandir 2. Stevan Kovačević, komandir 3. Marko Jovović, kapetan 4. Spasoje Drašković, kapetan	1. komandant Župskog bataljona 2. v. d. komandanta Grahovskog bataljona 3. pomoćnik šefa štaba III divizije 4. kapetan
	Isljednik	Radojica Mijušković	

Ubrzani proces modernizacije crnogorske vojske, kao i postojanje pravnog vakuuma u pogledu regulisanja vojno-pravne materije stvorio je potrebu za regulisanjem ove oblasti kroz donošenje vojno-krivičnog zakonika. Vojni sudovi u svom radu

Četvrti divizijski sud Kolašin	Sudije	1. Miloš Medenica, brigadir 2. Konstantin Mikić, komandir 3. Vule Tomović, komandir 4. Božo Rakočević, komandir	1. komandant Kolašinske brigade 2. komandir 3. šef štaba IV divizije 4. komandant divizijske artiljerije
	Sudije zamjenici	1. Milo Saičić, komandir 2. Đuro Peković, komandir 3. Vuk Tomović, komandir 4. Stevan Dragović, kapetan	1. v. d. komandanta Donjo-vasojevičke brigade 2. komandant Gornjo- moračkog bataljona 3. komandant Ljevorečkog bataljona 4. v. d. komandanta Andrijevačkog bataljona
	Isljednik	Vaso Dožić, kapetan	
Peti divizijski sud Pljevalja	Sudije	1. Milo Đukanović, komandir 2. Jovan Žižić, komandir 3. Krsto Pavićević, komandir 4. Mihailo Anđelić, kapetan	1. komandant divizijske artiljerije 2. v. d. komandanta Pljevaljske brigade 3. šef štaba V divizije 4. kapetan
	Sudije zamjenici	1. Periša Vlahović, komandir 2. Pero Đurišić, kapetan 3. Jakov Rakočević, kapetan 4. Đuro Lubarda, kapetan	
	Isljednik	Nikola Ivanović, kapetan	

primjenjivali su Vojno-krivični zakon za Knjaževinu Crnu Goru koji je donešen 2. avgusta 1910. godine. Ovaj zakonik regulisao je brojna pitanja iz vojno-krivične oblasti, za koje ranije nijesu postojali bilo kakvi propisi. Pod odredbe ovog Zakona potpadala su sva vojna lica koja ulaze u spiskove regrutске klase, aktivne vojske i rezerve kada su na službi u Stajačoj vojsci i pod

Šesti divizijski sud Peć	Sudije	1. Milo Matanović, brigadir 2. Spasoje Lazarević, komandir 3. Petar Lekić, komandir 4. Milo S. Martinović, komandir	1. komandant Đakovičke brigade 2. šef štaba VI divizije 3. komandant bataljona regrutske klase 4. komandant divizijske artiljerije
	Sudije zamjenici	1. Novo Gilić, komandir 2. Đuro Ivović, komandir 3. Vojin Lazović, komandir 4. Radovan Radović, komandir	1. v. d. komandanta Pečke brigade 2. komandant bataljona regrutskih klasa 3. komandant bataljona regrutskih klasa 4. komandant bataljona regrutskih klasa
	Isljednik	Miljan Jojić, kapetan	

barjakom, ratni zarobljenici i nevojna lica kada učine krivično djelo u nadležnosti vojnih sudova.⁶³

Pod vojnim licima podrazumijevali su se oficiri, podoficiri, redovi i lica na službi u crnogorskoj vojsci ili njenim ustanovama i zavodima kao što su vojni sveštenici, vojni činovnici itd. Krivična djela u crnogorskoj vojsci dijelila su se na vojni zločin, prijestup i istup. Pod vojnim zločinom podrazumijevalo se ono djelo za koje se određuje kazna zatvora, robije ili smrtna kazna.⁶⁴ Prijestupom se označavalo ono djelo za koje se određuje kazna zatvora, gubljenja čina ili zatvora. Istup je djelo koje se tretiralo uredbom o vojnoj disciplini. Vojne sudije su imale mogućnost izricanja široke lepeze kazni. Za najteža krivična djela (vojni zločini) izricale su se: smrtna kazna, robija, zatočenje i zatvor, za lakša krivična djela (prijestupi) izricane su kazne zatvora, gubitka čina, gubitka zvanja, gubitka vojničke časti, prolazak redove čete i oduzimanje stvari.⁶⁵ Poslije smrtne kazne

⁶³ Član 1, *Vojno-krivični zakon za Knjaževinu Crnu Goru*, 2. avgust, 1910, Cetinje.

⁶⁴ *Crnogorski zakonici*, knj. IV, str. 1120.

⁶⁵ Isto, str. 1120–1121.

koja se izvršavala strijeljanjem, najteža kazna je bila robija koja može biti vječita ili na određeno vrijeme do 20 godina sa okovima ili bez okova, koji mogu biti laki, od pet i teški od deset kilograma (član 14). Pod kaznom zatočenja podrazumijevalo se na period od dvije do dvadeset godina, a pod zatvorom se podrazumijevalo od 30 dana do pet godina.⁶⁶ Zatvorske kazne izdržavane su u vojnim zatvorima ukoliko ga je bilo za kaznu do godinu dana, a kazne dužeg vremenskog perioda izdržavale su se u civilnim zatvorima. Visoka kazna bila je i gubitak čina i mogla se izreći kao trajna ili na vremenski period od jedne do pet godina. Ova kazna podrazumijevala je oduzimanje čina ili zvanja bez prava nošenja znakova, s tim što su kažnjena lica potpadala pod opšte vojnu obavezu u slučaju mobilizacije ili rata sa pravom služenja u vojsci kao redova ukoliko presuda ne sadrži i kaznu gubitka vojničke časti. Knjaz Gospodar je u svakom trenutku mogao putem pomilovanja povratiti osuđenom čin ili zvanje ukoliko se presuda odnosila na određeni vremenski period. Uzimajući u obzir karakter i tradicionalni duh na kojem se podizao crnogorski vojnik, najteža kazna bila je gubitak vojničke časti koja se izricala kao trajna kategorija bez mogućnosti preinačenja presude. Onaj ko se osudi na gubitak vojne časti izvodio se pred jedinicu i to mu se javno saopštavalo. Radilo se o jednom mučnom činu kada se osuđeniku oduzimao grb, ordeni i ostale insignije.⁶⁷ U crnogorskoj vojsci postojala je i kazna prolaska kroz redove čete, što je u stvari predstavljalo tjelesnu kaznu za počiniocelakših krivičnih djela.⁶⁸ Tjelesne kazne postojale su i ranije u krivično-kaznenoj istoriji Crne Gore tzv. šibikanje. Zbog duha i karaktera crnogorskog vojnika ove kazne su se znatno rjeđe primjenjivale jer su uticale na etičke karakteristike crnogorskog vojnika i na njegovo dostojanstvo. Vojno-krivični

⁶⁶ Isto, str. 1121.

⁶⁷ Isto, str. 1122.

⁶⁸ Isto, str. 1121.

zakonik ovaj vid kazne predviđa samo u nekoliko slučajeva i to kao jednu od mogućnosti.

U crnogorskoj vojsci najteža krivična djela za koja je bila propisana smrtna kazna bila su: odavanje neprijatelju tajnih stražarskih i komunikacionih lozinki, širenje zastrašujućih i neprijateljskih poruka u vojsci, sabotaza na sredstvima komunikacije i prevoznim sredstvima, puštanje zarobljenika, trovanje ili činjenje neupotrebljivim napravljenih i prirodnih izvora vode. Smrtna kazna sljedovala je i sve one koji su pokazivali put neprijateljskim snagama, sopstvene snage vodili u pogrešnom smjeru, namjerno otkrivali položaj i davali signale. Vojno-krivični zakonik propisivao je najstrože kazne i za komandni kadar u slučaju kada: preda neprijateljskim snagama ili napusti položaj, a da prethodno nije iscrpio sva raspoloživa sredstva za njegovu odbranu, kada ne izvijesti svoje zamjenike o svim podacima koje je dobio od strane izviđačkih jedinica, kada produži neprijateljstva i pored dobijanja naredbe o obustavljanju vatre zbog zaključenja mira ili primirja. U cilju dobijanja pravovremenih informacija najstroža kazna sljedovala je i komandante izviđačkih jedinica koji usljed haotičnosti ili nemarnosti nijesu na vrijeme ili istinito izvijestili, kao i komandante koji ne razdijele hranu i municiju vojsci ili na vrijeme ne izvijeste o nedostatku. U teške vojne zločine računala se i buna.⁶⁹ Smrtnom kaznom mogla su se kazniti i vojna lica koja su fizički i oružjem krenula na starješinu, a u slučaju da se radi o napadu na stražara ili teškom povređivanju starješine smrtna kazna je bila neizbježna. Kazne robijom, zatvorom ili zatočenjem bile su predviđene za vrijeđanje, omalovažavanje ili klevetu starješinskog kadra, kao i za neposlušnost i nepokornost. Zatim tu je izbjegavanje vojničke službe (bjekstvom, namjernim povređivanjem ili sakaćenjem).⁷⁰ Visina i vrsta kazne shodno gore počinjenim djelima

⁶⁹ Isto, str. 1129.

⁷⁰ Isto, str. 1131.

zavisila je od okolnosti, ukoliko su počinjena za vrijeme rata onda su kazne bile strože i često se pribjegavalo najstrožim kaznama, dok su u mirnodopskim uslovima kazne uglavnom bile blaže, osim za krivična djela za koja je eksplicitno bila predviđena smrtna kazna.

Lakša krivična djela počinjena u crnogorskoj vojsci, za koja su uglavnom bile predviđene zatvorske kazne bila su: nezakoniti postupci prema potčinjenim ili mlađima, zloupotreba dužnosti, otuđivanje, poništavanje i kvarenje državnih stvari, nepropisno rukovanje oružjem i municijom ukoliko nije došlo do teških povreda ili smrti, zloupotrebe pri podizanju vojnih objekata, neprofesionalno postupanje sa ranjenicima, povreda dužnosti pri vršenju isljeđenja.⁷¹ Za otuđenje stvari u svojini crnogorske vojske bile su predviđene visoke zatvorske kazne, a često se u ovim slučajevima pribjegavalo gubitku vojničke časti.⁷²

Vojno-krivičnim zakonikom predviđen je veliki broj krivičnih djela protiv vojske i države, kaznena politika bila je prilično dobro regulisana, kazne su bile stroge, razlikovale su se po vrsti i visini u ratu i miru i omogućavale su crnogorskoj vojsci nesmetano funkcionisanje u ratnim okolnostima i ostvarivanje njene vitalne funkcije – odbrane Crne Gore.

Intendantura crnogorske vojske

Tradicionalno organizovana po teritorijalno-plemenskom principu, crnogorska vojska snabdijevanje svojih jedinica u ratnim okolnostima vršila je na tradicionalan način. Sve do drugog dijela vladavine knjaza Nikole nije bilo stalne intendantske službe koja bi se starala o opremanju crnogorskih jedinica na frontu. Cjelokupno snabdijevanje crnogorske vojske oslanjalo

⁷¹ Isto, str. 1127–1131.

⁷² Član 162 i 163, Vojno-krivični zakon za Knjaževinu Crnu Goru, 2. avgust 1910, Cetinje.

se na tzv. crnogorsku komoru – žene koje su svojim očevima, muževima, braći i drugim bliskim krvnim srođnicima, na prvim borbenim linijama, donosile tain, municiju i druge potrebne stvari, ali i previjale rane i izvlačile ranjenike. Crnogorke su bile vjekovima jedina komora crnogorske vojske. Kako bi opremile svoje ukućane koji se bore na frontu potrebnom opremom prelazile su na stotine kilometara, često su se kretale u manjim grupama, obično iz istog sela ili plemena. Tain, municiju i druge potrebne stvari nosile su iz svog doma, a manjim dijelom iz državnih ustanova i skladišta, na leđima ili tovarnim konjima. Prisutnost crnogorske žene na frontu kao logistike svome mužu bio je duboko ukorijenjen običaj koji se i pored brojnih naredbi knjaza Nikole da to spriječi, zadržao sve dok je trajala crnogorska vojska. Crnogorske žene, noseći potrebnu opremu crnogorskome vojniku, stizale su do Grahova, Vučjeg dola, Ostroga, Skadra, Lovćena i Mojkovca. Nijesu bili rijetki slučajevi da su se prilikom puta sukobljavale sa vojnicima neprijateljskih snaga u odbrani svoje komore. Jedan takav slučaj dogodio se u jednog bici na Kastratskim visovima prilikom Skadarske operacije 1912. godine kada je grupa od 50 crnogorskih žena, koje su čuvale i previjale ranjenike na frontu, zgrabile puške ranjenika i jurnule na turske vojnike koji su naišli na njih. Tom prilikom su ranjene dvije djevojke.⁷³ Česti su bili slučajevi da su crnogorske žene izvlačile svoje ranjene sa prvih borbenih linija, prilikom čega su i same ranjavane, a brojni su primjeri i da su stradale.

Određenu organizaciju intendantske službe u crnogorskoj vojsci započeo je knjaz Danilo kada je druga klasa crnogorske vojske obrazovala jedinice za obavljanje pozadinske službe. Vojnici druge klase sa teritorije jednog brigadnog okruga obrazovali su komorski bataljon područne brigade. Svaka komorska jedinica brigade opredjeljivala je određeni broj vojnika druge

⁷³ Šoć, Filip, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori do 1916. godine*, str. 327.

klase za obrazovanje komorske jedinice za potrebe divizije. Prvi propisi u ovoj oblasti su donešeni 1871. godine. Uredbom o organizaciji vojske iz 1. januara 1871. godine propisane su i određene mjere koje se odnose na intendantsku službu u ratnim okolnostima. Uredbom je bilo propisano da pojedini vodovi u četi obavljaju „službu posluge u vojsci i na operacionim linijama“.⁷⁴ Ove aktivnosti u plemenima obavljala su uglavnom starija ili mlađa lica koja nijesu upisana u spiskove boraca. Ovom uredbom propisano je bilo i vršenje popisa stoke za klanje, jahaćih i tovarnih konja, koje je trebalo koristiti za vojsku.

Pitanje intendanture u crnogorskoj vojsci detaljno je propisano donošenjem uredbe 6. februara 1875. godine. Iako su propisi koji su donešeni 1871. godine regulisali intendantsku službu, crnogorska vojska se u Veljem ratu 1876–78. godine uglavnom oslanjala na tradicionalan vid snabdijevanja tj. crnogorske žene kao glavnu komoru. Pored žena, crnogorsku intendantsku službu obavljali su i vojnici II i III poziva uglavnom korišćenjem tovarnih mazgi i konja. U Veljem ratu, crnogorska intendantura nije bila adekvatno organizovana jer su se vojne operacije vodile na udaljenim područjima, a njeno neadekvatno uređenje znatno je uticalo na efikasnost operacija crnogorske vojske. Svaka četa morala je raspolagati sa deset tovarnih konja od kojih su se tri koristila za „pregon municije“, po jedan za vodu, šatore ili u rezervi, a preostalih pet za „pregon tajina“.⁷⁵ Svu vojnu poslugu obavljali su vodovi u četama smjenjujući se svaka tri mjeseca, na način da svi prvi vodovi u četama ove poslove obavljaju u januaru, februaru i martu, drugi vodovi za mjesec april, maj i jun, treći za jul, avgust i septembra, a četvrti za oktobar, novembar i decembar. U okviru poluvodova poslovi su bili detaljno raspoređeni. Desečaru prvog

⁷⁴ Vuković, Miloje, „Crnogorska vojska 1878–1914“, *Pobjeda*, feljton, 10. avgust 1986, str. 14.

⁷⁵ Privatna arhiva serdara Janka Vukotića, spisi o uređenju crnogorske vojske.

poluvoda spadalo je u dužnost da uzme 10 kotlova, 100 ožica, 10 sjekira i 10 kuhinjskih noževa. Zadatak drugog poluvoda bio je da tri vojnika sa tri konja pregone municiju, jedan vojnik sa jednim konjem i dva mijeha da goni vodu, jedan vojnik sa jednim konjem da bude u rezervi ili da pregoni šatore ukoliko bi ih bilo i pet vojnika sa pet konja da pregone tajin. Desećar drugog poluvoda imao je zadatak „da pregoni tajin u živome“.⁷⁶ Za pravilno organizovanje ove službe odgovarao je vodnik. Predviđeno je bio da se jednom u tri mjeseca okupi bataljon kako bi se izvršio pregled dežurnog voda, pri čemu je vod na službi imao obavezu da ponese sve sa sobom, uključujući i konje kako bi nadležni komandir izvršio pregled. Na ovim skupovima vojnik je pored oružja bio u obavezi da ponese kesu sa municijom i „svoje uredne torbice – razumije se domaće“.⁷⁷ Prilikom okupljanja bataljon je bio u obavezi da izvrši po jedno gađanje.

U slučaju rata, vodovi su obavljali vojnu posluđu jednom mjesečno, počevši od voda koji se u početku rata zatekao na dužnosti. Za brigu o urednom vršenju intendanture kako u ratu tako i u miru bio je zadužen potkomandir. Od 1875. godine komandirima bataljona bilo je strogo naređeno „da sve bude na svom mjestu, i kad god se upitaju, da znaju kazati će im je što“.⁷⁸ Te godine uvedena je obaveza da se svake godine prave popisi konja sa njihovom namjenom i da komandiri bataljona o ovome izvještavaju vojnu upravu do 1. januara. Komandiri bataljona na godišnjem nivou određivali su „po jednog poštenog čovjeka od onih, koji nijesu u vojničkim spiskovima“ koji bi sakupljali stoku za tajin za svoju stotinu i stotinu garde, nakon čega su bili dužni da je predaju vojnicima koji vrše posluđu.⁷⁹ U cilju bržeg sakupljanja ova lica imala su pomoćnike.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ *Pedaset godina na prijestolu Crne Gore*, str. 62.

⁷⁸ Privatna arhiva serdara Janka Vukotića.

⁷⁹ Isto.

Sprovodio se i popis jahaćih konja, s tim što njihovi vlasnici u slučaju rata u granicama Crne Gore nijesu služili kao konjica već u pješačkom stroju, a u slučaju prelaska granice ovi vojnici bi služili u konjičkim četama.⁸⁰

U slučaju rata, vojnim komandantima bile su podređene građanske vlasti, a o uređivanju pozadine starali su se komandanti bez poznavanja logističke struke koja se dominantno zasnivala na strogim proračunima i naučnim principima.

U sklopu opsežnih reformi crnogorske vojske došlo je i do novog uređenja vojne intendature donošenjem Naredbe o ustrojstvu vojne intendature 24. marta 1902. godine od strane Ministarstva vojnog. U slučaju mobilizacije i rata „vojnom intendantom“ bavili su se činovnici građanskog reda kao što su predsjednici okružnog suda, plemenski kapetani, predsjednici varoških opština itd. Predsjednici opštinskih sudova u ovim okolnostima vršili su dužnosti okružnog kapetana, posredujući između Ministarstva vojnog, glavne intendature i plemenskih kapetana. Predsjednici okružnih sudova primali su naredbe, starali se o njihovom izvršenju i po potrebi davali tačna obavještenja.⁸¹ Svi činovnici građanskog reda bili su obavezni da vrše dužnost činovnika „vojne intendance“. Svi činovnici koji nijesu željeli da služe u vojnoj intendaturi imali su mogućnost da napušte službu i stupe u crnogorsku vojsku kao prosti vojnici. Od momenta mobilizacije, plemenski kapetani kao starješine plemena i predsjednici varoških opština, pored redovnih dužnosti, zastupali su u svom plemenu ili varoši vojnu vlast. Oni su se starali o upisivanju, ocjeni i spremanju vojske „živim tainom“, zatim o rekviziciji konja i njihovom upućivanju za razne potrebe prema dobijenim naredbama, vodili su računa o čuvanju barutana i vojnih skladišta u svojim kapetanijama. Dakle, star-

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Tačka 11, *Naredba o ustrojstvu vojne intendance*, 24. mart 1904, Cetinje.

ješine plemena, varoši i oblasti vršili su vojnu vlast na teritoriji svoje nadležnosti, vodili su strogo računa o sprječavanju, gušenju i najstrožijem kažnjavanju širenja neistinitih informacija naročito sa fronta, a koje su mogle negativno uticati na tok ratnih operacija. Činovnicima vojne intendanture tj. predsjednicima okružnih sudova, predsjednicima varoši i plemenskim kapetanima u vršenju dužnosti pomagali su kapetanski ili opštinski pisari koji su po potrebi bili i zakonski zastupnici, zatim opštinski kmetovi i njihovi pomoćnici iz reda vojnika treće klase, zatim panduri, dovoljan broj stražara kao i sva treća klasa vojske. Predsjednici varoši i plemenski kapetani dobijali su naredbe preko predsjednika okružnog suda ili direktno od Ministarstva vojnog i „vojene komande“.⁸² Njima je bilo strogo zabranjeno udaljavanje iz svog plemena ili varoši pa i u slučaju službe, ukoliko nijesu prethodno odredili svog zamjenika. U njihovom posjedu nalazile su se uređene liste koje je izrađivalo i upućivalo im Ministarstvo vojno. Postojalo je više ovih lista, na jednoj se vodila evidencija o tačnom broju: konja, goveda i sitne stoke, o broju koji je kapetanija dužna dati vojsci u slučaju potrebe, a na ovoj listi nalazio se i broj vojnika koji će biti određeni za čobane, konjovođe, pandure, stražare i kmetove.⁸³ Osim navedne glavne liste, postojale su i pojedinačne liste koje su se upućivale domaćinima plemena ili varoši sa podacima o tome koliko čega ima i kolika mu je dužnost da stavi na raspolaganje.

Od trenutka kada u bataljon stigne naredba o mobilizaciji sva stoka (konji, goveda i sitni bravi), kao i razni materijal koji može služiti za vojne potrebe (zaprežna kola – karoce, kari, pomorska sredstva itd) prelaze u državno raspolaganje, s obavezom da se blagovremeno izvrši naplata za sve korišćeno. O svim preuzetim stvarima, plemenski kapetani i predsjednici varoši vodili su evidenciju u protokolu i vlasnicima izdavali priznan-

⁸² Tačka 15.

⁸³ Tačka 17.

ice. Prilikom uzimanja stvari za potrebe crnogorske vojske vršile su se pravične procjene, strogo se vodilo računa da ne bude zloupotreba, da se izbjegava pristrasnost, da rekvizicija bude proporcionalna i, u krajnjoj potrebi, na način kako ne bi štetila domaćinu i održanju njegovog domaćinstva. Na nivou glavne intendature postojala je posebna komisija za procjene koja je ponovo vršila procjenu svake dopremljene stvari od strane nižih činovnika intendature u cilju izbjegavanja neadekvatne, površne ili nemarne procjene. Naročito su bili važni konji kao nezaobilazna potreba crnogorske vojske. Koristili su se za glavni štab, za komoru većih komandi, za artiljerju, za municiju, za nošenje pionerskog, kovačkog, telegrafskog materijala, sredstava ili alata itd. Svake godine u cilju sastavljanja lista za vojne potrebe i određivanje konja, sastajali su se: komandir bataljona, potkomandir i oficiri, plemenski kapetan i glavni opštinski kmet.⁸⁴ U liste se unosila i evidencija o promjenama vlasnika konja, a o jahaćim konjima vodili su se posebni spiskovi.

Novi zamah organizaciji intendature dalo je uspostavljanje Intendantskog odsijeka, Zakonom o ustrojstvu ministarstva vojnog, 6. decembra 1903. godine. Intendantski odsijek funkcionisao je u okviru IV Administrativnog odsijeka, na njegovom čelu nalazio se oficir u rangu kapetana koji je imao pomoćnika u činu poručnika ili činovnika građanskog reda.⁸⁵ Glavni zadatak Intendantskog odsijeka bio je da u miru pripremi sve intendantske potrebe za rat, a u ratu da ih pravilno i na vrijeme dostavi vojsci.⁸⁶ U cilju ispunjenja ovog zadatka odsijek je vodio tačnu evidenciju inventara svih intendantskih stvari koje se nalaze u magacinima, stoci i drugim potrebama koje bi u slučaju mobilizacije ili rata služile u intendantske svrhe crnogorskoj vojsci.⁸⁷ U nadležnost

⁸⁴ Tačka 27.

⁸⁵ Član 27, *Zakona o ustrojstvu Ministarstva vojnog*, 3. decembar 1903, Cetinje.

⁸⁶ Član 24.

⁸⁷ Član 24.

ovog odsijeka spadalo je popunjavanje magacina svim intendantskim potrebama, staranje o izradi novih i održavanju postojećih magacina. Ovaj odsijek vršio je i nadzor i kontrolu nad vršenjem intendantske službe u kapetanijama, postavljao je upravitelje i stražare intendantskim magazinima i vršio nadzor i upravu nad njima. Odsijek je vodio cjelokupnu legislativu intendantske službe, izrađivao zakone, pravila, uputstva i naredbe. Određenim intendantskim poslovima bavio se i Ekonomski odsijek.

U cilju adekvatnijeg pravnog uređenja složenih pitanja intendanture koja zadiru i u civilne vlasti kao i u privatnu svojinu svakog crnogorskog građanina, 2. maja 1906. godine donešena je nova Naredba o ustrojstvu vojne intendanture koja je zapravo bila izmjena i dopuna postojeće iz 1902. godine. Kako je Zakonom o ustrojstvu ministarstva unutrašnjih poslova 1903. godine izvršena administrativno-teritorijalna podjela države na oblasne uprave na čelu na oblasnim upraviteljima, tako su novom naredbom o vojnoj intendanturi isključeni predsjednici okružnih sudova, a uvedeni oblasni upravitelji kao najviši činovnici vojne intendanture ispod Glavne intendanture. U slučaju mobilizacije ili rata, oblasni upravitelj ili njegov zamjenik zastupa u svojoj oblasti vojnu vlast u svim pravima i dužnostima, posreduje između predsjednika varoši, plemenskih kapetana, glavne vojne intendanture i Ministarstva vojnog.⁸⁸ Novom naredbom se i za oblasne upravitelje zabranjuje napuštanje svoje oblasti osim u slučaju prijeke državne potrebe sa obavezom određivanja svog zamjenika. Preciznije su određene dužnosti plemenskim kapetanima i predsjednicima varoši, naročito u dijelu tačnog vršenja stražarske dužnosti na vojnim magazinima, dužnost da se uz priznanicu i odgovornost kojem bilo oficiru ili vojnom intendantu preda sve ono čim raspolažu, a što može poslužiti za potrebe vojske (prevozna sredstva, alat, smještaj za vojsku, odrediti mjesto za sječu drveta itd). Svaki

⁸⁸ Tačka 8, *Naredba o ustrojstvu vojne intendanture*, 2. maj 1906, Cetinje.

vojni starješina ili vojni intendant koji bi vršio rekviziciju bez ovlašćenja viših vlasti ili učinio zloupotrebu potpadao je pod krivičnu odgovornost.⁸⁹

Ova naredba preciznije i jasnije uređuje postupak rekvizicije svrstavajući ga u red izuzetnih prava u slučaju ratnog ili vanrednog stanja koje se daje izvršnoj vlasti ili njenim opunomoćenicima da u slučaju nužde uzmu iz naroda ono što je vojsci neophodno uz obavezu blagovremene nadoknade. Detaljnije je propisan postupak rekvizicije u cilju izbjegavanja zloupotreba ili nenamjernih propusta. Tako se prilikom uzimanja rekvizicije vršila procjena vrijednosti stvari, a vlasniku se izdavala priznanica sa što opširnijim i jasnijim oznakama uzete stvari. Novom naredbom procjenu više nije vršilo jedno lice već posebno sastavljena komisija od tri člana (jednog predstavnika vlasti, kapetana ili u njegovom odsustvu kmeta i dva vješta opštinaru).⁹⁰ Propisano je bilo da se stvari, koje su upotrebom za potrebe vojske postale neupotrebljive, neće vraćati, već će se za njih vlasniku isplatiti odgovarajuća novčana vrijednost. Traženje rekvizije osim u slučaju „krajnje nemogućnosti“ vršeno je pismenim putem sa tačnim napomenama što se traži, u kojim količinama i o mjestu predaje.⁹¹ Takođe, rekviziciji su prvo podlijegali imućniji domaćini koji su je lakše mogli podnositi, a vrlo rijetko lica u lošem imovnom stanju. Ministarstvo vojno, na osnovu podataka dobijenih od Ministarstva finansija, sačinjavalo je za svaku kapetaniju Listu razreza sitne stoke, goveda, konja i posluge (kompletan popis brojnog stanja), koju je do 1. januara dostavljalo kapetanima. Kapetani dalje zajedno sa kmetovima prave pojedinačne liste svakog domaćinstva, izvode dostavljaju domaćinima i zavode u svoj protokol. Na ovim listama nalazi se kompletan popis a)

⁸⁹ Tačka 14.

⁹⁰ Tačka 22.

⁹¹ Tačka 26.

sitne stoke, goveda, konja i posluge; b) naznačen broj vojnika treće klase za čobane, konjovođe, pandure i kmetove; c) koliko je koji domaćin dužan dati i za koju svrhu. Kao i prethodnom naredbom najstrožije je bilo zabranjeno izbjegavanje da plemenski kapetani ili kmetovi izvrše rekviziciju prema sebi ili sebi bliskim licima.

Najviše vojne vlasti činile su sve da postupak rekvizicije bude maksimalno pravičan, proporcionalan mogućnostima i potrebi i lišen u najvećoj mogućoj mjeri zloupotreba, propusta i namjernih grešaka. Osim komisije na nivou kapetanije, postojale su i više vlasti koje su odlučivale o rekviziciji, kao što je oblasni upravitelj, glavna intendantura i Ministarstvo vojno, tako da je ovaj postupak prolazio kroz više instanci vlasti. Plemenski kapetani i predsjednici varoši prilikom rekvizicije starali su se o kvalitetu preuzete stvari, a uzimali su u obzir i vrijednost uzete stvari, koja prema propisima nije mogla prelaziti određene iznose. Tako je kod jahaćih konja bilo precizirano da se najbolji jahaći konj ne može procijeniti više od 200 perpera, a tovarni konj više od 160 perpera.⁹² Ovim su određivane maksimalne gornje granice vrijednosti uzetih stvari.

Naredbama iz 1902. i 1906. godine vojna intendantura je uređena na prihvatljiv i pravno valjan način, međutim zbog novih okolnosti, usložnjavanja poslova, javljale su se brojne nejasnoće koje je trebalo otklanjati novim naredbama. Tako su u narednih nekoliko godina donošene naredbe u cilju pojašnjenja ili preciziranja postupaka rekvizicije i nadležnosti plemenskih kapetana i predsjednika varoških opština. Takva jedna naredba donešena je 28. februara 1909. godine, izražena od strane Administrativnog odjeljenja Ministarstva vojnog. Glavne novine koje je donijela ova naredba jesu nastojanje da se postupak ne sprovodi primjenom sile, da se ne shvati kao moranje, već da vojni intendanti svojim postupcima osiguraju da se

⁹² Tačka 53.

rekvizicija vrši dobrovoljno uz izazivanje osjećaja dužnosti vojsci i državi.⁹³

U cilju što boljeg shvatanja dijela intendantske službe u nadležnosti plemenskih kapetana i predsjednika varoških opština, ministar vojni Mitar Martinović, 28. februara 1909. godine donio je naredbu plemenskim kapetanima i predsjednicima varoških opština. Ovom naredbom vojne vlasti su nastojale još jednom da skrenu pažnju o dva principa prikupljanja rekvizicije: a) da se uzima samo ono što je neophodno i da narod osjeti što manji teret i b) da se rekvizicija vrši „s najvećom pažnjom i ljubaznošću“ bez ličnih prohtjeva i primjene sile osim u krajnjoj mjeri. Glavna novina uvedena ovom naredbom jeste proširivanje prava vršenja rekvizicije. Pored komandanata odreda, to pravo su dobili komandanti bataljona druge klase aktivne vojske i intendanti bilo kojeg odreda vojska.⁹⁴ Propisano je vođenje rekvizionih knjiga od strane plemenskih kapetana, a u cilju izbjegavanja nedoumica uz naredbu je priložen i obrazac knjige koji sadrži podatke koje je potrebno popuniti (ime vlasnika od kojeg je nešto uzeto, vrsta rekvizirane stvari, znak raspoznavanja, procjena vrijednosti, broj izvješća ili trebovanja i primjedba). Slično je urađeno i sa priznanicom koja se izdaje vlasniku, čiji je obrazac sastavni dio naredbe. Interesantno je da je ovom naredbom stavljena u dužnost plemenskim kapetanima i uz pomoć kmetova briga o porodicama vojnika koji se nalaze na frontu, što je naročito istaknuto kao „uzvišena humanitarna dužnost“.⁹⁵ Nastojalo se da se vojnik na frontu relaksira brige o porodici koju je ostavio, tako su građanske vlasti vršile brigu o siromašnima, oboljelima, sahranama preminulih itd. Dužnosti kmetova bile su zapravo da u toku rata budu domaćini i vode

⁹³ Tačka 1, Naredba plemenskim kapetanima i predsjednicima varoških opština, 28. februar 1909. godine, Cetinje.

⁹⁴ DACG, MV, Raspisi i zakoni, f. 1, str. 51.

⁹⁵ Isto.

brigu o domaćinstvu čiji se član ili članovi nalaze u sastavu crnogorske vojske na frontu.

Koliko se vodilo računa o zakonskom uređenju načina rekvizicije, najbolje govori donošenje Zakona o rekviziciji 18. septembra 1912. godine. U suštini, ovaj Zakon od četiri člana nije donio ništa novo, osim što se jedna pravna materija koja zadire u osjetljive stvari privatnog vlasništva uzdigla regulisanim na nivo zakona.⁹⁶

Intendantski poslovi se mogu podijeliti na one u pozadini koji su povjereni uglavnom građanskim vlastima i one u jedinici i na frontu o kojima se stara vojno-intendantsko osoblje jedinice. Operativni dio poslova intendanture u crnogorskoj vojsci sprovodio se kroz komorske jedinice pri divizijama i brigadama. Svaka divizija u svom sastavu imala je komorski bataljon zadužen za snabdijevanje jedinica, koji je nosio naziv divizije. Prije balkanskih ratova postojala su četiri divizijska komorska bataljona: Cetinjski, Podgrički, Nikšićki i Kolašinski. Komorski bataljon divizije sastojao se od četiri komorske kolone. Pri divizijskom komorskom bataljonu određivalo se po 15 kara i potreban broj „tegleće stoke“ za prenos komore iz kolona.⁹⁷ U slučaju rata, četvrta komorska kolona iz svake divizije se izdvajala i obrazovala je komorsku četvu Vrhovne komande crnogorske vojske.⁹⁸ Pri brigadama su takođe postojali komorski bataljoni koji su se starali o snabdijevanju brigada. Komorske jedinice u slučaju rata obezbjeđivale su vojsku hranom, municijom, sanitetskim materijalom i pionersko-alatnim uslugama.⁹⁹ Brigadni komorski bataljoni bili su podijeljeni na tri komorske kolone i nosili su broj ili naziv brigade u čiji su sastav ulazili,

⁹⁶ Zakon o rekviziciji, *Glas Crnogorca*, 18. septembar 1912, br. 40, str.1.

⁹⁷ *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knj. IV, str. 626.

⁹⁸ Isto, str. 623.

⁹⁹ Babić, Branko, „Crnogorska vojska 1878–1912“, *Pobjeda – feljton*, 23. septembar 1979, str. 14.

npr. Katunski komorski bataljon. Komorske kolone su se dijelile na odsijeke, vodove i desečarije. Odsjeci su bili municijski, tainski, sanitetski i pionersko-alatni.

Municijski odsjeci divizijskog komorskog bataljona, koji su organizovani po jedan u svakoj komorskoj koloni prenosili su I, II i III popunu municije za grupe divizijskih baterija i divizijsku izvidničku četvu. Municijski odsijek imao je tri voda i sedam desečarija, a desečarije su se dijelile na svaka dva topa. Puščanu municiju prenosi jedna desečarija koja se dodavala prvomvodu.

Tainski odsjeci divizijskog komorskog bataljona organizovali su prenos taina i to na sljedeći način:

Prvi odsijek podijeljen je na dva voda, a vodovi na po dvije desečarije, od kojih jedna prenosi tain za jedan dan za sve osoblje divizijskog štaba i divizijskih trupa kao i „zob za konje za dva dana“.¹⁰⁰ Druga desečarija osiguravala je tain za osoblje i konje divizijskih baterija.

Drugi i treći odsijek dijelili su se na po tri voda, a vodovi na dvije desečarije koje su prenosile tain za tri dana za navedeno osoblje i za sopstvene potrebe. Treći odsijek je pored navedenih dužnosti nosio i tain za osoblje divizijskog lazareta.¹⁰¹

Prva komorska kolona divizijskog komorskog bataljona sastojala se od Municijskog i Tainskog odsijeka. Municijski odsijek I kolone divizijskog komorskog bataljona sačinjavali su komandant bataljona (komandir), komandir odsijeka (kapetan), tri komandira voda (vodnici) i sedam komandira desečarije (desečari). Komandir Municijskog odsijeka po dužnosti je bio pomoćnik načelnika artiljerije iz divizijskog štaba. Ovaj odsijek imao je i posebne komore za brdsku, haubičnu i gradsku bateriju (po 24 momka ili konjovođe) i komoru za izvidničku četvu (dva momka ili konjovođe), dakle Municijski odsijek sačinjavalo je 12 oficira i podoficira i 72 konjovođe sa isto toliko konja i jedan

¹⁰⁰ *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knj. IV, str. 623.

¹⁰¹ Isto, str. 624.

momak na raspolaganju komandantu komorskog bataljona.¹⁰² Tainski odsijek sastavljen je bio od dva voda i četiri desečarije. Na njegovom čelu nalazio se komandir odsijeka (kapetan), dva komandira voda i četiri komandira desečarije (desečari). Odsijek su sačinjavale i dvije komore za podjelu taina u brašnu i mesu (osam konjovođa) i za zob (16 konjovođa). Prva komora Tainskog odsijeka raspolagala je sa 140 „sitnih brava“ o kojima su vodila računa dva „čobana“.¹⁰³

Druga komorska kolona divizijskog komorskog bataljona bila je sastavljena od Munijskog i Tainskog odsijeka. Munijski odsijek su sačinjavali komandir (kapetan), tri komandira voda (vodnika), sedam komandira desečarije (desečari) i 74 konjovođe. Tainski odsijek druge kolone imao je tri voda i šest desečarija, kao i komore za tain u brašnu i mesu i komoru za zob sa 36 konjovođa. Komora za tain u brašnu i mesu raspolagala je sa 210 sitnih brava koja su čuvala tri čobana.¹⁰⁴

Treća komorska kolona divizijskog komorskog bataljona imala je tri odsijeka: Munijski, za treću popunu municije, isti sa odsjecima iz prve dvije kolone, Tainski, koji je bio jednak sa istoimenim iz druge kolone i Sanitetski odsijek.

Svaka brigada imala je komorski bataljon sastavljen od tri kolone. Bigadnim komorskim bataljonom komandovao je brigadni intendant. Prvu kolonu brigadnog komorskog bataljona sačinjavala su dva odsijeka. Munijski odsijek sastojao se od dva voda i četiri desečarije i komore za puščanu municiju sa 71 redovom i isto toliko konja i komore za topovsku municiju sa 24 redova i isto toliko tovarnih konja. Njime je rukovodio komandir odsijeka (artiljerijski ili pješadijski kapetan) sa dva vodnika i osam desečara. Tainski odsijek brigadne komore je bio nešto drugačije uređen, sastojao se od dva voda podijeljena u 12

¹⁰² Isto, str. 625.

¹⁰³ Isto.

¹⁰⁴ Isto, str. 626.

desečarija, kao i komora za tain štabovima i prikomandovanim jedinicama (šest konjovođa) i komore za prenos zobi (četiri konjovođe). Za svaki bataljon odvajalo se po 12 konja, a prva kolona brigadne komore imala je 530 grla stoke sa šest čobana.¹⁰⁵

Druga komorska kolona brigadne komore imala je: Muničijski, Tainski, Sanitetski i Pionersko-alatni odsijek. Muničijski i Sanitetski odsjeci odgovarali su prethodnim sastavima. Prilično različit je bio Tainski odsijek koji je imao tri voda i 18 desečarija, 108 momaka (od kojih tri za sanitetske čete), 54 tovarna konja i 800 grla sitne stoke sa devet čobana.¹⁰⁶ Pionersko-alatnim odsijekom rukovodio je komandir odsijeka (vodnik) sa pet desečara i 30 redova – konjovođa. Isto kao i za divizijske komore, pri brigadnim komorama određivalo se po 30 kara i potreban broj tegleće stoke za prenos komore.

Treća kolona brigadne komore sastojala se iz Muničijskog za treću popunu municije i Tainskog odsijeka koji je prenosio tain za treći dan. Ovi odsjeci bili su jednakog sastava kao i odsjeci iz prve kolone.

Komorska četa Vrhovne komande crnogorske vojske obrazovala se u trenutku mobilizacije od četvrtih kolona divizijskog komorskog bataljona. Sastojala se iz tri voda i šest desečarija. Komorskom četom komandovao je oficir u činu komandira, a satojao se od tri kolone sa po tri voda i po šest desečarija. Komandiri kolona bili su poručnici, vodovima su rukovodili vodnici (9), a desečarijama desečari (18).

Prva Cetinjska kolona sastojala se od tri voda i šest desečarija. Prvi vod sačinjavalo je 13 konjovođa i starao se o prenosu prtljaga Vrhovnog komandanta, drugi vod koji je imao 15 konjovođa se starao o tainu za treći dan i prtljagu Vrhovne komande, za osoblje štaba i pratnju, momke i zob. Treći vod imao je 21 konjovođu i

¹⁰⁵ Isto, str. 628.

¹⁰⁶ Isto.

starao se o perjaničkoj i izvidničkoj četi, muzici, ordonansima i žandarmeriji, za konje, konjovođe, posluhu i zob.¹⁰⁷ Ova kolona raspolagala je sa 150 grla stoke i dva čobana.

Druga Podgorička kolona komorske čete imala je tri voda sa šest desečarija i komorom od 24 konjovođe i 48 konja, 150 grla stoke i dva čobana. Prvi vod prenosio je tain i prtljag vrhovnom komandantu, drugi vod tain za treći dan i osoblje Vrhovne komande i prikomandovanih jedinica, a treći vod za perjanke, izviđače, muziku i žandarme.¹⁰⁸

Treća Nikšićka kolona imala je isti sastav kao i Cetinjska kolona, s tim što su svi tovarni konji nosili po 12 kg zobi, a konjovođe jedan rezervni i jedan tekući tain. Iako su imale po šest desečarija, sve tri kolone imale su po sedam desečara.

Mirnodopska formacija komorskih jedinica¹⁰⁹

I divizija	Cetinjski komorski bataljon Četiri kolone	Municijjski odsjek Tainski odsjek Sanitetski odsjek Pionersko-alatni odsjek
II divizija	Podgorički komorski bataljon Četiri kolone	Municijjski odsjek Tainski odsjek Sanitetski odsjek Pionersko-alatni odsjek
III divizija	Nikšićki komorski bataljon Četiri kolone	Municijjski odsjek Tainski odsjek Sanitetski odsjek Pionersko-alatni odsjek
IV divizija	Kolašinski komorski bataljon Tri komorske kolone	Municijjski odsjek Tainski odsjek Sanitetski odsjek Pionersko-alatni odsjek

¹⁰⁷ Isto, str. 626–627.

¹⁰⁸ Isto, str. 627.

¹⁰⁹ Tabela razvijena na osnovu važeće formacije crnogorske vojske i rasporeda komorskih jedinica (prim. autora).

Od Veljeg rata 1876–78. godine, kada su glavna komora uglavnom bile crnogorske žene do Prvog balkanskog rata 1912–13. godine, vojna intendantura prošla je ogroman razvojni put. U ovome periodu donešeno je više propisa o uređenju vojne intendanture sa precizno definisanim nadležnostima i obavezama, a donešeni su i opšti propisi o vojsci i Ministarstvu vojnom kojima su organizovane komorske jedinice i Intendantski odsjek. Pored navedenog, izvršeno je nekoliko sveobuhvatnih reformi crnogorske vojske, a sa stanovišta vojne intendanture važno je da su osnovana vojna skladišta, radionice i magacini, a sklopljeni su i ugovori sa privatnim zanatskim radionicama i radnjama iz kojih se vršilo opremanje crnogorske vojske.

Ministarstvo vojno vršilo je evidenciju i o broju konja i stoke koja se nije nalazila u vlasništvu države, već u privatnom vlasništvu, a koja su se u slučaju rata mogla uzeti za vojne potrebe.¹¹⁰

Za vrijeme Prvog balkanskog rata 1912–13. godine Crnogorska vojska bila je raspoređena u tri odreda: Primorski i Zetski odred koji su dejstvovali u pravcu Skadra i Istočni koji je djelovao u pravcu sjevera Crne Gore i Metohije. Primorski i Zetski odred snabdijevali su se municijom iz skladišta municije u Podgorici i Baru, dok je Istočni odred dobijao municiju iz vojnih skladišta u Kolašinu i Andrijevici, a nešto kasnije iz novootvorenog u Beranama. Prikupljanje stvari dobijenih rekvizicijom za potrebe Primorskog odreda vršeno je u Baru, za potrebe Zetskog odreda u Podgorici, dok se Istočni odred snabdijevao rekviriranim stvarima iz Kolašina i Andrijevice, a potom sa područja novooslobođenih teritorija. U Podgorici i Plavnici je pripreman hljeb za potrebe Zetskog odreda i lijevu kolonu Primorskog odreda, a za ostatak Primorskog odreda hljeb i hrana dopremali su se iz Bara i Ulcinja.¹¹¹ Iz Podgorice, Bara,

¹¹⁰ DACG, MV, Kabinet . povjerljiva akta, f. 3, br. 85.

¹¹¹ Vuković, Miloje, „Crnogorska vojska 1878–1918. godine“, *Pobjeda*, 17. avgust 1986, str. 14.

Ulcinja i drugih mjesta hrana i druge potrepštine za vojsku na frontu dopremane su u intendantska skladišta u blizini fronta odakle su se dalje prenosile po potrebi na frontu.

U Prvome svjetskom ratu 1914–16. godine, pri Vrhovnoj komandi crnogorske vojske obrazovala se od divizijskih komorskih bataljona – komorska četa. Postojale su četiri komorske jedinice pri Sandžačkom, Lovćenskom, Hercegovačkom i Starosrbijanskom odredu.

Inženjerija crnogorske vojske

Prije institucionalizacije inženjerije crnogorske vojske 1904. godine, potrebe ratnih operacija u ratovima za nezavisnost i oslobođenje teritorija zahtijevale su i izvođenje određenih inženjerijskih radova u cilju savladavanja terenskih prepreka pri pokretu jedinica i izvođenju ratnih operacija. Još od prvih ratova u kojima se koristi vatreno oružje pravljene su određeni zakloni u cilju zaštite od vatrene paljbe, pravljena su mala utvrđenja – šančevi, improvizovani mostovi u cilju prelaska nepristupačnih terena, vršena ukopavanja, pravljene logori i drugi objekti za vojne potrebe. Ove radove izvodili su vojnici bez završene inženjerijske obuke ili znanja, ali vješti ovakvoj vrsti poslova. Šančevi su se izrađivali uglavnom od kamena zbog tvrdoće i konfiguracije terena, a pravljene su i razne vrste pokretnih improvizovanih grudobrana. U crnogorskoj vojsci ovakve radove najčešće su izvodili vojnici iz sastava druge klase. Međutim, u ranijim ratovima koje je vodila crnogorska narodna vojska zbog načina vođenja ratova, gerilske borbe, nije bilo značajnih radova ovakve vrste. Prema nekim podacima pionerska jedinica formirana je još 1866. godine. Ova jedinica bila je veličine odjeljenja, raspolagala je oskudnim materijalom i uglavnom se bavila izgradnjom puteva i pred početak Veljeg

rata se ugasila.¹¹² U toku Veljeg rata najveći inženjerijski radovi izvođeni su prilikom opsade i oslobađanja utvrđenih gradova, Nikšića, Bara i Ulcinja. U cilju savladavanja prepreka i nadmudrivanja neprijateljskih snaga crnogorska vojska je primjenjivala određene inženjerijske radove. Tako su prilikom opsade Nikšića 1877. godine pravljene pokretni grudobrani – zakloni sa dva ili četiri točka međusobno spojena osovinom na kojima je stajao grudobran sastavljen od suvih bukovih dasaka, dovoljne debljine koju nije moglo probiti puščano zrno.¹¹³ Takav grudobran bio je većih dimenzija, iza njega se moglo rasporediti 20–30 vojnika koju su pomoću točkova gurali grudobran naprijed i postepeno se približavali neprijateljskim položajima, što je omogućavalo izvršavanje napada, miniranje bedema itd. Ovako smišljenim i improvizovanim pomagalima omogućeno je savladavanje neprijatelja uz smanjenje gubitka sopstvenih snaga. Sličnu upotrebu imali su i snopovi od pruća. U ratovima 1852–53, 1862, 1876–78. godine korišćene su i tehnike obmane, izradom lažnih baterija ili loženja vatre, kao i izrada lažnih šančeva na kojima su ostavljane kapice i drvene palice kao imitacija pušaka, kako bi se neprijateljske snage zavarale o rasporedu jedinica i postigao efekat iznenađenja crnogorskih jedinica. Stavljane kapice i lažnih pušaka zabilježeno je i u crnogorsko-francuskim borbama u Boki Kotorskoj.

Razvoj vojne inženjerije u crnogorskoj vojsci ili pionera, kako su je zvali, vezan je za 1904. godinu. Do 1900. godine crnogorska vojska nije imala školovanih inženjerijskih oficira. Prvi školovani inženjerijski oficir je Joko Jovanović¹¹⁴ koji je 14.

¹¹² Gopčević, Spiridon, n.d., str. 35 i 397.

¹¹³ Vuković, Miloje, Crnogorska vojska 1878–1914, *Pobjeda*, 8. avgust 1986, str. 12.

¹¹⁴ Joko Nikov Jovanović (1871–1955), brigadir. Kao stipendista knjaza Nikole Petrovića upućen je u Carigrad na licej „Galatasaraj“. Jovanović je završio Artiljerijsko-inženjerijsku akademiju 1898. godine u Carigradu. Akademija je trajala četiri godine. U čin potporučnika unaprijeđen je 14. decembra 1900, u čin poručnika 25. marta 1901, a kapetana 9. septembra

decembra 1900. godine završio Vojnu akademiju Artiljerijsko-inženjerijski smjer u Carigradu na liceju „Galatasaraj“. Po povratku u Crnu Goru iste godine stupio je na službu u Upravi građevine i saobraćaja obavljajući inženjerijske i sekretarske poslove. Ministarstvo vojno u cilju razvoja inženjerijske struke u vojsci iskoristilo je znanja poručnika Jovanovića i povjerilo mu dužnost osnivanja inženjerijske škole. Tako je na Cetinju, 11. septembra 1904. godine osnovana Prva podoficirska pionerska škola pod rukovodstvom poručnika Jovanovića.

Ova škola trebalo je da obučava vojno inženjerijski kadar za potrebe crnogorske vojske. Predviđeni uslovi za pitomce ove škole bili su: da su starosne dobi od 20 do 24 godine, da su po prirodi bistri, po mogućnosti da su pismeni, da su zdravi i razvijeni. Još jedan uslov bio je i da potiču iz imućnijih porodica, ovo iz razloga da ne bi domaćinstvu iz kojeg potiče pitomac bilo narušeno imovno stanje ukoliko njihov član bude devet mjeseci na obuci i kasnije na službi. Nakon izvršenog odabira i selekcije kadra u školu je upisano 20 mladića, koji su nakon devetomjesečne obuke proizvedeni u pionerske desečare i raspoređeni na službu u Stajačoj vojsci. Obuku iz inženjerijskih predmeta (fortifikacije, utvrđenja)¹¹⁵ držao je Joko Jovanović, a ostale vojne i opšte predmete drugi oficiri. Već krajem 1905. godine iz Carigrada dolaze inženjerijski poručnici Blažo Vrbica¹¹⁶ i Stevan Radović sa završenom Artiljerijsko-inženjerijskom akademijom. Ovi oficiri i sami se uključuju u proces nastave. Time se počinje stvarati stalni inženjerijski oficirski kadar crnogorske vojske. Sa tri inženjerijska oficira školovana u inostranstvu i

1909. godine. Radio je u Upravi građevine i saobraćaja u kojoj je vršio inženjerijske i sekretarske poslove. Jovanović je od 14. septembra 1904. godine preveden na službu u Stajačoj vojsci kao komandir crnogorske vojske. U Prvom svjetskom ratu bio je komandant brigade Stajaće vojske u Đakovici, jačine dva bataljona.

¹¹⁵ DACG, MV, Knjiga o službenim i ličnim odnosima oficira 1905.

¹¹⁶ Martinović, Srđa, *Crnogorski generali u Vojsci SHS/Jugoslavije*, FCJK, Cetinje, 2017.

jednom klasom svršenih pitomaca Pionerske podoficirske škole Stajeće vojske stvaraju se osnove za osnivanje prve pionerske čete. Prva pionerska četa osnovana je 1905. godine i ona je ostala okupljena na vježbi osam mjeseci.¹¹⁷ Još 20 pitomaca iz svih krajeva Crne Gore, 8. aprila 1906. godine primljeno je u drugu klasu Pionerske podoficirske škole. Druga partija pitomaca okončala je školovanje 21. aprila 1907. godine kada su proizvedeni u pionerske desečare Stajeće vojske. U cilju nastavka daljeg školovanja inženjerijskog oficirskog kadra, 30. novembra 1906. godine u Vojničku školu primljeni su pionerski podoficiri iz prve partije koji su završili 1905. godine. Nakon završene Vojničke škole, 14. februara 1908. godine proizvedeni su u pješadijske potporučnike. Ovim je crnogorska vojska dobila prvi pionerski oficirski kadar školovan u domaćim oficirskim institucijama. U periodu od 1904. do 1907. godine ostvaren je značajan napredak u razvoju inženjerije crnogorske vojske: osnovana je podoficirska pionerska škola, školovan podoficirski i oficirski kadar i stvorena prva pionerska četa. Na takvim solidnim osnovama u periodu 1907–1908. godine osnovane su još tri pionerske čete čija je obuka traja od šest do osam mjeseci. Druga partija pitomaca Pionerske podoficirske škole upisana je 10. marta 1909. godine na Vojničkoj (oficirskoj) školi. Oni su nakon tri godine proizvedeni u pješadijske potporučnike.

Uredbom o ustrojstvu Ministarstva vojnog donešenoj 2. decembra 1910. godine, članom 8 osnovan je Artiljerijsko-inženjerijski odsijek koji je do tada bio samo Artiljerijski odsijek. Ovaj odsijek pored artiljerijskih poslova imao je i inženjerijske poslove u prvom redu: građenje, opravku i održavanje vojnih zgrada za smještaj vojske, stoke, građevinskog materijala i nadzor na ovim poslovima, zatim građenje, održavanje tvrđava i uopšte utvrđenja, nabavka inženjerijskog materijala itd. Zadaci

¹¹⁷ Vuković, Miloje, „Crnogorska vojska 1878–1914“, *Pobjeda*, 8. avgust 1979, str. 12.

odsijeka bili su i izrada trebovanja i predračuna, kao i rješavanje za nabavku građevinskog materijala i alata za vojsku, radionice i slagališta, kao i kupovina zemljišta i zgrada za vojnu upotrebu, pribavljanje sentencija za ovo i čuvanje, prodaja i davanje pod najam vojnodržavnog imanja. Ovaj odsijek od inženjerijskih poslova bio je zadužen i za: proučavanje pitanja, preustrojstva, pravila, propisa, uputstava i njihovu zamjenu kod inženjerije, sređivanje službenih lista inženjerijskih starješina, njihovo raspoređivanje i rasprava o svim pitanjima iz domena inženjerije. U poslove odsijeka spadao je nadzor nad jednoobraznom nastavom, vaspitanjem, vojničkim duhom i disciplinom, jednako tumačenje zakona i propisa i uputstava iz oblasti inženjerije, kao i pregled brojnog stanja, vođenje tačnog računa o oružju i oruđu.¹¹⁸ Na čelu Artiljerijsko-inženjerijskog odsijeka nalazio se šef u činu komandira sa dva pomoćnika, jednim artiljerijskim i jednim inženjerijskim kapetanom.

U mirnodopskim vremenima, prema uredbi iz 1908. godine, svaki divizijski okrug obrazovao je jednu pionersku četvu jačine pet vodova, od čega je jedan bio vod vojnih telegrafista. Četom je rukovodio kapetan, po mogućnosti inženjerijske struke. Pionerska četa sastoji se od jednog komandira čete (kapetan), četiri komandira voda (poručnici), devet vodnika, 17 desetara, 90 redova, 20 konjovođa i toliko konja.¹¹⁹ Tako da se pionerska četa sastojala od oko 140 oficira i vojnika, kojima se naravno moglo u ratnim okolnostima pridodati još nešto redova u slučaju potreba. U slučaju mobilizacije i ratnih okolnosti, prvi vod pionerske čete pridodaje se diviziji, a ostala tri pionerska voda ulaze u sastav brigade. Divizijski pionerski vod sastoji se od komandira čete (kapetan), 6 podoficira i 24 redova.¹²⁰ Vod se

¹¹⁸ Uredba o ustrojstvu Ministarstva vojnog, 2. decembra 1910, član 17.

¹¹⁹ Babić, Branko, „Crnogorska vojska 1878–1912“, *Pobjeda*, 23. septembar 1979, str. 14.

¹²⁰ *Crnogorski zakonic 1796–1916*, knj. IV, str. 619.

dijeli na mostovni park i prtljažnu i alatnu komoru. Mostovni park sastavljen je od dva podoficira i šest redova, dok prtljažnu i alatnu komoru čine četiri tovarna konja i četiri konjovođe koji nose posuđe i teški alat, kao i dva manja, dvije čuskije, dvije burgije, četiri velike šege, osam sjekira, osam kazmi, osam lopata, klince, gvožđa, konope, žice, prah, eksploziv, telju i pumpe za vodu.¹²¹ Divizijski pionerski vod od opreme je posjedovao: sjekire, krampe, lopate, šege, maljeve i sitniji alat. Sastav brigadnih pionerskih vodova se nešto razlikuje od divizijskih, a sastoji se od: tri komandira voda (poručnika), 18 podoficira i 60 redova. Svaki pioner – redov nosio je po jedan komad alata koji je podijeljen tako da bude: četvrtina sjekira, četvrtina kazmi, četvrtina lopata i četvrtina šega, maljica i ostalog sitnog alata.¹²²

Vojna inženjerija dočekala je početak Prvog balkanskog rata u oktobru 1912. godine sa četiri pionerske čete, sa 40-ak nižeg starješinskog kadra sa osnovnim inženjerijskim znanjem, osnovanim Artiljerijsko-inženjerijskim odsijekom i nešto inženjerijskog alata i opreme dobijenih putem donacije. Jačina vojne inženjerije uoči balkanski ratova iznosila je oko 550–560 ljudi. Međutim, iako je stvorena solidna osnova, razvoj inženjerije kao složene vojne struke i dalje nije bio na odgovarajućem nivou, zato su inženjerijski radovi u toku balkanskih ratova relativno i djelimično primjenjivani. Inženjerijski radovi su se naročito sprovodili prilikom opsade dobro utvrđenog Skadra. Pionerske jedinice su podizale streljačke zaklone od neprijatelja jer je površina oko skadarskih utvrđenja uglavnom bila brisani prostor. Pionerska četa izvodila je i radove na izradi i prilagođavanju saobraćajnica za nesmetani i olakšani prolazak crnogorske vojske. Najveće inženjerijske aktivnosti sprovodila je pionerska četa Primorskog odreda na potezu Skadarskog jezera do rijeke Kira i na potezu oko Taraboša. Najveće poteškoće crnogorskoj

¹²¹ Isto, str. 620.

¹²² Isto.

vojsci prilikom opsade Skadra zadavala je žičana prepreka ispred skadarskih bedema koji nije imao prirodne prepreke. U takvim uslovima svaki pokušaj napada crnogorskih jedinica nailazio je na žičane prepreke i crnogorske vojnike pretvarao u lake mete. Pionerska četa je pokušavala da olakša crnogorski proboj korišćenjem sjekirica, makaza za kidanje žiče i ručno pravljenih bombi i eksplozivnih sredstava koja su trebala da uklone postavljene prepreke. U okviru pionerske čete jedinica naoružana sjekirama nazivala se popularno „sjekirašima“. U toku skadarske operacije pionerske jedinice izrađivale su i improvizovane bombe dugačke dva do tri metra koje su ručno uguravane u prepreku i aktivirane zapaljivanjem sporogorećeg fitilja (štapina).

Za vrijeme Prvog svjetskog rata 1914–16. godine, inženjerija crnogorske vojske brojala je sedam četa: šest pri svakoj diviziji i jedna pri Vrhovnom štabu. Međutim, ovaj raspored varirao je u zavisnosti od situacije na terenu i rasporeda vojske, tako da su zapravo djelovale četiri pionerske jedinice pri četiri odreda (Lovćenskom, Hercegovačkom, Sandžačkom i Starosrbijanskom). U ovome ratu nijesu izvođeni veći inženjerijski radovi. Izrađivani su streljački zakloni ali samo na položajima na kojima su se crnogorske jedinice zadržavale duže vremena.¹²³ Nedovoljna primjena inženjerijskih radova u ratnim operacijama crnogorske vojske ima više uzroka među kojima su najvažniji: malobrojnost pionerskih jedinica, njihova slaba opremljenost, konfiguracija crnogorskog tla koje obiluje prirodnim zaklonima, navike i karakter crnogorskog vojnika za kojeg korišćenje vještački napravljenih zaklona nije bilo u skladu sa njegovim vojničkim duhom i vaspitanjem, česte promjene položaja i pokreti jedinica. Pionerske čete imale su najvažnije aktivnosti prilikom izrade utvrđenja, nijesu bile česti učesnici borbe,

¹²³ Vuković, Miloje, „Crnogorska vojska 1878–1914“, *Pobjeda*, 9. avgust 1986, str. 14.

obično su u slučaju širih vojnih operacija bili u sastavu rezerve, a pioneri su korišćeni i kao nastojnici, a rjeđe kao radna snaga.

Program pionerske podoficirske škole za 1903/1904. godine koji je sastavio Joko Jovanović:

Vještina utvrđivanja ili fortifikacija

Potreba utvrđivanja u opšte

Podjela fortifikacije

Vrste poljskih utvrđenja

Poslovi oko utvrđenja

Grafički nacrt fortifikacije

Materijal od kojih se poljska utvrđenja izrađuju (tablica)

Profil pješačkih utvrđenja i sastavni djelovi na profilu

Grudoban

Unutarnji nagib grudobrana

Spoljni nagib gudobrana

Dubina spoljnog rova i njegova širina

Strane spoljnog rova

Unutrašnji rov

Banket

Berma

Glasijsa

Puškarnice i bonete

Pješadijska utvrđenja

Streljački zakloni (mali i veliki)

Zakloni od snijega

Zakloni na stjenovitom zemljištu

Zakloni na šumovitom zemljištu

Zakloni od mješovitog materijala

Zasjede

Izrada streljačkih zaklona

Opkopi

Tri vrste opkopa

Izrada okkopa

Traverce

Zakloni

Prosti zakloni

Pokriveni zakloni

Izrada zaklona

Preprečna sredstva

Udešavanje mjesnih predmeta za odbranu (mosta, zgrade, šume itd.)

Raspored streljačkih zaklona i opredjeljaj vatrene pruge

Opšta parila za postroj utvrđenja.¹²⁴

Mitraljeska jedinica crnogorske vojske

Sa donacijom puški berdanki 1895. godine iz Rusije je upućeno 6 mitraljeza sa 90.000 metaka. Time je, ruskom donacijom, Crna Gora postala prva država na Balkanu koja je posjedovala mitraljesko naoružanje. Međutim, kako u crnogorskoj vojsci nije postojalo obučeno lice koje bi moglo rukovati ovim mitraljezima, oni nijesu uvođeni u njeno naoružanje. Tek kada su sa ruskih akademija došli mladi potporučnici koji su djelimično bili upoznati sa funkcionisanjem mitraljeskog naoružanja, nabavljeno je 1906. godine još 16 mitraljeza sistema „Maksim“ iz Njemačke uz pomoć ruske subvencije. Time su stvoreni kakvi-takvi uslovi za obuku kadra za prvu mitraljesku četvu. Na Cetinje je pozvano šest oficira u cilju upoznavanja s novim naoružanjem, organizovan je dvomjesečni kurs kojim je rukovodio poručnik Veselin Sekulović, koji je završio akademiju u Rusiji i upoznao se sa rukovanjem mitraljezom u Petrogradu. Od obučениh vojnika na ovom kursu formirana je 1906. godine Prva mitraljeska četa, kada su mitraljezi uvedeni u operativnu funkciju u crnogorskoj vojsci. Već naredne godine formirane su još dvije mitraljeske čete, a nešto kasnije još jedna,

¹²⁴ *Ministarstvo vojno – zbornik dokumenata (1879–1916)*, str. 278–279.

tako da je svaka divizija u svom sastavu imala po jednu mitraljesku četvu. Novi mitraljezi stigli su u jesen 1912. godine kada je iz njemačke fabrike municije i oružja u Berlinu stiglo 35 mitraljeza sistema „Maksim“. ¹²⁵ Uvođenje mitraljeza i osnivanje mitraljeskih jedinica u crnogorskoj vojsci bilo je od velikog značaja za spremnost, efikasnost i ubojitost djelovanja vojske u brdskom području.

Uređenjem vojske iz 1908. godine jasno su definisani sastavi i raspored mitraljeskih odjeljenja. Mitraljesko odjeljenje sastojalo se od komandira odjeljenja (poručnik), dva mitraljeska komandira (vodnika), dvojice nišandžija (desetara), municijskog starješine (desetara) i 15 redova – vojnika. Odjeljenje je raspolagalo i sa sedam konja.

Vojni telegrafi i telefoni crnogorske vojske

Razvoj telegrafsko-poštanske službe u Crnoj Gori otpočeo je dosta rano, a samim tim i upotreba za potrebe crnogorske vojske. Već 1870. godine donešen je Zakon o telegrafu prema kojem su na teritoriji Crne Gore uspostavljene telegrafске stanice. Već 1874. godine Crna Gora je potpisala u Bernu, u Švajcarskoj, Međunarodnu poštansku konvenciju i time postala prva država na Balkanu koja je pristupila Međunarodnom poštanskom savezu.

Određena vojno-telegrafска služba korišćena je u crnogorskoj vojsci tokom Veljeg rata 1876–78. godine. U ovom ratu učestvovali su i vojni telegrafisti koji su uvijek bili uz vojsku tokom ratnih operacija i prenosili dnevne zapovijesti i održavali komunikaciju među jedinicama. Ovo su bili prvi vojni telegrafisti u savremenom smislu te riječi, uglavnom se radilo o mladićima, a među njima je bio i Đuro Šoć koji je kasnije postavljen za upravitelja vojnih telegrafa. Vojni telegrafisti iz

¹²⁵ DACG, Arhiva Ilije Hajdukovića, 1911–1916, f.2, br. 29/6.

Veljeg rata unaprijeđeni su u oficirske činove i odlikovani za hrabrost i revnosnu službu. Do osnivanja Uprave vojnih telegrafa i telefona, Ministarstvo vojno i crnogorska vojska tokom vojnih manevara, vojnih vježbi i aktivnosti oslanjali su se na civilne strukture tj. Poštansko-telegrafsko odjeljenje Ministarstva unutrašnjih djela. Zakonom o telegrafu i Zakonom o vojno-krivičnim stvarima bilo je propisano da se „mjesnim telegrafom, koji se nalazi u oblasti manevra, mogu poslužiti komandanti odreda ne samo za sporazum sa Glavnom Komandom, već i za svaku drugu potrebu ukoliko im to prilike dopuštaju, a osim ovoga služe se njima najstariji sudija i glavni intendant“. Tako je tokom vojnih manevara održanih u septembru 1906. godine u okolini Nikšića, ispred PTT Odjeljenja učestvovao njihov izaslanik koji je rukovodio telegrafsko-telefonskim odjeljenjem za potrebe vojnih manevara.¹²⁶ U ovim slučajevima civilne PTT strukture potpadale su pod vojnu vlast. Tokom ovih aktivnosti otvorene su vojne stanice: Klanina, Maštanica, Mlin Đukanovića, Vukov Most, Nikšić, Gradac i Župa Nikšićka. U *Glasi Crnogorca* pohvaljene su brzina i uspjeh vojnih telegrafista.

Prilikom nabavke mitraljeza, 1906. godine iz Njemačke je dobavljena i veća količina telegrafskih i telefonskih aparata i materijala.¹²⁷ Do 1907. godine poštansko-telegrafske usluge za potrebe crnogorske vojske vršilo je Ministarstvo unutrašnjih poslova. Tokom vojnih manevara i vježbi ono je crnogorskoj vojsci delegiralo svoje činovnike koji su potpadali pod vojnu vlast i vojne zakone. U slučaju ratnih okolnosti kompletan civilni poštansko-telegrafski aparat potpadao je pod Vrhovnu komadu. Ministarstvo vojno je 1905. godine otpočelo pripreme za obučavanje i stvaranje stalne poštansko-telegrafske službe u

¹²⁶ Šoć, Pero, „Za istoriju pošta i telegrafa u Crnoj Gori“, *Ratnik*, godina XLIV, sveska III, mart 1928, str. 43.

¹²⁷ *Pedeset godina na prijestolu Crne Gore*, str. 79.

vojsci. U toj namjeri, po naredbi Ministarstva vojnog određena je prva partija izabranih mladića iz svake brigade. Iz svake brigade određena su četiri kandidata koji su zadovoljavali određene uslove.¹²⁸ U skladu sa sporazumom između ova dva ministarstva, Ministarstvo unutrašnjih djela je otvorilo određeni broj mjesta u poštansko-telegrafskim stanicama za osposobljavanje odabranih kandidata. Kandidati su se obučavali u ovim stanicama o svom trošku za poštansko-telegrafsku službu u vojsci.¹²⁹ Od ukupno 78 kandidata koji su vršili pripremu odabrano je njih 33. Naredne godine izvršen je novi izbor za Poštansko-telegrafsko odjeljenje. U cilju razvoja sistema telegrafa i telefona u crnogorskoj vojsci, Ministarstvo vojno je 15. februara 1906. godine propisalo pravila za jednu četvu vojnih telegrafista koje su birali komandanti brigada iz vojnih jedinica. Već naredne godine, 30. maja donešena su Pravila za primanje vojnih telegrafista; uslovi, obaveze i prava istih. Ova pravila sadrže 18 tačaka i sastoje se iz tri dijela: Pravilo za primanje, Obaveze vojnih telegrafista i Prava vojnih telegrafista. Pravilom je bilo propisano da se na kurs prima do 32 kandidata na način što se iz svake brigade uzimaju po tri, a iz primorske dva kandidata. U slučaju da se iz pojedine brigade nije prijavio dovoljan broj kandidata, ministar vojni je na prijedlog komisije mogao uzeti više kandidata iz druge brigade, a na račun one brigade iz koje nije bilo kandidata. Pravilo je pravno regulisalo i slučajeve kada se ne prijavi dovoljan broj kandidata za popunu vojno-telegrafske službe. U takvim okolnostima ministar vojni je raspisivao konkurs. Konačnu odluku o prijemu donosio je ministar vojni na osnovu podnešene dokumentacije. Prijavljivanje na ovakav konkurs bilo je dobrovoljno, a kandidati su morali dostaviti: krštenicu iz koje se može vidjeti da je „mladić navršio

¹²⁸ Vuković, Miloje, „Crnogorska vojska od 1878–1914“, *Pobjeda*, 9. septembar 1986, str. 14.

¹²⁹ Babić, Branko, „Crnogorska vojska 1878–1912“, *Pobjeda*, 24. septembar 1979, str. 16.

15, a da nije preturio 20 godina starosti“, uvjerenje škole o završenim četiri razreda osnovne škole, uvjerenje opštinskih i plemenskih vlasti „o dobrom vladanju kao opštinaru i plemeni-ka“, zatim „uvjerenje o vladanju i trudoljublju nadležnog upravnika“ poštansko-telegrafske stanice kod koje se kandidat spremao za konkurs i roditeljski ili starateljski pristanak da će kandidat dobrovoljno ispunjavati sve obaveze koje je potpisao.¹³⁰ Naravno, kandidate je pregledala posebna ljekarska komisija sačinjena od dva ljekara koji su im nakon pregleda izdavali uvjerenja o sposobnosti za vojno-telegrafsku struku. Prilikom pregleda kandidata ljekarska komisija je naročito uzimala u obzir zdravstvene elemente od značaja za ovu službu i to: razvijenost čulnih organa – sluha i vida i izdržljivost. Kriterijum za sticanje statusa kandidata za to vrijeme bili su prilično strogi, a pored godina starosti, školske sprema i psihofizičkih atributa, posebna pažnja poklanjala se mišljenju starješina opštine ili plemena, kao i drugih uglednih ljudi o vladanju, trudu i pouzdanosti kandidata. Ovo se radilo s razlogom jer je vojno-telegrafska struka naročito u okolnostima velikog razmještaja jedinica na većim teritorijama bila zapravo žila kucavica operativnog funkcionisanja oružanih snaga kroz sprovođenje naredbi od komande ka nižim jedinicama. Selekciju kandidata vršila je tzv. konkursna komisija sastavljena od tri člana: komandir, inženjerijski kapetan i stariji činovnik telegrafista. Konkursna komisija ispitivala je kandidate o poznavanju telegrafske službe i vještine „ukoliko je to dotični kandidat mogao naučiti kao dobrovoljac na raznim poštansko-telegrafskim stacijama“. Kao što se i može videti, među kandidatima su imali prednost i tražili su se oni koju su već dobrovoljno bili aktivni u poštama i koji imaju određeno iskustvo iz struke. Nakon upisivanja na kurs za vojne telegrafiste, polaznici su bili obavezni da pet godina provedu u

¹³⁰ Pravila za primanje vojnih telegrafista, uslovi, obaveze i prava istih, tačka 3, Cetinje, 30. maja 1907.

službi tj. „obavezuju se ostati na raspoloženje Ministra vojnog“ pet godina, bez mogućnosti napuštanja države i službe osim uz dozvolu Ministarstva vojnog. Navedena obaveza je dodatno pojačana stavom „niti ga išta može osloboditi od obaveze osim dokazane umne ili fizičke nesposobnosti“.¹³¹ Za ovih pet godina vojni telegrafisti su dužni da posjećuju godišnje kurseve koje bi organizovalo Ministarstvo vojno u cilju obnavljanja i prakse, kao i odazivanja na svaki poziv ovog Ministarstva za vojnu ili opšte državnu službu.

Ova pravila su bila neophodan pravni osnov za organizovanje kursa za vojne telegrafiste 1. juna 1907. godine kada je započeta obuka pripravnika za vojne telegrafiste.¹³² Kurs je otvoren pri četi pionera. Obuka je trajala gotovo jednu godinu, uz mogućnost, u cilju nagrađivanja truda i olakšanja, da kandidati nakon šest mjeseci kursa mogu prijaviti polaganje ispita po već utvrđenom programu. Ispit se polagao pred posebnom komisijom, nakon čega su svi oni koji su uspjeli da polože ispit najmanje sa dobrim uspjehom dobijali „dekret osposobljenog vojnog telegrafiste“ i od tog datuma su počinjala njihova prava i obaveze. Telefonska služba u Crnoj Gori uvedena je 1. jula 1907. godine. U međuvremenu je osnovana Uprava vojnih telegrafa i telefona, a za njenog upravitelja postavljen je 21. februara 1909. godine, kapetan Đuro Šoć. Na prvom organizovanom ispitu, 1. marta 1909. godine ispit je položilo 20 kandidata, a 1. maja iste godine ispit je položilo osam kandidata, nakon čega su svi proizvedeni u desečare crnogorske vojske kada su i položili zakletvu. Time je novoformirana Uprava vojnih telegrafa i telefona dobila 28 obučениh vojnih telegrafista. Ovi telegrafisti su u čin poluvodnika proizvedeni 20. marta 1910. godine, a u čin vodnika u toku Prvog balkanskog rata, 2. juna 1912. godine. Njihova

¹³¹ Pravila za primanje vojnih telegrafista, uslovi, obaveze i prava istih, tačka 6, Cetinje, 30. maja 1907.

¹³² Šoć, Pero, „Za istoriju pošta i telegrafa u Crnoj Gori“, *Ratnik*, godina XLIV, sveska III, mart 1928, str. 43–47.

primanja bila su regulisana takođe Pravilima, tako su u toku pet godina obavezne službe vojni telegrafisti godišnje na ime pomoći dobijali 120 kruna, a nakon isteka ovog roka mogli su službu produžiti za još četiri godine uz dobijanje povećanja godišnjih primanja na 160 kruna. Postojala je mogućnost i da nakon ova dva roka od pet i četiri godine, vojni telegrafista produži još tri godine službe sa povećanjem godišnjih primanja na 200 kruna. Vojni telegrafista je dužan bio godinu dana prije isteka navedenih rokova podnijeti Ministarstvu vojnom pismenu izjavu o namjerama produžetka službe. Služba vojnih telegrafista uglavnom se vezivala za ratne operacije, vojne manevre i vježbe, tako da u mirnodopskim vremenima nije bilo potrebe za ovolikim brojem vojnih telegrafista. Oni su bili slobodni da kod svoje kuće ili na nekom drugom mjestu u državi „obavljaju bilo kakve poslove ukoliko ne bi bio pozvan na službu ili vježbanje“.¹³³ U cilju rješavanja pitanja njihovog trajnog statusa i obuke u mirnodopskim okolnostima, Ministarstvo vojno postiglo je dogovor sa Ministarstvom unutrašnjih djela prema kojem su vojno-telegrafski vodnici u miru ukazom postavljeni za poštare – telegrafiste V klase. Time su u miru služili kao poštansko-telegrafski činovnici u civilnim poštama, čime su one dobile pojačani rad, a vojni telegrafisti kontinuitet u radu i obuci. U slučaju rata ili drugih okolnosti vojni telegrafisti su se vraćali na službu u upravu vojnih telegrafa i telefona, a same civilne pošte i Poštansko-telegrafsko-telefonsko odjeljenje Ministarstva unutrašnjih poslova postajalo je neposredno potčinjeno Vrhovnoj komandi za potrebe ratnih operacija.¹³⁴ Veza između ova dva odjeljenja dva ministarstva bila je neraskidiva i njihove dužnosti su se često preklapale ali i dopunjavale. Vojni telegrafista je imao mogućnost, ukoliko bi

¹³³ Pravila za primanje vojnih telegrafista, uslovi, obaveze i prava istih, tačka 9, Cetinje, 30. maja 1907.

¹³⁴ Isto.

mu se ukazala prilika, da stupi na službu kao stalni činovnik u državnoj službi, s tim što je bio dužan da podnese pismenu dozvolu od Ministarstva vojnog. Pravilo je propisivalo da „Ministarsvo vojno neće sprečavati“ vojnog telegrafistu da stupi na drugu stalnu dužnost, s tim što je obavezan da prvu godinu ostane na raspoloženje Ministarstva vojnog u cilju pripreme zamjenika, bez prava naknade za to vrijeme.¹³⁵ U slučaju da vojni telegrafista prekrši navedenu odredbu Pravila, potpadao bi pred vojni sud zbog prekršene potpisane obaveze, kao i davanje sopstvenih sredstava u kasu Ministarstva vojnog za spremanje njegovog zamjenika.

Vojni telegrafi i telefoni bili su sastavni dio Ministarstva vojnog knjaževine, a kasnije i kraljevine Crne Gore, a njeni činovnici spadaju potpuno pod vojnu disciplinu, a za svaki prestup sudilo im se po vojnim zakonima propisanim za vojne činovnike. Njihova Uprava pokušavala je da u svom radu primijeni moderna sredstva komunikacije u crnogorskoj vojsci koja su tada primljenjivale oružane snage evropskih država. Najveći upečatljiv i presudan doprinos u njihovom razvoju dao je brigadir Đuro Šoć,¹³⁶ jedan od prvih vojnih telegrafista, visoki službenik civilnih pošta Crne Gore, a kasnije osnivač i predavač Vojno-telegrafskog kursa, upravitelj vojnih telegrafa i telefona do kraja crnogorske države.

U mirnodopskim vremenima svakom divizijskom okrugu pripada jedan vod vojnih telegrafista u sastavu pionerske čete. Vod telegrafista sastoji se od četiri desetine. Pri mobilizaciji i ratnim

¹³⁵ Isto.

¹³⁶ Đuro Šoć (1861–1923), brigadir. Za upravitelja Vojnih telegrafa i telefona postavljen je 21. februara 1909. godine. Na Skadarskom ratištu pod njegovim neposrednim rukovodstvom postavljene su oko Skadra 54 telefonsko-telegrafске stanice. U aprilu 1914. godine otvorio je sedam stanica u oblasti Tuzi. Učesnik je Prvoga svjetskog rata 1914–16. godine kada je kao upravitelj vojnih telegrafa i telefona upravljao postavljanjem stanica u odredima u kojima je službovao (Hercegovačkom, 9 i Sandžačkom, 60 stanica). Na frontu u Bosni u Čajniču, 15. januara 1915. godine proslavio je 40 godina službe.

operacijama od prve desetine divizijskih vodova formira se vod telegrafista pri Vrhovnoj komandi. Vod telegrafista Vrhovne komande sastojao se od: komandira voda (kapetana), četiri komandira desečarije (vodnici), osam upravitelja stanica – vodnici (sa osam Morzeovih aparata i osam Manženovih telefona),¹³⁷ osam njihovih pomoćnika (desečari), jednog upravitelja bežične stanice (vodnik), jednog njegovog pomoćnika (desečara) i osam žičara. Ovaj vod u svom sastavu imao je osam Morzeovih aparata, jedan Markonijev aparat, osam telefona i osam Manženovih aparata kao i dovoljne količine žice (64 km).¹³⁸ Komora telegrafskog voda sastojala se od 29 tovarnih konja i isto toliko konjovodaca.

Divizijska telegrafska desečarija sastoji se od: komandira – vodnik, dva upravitelja stanica – vodnika, dva pomoćnika upravitelja stanice – vodnika, dva pomoćnika upravitelja stanice – desečara, upravitelja bežične stanice – vodnik i njegovog pomoćnika – desečara, osam žičara – redova.¹³⁹ U svom sastavu imale su dva Markonijeva i dva Manženova aparata i dva telefona i dovoljne količine žice (16 km). Komora divizijske telegrafske desečarije sastojala se od 11 tovarnih konja i 11 konjovođa. Ukupna jačina divizijske desečarije iznosila je 18 lica.

Brigadna telegrafska desečarija sastoji se od: komandira desetine (vodnik), dva upravitelja stanica – vodnici, dva pomoćnika – desetari i dva žičara – redova. U svom sastavu imale su isto kao i divizijska desečarija i to: dva Markonijeva i dva Manženova aparata i dva telefona i dovoljne količine žice (16 km). Komora brigadne telegrafske desetine se sastojala od šest tovarnih konja i šest konjovođa. Ova desečarija brojala je ukupno 13 lica.¹⁴⁰

¹³⁷ Babić, Branko, „Crnogorska vojska 1878–1912“, *Pobjeda*, 23. septembar 1979, str. 14.

¹³⁸ *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knj. IV, str. 620.

¹³⁹ Isto.

¹⁴⁰ Isto.

Prve veće mirnodopske aktivnosti Uprave vojnih telegrafa i telefona razvile su se za vrijeme aneksije Bosne i Hercegovine 1909. godine i prilikom Arbanaškog ustanka u martu i aprilu 1911. godine.

Za vrijeme aneksije, Uprava vojnih telegrafa i telefona otvorila je u periodu od marta do decembra 1909. godine više vojnih stanica. U tome periodu otvorene su vojne stanice: Sutorman (4. marta), Petrovići u Banjanima (8. marta), Pilatovci (10. marta), Crni Kuk (12. marta), Krstac u Goliji (15. marta), Trubjelo (23. marta), Kuk na Lovćenu (5. decembra).¹⁴¹ Navedene vojne stanice postavljene su taktički na ključnim tačkama prema teritoriji koja je anektirana.

Za vrijeme Arbanaškog ustanka Uprava vojnih telegrafa i telefona radila je i na uspostavljanju vojnih stanica na pograničnim mjestima ka teritorijama koje je zahvatio ustanak. Vojne stanice postavljane su i u blizini graničnih incidenata i na drugim lokacijama kad god su to zahtijevale vojne potrebe i zadaci.

Razvoj vojnih telegrafa i telefona uslijedio je naročito u toku balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata. Pod direktnim rukovodstvom upravitelja vojnih telegrafa i telefona u dva balkanska i Prvom svjetskom ratu na frontovima koje je vodila crnogorska vojska otvoreno je na stotine stanica čime je omogućeno lakše i jednostavnije prenošenje dnevnih naredbi jedinicama i na najudaljenijim položajima.

Na početku Prvog balkanskog rata crnogorska vojska je bila podijeljena u četiri divizije i tri odreda: Primorski, Zetski koji su djelovali u pravcu Skadra i Istočni odred koji je djelovao u pravcu sjevera Crne Gore i Metohije. Vojni telegrafi i telefoni podijeljeni su u četiri odjeljenja, po jedno u svakoj diviziji. Kako broj vojnih telegrafista nije bio dovoljan za vođenje širokih ratnih operacija, ovaj kadar upotpunjen je drugim licima

¹⁴¹ Šoć, Pero, „Za istoriju pošta i telegrafa Crne Gore“, *Ratnik*, godin XLIV, sveska IV, april 1928, str. 66.

koja su poznavala poštansko-telegrafsku struku. U ratu su aktivirani i svi poštansko-telegrafski penzioneri. Sa svim ovim licima vojni telegrafi i telefoni sastojali su se od jednog upravitelja u činu komandira, četiri upravnika odjeljenja i 100 lica od kojih je njih 27 vojnih telegrafista u činu vodnika, 32 bivša činovnika i penzionera i 41 regrut angažovan za potrebe ove službe.¹⁴² Vojni telegrafi i telefoni u toku rata bili su dobro organizovani, upravitelj se nalazio u štabu odreda, a starješine odjeljenja u štabovima divizija. Svako odjeljenje koje je bilo raspoređeno na jednu diviziju brojalo je sa starješinom oko 25 vojno-telegrafskih činovnika. U ovom ratu aktivirana je u sastav vojnih telegrafa i većina civilnih poštansko-telegrafskih činovnika kao i penzioneri ove struke. U toku ovog rata za manje od sedam mjeseci otvorene su ukupno 64 stanice, od čega 54 oko Skadra i deset na prostoru dejstvovanja Istočnog odreda. Oko Skadra otvorene su sljedeće vojne stanice: Podgorica, Premići, Zatrijebač, Omerbožovići, Pobrežje, Rakića Kule, Cijevna (mlini), Cijevna (blizina Ražaničkog mosta), Ražanički most, Rogami, Šipčanik, Tuzi, Dečić, Vranj, Hum, Podhum, Han Hotski, Virovi Kastratski, Koplík, Dobra, Riola (pristan), Riola (kod Grude), Gruda, Grujemir, Borič, Dragoč, Vračke Kule, Vraka, Vezirov mlin, Štoj, Boksi, Drišti, Šildija, Mesi, Muselimova glavica, Nerfuš, Bardanjolt, Gruzi, Drin, Kosmač, Baščelin, Bušati, Lješ, Masline, Skadar, Kazina, Bardanjolt (vjеровatno mali), Široke, Širočki Vis, Plavnica, Vranjina, Zebes (kod Virpazara).¹⁴³ Praktično da nije postojalo važnije vojno-strateške ili vojno-taktičke tačke na Skadarskom frontu koja nije bila pokrivena poštansko-telegrafskim saobraćajem zahvaljujući vojnim telegrafistima. U istom ratu otvorene su i poštansko-telegrafske stanice: Sveti Jovan Meduanski, Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Plav, Gusinje, Rožaje, Peć, Đakovica i Skadar.

¹⁴² Isto, str. 68.

¹⁴³ Isto, str. 68–69.

Ove stanice bile su vojnog i civilnog karaktera i one su nastavile sa radom i u mirnodopskim vremenima.

Dobar izbor vojno-telegrafskih kadrova sa pravilnom selekcijom, solidna obuka, dobra organizacija i upravljanje imali su za rezultat da vojno-telegrafsku službu u ovome ratu karakteriše brzina i efikasnost. Otvoren je veliki broj vojnih stanica i uspostavljena komunikacija na nepristupačnim, udaljenim mjestima i rejonima koji su konstantno bili izloženi dejstvima neprijateljske puščane i artiljerijske vatre. Prema riječima stručnjaka, gotovo da nije bilo položaja i u prednjim redovima koji nijesu imali uspostavljenu komunikaciju sa svojim pretpostavljenim ili potčinjenim. Vojne stanice postavljane su i lako prenošene i na najizloženijim tačkama. Većina njih bila je često u kontinuitetu izložena neprijateljskoj vatri. Međutim, ovakve okolnosti nijesu uticale na rad vojnih telegrafista koji su u ovom ratu pokazali izvanrednu predanost i hrabrost zbog čega su pohvaljivani više puta od strane komandanata. Među stradalima bio je i Simo Kovačević, upravnik vojnih telegrafa i telefona III divizije, od zadobijenih rana, 25. februara 1913. godine prilikom postavljanja stanice na Muselimovoj glavici. U ovome ratu vojni telegrafi služili su se optičkim i električnim telegrafom, telefonom i poštom. Žice za telegrafe i telefone bile su bakarne, gvozdene i čelične. Telefoni su bili prenosivi mikrotelefoni sa suhim elementima.¹⁴⁴ U upotrebi su bila sredstva i materijal iz Rusije i Njemačke. Korišćene su baterije Popova, a telegrafski i linijski materijal bio je znatnim dijelom iz Rusije, dok su neki djelovi aparata i suhih elemenata nabavljani iz Berlina kod poznate firme Simens i Halske. Upotrebljavani su telegrafski aparati Morzeovog sistema, a kao optički aparati služili su Manženova lampa, heliograf iz Rusije i lampe iz Berlina.¹⁴⁵ Vojne stanice, osim državnih i vojnih poslova, služile su i za primanje druge

¹⁴⁴ Isto, str. 70.

¹⁴⁵ Isto, str. 70.

vrste korespondencije. Odmah po oslobođenju nekog većeg mjesta, vojni telegrafisti su osnivali vojne stanice koje su kasnije postajale civilne. Naravno, pored navedenih žičanih sredstava, u upotrebi su bili i stariji metodi kao što su pismonoše i kuriri.

Vojni telegrafi i telefoni odigrali su značajnu ulogu i u Drugom balkanskom ratu. Kada je formiran Dečanski odred crnogorske vojske i upućen na front prema Bugarskoj kao pomoć srpskoj vojsci, sa njim je bilo i odjeljenje vojnih telegrafa i telefona na čelu sa komandirrom Đurom Šoćem, upraviteljem vojnih telegrafa i telefona. U ovome ratu kao podrška crnogorskom odredu vojni telegrafisti otvorili su više stanica među kojima: na Ceru, na karauli Pobjen na Malom Govedarniku, na Rudniku, Njivičani, Bela, manastiru Svetog Pantelije (22. juna 1913). Vojni telegrafisti i u ovome ratu su bili izloženi teškoj neprijateljskoj vatri prilikom postavljanja vojnih stanica. Događalo se da je vojnoj stanici na karauli Pobjen artiljerijska vatra kidala liniju, a vojni telegrafisti su izlazili kroz prozor karaule kako bi povezali žicu¹⁴⁶ i uspostavili nesmetanu komunikaciju.

Za vrijeme Prvog balkanskog rata 1914–16. godine pri svakoj diviziji postojao je jedan vod vojnih telegrafista sastavljen od pet desetina. Ukupno je postojalo šest divizija i pri njima šest vodova vojnih telegrafista. Svaki vod davao je po jednu desetinu koja je sačinjavala vod vojnih telegrafista pri Vrhovnoj komandi crnogorske vojske. U svakoj diviziji jedna desetina vojnih telegrafista ostajala je u komandi divizije, a preostale desetine slate su u brigade, kako je crnogorska vojska bila podijeljena u četiri odreda, Lovćenski, Hercegovački, Sandžački i Starosrbijanski odred. Prema bilješkama upravitelja vojnih telegrafa i telefona, komandira Đura Šoća na teritoriji koja je bila pod operativnim dejstvom Hercegovačkog odreda postavljeno je devet, a na teritoriji Sandžačkog odreda čak 60 vojnih stanica. U

¹⁴⁶ Isto, str. 71.

Hercegovačkom odreda postavljene su sljedeće vojne stanice: Pandurica (20. jula), Spila (22. jula), Vilusi (23. jula), Kosmač (26. jula), Klobuk (27. jula), Lastva (28. jula), Visoka Glavica (29. jula), Osječenica (2. avgusta), Kurljaj (5. avgust, dan velike bitke ispod Kurljaja i Grahovskim poljem).¹⁴⁷ U Sandžačkom odreda postavljene su vojne stanice: Gvozd (10. avgusta), Mojkovac (12. avgust), Šahović (13. avgust), Čekrlja (14. avgust), Pljevlja – Žabljak (16. avgust), Pljevlja – Prijepolje, Boljanići (17. avgust), Metaljka (18. avgust), Soha Han (18. avgust), Čajniče (19. avgust), Čelovina, Hanina (22. avgust), Kozara (23. avgust), Ifsar (23. avgust), Pribavkovići (27. avgust), Mrčevo (28. avgust), Jabučina (29. avgust), Vitine (30. avgust), Čelebići (31. avgust), Foča (31. avgust), Goražda (2. septembar), Jabuka (4. septembar), Bukvice (5. septembar), Pirni Do, Milevići, Rogatica (6. septembar), Mesići (6. septembar), Stjenice (12. septembar), Bukvica (13. septembar), Sokolac (15. septembar), Vitez (15. septembar), Han Obhodaš, Vitez (18. septembar), Prača (23. septembar), Kule (26. septembar, 27. velika bitka na Glasincu), Pozider (29. septembar), Orahovina (8. oktobar), Svjetlina (10. oktobar), Ranjen (11. oktobar), Ustikolina (13. oktobar), Zlatara (16. oktobar), Zakalje (16. oktobar), Vrtača (17. oktobar), Vratlo, Šišteg (18. oktobar), Palika (27. oktobar), Rudo (6. novembar), Uvac (20. novembar), Priboj (23. novembar), Crni Vrh (28. novembar), Bijelo Brdo (30. novembar), Dobrun (1. decembar), Višegrad (2. decembar), Han Jagodina (3. decembar), Vardište (6. decembar), Danilovići (10. decembar), Međurječje (4. februar 1915), Bastaj (14. februar), Drinsko, Crnetići (12. mart), Šahovići (24. mart). U toku rata bila je podignuta telegrafska linija Pljevlja – Bijelo Polje 1915. godine.

¹⁴⁷ Isto, str. 71–72.

Vojna cenzura

U cilju zaštite povjerljivih podataka i svih drugih informacija koje bi neprijateljske snage mogle iskoristiti protiv crnogorske vojske, Ministarstvo vojno je 15. maja 1906. godine donijelo raspis vojnom starješinstvu. U uvodnom dijelu ovog raspisa Ministarstvo vojno upozoravalo je starješine o namjerama država da „uđu u srce susjednih država i da ih na vrijeme sa svakojeg, a naročito vojničkog gledišta prouče“. Ovim raspisom bilo je zabranjeno crnogorskim državljanima da stranim državljanima daju bilo kakve usmene ili pismene podatke o količini konja, stoke, žita, o vrsti i sadržini bunara izvora, o kakvoći mostova i puteva, kao i o položaju, broju i sadržini vojnih magazina. Predviđeno je bilo i da se strani državljanin koji bi se o navedenom interesovao dovede najbližoj vojnoj vlasti. Zabranjeno je vojnicima da na javnim mjestima govore i povjeravaju stranim državljanima bilo kakve informacije o vojnim snagama, kao što je broj pušaka, vojske, artiljerije, rasporedu, naredbama, formaciji itd.¹⁴⁸

Do potpunijeg pravnog uređenja vojne cenzure u crnogorskoj vojsci došlo je 9. oktobra 1915. godine, u toku Prvog svjetskog rata, donošenjem Uredbe o vojnoj cenzuri za vrijeme rata. Kao u svim oružanim snagama, a naročito u ratnim okolnostima glavni cilj cenzure je da spriječi saopštavanje i širenje vijesti koje mogu koristiti neprijateljskim snagama, proizvesti uznemirenost ili nezadovoljstvo u državi, kao i vijesti koje mogu biti i povoljne, ali koje otkrivaju tajnost planiranih akcija, a mogu uticati na njihovu realizaciju. U slučaju rata vojna cenzura se zapravo odnosi na svu komunikaciju u državi i uglavnom je riječ o državnoj cenzuri. Vojnoj cenzuri u Crnoj Gori za vrijeme rata

¹⁴⁸ DACG, Ministarstvo vojno, 1906, Generalštabno odjeljenje, br. 9, akt od 2. maja 1906. godine.

u nadležnost je spadala: sva privatna prepiska putem pisama, dopisnica i telegrama po unutrašnjem i međunarodnom saobraćaju, kao i prepiska sa inostranstvom; uputnice, amaneti, mustre, paketi, štampane stvari, oglasi, mape, novine, slike, sve poštanske pošiljke; telefonski razgovori; fotografije i bioskopski snimci kao i domaća i strana štampa.¹⁴⁹ Određena lica bila su oslobođena cenzure, dok su druga bila oslobođena određene cenzure. Tako ni članovi Kraljevskog Vladalačkog doma, aktivni ministri, predsjednik skupštine, mitropolit, episkopi, arhiepiskop barski, načelnik štaba i načelnici odjeljenja Vrhovne komande, viši komandanti zaključno sa komandantima divizije i oblasnim upraviteljima nijesu obavljali svu prepisku, poštanske pošiljke, telegrame i telefonske razgovore bez ikakve cenzure. Telefonske razgovore bez cenzure mogli su da vode: predsjednik Crvenog krsta, Državnog savjeta, Velikog suda, Glavne državne kontrole, predsjednici oblasnih sudova, glavni intendant, načelnici odjeljenja svih ministarstava, kao i njihovi zamjenici, načelnici štabova vojske ili odreda, šef Glavne vojne cenzure, komandanti pograničnih posada i straža, komandant žandarmerijskih trupa, pogranični komesari ili vršioci dužnosti, državni komesar za Barsko društvo i Monopol duvana, upravnici carinarnice, predsjednici varoških opština po čisto državnim poslovima. U ovaj krug spadali su i dvorski činovnici (šef Vojne kuće, maršal dvora, ađutant Kralja Gospodara i Knjaza Prijestolonasljednika) i poštansko-telegrafski činovnici (šefovi odsijeka u odjeljenju i upravnici poštansko-telegrafskih stanica kao i njihovi zamjenici).

Strogo je bilo zabranjeno slanje privatnih izvještaja i publikovane riječi koji govore o vitalnim podacima za operacije crnogorske vojske, kao što su podaci o mobilizaciji, koncentraciji, organizaciji i formaciji vojske, njenom naoružanju, opremi i ishrani, brojnom stanju, podacima o imenima komandnog

¹⁴⁹ Član 2 Uredbe o vojnoj cenzuri za vrijeme rata, 9. oktobar 1915.

kadra, rasporedu, položaju i rodovima, broju ranjenih i stradalih, moralu i odnosima u vojsci, širenje lažnih, neprovjerenih i uznemirujućih informacija itd. Zabranjeno je bilo i pružanje informacija o lokaciji sa koje se prepiska vrši, a bilo je zabranjeno i slanje fotografskih ploča i bioskopskih snimaka. Za vrijeme rata bila je potpuno zabranjena upotreba privatnih šifri, dok je vojnim vlastima i svim ministrima bila dopuštena upotreba zvaničnih šifara.

Poseban tretman imali su strani predstavnici i diplomate što je odgovaralo najvišim standardima i današnjih međunarodnih diplomatskih i konzularnih propisa. Tako cenzuri nije bila podvrgnuta sva zvanična i privatna poštanska prepiska i telegrami stranih poslanika akreditovanih kod crnogorskog dvora i vojnih izaslanika saveznih država pri Vrhovnoj komandi crnogorske vojske.¹⁵⁰ Strani poslanici akreditovani kod crnogorskog dvora u toku rata imali su pravo upotrebe šifara, a ovo je naročitim rješenjem Vrhovne komande moglo biti dozvoljeno i pojedinim vojnim i civilnim delegatima, stranim misijama i zvaničnim licima upućenim od njihove vlade na posebnu funkciju u Crnoj Gori.

Organ zadužen za obavljanje vojne cenzure bila je Vojna Glavna Cenzura koja se ustanovljava pri Ministarstvu vojnom pri mjestima sjedišta Vlade i Vrhovne komande. Na njenom čelu nalazio se šef sa pravom i vlašću komandanta samostalnog bataljona. Glavna vojna cenzura imala je dva odsijeka: Poštansko-novinarski i Telegrafsko-telefonski. Na njihovom čelu nalaze se šefovi odsijeka. Šefa Vojne Glavne Cenzure i šefove odsijeka postavlja ministar vojni. Za potrebe obavljanja vojne cenzure pridodaje se Glavnoj cenzuri potreban broj činovnika (cenzora i pisara) za obavljanje cenzorskih i administrativnih poslova.¹⁵¹ Vojna cenzura se vršila na svim poštansko-telegrafskim i telefonskim stanicama, a cenzori u njima

¹⁵⁰ Član 3.

¹⁵¹ Član 11.

potčinjeni su šefu Glavne cenzure koji je odgovoran za njihov rad. Uslovi za odabir vojnih cenzora bili su prilično visoki, potrebno je bilo: a) posjedovanje fakultetske spreme i znanja sa poznavanjem što više jezika, zatim lica koja su završila najmanje srednju školu ili u njenom rangu stručnu školu; b) da nijesu angažovana u operativnom sastavu crnogorske vojske; c) crnogorsko državljanstvo; i d) najvažniji uslov - pouzdanosti. Prva tri uslova kandidat za cenzora dokazivao je pismenom potvrdom, a četvrti uslov – pouzdanost potvrđivalo je Ministarstvo unutrašnjih poslova. Međutim, „u krajnjem slučaju i izuzetnoj potrebi“ a u nedostatku muških osoba za cenzore su se mogle postaviti i ženske osobe sa diplomom učiteljice.¹⁵² Broj i personalno rješenje cenzora predlagao je ministar unutrašnjih poslova u sporazumu sa načelnikom pošta i telegrafa, a šef Glavne cenzure vršio je odabir starješine cenzora na svakoj stanici shodno redovnom položaju i podobnosti. Starješina cenzora imao je pravo i vlast komandira čete. U manjim stanicama u kojima je dovoljan jedan cenzor za obavljanje poslova on je ujedno bio i starješina. Ovakav način sprovođenja cenzure i način odabira lica koja će vršiti vojnu cenzuru imao je za cilj da se odaberu pouzdana i povjerljiva lica za obavljanje ove vrste delikatnih poslova u ratnim okolnostima. Iz tih razloga njihov odabir vršilo je Ministarstvo unutrašnjih poslova. U zavisnosti od frekvencije komunikacije zavisio je i broj cenzora na stanicama, a on je morao biti dovoljan da ne ometa „pravilan, uredan i brz saobraćaj“.¹⁵³ Glavna cenzura nastojala je da u svakoj stanici obezbijedi i cenzore koji govore strane jezike, naročito u stanicama u kojima se vrši komunikacija sa inostranstvom. Međutim, u slučaju nedovoljnog broja lica koja govore strani jezik, takva prepiska upućivala se na pregled Glavnoj cenzuri.

¹⁵² *Ministarstvo vojno – Zbornik dokumenata 1879–1916*, str. 554.

¹⁵³ Član 12.

Cjelokupni cenzorski poslovi vršili su se u prostorijama stanice, a starješina cenzora određene stanice vršio je administraciju neposredno sa Vojnom Glavnom Cenzurom čime je omogućena direktna veza na liniji centrala – stanica, kako ostalo osoblje stanice ne bi bilo upućeno u poslove cenzure. Starješina cenzora je dogovarao sa upravnikom stanice vrijeme kada će se vršiti cenzura pojedinih poštanskih pošiljki tako da cenzurisanje ne utiče na brzinu poštanskog saobraćaja i rad stanice dok je cenzurisanje telegrama i telefona zbog njihove prirode komunikacije obavljano trajno, tj. sve vrijeme. Ni jedna poštanska ili telegrafska pošiljka nije se smjela isporučiti primaocu ako nije pregledana i propisno ovjerena od strane vojne cenzure.

Nadzor nad radom cenzora bio je višestran. Osim starješina cenzora, cenzori su u pogledu neurednog, nemarnog i nebrižljivog rada bili pod neposrednim nadzorom oblasnih uprava. O istom su vodile računa i starješine (upravnici) poštansko-telegrafskih stanica u kojima rade cenzori o čemu su podnosili izvještaj oblasnoj upravi, a po potrebi i Glavnoj cenzuri. Pod ovaj sistem kontrole nije spadalo osoblje Glavne vojne cenzure. U pogledu marljivosti, tačnosti i savjesnosti, nadzor je vršio šef Glavne vojne cenzure kroz povremene kontrole i inspekcije lično ili preko šefova odsijeka. U slučaju veće krivice sve osoblje vojne cenzure potpadalo je pod uredbu o vojnoj disciplini, a za nesavjesnost u radu i ostale prestupe kažnjavani su sudskim kaznama shodno vojno-krivičnom zakonu.

Po naredbi Vrhovne komande, u slučaju potrebe može se na kraći ili duži vremenski period potpuno obustaviti privatni poštansko-telegrafski saobraćaj ili ograničiti samo na saopštenja kao što su izvještaji o smrti, bolesti i slične vijesti. Za vrijeme trajanja ratnih okolnosti privatni telefonski razgovori se potpuno obustavljaju. Izuzetno, u slučaju smrti ili teške bolesti, privatni telefonski razgovori se mogu obavljati po odobrenju i pod nadzorom

dežurnog cenzora.¹⁵⁴ Ovakva vrsta razgovora mogla se obavljati isključivo kad telefonska linija nije bila zauzeta službenim razgovorom, a prekidala se odmah čim se ukaže potreba za službenim razgovorom. Snabdijevanje vojnih cenzura kancelarijskim namještajem, pišaćim priborom i svim ostalim potrebama vršila je Glavna intendantura crnogorske vojske.

Vojne radionice

Crnogorska vojska do polovine XIX vijeka za svoje potrebe nije izvodila vojno-tehničke radove u vidu izrade, prepravke ili opravke oružja. Kada je knjaz Nikola došao na crnogorski prijesto na Cetinju je postojala mala puškarnica najskromnijeg alata i kapaciteta pogodna za pružanje najosnovnijih opravki pješadijskog oružja. Ova cetinjska puškarnica bila je opremljena najjednostavnijim alatima: jednim meščićem, dva para nožica, tri-četiri čekića, jednom gvozdenu cijevi i jednim malim nakovnjem.¹⁵⁵ Ova prva vojna „fabrika“ bila je smještena u jednoj zapuštenoj kuhinji cetinjskog manastira u kojoj je radio jedan puškar. U to vrijeme jedan musliman po imenu Ljuman koji je pobjegao iz Albanije našao je utočište na Obodu đe je „mijesio neku masu, od koje je postajao barut, no i kako graniran ipak je bio slab.“¹⁵⁶ Prva vojno-oružna radionica osnovana je 1865. godine u Rijeci Crnojevića na Obodu, nakon dolaska srpske vojne misije. Ova radionica odmah u početku izrađivala je nešto ubojnog materijala, a izolučila je 3.000 pušaka osprednjača koje su zarobljene na Grahovcu. Ova radionica bila je skromnih kapaciteta, sa priučenim oružnim osobljem i oskudnim sredstvima i alatom. Iste godine organizovana je i vojna

¹⁵⁴ Član 21, Uredba o vojnoj cenzuri za vrijeme rata, Cetinje, 9. oktobar 1915.

¹⁵⁵ Vuković, Miloje, „Crnogorska vojska 1878–1918. godine“, *Pobjeda*, 16. avgust 1986, str. 14.

¹⁵⁶ *Pedeset godina na prijestolu Crne Gore*, str. 50.

radionica na Cetinju sa ručnim malim mašinicama za izradu municije, a u njoj su vršene i opravke¹⁵⁷ nekih djelova artiljerijskog oružja.

Isto kao i s vojnom muzikom, u Crnoj Gori postojale su poteškoće oko angažovanja mladića za izučavanje zanata, jer je tradicionalni karakter na sve vrste zanata, a naročito kovačkog gledao kao na nešto nesvojstveno crnogorskom ratničkom duhu i tradiciji. Za izučavanje vojno-oružnog zanata na Rijeci kao glavnoj radionici primljeno je 16 učenika. U početku je sa ovim učenicima išlo sve prilično glatko dok im nije naređeno da počnu da kuju. Kako su Crnogorci smatrali kovanje poniženjem i sramotom koja bi se nanijela čitavom bratstvu, odbijali su ova naređenja. Ovo je dovodilo i do pomalo komičnih scena kada se i sam knjaz Nikola morao uključiti u primoravanje učenika da se prihvate kovačkog zanata. Ostala je zabilježena jedna scena u kojoj je knjaz Nikola uzeo čekić i počeo da kuje kako bi privolio jednog od učenika koji je to ranije odbijao. Na Rijeci je vršena prepravka i manje opravke pješadijskog oružja (pušaka i revolvera), vršeno je punjenje municijom revolverskih, pušanih i topovskih oružja, kao i manje opravke na topovskom oružju. Vojna radionica na Rijeci je bila nešto bolje opremljenija alatom, posjedovala je: jedan stari drebank, mašinu za izradu činiija za puške i revolvere, cirkularnu šegu, dvije bormašine, dva tocila, jedne veće makaze za pleh, tri veća nakovnja, šest manjih nakovanja i 15 komada mengela. Vojna radionica je posjedovala ventilator, a mašine je pokretala voda od šest do osam konjskih snaga. S ovako skromno i jednostavno opremljene dvije vojne radionice crnogorska vojska ušla je u sukob sa daleko moćnijom turskom vojskom. Za vrijeme Veljeg rata 1876–78. godine u ovoj radionici izrađivane su i topovske granate za potrebe crnogorske artiljerije sastavljene od različitih vrsta artiljerijskih oruđa. U toku 1877. godine u njoj je izrađeno

¹⁵⁷ Isto.

1.500 granata za topove koji su zarobljeni na Medunu i 500 granata za topove zarobljene u bici na Vučjem dolu godinu dana ranije.¹⁵⁸ Međutim, vojne radionice nijesu ni približno mogle zadovoljiti ratne potrebe crnogorske vojske, pritom su se javile brojne poteškoće u izradi municije i opravkama nestandardizovanog i neunifikovanog artiljerijskog oružja. U ovome ratu, carska Rusija koja je potpomagala napore crnogorske vojske u sklopu svojih širih imperijalističkih ciljeva, uviđajući ove nedostatke i poteškoće, odlučila je riješiti navedeni problem crnogorskih vojnih radionica. Po odluci najviših ruskih vlasti u jednoj fabrici mašina u Petrogradu osposobljena je manja ekipa za postavljanje jednostavne radionice za ručnu izradu, livenje i obradu topovske municije. Nakon izvršenih priprema, petočlana ruska ekipa na čelu sa pukovnikom konjičke artiljerije N. A. Filipenkom došla je na Cetinje početkom 1877. godine i osnovala radionicu za ručnu izradu topovskih granata. Kako ne bi izazvala međunarodnu reakciju zbog povreda neutralnosti, ruska ekipa djelovala je skriveno pod firmom ekspedicije upućene od slovenskog dobrotvornog komiteta za uklanjanje granata u Crnoj Gori. Pored navedenih problema, ruska ekipa je naišla na probleme tehničke i finansijske prirode. Kako Crna Gora nije bila u mogućnosti da osigura finansijska sredstva za njihov nesmetan rad, pukovnik Filipenko je na sopstveno zalaganje iz Trsta obezbijedio najosnovniji materijal za funkcionisanje radionice. Naime, stupio je u kontakt sa pomoćnikom Ruskog plovidbenog itrgovačkog društva koji ga je preporučio svom agentu u Trstu preko kojeg je došao do opeka i drugog materijala potrebnog za izradu granata. Sa obezbijedenim materijalom, ekipa je počela sa izradom kalupa za izlivanje i ostalih potrebnih ručnih uređaja. Preostalo mu je bilo još da uredi radionicu za glačanje izlivanja topovskih granata. Kako se ovo jedino moglo raditi u Vojnoj radionici na Rijeci Crnojevića, koja nije imala

¹⁵⁸ *Pedeset godina na pirjestolu Crne Gore*, str. 55.

potrebne instrumente, uspio je uz knjaževu materijalnu pomoć da sprovede ovo u djelo.¹⁵⁹ Međutim, usljed neadekvatne opremljenosti i nedovoljno finansijskih sredstava, izrada topovskih granata bila je veoma skupa što je uslovalo da ova radionica izlije veoma mali broj granata. Tako je u prvim mjesecima 1877. godine u njoj izliveno i obrađeno svega 150 granata za tzv. Medunske topove i 500 granata za Bilečke topove.¹⁶⁰ Nakon ovog rata osnivaju se vojne radionice po brigadama crnogorske vojske. Na čelu vojne radionice nalazio se upravitelj. Tokom 1880-ih i 1890-ih godina upravitelj vojnih radionica bio je Ivo Đonović, a potom komandir Ilija Hajduković. U ovoj radionici u početku je radio manji broj radnika, a ubrzo se taj broj kretao između 15 i 20 radnika tzv. „fabrikanata“. Pored vršenja opravki i rada na oružju i municiji, u radionici se izučavao i oružarski zanat tokom kojeg su sticana osnovna znanja za potrebe vojno-oružarnih radionica. Oružarski kadar se djelimično upućivao i na školovanje u inostranstvo prije svega u Austrougarsku, đe su izučavali puškarske, limarske, kolarske, stolarske i druge zanate, nakon čega su se obučeni vraćali u Crnu Goru i prenosili znanje na polaznike domaćih oružarskih zanata.

Vojne radionice sa upraviteljima 15. oktobra 1896. godine

Glavni upravitelj	Ilija Hajduković, zastupnik
Vojna radionica	Upravitelj
Cetinje	Ilija Hajduković
Obod	Mitar Đurišić

¹⁵⁹ Babić, Branko, „Osnivanje radionice za ručnu izradu topovskih granata na Rijeci Crnojevića 1877. godine“, *Istorijski zapisi*, godina XXI, knjiga XXV, 1968, str. 130.

¹⁶⁰ *Pedest godina na prijestolu Crne Gore*, str. 55.

Nikšić	Joko Drecun
Podgorica	Savo Pejović
Kolašin	Marko Hajduković

Vojna radionica	Opravka oružja za potrebe
1. Cetinje	1. Katunska brigada
2. Rijeka	2. Riječko-crmnička brigada 3. Primorska brigada
3. Podgorica	4. Zetska brigada 5. Spuška brigada 6. Bjelopavlička brigada
4. Nikšić	7. Nikšićka brigada 8. Vučedolska brigada 9. Durmitorska brigada
5. Kolašin	10. Kolašinska brigada
6. Kralje	11. Vasojevička brigada

Vojne radionice 15. jula 1905. godine

Opravka ili prepravke oružja obavljale su se u vojnoj radionici ili van nje po naredbi upravitelja vojnih radionica ili viših vojnih vlasti. Opravke su se u početku vršile o trošku vojnika, a kasnije je država plaćala održavanje oružja. Svaki vojnik bio je dužan da na vrijeme donese oružje na opravku i da ga preuzme. Radnici vojne radionice često su išli sa komisijama u kontrolu i

pregled oružja po jedinicama. Vojno-oružane radionice pružale su uslugu prodaje metaka u skladu sa posebnim pravilnikom, kao i opravku ili prepravku oružja za nadoknadu. Od ovih aktivnosti radionice su prihodovala značajna sredstva, ne samo za sopstveno održanje, već su davale i značajan doprinos Ministarstvu vojnom. Prihod ostvaren pružanjem tih usluga iznosio je nekada i po nekoliko desetina hiljada kruna ili perpera na godišnjem nivou što je za tadašnje prilike predstavljalo značajnu sumu novca.¹⁶¹ Glavne vojne radionice bile su na Rijeci (Vojna radionica) i Cetinju (Vojna laboratorija), a osnovane su i druge manje radionice za potrebe opravke i prepravke brigada. Radnici ovih vojnih radionica bili su na platnom spisku Ministarstva vojnog, njih je 1895. godine bilo 20. Njihova plata u prosjeku iznosila je između 200 i 300 fiorina, a krajem 19. vijeka plata se povećavala u zavisnosti od položaja, stručnosti, radnog staža.

Obuka vojno-oružnih radnika u samom početku vršena je od strane kadrova srpske vojske, da bi kasnije domaći kadar stečena znanja prenosio na učenike zanata. Međutim, povećane potrebe i modernizacija naoružanja crnogorske vojske zahtijevale su i stručniji vojno-oružni kadar. U tom cilju određivani su mladići za izučavanje vojnih zanata uglavnom u Austrougarskoj, najčešće u Češkoj. Ubrzane reforme crnogorske vojske s početka 20. vijeka ukazale su na potrebu za osnivanjem stalne vojno-zanatske škole. Prva stalna Vojno-zanatska škola otvorena je 1. marta 1906. godine u vojnoj radionici na Rijeci. U Vojno-zanatsku školu primljena su 22 pitomca, a glavni nastavnik bio je Radivoje Vukićević koji je na zahtjev crnogorske vlade upućen u Srbiju.¹⁶² Pored Vukićevića, nastavu je izvodio i crnogorski oficirski kadar. Nakon tri godine

¹⁶¹ Babić, Branko, „Crnogorska vojska 1878–1912“, *Pobjeda*, 25. septembar 1979, str. 14.

¹⁶² Vuković, Miloje, „Crnogorska vojska 1878–1912. godine“, *Pobjeda*, 16. avgust 1986, str. 14.

zbog kvalitetnijih uslova škola je premještena na Cetinje u Vojničku školu. Škola je radila po nastavnom programu Vojno-zanatske škole u Kragujevcu. Vojno-zanatska škola za svoje potrebe nabavila je novu opremu i mašine: fres-mašina, obl. mašina, novi drenbag, bormašina, šmiršajbna, mašina za sječenje gvožđa, benzinski motor za pokretanje mašina od 10 do 12 konjskih snaga i drugi sitniji alat. Novom opremom i vojno-oružnim sredstvima pitomci su izučavali vojno-zanatsku struku izrađivanjem novih alatki, raznih vrsta djelova za puške, revolvere, mitraljeze i topove, zatim kompase, mikrometre, čelične metre itd. Po okončanju nastave i prakse polagali su predviđene ispite, nakon čega su kao vojno-državni majstori raspoređeni u brigadne vojne radionice i laboratoriju na Cetinju. Time se stvaraju solidne osnove za obučavanje domaćeg kadra za rad u vojnim radionicama, bez potrebe za upućivanjem na izučavanje zanata u inostranstvu.

Razvojem crnogorske vojske i uz pomoć ruskih subvencija i donacija vojne radionice su se proširivale i usavršavale. Tako su tokom 1909. godine organizovane i radionice raznih eksploziva. Pored početnih, svega par alata i sredstava za rad, vojne radionice crnogorske vojske počinju da se opremaju savremenijim mašinama, alatima i sredstvima za popravku, prepravku raznih vrsta oružja, ali i izradu i preradu raznih kalibara i vrsta municije i proizvodnju vojnog pribora. Iako su vojno-oružne radionice dostigle solidan nivo u svom poslovanju, usluge koje su pružale nijesu bile dovoljne da zadovolje potrebe crnogorske vojske, tako da se oružje, municija i drugi vojni i ratni pribor i oprema uglavnom nabavljao u inostranstvu. Vojna skladišta nalazila su se u Cetinjskom okrugu u Vojnom stanu, Bajicama, Čevu, Ceklinu, Rijeci i Žabljaku Crnojevića, u Baru i okolini na Viru i Mirkovoju barutani, u okolini Podgorice u Vojnom stanu, Medresi i Danilovgradu, u Nikšićkom okrugu u Šavniku, Žabljaku, Kršu – jezera i u Kolašinu i okolini u Vojnom stanu,

Vinićima i Vasojevićima.¹⁶³

Na usavršavanju vojnih radionica najviše je uradio komandir Ilija Hajduković kao upravitelj vojnih radionica o čemu svjedoči sačuvan njegov bogat legat. Njegovim zalaganjem vojne radionice na Cetinju i po brigadama su opremljene novim savremenijim mašinama, alatom i sredstvima. Komandir Hajduković je 1911. godine zbog neuslovnosti predlagao da se centralna vojna radionica sa Rijeke Crnojevića premjesti na Cetinje.¹⁶⁴ U centralnoj vojnoj radionici nalazio se motor koji je pokretao mašine pomoću 12 konjskih snaga.

Uredbom o ustrojstvu Ministarstva vojnog od 20. novembra 1910. godine, kao pomoćni organ u okviru Ministarstva vojnog, osnovana je Uprava vojnih oružanih radionica kao glavno nadležno tijelo za sve vojne radionice u Crnoj Gori. U djelokrug ove Uprave spadao je nadzor nad radom, redom i poslovanjem svih starješina i osoblja svih vojnih radionica (glavne, divizijskih, brigadnih i administrativnih radionica).¹⁶⁵

U vojnim radionicama vršene su prepravke, opravke i zamjene novih djelova za vatreno i hladno naoružanje koje je bilo u upotrebi u crnogorskoj vojsci. Popravljalje su se „moskovke“, „berdanke“, „verndlovke“, Gaserovi revolveri, ruski revolveri ali i sablje i noževi.¹⁶⁶ U vojnim radionicama mogle su se staviti nove puščane cijevi, zamijeniti nišan ili pojedini njegovi djelovi, reparirati zatvarač, kundak, magazin sa mehanizmom itd. Vojne radionice pružale su i usluge raznih vrsta čišćenja, kao i unutra-

¹⁶³ DACG, MV, Generalštabno odjeljenje, 1911, f. 5, br. reg. 5204, br. ods. 13.

¹⁶⁴ DACG, MV, Artiljerijsko-inženjerijski odsijek, 1911, f. 1, br. reg. 252, akt od 15. januara 1911.

¹⁶⁵ Član 31 Uredbe o ustrojstvu Ministarstva vojnog, Cetinje, 1910: *Crnogorski zakonici*, knj. V, str. 45.

¹⁶⁶ *Cjenovnici za popravku vojničkog naoružanja*, Štamparija Ministarstva vojnog, Cetinje, 1911.

šnjih i spoljašnjih premazivanja uljem i kučinom, brisanje kanala cijevi, šmirglanje itd.¹⁶⁷ Prilikom čestog korišćenja dolazilo je do krivljenja ili oštećenja cijevi, zatvarača ili magacina koji su se uspješno popravljali u vojnim radionicama po cijeni od 1 do 2,70 perpera u zavisnosti od vrste i obima oštećenja.¹⁶⁸ Vojne radionice opravljale su u funkcionalno stanje i izgorjele puške, osim kundaka, drvene navlake i udarne šušte.¹⁶⁹ Crnogorski vojnik je u radionicama mogao kupiti i određene djelove za pušku ili njeno održavanje poput ručice, igle, čistilice, kaiša itd.¹⁷⁰ Prema cjenovniku za popravku vojničkog oružja kupovina komplet puške moskovke iznosila je 80 perpera, najskuplja je bila zamjena cijevi koja je iznosila 21 perper, zatim kutija cijevi i komplet zatvarača iznosila je po 18 perpera, komplet nišan, 10 perpera i 20 para, dok je komplet čišćenje „moskovke“ koštalo 6 perpera i 50 para.¹⁷¹ Za stavljanje u funkcionalno stanje izgorjele „moskovke“ potrebno je bilo izdvojiti više od četvrtine njezne stvarne vrijednosti, tj. 26 perpera i 70 para.¹⁷² Cijena „verndlovke“ iznosila je 60 perpera, opravka kompletne cijevi iznosila je 20 perpera, neznatno manje od iste opravke za „moskovku“.¹⁷³ Cijena čišćenja i opravke izgorjele „verndlovke“ nije se razlikovala od istih usluga za „moskovku“. Cijena „berdanke“ iznosila je 60 perpera, dok je zamjena cijevi bila identična kao i kod prethodne dvije puške. Uočljivo je da je najveća razlika u cijeni između ove tri puške bila u opravi kompletnog zatvarača, dok je kod „moskovke“ ona iznosila 18 perpera i 50

¹⁶⁷ Isto, str. 7–8.

¹⁶⁸ Isto, str. 8–11.

¹⁶⁹ Isto, str. 12.

¹⁷⁰ Isto, str. 13.

¹⁷¹ *Cjenovnik za popravku puške „moskovke“ kalibara mm 7.63 model od 1891. godine*, str. 3–13.

¹⁷² Isto, str. 12.

¹⁷³ *Cjenovnik za popravku puške „verndelove“ kalibara mm 11 model od 1877*, str. 17.

para, „berdanke“ 16 perpera i 50 para,¹⁷⁴ dok vojne radionice za „verndlovku“ nijesu nudile usluge zamjene kompletnog zatvarača, već samo zatvarača kutije po cijeni od 7 perpera i 60 para.

Vojne radionice imale su posebne cjenovnike i za popravku Gaserovog i ruskog revolvera. Cijena Gaserovog revolvera je iznosila 30 perpera i 60 para, koji je bio skuplji svega 60 para od ruskog revolvera. Najskuplja opravka kod Gaserovog revolvera bila je stavljanje nove ručice po cijeni polovine od ukupnog iznosa koji je bilo potrebno izdvojiti za kompletan revolver tj. 15 perpera i 30 para.¹⁷⁵ Nešto jeftinija je bila zamjena nove cijevi u visini od 12 perpera i 50 para i zamjena cilindra (kola) na revolveru po cijeni od 12 perpera i 30 para.¹⁷⁶ Uprava vojnih radionica imala je i cjenovnik za opravku sablji, noževa, bajoneta i truba. Cijena oficirske sablje je iznosila 20 perpera, što je trećina cijene od puški „berdanke“ ili „verndlovke“, najskuplja je bila zamjena gvožđa (sječiva) čak 14 para, zatim nožnica 9 perpera i 90 para, dok je čišćenje cijele sablje iznosilo 3 perpera, zamjena balčaka 4 perpera.¹⁷⁷ Cijena noža je iznosila 5 perpera, zamjena sječiva 4,50 perpera, a zamjena balčaka na nožu 3 perpera.¹⁷⁸ U vojnim radionicama mogao se opraviti ili očistiti bajonet sa puške „moskovke“ po cijeni od 5,90 perpera, dok je njegovo čišćenje stajalo svega 40 perpera.¹⁷⁹ Vojnička truba sa kitom mogla se kupiti po cijeni od 12 perpera, dok je bez kite stajala 8,50 perpera.¹⁸⁰ Novac od prodaje i popravke naoružanja upućivao se na blagajnu Ministarstva vojnog.¹⁸¹

¹⁷⁴ *Cjenovnik za popravku puške „berdanke“ kalibra 10.60 mm model od 1871, str. 3.*

¹⁷⁵ *Cjenovnik za popravku „crnogorskog revolvera“ kalibara 11 mm model od 1873, str. 30.*

¹⁷⁶ Isto, str. 30.

¹⁷⁷ Razni cjenovnici, str. 43.

¹⁷⁸ Isto.

¹⁷⁹ Isto, str. 44.

¹⁸⁰ Isto.

U vojnim radionicama mogla se vršiti opravka državnog i privatnog oružja prema tačno utvrđenom cjenovniku za određene usluge. Naravno, za sve usluge nijesu mogle biti propisane cijene, tako da je u tim slučajevima cijena usluge obračunavana prema vrsti posla, utrošenom vremenu i materijalu.¹⁸² Ukoliko bi radnici naplatili veću sumu od one predviđene cjenovnikom kažnjavani su disciplinski, a u slučaju ponavljanja propusta podvrgavani su vojnim zakonima.

Ađutantura Njegovog Kraljevskog Visočanstva

Riječ „ađutant“ je riječ latinskog porijekla i obično označava pomoćnika. Nastanak funkcije ađutanta vezan je za oružane snage i Francusku, a kasnije će biti i nezaobilazna dužnost vladara i njegove dinastije, nastala iz potrebe da vladar ima povjerljive i obučene ljude koji bi mu pomagali u svakodnevnim aktivnostima. U Crnoj Gori ovu funkciju su najčešće obavljali vojvode, serdari ili druge ličnosti koje je lično birao vladika ili knjaz među najbližim ljudima i saradnicima. Prvi poznati podatak o funkciji ađutanta možemo naći s početka vladavine knjaza Danila kada se D. Vuković i Marko Bjeladinović javljaju kao njegovi ađutanti. Za vrijeme knjaza Nikole prvi put se pominje kao njegov ađutant vojvoda Stanko Radonjić koji se kao šef glavnog štaba na brojnim dokumentima tako potpisuje. Osim ovog potpisa nema drugih podataka iz kojih bi se mogla videti zaduženja i detaljnije objasniti funkcija ađutanata na početku vladavine knjaza Nikole. Tako, 1866. godine možemo naći podatak da su sastavni dio Svijetlog Knjaževskog doma, osim članova dinastije, kao njegov širi dio sačinjavali i činovnici Knjaževi na službi na Dvoru, među kojima se nalaze i

¹⁸¹ DACG, Ministarstvo vojno, Artiljerijsko odjeljenje, f. 8, akt od 1. marta 1907.

¹⁸² *Razni cjenovnici*, str. 45.

pobočnici.¹⁸³ Iz istog izvora možemo vidjeti da se kao član činovnika Knjaževih pominje i funkcija serdar i pobočnik zajedno, što upućuje na preteču generalnog ađutanata, a pobočnici na funkciju ađutanata. Ovo je prvi poznati podatak koji nam govori o postojanju funkcije ađutanta na crnogorskom Dvoru, da su oni knjaževi činovnici, da pripadaju Dvoru i da za obavljanje te funkcije primaju nadoknadu. Zatim se 1896. godine među činovnicima Knjaza i Gospodara Crne Gore nalaze ađutanti sa titulom pobočnici Njegovog Visočanstva Knjaza Gospodara, kao i pobočnik Njegovog Visočanstva Knjaza Nasljednika.¹⁸⁴ Dakle, prije zvaničnog osnivanja ađutanture, postojala je funkcija i ađutanta i ordonansa koji su važili za dvorske činovnike na specijalnoj službi vladaru i Dvoru. Ađutantura dvora kralja Nikole osnovana je nakon formiranja Stajaće vojske, kao dio Dvora tj. Kraljevskog doma, a budžetski kao dio Ministarstva vojnog.¹⁸⁵ Njen puni naziv bio je Ađuta(o)ntura Njegovog Kraljevskog Visočanstva Knjaza i Gospodara,¹⁸⁶ a korišćen je i uprošćeni naziv Dvorska ađutantura.¹⁸⁷ Pripadnici Ađutanture bili su dio dvorskog osoblja¹⁸⁸ u mirnodopskim uslovima. U ratnim uslovima, Ađutantura je bila u sastavu Vrhovne komande kao Prateće i službeno osoblje Vrhovnog komandanta Knjaza Gospodara.¹⁸⁹ Ratnu ađutanturu kralja sačinjavali su ministar vojni po funkciji, glavni ađutant, I i II ađutant, ordonans oficir, alaj-barjakatar, trubač i dva knjaževa lična pratioca po knjaževom izboru. Na čelu Ađutanture nalazio

¹⁸³ *Orlić* za 1866. godinu, str. 17, za 1870. godinu, str. 17.

¹⁸⁴ *Grlica* za 1897. godinu, str. 23.

¹⁸⁵ DACG, MV, 1904, Struktura troškova u budžetu Ministarstva vojnog, br. 46, akt od 9. aprila 1904. godine.

¹⁸⁶ Državni budžet za 1908. godinu, str. 83; Državni kalendar za 1910. godinu, str. 24.

¹⁸⁷ Budžet za 1908 godinu, str. 82–86.

¹⁸⁸ *Ministarstvo vojno – zbornik dokumenata*, str. 279.

¹⁸⁹ *Crnogorski zakonici*, knj. 4, str. 612–629.

se glavni ili generalni ađutant isključivo u činu divizijara ili brigadira¹⁹⁰ i direktno je bio potčinjen vrhovnom komandantu tj. kralju Nikoli. U periodu postojanja crnogorske vlade, funkciju glavnog ađutanta obavljali su često ministri vojni koji su nerijetko obavljali i neke druge dužnosti.¹⁹¹ Glavni ađutant bio je prvi pomoćnik kralju Nikoli u prvom redu za obavljanje vojnih poslova. Dvorska ađutantura bila je sastavni dio Dvora, sačinjavala je njegov vojni dio, odnosno, Vojnu kuću ili kancelariju. Vojna kuća pominje se 1910. godine kao sastavni dio Ađutanture.¹⁹² Ađutantura je bila sastavljena od šefa Vojne kuće, generala – ađutanta, brigadira i ordonans oficira. Osim glavnog ađutanta, u sastav Ađutanture ulazilo je i nekoliko ađutanata tj. pobočnika ili kraljevih krilnih ađutanata kojima su hijerarhijski bili podređeni kraljevi ordonansi.¹⁹³ Pobočnici ili krilni ađutanti bili su najčešće viši oficiri Crnogorske vojske u činu komandira, veoma rijetko brigadira. Kako su na funkciji glavnog ađutanta bila lica koja su obavljala i druge važne dužnosti, zbog velikog obima posla uvedena je i funkcija vršioca dužnosti šefa Vojne kuće koju je obavljao prvi po funkciji, najviši kraljev ađutant, tj. I ađutant.¹⁹⁴

Ađutantura je imala svoj pečat kružnog oblika sa crnogorskim grbom u sredini, a po obodu matrice ispisano je Ađutantura Nj. KR. V. Gospodar.¹⁹⁵ Poslovi kraljevih ađutanata najviše su se odnosili na sekretarske i više administrativne poslove, ali i na ličnu pratnju i bezbjednost vladara. Potrebno je razlikovati kraljeve ađutante od ađutanata u višim jedinicama Crnogorske

¹⁹⁰ Državni budžet za 1908. godinu, str. 83; Državni kalendar za 1910. godinu, str. 24.

¹⁹¹ *Glas Crnogorca*, broj 18 od 25. aprila 1913. godine.

¹⁹² *Državni kalendar za 1913. godinu*, str. 24.

¹⁹³ Državni budžet za 1908. godinu, str. 83; Državni kalendar za 1910. godinu, str. 24.

¹⁹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 39 od 25. jula 1914. godine, str. 1–3.

¹⁹⁵ Stanojević, Đuro, *Crnogorski pečati kroz istoriju*, IVPE.

vojske koji su obavljali opšte administrativne i personalne poslove, regulisanje službe u jedinicama tzv. trupni ađutanti. Članovi Dvorske ađutanture su vojna lica, viši i niži oficiri koji su opredijeljeni od strane Ministarstva vojnog za obavljanje specijalne službe na Dvoru. Prijestolonasljednik Danilo, kao budući nasljednik, imao je ličnog ađutanta u činu komandira ili kapetana i nekoliko ordonansa nižeg čina koji su bili sastavni dio Dvorske ađutanture i potčinjeni glavnom ađutantu ali na službi kod prijestolonasljednika. Takođe, prvi među ađutantima koji je bio na službi na Dvoru bio je dežurni ađutant toga dana što je povlačilo njegovu cjelokupnu odgovornost. U članove Ađutanture spadaju i počasni ađutanti i počasni ordonansi kralja Nikole. Ova lica nemaju direktna zaduženja, ali nose titulu počasnog ađutanta ili ordonansa koju im dodjeljuje lično kralj, najčešće kao znak ukazanog poštovanja i nagrade za ranije zasluge. Najčešće se radi o starijim licima, koja su ranije služila na Dvoru ili su se zbog neke lične zasluge za kralja ili državu istakli za što su dobili ovu počasnu titulu. Iz redova ađutanata pa i ordonansa proizlazili su kasnije ugledni visoki oficiri i ličnosti koje su obavljale i mnoge druge dužnosti i funkcije u crnogorskoj državi.

Služba ađutanta visoko je kotirana u ondašnjem crnogorskom društvu o čemu najbolje govori činjenica da se prvi kraljev ađutant u činu brigadira, po rangiranju državnih službenika, nalazio u II kategoriji zajedno sa članovima Velikog suda i upraviteljima nahija, a iza predsjednika Državnog savjeta i ministara.¹⁹⁶ Dok su ostali kraljevi ađutanti ili pobočnici spadali u III kategoriju zajedno sa komandirima i kapetanom Dvorske straže, a ispred sekretara ministarstava, upravitelja saniteta i direktora pošta i telegrafa.¹⁹⁷ Broj članova kraljeve Ađutanture može se djelimično pratiti kroz dokumenta, a ono što se zasig-

¹⁹⁶ DACG, MV, 1891, na poledini oznaka „Broj 113/29/10.1891“.

¹⁹⁷ Isto.

urno može reći jeste da je postojao jedan glavni ađutant koji je rukovodio Ađutanturum, dok je bilo po nekoliko dejstviteljnih, odnosno aktivnih ađutanata, tako se 1896. godine među dvorskim činovnicima nalaze tri knjaževa pobočnika.¹⁹⁸ Pretpostavlja se da broj počasnih pobočnika nije prelazio broj aktivnih. Takođe, među ovim ađutantima treba dodati i jednog ađutanata knjaza Danila kao krunskog princa. Ratnu ađutanturu osim glavnog ađutanta, sačinjavala su dva ađutanta u činu komandira i dva ordonans oficira u činu kapetana i poručnika, a sva ova lica imala su po jednog momka uz sebe. Mirnodopsku ađutanturu čine general ađutant, ađutanti i ordonans oficiri, ukupno do deset ljudi. Aktivnih kraljevih ađutanata je bilo najviše pet, a češće i manje od dva do tri. Funkciju glavnog ađutanta najduže je obavljao divizijar Mitar Martinović, a potom serdar Janko Vukotić. Upravo ove dvije ličnosti obilježile Dvorsku ađutanturu i dali joj snažan vojni karakter, ugled i uticaj. Kasnije, tu je funkciju kratko obavljao general Jovan Popović Lipovac, a u emigraciji i general dr Anto Gvozdrenović.

Riječ „ordonans“ je francuskog porijekla i označava oficira na službi kod starješine višeg ranga. Ordonans je niži vojni čin koji je dodijeljen višem oficiru na službu. U slučaju viših oficira ordonansi su obično podoficiri dodijeljeni za obavljanje manje složenih ili zahtjevnih poslova. Kod kraljevskih porodica, odnosno monarha ili generala, ordonans je uvijek oficir. Ordonansi na službi kod kralja Nikole bilia su lica koja su činila sastavni dio Ađutanture, podređena su bila lično vladaru, a u hijerarhijskoj strukturi ađutantima i glavnom ađutantu.¹⁹⁹ Kraljevi ordonansi su bili uvijek oficiri, najčešće čina kapetana ili poručnika. Neka od njegovih glavnih svakodnevnih zaduženja bila su: prenošenje poruka, pisanje zapisnika, pružanje obavještenja po nalogu

¹⁹⁸ Ministarstvo vojno – zbornik dokumenata.

¹⁹⁹ DACG, MV, 1908, Zvanja po struci Ministarstva vojnog u 1908. godini.

vladara, pratnja vladara. Zapravo, radi se o licu čiji je zadatak da izvršava neposredna vladareva naređenja i zapovijesti, stara se o redu, uređenju i poštovanju vladarevih naredbi.

Potrebno je razlikovati službu ordonansa od službe dvorske sluge, jer ordonans je vojno lice, profesionalac po obrazovanju i službi neposredno dodijeljen vladaru za obavljanje tehničkih ili operativnih poslova nižeg ranga od prenošenja i vraćanja poruka, održavanja uredne prepiske itd. Služba ordonansa nije bila nimalo laka, ali se smatrala za čast, naročito u Crnoj Gori u kojoj je blizina vladara bila glavno mjerilo ugleda i važnosti. Za ordonans oficire kralj Nikola je birao povjerljive i provjerene ljude, najčešće iz njemu bliskih ili rodbinski povezanih porodica u čiju se odanost i privrženost nije sumnjalo. Prema rangiranju državnih činovnika ordonansi kralja Nikole nalazili su se u V kategoriji zajedno sa članovima Okružnog suda, direktorom gimnazije i Bogoslovije, glavnim školskim nadzornikom, brigadnim ađutantom, predsjednikom Opštine Cetinje, a ispred profesora gimnazije, okružnog ljekara, inženjera²⁰⁰ itd. Ordonansi su birani od mladića koji su nakon završene vojne škole, proveli nekoliko godina u jedinici da bi potom bili određeni za službu na Kraljevskom Dvoru. Zadatak ordonansa je i zaštita vladara u posebnim prilikama, dobra komunikacija sa ostalim djelovima Dvora prije svega sa Kraljevom gardom. Takođe, treba praviti razliku između trupnih ordonansa na službi po većim jedinicama, tako je pri divizijama bio vod ordonansa jačine 20-30 lica, od kraljevih ordonansa koji su bili dio dvorskog osoblja, dio Ađutanture tj. Vojne kuće, dok su budžetski pripadala Ministarstvu vojnom. Ordonansi su u ratu bili dio ratne ađutanture Vrhovnog komandanta Kralja Gospodara.²⁰¹ Oni su obično imali konje i po jednog momka u službi.²⁰² Broj ordonansa bio je približan broju ađutanata, ali mogao je biti i nešto

²⁰⁰ DACG, MV, 1891, Na poleđini oznaka „broj 113/29/10.1891“

²⁰¹ *Crnogorski zakonici*, knj. 4, str. 612–629.

²⁰² Isto.

viši, međutim pretežno se kretao od dva do nekoliko nižih oficira, a često je među njima neformalno postojala hijerarhija i izdvajao se glavni ordonans obično najviši po činu. Titula počasnog ordonansa rjeđe je dodjeljivana nego titula počasnog ađutanata. Ordonans je uvijek uz vladara, nevidljiv, a uvijek njegova sjenka, njegova glavna briga je Gospodar, njegove želje i zapovijesti.

Ađutanti ili ordonansi nijesu imali posebne oznake i grbove na kapi, pa tako ni posebnu uniformu. Međutim, njihova garderoba pojedinim aktima imala je posebne specifičnosti, tako su ađutanti Njegovog Visočanstva imali obavezu nošenja paradnog odijela koje se sastojalo iz bijelog gunja, zlatnog jeleka ili toka i zlatnog džamadana, dok su ostali činovnici mogli da nose dolame ili gunj, jelek, džamadan sa crnim vezom²⁰³ itd. Rad i djelatnost Dvorske ađutanture nisu bili definisani nekim posebnim aktom ili propisom. Zakonom o ustrojstvu crnogorske vojske za Knjaževinu Crnu Goru iz 1910. godine, članom 225, tačkom 19 bilo je predviđeno da će se ustrojstvo, vršenje službe i administracija Ađutanture propisati odobrenjem Knjaza Gospodara, naročitom uredbom i u duhu ovog zakona. Međutim, prema raspoloživim podacima, u susret balkanskim i Prvom svjetskom ratu, ova uredba nikada nije donešena, čime ni djelovanje specijalne službe kakva je Ađutantura nije nikada uređeno i definisano.

Garda Njegovog Kraljevskog Visočanstva

Garda u svakoj državi predstavlja elitnu vojnu jedinicu u koju se ulazi po strogim kriterijumima. Garda vuče korijene još od pretorijanaca Aleksandra Makedonskog. Poslovi iz nadležnosti savremenije garde mogu se naći i u pojedinim institucijama Vojislavljevića, Crnojevića i Balšića. Međutim, obrise garde kao

²⁰³ Čakić, Jović, Brguljan, *Cetinje kroz fotografije*, Ceremonija zvanične svečanosti prilikom prvog dana od godine 1894.

jedinice sa specifičnim zadacima nalazimo još za vrijeme Šćepana Malog u Oružanom odredu koji je formirao. Šćepan Mali vladao je Crnom Gorom od 1767. do 1773. godine. Za vrijeme njegove vladavine došlo je do formiranja Oružanog odreda čija je prvobitna funkcija bila tjelesna zaštita vladara, a ubrzo će dobiti i određenu izvršnu ulogu. Izvršna uloga odnosila se najviše na sprovođenje vladarevih naredbi i održanje reda i mira. Ovaj oružani odred formiran je vladarevom odlukom 1771. godine, u početku se sastojao od 10 do 15 biranih Crnogoraca koji su se nalazili u neposrednoj blizini vladara. Ovaj broj će kasnije porasti na 80, a prema nekim podacima i oko 180 vojnika.

Dolaskom Petra I Petrovića na tron Crne Gore dolazi do značajnih reformi, stvaranja pravnih osnova i formiranje organa vlasti. Tako je 1799. godine formiran Praviteljstvujući organ od 50 „popečitelja“, koji su se između ostalog bavili dijelom i poslovima bezbjednosti. Prema nekim izvorima još tada je postojala tjelesna straža tj. Garda.²⁰⁴ Kada je Petar I išao svojom zemljom, a naročito kada je išao van zemlje, pratilo ga je desetak pripadnika Garde posebno odabranih za takve prilike. Prema izvještajima i zapisima brojnih stranaca možemo utvrditi da se radilo o pratiocima Petra I koji su plijenili svojim stasom i ljepotom, bili su „pravi divovi i epski bogatiri“. Kada je Petar I odlazio na pregovore u Kotor sa francuskim maršalom Ogistom Marmontom, jedan očevidac je zapisao da se Petar I spušta niz kotorske serpentine u pratnji svoje „mnogobrojne svite“, svaki visok preko dva metra.²⁰⁵ Petar I je 1829. godine utvrdio Gardu, koja se sastojala prema nekim izvorima od 188 ljudi,²⁰⁶ od toga

²⁰⁴ Videti: Mijat Šuković, *Novovjekovna država Crna Gora – stvaranje i razvoj*, Pobjeda, Podgorica, 2002.

²⁰⁵ Vladimir Bronevski, *Zapisi o Crnoj Gori i Boki*, CID, Obod, Podgorica, 1995 str. 113: „Najmanji od njih ima dva aršina i 12 veroški (veroška = 4,4 cm), a ispred njega ide velikan od tri aršina visine“.

²⁰⁶ Talović, Zoran, „Kratak istorijat crnogorske policije“, *Perjanik*, br. 4, 5–6, Podgorica, 2004.

25 neposrednih pratilaca zaduženih za vladarevu bezbjednost. Interesantno je da se tada prvi put i pominje naziv „garda“. Zadatak ove jedinice koju su sačinjavali sposobni i vješti mladići iz prvih crnogorskih kuća bila je zaštita vladara i drugih crnogorskih svetinja, kao i održavanje reda u zemlji i sprovođenje vladarevih naredbi.

Za vrijeme vladavine Petra II, 1831. godine formirani su centralni organi vlasti – Senat, Gvardija i Perjanici. Perjanika je u početku bilo 8²⁰⁷ i stavljeni su na rasplaganje predsjedniku Senata, njihov broj kasnije je porastao na 16. Njihov prvi zapovjednik bio je Nikola Kaluđerović. Kada je u septembru 1837. godine izvršena reorganizacija vlasti, po povratku Petra II iz Rusije, postavljeno je 40 perjanika sa platom od 40 talira. Najveće promjene ove organizacije sprovedene su na Perjanicima koji su postali elitni vojno-policijski odred koji je samostalno ili uz pomoć Gvardije sprovodio sve odluke, naredbe i presude Senata i gospodara, uključujući i izvršenje smrtnih presuda.²⁰⁸ Ovom reformom oni su dobili određene odjevne elemente koji su ih razlikovali od drugih članova državnog aparata. Između ostalog, nosili su i posebne perjaničke kape, a razlikovali su se i po bogatom i ubojitom oružju koje su posjedovali. Oni su za vrijeme njegove vladavine imali zadatak zaštite vladara²⁰⁹ i Senata, hvatanje i kažnjavanje krivaca i strijeljanje prestupnika. Perjanici Petra II imali su posebno ukrašenu crnogorsku nošnju sa ukrasnim oružjem, a brojni putopisci opisuju njihov otmen i naočit izgled. Formirana je i Gvardija koja je imala izvršna i sudska ovlašćenja, u smislu održavanja reda i presuđivanja u manjim sporovima,

²⁰⁷ Marinović, Vukotić, Dakić, Čejović, Mitrić, *Crnogorsko sudstvo kroz istoriju*, Obod, Cetinje, 1998, str. 224.

²⁰⁸ Jović, Tatjana, Jovićević, Milan, *Crnogorska vojska – organizacija i uniforme*, str. 9.

²⁰⁹ Tomica, Nikčević, *Političke struje u Crnoj Gori u procesu stvaranja države u XIX vijeku*, Narodna knjiga, Cetinje, 1958, str.

naplaćivanje globe itd. Rukovodstvo Gvardije bilo je smješteno na Cetinju, a ostali članovi su bili razmješteni po kapetanijama. Gvardija je brojala ukupno 156 ljudi,²¹⁰ a taj broj kasnije će se popeti na 388, a od 1837. godine na 400 ljudi sa platom od 20 talira.²¹¹ Na njenom čelu je bio šef Gvardije ili komandant Gvardije. Prva dva njena komandanta su bila Stevan Perkov Vukotić, Grujica Lopičić i Đuro Prelov Martinović. Njeni članovi bili su pretežno mlađi ljudi, plaćani su u novcu i životnim namirnicama. Kasnija Garda temelji svoje korijene na Perjanicima i Gvardiji. Stvaranje organa vlasti nailazilo je na veliki otpor plemenske svijeti i samovolje pojedinih plemenskih starješina.

Za vrijeme knjaza Danila dolazi do reorganizacije crnogorske vojske i uspostavljanja novih organa vlasti. Vojska je podijeljena na desetine, stotine, kojima su upravljali desečari i stotinaši. Naravno, više vojne jedinice su već postojale, a njima su upravljali više vojne starješine. Pripadnici vojske su na kapama nosili krst, tako da je bila poznata kao krstonosna vojska. U okviru ovih reformi 1855. godine formirana je i Garda. Garda je bila sastavljena od sposobnih, obučениh i spremnih vojnika iz svakog bataljona. Naime, iz svake stotine birano je po 10 najspremnijih vojnika. Kao vojska, i Garda je bila podijeljena na desetine i stotine na čelu sa gardijskim stotinašima i desečarima koji su imali posebne grbove na kapama. Garda je u početku bila jačine 400 ljudi podijeljenih u četiri stotine kojima su komandovali stotinaši od Garde. Kasnije taj broj će se povećavati,²¹² tako da će Garda u aprilu 1858. godine imati deset stotina ukupne jačine 1.000 ljudi. Za prvog komandanta Garde imenovan je senator Đuro Prelov Martinović koji je već komandovao sličnim vojnim jedinicama

²¹⁰ Isto, str. 223.

²¹¹ Marinović, Vukotić, Dakić, Čejović, Mitrić, *Crnogorsko sudstvo kroz istoriju*, Obod, Cetinje, 1998, str. 224.

²¹² Branko Babić, „Crnogorska vojska 1878–1912. godine“, *Pobjeda*, 17. septembar 1979, str. 14.

kao što su Gvardija i Perjanici. On je na ovoj dužnosti ostao vrlo kratko zbog pogibije iste godine, a njegovo mjesto će zauzeti Đuro Kusovac, koji će se i proslaviti komandujući Gardom na Grahovcu. Garda je takođe bila podijeljena na desetine i stotine kojima su upravljali gardijski desečari i stotinaši.

Za razliku od crnogorskog vojnika koji je nosio metalni krst, svaki crnogorski gardista imao je posebne oznake na kapama sa karakterističnim grbom, a Garda je imala i svoj gardijski barjak koji je nosio barjaktar Garde. Na čelu Garde nalazio se njen komandant najčešće sa titulom vojvode, koji je biran od ljudi od najvišeg vladarevog povjerenja. Komandant Garde imao je specifično ukrašenu kapu o čemu svjedoči sačuvana kapa Đura Kusovca. Garda je predstavljala elitnu jedinicu crnogorske vojske, biti član Garde bila je čast i privilegija. Kao samostalna jedinica, Garda je učestvovala u Crnogorsko-turskom ratu 1858. godine. Naročito se hrabrost i vještina njenih pripadnika pokazala u bici na Grahovcu, aprila 1858. godine kada je Garda desetkovana, a poginuo je i njen komandant Kusovac.²¹³ Nakon velikih gubitaka koje je podnijela za slobodu svoje domovine, Garda se u narednih par godina nije uspjela sasvim oporaviti iako je njen broj znatno povećan. Naravno, pored Garde postojali su i perjanici. Po povratku iz Rusije 1852. godine preuzimanja vlasti knjaz Danilo je povećao broj perjanika na 60, a kasnije za još deset. Perjanicima je rukovodio perjanički kapetan sa par njemu potčinjenih kabadahija, koji su uvedeni Danilovim reformama, a čiji se broj kretao od dva do tri. Oni su bili potčinjeni perjaničkom kapetanu kao njegovi prvi oficiri. Kabadahije su na kapama imale posebnog dvočlavorla zlatne boje sa vladarevim inicijalima.²¹⁴ Njihova služba je bila specifična, bili su konstantno u vladarevoj neposrednoj blizini,²¹⁵ starajući se o njegovoj bezbjednosti. Kad god je vladar

²¹³ Tatjana Jović, Milan Jovičević, *Crnogorska vojska – organizacija i uniforme*, str. 2–20.

²¹⁴ Rade Turov Plamenac, *Memoari*, CID, Podgorica, 1997, str. 365.

²¹⁵ Gavro Vuković – vojvoda, *Memoari*, Obod, Cetinje, 1996.

napuštao Dvor ispred njega su išle kabadahije i pratile ga pri svakom koraku. Oni su bili ti koji su nadgledali prostorije i terene kojima se kretao njihov vladar. Često su ga pratili u sjenci nadzirajući svaki njegov pokret. Kabadahije su birane iz nekoliko najboljih crnogorskih kuća, imale su veliki ugled i poštovanje u narodu, a bile su prisutne tokom brojnih posjeta crnogorskom vladaru kao dio ceremonijalne svite.

Tokom vladavine knjaza Nikole, Garda je ponovo postala aktuelna, njen broj je znatno povećan, svaka brigada davala je po jedan bataljon vrsnih vojnika za Gardu kao sedmu brigadu. Garda je bila podijeljena na šest bataljona, oni na čete, čete na vodove, a vodovi na poluvodove. Knjaz Nikola je u okviru modernizacije vojske 1870. godine, za potrebe Garde kupio 2.000 pušaka ostraguša sistema Krnkov.²¹⁶ Tako je Garda na početku vladavine knjaza Nikole imala 1.500 ljudi, da bi taj broj pred Velji rat 1876. godine rat narastao na 2.000 ljudi. Po vojnoj uredbi od 1. januara 1871. godine²¹⁷ crnogorska vojska je bila podijeljena na 23 bataljona redovne vojske i šest bataljona Garde. Garda je predstavljala zasebnu sedmu brigadu²¹⁸ sastavljenu od po 500 vojnika iz šest brigada. Kada su uvedeni viši vojni činovi nakon Velikog rata, na čelu Garde nalazio se najčešće brigadir, jedan od prvih je bio vojvoda Petar Vukotić.²¹⁹ U toku Velikog rata 1876–78. godine Garda nije učestvovala kao samostalna jedinica, već su se njeni pripadnici borili u sastavu svojih plemenskih jedinica.²²⁰ Onaj najuži dio Garde pratio je tokom rata knjaza Nikolu na sjevernom ratištu. Već 1880. godine crnogorska vojska se sastojala od 42 bataljona, ali Garda se nije izdvajala kao posebna jedinica.

²¹⁶ Rade Turov Plamenac, n. d., str. 197.

²¹⁷ *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*, str. 49, 209.

²¹⁸ Branko Babić, „Crnogorska vojska 1878–1912. godine“, *Pobjeda*, 17. septembar 1979, str. 14.

²¹⁹ Rade Turov Plamenac, n. d., str. 201.

²²⁰ Isto, str. 203.

Iako je perjanička služba sačuvana za vrijeme knjaza Nikole, nakon 1880. godine organizovanjem žandarmerije ona gubi svoja klasična izvršno-policijska ovlašćenja, više postaje počasni odred koji je popunjavao po ličnim gospodarevim kriterijumima i izboru. Njihov broj mijenjao se u zavisnosti da li su sačinjavali Dvorsku stražu ili su za to bili opredijeljeni drugi vojnici.

Zbog potrebe kvalitetnijeg organizovanja sigurnosti vladara i njegovog doma u septembru 1899. godine²²¹ formiran je jedan poseban odred koji je objedinjavao funkciju dvorske straže i gardijske službe za knjaza i njegove sinove. Na čelu Dvorske straže nalazio se njen komadir, a ona se u početku sastojala od dva mlađa oficira, 17 podoficira i 40 vojnika. Za vojnike Dvorske straže odabrani su vojnici iz različitih bataljona koji su imali određeno vojno iskustvo. Tako je odabrano 18 vojnika iz kritske misije kao i 28 vojnika koji su završili četiri mjeseca službe u Stajačoj vojsci. Od podoficira Dvorske straže njih šestorica obavljali su neposrednu stražarsku službu, dok su četvorica bili gardisti knjaza, a po trojica kod knjaževića Danila i Mirka i jedan kod knjaževića Petra.²²² U sastav Dvorske straže 1902. godine ulazio je jedan komandir, tri poručnika, četiri podoficira i 34 redova, a na službi na Dvoru bilo je i 44 gardista. Najelitniji dio garde sačinjavala je Dvorska straža ili Dvorska Garda kako se često nazivala koja je brojala i do 120 članova u zavisnosti od vremenskog perioda. Na njenom čelu nalazio se komandir koji je imao posebna ovlašćenja i privilegije za razliku od drugih komandira. Dvorska straža bila je zadužena za bezbjednost vladara i njegove porodice, Dvora i površina oko Dvora. Njeni pripadnici su kontrolisali dvorsku kapiju, sve ulaze, stajali na vratima Dvora i bili zaduženi za nadzor hodnika i drugih dvorskih prostorija. Perjanici su se nekada računali sastavnim

²²¹ U oktobru 1899. godine raspuštena je Perjanička četa, da bi već sljedeće reorganizovana i opredijeljena za obavljanje dvorske službe. Dva reda perjanika smjenjivali su se svaki 15 dana.

²²² Jović, Tatjana, Jovičević, Milan, n.d., str. 74.

dijelom Dvorske straže, ali bili su više zaduženi za tjelesnu zaštitu. Dvorska straža je mijenjala ime, nekada se ona zvala svojim imenom, ali je češće preovladavao stari naziv Knjaževa ili Kraljeva garda, a nekada i perjanici. Na početku XX vijeka na službi kod knjaza i članova njegove porodice nalazilo se 300 perjanika, koji su se smjenjivali u dvorskoj službi u rotacijama po stotinu. Od ovih perjanika knjaz/kralj Nikola birao je određeni broj kabadahija, po pravilu najboljih i najpouzdanijih momaka, koje „drži uza se kao svoju ličnu stražu, radi dežurstva u dvoru i pratnje“.²²³ Perjanici su bili organizovani u Perjaničkoj četi, a nešto kasnije njihov broj uvećan je za još 20 perjanika na konjima kao konjičkog odreda.

Zvanično, Garda je obnovljena 1. decembra 1898. godine,²²⁴ kada je ponovo osnovana jedna brigada Garde sastavljena iz osam brigada pješadije. Naravno, Garda je i prije ovog perioda postojala u nekoj od formi, što vidimo iz statističkih podataka Ministarstva vojnog, a naročito je interesantno da je komandant Garde bio član Kancelarije Ministarstva vojnog. Knjaževa garda je imala svoje djelove koji su bili posebno zaduženi za bezbjednost prinčeva,²²⁵ tako da je svaki od prinčeva imao zaduženog oficira Garde koji se sa svojim ljudima starao o njihovoj sigurnosti. Oni su najčešće bili u činu komandira ili kapetana. Zvanična titula datira još iz 9. septembra 1896. godine, a glasi - oficir Dvorske straže Njegovog Visočanstva Knjaza Nasljednika. Naravno, u neposrednoj blizini prinčeva, naročito prijestolonasljednika Danila nalazio se pobočnik – ađutant koji je rukovodio njegovim poslovima. Interesantan je i šef Garde knjaza Mirka, komandir Mrgud, serdar Sava Jovičević, koji je sa princom izvodio razne egzibicije sa pištoljem, a naročito se

²²³ Isto, str. 75.

²²⁴ DACG, MV, Statistički podaci o osoblju Ministarstva vojnog 1896–1899, knjiga II, listovi 1–73; 2, 65–70 list. Platne knjige za 1903, za 1908, za 1911. i za 1915. godinu.

²²⁵ Brađač, Jaroslav, *Černohorska armada*, Praha, str. 22.

ističe njegova briga o ugledu princa prilikom njegovih brojnih ispada. Tako da je uloga gardista bila teška, nezahvalna, ali ugled koji se dobijao službom u njoj zasjenjivao je sve ostalo.

Već početkom 20. vijeka Knjaževu gardu su sačinjavali komandant, zastupnik komandanta tj. njegov legitimni zamjenik, oficiri Garde u činu poručnika, kapetana, rjeđe komandira, tu su bili još pješadijski potporučnici na službi i perjanici, kao i pomoćno osoblje računovođa, poslužitelji i kuvar. Iz arhivskih podataka iz 1908. godine²²⁶ vidimo da su perjanici bili sastavni dio Dvorske straže²²⁷ (Garde). U spisak zvanja po struci Ministarstva vojnog iz te godine upisan je i broj perjanika koji je tada iznosio 100.

Sa radom Garde usko je bila povezana i Ađutantura Njegovog Kraljevskog Visočanstva Knjaza Nikole na čijem čelu se nalazio general ađutant,²²⁸ najviši oficir u vojsci, koji je često obavljao i druge odgovorne dužnosti kao ministar vojni, inostranih poslova ili predsjednik Vlade²²⁹. Članovi Ađutanture su bili i drugi ađutanti i ordonans-oficiri koji su stavljeni na raspolaganje vladaru i prinčevima. Sljedeći komandant Garde biće serdar Stanko Vukotić, zatim Mitar Martinović. U činu brigadira na čelu Garde nalazio se jedno vrijeme i srednji sin knjaza Nikole, princ Mirko.²³⁰ Uzimajući u obzir ličnosti koje su se nalazile na njenom čelu, može se reći da je Garda zapravo predstavljala svojevrsan „koledž“ kroz koji su prolazili kasnije najuticajniji ljudi u Crnoj Gori koji su zauzimali najveće pozicije u državi. A tokom proglašenja Crne Gore za kraljevinu, na čelu Garde nalazio se komandir Đuza Đurašković. Tokom kraljevskih cere-

²²⁶ Budžet za 1908. godinu, str. 82–86.

²²⁷ DACG, Artiljerijsko odjeljenje, f. 8, Upravitelju vojn. oružnih radionica Podkom. Iliji Hajdukoviću od 19. januara 1907.

²²⁸ *Državni kalendar za 1913. godinu*, str. 24.

²²⁹ *Glas Crnogorca*, broj 39 od 25.07. 1914. godine, rubrika Domaće vijesti.

²³⁰ *Državna zvanja*, Istorijski institut, str. 87

monija komandant Garde je bio obučen u crnogorsku vojnu nošnju, a na kapi je imao svečanu bijelu perjanicu sa zlatnim grbom Garde. Manji dio pripadnika Garde i kabadahije bili su obučeni u svečanu plavu uniformu Garde sa bijelim perjanicama, zlatnim pojasom i bijelim rukavicama, koji su kralja Nikolu pratili sa bočnih strana tokom ceremonijalnih aktivnosti.

Nakon proglašenja Crne Gore za Kraljevinu došlo je do manje reorganizacije činova Kraljeve garde. Na platnom spisku iz 1911. godine²³¹ na čelu Garde nalazio se komandir, a u njen sastav su ulazili kapetan, poručnik, potporučnici, ađutanti, perjanici, oficir Dvorske straže, dva pješadijska potporučnika na službi, poslužitelj, potkivač i magacioner.

Prilikom penzionisanja perjanika, kabadahija i oficira Garde postojao je veliki otpor jer su se teško odricali, ne finansijskih, koliko privilegija blizine gospodaru. Koliki se značaj pridavao ovoj službi i koliko se teško podnosio izlazak iz nje, možda najbolje govore izreke sačuvane do današnjih dana, koje glase: „Ubila ga ka rđa starog perjanika“ ili „Kad me Gospodar ne gleda, ka da me sunce ne grije“ ili „Lijep kao perjanik“.

Za vrijeme kralja Nikole gardijska jedinica je postojala po formaciji, ali njen broj nikada nije do kraja bio popunjen. Nakon ulaska austrougarskih trupa u Crnu Goru, januara 1916. godine u pratnji kralja Nikole²³² nalazila se i grupa od 30-ak perjanika i gardista na čelu sa komandantom Vukom Vukotićem.²³³ Ova grupa perjanika i gardista pratila je i štitila svog gospodara od Cetinja sve do Bordoa u Francuskoj. Oni su pratili kralja tokom njegovih posjeta stranim državicima i posjetama bojištu. Kako se njegov Dvor selio od Bordoa, Neja, Pariza do Antiba, grupa od 33²³⁴

²³¹ *Platna knjiga vojnog činovništva za 1911. godinu*, str. 251–265.

²³² Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima: Sjećanje jednog federaliste*, Cetinje, 1995, str. 111.

²³³ Miloš Živković, *Pad Crne Gore*, Unireks, Podgorica, 2000, str. 211.

²³⁴ Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2004, str. 44–45.

najvjernija perjanika i gardista ga je pratila. Njegovi neposredni pratioci bili su smješteni u Kraljevom Dvoru, a ostatak je bio smješten u obližnjoj kući.²³⁵ Iako je za kraljevu bezbjednost bila zadužena francuska tajna policija, njegova pratnja je uvijek bila uz njega sve do njegove smrti, marta 1921. godine kada se najveći broj njih vratio u domovinu. Jedan značajan dio perjanika i garde, koji su mahom bili podoficiri, pošao je uz kraljevo odobrenje iz Francuske i priključio se vojsci u Gaeti.²³⁶ Odanost kralju i dinastiji bila je glavna vodilja crnogorske Garde. Rijedak je primjer da je ovako veliki broj gardista živio uz svog kralja u emigraciji tako dug period, punih šest godina. Jedan od njegovih kabadahija će mu nad glavom držati svijeću i oblačiti svoga kralja na potonjoj uri,²³⁷ a djelovi njegove Garde će ga pratiti do vječnog odra.²³⁸ Interesantno je da je i jedan manji broj, njih par, ostao da živi u Antibu, mjestu posljednjeg kraljevog boravka.²³⁹

Nakon Božićnog ustanka 1919. godine, jedan dio njegovih učesnika izbjegao je preko Medove za Italiju. Ubrzo će doći do organizovanja crnogorske vojske u emigraciji stacionirane u Gaeti. U okviru nje, sredinom 1920. godine uredbom je formirana Narodna garda²⁴⁰ sastavljena od mladih sposobnih vojnika iz četiri bataljona vojske u emigraciji. U njen početni sastav ušlo je 50 vojnika, dva viša i osam nižih oficira. Zadatak joj je, pored redovnih vojničkih dužnosti, bio održavanje reda i zakonitosti i sprovođenje u djelo svih naređenja pretpostavljenih vojnih vlasti. Za njenog komandanta određen je komandir Dušan

²³⁵ Simo Popović vojvoda, *Sa kraljem Nikolom iz dana u dan*, Službeni list Srbije, 2002, str. 233.

²³⁶ Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, str. 45.

²³⁷ Ilija F. Jovanović Bjeloš, *Na dvoru kralja Nikole – uspomene iz mog života*, Obod, Cetinje, 1998, str. 158–159.

²³⁸ Isto, str. 160.

²³⁹ Martinović, Jovan, „Životni put pisara kralja Nikole“, *Matica*, ljeta 2013, Podgorica, str. 662.

²⁴⁰ Šerbo Rastoder, *Skrivena strana istorije*, knjiga III, 1997, str. 1600–1601.

Vuković, pomoćnik komandanta bio je komandir Andrija Dragutinović, a ađutant poručnik Miloš Radunović.²⁴¹ Pripadnici Narodne garde nosili su posebne oznake u vidu zelene latice na „jake bluže“.²⁴² Ova Narodna garda bila je sačinjena od vojnika i podoficira koji su birani među povjerljivim i odanim ljudima, a njeni pripadnici osim pušaka nosili su i revolvere. Nakon raspuštanja crnogorske vojske u Italiji, prestala je da postoji i crnogorska Garda, a veći broj njenih članova odlučio se da ode u Južnu Ameriku u kojoj će i politički organizovati crnogorsku emigraciju.

Ovim činom krajem 1921. godine i faktički je prestala da postoji jedna jedinica koja je nadživjela sopstvenu državu i dinastiju. Njeni pripadnici predstavljali su simbol ponosa, ljepote, ugleda i odanosti, kojima su se divili brojni svjetski vladari.

Vojna muzika

Vojna banda – muzika u Crnoj Gori osnovana je 1871. godine, a njen prvi kapelnik bio Anton Šulc koji služio u austrijskoj vojničkoj bandi. Knjaz Nikola je pozvao Šulca na Cetinje u cilju osnivanje vojne muzike, jer ga je još ranije primijetio u Kotoru kada je sastavio dvije operete među kojima je jedna bila iz crnogorskog života.²⁴³ Knjaz Nikola naredio je vojnim starješinama da upute poziv mladićima iz svih okruga kako bi se dobrovoljno prijavili. Međutim, ovaj poziv je bio bezuspješan jer Crnogorci nijesu željeli da se priključe vojnoj muzici smatrajući je nekom vrstom sramote sa njihovog ratničkog stanovišta. Na intervenciju knjaza Nikole, preko njegovih perjanika izvršen je odabir 20-ak mladića da se obučavaju za muzikante kod učitelja Šulca. Iz arhivske građe vidimo da je vojna banda bila smještena u posebnoj

²⁴¹ Isto, str. 1601.

²⁴² Isto.

²⁴³ Dragičević, Risto, „Crnogorska vojna muzika (1871–1916)“, *Istorijski zapisi*, knj. XXIII, Titograd, 1975, str. 21.

zgradi koja je imala i „kužinu za muzikalni zavod“.²⁴⁴ Ovim mladima data je neka vrsta uniforme koja se sastojala samo od plave bluže koja je na ogrlici imala crvene i bijele latice, dok su ostali djelovi garderobe bili u stvari crnogorska narodna nošnja.²⁴⁵ Obuka i priprema muzikanata trajala je do sredine 1872. godine, kada je Vojna muzika 16. juna 1872. godine prvi put nastupila ispred knjaževog dvora uoči rođendana prijestolonasljednika Danila.²⁴⁶ Narednog dana, na sam rođendan princa Danila, vojna muzika je „svirala na pjaci“, a za vrijeme čestitanja ponovo pred dvorom. Od tada počinje njen stalni nastup prilikom različitih državnih, dvorskih i narodnih svečanosti, tako da je za vrlo kratko vrijeme stekla dobru uvježbanost. Vojna muzika izvodila je bogat repertoar od raznih marševa, polki do opera, među njima su: *Crnogorka i Italijanka*, *Militarska polka*, Ulomak iz opere *Rigoletto* od Verija, *Simfonija Air Luisse* od Gulka, *Charlotten* polamazurka od Štrausa, *La fte d Italie* – fantazija od Šulca, *Naprijed zastava slave* – marš od Mazaka. Pored uvježbavanja različitih muzičkih djela, vojni muzikanti su učili i školsko gradivo jer je prva Vojna muzika bila ujedno i škola. Po naredbi ministra vojnog Ilije Plamenca od 29. marta 1875. godine „bandisti“ su uzeli: šest čitanki, pet zemljopisa, pet računica i pet istorija. Sve knjige bili su udžbenici za IV razred osnovnih škola.²⁴⁷ Prvi vojni muzikanti bili su mladići uglavnom od 16 do 20 godina, kojih je prema podacima iz 1875. godine bilo 32. Vojna muzika je učestvovala u Veljem ratu 1876-1878. godine, o čemu svjedoče zapisi raznih pisaca koji su u tom ratu bili pratili knjaza Nikolu. Česti su bili slučajevi da bandisti ostave svoje instrumente uzmu oružje i učestvuju u borbama. U ratnom predahu najčešće u večernjim časovima prilikom posebnih datuma svirali su pred knjaževih šatorom. Tako je prilikom predaje Nikšića 27. avgusta 1877. godine

²⁴⁴ Isto, str. 21.

²⁴⁵ Isto, str. 22.

²⁴⁶ *Glas Crnogorca* od 20. maja 1872. godine, str. 1.

²⁴⁷ Dragićević, Risto, *Vojna muzika (1871–1916)*, str. 24.

knjaz sa vojskom uz pucanje topova sa bedema i sviranje Vojne muike ušao u grad.²⁴⁸ Primanja vojnih muzikata bila su relativno oskudna u visini od 100 talijera na ime godišnje plate. Vojna muzika imala je svoj posljednji nastup 6. maja 1879. godine prilikom dočeka zamjenika ruskog prijestolonasljednika pukovnika Šeremetjeva, koji je trebalo da bude kum na krštenju princa Mirka. Ubrzo nakon ovoga, krajem maja 1879. godine vojna muzika je privremeno ukinuta.²⁴⁹ Anton Šulc se na čelu vojne muzike nalazio sve do 25. maja 1879. godine.²⁵⁰ Muzikanti su svirali na tromboni, basu i flihelhorni. Kako su krajem juna 1879. godine za potrebe crnogorske vojske nabavljene trube, trojica vojnih muzikanata angažovani su za učitelje trubačima u jedinica-ma.²⁵¹ Dvojica vojnih muzikanata Milo Živković i Petar Gavrilović učili su trubače 81 dan, dok je Madžar Filipović u obučavanju trubača proveo 30 dana. U ovom periodu za svečanosti na Cetinju angažovana je uglavnom muzika iz Kotora, a bilo je i slučajeva kada je svečanost organizovana bez učešća bilo kakve muzike. Instrumenti su uglavnom nabavljani i opravljeni u Trstu, uglavnom u firmi David Gentilmo.

Vojna muzika je obnovljena 1889. godine. Prema planu njene obnove uzimali su se mladići od 15 do 18 godina, uz odobrenje ljekara da je zdrav i sposoban za službu. Po izboru mladićima je davana odjeća i obuća. Predviđeno je bilo i davanje godišnje pomoći njihovim roditeljima po 30 fiorina. Po prijemu pitomaca za vojne muzikante bila je predviđeno njihovo obrazovanje u trajanju od tri godine sa obavezom službe narednih sedam godina. Time su mladići koji stupe u Vojnu muziku bili obavezni na deset godina službe.²⁵² Interesantno je da je prilikom prijema i

²⁴⁸ Nenadović, Ljuba, *O Crnogorcima*, str. 49–50.

²⁴⁹ Dragičević, Risto, *Vojna muzika (1871–1916)*, str. 29.

²⁵⁰ *Glas Crnogorca* od 12. maja 1879. godine.

²⁵¹ Isto, str. 29.

²⁵² DACG, *Ministarstvo vojno*, 1889, *Vojna muzika*, akt Koncept uslova za prijem u Knjaževsku muziku.

upoznavanja sa uslovima bilo obavezno prisustvo roditelja ili neke druge svojte koji je morao biti upoznat sa ovim uslovima i dati odobrenje na njihovo prihvatanje.²⁵³ U posljednjoj tački 8 bilo je predviđeno da se pripremi jedna „dosta prostrana kuća u koju će se smjestiti 36 posteljica i suviše jedna mala kamarica za jednog oficira valjanog koji će biti nadziratelj i ekonom ove dece. U toj kući da bude trpezarija, kužina i sala za učenje... Nadziratelj osim ekonomskih poslova učiti će decu u pješačkoj nauci, u čitanju, pisanju i računu.“²⁵⁴ Dakle, vojni muzikanti slično kao i oni iz prve vojne muzike pored vježbanja sviranja učili su i druge predmete. Za razliku od prve vojne muzike, prilikom ovog prijema prijavio se gotovo petostruko veći broj kandidata od onog koji je bio potreban. U vezi sa planovima za ponovno uspostavljanje vojne muzike ministar vojni Ilija Plamenac 3. novembra 1889. godine uputio je naredbu brigadiru Jovu Martinoviću „da se u Podgorici nađe za muziku, koja će se iz 36 mladića sastojati, jedna kuća ili dvije, koje će u blizini biti i u kojima će se ovi 36 mladića smjestiti.“ Ministar Plamenac je zahtijevao da kuća pored kamare za ležnik ima i prostranu i zračnu kamaru za učenje, jednu kamaru za trpezariju, jednu kamaru za opremu haljina i za magazin i kužinu.²⁵⁵

U toku oktobra i novembra 1889. godine sprovodile su se opsežne pripreme za formiranje vojne muzike. Tako je 3. novembra ministar Plamenac poručio iz Trsta od firme Đirovića i Damjanovića svu važniju robu za muzikante. U tom periodu uzimane su mjere vojnih muzikanata kako bi im se skrojila odgovarajuća garderoba. Po naređenju ministra vojnog, vojni muzikanti okupili su se prvi put na Rijeci Crnojevića 5. novembra 1889. godine đe ih je čekao predstavnik Ministarstva vojnog Janko Vukotić. Nakon što su prenoćili u pet privatnih kuća, 6.

253 Isto.

254 Isto.

255 Dragičević, Risto, *Vojna muzika (1871–1916)*, str. 37.

novembra 36 mladića u pratnji Janka Vukotića krenuli su u Podgoricu. U Podgorici je sve bilo spremno za njihov doček. Sekretar Ministarstva vojnog, komandir Milo Savov Martinović, koji je i sam bio muzički zainteresovan,²⁵⁶ vodio je posebnu knjigu izdataka za ove pripreme od 2. do 16. decembra 1889. godine. Vojna muzika bila je smještena u kući Mučića na Draču koja je za preuređena i prilagođena za ove namjene od strane Ministarstva vojnog.

Nakon spovedenih priprema, komandir Milo Martinović uputio je 23. novembra poziv Franju Vimeru²⁵⁷ u Herceg Novom da što hitnije dođe na Cetinje kako bi stavio na uvid potrebna svjedočanstva i zaključio ugovor. Ugovor između Ministarstva vojnog i Franja Vimera zaključen je 28. novembra na period od tri godine kada je postavljen za kapelnika Vojne muzike sa godišnjom platom 1.000 fiorina.²⁵⁸ Za potrebe vojnih muzikanata 1890. godine izrađeni su grbovi na kapama u zlatari Šindolić u Kotoru. Kapelnik Vimer imao je poseban grb na kapi, a kasnije je proizveden u čin komandira, dok su vojni mkuzikanti imali takođe specifične grbove na kapi i nosili su uglavnom vodničke činove. Instrumenti su uglavnom nabavljani iz Trsta, hartije za note kupovane su u Kotoru. Dolaskom na čelo vojne muzike Vimera, u decembru 1889. godine otpočela je obuka muzikanata. Jedan dan obuke vojnog muzikanta tekao je na sljedeći način: od 7 do 8 časova vježbao se marš, od 8 do 11.30 časova bavili su se teorijom muzike, a od 1h vježbali su se marširanju. U vojnoj muzici dužnost ekonomista i vojnog vaspitača nad muzikantima obavljao je oficir Marko Đurović u periodu od 6. decembra

²⁵⁶ Milo Savov Martinović sin je narodnog pjevača Sava Matova. Milova kćerka bilaje solistkinja Jelena učenica Tolingera, koja je imala sopstveni klavir (prim. autora).

²⁵⁷ František Vimer (1865–1935) rođen je u Češkoj, muzičko obrazovanje stekao je u Pragu. Prije postavljenja za kapelnika vojne muzike bio je kapelnik građanske muzike u Herceg Novom. Bavio se i komponovanjem. (prim. autora).

²⁵⁸ DACG, Ministarstvo vojno, 1889, br. 1014, akt od 15. novembra.

1889. do 6. maja 1892. godine, kada ga je naslijedio Milutin Nikolić. Od instrumenata vojna muzika imala je: klarinete, flaute, trube, helikone, rogove itd.²⁵⁹ U toku 1890. godine vojna muzika je već uvježbavala francusku, njemačku, englesku, srpsku, tursku i italijansku himnu. Ova muzika iste godine počela je sa nastupima na brojnim svečanostima koje su upriličavane u tom periodu u Crnoj Gori, prije svega na Cetinju u kojem se već redovno organizuju razne zabave, prigode, diplomatski balovi i prijemi. Međutim, kako su zbog ovih svečanosti vojni muzikanti morali često dolaziti na Cetinje ubrzo se počelo promišljati o premještanju vojne muzike iz Podgorice.

Ministar Plamenac 22. januara 1891. godine naredio je kapelniku Vimeru da sve muzikante nauči trubnim znakovima za pješadiju jer je riješeno da se okupe svi crnogorski trubači „da pravilno nauče pješačku nauku trubača“ kako bi i sami muzikanti mogli da sprovode obuku trubača.

Kako je učestala potreba za prisustvom vojne muzike u dužim vremenskim intervalima na Cetinju, u novembru 1892. godine otkazana je kuća na Draču.²⁶⁰ Njeno sjedište do 1916. godine bilo je na Cetinju, đe joj je poklanjana veća pažnja zbog veće grupe stranaca, a i povećanih angažmana. Od avgusta 1896. godine smještena je u Vojnom stanu, a nakon nekoliko godina premještena je u posebnu zgradu koja je tada bila na kraju varoši, na samštini, pri vrhu tadašnje Katunske (Njegoševe) ulice, koju Cetinjani nazivaju „Muzika“.²⁶¹ Tih godina se povećavaju izdaci za vojnu muziku, a za 1892. godinu iznosili su (izdržavanje, plate i druge troškove) 8.888 fiorina i 77 novčića.²⁶² Rad vojne muzike počinje da se intenzivira, a u Zetskom domu, Dvoru ili u dvorištu prijestonasljednika Danila počinje priređivati koncerte. U parku je

²⁵⁹ Dragičević, Risto, *Vojna muzika (1871–1916)*, str. 46.

²⁶⁰ DACG, Ministarstvo vojno, 1892, akt ministra Plamenca od 16. novembra.

²⁶¹ Dragičević, Risto, *Vojna muzika (1871–1916)*, str. 56.

²⁶² Isto, str. 55.

1894. godine otvoren i jedan paviljon za muziku u kojem je često nastupala crnogorska vojna muzika.²⁶³ Od njenog osnivanja obnavljan je povremeno kadar, od 1896. godine u sastav vojne muzike ulaze i stranci, da bi ih 1899. godine bilo ukupno 11, uglavnom Čeha i Dalmatinaca. Već 1898. godine pored jednog kapelnika brojala je i 45 muzikanata, a imala je povremeno i oko 25 učenika na probi. Međutim 1899. godine potrebno je bilo obnoviti kadar, broj članova vojne muzike postepeno se povećavao, tako da je 1900. godine pored kapelnika bio 51 muzikant i dva poslužitelja.²⁶⁴ Gudački orkestar ili štrajh osnovan je krajem 1899. godine, a znatno se povećavao i njen budžet, koji je te godine iznosio 4.758,61 fiorina, da bi 1900. godine bio 23.764,57 fiorina.²⁶⁵ U tom periodu na Cetinju su bili prisutni ugledni muzikolozi i kompozitori angažovani na Dvoru ili kao predavači koji su znatno uticali na razvoj crnogorske muzike, a samim time i na vojnu muziku. Prema bilješkama stranih putopisaca, vojna muzika prema uvježbanosti i dostignućima mogla se mjeriti sa austrijskom vojnom muzikom.²⁶⁶ Kapelnik Vimer je 1910. godine putovao u Prag u cilju nabavke instrumenata za potrebe funkcionisanje potpunog orkestra.²⁶⁷

Članovi vojne muzike unapređivani su u skladu sa vojnim propisima. Vojni muzikanti su u julu 1903. godine proizvedeni u podoficirske činove, u tom periodu u sastav vojne muzike bilo je: jedan kapelnik, četiri poluvodnika, dva desečara, 23 muzikanta i dva poslužitelja.²⁶⁸ Na dan 1. januara 1904. godine vojnu muziku sačinjavao je jedan kapelnik, devet vodnika, jedan poluvodnik, 29 kapelnika i jedan poslužitelj. Vojna muzika učestvovala je tokom

²⁶³ *Glas Crnogorca*, br. 50 i 51 od 1892. godine.

²⁶⁴ Dragičević, Risto, *Vojna muzika (1871–1916)*, str. 57.

²⁶⁵ Isto, str. 58.

²⁶⁶ Isto, str. 61.

²⁶⁷ *Cetinjski vjesnik* od 21. maja 1901. godine, str. 1–2.

²⁶⁸ Dragičević, Risto, *Vojna muzika (1871–1916)*, str. 64.

proглаšenja Kraljevine Crne Gore u avgustu 1910. godine, zbog čega je veliki broj muzikanata odlikovan ili finansijski nagrađen. Nijesu bili rijetki ni slučajevi da prilikom posjeta stranih brodova Crnoj Gori crnogorska vojna muzika učestvuje i sa vojnim orkestrima ili protokolarnim jedinicama drugih država. Za vrijeme Prvog balkanskog rata vojna muzika aktivna je uglavnom na bojištima svirajući državnu himnu ili patriotske komade prije većih vojnih operacija ili napada.²⁶⁹ Učestvovala je i prilikom ulaska crnogorskih trupa u Skadar. Nakon balkanskih ratova i pored loše materijalne situacije dodatno pogoršane ratnim dešavanjima, Ministarstvo vojno vodilo je računa o vojnoj muzici, pa je 13. septembra 1913. godine upućen veliki sanduk sa raznim muzičkim instrumentima jednoj firmi u Bariju. Očigledno je da su instrumenti u ratu bili značajno oštećeni jer se 20. oktobra italijanskoj firmi Alfredo Gardeli isplaćuje 98 lira za šest isporučenih novih instrumenata: Cornetta, Fligorno, Corno, Trombone basso, Bombardino i Basso.²⁷⁰ U kratkom međuratnom periodu uz otežane okolnosti nastavio se angažman vojne muzike. Međutim, kratak period mira prekinut je objavom opšte mobilizacije u junu 1914. godine. Komanda vojne muzike tražila je 17. jula od Ministarstva vojnog 180 komada fišeka od ruskog revolvera i vojni muzikanti stavljaju se na raspolaganje vojnim jedinicama.²⁷¹ Vojna muzika okupljala se sa ratišta samo povremeno kada je trebalo upriličiti neke izuzetno važne ceremonije. Crnogorska vojna muzika nalazila se na čelu crnogorske vojske koja je bila postrojena ispred zgrade u kojoj su guverner Radomir Vešović i konzul Aleksa Martinović primali čestitke prilikom ulaska u Skadar 30. juna 1915. godine.²⁷² Nestankom crnogorske vojske prestala je da postoji i njena vojna muzika.

²⁶⁹ Isto, str. 76.

²⁷⁰ DACG, Ministarstvo vojno, Vojna muzika, 1913, akt od 7. oktobra.

²⁷¹ DACG, Ministarstvo vojno, Vojna muzika, akt od 17. jula.

²⁷² Dragičević, Risto, *Vojna muzika (1871–1916)*, str. 79.

Plate vojnim muzikantima bile su različite u zavisnosti od položaja i statusa. Najveća primanja imao je kapelnik u visini 200 kruna, potom su malo niža primanja imali stranci, dok su znatno niža primanja imali crnogorski vojni muzikanti u rasponu od 50 do 100 kruna.

Nabavka instrumenata za potrebe druge crnogorske vojne muzike, kako duvačkih i gudačkih, obavljala se iz više država. Tako je 1893. godine, na zahtjev Ministarstva vojnog, francuska firma F. Besson uputila katalog od preko 100 svojih instrumenata. Među najpoznatijim firmama od kojih su nabavljani instrumenti ali i vršena opravka su: Tovarna hudebnich (Prag), Mojmir Ubranek (Prag), Jana Hoffman (Prag), Alfredo Gardelli (Bari), Dvorska knjižara Mite Stajića (Beograd).

Začeci vojne diplomatije

Pravno uobličavanje crnogorske vojske donošenjem ključnih zakona i drugih propisa, pratilo je i razvoj međunarodnog humanitarnog prava koje je regulisalo ponašanje i odgovornosti među državama. Pored unutrašnjeg prava koje je uređivalo pitanja vezana za crnogorsku vojsku, Crna Gora je morala poštovati i pravila međunarodnog humanitarnog prava. Prilikom organizovanja mirovne konferencije u Hagu, holandska vlada je cirkularnim pismom od 30. decembra 1898. godine uputila poziv za učešće Crnoj Gori. Nakon prijema ovog poziva u januaru 1899. godine knjaz Nikola je uputio molbu Rusiji u cilju zastupanja Crne Gore na ovoj konferenciji. Nakon odobrenja ruskog cara, Ministarstvo inostranih djela Crne Gore je 22. februara 1899. godine uputilo zvaničan zahtjev Rusiji o zastupanju u vidu punomoćja. Dakle, Crnu Goru su na konferenciji u Hagu zastupali akreditovani ruski predstavnici za koje su bila potrebna pojedinačna ovlašćenja. U ime Crne Gore ruski predstavnici su potpisali Završni akt Haške mirovne konferencije 1899, kao

i Konvenciju o primjeni na pomorski rat načela Ženevske konvencije od 22. avgusta 1864, Konvencije o mirnom rješavanju međunarodnih sporova, Konvencije o zakonima i običajima suvozemnog rata s pravilima, Deklaraciju o zabrani bačanja projektila i eksploziva iz balona ili drugih ovom sličnih načina, Deklaraciju o zabrani upotrebe zrna koja se lako rasprskavaju ili šire u ljudskom tijelu, Deklaraciju o zabrani upotrebe zrna koja imaju jedino za cilj širenje zagušljivih ili otrovnih gasova.²⁷³

Međutim, kasnije je došlo do zamjerke Crne Gore na ruske predstavnike u vezi Konvencije o zakonima i običajima suvozemnog rata. Crnogorska vlada je pismenim putem reagovala kod zvanične Rusije zbog neblagovremene obaviještosti o postupku Švajcarske koja uz obrazloženje nije pristupila ovoj konvenciji i da bi Crna Gora uradila isto.²⁷⁴ Zapravo, glavna zamjerka knjaza Nikole se odnosila na pravni status narodne vojske koji je regulisala konvencija, izražavajući zabrinutost za položaj crnogorske vojske koja je bila organizovana kao narodna vojska. Ubrzo je uslijedilo pojašnjenje ruskog ministra spoljnih poslova koji je na primjedbe knjaza Nikole dao uvjerenja da nijesu postojale namjere da se ni po kojem osnovu umanje prava narodne vojske, već da je namjera konvencije bila da se napravi jasna distinkcija između takvog tipa vojske i razbojnika i sličnih grupacija.²⁷⁵ Ovo pitanje je Konvencijom o zakonima i običajima suvozemnog rata članom 1 Pravilnika definisano: „Ratni zakoni prava i obaveze primjenjuju se ne samo na armiju nego takođe i na miliciju i odrede dobrovoljaca ukoliko ispunjavanju sljedeće uslove: 1) da imaju na čelu lice odgovorno za svoje potčinjene; 2) da imaju stalan znak za razlikovanje koji se može raspoznati na odstojanju; 3) da otvoreno nose oružje; 4) da se pri svojim

²⁷³ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga 4, str. 868.

²⁷⁴ Raspopović, Radoslav, *Istorija diplomatije Crne Gore 1711–1918*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2009, str. 342.

²⁷⁵ Isto, str. 343.

operacijama pridržavaju zakona i običaja suvozemnog rata“. Naravno svaki crnogorski odred zadovoljavao je sve navedene uslove još mnogo ranije od 1899. godine. Daljim pojašnjenjem ruskog ministra istaknuto je da nema mjesta zabrinutosti, da Crna Gora nije stavljena u lošiji položaj, već da pojedini propisi imaju određene zaštitne odredbe jer je bilo usvojeno da „u zemljama đe milicija i odredi dobrovoljaca sastavljaju svu vojsku ili jedan njen dio, za njih se podrazumijeva naziv armija“.276 Takođe, njome je bilo predviđeno i da je stanovništvo neokupirane teritorije koje se prilikom nadiranja neprijatelja diglo na oružje u skladu sa članom 1 Pravilnika ima smatrati zaraćenom stranom „, ako poštuje zakone i običaje rata“. Navedenim objašnjenjima Crna Gora više nije postavljala pitanje poštovanja konvencija kojima se obavezala. Na narednoj, Haškoj konferenciji održanoj 1907. godine Crna Gora je bila predstavljena takođe preko ruskih predstavnika. Postupajući isto kao i za Rusiju, ruski predstavnici su u ime Crne Gore potpisali: 1) Konvenciju o mirnom rješavanju međunarodnih sporova, 2) Konvenciju o ograničenju upotrebe sile za naplatu ugovornih obaveza, 3) Konvenciju o otvaranju neprijateljstva, 4) Konvenciju o zakonima i običajima suvozemnog rata sa Pravilnikom, 5) Konvenciju o pravilima i dužnostima neutralnih država i lica u slučaju suvozemnog rata, 6) Konvenciju o položaju neprijateljskih trgovačkih brodova u početku neprijateljstva, 7) Konvenciju o pretvaranju trgovačkih brodova u ratne, 8) Konvenciju o bombardovanju od strane pomorskih snaga u ratu, 9) Konvenciju o prilagođavanju na pomorski rat načela Ženevske konvencije.277 Kao i Rusija, Crna Gora nije se obavezala na: 1) Konvenciju o postavljanju automatskih podmorskih kontaktnih mina, 2) Konvenciju o izvjesnim ograničenjima vršenja prava uzapćenja u pomorskom ratu i 3) Deklaraciju o zabrani bačanja projektila iz balona.

²⁷⁶ Isto, str. 343.

²⁷⁷ Perazić, Gavro, Raspopović, Radoslav, *Međunarodni ugovori Crne Gore*, str. 752–753.

Posredstvom, Rusije Crna Gora je 1906. godine bila zastupljena i na Ženevskoj konferenciji na kojoj je donešena Konvencija o poboljšanju sudbine ranjenika i bolesnika u vojsci za vrijeme rata od 6. jula 1906. godine. Rusija je zastupala Crnu Goru i na nekim drugim konferencijama sličnog karaktera.²⁷⁸

Time se pred početak balkanskih ratova Crna Gora obavezala poštovanju načela i prava donešenih na konferencijama u Hagu i Ženevi. Ipak, primjena savremenih tehnologija u ratne svrhe uslovlila je nove razornije oblike ratovanja, što je uticalo i na teškoću poštovanja svih obavezujućih odredbi. U eri modernog rata koji je polako ulazio i u redove crnogorske vojske, upotreba moćnog artiljerijskog i pješadijskog naoružanja imala je za posljedicu vođenje borbi sa protivnikom na značajnim udaljenostima. Crnogorski vojnik više nije vodio direktnu borbu „prsa u prsa“ kao u Veljem ratu, kada se sa protivnikom sukobljavao sa jataganom ili handžarom u ruci. Ova promjena ratovanja dovela je do fizičke distance među sukobljenim stranama, što je imalo ogroman uticaj na mentalitet i karakter crnogorskog vojnika. Crnogorac, tradicionalan u vaspitanju i borbi, naviknut na junaštvo, suočavao se sa novim sofisticiranim ratnim prilikama. Nagli prelazak Crne Gore iz viteške ere na moderne metode ratovanja duboko se odrazilo na crnogorsku vojsku. Tokom vjekovne borbe za očuvanje slobode i vlastiti opstanak Crnogorci su bili stvorili snažan kult junaštva i viteštva u borbi, koji je pratila visoka etičnost u ratnim prilikama i poštovanje protivnika, što su priznavali i osmanski vojnici protiv kojih su vođene najveće borbe. Naročito visok etički kodeks pokazivan je u apsolutnoj zaštiti žena i nejači. U Prvom balkanskom ratu pokazale su se sve razlike između tradicionalnog načina ratovanja karakterističnog za Crnogorce i primjene novih metoda ratovanja. Tako su u ovom ratu bili česti primjeri sukoba i prigovaranja starijih proslavljenih ratnika sa Vučjega Dola ili Fundine

²⁷⁸ Raspopović, Rade, *Istorija diplomatije Crne Gore 1711–1918*, str. 344.

koji su prekorijevali mlade za nedostatak hrabrosti jer su koristili zaklone i primjenjivali stečena znanja u konkretnim ratnim uslovima. Dok su stariji kao snopovi padali u jurišima na dobro utvrđeni Skadar, jurišajući za slavu i prvijenstvo u bratstvu, četi i bataljonu, mlađi su bezuspješno pokušavali da stare ratnike uklope u ratne tehnike i pravila zaštite i primijene akademsko znanje stečeno u vojnim školama. Nailazeći na prijekore mlađi su i sami odlazili u juriš za svojim očevima i stričevima zanemarujući naučene lekcije.

Skromni finansijski resursi Crne Gore, nijesu dozvoljavali značajniji razvoj ni opšte diplomatije, a ne vojne diplomatije. Vojna diplomatija kao diplomatska aktivnost vojnog karaktera u međunarodnim odnosima, odnosno vojni odnosi i saradnja sa inostranstvom na multilateralnom i bilateralnom planu²⁷⁹ u Knjaževini Crnoj Gori nije bila razvijena. U Knjaževini, a kasnije Kraljevini Crnoj Gori nije postojao poseban vojni aparat zadužen za uspostavljanje i održavanje vojnih odnosa sa drugim državama i organizacijama u cilju promovisanja, zaštite i sprovođenja vojnih i opštih interesa vojske i države.²⁸⁰

Vojna diplomatija je djelatnost rezervisana za uzak krug ljudi visokih oficira u oružanim snagama jedne države. Međutim, iako nije postojao poseban vojni aparat za vođenje diplomatskih poslova, Crna Gora je održavala vojne odnose sa drugim državama, dogovarala i ugovarala vođenje vojnih operacija, isporuku ratnog materija, nabavku oružja i slično preko svojih državnika. U cilju zaštite sopstvene vojne moći, Crna Gora je održavala i stupala u odnose sa drugim državama vezane za predstavljanje vojnih interesa. Zadržavajući se na polju vojne diplomatije u Crnoj Gori, njene začetke možemo pratiti od vojnih misija crnogorskih

²⁷⁹ Dašić, David, *Savremena diplomatija*, Multidisciplinarni centar za podsticaj integracionih procesa i harmonizaciju prava, Beograd, 2008, str. 250.

²⁸⁰ Martinović, Srđa, „Vojna diplomatija kao oblik međunarodnog komuniciranja“, *Medijski dijalozi* br. 25, Istraživački medijski centar, Podgorica, 2016, str. 178.

vladara koji su odlazili u druge države da osiguraju određenu materijalnu ili finansijsku pomoć za crnogorsku vojsku. U slične vojne misije odlazili su i crnogorski državnici, vojvode Mašo Vrbica, Ilija Plamenac i Božo Petrović-Njegoš koji su boravili u drugim državama u kraćem periodu kako bi dogovorili i organizovali transport vojnog materijala i naoružanja u Crnu Goru. Ipak, navedena lica nastupala su u ime države, a nijesu pripadala oficirskom koru, osim Plamenca koji je obavljao dužnost ministra vojnog. Vojni izaslanik je pripadnik oružanih snaga, gotovo isključivo visoki oficir koji jednu državu i njene oružane snage predstavlja u drugoj državi, za njega se u tom periodu koristio i naziv vojni ataše. Knjaz Nikola je prvog predstavnika crnogorske vojske uputio još u vrijeme Veljeg rata 1876–1878. godine. Radilo se o vojvodi Stanku Ivovome Radonjiću koji je bio crnogorski predstavnik u štabu srpske vojske u cilju vođenja sinhronizovanih vojnih aktivnosti u oslobodilačkom ratu. U prve vojne diplomatske predstavnike Crne Gore možemo ubrojiti braću, brigadira Jova Savova i komandira Mila Savova Martinovića, zatim komandira Iliju Hajdukovića i brigadira Mitra Martinovića. O njima možemo govoriti uslovno kao o vojnim izaslanicima jer nijesu bili stalni vojni predstavnici akreditovani u jednoj državi, već su upućivani u *ad hoc* vojne misije. Kao jedan od prvih artiljerijskih oficira Milo Martinović, kao sekretar Ministarstva vojnog, još 1882. godine išao je u Hamburg u Njemačkoj u cilju nabavke topova za crnogorsku vojsku. Njegov brat i upravitelj topništva, Jovo Martinović je 1885. godine u ime Crne Gore boravio u Beču, Parizu i Berlinu kako bi izvršio izbor adekvatnog naoružanja za potrebe artiljerije crnogorske vojske. U slične svrhe kao vojni predstavnik Crne Gore u inostranstvu je boravio i Ilija Hajduković, upravnik vojnih radionica. Nešto kasnije najaktivniji u misijama nabavke oružja i opreme za crnogorsku vojsku bio je Mitar Martinović. On je tokom 1904. i 1905. godine, iz više navrata, ostajući i po nekoliko mjeseci boravio najviše u Italiji,

zatim Francuskoj i Švajcarskoj u cilju dogovaranja, izbora i transporta artiljerijskih oruđa. Dakle, ove *ad hoc* vojne misije koje su obavljali visoki vojni oficiri trajale su od nekoliko sedmica do nekoliko mjeseci i završavale su se po okončanom poslu. Navedeni oficiri nijesu bili akreditovani kao stalni vojni predstavnici kod država u kojima su boravili, niti je za tim postojala potreba, ali svi oni su bili zvanični predstavnici koji su zastupali i predstavljali interese Crne Gore. Ovo naročito jer je riječ bila o visokim oficirima crnogorske vojske, uglavnom brigadirima i komandirima koji su pritom zauzimali najviše vojne položaje u Crnoj Gori, koji su predstavljali državu i njene oružane snage i štiti-tili vojne interese, obavljajući najvažnije vojno-diplomatske funkcije,²⁸¹ tako da se bez sumnje radi o *ad hoc* vojno-diplomatskih predstavnicima Crne Gore.

U periodu balkanskih ratova naročito je važna i uloga komandira Marka Martinovića, ruskog i bugarskog akademca, koji je u novembru 1912. godine upućen u Berlin u cilju prijema i organizovanja transporta mitraljeza za crnogorsku vojsku.²⁸² Već u januaru 1913. godine Martinović je upućen u Solun kako bi primio tri poljske brzometne baterije od srpske vojske za potrebe opsade Skadra, da bi odmah potom išao u Odesu u cilju prijema i dopremanja ratnog materijala iz Rusije do Bara.²⁸³ Obavljanje vojno-diplomatskih dužnosti u ime Crne Gore u inostranstvu zahtijevalo je visoku stručnost, umijeće komunikacije ali i poznavanje stranih jezika. Tako su Jovo i Milo Martinović bili dobri poznavaooci njemačkog jezika, Mitar Martinović italijanskog, ruskog i francuskog, a Marko Martinović ruskog, bugarskog, francuskog i njemačkog jezika.²⁸⁴

²⁸¹ Ogorec, Marinko, *Vojno-diplomatska praksa*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2003, str. 46.

²⁸² Vojni arhiv Srbije, Karton ličnih i službenih podataka (vojnih činovnika) Marka M. Martinovića, K-996/238, str. 5.

²⁸³ Isto.

²⁸⁴ Isto, str. 3.

Razvoj vojne diplomatije kroz formu stalnih vojno-diplomatskih predstavnika u Crnoj Gori počeo je zaživljavati u toku Prvog svjetskog rata. Veliki svjetski sukob još u svom startu nametnuo je potrebu konstantnog međusobnog komuniciranja među saveznicima u cilju koordinacije ratnih operacija, razmjene informacija, snabdijevanja ratnim materijalom itd. Odmah na početku rata, u skladu sa vojnim sporazumom između Crne Gore i Srbije, po principu reciprociteta, pri srpskoj Vrhovnoj komandi kao vojni delegat Crne Gore određen je brigadir Jovo Bećir. Međutim, usljed brojnih političkih problema na crnogorsko-srpskoj relaciji i lošeg tretmana prema brigadiru Bećiru, on se nakon tri mjeseca, krajem septembra 1914. godine vratio u Crnu Goru.²⁸⁵ Tim činom okončana je prva vojno-diplomatska misija Crne Gore pri vrhovnoj komandi jedne zemlje, a koja je pritom bila i stalnijeg karaktera. Složene ratne okolnosti nalagale su i promišljanje o upućivanju vojnih predstavnika i kod drugih važnih saveznika. U takvim prilikama, neophodno je bilo regulisati pitanje ratne saradnje sa saveznicima, naročito sa Rusijom koja je decenijama osiguravala značajnu pomoć crnogorskoj vojsci. Dovođenje odnosa sa Rusijom, narušenih izbjegavanjem poštovanja odredbi Vojne konvencije, u stabilne tokove bilo je od izuzetne važnosti u ratnim uslovima. Ostvarivanje tješnje saradnje zahtijevalo je imenovanje stalnog diplomatskog predstavnika u Rusiji. Kako bi se realizovale ove težnje Crne Gore, kralj Nikola je zahvaljujući rodbinskim vezama i bliskim odnosima sa velikim knezom Nikolajem Nikolajevičem, vrhovnim komandantom ruske carske vojske, uspio da omogući prisustvo crnogorskog vojnog delegata pri ruskoj Vrhovnoj komandi.²⁸⁶

²⁸⁵ Škerović, Nikola, *Crna Gora za vrijeme Prvog svjetskog rata*, CID, Podgorica, 2004, str. 31.

²⁸⁶ Raspopović, Radoslav, *Istorija diplomatije Crne Gore 1711–1918*, str. 539.

Cilj upućivanja važne političke ličnosti od najvećeg kraljevog povjerenja ukazivao je da njegova misija, pored čisto vojne – od obezbjeđenja novca, hrane i vojnog materijala, ima i veću političku dimenziju – učvršćivanje pozicija Crne Gore kod saveznika. Krajem marta 1915. godine kralj Nikola je pozvao divizijara Martinovića na dvor da mu saopšti da je od velikog kneza Nikolajevića primio pismo sa željom da mu se iz Crne Gore uputi lice od najvećeg povjerenja koje će biti tumač svih težnji Crne Gore za proširenjem. Tom prilikom, kralj Nikola mu je dao pitanja od najvećeg političkog značaja koja je trebalo aktuelizovati kod ruskog ministra spoljnih poslova Sazanova. Divizijar Martinović je u Rusiji ostao sedam mjeseci, od 14. aprila do 14. decembra 1915. godine.²⁸⁷ Upućivanjem vojno-diplomatskog predstavnika od najvećeg ugleda, na Cetinju se računalo da će uz pomoć velikih knjeginja Milice i Stane ova misija imati uspješne rezultate. Odlasku Martinovića naročito se suprotstavila srpska vojna misija na Cetinju ali i ruski vojni i diplomatski predstavnici Potapov i Obnorski koji su nastojali da njegove aktivnosti u Petrogradu ograniče isključivo na tehnička pitanja²⁸⁸ plašeći se ponovne uspostave čvrstih veza među ove dvije države. Potapov i Obnorski su 3. i 6. aprila reagovali kod nadležnih u Generalštabu i Ministarstvu spoljnih poslova nastojeći da osujete imenovanje crnogorskog vojnog delegata. Isto je reagovao i srpski poslanik na Cetinju, Gavrilović. Sličnog stava bio je i ministar Sazanov koji je još 23. aprila informisao ruskog cara o tome da se imenovanje crnogorskog vojnog delegata kosi sa pravcem rusko-crnogorskih odnosa.²⁸⁹ Međutim,

²⁸⁷ Martinović, Dušan, *Divizijar Mitar Boškov Martinović*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, Podgorica, 1998, str. 95.

²⁸⁸ Isto, str. 101.

²⁸⁹ Škerović, Nikola, *Crna Gora za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Titograd, 1963, str. 44.

poziv vrhovnog komandanta ruske vojske riješio je sva sporenja i Martinović je otputovao u Rusiju i primljen je za vojnog delegata u ruskoj Vrhovnoj komandi u Baranovče kao i za otpravnika poslova kod ruske vlade.²⁹⁰

Uz sva sporenja i ruskih i srpskih političkih krugova, divizijar Martinović je po dolasku odmah stupio u vojno-diplomatsku aktivnost, izložio je cjelokupnu situaciju u kojoj se nalazi Crna Gora, što je za rezultat imalo osiguranje značajne materijalne pomoći. Kako Vrhovna komanda ruske vojske nije bila u mogućnosti da u naoružanju i municiji pomogne crnogorsku vojsku, divizijar Martinović je dobio punomoćje da slobodno i bez pratnje može da obiđe glavna ruska slagališta kako bi pronašao topove i municiju.²⁹¹ Tokom obilaska, u Kijevu je uspio da pronađe tri polubrzometne poljske baterije od po šest topova sa po 1.000 metaka, čemu su pridodate još tri baterije 21 cm sa po 500 metaka na cijev koje su po naređenju skinute sa fortifikacija grada Nikolajevska iz istočnog Sibira.²⁹² Navedeni vojni tovar od 32 artiljerijska oruđa i municije je upućen za Crnu Goru, a od Nikolajevska do Prahova na Dunavu upotrijebljena je kompozicija od osam dugih vozova, međutim ovaj tovar nikada nije stigao na željenu destinaciju.²⁹³ Ubrzo je krajem 1915. godine u Crnu Goru upućen novi tovar koji se sastojao od sanitetskog materijala, tri polubrzometne poljske baterije, 10.000 metaka za ove topove i 10 miliona pušćanih metaka, koji nije stigao u Crnu Goru usljed njenog sloma.²⁹⁴ Snažnom kampanjom podržanom od visokih političkih krugova u Rusiji, Martinovićeva vojna misija u Petrogradu i pored osiguranja

²⁹⁰ Martinović, Dušan, n. d., str. 101.

²⁹¹ Isto, str. 102.

²⁹² Isto.

²⁹³ Isto.

²⁹⁴ Isto.

značajne količine vojnog materijala, nije imala većeg uspjeha. Njegove aktivnosti su u samom početku ometane. On je ipak ostao do 14. decembra kada je uviđajući da njegov dalji ostanak nema nikakav praktičan značaj, vratio se u Crnu Goru.²⁹⁵

Ubrzo nakon povratka Martinovića iz Rusije, uslijedio je slom Crne Gore, a to je označilo i kraj daljeg razvoja tek začete crnogorske vojne diplomatije. U periodu od 1914. do 1918. godine biće još nekih vojno-diplomatskih pokušaja crnogorskih predstavnika ali svi oni se uklapaju u širu diplomatsku aktivnost crnogorskih diplomata i predstavnika kod saveznika (Komandir Marko Milov Martinović u Odesi i Berlinu – nabavka i dopremanje vojne opreme i naoružanja, kapetan Radosav Vuksanović – pratnja vojne opreme, zatim Stevan Bajković i Niko Hajduković u Solunu – koordinacija savezničke pomoći). Posljednji pokušaj koji se može smatrati aktivnošću vojno-diplomatskog predstavnika jeste kratkotrajno delegiranje brigadira, knjaza Petra Petrovića-Njegoša pri komandi ruske vojske u Francuskoj. U tom smislu vojna diplomatija Crne Gore, iako ima dublje korijene kroz *ad hoc* vojno-diplomatske predstavnike, počinje da se razvija početkom Prvog svjetskog rata određivanjem vojnih delegata sa stalnijim karakterom i to Jova Bećira i Mitra Martinovića pri Vrhovnoj komandi srpske vojske i Vrhovnoj komandi ruske vojske.

Dinamičan razvoj vojnih institucija od 1870-ih koji je trajao 40 godina, a naročito intenzivan od osnivanja Stajaće vojske 1896. godine, naglo je prekinut početkom balkanskih ratova 1912. godine. U ovom periodu crnogorska vojna organizacija dobila je snažne institucionalne, administrativne i pravne osnove za efikasno funkcionisanje i dalje unapređenje.

²⁹⁵ Rakočević, Novica, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Cetinje, 1969, str. 67.

Započelo je stvaranje najvažnijih organa i njihovih elemenata, značajan dio vojnog kadra školovan u inostranstvu mogao je da primijeni svoja inostrana znanja i najbolju praksu. Međutim, predah nakon oslobođenja Balkana od Osmanskog carstva bio je kratak za realizaciju daljih vojnih reformi, a početak Prvog svjetskog rata označio je nestanak Crne Gore sa mape nezavisnih država.

NJEGOŠEVA LUČA MIKROKOZMA IZMEĐU ZAPADA I ISTOKA

Alberto Kazela

Alberto Casella graduated in Modern and Contemporary History at the University of Genoa and studied Theology at the Faculty of Theology of Emilia-Romagna in Bologna. He published his work on Njegoš's *The Ray of the Microcosm* in 2020, in the journal *Sacra Doctrina*. In the passage of this paper that we offer in translation, the author deals with the structural and thematic features of Njegoš's philosophical and religious poem, paying special attention to Njegoš's conception of God, the recognizable influences of other authors and the different interpretations of his theological thought that were caused by the aspiration of the Montenegrin bishop-poet to weave his theological interests through the fabric of his poetry.

1. LUČA MIKROKOZMA

1.1. Mističko-asketsko djelo?

Luča mikrokozma ugledala je svjetlost dana u vrijeme Velikog posta 1845. godine na Cetinju. Njegoš se zatvorio u svoju ćeliju u Cetinjskom manastiru i ostao tamo izolovan šest nedjelja, zaspostavivši tako vladarske obaveze.¹

¹ Lodigiani, „Prefazione“, Pietro II Petrović Njegoš, *Il Raggio del microcosmo*, Milano, Jacca Book, 2008, 7.

Period života u kojem je Petar II pisao *Luču* jedan je od najtežih u njegovoj zemlji: 1843. godine južni dio Crne Gore napale su Osmanlije iz Albanije. Turske trupe trajno su zauzele ostrva Lesendro, Kom i Vranjina na Skadarskom jezeru, blokirajući saobraćaj i trgovinu između Podgorice i Skadra; političko-ekonomskom problemu pridodaje se i lični: u manastiru na ostrvu Vranjina Njegoš je rukopoložen za arhimandrita 1831. godine. Apel stranim silama nije imao efekta: Francuska i Rusija, od kojih je očekivao pomoć, iznenađujuće, ne pokazuju se zainteresovanim da intervenišu.

Ekonomska situacija otkriva kako je politika jačanja međunarodnih odnosa, kojoj se tako uporno težilo tokom prethodne decenije, a koja je bila zasnovana na savezu sa Rusijom i prijateljstvu sa Francuskom, u stvarnosti postigla sasvim bezvrijedne rezultate. Na neki način pokazuje se neuspjeh Petra II kao čelnika države, neuspjeh koji povlači velike lične posljedice.²

Politička izolacija Crne Gore navodi Vladiku na dublje promišljanje koje pokreće njegovu najznačajniju poetsku produkciju: stoga nije slučajno što počinje upravo *Lučom mikrokozma*, djelom u kome se preklapaju duboka egzistencijalna pitanja, poput porijekla zla, krajnjeg cilja zemaljskog postojanja, razloga patnje. To su pitanja koja, kako pokazuju njegova rana djela, muče Njegoša od njegove kasne adolescencije, ali koja se sada ponavljaju i dramatično ga pritiskuju. Ove teme nalaze početni izraz u njegovoj manje značajnoj odi pod naslovom *Misao*, napisanoj 1844. godine: to je ipak kratko i nezrelo djelo.³ S druge strane, *Luča* poprima tonove asketsko-mističnog iskustva koje navodi pjesnika da se obrati direktno Bogu kako bi dobio odgovor od Onoga koji ga je, stvarajući ga, obdario intelektom i željom za istinom.

² Djilas, *Njegoš: Poet, Prince, Bishop*, Introduction and Translation by Michael B. Petrovich. New York, Harcourt, Brace & World, 1966, 203–221.

³ Lodigiani, nav. rad, 25.

Unutrašnji i intimni razgovor sa Bogom za Njegoša je sve osim površan i spokojan: ishodište njegovog izvanrednog ljudskog i intelektualnog sazrijevanja kalem se na jedan od najtežih trenutaka njegovog kratkog zemaljskog postojanja.⁴

Okolnosti u kojima Njegoš stvara *Luču* kao i sadržaj djela dozvoljavaju nam da pretpostavimo da je on, tokom svog korizmenog povlačenja, ne samo pisao, već se i molio, meditirao i postio. Mislim da ne preterujem kada nazirem ne tako slabu analogiju između askeze koja karakteriše *Luču* i duhovnog stanja koje se očekuje od ikonografa: u tom smislu spjev možemo doživjeti kao teološko djelo u najužem pravoslavnom značenju.⁵

Dakle, ako se, na tragu Velimirovića, *Luča* po svom sadržaju može smatrati mističko-asketskim spisom, ona se, po mom mišljenju, takvim može smatrati i po duhovnom iskustvu koje je autor proživio tokom pisanja djela.⁶

1.2. Struktura i teme djela

Luča mikrokozma sastoji se od 2.210 stihova, podijeljenih u strofe od po deset: koristi se tipičan metar srpske epske poezije: *deseterac*, odnosno nerimovani *deseterac*.⁷

Djelo je podijeljeno u šest pjevanja, kojima prethodi velika posveta Simi Milutinoviću. Govoriću više o posveti, dok ću

⁴ Isto, 7.

⁵ U vezi sa asketskim životom ikonografa up. P. Florenskij, *Le porte regali*, Milano, Piccola Biblioteca Adelphi, 1977, 92–94; L. Uspjenskij, *La teologia dell'icona*, Bergamo, La casa di Matriona, 1995, 112–113; L. M. Mirri, *Mistagogia dell'icona. Lineamenti teologici, liturgici e spirituali*, Verucchio, Pazzini, 2009, 87–88.

⁶ Velimirović, *Religija Njegoševa*, Beograd, Izdanje S.B. Cvijanovića, 1921, 12–14.

⁷ O metrici srpske epske poezije up. R. Auty, "Serbo-Croat", in A.T. Hatto (ur.), *Traditions of Heroic and Epic Poetry*, 2 toma, London, Modern Humanities Research Association, 1980–1989, I, 196–210.

sadržaj pjevanja rezimirati, ostavljajući za posljednji dio rada analizu tema o postojanju i spoznaji Boga.

1.2.1. Posveta Simi Milutinoviću: ključ čitanja djela

Posveta (200 stihova), datirana na Cetinju 1. maja 1845. godine, predstavlja ključ za čitanje spjeva. Njegoš tu razotkriva patnju čovjeka obilježenog rãnom iskonskog grijeha, ali koji u svom srcu zadržava prirodnu nostalgiju za Rajem, kako piše u stihovima 11–20:

*On se sjeća prve svoje slave, / on snijeva presretnje
blaženstvo; / al' njegovi snovi i sjećanja / kriju mu se jako od
pogleda, / bježe hitro u mračnim vrstama / u ljetopis opširni
vječnosti; / samo što mu tamnijem prolaskom / trag žalosti na
dušu ostave, / te se trza badava iz lanca, / da za sobom pronikne
mračnosti.*⁸

On traži odgovor na ono što je, po njegovom mišljenju, „najviša taina, i duhovne najstrašnije bure“ (st. 28–29).⁹ Bježi od odgovora koje daje savremena filozofija. Ne dobija odgovore od prirode kojoj, na tragu romantizma (naročito Lamartina), takođe pripisuje odlike dobrote i materinstva, nazivajući je „mater štedra“ (st. 36) i „vremena pitateljica“ (st. 41): pita je zašto ju je Bog stvorio (st. 37). Priroda, na Njegoševa „žarka ljubopitstva“ (st. 49), odgovara samo „smijehom“ (st. 50). Nasuprot Kantu, on ne nalazi izvjesnost pred zvjezdanim nebom, koje ga, naprotiv, navodi na sve tjeskobnija pitanja (st. 51/60):

⁸ Petrović-Njegoš, *Luča Mikrokozma*, u Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac; Luča mikrokozma*, Beograd – Cetinje, Prosveta – Obod, 1974, 135. Svi naredni citati biće iz ovog izdanja.

⁹ Isto, 136.

*Koliko sam i koliko putah / svod plavetni neba sveštenoga, /
brilijantnim zasijat sjemenom, / zaklinjao dušom zapaljenom /
da mi svetu otkrije tainu: / ali ga je tvorac ukrasio, / veliku mu
knjigu otvorio, / da tvar slavi tvorca i blaženstvo / al' da čovjek
na nje listu čita / ništavilo prekomjerno svoje?*¹⁰

Dakle, za razliku od prosvjetitelja (Reimarusa prije svega), Njegoš nije u stanju da iz knjige prirode izvuče bilo kakav odgovor, već ga, naprotiv, upravo snaga i osjećaj beskonačnosti koji iz nje proizlaze tjeraju da se zapita kakav je smisao ljudskog postojanja: da li je čovjek ništavilo ili je, naprotiv, pozvan da slavi Boga, zajedno sa svim stvorenim?

Čak mu ni čitanje djela filozofa, koje je definisao kao „*zemaljske mudrace*“ (st. 61), nije od koristi: pažljivom i sveobuhvatnom Njegoševom pogledu njihovi različiti odgovori, koje „*nepostojnost koleba užasna*“, čine se kao „*kroz mrake žedno tumaranje, / do nijemog jednog narječenija, / do pogleda s mrakom ugašena*“ (st. 68–70).¹¹

Kritika onih filozofa koji život čovjeka svode samo na zemaljsko postojanje iznenađujuće je oštra kod Njegoša: ona je izričito upućena Pitagori i Epikuru, ali ne isključujem da je, citirajući dva antička autora, želio da je uputi ljudima bližim njegovom vremenu. Definišući ovu dvojicu kao „*zle tirjane duše besmrtne*“, optužuje ih da su ponizili „*ljudsko ime unizili, / i zvanije pred Bogom čovjeka, / jednačec ga sa beslovesnošću*“, potisnuvši ga do „*skotskog mrtvila*“ (stihovi 151–160).¹²

Suočen sa ovom nemoći nauke i filozofije, Njegošu preostaje pjesnički put: „*Svemogućstvo svetom tajnom šapti / samo duši plamena poete*“ (st. 169–170).¹³ Ovo posredovanje poezije

¹⁰ Isto, 137.

¹¹ Isto.

¹² Isto, 140.

¹³ Isto, 141.

Njegoš objašnjava kroz svoj doživljaj same prirode: sve što je stvoreno „*Opštega Oca poezija* (st. 176).¹⁴ Posljednja četiri stiha osamnaeste strofe predstavljaju Njegoševu opravdanje vlastite namjere da kroz pesnički medij istraži temeljna pitanja koja se odnose na čovjeka i njegovo duhovno putovanje ka Bogu (stihovi 177–180):

*Zvanije je svešteno poete, / glas je njegov neba vlijanije, / luča sv'jetla rukovoditelj mu, / dijalekt mu veličestvo Tvorca.*¹⁵

1.2.2. Šest pjevanja:

putovanje ka Bogu i viđenje anđeoske borbe

Šest pjevanja tematski su pod snažnim uticajem Dantea i Milтона: naročito prva dva pokazuju osjetan odjek XVII-XXXIII pjevanja Danteovog *Raja*. Posebno struktura nebesa blisko podsjeća na neoplatonski danteovski koncept, kao i hijerarhija anđela, iako ne mogu da isključim direktan uticaj *Nebeske hijerarhije* Pseudo Dionisija. Treće pjevanje, u svom prvom dijelu danteovske je inspiracije, dok u posljednjem dijelu prisvaja teme Miltonovog *Izgubljenog Raja*, koji je glavni izvor za četvrto i peto pjevanje *Luče*.

U prvom pjevanju opisano je pjesnikovo putovanje ka Bogu: na ovo putovanje ne ide tijelo, već Njegoševa duša. Duša, definisana kao „*iskra božestvena*“ (I, 61) i „*iskra za nebo stvorena, / besmertnijem Bogom pomazana*“ (I, 322–

¹⁴ Isto, 141. O Njegoševoj koncepciji prirode na kojoj se zadržavam up. Velimirović, nav. djelo, 96-101; Prvulovich, *Prince-Bishop Njegosh's religious philosophy*, Birmingham, 1984, 87–100. Prvulović ima glavnu zaslugu što je istakao Njegošev subjektivni doživljaj Boga, otklanjajući svaku panteističku obojenost: up. naročito Prvulovich, nav. djelo, 91-93. Naime, neki autori su crnogorskog pisca bez oklijevanja nazvali panteistom: to je slučaj sa Isidorom Sekulić. Up. Sekulić, *Njegošu knjiga duboke odanosti*, Beograd, Srpska književna zadruga, Beograd, 1951, 224.

¹⁵ Petrović Njegoš, *Luča mikrkozma*, 141.

323), nakon što se oslobodila od težine tjelesnosti, može započeti svoje putovanje. Pod pratnjom i zaštitom svog anđela čuvara, ona prelazi pokretna i nepokretna nebesa (I, 121–140): bez njegove pomoći pjesnikova bi duša mogla biti zaslijepljena sjajem onoga što će vidjeti.¹⁶ U nekoliko navrata pjesnik se, u sljedećim pjevanjima, vraća na tu nemogućnost da bez anđeoskog posredovanja, razmišlja, odnosno počne da misli, o viziji nebesa i Boga: međutim, Njegoš je samo na ovom mjestu pod uticajem istočnjačkog koncepta nedostižnosti Boga, dok drugdje, kao što će se vidjeti, ima drugačiji pristup.¹⁷

Drugo pjevanje u potpunosti je zaokupljeno opisom različitih nebesa. To je carstvo svjetlosti, naseljeno anđelima: „na valove tihe beskonačne,/ zapaljene ognjem besmrtnijem,/ vječnim ognjem sveštene ljubovi“ (II, 16–18). Vizija posljednjih nebesa preuzima i pojačava viziju nebeskog Jerusalima u *Otkrovenju* 21–22. Posljednja slika je palata Svevišnjeg: da bi joj se pristupilo, međutim, potrebno je piti sa jednog izvora da bi se u potpunosti razumio razlog pada čovjeka (II, 304–307 i 316–320). Anđeo čuvar odlazi od pjesnika, ne otkrivajući mu ko će ga dalje pratiti (II, 308–314).

Treće pjevanje predstavlja teološki vrhunac poeme: u njoj pjesnik vidi Boga na svom prijestolu u viziji svjetlosti. Uz njega su, kao na dejzisu ikonostasa, arhanđeli Mihailo i Gavrilo koji od sada zamjenjuju anđela čuvara kao vodiči pjesnikove duše. Vizija je jasne biblijske inspiracije: Bog je predstavljen kao Starješina iz knjige proroka Danila 7. 9–10. Pjevanje je u cjelosti zaokupljeno dijalogom između Boga i dva arhanđela, kome, kao nijemi posmatrač, prisustvuje pjesnik; naj snažniji

¹⁶ Anđeo čuvar (*hranitelj*) u poemi je upoređen sa majkom koja je u stanju da vrati spokoj: to je njegova osnovna funkcija u pravoslavnoj teologiji, zajedno sa savjetodavnom funkcijom. Up. Alfeev, *La Chiesa Ortodossa*, 5 tomova., Bologna, EDB, 2013–2018, II, 201.

¹⁷ O Palamasovoj doktrini up. Alfeev, nav. djelo, II, 151–156.

djelovi su pripovijedanje o padu Sotone i Adama zbog iskušenja; (III, 271–300) i najava budućeg poraza legija pakla (III, 321–340).

U četvrtom pjevanju na scenu izlazi Sotona i njegove legije: pobunjeni anđeo, u bliskom dijalogu sa dva arhanđela, snažno i rječito izlaže razloge svog izazivanja Boga. Pjevanje se završava žaljenjem zbog čovjekovog pada: „*Ah, nesretni rode slavoljubni, / skupo li te ta pogreška stade!*“ (IV, 209–210).¹⁸ Ovo pjevanje je, po mišljenju većine kritičara, poetski najuspješnije.¹⁹

Peto pjevanje posvećeno je opisu konačnog rata koji se na nebesima vodi između paklenih četa, predvođenih Sotonom, i nebeskih četa, kojima zapovijedaju arhanđeli Mihael i Rafailo. To je književno predstavljanje u jakim epskim tonovima u homerovskom stilu ratova iz *Otkrovenja* 12.7–9; 19.11–21; 20.7–10. U početku se Adamova loza, koju je Sotona ponovo zaveo, udružuje sa paklenim vojskama (kao što se dešava u *Otkrovenju* sa zemaljskim narodima). Nakon što je Sotona poražen i sa svojim četama potisnut u ponor (v, 111–120, up. *Otk.* 20,10), ljudi se privode sudu svemoćnog (v, 130–140, up. *Otk.* 20, 11–15). Stihovi od 141. do 510. opisuju Strašni sud, tokom koga Bog odvaja dobre od zlih.

Šesto pjevanje predstavlja preispitivanje stanja čovjeka od kojeg je pjesnik krenuo u svjetlu eshatološke perspektive. Međutim, izgleda da pjesnik ovdje prvi Adamov pad smješta poslije konačne borbe: ovo rješenje je omogućilo Prvuloviću da ustvrdi kako se kod Njogoša, naizgled, konačna borba miješa sa padom pobunjenih anđela iz *Knjige proroka Isaije* 14,12 i *Knjige Jezekilja* 28, 12–18.²⁰ Pitanje se objašnjava najproblematičnijim aspektom Njogoševe teologije, to jest

¹⁸ Petrović Njogoš, *Luča mikrokozma*, 185.

¹⁹ Lodigiani, nav. rad, 30.

²⁰ Prvulovich, nav. djelo, 137–147.

njegovom antropološkom koncepcijom, ako se ne razmotri na odgovarajući način u svjetlu njegovog poetskog jezika. Na prvi pogled, izgleda, dakle, da kod Njegoša čovjek postoji u duhovnom obliku prije stvaranja zemlje, a ona je samo mjesto izgnanstva koje je Bog pripremio nakon čovjekovog ulaska u savez sa silama zla. Zemlja, naime, u VI pjevanju poprima izuzetno negativne konotacije, kao i ljudsko tijelo (VI, 41–50), u skladu sa neoplatonskom koncepcijom. Pretjerano je sa sigurnošću tvrditi da Njegoš prihvata teoriju koju njegovi stihovi, shvaćeni doslovno, naizgled sugerišu. Prvulović navodi neke komentatore koji su takvog mišljenja (Matić, Kirilović, Šmaus), ali je on mnogo oprezniji: po njegovom mišljenju, to je književno sredstvo da se istakne da čovjek, kao što je pao sa Adamovim istočnim grijehom, svaki dan pada sa grijehom koji trenutno čini, i ponovo će pasti u konačnoj borbi, i da svi ti događaji u istoriji djeluju kao da se dešavaju istovremeno, sa tačke gledišta vječnosti.²¹ Nedavno je Nemanja Radulović takođe tvrdio da Njegoš teoretiše postojanje čovjeka prije stvaranja, ističući srodnost ove vizija sa neoplatonskom mišlju kroz posredovanje Origena.²²

Međutim, opis čovjekovih zala, njegove nostalgije za Rajem i njegove slobode izbora između dobra i zla (VI, 81–100), u potpunosti je usklađen s trećim poglavljem *Knjige Postanja* i čini se da ne sugeriše prethodno postojanje čovjeka. Ostavljam

²¹ Prvulovich, nav. djelo, 138-139.

²² Istražujući srodnost Njegoševe misli sa martinizmom i mesmerizmom, Radulović smješta Njegoša u milje ezoterije koja mu je zapravo bila potpuno strana. Pokušao je da pokaže relativne veze sa poznim jevrejskim (apokaliptičnim enohijskim i filonskim) i jeretičkim (manihejstvom i bogomilstvom) kontekstom. Koliko god takve veze izgledale privlačno, one ostaju na nivou sugestije. Još rjeđim mi se čini kontakt sa jevrejskom kabalistikom, koji Radulović jednako zagovara. Up. N. Radulović, „Esotericism, Orthodoxy and Romanticism in P. Petrović Njegoš's *The Ray of the Microcosm*“, in N. Radulović (ur.), *Esotericism, Literature and Culture in Central and Eastern Europe*, Beograd, Univerzitet u Beogradu, 2018, 104–117.

ovo pitanje po strani: moglo bi biti detaljnije razmotreno, ukoliko se neko želi ovim dublje pozabaviti Njegoševom antropologijom. Kako bi se potkrijepila Prvulovićeva teza, važno je istaći da završni dio šestog pjevanja privodi spjev najočiglednijoj doktrinarnoj vjernosti: opisuje se stvaranje svemira (VI, 181–200), pad Adama i Eve (VI, 201–220), Kain i Avelj (VI, 221–236), aktuelni grijesi ljudi (VI, 237–250), ovaploćenje i vaskrsenje Hristovo i iskupljenje ljudi (VI, 261–280). Završni stihovi dobro ilustruju kako Njegoš ima jasan koncept da je Hristovo vaskrsenje već označilo poraz grijeha i smrti:

O preblagi, tihi učitelju, / slatka li je sveta bistra voda / s istočnika tvoga besmrtnoga! / Od tvoga su sv'jetloga pogleda / uplašene mrake iščeznule, / od tvoga su hoda sveštenoga / bogohulni srušeni oltari; / voskresenjem smrt si porazio, / nebo tvojom hvalom odjekuje, / zemlja slavi svoga Spasitelja!²³

2. KONCEPCIJA BOGA U LUČI MIKROKOZMA

Luča mikrokozma je svakako složeno djelo koje otkriva mnoge probleme na teološkom nivou: književni izbor da se stvaranje, pad pobunjenih anđela, pad čovjeka i kraj vremena ne izlože jasnim hronološkim redom, uistinu je uzročnik većeg broja ponovnih čitanja koja, kao što je već pomenuto, mogu dovesti do sasvim različitih tumačenja djela. Međutim, treba naglasiti da koncepcija Boga i anđela ne predstavlja velike probleme na doktrinarnom nivou, već je i efikasno predstavljena kroz pjesnički medij. Želim da se zadržim upravo na koncepciji Boga, smatrajući da je to jedna od najfascinantnijih tačaka Njegoševog djela. Unutar nje pojavljuju su dva elementa koji,

²³ Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 213.

po mom mišljenju, od Njegoša čine pravi most između zapadne i istočne teologije: suština Boga i njegova spoznaja.

2.1. Božji nazivi

Prije nego što nastavim, korisno je započeti analizom obilježja koja se pripisuju Bogu u Njegoševim djelima: to nam omogućava da shvatimo kako se on u *Luči* predstavlja u drugačijoj perspektivi u odnosu na njegova druga dva glavna djela. Ako se, naime, u njegovim više „istorijsko-političkim“ djelima Bog posmatra iz čisto ekonomske perspektive, shvatajući ga tako samo u njegovom djelovanju u istoriji i u njegovom odnosu sa svakim pojedinačnim čovjekom, u *Luči* je, naprotiv, predstavljen i u teološkoj i eshatološkoj perspektivi.

U *Gorskom vijencu* Bog se pojavljuje 64 puta: 62 kao Bog, 1 kao Gospod i 1 kao Svemogući; u *Lažnom caru Šćepanu Malom*, Bog je u 82 navrata definisan kao Bog, a u 2 navrata kao Gospod. U *Luči* je to oslovljavanje mnogo raznovrsnije i opsežnije: ukupno se pominje 145 puta. Nazivi u upotrebi su Bog (11 pojavljivanja), Gospod (5), Vladalac (7), ali postoje tri druga koja navode na zaključak o različitoj viziji Boga u ovom spjevu. To su Otac, koji se pojavljuje 19 puta, kome po broju pojavljivanja prethodi Svemogući (30), ali, iznad svega, Tvorac, koji se javlja u 73 navrata. U *Luči* potom postoje i neki nazivi koji se javljaju po jednom i koji upotpunjuju sliku: visoka volja (I, 181), mirosijatelj (I, 224), svemogući pobjeditelj sjajni (V, 431), premudrost vječna (II, 51), nebodržac (II, 168), mirodavac (III, 11), svevideće oko (III, 281), sunce pravde (VI, 262) i preblagi, tihi učitelj (VI, 271).²⁴

Iz ovog oskudnog ispitivanja očigledno je da u *Luči* centralna tema nije istorija, kao u *Gorskom vijencu*, ili čovjek, kao u *Lačnom caru*, već je tema Bog predstavljen u svom kosmičkom i istorijskom djelovanju.

²⁴ Up. i Prvulovich, nav. djelo, 38–40.

2.2. Božja suština: Svjetlost

Iako je upoznat sa Palamovom teologijom božanskih energija i slijedi je u nekim djelovima *Luče* (naročito u I, 131-140), čini se da Njegoš često odstupa od nje kada se bavi suštinom Boga. Na ovo ukazuje Prvulović kada tvrdi da Njegoš ne uspijeva da sačuva „antinomijsku distinkciju u Bogu između njegove skrivene i neshvatljive suštine i manifestacija njegovih energija“.²⁵ Ovdje leži glavni raskid između Njegoševe i tradicionalne pravoslavne teologije.

Za Njegoša, suština Boga izražena je prije svega njegovom neshvatljivom jedinstvenošću: on je jedino samoniklo, samodovoljno i samopostojeće biće.²⁶ Bog je stoga transcendentan i sve stvoreno slijedi njegove vječite i nepromjenljive zakone, on je krajnji uzrok svih stvari: „*On je stàrì načala i konca!*“ (IV, 30).²⁷ U *Luči* je tema stvaranja centralna: ontologija stoga dobija ključni značaj. Bog je jedini uzrok postojanja, kako on sam izjavljuje arhanđelu Mihailu: „*Ja sam jedan koji stvarat mogu*“ (III, 45).²⁸ Samo Bog može stvoriti ono što ne postoji.²⁹

Transcendencija Boga postaje očigledna na osnovu njegovih neuporedivih i nerazumljivih osobina, među kojima se ističu svemoć i sveznanje. Bog je svemoguć i bez premca: svaka njegova riječ stvara ponore i potresa zemlju (III, 309-310), jedan jedini njegov udarac „*prvi i najsajjni*“ razbija moći zla (III, 79), njegovo djelovanje ne može se uporediti ni sa čim drugim „do njegovoj premogućoj sili“ (V, 400). Sveznanje je šifra božanstva: Božji um je taj koji „*sve proniče*“ (I, 76), njegov je

²⁵ Isto, 41.

²⁶ Velimirović, nav. djelo, 130–134.

²⁷ Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 179.

²⁸ Isto, 167.

²⁹ Prvulovich, nav. djelo, 41.

jedini um „bez granice“ (III, 199) i koji zna uzrok svemu (I, 123–140); vrhunski intelekt Boga definisan je metaforom oka koje sve vidi i sve zna (III, 281). On je jedini koji može da pojmi red i mnogostrukost stvaranja (III, 51–53): Božija nije samo najdublja moguća nauka, već je to apsolutno i savršeno znanje koje nadilazi moguća znanja svakog ograničenog uma.³⁰

Njegoš snažno podvlači transcendenciju Boga i nemogućnost ljudskog uma da dopre do njegove suštine. Ovoj temi on posvjećuje jednu manje značajnu pjesmu, *Crnogorac Svemogućem Bogu*, čiji poslednji stihovi (67–71) efikasno sažimaju njegovu koncepciju:

*No, ko će Te opisati,/ko li umom obuzeti?/Um si kratak dao
čojku,/ne može te ni nazreti,/a kamo li vidijeti;*³¹

Ova tema se takođe vraća u *Luči*, razvijajući se i do nemogućnosti potpunog razumijevanja Božjeg djelovanja: „*Ko će tebe razumjeti, Tvorče, / ko l' mogućstvo voobrazit tvoje?*“ (II, 35–36).³² To, međutim, ne isključuje mogućnost spoznaje Boga kroz stvaranje: Njegoš stoga zauzima alternativnu poziciju u odnosu na apofatičku teologiju istočne tradicije. Velimirović navodi da Njegoš shvata suštinu Boga kao „Svjetlost i vatru“.³³

Pjesnik je daleko od stanovišta panteista, kao što je dokazao Prvulović.³⁴ Međutim, ovdje se postavlja problem neiskazane razlike između božanske supstance i svjetlosti, koju Palama snažno podržava u drugoj knjizi *Trijada*.³⁵ Njegoš je na tragu

³⁰ Isto, 42.

³¹ P. Petrović Njegoš, *Pjesme, Luča Mikrokozma, Proza, Prijevodi* (Djela, II), Beograd, Brosveta, 1953, 64.

³² Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 156.

³³ Velimirović, nav. djelo, 162.

³⁴ Prvulovich, nav. djelo, 91–92.

³⁵ Up. *Triadi*, II, 3,36–37, u G. Palamas, *Atto e Luce divina. Scritti filosofici e teologici*, Milano, Bompiani, 2003, 686–687.

razmišljanja koje je bilo zastupljeno prije Palame: tema božanske svjetlosti u *Luči* crpi svoju limfu iz teološkog promišljanja Grigorija Nazijanskog i Simeona Novog Bogoslova.³⁶ Teže je uokviriti koncept vatre kao izraza ili dijela božanske suštine: prije bi se reklo da je ona poetični izbor za izražavanje koncepta nestvorene svjetlosti. Zaista, u *Luči* se čini da je ideja vatre marginalna, za razliku od prethodnih djela u kojima pjesnik Boga izričito definiše kao „*vječni plamen*“ ili „*okean vatre*“.³⁷ Kao što je ispravno naglasio Prvulović, opovrgavajući hipoteze drugih naučnika, Njegoš ne prisvaja Heraklitovu viziju: vatra je za njega prava i nestvorena duhovna svjetlost i nema preobražavajuće djelovanje, već samo obasjava.³⁸

Bog je u *Luči* nazvan „*svjetlošću vječitom*“ (I, 279). Brojne metafore imaju za cilj da sugerišu ideju da je on Svjetlost, kako tvrdi nikejsko-konstantinopoljski simbol. Poetski vrhunac dostiže se u posljednjem pjevanju, tamo gdje je definisan kao „*nebesna svjetlost*“ (VI, 119), kroz preuzimanje tradicionalne metafore iz patristike.³⁹ Njegoš, međutim, nastoji da istakne nesamjerljivost božanske svjetlosti, kada piše da je ona veća od „*mirijade sunacah*“ (II, 149). Ovo podvlači ontološki jaz između nestvorene Svjetlosti i njene kosmičke refleksije: stvaranje je samo obasjavanje, kao u slučaju anđela čija su „*lijepa lica / obasjana savršenstvom Tvorca*“ (II, 106–107).⁴⁰

Bog je, dakle, i „*izvor Svjetlosti*“ (VI, 279). Ideja o Bogu kao primarnom uzroku svjetlosti nalazi se u središtu dva kapitalna teksta u pravoslavnoj teologiji, *Besjeda 40* Grigorija Nizijanskog i *Bogoslovska propovijed 3* Simeona Novog

³⁶ O božanskoj svjetlosti up. Alfeev, nav. djelo, II, 156–167.

³⁷ Petrović Njegoš, *Pjesme, Luča Mikrokozma, Proza, Prijevodi*, 62, 223.

³⁸ Prvulovich, nav. djelo, 50.

³⁹ Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 208.

⁴⁰ O temi sijanja kod Njegoša up. Velimirović, nav. djelo, 121.

Bogoslova.⁴¹ Njegoš tako uzima sliku svojstvenu i pravoslavnoj liturgiji, onu koja je prisutna u pozdravnim obredima iz Božanstvene liturgije Svetog Jovana Zlatoustog u molitvi *opisthàmvonos*, u kojoj je Bog nazvan „Ocem svjetlosti“.⁴² Ljudi i anđeli, kod Njegoša, učestvuju u različitim stepenima u božanskoj svjetlosti, u procesu osvjetljavanja, prema hijerarhiji koju je Grigorije Nazijanski objasnio u pomenutoj molitvi: „luč vam Tvorca osvjetljava dušu“ (VI, 260).⁴³ Bog je „u svjetlost biće okupao“ (I, 225), baš kao što se Hristos, u Božanstvenoj Zlatoustovoj liturgiji, naziva „svjetlošću naših duša i naših tijela“ (molitva sveštenika za vrijeme alelujatskog pojanja).⁴⁴

Ukratko, može se reći da Njegoš u potpunosti prati trag pravoslavne mistične tradicije, doživljavajući Boga kao nestvorenu Svjetlost, ali se djelimično i udaljava od nje, ne uspostavljajući jasno odvajanje između suštine i energije. Naime, ako se, po Palami mogu spoznati samo energije (a Svjetlost je jedna od njih), zaista različite od suštine, ta distinkcija ne opstaje u Njegoševom djelu.⁴⁵ Naime, za crnogorskog pjesnika Svjetlost je izvjesno najautentičnija manifestacija (to jest energija) istinske božanske suštine, zasigurno nespoznatljiva sama po sebi, ali čiji je svakako dio koji se ne može odijeliti u ontološkom, već samo u gnoseološkom smislu.⁴⁶

⁴¹ *Besjeda* 40,5, u Gregorio di Nazianzo, *Tutte le orazioni*, Milano, Bompiani, 2012, 925–927; Bogoslovska propovijed 3, u Symeon le Nouveau Théologien, *Traité théologiques et étiques*, uredio J. Darrouzès (sCh 122), 2 voll., Pariz, Les Editions Du Cerf, 1966, 165–167.

⁴² Up. G. Chatziemmanouil, *La Divina Liturgia*, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2002, 247.

⁴³ Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 212.

⁴⁴ Chatziemmanouil, nav. djelo, 103–104.

⁴⁵ O distinkciji između božanske suštine i energija up. *Triadi*, III, 2,4–25, in G. Palamas, nav. djelo, 891–893.

⁴⁶ Prvulovich, nav. djelo, 51.

2.3. Božja suština: Poezija

Njegoševa posebnost sastoji se u shvatanju Boga kao kosmičkog pjesnika. Kod njega je Božija Poezija (shvaćena kao aktivnost, a ne kao efekat) dio njegove suštine, neodvojiva od nje. To je Božija energija koja se manifestuje izvan njega i kroz nju on svojom nestvorenom Svjetlošću zrači u stvorenja i kroz njih. Kao što je već rečeno, čini se da čak i po ovom pitanju Njegoš ne pravi razliku između suštine i energije.⁴⁷

U Njegoševoj mističnoj viziji, empirej je „*veselo carstvo poezije*“, kako ga definiše u stihu 995 *Gorskog vijenca*.⁴⁸ Tvorac sjedi na svom tronu „*tvoriteljnom zanjat poezijom*“.⁴⁹ Božji um je neprestano usredsrijeđen na vlastitu pjesničku aktivnost a sve stvoreno je njen odraz: samo stvaranje, kao i djelovanje providenja, njen su izraz.⁵⁰ Božija kosmička poezija potiče od ljepote, radosti, harmonije, reda i plemenitosti stvaranja: ovo je, dakle, izraz onoga što Bog posjeduje na uzvišen način. Kao što tvrdi arhanđeo Mihailo, Božji um je uvijek usmjeren na stvaralačku poeziju (III, 34–35) i kroz nju svijetu pruža stalnu njegu i očinsku nježnost (III, 38–39). Ako nestvorena Svjetlost kod Njegoša izražava Božji način postojanja, Poezija konfigurira njegov način djelovanja.⁵¹ Sve stvoreno je, u stvari, odraz i jednog i drugog (II, 107). U posveti *Luče*, pjesnik u stihovima 174–176 podsjeća:

⁴⁷ Prvulovich, nav. djelo, 53.

⁴⁸ P. Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Beograd, Prosveta, 1952, 272.

⁴⁹ Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 166.

⁵⁰ Prvulovich, nav. djelo, 51.

⁵¹ Isto, 48–50.

*Sve prelesti smrtne i besmrtne - / što je skupa ovo svekoliko / do Opštega Oca poezija?*⁵²

Kosmička poezija uključuje djelovanje providjenja, shvaćeno čak i u slobodi ostavljenoj anđelima i ljudima: i Sotona i Adam su svojom pobunom, po Njegošu, obezbijedili da se pjesnička aktivnost Boga izrazi u novim i izvanrednim manifestacijama njegove izuzetne veličanstvenosti i mudrosti. Hristološki zaključak poeme (VI, 261–280) koji za pjesnički vrhunac uzima Iskupljenje jasan je izraz ove misli.

2.4. Božja suština: ljubav i pravda

Daleko od bilo kakvog oblika imanentizma, Njegoš to što je Bog Ljubav i Pravda shvata kao izraz njegove transcendencije u istoriji.⁵³ Ako je tačno da se Bog nikada ne definiše kao Ljubav, kako je istakla Isidora Sekulić, postoje mnoge slike kroz koje se izražava koncept *Jevanđelja po Jovanu* 1 4,8.⁵⁴ Bog je „preblagi Otac“ (III, 31), „presilni i preblagi Otac“ (III, 301) i „sveopšti Otac“ (III, 131) i njegovo carstvo je u suštini carstvo ljubavi, u kome anđeli „poju pjesne vječite ljubovi“ (II, 102, up. I, 292 i III, 217–220). Božja ljubav nije ograničena samo na nebeska područja, već se prostire po cijeloj zemlji kroz njegovo providjenje (Posveta, 10). U toj ljubavi učestvuje i sam čovjek, kroz „iskru malu“ koja mu je udahnuta kroz stvaranje (VI, 84), a Božje djelovanje ga podržava tokom ličnog života kroz milost koja ga prati u njegovom

⁵² Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 141.

⁵³ Velimirović, *nav. djelo*, 10.

⁵⁴ Sekulić, *nav. djelo*, 247.

postojanju.⁵⁵ Međutim, najveći čin ljubavi prema stvorenom ostaje ovaploćenje (VI, 144–147):

*Božestvenu moju dušu nježnu / zaboljeće sudba čovječeska: / ja ću Slovo moje voljubljeno / u plot ljudsku poslje oblačiti, / poslati ga da izbavi ljude.*⁵⁶

Ovaploćenje je takođe izraz drugog bitnog aspekta Boga kod Njegoša, a to je aspekt Pravde (VI, 149). Bog je apsolutna Pravda, kao i gospodar istorije: sama istorija je mjesto gdje se on otkriva kao Ljubav i Pravda. Bog je „*Otac i svjetilo pravde*“ (VI, 151), a ime Pravde je sveto u cijelom univerzumu, do njegovih krajnjih granica (I, 11–13). On je izvor i mjera pravde, a njegove zakone, iako su strogi, svi su dužni da poštuju (III, 238–239).

Ravnoteža između Pravde i Ljubavi, koji su u očima čovjeka nespojivi, izražava suštinu Boga, u kojoj postoji spajanje suprotnosti. Ako je, naime, kazna za pale anđele užasna, Božja vaga naginje u korist ljudi, žrtava Adamove krivice (I, 53–54), u neprestanom djelovanju praćenom saosjećanjem (VI, 191–193). Bog nije osvetoljubiv, već je vjeran svojim vječnim svojstvima Pravde i Ljubavi, u ravnoteži koja ne može a da ne uzme u obzir njegove svete i neprikosnovene zakone, ali koja je podjednako spremna da oprostí grijehe ljudi.⁵⁷

2.5. Spoznaja Boga

Dijalektička vizija između transcencije i djelovanja u svijetu kroz stvaranje i providenje, shvaćena kao odnos između vječnosti i istorije, kod Njegoša otvara problem spoznaje Boga.

⁵⁵ Prvulovich, nav. djelo, 55.

⁵⁶ Petrović Njegoš, *Luća mikrokozma*, 209.

⁵⁷ Prvulovich, nav. djelo, 56.

On se odvaja od apofatičke vizije tipične za istočnu teologiju, a koja svoj izvor nalazi u apsolutizaciji nekih iskaza Otaca (Maksim Ispovjednik, Jovan Damaskin, Jovan Zlatousti).⁵⁸ Uvjeren je da čovjek može spoznati Boga kroz njegovo djelovanje u svijetu budući da je njegova duša iskra vječne Svjetlosti koja ju je stvorila.⁵⁹

Prema Njegoševom mišljenju, čovjek se, zahvaljujući ovoj bliskosti sa Bogom, svakako ne može nadati da će razumjeti Boga u njegovoj suštini, ali je sposoban da shvati mnogo o njemu u mjeri u kojoj se Vječnost otkriva u Vremenu. Vrijeme juri za Vječnošću pokušavajući da je dostigne „u široke svoje kolovrate“ (II, 253), a da to nikada nije uspjelo (II, 258). Vrijeme je slika Vječnosti koliko je i čovjek slika Boga: ljudsko spoznajno iskustvo ograničeno je na iskru Vječnosti zamišljenu kao Vrijeme.⁶⁰ Ako se, dakle, Bog otkriva kroz vremenske realnosti, znanje koje čovjek može imati o Njemu ostvaruje se kroz njih.

Sve ovo odnosi se na zemaljsko postojanje: kad je riječ o Vječnosti, stvari stoje drugačije. Samo pjesničko putovanje ocrta se kao mistična najava *visio beatifica*. Značajno je da u tom pogledu pjesnik naglašava kako je i Adamovo znanje bilo drugačije prije pada. Međutim, čovjeku spoznaja Boga nije onemogućena. Adam je, naime, nakon grijeha i protjerivanja iz Raja, stavljen pred vrata Vječnosti koja su

⁵⁸ Up. Massimo il Confessore, *Il Dio-uomo*, I, 1, Milano, Jaca book, 1980, 29; Giovanni Damasceno, *La fede ortodossa*, I, 1, Roma, Città nuova, 1998, 47; *De incomprehensibili Dei natura*, 2,3–5, in Jean Chrysostome, *Sur l'incompréhensibilité de Dieu (Homélies 1–5)*, Paris, Les éditions du Cerf, 1970, (sCh 28bis), 190, 145; Za panoramski prikaz teme spoznaje Boga u pravoslavlju up. Pavel Nikolajevic Evdokimov, *La conoscenza di Dio secondo la tradizione orientale. L'insegnamento patristico, liturgico e iconografico*, Cinisello, Balsamo, San Paolo, 1983.

⁵⁹ Prvulovich, nav. djelo, 57.

⁶⁰ Velimirović, nav. djelo, 54–55.

ostala otvorena (VI, 203): u tome se naglašava da je čovjek još uvijek sposoban da spozna Boga i da njegov kognitivni potencijal nije nepopravljivo oštećen.⁶¹ 126 Do takvog znanja može doći samo putem prosvjetljenja: Bog je „*Svjetilnik, pravdom okrunjeni*“ (III, 211). Besmrtna Svjetlost vodi dušu i um čovjeka tokom njegovog zemaljskog hodočašća (I, 278–279): kroz prosvjetljenje tajna Božija postaje čitljivija i razumljivija (VI, 260). Ovu teoriju spoznaje Boga izvanredno evociraju stihovi postavljeni gotovo na kraju spjeva (VI, 255–258):

*Vi ste vjerni nebesni sinovi, / vas svjetila luče životvorne / nose
k Tvorcu, lučah istočniku; / luč je sjajna bogoslovija vam.*⁶²

Dakle, božanska svjetlost je kod Njegoša svjetlost koja se može pojmiti razumom, tamo sija, pročišćava ga i odvodi u mistični zanos prema Bogu. Ovo učenje proističe direktno iz misli Simeona novog Bogoslova i posebno se ističe u njegovim *Himnama* (13, 15, 25, 38 i 51) i u njegovoj jedanaestoj etičkoj propovijedi.⁶³

3. ZAKLJUČAK

Luča je složeno djelo, u kome su očigledni uticaji zapadne poezije i kulture. Miltonu duguje mnogo za Adamov pad i njegovo protjerivanje iz Raja, a Danteovom *Raju* za ideju nebeske harmonije. To je, ipak, djelo monaha koji je proučavao teologiju i imao široku kulturu. Svakako odražava heterogenost

⁶¹ Prvulovich, nav. djelo, 59.

⁶² Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, 212.

⁶³ Alfěev, nav. djelo, II, 163.

Njegoševog obrazovanja ali i njegovo odavajanje od tradicionalne pravoslavne teologije po nekoliko tačaka. Ovdje sam se bavio temom Boga, svakako najzanimljivijom, ali i najmanje problematičnom. Svakako da u Luči ima drugih aspekata koji najavljuju teže odnose kao što su: teorija stvaranja, nejasno pitanje o postojanju ili nepostojanju duša, porijeklo zla, slabost vizije trojstva. Drugi manji radovi zapravo su mnogo više doktrinarno usklađeni.⁶⁴

U namjeri autora, *Luča* je istovremeno poetsko i teološko razmišljanje o Bogu: umjetnički zahtjevi neminovno, a često i kobno, utiču na dogmatske, stvarajući tako nesporazume koji su omogućili da Njegoš bude uvršten u najrazličitije filozofske tokove, čak i one koji su mu bili potpuno strani. U želji da slijedim one koji su, poput Velimirovića i Prvulovića, pokušali da njegovo razmišljanje vrata u hrišćanske teološke modele, pokušao sam da pokažem kako je njegova djela potrebno tumačiti u hrišćanskom kontekstu. Ne može se, naime, poreći da se u nekim aspektima Njegoš predstavlja kao pisac koji se nalazi na pola puta između Zapada i Istoka: njegova misao o suštini i spoznaji Boga to efikasno pokazuje.*

Prevela: **Olivera Popović**

* **Alberto Kazela** završio je studije moderne i savremene istorije na Univerzitetu u Đenovi i studije teologije na Teološkom fakultetu Emilije-Romanje u Bolonji. Rad o Njegoševoj *Luči mikrokozma*

⁶⁴ Na primjer, na hristološkom i mariološkom planu up. Prvulovich, nav. djelo, 213–229.

objavio je 2020. godine u časopisu *Sacra Doctrina*. U odlomku ovog rada, koji donosimo u prevodu, autor se bavi strukturalnim i tematskim odlikama Njegoševog filozofsko-religioznog spjeva, posvećujući posebnu pažnju Njegoševoj koncepciji Boga, prepoznatljivim uticajima drugih autora, kao i različitim tumačenjima njegove teološke misli do kojih je dovela težnja crnogorskog vladike-pjesnika da teološku materiju zaogrme poetskim ruhom.

Naslov rada: *La Poesia teologica di Petar II Petrović Njegoš tra Occidente e Oriente: Essenza e conoscenza di Dio ne “Il raggio del microcosmo”* [Teološka poezija Petra II Petrovića Njegoša između Zapada i Istoka: suština i spoznaja Boga u “Luči mikrokozma”], *Sacra Doctrina*, br. 65 (2020), str. 13–50. – Prevedeni odlomak: str. 32–50.

KNJIŽEVNI OTPOR TRANZICIJSKOJ DEHUMANIZACIJI

(O stvaralaštvu Dragana Radulovića)

Sonja Stojmenska-Elzeser

The author gives a review of two Dragan Radulović's books with her impressions on the writer's creative profile and suggests translating some of his works into Macedonian.

Dragan Radulović je jedan od najinteresantnijih književnih glasova savremene crnogorske književnosti. Dominantno je prozni autor, iako mu nijesu bili tuđi i rijetki poetski bljesci. Ipak, njegov opus do sada čine uglavnom prozni radovi, i to: zbirke priča *Petrifikacija* (2001) i *Splav Meduze* (2007), žanrovski neobična knjiga *Vitezovi ništavila ili Đavo u tranzicionom Diznilendu* (2005), roman *Auschwitz cafe* (2003) i zbirka eseja *Po rubovima teksta* (2018). Prozi se pridodaje i jedan dramski tekst *Pejzaž do pakla – Propoast kuće Marinkovića* (2011) koji je izgrađen na bazi već objavljene priče istog autora. Radulović je dobitnik nagrade Grada teatra u Budvi „Stefan Mitrov Ljubiša“ za 2009. godinu. Njegove priče i eseji su prevedeni na engleski, slovenački, njemački, bjeloruski, italijanski i mađarski jezik. Njegova horor priča *Lice koje pjeva* u prevodu Vila Firta objavljena je u američkoj antologiji *Najbolje evropske priče*

iz 2013. godine, čiji je urednik bio Aleksandar Hemon. Njegov roman *Auschwitz cafe* preveden je na slovenački jezik i objavljen u prestižnoj ediciji 100 slovenskih romana. Član je Crnogorskog društva nezavisnih književnika i Crnogorskog PEN centra. Od 2013. godine je na čelu Matice crnogorske – nezavisne kulturne institucije za njegovanje i afirmaciju crnogorskog jezika, kulture i identiteta.

Radulović je od onih pisaca za koje su fikcija i realnost bliski i isprepleteni, kao što su najsnažnija imaginacija i najsurovija istina komplementarne struje u njegovom književnom pismu. Prije svega, Radulović je književnik svojeg vremena, koji književnim izrazom donosi najgorljivije teme onoga što predstavlja sada i ovdje, onoga što živimo na lokalnom i globalnom nivou kao našu savremenost, sa svim anomalijama, dehumanizirajućim procesima i manifestacijama zla koje obilježavaju ovaj naš vijek, posebno nakon nedavnih krvoprolića i neutihlih omraza na balkanskim prostorima. Ako se tome pridoda šira filozofska dimenzija njegovog književnog zahvata, koja proizlazi iz njegovog obrazovanja i stalnih filozofskih preokupacija, cijeli njegov književni opus se može podvesti pod opštu dilemu i raspravu o zlu, odnosno da se odredi kao potraga, težnja, grčevito posezanje za onim što bi bilo suprotno zlu, ka humanizmu.

Iz samih naslova Radulovićevih knjiga se nazire jedna razgranata demonologija i istaknuti interes za ideju „đavola“ kao tačke u kojoj se lomi i urušava svijest, odgovornost i vrlina čovjekova, dešava se njegova „izdaja duše“ i iscrpljuju nijanse zločina koji u današnjosti dobijaju najrazličitije manifestacije. Njegove priče govore o ratovima, urbanističkoj mafiji, nepravdama, pranju novca, profilerskim profesijama, izgubljenim vrijednostima, likvidacijama, drogi, pseudo-akademiji, spektakularnosti i o mnogo drugih modaliteta zla. Materijal za svoju literaturu pisac pronalazi prvenstveno u izobilju tranzicijske svakodnevice svoje

crnogorske sredine, ali se mnogi od književno obrađenih motiva srijeću na čitavom balkanskom prostoru, pa i šire tokom dvadesetog stoljeća – počevši od istorijski najdrastičnije manifestacije radikalnog zla, otjelotvorenog u gasnim komorama Aušvica, pa sve do nijansi radikalnog zla koje raste kao buđ po kafanama, medijskim kućama, palatama, pa i političkim institucijama našeg okruženja.

Umješnost Radulovića kao pisca ogleda se u činjenici što najgorljivije motive iz političke stvarnosti u korelaciji sa filozofskom spekulacijom umije preobući u književni izraz, da im da književno ruho. To ruho je savremenog tipa koje preko imaginativne igre i mistifikacije izvodi ležerne storije koje su naizgled banalne i lišene svake emocije, a suštinski djeluju na čitaoca drastičnom dozom ironije, cinizma, provokacije i navode ga na skepsu i razmišljanje o globalnom padu humaniteta. Pokušaću da kazano ilustrujem pomoću njegove knjige žanrovski određene kao „katalog groteski“. Sintagmu „tranzicijski Diznilend“ koja je dio naslova ove knjige, srijećemo i kao naslov posebne glave u romanu *Auschwitz cafe* – kao sintagmu koja označava savremeno društvo u očima pisca. To je, prema njegovom poimanju, najbliža odrednica onoga što živimo, a u njemu veliku ulogu igra đavo, odnosno njegovi privrženci predstavljeni u knjizi kao „vitezovi ništavila“. Autor sprovodi jednu dobro isprobanu postmodernističku formulu „pronađenog teksta“, iako bez samoironije – u ovom slučaju riječ je o rukopisu koji je piscu ostavio preminuli rođak koji ga je podučavao matematiku. Taj rukopis je navodno proizašao iz praćenja i tumačenja uticaja đavola na ljude i njihove živote. Od te polazne tačke Radulović gradi osobenu književnu strukturu koja obuhvata dvadeset i jedan oblik teksta posvećenih dvadeset i jednom modelu likova/karaktera kroz čije se sudbine odslikavaju gore nagoviještene anomalije crnogorskog društva posljednjih nekoliko decenija.

Posmodernistički-intertekstualno Radulović kao obrazac svojeg žanrovskog izuma „kataloga groteski“ navodi poznata djela iz književne historije: Teofrastove *Karaktere*, *Primjere čojstva i junaštva* Marka Miljanova Popovića kao i filozofski tekst Deni de Ružmona *U zagrljaju đavola*. Razumije se, Radulović preko svih ovih prethodnika skreće pogled kao sa slomljenih ogledala, nastojeći da dokaže da iako je oduvijek postojala, ipak u savremenosti najснаžnije dolazi do izraza trulež čovjekove duše, tako što tranzicijski period, kao što on ističe, jeste vrijeme raskoši kultura koje su fantastično groteskne i u isto vrijeme toliko realne i prepoznatljive, da neke čak možemo povezati sa konkretnim imenima sa crnogorske javne scene. Književna igra Radulovića dobija svoju konzistentnost time što sami narator krajem storiје svakog karaktera/tipa/modela isti karakteriše u jednu ili dvije osnovne kategorije vitezova ništavila, mraka, zla... Svaki od njih je ili nakaza (monstrum), ili prizor (duh), nekima nema spasa, neki nemaju pravo da se žale, neki se čak i opiru svojoj monstruoznosti. Razlika među njima je što prizor ima svijest o svojoj izgubljenoj duši, dok je nakaza ubijeden da nikada nije imao dušu i uživa u svojoj bezdušnosti. Ovakav književni postupak daje mogućnost piscu da razgrana svoju imaginaciju i da svoju percepciju realnosti oblikuje u jedan čak humorističan, zabavan i ciničan diskurs koji vrišti svojom tragikomičnošću, koji bi vjerovatno mogao biti i smiješan da nije toliko tragično i do bola istinit.

Likovi koje Radulović smješta u svoj katalog su: novinar, državni intelektualac, biznismen, profiter, analitičar, političar, lopov, čitateljka, kulturni menadžer, detektiv, pisac, plaćeni ubica... U svim tužnim bajkama ovih društvenih tipova istaknuta je bodljikava satira i kritika stvarnosti koja dokazuje da ni najpoletnija fantazija ne može doseći vrhove varijacija zla koje evidentiramo u

realnosti, zato što je čovjek otrgnut od svoje humane prirode i ne samo da se pretvara u životinju, već je on, kao što kaže Radulović „stvaralačka životinja. On je jedinstveni sisar koji čini zlo, pokazujući kreativnost u neslućenim razmjerama“.

Knjiga *Vitezovi ništavila* oblikovana kao katalog grotesknih tipova je u suštini katalog fenomena preko kojih društvo u tranziciji gubi osnovne humane vrijednosti. To je angažovana proza koja upravo preko umjetničke obrade dobija dimenziju satire i kritike, provokacije za razmišljanje o aktualnim problemima društveno-političke stvarnosti. Usvojim intervjuima Radulović često ističe da mu kategorizacija „angažovani pisac“ nije tuđa i da mu odgovara da bude prihvaćen kao takav. On smatra da ne može postojati književnost bez izvjesne ideološke osnove i da se književnost ne treba i ne može u potpunosti otrgnuti od politike. Dakle, politika ne mora biti shvaćena kao apsolutno pežorativna kategorija. Radulović smatra da „Politika nije negativan pojam. U svojoj sadržini ona ne isključuje etiku, znanje, dostojanstvo... Politika je način da se humane vrijednosti objektiviraju u realnosti jednog društva...“ On smatra da promišljanje društva u kojem živimo nije samo poželjno, već predstavlja i obavezu mislećih subjekata, uključujući i umjetnike.

Da je umjetnički tekst za Radulovića značajan kao zatvorena struktura, ali i kao membrana kroz koju se filtriraju impulsi iz konteksta, istorijsko-društvenog momenta, pa i političkog miljea, pokazuje i njegova knjiga eseja koja nosi upravo takav granični naslov – *Po rubovima teksta*. U svojim esejima on tumači kontekstualizacije niza značajnih autora i djela koja (pro)izlaze iz crnogorske stvaralačke laboratorije. Razumije se, na prvom mjestu jednog takvog niza kao i uvijek stoji monumentalno djelo Petra II Petrovića

Njegoša. Ali, ovoga puta, esejist ne ulazi u dubine same Njegoševe poezije, već komentariše njenu recepciju i manipulacije njenim umjetničkim porukama. On utvrđuje pogrešna i banalizovana čitanja Njegoševih stihova konstatujući da su oni često, nasuprot umjetničkoj konzistentnosti, upotrebljavani u paraknjiževne, odnosno političke svrhe. Radulović se kritički odnosi prema tendencioznim i malicioznim čitanjima, koja u Njegoševim stihovima sagledavaju izvjestan politički program pa čak i argumente za genocid. On ukazuje da su ovakva čitanja neprimjerena za komunikaciju sa stvaralaštvom jednog književnika ranga Njegoša i ujedno demaskira sindrom „političke korektnosti“ kao pristup književnim djelima minulih epoha.

Drugi značajan autor kome je posvećena esejistička pažnja jeste Danilo Kiš, preko kojeg se tematizira relacija *homo peticus-a* prema *homo piloticus-u*, odnosno raspravlja se o angažmanu u umjetnosti, ili preciznije rečeno, o odnosu između književnosti i politike. Polazeći od premise da „koliko god predstavljala igru, književnost ipak nije lišena odgovornosti“, Radulović ukazuje da iako pisci preziru politiku, gledajući u njoj razloge za mnoga poniženja čovjeka, ona ipak u isto vrijeme može biti prostor za građenje i održavanje čovjekovog dostojanstva i slobode, na individualnoj i na kolektivnoj ravni. Angažman u literaturi Radulović prije svega locira u suprotstavljanju zlu, pa kroz tu prizmu osvjetljava i stvaralaštvo Mihaila Lalića, posebno njegove „crnogorske tetralogije“ koja obuhvata romane *Ratna sreća*, *Zatočnici*, *Dokle gora zazeleni* i *Gledajući dolje niz drumove*. Pristupajući Lalićevom stvaralaštvu sa pozicije neposrednog – bliskog čitanja, Radulović posebno analizira književni lik Peja Grujovića i izvodeći pritom zaključke o fenomenu izdaje, sa jedne, i o političkoj vrlini,

sa druge strane, o tome da je bolje trpjeti nego li činiti zlo, pa čak i kod fenomena tipa „politička glupost i naivnost“, „politička strast“, ili o nečemu što zvuči još paradoksalnije, o „političkom Erosu“. Čitav tekst posvećen Laliću, Radulović zaokružuje nadilaženjem antropološkog pesimizma koji bi značio pomirenje sa radikalnim zlom, preko jedne afirmacije „političke vrline“ fokusirane na povjerenje u čovjeka i njegovu mogućnost da se pobuni i da pokuša stvoriti što je moguće pravedniji svijet.

Posebnim esejom Radulović se osvrće proznom opusu ne tako poznatog ali kontraverznog crnogorskog pisca Čeda Vulevića, čija su djela bila spaljivana i kako u samom naslovu eseja čitamo – iscrtavaju svojevrsne „jeretičke linije“. Ipak, radi se o savremenom književniku čije stvaralaštvo kao da rezonira i sa samim stvaralačkim svijetom Radulovića – i likovi u njegovim romanima i pričama su tipovi iz realnosti koji su izgubili ljudske osobine, pretvorivši se u simbole konceptualizovanog zla, kao što sam malo prije primijetila i o umjetnočkoj prozi samog Dragana Radulovića.

Jedan od eseja u ovoj knjizi predstavlja omaž interesantnoj kreativnoj ličnosti, piscu, prevodiocu i izdavaču Albertu Goldštajnu. S posebnim nadahnućem autor eseja analizira njegove pjesme, komentarišući ih posebno sa aspekta „viktimološke“ dimenzije stradanja bez razloga, koja su posebno karakteristična za političku istoriju dvadesetog vijeka, i posebno u vezi sa fenomenom holokausta. U eseju posvećenom Mirku Kovaču Radulović nam nudi analizu njegovog romana *Grad u zrcalu* i esejističke knjige *Pisanje ili nostalgija*, dva djela sa izvjesnom notom autobiografije i memoara, podstičući nas na osnovu njegovog primjera na niz razmišljanja o kontroverznom vremenu raspada bivše jugoslovenske zajednice. Radulović postavlja pitanje pripadnosti

izvjesnih pisaca, pa pokušava da dâ jedan mogući odgovor tvrdeći da pisci pripadaju onim kulturama koje najviše imaju koristi od njih, i sa kojima njihovo stvaralaštvo korespondira i uzajamno se prepoznaje. U svakom slučaju teza koja podstiče na razmišljanje i koja niveliše pritiske na nacionalizme preko domena umjetnosti.

Na niz eseja sa dominantno književnom tematikom nadovezuju se još dva od kojih se jedan bavi politikologijom, a drugi, inače završni esej u knjizi, istorijom likovne umjetnosti. Prvi je posvećen knjizi *Države na kušnji* hrvatskog profesora Dragutina Lalovića, a autor knjige *Mišljenje i gledanje* je filozof i istoričar umjetnosti Vladimir Vukićević.

Time se zatvara krug od osam eseja koji čine knjigu *Po rubovima teksta* preko koje smo upoznali Dragana Radulovića i kao komentatora stvaralaštva drugih pisaca, kao mislioca i analitičara koji se bavi rasvjetljavanjem mnogo značajnih, ali bolnih problema današnjice, kao što su: angažman stvaraoca, nacionalizam i postoji li njegova bezopasna doza, duhovi i zlodjela politike i mogućnosti za izlazak iz njih, odnosno otpora svim nijansama i formacijama zla podstaknutim sistemom tranzicijskih društava i niza ostalih gorućih pitanja i problema koje pred sobom postavlja misleći subjekt *hic et nunc*.

Sa punom sviješću da nas pregled dviju knjiga iz opusa Dragana Radulovića samo djelimično upoznaje sa njegovim kreativnim profilom, vjerujem da je i ovo malo kazanog dovoljno kao podsticaj za dalje druženje sa njegovom literaturom. Iskreno se nadam da će neko od njegovih djela ubrzo biti prevedeno i na makedonski jezik i da će naći put do makedonskih čitalaca.

sa makedonskog preveo: **Ivan Ivanović**

ROMAN MIODRAGA BULATOVIĆA *CRVENI PETAO LETI PREMA NEBU* IZ UGLA KNJIŽEVNOTEORIJSKIH ŠKOLA

Bojana Pržić

The subject of this paper is the novel *The Red Rooster Flies Heavenwards* (1959) by the Montenegrin writer Miodrag Bulatović. From the angles of different schools of theory (Russian formalism, reception aesthetics, feminist theory, psychoanalytic critique, archetypal critique) the author analyses this novel which, with its peculiarities of actions and ideas, provides an interesting material for different approaches, interpretations, readings.

Ruski formalizam

Ruski formalizam je pravac u teoriji književnosti koji se javio i djelovao u periodu između 1914. i 1930. godine. Vezan je za Moskvu i Petrograd, a neka od imena ruskih formalista koji su se posebno istakli su Viktor Šklovski, Roman Jakobson, Jurij Tinjanov, Boris Ejhenbaum, Boris Tomaševski, Osip Brik, Lav Jakubinski i drugi. Ruski formalizam podrazumijeva unutrašnji pristup književnom djelu. Za proučavanje književnog djela iz ugla ruskog formalizma posebno je važno obilježje literarnosti, odnosno ono što određeno djelo čini književnim djelom.

Pojmom literarnosti Roman Jakobson „skreće pažnju teorije književnosti sa spoljašnjih činilaca književnog dela (istraživanja psihologije, filozofije, biografije) na ono što, po njegovom mišljenju, predstavlja specifičnost književnosti – književni postupak“.¹ Dakle, ne postavlja se više pitanje *što*, već *kako* i nastoji se osvijetliti književni postupak, odnosno način na koji je neka građa oblikovana u književno djelo: „Odgovore o biti stvari ne treba tražiti u izvoru, nego u postupku – tj. kako, s koje strane treba promatrati predmet, što vidimo u njemu i što možemo u njemu otkriti, a što je za druge ostalo nezapaženo.“²

Kako bi se izbjegao automatizam opažanja, odnosno mehaničko, rutinsko percipiranje stvarnosti koje nas udaljava od suštine, ruski formalisti se koriste postupkom oneobičavanja. Riječ je o postupku kojim se nešto poznato nastoji predstaviti na drugačiji, začudan način. Roman Miodraga Bulatovića *Crveni petao leti prema nebu* obiluje takvim postupcima. Naime, već na samom početku svjedočimo oneobičenoj percepciji svijeta junakinje lude Mare: cijelog života silovana i mučena, pokušava zaboraviti na to kakvi su ljudi te zamišlja svijet bez patnje i boli: „I lepo je. Na sve strane je mir. Ljudi su se odjednom prodobrili i neće jedni drugima oči da vade.“³ I u toku samog gnusnog čina silovanja luda Mara pijane svadbare koji je razapinju kao komad mesa zamišlja kao spasioce i anđele, dok sluša pomamnu rijeku i vidi je kao aždaju: „Reka ima telo. To je velika aždaja. Reka ima i vrat koji je srastao s trupom. Glava joj je široka, zatupasta i rogata. Na čelu ima krunu od pene i gorobilja, koje večito nosi sve do ušća. Sad zeva i, primičući se, liže joj tabane jezikom od mulja i nanosa.“⁴ Oneobičen je i osećaj gladi kod skitnice Petra: „Petra, koji je

¹ Tanja Popović, *Rečnik književnih termina* (drugo izdanje), Logos Art, Beograd, 2010, 407.

² Miroslav Beker, *Suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999, 23.

³ Miodrag Bulatović, *Crveni petao leti prema nebu*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – NIN, Beograd, 2005, 8.

⁴ Isto, 119.

osećao da leži na prašnjavoj zemlji, mučila je glad; taj sipljivi đavo nalazio se negde u utrobi, na sredini tela, i okretao se. Činilo mu se da je taj đavo velik koliko ceo njegov želudac, i da ima pipke koji iz svakog grama njegovog izmučenog tela ispijaju snagu, strpljenje i volju.“⁵ Postupak oneobičavanja javlja se i na nivou cijelog romana – od samog početka posmatramo Muharema kao Ilijinog napoličara, a, pri kraju romana, u onom trenutku kad saznamo da je Muharem zapravo Ilijin sin, sve možemo sagledati iz drugačijeg ugla: „Tim povratkom, dakle u retroviziji, vidi se novo lice već pročitano teksta. Na ovaj način i u ovoj optici ponovo se suočavamo sa postupkom očiđenja koji omogućava obnovu percepcije.“⁶

Još jedan veoma važan postupak u ovome romanu jeste groteska, a groteskom i karnevalizacijom se ponajviše bavio Mihail Bahtin, teoretičar i kritičar na kojeg jeste u određenoj mjeri uticao ruski formalizam. Takvim postupkom Bulatović nastoji prikazati ljudski svijet koji je svoju ljudskost zaboravio: sve je naopako, naglašeno je sve ono što je nisko, podlo, nečovječno, prećerano tjelesno. Groteska se ogleda u vanjskom izgledu likova: „A imali bi šta i videti – svet ih je gledao: bolesna i tankovrata deca, mahom gola i kriva; šiljoglavi očevi varošlije s kesama ispod očiju; krezube ženetine razmekšanih trbušina i šotkastih nogu; beli starci i slinave babe bez glasa i težine. Bilo je tu još mnogo ljudi: svi su ih s čuđenjem gledali, jer poodavno njihovo Bijelo Polje nisu gazile čudnije noge.“⁷ O grotesknim pojavama svjedoči i sljedeće: „Žene uvelih i spečenih lica, nešto podmladene veseljem i rakijom; konjoglavaste devojčure zabrađene belim maramama i s muškim crnim kišobranima iznad lobanja; čupavi i beli starci što su se samo uz pomoć štapova i plotova držali na nogama; lojem, čorbom i testom umazana, zapuštena i divlja

⁵ Isto, 45.

⁶ Petar Pijanović, „Let kao katarza i iskupljenje“, pogovor u: Miodrag Bulatović, *Crveni petao leti prema nebu*, 214.

⁷ Miodrag Bulatović, cit. djelo, 11.

deca.“⁸ Svadba je predstavljena kao krajnje groteskan, urnebesnan događaj, obilježen pijanim, pomahnitalim svadbarima. Groteskni su i pojedini postupci Muharemovi, osobito kad ljubi Ilijinu ruku i oseća se krivim za ono što mu drugi rade.

Pojam otežale forme u ovome romanu možemo objasniti kroz već pominjane postupke oneobičavanja, ali i kroz samu kompoziciju romana. Roman *Crveni petao leti prema nebu* je sačinjen od 28 poglavlja i u njemu pratimo tri narativna toka. Takva kompozicija romana uz česte digresije i retrospekcije traži od čitalaca pažljivo čitanje i otežava recepciju. Naime, postoje mjesta u romanu u kojima se narativni tokovi dodiruju: uglavnom je riječ o situacijama u kojima likovi iz jednog toka posmatraju likove iz drugog, ili se srijeću i sl. Pojedini motivi se javljaju tokom cijelog romana, u svim narativnim tokovima: motiv maslačka, prašine, rijeke, ali i pijetla. Ono što privlači posebnu pažnju jesu monolozi u ovome romanu: mahom sve što je važno da se izgovori ostaje na nivou misli, neizrečeno, ili je izgovoreno u osami: Ilija i ne uspijeva da saopšti Muharemu da mu je otac, Muharem potajno voli Ivanku, Petar i Jovan bi htjeli još nešto reći jedan drugome itd.

Formalisti se koriste terminima „forma“ i „građa“ (umjesto forma i sadržina), misleći na „sirovu građu pre njenog literarnog transformisanja putem umetničkog postupka“.⁹ Možemo uočiti u takvome poimanju snažnu povezanost forme i sadržaja, kao nečega nerazdvojnog. Na sličan način može se objasniti i razlika između fabule i sižea. Naime, „fabula može postojati i izvan književnog djela, a u njemu je oblikovana postupkom koji se naziva siže“.¹⁰ Dakle, „siže je forma kojom je građa transformisana, pa je, prema tome, on jednak sadržaju dela“.¹¹ U romanu *Crveni*

⁸ Isto, 59.

⁹ Petar Milosavljević, *Metodologija proučavanja književnosti* (drugo izdanje), Trebnik, Beograd, 2000, 415.

¹⁰ Vidi: isto, 416.

¹¹ Isto.

petao leti prema nebu možemo uočiti da fabula, kao nešto što podrazumijeva sve događaje u ovom djelu, obuhvata tri narativna toka: u jednom toku pratimo skitnice Petra i Jovana, u drugom grobare Srećka i Ismeta, a u trećem toku pratimo sudbinu Ilije i Muharema. Siže će, s druge strane, podrazumijevati poređanost tih događaja u djelu, uz određeni broj digresija, odnosno uz retrospektivno pripovijedanje o prošlim događajima za koje se ispostavlja da su ključni za razumijevanje romana.

Na kraju ćemo pomenuti i pojam nizanja, koji označava povezivanje raznorodnih elemenata u određenu cjelinu. U samome romanu prisutno je gradacijsko nizanje – sve to možemo pratiti i u ređanju statičkih i dinamičkih motiva u svim narativnim tokovima. U jednom trenutku dolazi do kulminacije kod svih likova i u svim događajima: pijanstvo svadbara, događaj na groblju u kojem Muharem dodiruje intimne djelove ženskog leša, Muhareмова izmučenost, Ilijina nemoć, Petrova glad, Ivankino zgražavanje nad svim i svima, pijetlovo odljetanje u nebo... Međutim, iako je do izvjesne kulminacije došlo, čini se da radnja nije mnogo odmakla od početka jer je ostalo toliko neizgovorenih riječi i sve ide ka tome da će se vječno vraćati na isto. Osim nizanja na nivou samog djela, ovaj roman možemo posmatrati i kao djelo koje po njegovim odlikama prepoznamo kao dio proznog niza, te uočavamo njegovu pripadnost obimnijoj proznoj vrsti, s razvijenom radnjom i više likova u određenom vremenu i prostoru, dakle – romanu.

Estetika recepcije

Šezdesetih godina XX vijeka javlja se u teoriji književnosti jedan drugačiji pristup književnome djelu, a riječ je o ideji Hansa Roberta Jausa koji je začetnik njemačke estetike recepcije. Naime, posmatrajući trougao pisac – djelo – čitalac, javlja se svijest o veoma važnoj ulozi čitalaca u oživljavanju i stvaranju značenja književnog djela. Napravljen je veliki pomak u odnosu na

tradicionalnu književnoteorijsku misao i nastoji se istorija književnosti prikazati kao istorija recepcije, tj. primanja i doživljavanja književnih djela. Na tragu ideja Romana Ingardena, koji jeste imao uticaja na pojedine predstavnike njemačke estetike recepcije, sve više se ističe značaj svijesti koja spoznaje djelo u odnosu na onu svijest koja ga je stvorila. Izer je smatrao da književno djelo ima dva pola – „umjetnički i estetski, s time da je umjetnički pol autorovo djelo, a estetski čitateljeva konkretizacija“.¹²

Književno djelo živi samo onda kad se čita, odnosno konkretizuje u čitačevoj svijesti. Upravo je način na koji čitalac prima određeno književno djelo glavno interesovanje teorije recepcije. S teorijom recepcije snažno je povezana i teorija komunikacije jer književno djelo jeste poruka koju pisac šalje i koju na osoben način čitalac prima i razumije. Kako će pojedino književno djelo biti shvaćeno zavisi i od čitačevog horizonta očekivanja: „Horizont očekivanja ključni je termin Jaussove estetike recepcije, a znači pripravnost na književne postupke u okviru mentalnog vidokruga pojedinog čitalja. Nov tekst budi u čitatelju sjećanje na pojedinosti iz već poznatoga horizonta očekivanja, koji se onda mijenja i korigira ili samo reproducira.“¹³ Na horizont očekivanja kod čitaoca može uticati epoha u kojoj živi, starosna dob, socijalni status, nivo pismenosti, pređašnje čitalačko iskustvo, sistem vrijednosti itd.

Osvrnimo se na komunikaciju između pisca Miodraga Bulatovića i čitalačke publike putem romana *Crveni petao leti prema nebu*. Roman je objavljen sredinom XX vijeka (1959. godine) te moramo imati na umu da govorimo o periodu u kojem su mnogi u ovome romanu tražili motive koje će povezati s komunističkim idejama. Na jednom mjestu u romanu Muharema pitaju jesu li on i njegov pijetao komunisti jer pijetao je crven: „ – Je li ti, Muhareme – poče čovek kao iz bačve – je li, ti? Jesi li komunista, a? – Nisam ja ništa – prošaputa Muharem i ispruži

¹² Miroslav Beker, cit. djelo, 95.

¹³ Isto, 90.

vrat. Glavni prijatelj se kreštavo zacereka. Starac ga gadno opsova u sebi. – A taj tvoj, taj tvoj petao, je li... komunista... Muharem pogleda po gomili, koja je očekivala njegov odgovor, uplaši se natuštenog starca, odmeri petla kao da ga prvi put vidi, i reče snebivljivo: – Pa... crven je... eto, vidiš i sam, stari...“¹⁴ Ovaj Bulatovićevev roman nudi bezbroj načina na koji ga možemo doživljavati i tumačiti, te otkrivati njegovo značenje: motiv crvenog pijetla možemo posmatrati i kao srce čovjekovo, te čist obraz i savjest, koje, ako se jednom izgube, ne mogu se više vratiti, no tu nije kraj iznalaženju mogućih značenja jer značenje je „istovremeno subjektivni doživljaj i odlika teksta“.¹⁵ Upravo ta višeznačnost ovoga romana, od samog naslova do nekih ključnih motiva u njemu sadržanih, upućuje na to da je kod čitalaca iznevjeren horizont očekivanja. Tu ćemo se osvrnuti na pojam estetske udaljenosti, odnosno udaljenosti „između postojećeg horizonta očekivanja i pojave novog djela koje zahtijeva promjenu tog horizonta“.¹⁶ Ukoliko je estetska udaljenost manja i ako čitaoci ne moraju da na posve drugačiji način pristupaju tome djelu, možemo reći da će takvo djelo biti znatno bliže trivijalnoj književnosti. Kad govorimo o romanu *Crveni petao leti prema nebu*, možemo zaključiti da je riječ o djelu koje je iznad horizonta očekivanja i da na taj način obezbjeđuje sebi mjesto među umjetnički izuzetno vrijednim i uspješnim djelima.

S obzirom na to da smo govorili o komunikaciji između pisca, djela i čitaoca, kratko ćemo ukazati i na komunikaciju ovog romana s nekim drugim književnim djelima. Dakle, očigledan je dijalog s dramom *Čekajući Godoa* Semjuela Beketa koji je oličen u pripovjednom planu koji prati skitnice Petra i Jovana – njihov život je obilježen apsurdom, ne mogu jedan bez drugog i vode samo naizgled besmislene razgovore. Nadalje, motiv

¹⁴ Miodrag Bulatović, cit. djelo, 67.

¹⁵ Džonatan Kaler, *Teorija književnosti (sasvim kratak uvod)*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, 81.

¹⁶ Miroslav Beker, cit. djelo, 90,

grešnih ruku, odnosno Muharem koji pokušava da se distancira od svoje ruke i proklinje je, vodi nas do pripovijetke *Ruke* Ranka Marinkovića, a sličnost između romana *Sto godina samoće* Gabrijela Garsije Markesa i romana *Crveni petao leti prema nebu* možemo uočiti u snažno prisutnom motivu prašine i u motivu gašenja loze.

Feministička teorija

Feminizam je prvenstveno pretpostavljao političko-ideološke pokrete u kojima je centralno mjesto imala borba za ostvarivanje prava žena i njihov bolji položaj u društvu. Vremenom je počeo zahvatati različite sfere ljudskog života, a između ostalog i književnost kao jednu od umjetnosti. U književnosti su svojim radom feminističkoj teoriji značajno doprinijele Virdžinija Vulf, Simon de Bovoar, Kejt Milet, Ilejn Šovolter, Elen Siksus, Lis Irigare, Julija Kristeva i mnoge druge.

Roman *Crveni petao leti prema nebu* može predstavljati interesantno štivo za analiziranje iz ugla feminističke teorije jer je u njemu sve mahom groteskno predstavljeno, te će i tumačenje položaja ženskih likova u njemu datih zahtijevati nešto osobeniji pristup. Groteskno je predstavljeno jedno bjelopoljsko selo, u kojem je očigledno snažno prisustvo patrijarhata i isticanje centralnog mjesta i moći muškarca, koji o svemu odlučuje i kojemu su žene podređene da čini s njima onako kako on naumi, a upravo je feministkinja Kejt Milet isticala to da uzroke opresije žena treba tražiti „u patrijarhalnom sistemu koji je determinisao odnose između biološkog i društvenokulturnog pola“.¹⁷ Vidimo da je riječ o takvome ustrojstvu koje počiva na androcentričnim stavovima koji se na različite načine u ovome romanu ispoljavaju. U androcentričnim predstavama u opozicijama muškarac/žena često se žena poima

¹⁷ Ana Bužinjska & Mihail Pavel Markovski, *Književne teorije XX veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, 487.

kao Drugo u odnosu na muškarca, te je ona rob muškome gospodaru i pasivna je jer je muškarac taj koji govori, a žena ćuti. U ovome romanu data je upravo takva slika odnosa muškarca i žene. Ilija dovodi Kajici ženu Ivanku, dakle, ona je ta koja je predmet odabira. Veoma je značajna namjera s kojom Ilija navaljuje da se Kajica oženi – da se loza ne ugasi. Uočavamo da je u centru pažnje ostavljanje potomstva u kojem je žena samo tijelo koje će učestvovati i pomoći da se muškarčeva namjera sprovede u djelo. Ipak, Ivanka se izdvaja kao osoben ženski lik i ona u tom braku vidi svoj uspjeh – Kajica je sitan, nemoćan, nezainteresovan, a ona je snažna i sposobna te će moći da upravlja velikim imanjem i ubire plodove svoga rada.

Posebnu pažnju privlači priča koja prati Ilijino potomstvo s prvom ženom, a onda i sluškinjom Nidžarom. Đeca koju je Ilija imao s prvom ženom su umrla, a on ju je nakon toga tukao do kraja njenog života: „Tukao sam je, udarao je koliko god sam mogao. Ona se sruči na zemlju. Nidžara polete za njom i stade da je brani. Gazio sam ih i mleo sve dok mi se muka nije popela do dušnika.“¹⁸ U strahu da mu se loza ne ugasi jer više nije imao potomstva, Ilija je silovao Nidžaru i s njom dobio sina Muharema, nakon čega ju je prognao iz sela i zaprijetio joj smrću da se ne vraća jer nije želio da se sazna za ono što je učinio. Feminizam pretpostavlja ženino pravo da bira hoće li rađati decu ili ne – na osnovu pomenutog primjera i sudbine lude Mare koja je odbacivala porod koji je bio plod silovanja vidimo da u ovome romanu to pravo nema nikakvog značaja. Stiče se utisak da želja muškarca postaje obavezom žene – ona „mora“ ili će patiti, stradati. Uočava se stav da ona nema pravo da bira ni to, niti da odlučuje o bilo kojem segmentu svoga života.

Falocentrizam u ovome romanu se očituje na svakom koraku. Motiv crvenog pijetla je često u literaturi tumačen kao muški princip koji predstavlja svjetlost, a tumačen je i kao falusni simbol.

¹⁸ Miodrag Bulatović, cit. djelo, 183.

Osim toga, crveni pijetao može predstavljati i srce čovjekovo, a bez srca, u prenesenom značenju, čovjek je spreman na svakojaka gnusna djela, što smo imali prilike i da vidimo u ovome romanu. Kad govorimo o crvenom pijetlu kao srcu, ne možemo a da ne ukažemo na posmatranje muškarca i žene kroz opoziciju razum/srce te da uočimo da su ovđe muški likovi mahom obilježeni nerazumnim djelanjem.

Psihoanalitička kritika

U prvim decenijama XX vijeka javlja se psihoanalitička kritika kao metod u proučavanju književnosti, a zasnovana je na psihoterapeutskim idejama i otkrićima Sigmunda Frojda. Naime, on je svoja znanja i metode koje je koristio u psihoterapiji počeo koristiti i u proučavanju književnih djela. Čovjekovu ličnost je posmatrao kroz tri njena dijela: Ego (svjesni dio ličnosti), Super-ego (dio ličnosti koji se veže za savjest, norme i zabrane), Id (nesvjesni dio ličnosti). Ukoliko dođe do neuravnoteženosti između svjesnog i nesvjesnih djelova, dolazi do pojave neuroza i psihoza. Frojd smatra da se umjetničko stvaranje „odvija kroz razne vidove simbolizacije“,¹⁹ a simbolizacijama se „izražavaju skrivena značenja koja, u većini, predstavljaju reakciju na spoljni svet“.²⁰ Nadalje, on u umjetniku prije svega vidi „neurotičara koji stvara da bi izrazio (ospoljio) nesvesni deo svoje ličnosti, da bi uspostavio narušeni sklad“.²¹

Za roman *Crveni petao leti prema nebu* možemo reći da je pun skrivenih značenja, te u njima možemo otkrivati ličnost pisca Miodraga Bulatovića, ali način na koji će ta skrivena značenja biti otkrivena i shvaćena može govoriti dosta toga i o samome čitaocu. Kao i u psihoterapiji, u književnom djelu pisac kroz pričanje, odnosno pisanje, doživljava katarzu, pročišćenje, i na

¹⁹ Petar Milosavljević, cit. djelo, 378.

²⁰ Isto, 378.

²¹ Isto, 377–378.

neki način daje oduška svojim nagonima i teškim mislima. Sve je to u ovome romanu oličeno kroz višeznačnost motiva crvenog pijetla i u grotesknim slikama koje prikazuju zlo koje vlada među ljudima, podle namjere, sveopšte ludilo. Možemo zaključiti da je pisac, pritisnut težinom i grozotom takvog svijeta u kojem je živio, umjetničkom riječju izrazio svoje nezadovoljstvo i ošućaj tjeskobe.

Osim psihoanalitičkog tumačenja koje usmjerava pažnju na vezu između ličnosti pisca i samoga djela, predmet psihoanalize mogu biti i likovi i njihovi postupci u djelu. Mahom kod svih likova u romanu *Crveni petao leti prema nebu* postoje osobena psihička stanja i poremećaji. Muhareмова majka Nidžara je okarakterisana kao „slaboumna“. Kod Ilijinog sinovca Kajice postoji snažno izražena infantilnost te se on sa svojih trideset godina plaši intimnog odnosa sa svojom budućom ženom Ivankom, a jedino zadovoljstvo u životu mu predstavlja igra s mlađanim seljanima, ribicama i mačkama. Takvo ponašanje Kajičino navodi Iliju na pomisao o tome da bi možda trebalo da on, njegov ostarjeli stric, bude taj koji će s Ivankom napraviti dijete i spriječiti gašenje loze. Luda Mara (upravo tako je nazvana u romanu) je junakinja kroz čije se psihičko stanje na poseban način predočava slika svih dešavanja u romanu i to postupkom oneobičavanja o kojem smo već govorili u jednom od prethodnih poglavlja. Takvo njeno stanje iskorišćavaju mnogi i pristupaju nasilnom ostvarivanju seksualnog čina s njom – takav „događaj u psihičkom životu subjekta koji je izazvao šok na koji se ne može privići“²² naziva se traumom, a Mara na sve moguće načine pokušava da nađe opravdanje za te gnusne postupke.

Muharema konstantno prati strah od toga da može biti obnažen u javnosti i osramoćen: „Više se bojao sramote no batina. Sve neka rade sa mnom, samo nek mi gaće ne skidaju, prošaputa u sebi i poče da podrhtava. Samo to da mi ne urade, pomisli

²² Ana Bužinjska & Mihail Pavel Markovski, cit. djelo, 70.

sa strahom opet i seti se svog najvećeg poniženja...“²³ U jednom trenutku saznajemo da je riječ o traumi iz adolescentskog perioda života: Ilija ga je skinuo da mu provjeri „muškost“ i da vidi ima li se čime ponositi. Ilija je zadovoljan što će imati valjanog nasljednika (Muharem je zapravo Ilijin sin), ali Muharem, praćen ošjećajem stida, bježi bez odjeće i vraća se tek nakon pet godina s crvenim pijetlom. Muharem kasnije pristaje na svakojaka mučenja, samo da mu ne skidaju odjeću i, kao luda Mara, pokušava naći opravdanje za postupke pijanih svadbara i Ilije.

Od samog početka romana pratimo Muharemovu želju da postane čovjek, da se izjednači s ljudima – možemo reći da je riječ o svojevrsnoj potrebi da se identifikacijom približi drugima i usvoji njihove modele ponašanja. Međutim, čini se da u ovome romanu izjednačavanje s ljudima podrazumijeva prihvatanje izopačenih ideja, najgnusnijih postupaka. Često Muharem pominje da mu je pijetao potreban da bi postao čovjek: možemo to razumjeti kao nužnost postojanja čistog obraza i savjesti jer samo tako se može biti čovjekom. S druge strane, nerijetko je u literaturi Muharemov crveni pijetao tumačen i kao falusni simbol, te bi to postajanje čovjekom moglo značiti ostvarivanje seksualnog čina, a znamo da Muharem u zreloj dobi još uvijek nema seksualnog iskustva. Sve navedeno ide u prilog Frojdovoj teoriji seksualnosti i isticanju značaja seksualnog nagona i njegovog adekvatnog zadovoljenja kod svakog živog bića. Ovdje moramo pomenuti i još jednu traumu koju doživljava Muharem, a to je dodirivanje polnog organa mrtve žene na nagovor grobara Srećka – to je bio jedan od pokušaja da se otkrije djelić ženskoga tijela, no Muharem je svjestan ogavne igre u koju se bješe upuštio i pokušava ošjećaj krivice prebačiti na sopstvenu ruku koju proklinje i želi je odbačiti.

Posebnu ulogu u ovome romanu imaju snovi i oni mahom otkrivaju skrivene želje i razmišljanja te na svojevrsan način predstavljaju ostvarenje te želje, koja je često erotska. Takav je

²³ Miodrag Bulatović, cit. djelo, 61.

Muharemov san koji bi potvrdio već pomenutu Muharemovu potrebu da se postane čovjek putem seksualnog čina, a za to mu je potreban crveni pijetao. Naime, on se u snu pretvara u pijetla, a predmet njegovih erotskih želja je Ivanka, koja je u snu zaodnuta perjem kokoške: „Rekao bi joj da mu u san dolazi, i da mu dreši čakšire. Ne smem ni u snu da budem dokraja čovek, rekao bi joj. Jer, čim me se dotaknu tvoje svete ruke, počinjem da gubim ljudske oblike. Izgubim sve što može da ima čovek. Brzo se pretvorim u svog crvenog petla. Ti se zavučesh u kožu kokoške i odeneš se njenim lepim perjem. Onda trčim za tobom, gonim te po koprivama i korovu. Pa kad se posle perušanja probudim, dugo mi se čini da nikako neću moći da se preobratim u čoveka.“²⁴ Još jedan san u ovome romanu, ne erotski, privlači čitaočevu pažnju, a riječ je o Iliji i njegovom snu u kojem se pojavljuju Nidžara i Muharem: „U snove mu se upliće slaboumna Nidžara: na njegove oči pokušava da rastrgne i pojede jednogodišnjeg Muharema. I on trči za njom, puza i moli je da mu ga da. Tamnoputa Nidžara nestaje s detetom koje se krivi, i starca počinje da ispunjava samrtnička žalost. San se obično prekida na najgorem mestu, tako da ni posle, budan, ne zna je li crn-purasti muškarčić ostao živ.“²⁵ Primjetan je u ovome snu Ilijin strah od toga da više neće videti Muharema, da će mu se možda i loza ugasiti; Nidžaru je Ilija prognao iz kuće i sela čim je rodila Muharema, te možemo u onome što je dato u Ilijinom snu uočiti sličnost s Medejom koja je ubila svoju decu nakon što ju je Jason napuštio.

Psihoanalitička kritika ističe Eros i Tanatos kao dvije pokretačke energije u životu svakog čovjeka: „U čoveku, po Frojdu postoje i dve energije koje upravljaju njegovim postupcima: Eros, nagon za životom, za ljubavlju, za stvaranjem i rađanjem, i Tanatos, nagon za smrću, razaranjem, uništavanjem itd. Obe energije čoveku su potrebne. Problemi nastaju kad se

²⁴ Isto, 29–30.

²⁵ Isto, 79.

izgubi ravnoteža između njih.²⁶ Uočljiva je njihova velika pokretačka snaga kod pojedinih likova u romanu *Crveni petao leti prema nebu*. Luda Mara ubija svoju decu koja su plod silovanja. Kod Ilije se Eros i Tanatos stalno prepliću: on želi da stvori porod i da nastavi sopstvenu lozu, ali isto tako je zlostavljao žene koje su mu decu rađale. Muharema Eros pokreće, ali ga on zbog traumatičnih iskustava sprečava da se pokaže na djelu, dok Tanatos Muharema usmjerava na uništenje samoga sebe, trpljenje batina, poniženja.

Osim individualno nesvjesnog, koje predstavlja temelj Frojdove psihoanalize, kao veoma važno ističe se kolektivno nesvjesno, čime se posebno bavio Karl Gustav Jung. Psihoanalitičkim tumačenjem arhetipova i kolektivno nesvjesnog Karla Gustava Junga bavićemo se u narednom poglavlju, te ćemo nastojati da otkrijemo ključne Jungove arhetipove koji se na poseban način utjelovljuju kroz roman *Crveni petao leti prema nebu*, a to su Jastvo, Anima, Animus, Šenka i Persona.

Arhetipska kritika

Arhetipska kritika, koju su ponajviše obilježili radovi Maud Botkin i Nortropa Fraja, počiva na proučavanju arhetipova i uvjerenju da je to jedan od ključnih pristupa u nauci o književnosti. Kad pominjemo arhetipove, ne možemo da se ne upuštimo u tumačenje psihoanalitičkog pristupa Karla Gustava Junga, koji razvija ideje arhetipova i kolektivno nesvjesnog. Individualno nesvjesnom Jung suprotstavlja kolektivno nesvjesno i nastoji objasniti sadržaje psihe koji se nasljeđuju i koji se u određenim situacijama u svijesti javljaju: „Kolektivno nesvesno je jedan deo psihe koji se od individualno nesvesnog može razlikovati utoliko što ono za svoju egzistenciju ne treba da zahvali

²⁶ Petar Milosavljević, *Teorija književnosti* (drugo izdanje), Knjigotvornica Logos – Hvosno, Dom kulture „Sveti Sava“, Valjevo – Istok, 2006, 124.

individualno nesvesnom i otuda ne predstavlja nikakvu ličnu tekovinu. Dok se individualno nesvesno suštinski sastoji iz sadržaja koji su u jednom trenutku bili svesni, ali koji su iz svesti iščezli dok su bili zaboravljeni ili potisnuti, dotle sadržaji kolektivno nesvesnog nisu bili nikada svesni, prema tome, nikada nisu bili stečeni individualno, već svoje prisustvo zahvaljuju isključivo nasleđivanju.²⁷ Dakle, to kolektivno nesvesno sačinjeno je od arhetipova: „Arhetip u suštini predstavlja nesvestan sadržaj koji se putem njegovog osveščivanja i prihvatanja menja, i to uvek u onom značenju koje mu daje individualna svest u kojoj iskrsava.“²⁸ Arhetipovima se nastoji objasniti veza između pojavljivanja određenih oblika nesvesnog u različitim kulturama, mitologijama, književnostima. Ono što treba istaći jeste da arhetipovi ne podliježu racionalnoj analizi i da mogu biti predstavljeni u različitim slikama: „Arhetipovi, kao nadindividualne strukture uobrazilje, opiru se racionalnoj analizi. Kao prvobitnu sliku, arhetip treba strogo razlikovati od slike (vizuelne ili jezičke) koja je njegova pojedinačna reprezentacija.“²⁹ Do arhetipova dolazimo analizom simboličnog u književnosti te zaključujemo da se simbolom „ne upućuje na potisnuti sadržaj, već na kolektivno nesvesno“.³⁰

Kao ključne arhetipove kolektivno nesvesnog Jung ističe sljedeće: Jastvo, Anima, Animus, Šenka. Uz njih ćemo u ovome poglavlju pominjati i Personu koju je katkad i Jung posebno isticao i pridruživao je pomenutim arhetipovima. Nastojaćemo da ove arhetipove pobliže objasnimo nalazeći ih u romanu *Crveni petao leti prema nebu*. Jastvo predstavlja čovjekovo nastojanje da dostigne ono što želi da bude, što njemu samome predstavlja savršenstvo, te da tako ostvari svoju ličnost. Muharem kao lik

²⁷ Karl Gustav Jung, *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*, Narodna knjiga & Miba Books, Podgorica – Beograd, 2015, 51.

²⁸ Isto, 15.

²⁹ Ana Bužinjska & Mihail Pavel Markovski, cit. djelo, 65.

³⁰ Isto, 67.

teži ostvarivanju svoje namjere, a to je da postane čovjek, da se izjednači s ljudima, da ošeti da pripada društvu. No, taj njegov ideal nije onakvo savršenstvo kakvo bi se očekivalo da Jastvo bude: sve je ironizirano i groteskno predstavljeno baš zato što se želi ljudski svijet prikazati onakvim kakav zapravo jeste, dakle, nije savršen, nego upravo suprotno. Anima je arhetip koji predstavlja prasluku žene kod muškarca, a Animus je arhetip koji predstavlja prasluku muškarca kod žene. Mogu se javljati u ljudskom i životinjskom obličju, te kao predmeti. Snažno prisustvo Anime kod muškarca može se očitovati i u naglašenoj osetljivosti, što možemo uočiti kod Muharema, dok je posebno interesantno prisustvo Animusa u Ivankinom liku: ona je snažna žena, preduzimljiva, na neki način mnogo moćnija u odnosu na muške likove koji se dovode u vezu s njom. Šenka se javlja kao dvojnik ili saputnik i kao nešto što pokušava da ostane skriveno, no uglavnom u tome ne uspijeva, te tako, i u ovome romanu, možemo na različite načine uočiti njeno prisustvo. Naime, često je prvo na što pomislimo kad govorimo o Šenci nešto mračno i negativno i tu ne griješimo, ali ona može imati i pozitivna obilježja. U romanu *Crveni petao leti prema nebu* Šenku i mračnu stranu uočavamo kod više likova: Ilija i njegovo nasilničko ponašanje prema ženama, Srećkov naum da uplete Muharema u ogavne radnje na groblju, pijani svadbari i njihovo silovanje lude Mare, te mučenje i ponižavanje Muharema. Ovđe je važno pomenuti i Personu koja predstavlja svojevrсну masku, odnosno ono kako se ličnost želi prikazati u društvu. Posebno je izražena u Ilijinom liku koji proćeruje Nidžaru kako se ne bi saznalo da je s njom dobio dijete, ali i u jurnjavi za nagim Muharemom govori da mu to napoličar pobježe s ključevima i time pokušava prikriti prave razloge. Ilija pod svojom maskom ismijava Muharema pred pijanim svadbarima – želi se seljanima predstaviti kao nemilosrdan prema svome napoličaru i zadržati ugled u tom grotesknom svijetu, a zapravo više od ičega želi da zagrlj svog sina i da od njega zatraži oprostaj. Na neki način i

Muharem se želi prikazati onakvim kakav nije, odnosno izjednačiti se sa tim spodobama bjelopoljskoga sela vjerujući da se samo tako može ošetiti vrijednim i poštovanim.

Anatomija kritike Nortropa Fraja smatra se jednim od važnijih djela na kojima se zasniva arhetipska kritika, a posebno je značajan njen dio *Arhetipska kritika: Teorija mitova*. Uočavamo da se u književnosti nastoji povezivati djela jedna s drugima i tražiti u njima ono arhetipsko i u onome što tvori konvenciju i žanr tražiti ponavljanja, oponašanja itd. Fraj arhetip smatra tipičnom i povratnom slikom: „Arhetipom smatram simbol koji jednu pjesmu povezuje s drugom i time pomaže da se sjedini i integrira naše iskustvo književnosti. A budući da je arhetip priopćiv simbol, arhetipska se kritika prvenstveno bavi književnošću kao društvenom činjenicom i kao modusom priopćavanja. Proučavanjem konvencije i žanrova ona pokušava uklopiti pjesmu u organizam pjesništva kao cjeline.“³¹ Kad govorimo o povezivanju književnih djela na taj način, „otkrit ćemo da je širenje slika u konvencionalne arhetipove književnosti proces koji se nesvjesno zbiva pri svakom našem čitanju“.³² Tako, na primjer, u romanu *Crveni petao leti prema nebu* rijeka, prašina, pijetao, maslačak, nebo itd. nose simboličko značenje, no takvi motivi sa sličnim značenjem se javljaju i u drugim djelima književnosti.

Arhetipovi nam na svojevrsan način otkrivaju uticaj mitologije i religije na mnoga književna ostvarenja. Posebno se kao njihovi arhetipski aspekti javljaju snovi i rituali – u pomenutome Bulatovićevom romanu ističu se Ilijini i Muharemovi snovi, a kad govorimo o ritualima, uočavamo da su prisutni vjenčanje i sahrana, kao dva arhetipska događaja. Nadalje, javljaju se u nekim segmentima apokaliptičke slike. Naime, luda Mara će pijane svadbare u trenucima u kojima je siluju zamišljati kao anđele. Uočljiva je i fascinacija pojedinih likova nebom, a često je nebo crveno, krvavo, u vatri od užarenog sunca. Skitnica Petar

³¹ Nortrop Fraj, *Anatomija kritike: četiri eseja*, Naprijed, Zagreb, 1979, 116.

³² Isto, 117.

zamišlja svadbu i nevjestu Ivanku koja je svojom tjelesinom ispunila čitav nebeski prostor i sedi na oblaku dok se iza nje vide „oglodana ovčja lobanja, nenačeta pečena kokoška žutih leđa i ugljenisanih nogu, razapeta jareća koža“. ³³ Nasuprot nebu, koje je gore, stoji pakao, koji je, ironično, ne ispod zemlje već na zemlji. Dakle, dominiraju demonske slike „svijeta noćne more i čovjeka kao žrtve, ropstva i boli i zbrke“, ³⁴ a često je pominjanje i prikazivanje pojedinih likova u đavoljem obličju. Groteska je jedini mogući način da se takav svijet u ovome romanu prikaže, a o takvom postupku smo već govorili u poglavlju posvećenom ruskom formalizmu, te nećemo nagomilavati iste citate.

Apsurd je još nešto što snažno obilježava ovo djelo, a tu posebnu pažnju privlači arhetip Skitnice oličen u likovima Petra i Jovana. Oni vode duge i samo naizgled besmislene razgovore, idu istim putem, pokušavaju da se razdvoje, no ne uspijevaju, te podšćavaju svojim pojavama i postupcima na Vladimira i Estragona iz drame *Čekajući Godoa* Semjuela Beketa. Uočavamo da je u ovome romanu prisutan arhetip Tlačitelja koji je sadržan u Ilijinom liku i u kolektivnom liku svadbara, a nasuprot njemu stoji arhetip Žrtve, oličen u Muharemu i u ludoj Mari. Ilija se čak u više navrata i kaje zbog svega što je učinio i tražio bi oprostaj od Muharema, no sve to ostaje na nivou monologa te on te riječi nikad nije ni uputio Muharemu. Ono što je potpuni vrhunac ironije, odnosno groteske, jeste uvjerenje Muharema i lude Mare da zaista oni sami jesu glavni krivci za ono što ih snalazi i da treba da podnose sve bez ikakve pobune. Ovđe možemo skrenuti pažnju na Frajevu podjelu modusa koja se oslanja na Aristotelovu *Poetiku* i doživljavanje junaka književnih djela kao boljih ili gorih od nas, te jednakih nama. Tako u ironijskome modusu pratimo junaka koji je „svojom moći ili inteligencijom slabiji od nas te osjećamo kao da gledamo prizor zarobljenosti, frustracije ili apsurd“ ³⁵ – jedan od

³³ Miodrag Bulatović, cit. djelo, 47.

³⁴ Nortrop Fraj, cit. djelo, 166.

³⁵ Isto, 46.

takvih likova svakako jeste Muharem. Vezu između arhetipskog u ovome romanu i u mitu zime, kojemu pripadaju ironija i satira, možemo uočiti u grotesknim predstavama i apsurdnu kojima je ovaj roman obilježen, te takvome ustrojstvu u kojem je život poput robije, a „od čistog se pakla razlikuje ponajviše činjenicom što je u ljudskom iskustvu patnji završetak smrt“.³⁶ Imajući u vidu sve do sada pomenuto, može se reći da „vredno književno delo jeste ono koje nas upućuje na snažni arhetip koji je, opet – kao univerzalno *a priori* – prisutan i u drugim delima“,³⁷ a Bulatovićeve roman *Crveni petao leti prema nebu* nesporno to jeste.

Zaključak

Nastojali smo da u ovome radu analiziramo roman *Crveni petao leti prema nebu* (1959) iz ugla različitih književnoteorijskih škola/pravaca (ruski formalizam, estetika recepcije, feministička teorija, psihoanalitička kritika, arhetipska kritika). Ovo djelo crnogorskoga pisca Miodraga Bulatovića osobenošću tematike i forme kojima se odlikuje predstavlja interesantno štivo za različite pristupe, načine tumačenja, te pri svakom iščitavanju otkriva neko neslućeno značenje.

U skladu s unutrašnjim pristupom djelu ruskog formalizma uočili smo najznačajnije postupke u romanu *Crveni petao leti prema nebu*, a to su postupak oneobičavanja i groteska: njima se omogućava posmatranje prikazanog svijeta iz jednog posve drugačijeg ugla, te se ukazuje na ljudsku zlobu i gnusno ponašanje. Na taj način se izbjegava automatizam opažanja, odnosno mehanička percepcija onoga što je dato. Specifična kompozicija i tri narativna toka u ovome romanu, pripovijedanje koje obiluje retrospekcijom, bili su nam osnova za objašnjavanje razlika između forme i građe, kao i fabule i sižea, dakle, ukazali smo na načine na koje se građa umjetničkim postupkom oblikuje u

³⁶ Isto, 268.

³⁷ Ana Bužinjska & Mihail Pavel Markovski, cit. djelo, 67.

književno djelo. Ono što smo istakli jeste i nizanje na nivou samog romana, tj. način na koji se manji djelovi u njemu nižu i tvore ga kao cjelinu, ali i to da uočavamo pripadnost samoga djela proznom nizu i nizu romana.

Iz ugla estetike recepcije, imajući u vidu osobenost ovoga djela i vrijeme u kojem nastaje, ukazali smo na načine na koje se odvija komunikacija pisac – djelo – čitalac, a posebnu pažnju posvetili smo recepciji djela i u kakvoj je poziciji u odnosu na horizont očekivanja čitalačke publike. Književno djelo živi samo onda kad se čita, odnosno konkretizuje u čitaočevoj svijesti. Upravo od načina na koji čitalac doživljava pojedino djelo zavisi i značenje koje će proizvesti. Razmotrili smo različite mogućnosti doživljavanja romana *Crveni petao leti prema nebu* i njegovu višeznačnost i zaključili smo da je na izvjestan način iznad horizonta očekivanja, što nikako ne umanjuje njegovu vrijednost nego upravo suprotno – čini ga djelom izuzetne umjetničke vrijednosti koje se opire jednoličnom tumačenju.

Feminističkim pristupom tumačili smo načine na koje su u patrijarhalnoj sredini obilježenoj androcentričnim stavovima tretirane žene. Određeni ženski likovi u ovome romanu na osoben način dati su u opoziciji muškarac/žena pa je žena često posmatrana kao Drugo, kao pasivna, odnosno ona koja čuti i sluša muškarca. Žena je predstavljena i kao Tijelo, te su pojedini ženski likovi predmet silovanja, a često se ističe i njihov značaj samo za ostavljanje potomstva. Uočavamo snažno prisustvo falocentrizma i ženinu poziciju obilježenu nemogućnošću da bira i da odlučuje o svom životu. Kao jedini ženski lik koji se donekle ističe u tako predstavljenom svijetu jeste Ivanka, te se čini moćnijom od svih muškaraca koji su na neki način vezani za njen lik.

Psihoanalitičkom metodom otkrivali smo skrivena značenja u romanu *Crveni petao leti prema nebu*, te objašnjavali postupke i načine ponašanja pojedinih likova koji se sa svojim osobenim psihičkim stanjima i životom obilježenim traumatičnim događajima čine interesantnima za psihoanalizu. Tu se posebno

izdvajaju lik Muharema (obilježen traumatičnim događajem iz adolescentskog perioda) i lude Mare (neko ko trpi višegodišnje silovanje). Posebnu pažnju posvetili smo snovima, Ilijinom i Muharemovom, u kojima se Muharemov san izdvaja kao erotski i predstavlja ostvarenje njegove erotske želje. Uočili smo veliku snagu Erosa i Tanatosa koji su dvije pokretačke energije posebno naglašene u ovome romanu, te je evidentno njihovo preplijetanje koje dovodi do specifičnog djelanja likova.

Na arhetipsku kritiku nadovezali smo se psihoanalitičkim tumačenjem arhetipova i kolektivno nesvjesnog Karla Gustava Junga. Nastojali smo da otkrijemo ključne Jungove arhetipove koji se na poseban način utjelovljuju kroz roman *Crveni petao leti prema nebu*, a to su Jastvo, Anima, Animus, Šenka i Persona. Arhetipske likove, radnje i slike koje je isticao Fraj uočili smo i u romanu *Crveni petao leti prema nebu*: arhetipski događaji poput svadbe i sahrane, arhetipovi Skitnice, Žrtve, Tlačitelja itd. Nadalje, u ovom djelu je evidentno prisustvo apokaliptičkih slika, a u još većoj mjeri demonskih, te snažno je obilježeno groteskom i apsurdom.

Nakon primjene različitih pristupa u analiziranju i tumačenju romana Miodraga Bulatovića *Crveni petao leti prema nebu* možemo zaključiti da je riječ o djelu koje privlači pažnju osobenošću tematike i kompozicionim značajkama, raznolikošću značenja koja nosi i koja može proizvesti. Proučavajući jedan roman iz ugla različitih književnoteorijskih škola/prvaca, stekli smo utisak da smo u svakom od njih djelo iščitavali i doživljavali kao posve drugačiju tvorevinu, što svjedoči o umjetničkoj vrijednosti i uspjelosti djela, ali i o brojnim mogućnostima u otkrivanju neslućenih književnih svjetova koje ti različiti pristupi i metode pružaju.

Literatura:

Primarna literatura

- Bulatović, Miodrag, *Crveni petao leti prema nebu*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – NIN, Beograd, 2005.

Sekundarna literatura

- Beker, Miroslav, *Suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.

- Bužinjska, Ana & Markovski, Mihail Pavel, *Književne teorije XX veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.

- Fraj, Nortrop, *Anatomija kritike: četiri eseja*, Naprijed, Zagreb, 1979.

- Jung, Karl Gustav, *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*, Narodna knjiga & Miba Books, Podgorica – Beograd, 2015.

- Kaler, Džonatan, *Teorija književnosti (sasvim kratak uvod)*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.

- Lešić, Zdenko, *Nova čitanja: poststrukturalistička čitanka*, Buybook, Sarajevo, 2003.

- Milosavljević, Petar, *Metodologija proučavanja književnosti* (drugo izdanje), Trebnik, Beograd, 2000.

- Milosavljević, Petar, *Teorija književnosti* (drugo izdanje), Knjigotvornica Logos – Hvosno, Dom kulture „Sveti Sava“, Valjevo – Istok, 2006.

- Popović, Tanja, *Rečnik književnih termina* (drugo izdanje), Logos Art, Beograd, 2010.

TEORIJA PREVODA KAO JEDAN OD DISKURSA MODERNIZMA

Marijana Terić

The subject of this paper is directed towards an examination of different models of translation and their roles within the poetics of modernism. The proclamation of ideas about creative freedom, artistic innovations, modern expression, and the understanding of a literary work as a linguistic creation, led to the expansion of translation literature as an interdisciplinary process between members of different language milieus. The development of study regarding language during the first half of the twentieth century led to theoretical ideas about translation. In that context, theory of literary translation developed as a distinct branch of general translation theory.

Teorija prevođenja je relativno mlada disciplina koja se kao posebna nauka počela konstituisati početkom 20. vijeka. Osnovni problemi prevođenja razmatrani su kroz istorijske epohe, počev od antičkog perioda kad je prevodilačka djelatnost označavala vid međuljudske komunikacije, pa sve do savremenog doba u kojem moderne teorije prevođenja proučavaju kao interdisciplinarnu aktivnost. S obzirom na to da se u literaturi povezuju pojmovi teorija prevođenja i nauka o prevođenju, Ranko Bugarski skreće pažnju na njihovo diferenciranje sagle-

davanjem nauke o prevođenju kao šireg područja koje obuhvata sve oblasti i vidove naučnog proučavanja prevođenja i teorije prevođenja kao užeg opšteteorijskog dijela ove nauke.¹ U tom kontekstu, nauka o prevođenju obuhvata teoriju prevođenja, istoriju prevođenja i kritiku prevoda.

Kao izuzetno kompleksan, pojam „prevođenje“ se može odvijati u pismenom i usmenom obliku, ono može biti ljudsko i mašinsko (strojno), dok je u prevodilačkoj praksi ustaljena podjela na književno (prozno, dramsko i poetsko prevođenje) i neknjiževno (naučno, esejističko, scensko i sl) prevođenje.² U savremenoj naučnoj analizi teoretičari prevođenja (Vladimir Ivir, Miodrag Sibinović, Ranko Bugarski, Boris Hlebec) razlikuju tri opšte koncepcije prevođenja: lingvističku, filološku i komunikacijsku. Sibinović ukazuje na to da su prve teorije prevođenja bile zasnovane na lingvističkoj koncepciji, jer je u prevođenju „osnovni materijal kojim se prilikom prenošenja izvorne poruke operiše, upravo jezik“.³ Osim toga, naglašava da je lingvistika odigrala značajnu ulogu u razvoju teorije prevođenja kao moderne naučne discipline. Prema lingvističkoj koncepciji „prevođenje je proces u kojem se jezičke jedinice jezika originala zamenjuju odgovarajućim jezičkim jedinicama jezika prevoda“,⁴ tako da se analiza prevoda vrši na svim jezičkim nivoima (fonološkom, grafološko-ortografskom, leksičkom, morfološkom i sintaksičkom). Filološki pristup bavi se pitanjima koja se javljaju u prevođenju lijepe književnosti, pa prevođenje podrazumijeva zamjenjivanje jednog književnog

¹ Ranko Bugarski, „Teorija prevođenja kao naučna disciplina“, u *Teorija i poetika prevođenja*, ured. Ljubiše Rajića, Beograd: Prosveta, 1981, 24.

² Vidi: Vladimir Ivir, *Teorija i tehnika prevođenja*, Sremski Karlovci: Centar „Karlovačka gimnazija“: Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika u Novom Sadu, 1985.

³ Miodrag Sibinović, „Stvaraoci i teoretičari“, u *Teorija i poetika prevođenja*, ured. Ljubiše Rajića, Beograd: Prosveta, 1981, 31.

⁴ Miodrag Sibinović, *Novi original. Uvod u prevođenje*, Beograd: Naučna knjiga, 1990, 107.

teksta drugim uz očuvanje umjetničke vrijednosti koju je imao prvobitni tekst.⁵ Komunikacijska osnova teorije prevođenja posjeduje komunikacijsko usmjerenje, jer uključuje specifičan oblik verbalne komunikacije, poruku i njenog primaoca, a istovremeno njena pažnja usredsređena je na sintaksičku, semantičku i pragmatičku dimenziju prevođenja. Zasnivajući teoriju prevođenja na teoriji informacije i semiotici, slovački teoretičar Anton Popovič razlikuje opštu teoriju prevođenja, posebnu teoriju prevođenja, prakseologiju prevođenja i didaktiku prevođenja.⁶ Popovič teoriju prevoda posmatra na komunikacijskoj relaciji autor – djelo – čitalac, tako da je prevod, u odnosu na izvorno djelo, metatekst.⁷

Uključivanje semiotike u razvoj teorijske prevodilačke misli obilježila je klasifikacija prevoda Romana Jakobsona koja počiva na De Sosirovoj dihotomiji jezičkog znaka. U svom eseju iz 1959. godine „Lingvistički aspekti prevođenja“ (*On linguistic aspects of translation*) Jakobson razlikuje tri tipa prevođenja:

- 1) intralingvalno prevođenje – tumačenje jezičkih znakova pomoću drugih znakova istog jezika;
- 2) interlingvalno prevođenje – tumačenje jezičkih znakova pomoću nekog drugog jezika;
- 3) intersemiotičko prevođenje – tumačenje jezičkih znakova pomoću znakova neverbalnog znakovnog sistema.⁸

Jedan od najznačajnijih predstavnika lingvističke teorije prevođenja Džon Ketford (John Catford) smatra da je prevođenje aktivnost koja se obavlja na različitim jezicima,

⁵ Vidi: Ivir, *Teorija i tehnika prevođenja*, 35.

⁶ Vidi: Anton Popovič prema Drago Brajt „Prevodilačka praksa između teorije i kritike“, u *Polja*, br. 249, god. XXV, novembar, 1979, 25.

⁷ Popovič prema Drago Brajt „Prevodilačka praksa između teorije i kritike“, 25.

⁸ Meri Snel-Hornbi, *Pravci u studijama prevođenja. Nove paradigme ili promjena pogleda*, prev. Brankica Bojović, Podgorica: Obodsko slovo, 2011, 32.

odnosno „proces zamene teksta na jednom jeziku tekstem na drugom jeziku“.⁹ Pristalice lingvističke koncepcije teorije prevođenja ukazuju na to da su moderna lingvistika, teorija komunikacije i teorija informacije doprinijeli tome da se danas teorija prevođenja posmatra u interdisciplinarnom kontekstu. Prevođenje postaje predmetom izučavanja različitih disciplina počev od filozofije, estetike, psihologije, ali i kulturno-književne djelatnosti. Zbog toga se u studijama o prevođenju sve češće govori o književnom prevođenju, koje, pored tumačenja, obuhvata i proces stvaranja originala u okviru druge književno-jezičke kulture. Za Jovana Janićijevića književno prevođenje zainteresovano je za smisao svake pojedinosti, svih djelova u književnom tekstu, pa ono predstavlja vid proučavanja i tumačenja književnosti: „Prevođenje, dakle, nije samo tumačenje književnog dela – ono je sama književnost.“¹⁰ Ovakvo razmatranje otvara mogućnost svestranog proučavanja teorije prevođenja, ali i kritike prevoda koja počiva na ocjenjivanju prevoda prema originalu književnog djela, a koja će posebno biti razvijena u epohi modernizma. Ovaj period obilježice znatan broj prevoda i porast interesovanja za probleme prevođenja usljed velikih svjetskih dešavanja, razvoja tehnike i tehnologije, industrijalizacije i globalizacije. U književnosti modernizma nastaju kapitalna djela koja se počinju prevoditi na više jezika. Iz tog razloga teoretičari prevođenja počinju da sagledavaju, ne samo proces prevođenja, već i ulogu prevodioca, autora i čitaoca prevoda.

Prve decenije 20. vijeka obilježili su različiti pristupi problemima prevođenja, koje naročito razvijaju njemački teoretičari

⁹ John Catford prema Marija R. Boranijašević „Forma u funkciji sadržaja. Specifičnosti prevođenja poezije na primeru Poovog *Gavrana*“, u *Komunikacije, mediji, kultura*. Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije Univerziteta „Džon Nezbit“ u Beogradu, god. VIII, br. 8, Beograd: Univerzitet „Džon Nezbit“, 2016, 155.

¹⁰ Jovan Janićijević, „Prevođenje i tumačenje književnosti“, u *Teorija i poetika prevođenja*, ured. Ljubiše Rajića, Beograd: Prosveta, 1981, 150.

oslanjajući se na svoje preteče, prvenstveno zapažanja Fridriha Šlajermahera i njegove ideje o davanju prednosti čitaoca u prevodilačkom procesu. U uvodnom dijelu svoje knjige *The Translation Studies Reader* Lorens Venuti predstavlja tekstove Valtera Benjamina, Ezre Paund, Horhe Luisa Borhesa i Hose Ortega i Gaseta ocjenjujući ih na sljedeći način:

„Glavni trendovi u teoriji prevođenja tokom ovog perioda su ukorijenjeni u njemačkoj književnoj i filozofskoj tradiciji romantizma, hermeneutici i egzistencijalnoj fenomenologiji. (...) Teoretičari i stručnjaci 19. vijeka kao što su Fridrih Šlajermaher i Vilhelm Humbolt posmatrali su prevođenje kao kreativnu snagu, gdje specifične prevodilačke strategije služe raznolikosti kulturnih i društvenih funkcija, izgradnji jezika, književnosti i nacija. *Na početku 20. vijeka, o ovim idejama se ponovo razmišljalo iz povoljnog položaja modernističkih pokreta, koji cijene eksperimentisanja sa književnom formom, kao načinom revitalizovanja kulture. Prevođenje je fokus teoretskog razmatranja i formalne inovativnosti.*“¹¹ (istakla M. T.)

U okviru istorijskog razvoja teorijske misli o prevođenju značajno je pomenuti tekst Benjamina Valtera „Zadatak prevodioca“ (1923) („Die Aufgabe des Übersetzers“), koji predstavlja teorijski predgovor njegovom prevodu *Pariskih slika* Šarla Bodlera. Benjamin osporava Šlajermaherove teze o davanju prednosti čitaocu, jer kako navodi, „nijedna pjesma nije namijenjena čitaocu, nijedna slika posmatraču, nijedna simfonija slušaocu“,¹² pa je koncept idealnog primaoca štetan u teorijskom razmatranju umjetnosti. Po njegovom mišljenju prevod

¹¹ Lorens Venuti prema Snel-Hornbi, *Pravci u studijama prevođenja. Nove paradigme ili promjena pogleda*, 27–28.

¹² Valter Benjamin, *Prevodiočev zadatak*, prev. Aleksandra Bajazetov-Vučen, pristup decembar 21, 2020. <https://pdfslide.net/documents/benjamin-valter.html>

mora u velikoj mjeri da se odrekne namjere da nešto saopšti, da se odrekne smisla, tako da najbolje ocijenjeni prevod u epohi u kojoj je nastao jeste onaj koji se ne čita kao da je napisan baš na tom jeziku. Za Benjamina, prevođenje je proces približavanja dvaju jezika koja počinju da se uzajamno tumače, napuštajući svoje posebnosti i dobijajući nova obilježja. Sličan filozofski pristup teoriji prevođenja daje i španski pisac, sociolog i filozof Hose Ortega i Gaset (José Ortega y Gasset) u tekstu pod nazivom „Beda i sjaj prevođenja“ (1937), koji će imati značajan odjek u evropskoj, a posebno francuskoj misli o prevođenju, počev od stava da je to „jedan od tekstova koji su naneli najviše štete teoriji prevođenja“, pa sve do mišljenja da je riječ o „najprivlačnijim razmišljanjima o prevođenju u moderno vreme“.¹³

Polazeći od Šlajermaherovih prevodilačkih metoda Ortega jedinim ispravnim prevođenjem naziva ono u kojem se čitalac pomjera prema piscu, dok su drugi oblici samo pseudoprevodi. Zanimljivo je njegovo shvatanje prevoda kao posebnog književnog žanra različitog od drugih, sa sopstvenim pravilima i ciljevima. Autor ističe da je prevođenje izuzetno kompleksan proces te da u njemu treba reći na jednom jeziku upravo ono što taj jezik hoće da prećuti. Prevod nije dvojniki izvornog teksta, prevod nije djelo nego put ka djelu, zaključuje Ortega.¹⁴

Drugačiji pogled na probleme književnog prevođenja donosi češki teoretičar Jirži Levi (Jiří Levy) u svojoj knjizi *Umjetnost prevođenja* (1963) (*Umění překlada*). Ovom knjigom, koja jednako raspravlja o lingvističkim i književnim metodama i uvodi cilj prevođenja kao presudan faktor, Levi se pokazao kao jedan

¹³ Aleksandra Mančić, „Od nevidljivog do vidljivog prevoda“, u *Beda i sjaj prevođenja*, autora Hose Ortega i Gaset, Beograd: Rad: Alternativna akademska obrazovna mreža, 2004, 12.

¹⁴ Vidi: Hose Ortega i Gaset, *Beda i sjaj prevođenja*, Beograd: Rad: Alternativna akademska obrazovna mreža, 2004, 56–57.

od utemeljivača modernih struja prevođenja.¹⁵ Posmatrajući književno prevođenje kao formu umjetnosti, odnosno proces koji se nalazi između kreativne i reproduktivne umjetnosti, prevođenje obuhvata tri faze prevodilačkog posla: *shvatanje originala* (od originalnog umjetnika traži se shvatanje stvarnosti koju on slika, a od prevodioca shvatanje djela koje on prenosi), *interpretaciju originala* (od originalnog umjetnika traži se ispravna interpretacija stvarnosti, a od prevodioca ispravna interpretacija originala) i *prestilizacija originala* (od autora originala traži se umjetničko izražavanje stvarnosti, a od prevodioca umjetnička prestilizacija originala). Prema Levijevom mišljenju svrha prevodilačkog posla jeste da se shvati, sačuva i prenese original, a ne da se stvori novo djelo koje nema svog prototipa.¹⁶ To znači da je cilj prevođenja reprodukcija te da prevodilac mora imati na umu čitaoca za koga prevodi, čime uloga čitaoca u prevođenju postaje centralna tema studija prevođenja tokom osamdesetih godina 20. vijeka.

Levi piše o prevođenju kao sredstvu masovne komunikacije između originalnog djela (autora) i većine čitalaca, tako da se njegov značaj sastoji u tome što „prevodi pomažu da se proširi izvjestan broj vladajućih prozних, pjesničkih ili dramskih stilova po cijelom svijetu“.¹⁷ Prevodi nijesu samostalna umjetnička djela, tako da je njihova karakteristika veza sa originalom. Budući da modernizam donosi najznačajnija djela u svjetskoj književnosti, ne čudi porast interesovanja za prevodilački proces i tumačenje prevoda. Književni stvaraoci modernizma raskidaju s književnom tradicijom i teže novim eksperimentalnim formama, slobodi stvaranja i introspektivnom pripovjedačkom postupku, tako da prevođenje počinje da se sagledava kao „eksperimentalan

¹⁵ Snel-Hornbi, *Pravci u studijama prevođenja. Nove paradigme ili promjena pogleda*, 32

¹⁶ Jirži Levi, *Umjetnost prevođenja*, Sarajevo: Svjetlost: OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1982, 68.

¹⁷ Levi, *Umjetnost prevođenja*, 229.

metod proučavanja književnosti“.¹⁸ To će omogućiti prevodiocima da u svojim prevodima upotrijebe različite kombinatoričke vještine i oslobode jezik od važećih ograničenja i stega. Svjetsku literarnu produkciju obilježiće veliki broj modernističkih djela počev od *Uliksa* Džejma Džojisa (James Joyce), romana *Sodoma i Gomora* i *U traganju za izgubljenim vremenom* Marsela Prusta (Marcel Proust), preko *Puste zemlje* Tomasa Sterna Eliota (Thomas Stearns Eliot), zbirke *Cvijeeće zla* Šarla Bodlera (Charles Baudelaire), pjesničkih djela Artura Remboa (Arthur Rimbaud), Stefana Malarmea (Stéphane Mallarmé), Rajnera Marije Rilkea (Rainer Maria Rilke), romana Viljema Foknera (Villiam Faulkner), Virdžinije Vulf (Virginia Woolf) i drugih. Sve je više autora koji se upuštaju u proces prevođenja, koji se tretira kao jedan od diskursa modernističkih literarnih strujanja.

Da je prevođenje postalo jedan od oblika komunikacije među nacionalnim književnostima dokazuju i modernisti poput Šarla Bodlera koji je prevodio djela Edgara Alana Poa, Borisa Pasternaka koji prevodi Šekspira, Getea, Rilkea, Verlenu, zatim Rajnera Marije Rilkea i njegovih prevoda Verlenu, dok Virdžinija Vulf prevodi s engleskog jezika. Japanski pisac i teoretičar modernizma Abe Tomođi (Abe Tomoji) preveo je poemu engleskog pjesnika Persija Šelija (Percy Bysshe Shelley), Šekspirov komad *Kako vam drago* (*As You Like It*), kao i jedno od najznačajnijih djela u istoriji svjetske književnosti *Mobi Dik* Hermana Melvila. Šezdesetih godina objavljeni su njegovi prevodi djela *Džejn Ejr* Šarlote Bronte, *Orkanski visovi* Emilije Bronte, *Alegorija* Viljema Foknera i druga značajna djela engleske i američke književnosti. Sve to upućuje na činjenicu da prevođenje sve više postaje „uzajamno obogaćivanje, kada svaki novi prevodilački akt označava korak bliže među raznim i različitim kulturama, posle čega nijedna od

¹⁸ Detaljnije: Janićijević, *Prevođenje i tumačenje književnosti*, 149.

njih nije više ono što je pre toga bila.¹⁹

Najznačajniji prevodioci modernizma u okviru srpske književnosti bili su Stanislav Vinaver i Laza Kostić, koji su za svoje prevode birali klasična djela evropske i svjetske književnosti: Homera ili *Hiljadu i jednu noć*, Šekspira i Rablea, Hajnea i Hašeka, Dikensa i Vijona.²⁰ Prevodilački rad Stanislava Vinavera izuzetno je bogat i značajan jer počiva na dijalogu sa stranim književnostima i njihovim kulturnim specifičnostima. Kao manifest njegovog prevodilačkog rada smatra se tekst „Jedan književni praznik“ koji predstavlja prikaz prevoda romana Gistava Flobera *Novembar* koji je uradio Tin Ujević. U uvodnom dijelu teksta autor ukazuje na probleme izdavačke i prevodilačke produkcije u Srbiji, a potom kritikuje rđave prevodioce za nerazvijenost ukusa, nerazumijevanje svrhe prevođenja ističući kako „naši izdavači svojim rđavim prevodi- ma ubijaju dušu umetnosti“.²¹ Vinaver prevazilazi tradicionalna shvatanja o teoriji prevođenja i prevodiocu koji prenosi značenja iz jednog jezika u drugi: „Još nije prodrla svest da je najglavnije prevesti ovo *neprevodljivo*. Kako to da se učini? Mora se doneti nešto slično u skladu, izrazu, melodiji, u intimnome smislu, koji je često u neskladu sa formalnim smislom.“²²

Vinaver ukazuje na značaj neprevodivog u procesu prevođenja, zato što u tom *neprevodivom* počiva njegova poetika prevođenja. „Jer, neprevodivo je izazov jeziku, izazov koji provocira prevodiočevo stvaralačko umeće i energiju, izazov upućen ne samo jezičkom korpusu, već podsticaj za promišljan-

¹⁹ Branimir Čović, *Umetnost prevođenja ili zanat*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1986, 12.

²⁰ Vidi: Stanislav Vinaver, *Zanosi i prkosi Stanislava Vinavera: Kritičari o delu Stanislava Vinavera*, Beograd: Službeni glasnik: Zavod za udžbenike, 2015, 340.

²¹ Stanislav Vinaver, „Jedan književni praznik“, u *Videlo sveta*, Beograd: Službeni glasnik, 2012, 346.

²² Vinaver, „Jedan književni praznik“, 346.

je vlastitih kulturnih datosti u susretu sa drugačijim i drugim.“²³ Na kraju svog teorijskog izlaganja Vinaver iznosi konstataciju koja se odnosi na ulogu prevodioca: „Ne prevesti, već prevesti u duhu jezika, prevesti genetično, prevesti razvoj svega, i to tako da stvar prestaje biti prevod. Kad se oseća prevod, to je kao kada se oseća mast u rđavo skuvanim jajima.“²⁴ Upravo u tome leži smisao prevodilačkog procesa, u rađanju riječi, smisla, a ne pukom mehaničkom prevođenju, reprodukovanju značenja i jezičkoj doslednosti. Gotovo identično razmišljanje nalazimo kod Nikole Bertolina koji će u jednom intervjuu izjaviti da „čitalac koji čita, recimo Rilkea, želi makar samo podsvesno, da stvarno bude u duhovnom kontaktu s Rilkeom, njegovom mišlju, njegovom rečju, a ne s mišlju i rečju nekakvog posrednika...“²⁵ Takav stav dijeli i srpski književnik i prevodilac Miilovan Danojlić koji kaže da je najbolji prevod onaj u kojem se prevodilac ne vidi i ne čuje.²⁶

Dakle, uloga prevodioca ne sastoji se u doslovnom prenosu riječi već u međusobnoj povezanosti i skrivenim vezama između dvaju jezika, kako je to isticao Valter Benjamin. Žarka Svirčev vjeruje da bi Vinaverov tekst „Jedan književni praznik“ možda imao antologijski status kakav danas ima Benjaminov „Zadatak prevodioca“ da je Stanislav Vinaver stvarao na nekom drugom jeziku ili u nekoj drugoj kulturi.

U okviru biblioteke Albatros objavljena je zbirka pripovjedaka Edgara Alana Poa pod nazivom *Knjiga tajanstva i mašte* (1922) u prevodu Stanislava Vinavera. Osim toga, Vinaver je dao prep-

²³ Žarka Svirčev, „Susreti u prevodu: paradigma kulturnog prevođenja Stanislava Vinavera“, u *Jučer, danas, sutra – slavistika*, zbornik radova, Zagreb: Filozofski fakultet, 2013, 269.

²⁴ Vinaver, „Jedan književni praznik“, 347.

²⁵ Nikola Bertolino, „Ispunio sam poslednju želju Crnjanskog“, pristup decembar 27, 2020. <https://www.ekspres.net/vesti/telekom-srbija-strategija-visedecenijskog-unistavanja>

²⁶ Milovan Danojlić, *Umetnost prevođenja*, 2014, pristup decembra 30. 2020. <http://www.prevodioci.co.rs/blog/umetnost-prevođenja/>

jev sedam Poovih antologijskih pjesama. Kao veliki uzor Bodleru i francuskim simbolistima, Po će fascinirati i Vinavera, koji će pisati o njegovom presudnom uticaju na srpsku modernističku književnost. „Prevod Poovih pripovedaka ima za cilj, dakle, uvođenje novine, proširivanje poetičkih horizonata srpske pripovedačke umetnosti.“²⁷ Značajno je pomenuti Vinaverov prevod poeme Aleksandra Bloka *Dvanaestorica* (1920) u kojem je Miodrag Sibinović uočio obilježja ekspresionističke poetike, Vinaverovu bliskost filozofiji ruskog pjesnika, a pritom naglasio autorovu potragu za modernim shvatanjima umjetnosti i težnju da inkorporira sopstvena estetička iskustva kao bitne karakteristike Vinaverovog načina prevodjenja.²⁸ Godine 1959. pojavljuje se njegov prevod Rableovog *Gargantue i Pantagruela*, koji će biti kritikovan. Kao odgovor na tu kritiku Vinaver piše esej „Povodom kritike na moj prevod Rablea“ u kojem iznosi neke od veoma zanimljivih problema prevodjenja ovog francuskog renesansnog pisca.

Navodeći razloge zbog kojih je bio inspirisan da prevodi Rablea, Vinaver naglašava duh pisca i jezičko eksperimentisanje kao suštinske osnove prevodjenja: „Samo pesnik-stvaralac i jezični majstor može pobjednički da pronikne u suštinu Rablea, jer ta suština nije u cepidlačenju, nego je u duhu, u jezičnom stvaralaštvu.“²⁹ Autor ističe da je njegov prevod Rableovog djela prvi prevod na srpski jezik i ukazuje na sopstveni trud da njegovo jezičko šarenilo predstavi onako kako je to moguće u srpskom jeziku. Vinaver je uložio veliki napor kako bi bio što vjerniji Rableu:

²⁷ Svirčev, „Susreti u prevodu: paradigma kulturnog prevodjenja Stanislava Vinavera“, 271.

²⁸ Vidi: Miodrag Sibinović, „Vinaver i Blok“, u *Slovenski impulsi u srpskoj književnosti i kulturi*, Beograd: Književna zajednica zvezdara, 1995, 167–222.

²⁹ Stanislav Vinaver, „Povodom kritike na moj prevod Rablea“, u *Videlo sveta*, Beograd: Službeni glasnik, 2012, 93.

„Naprezao sam se čak i oko klauzula Rableovih, oko njegovog sleda vremena, oko njegovog irealizma, oko njegovih grčkih obrta i oko najtananijih njegovih melodijskih parodija. Trudio sam se da prodrem u tajnu Rableove govorne muzike (...) Jednom reči: tražio sam odgonetku Rablea i u najsavremenijim jezičnim tekovinama i u najdrevnijima. A glavna je Rableova slutnja i tajna koja obavezuje i srpskog prevodioca: da stihija jezika bude uzavrela... Kako da to izrazim u našem govoru, koji zaostaje pred grehom protivu uspomena jezične ispravnosti? Poslužio sam se folklornim obrtima, koje sam menjao da ispadnu smeliji.“³⁰

Navedenim riječima Vinaver je približio svoj prevodilački proces i iznio sve probleme sa kojima se suočio kad je u pitanju djelo ovog „prvog i najvećeg modernog pisca“.³¹ Uloga Vinaverovih prevoda u okviru književnosti modernizma nesumnjivo je velika. Kao prevodilac kanonskih djela literature ponudio je savremene strategije prevodilačkog procesa koje počivaju na modernizaciji postojećih obrazaca i značenja, razgradnji tradicionalnih stvaralačkih uzusa i međusobnoj komunikaciji sa konceptima različitih književnih sredina. Novine koje je Vinaver uveo u teoriju prevođenja predstavljaju prevazilaženje aktuelnih poetičkih modela i prevoda koje su dali raniji teoretičari i umjetnici.

Laza Kostić bavio se i prevođenjem i kritikom prevoda, tako da je preveo odlomke iz *Ilijade*, roman engleskog pisca Edvarda Bulvera Litona *Poslednji dani Pompeje* (1865), spjev mađarskog pjesnika Kiša *Jehova*, Šekspirove tragedije *Romeo i Julija* (1876. i 1907), *Car Lir* (1876. i 1894), *Hamlet* (1884. i 1903), *Ričard III* (1904) i kraće tekstove Hajnea, Čosera i drugih. Kvalitetnim prevođenjem smatrao je prevod sa origi-

³⁰ Vinaver, „Povodom kritike na moj prevod Rablea“, 104–106.

³¹ Vinaver, „Povodom kritike na moj prevod Rablea“, 106.

nala, bio je protiv prevođenja poezije prozom i tvrdio da prevodilac poezije ne mora toliko savršeno znati jezik originala kao prevodilac proze.³² U prevodilačkoj praksi izdvaja dva osnovna principa:

1) *načelo narodnosti* – „svaki narod koji misli da ima u sebi zametke za prosvetu, kao što ima svoju osobnu krv, svoj osoban oblik, tako mora imati i svoju osobnu pojavu“.³³

2) *načelo stvarnosti ili predmeta* – u vještačkom prevodu original se mora ogledati što jasnije kako bi se zadržala svaka njegova osobina, pa i razmjer kao najvažnija crta prvobitnog oblika.³⁴

Slično shvatanje imao je Milan Ćurčin po kome prevod mora biti vjerna kopija svoga originala. Vjerno prevoditi „znači dati original na drugom jeziku od reči do reči koliko god se može prema rečeničnom sklopu i rečniku dodatnog jezika“.³⁵ Za razliku od pomenutih prevodilaca, još jedan primjer modernog pristupa književnom prevodu u srpskoj književnosti dao je Radovan Košutić, koji je izdao zbornik poljskih tekstova pripremljenih za prevođenje pod naslovom *Primeri književnog jezika poljskog* (Beograd, 1901). U knjizi je ukazivao na razlike u sistemima i pojedinostima kao dvaju genetski srodnih jezika.³⁶

Neke od najznačajnijih razmatranja u teoriji prevođenja dali su Sima Pandurović i Isidora Sekulić. U svom članku iz 1924. godine „O prevođenju“ Pandurović navodi da se najboljim prevodima smatraju samo oni koji su jezički korektni, „ili da se vrlo podozrivo gleda na prevode čuvenih, za prevođenje veoma teških djela, ako se u tim prevodima pronađu samo jedna ili dve pogrešno prevedene reči ili fraze...“³⁷ Sima Pandurović prevodio je djela

³² Detaljnije: Sibinović, *Novi original. Uvod u prevođenje*, 41.

³³ Sibinović, *Novi original. Uvod u prevođenje*, 41.

³⁴ Sibinović, *Novi original. Uvod u prevođenje*, 42.

³⁵ Milan Ćurčin prema Sibinović, *Novi original. Uvod u prevođenje*, 47.

³⁶ Sibinović, *Novi original. Uvod u prevođenje*, 47.

³⁷ Sima Pandurović prema Sibinović, „Stvaraoci i teoretičari“, 38.

jednog od najznačajnijih pisaca svjetske literature, francuskog moderniste Andre Žida (André Paul Guillaume Gide), koga su još prevodili Mladen Leskovac, Marko Ristić i Vladan Desnica.

Isidora Sekulić u eseju „Nema kraja temi“ o prevođenju zapisuje da je prevodilački proces tekstova velikih pisaca zahtjevniji kreativni rad nego pisanje originalnog djela. „Uspješno, umetnički uspješno dovršen prevodilački rad zapravo je svoje vrste original“.³⁸ Sve to vodi zaključku da ne postoji objektivna ocjena prevoda ukoliko se ne utvrdi njegov odnos prema izvornom djelu, odnosno originalu.

Pišući o kritici prevoda poetskih djela, Nikola Bertolino donosi nekoliko zanimljivih rješenja koja se mogu primijeniti na kritiku prevoda i drugih žanrova. Polazeći od toga da li je predmet kritike prevod kao završeno i autonomno literarno djelo ili prevod kao proces prevođenja, Bertolino izdvaja dva tipa kritike prevoda poetskih djela, ali napominje da u praksi postoji i treći, a to je kritika izvornog djela.³⁹ On ukazuje na nepostojanje metodologije kritike prevoda poetskih djela, što kritičare primorava da se bave izvornikom i da samo podrazumijevaju prevod čiji se kvalitet ili ne spominje ili ocjenjuje jedinom pozitivnom ili negativnom konstatacijom. Pravom kritikom prevoda poetskih djela smatra onu koja, umjesto od originala ka prevodu, polazi od prevoda ka originalu i implicira ocjenjivanje književne vrijednosti prevoda kao samostalnog djela. Napominje da (iako su u praksi veoma rijetke) kritike koje se bave isključivo samostalnim vrijednostima prevoda postoje i to su uglavnom afirmativne kritike, „čiji su autori fascinirani autentičnošću poetskih vrednosti prevoda, i ne pitaju se mnogo šta je među te vrednosti dospelo iz sveta pesnika, pisca izvornika, a šta iz sveta pesnika-prevodioca.“⁴⁰

³⁸ Isidora Sekulić, „Nema kraja temi“, u *Sabrana dela* (Novi Sad: Matica srpska, 1966), 99.

³⁹ Nikola Bertolino, „O kritici prevoda poetskih dela“, u *Teorija i poetika prevođenja*, ured. Ljubiše Rajića, Beograd: Prosveta, 1981, 159.

⁴⁰ Bertolino, „O kritici prevoda poetskih dela“, 170.

Lucidnom analizom kritike prevoda Bertolino izdvaja pet metodoloških uputstava za pristup kritici prevoda poetskih djela: 1) eliminisati jednostranost u kritičkom razmatranju prevoda (davanje prednosti analizi izvornika ili prevoda kao samostalnog djela), 2) napustiti lingvističku analizu djela (lov na greške), 3) kritika prevoda mora se baviti izvornikom u funkciji kritičkog ocjenjivanja prevoda, 4) kritika prevoda mora da analizira i ocijeni samostalne poetske vrijednosti prevoda, 5) analizom izvornika kritičar ustanovljuje zadatke prevodioca, a analizom samostalnih poetskih vrijednosti prevoda utvrđuje se da li je prevod umjetničko djelo. Komparacijom ovih dviju analiza djelo se ocjenjuje kao prevod, odnosno daje se konačna i zaokružena ocjena prevoda.

Sličnu prevodilačku kritiku zastupa vodeći svjetski teoretičar prevođenja Anton Popovič. Prema njegovom mišljenju kritičar prevoda mora da operiše s dva *komunikacijska akta*: s djelom ostvarenim i saopštenim na izvornom (stranom) jeziku i s djelom prevedenim i saopštenim na domaćem jeziku.⁴¹ U tom kontekstu prevodilačka kritika ima tri osnovne funkcije koje usmjeravaju i njene metodološke zadatke: 1) *postulativna funkcija* – kritičar ocjenjuje izbor prevedenog djela; 2) *analitička funkcija* – utvrđuje da li je prevodilac uspio da prekodira izvorni tekst u drugi tekstovni model (drugi jezik), da li je reprodukovao sve elemente izvornog djela odgovarajućim elementima prevoda; 3) *operativna funkcija* – usmjerena na primaoca prevoda i ispituje odnos između izvornih i prevedenih djela. Kritičar prevoda mora da ocjenjuje prevod, prije svega sa stanovišta domaće literarne situacije i iz ugla uloge i zadatka prevoda u čitalačkom kontekstu domaće književnosti.⁴² U okviru kritike prevoda važno je istaći da je Anton

⁴¹ Anton Popovič prema Drago Brajt „Prevodilačka praksa između teorije i kritike“, u *Polja*, br. 249, god. XXV, novembar, 1979, 25.

⁴² Drago Brajt „Prevodilačka praksa između teorije i kritike“, u *Polja*, br. 249, god. XXV, novembar, 1979, 25.

Popović dao savremena sagledavanja i ponudio praktične zadatke prevodioca.

Da je prevod jedan od diskursa modernističke literature pokazuje i intenzivnije prevođenje evropskih autora u hrvatskoj književnosti. Godine 1985. u *Vijencu* izlazi prevod *Filozofije umjetnosti* Ipolita Tena (Hippolyt Taine), a 1896. u *Prosvjeti Preporod idealizma* Ferdinanda Brunetjera (Ferdinand Brunetière) kao dva kapitalna djela kojima je u Francuskoj etabliran put modernom shvatanju umjetnosti.⁴³ U sklopu prevodne beletristike pojavljuju se prevodi djela Ibzena, Bodlera, Verlena, Tolstoja, Dostojevskog. Hrvatska kritika naročito se interesovala za pisce predstavnike modernog evropskog romana: Marsela Prusta i Tomasa Mana. Počinje da se javlja pojačano interesovanje za pojedine autore u hrvatskim časopisima, naročito za pjesnike poput Rilkea, pjesništvo Garsije Lorke, poeziju Bloka, Nerval... U svojoj studiji *Stilske formacije* Aleksandar Flaker daje tabelu indeksa prevoda stranih pjesnika u Hrvatskoj tokom prve polovine 20. vijeka. U tabeli priređenoj prema podacima *Bibliografije rasprava, članaka i književnih radova*, III *Strana književnost*, III/1 *Poezija* (Leksikografski zavod, Zagreb, 1963) bročano su označeni prevodi pojedinih pjesama publikovanih u Hrvatskoj ili u periodici izvan Hrvatske, ako su pjesme preveli hrvatski pjesnici.⁴⁴ Tako broj zastupljenih pjesničkih prevoda Rajnera Marije Rilkea iznosi 24, Aleksandra Bloka 16, Garsija Lorke 9, a među njihovim prevodiocima pom-inju se Tin Ujević, S. Šimić ili Ivanišević.

Najznačajniji hrvatski prevodioci moderne bili su Antun Gustav Matoš i Vladimir Nazor, koji su težili da modernistička strujanja evropskih, ali i svjetskih pisaca učine dostupnim hrvatskoj čitalačkoj i kritičkoj publici i na taj način ostvare lit-

⁴³ Miroslav Šicel, *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Zagreb: Školska knjiga, 1997, 123.

⁴⁴ Tabela je dostupna u knjizi Aleksandra Flakera, *Stilske formacije*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1976, 288.

ernu komunikaciju sa drugim književnostima i njihovim kulturama. Stilska obilježja, bogatstvo leksike, naglašeni individualizam, mitologizam, simbolizam kao odlika evropskih modernista, privlačila je hrvatske autore moderne koji su u svojim prevodima tragali za još uvijek nepoznatim mogućnostima književnog izraza, eksperimentalnim jezičkim i drugim formama.

O značaju teorije prevođenja u epohi modernizma najbolje govori činjenica da su se zahvaljujući razvijenoj prevodilačkoj aktivnosti mnoge nacionalne književnosti bogatile novim literarnim ostvarenjima. Sve veći broj prevoda pokazatelj je duhovne veze među narodima i njihovim književnostima. Inspirisani djelima svjetske produkcije autori su postajali uzor jedni drugima i tako započinjali proces prevođenja, koji implicira posredovanje literarnih, naučnih, kulturnih i socijalnih saznanja. Zato se prevođenje posmatra u funkciji proučavanja književnosti, a prevod doživljava kao stvaralačka obrada originala. To je dovelo do razvoja kritike prevoda kao veoma složenog zadatka u nauci. Jer, da bi prevedeno djelo zadržalo vrijednosti originala, mora da djeluje na čitaoce kao original. Budući da je epoha modernizma omogućila razvijenu primjenu eksperimentalnog metoda, modernisti su prevod posmatrali kao mogućnost ekperimentalnih jezičkih i drugih rješenja, tragali za novim prevodilačkim strategijama koje će im omogućiti da obilježja originalnog djela predstave u duhu maternjeg jezika. Stoga prevođenje označava i prekodiranje, tj. prenošenje značenja jednog djela jezikom nekog drugog uz očuvanje njegove izvorne semantičke poruke ili koda.

Sagledavanjem različitih teorija prevoda dolazimo do zaključka da je njegova uloga u književnosti izuzetno značajna zato što „prevod u poređenju sa originalnim djelom, ima još i specifičnu saznajnu vrijednost: on nas informiše o originalu i o

inostranoj kulturi uopšte“.⁴⁵ Zahvaljujući progresivnom povećanju broja prevoda u modernizmu omogućeno je približavanje čitalačkoj publici brojnih kanonskih ostvarenja, ali i povezanost sa drugim naučnim oblastima. Prevod zahtijeva da se pronikne u suštinu određenog djela, zbog čega je važno poznavanje različitih disciplina. Teorija prevođenja pokrenula je niz drugih pitanja koja impliciraju posebnu analizu. Jedno od njih je – Šta zapravo podrazumijeva prevod? Završeno, uobičajeno književno djelo ili sam taj postupak? Kritika prevoda još uvijek nije saglasna u davanju konačnog suda, tako da rad ostavlja prostor da se u nekom od sljedećih istraživačkih poduhvata pokuša dati odgovor koji bi bio zadovoljavajući i za teoriju prevodilačke umjetnosti kao i za kritiku prevođenja.

Literatura:

- Benjamin, Valter, „Prevodiočev zadatak,“ prev. Aleksandra Bajazetov-Vučen. Pristup decembar 21, 2020. <https://pdfslide.net/documents/benjamin-valter.html>

- Bertolino, Nikola, „O kritici prevoda poetskih djela“, u *Teorija i poetika prevođenja*, urednika Ljubiše Rajića, 159–176. Beograd: Prosveta, 1981.

- Bertolino, Nikola, „Ispunio sam poslednju želju Crnjanskog“, Pristup decembar 27, 2020. <https://www.ekspres.net/vesti/telekom-srbija-strategija-visedecenijskog-unistavanja>

⁴⁵ Levi, *Umjetnost prevođenja*, 81.

- Boranijašević, Marija R, „Forma u funkciji sadržaja. Specifičnosti prevođenja poezije na primeru Poovog *Gavrana*“, u *Komunikacije, mediji, kultura*, Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije Univerziteta „Džon Nezbit“ u Beogradu, god. VIII, br. 8, 153–176, Beograd: Univerzitet „Džon Nezbit“, 2016.
- Brajt, Drago, „Prevodilačka praksa između teorije i kritike“, u *Polja*, br. 249, god. XXV, novembar, 24–25, 1979.
- Bugarski, Ranko, „Teorija prevođenja kao naučna disciplina“, u *Teorija i poetika prevođenja*, urednika Ljubiše Rajića, 7–26. Beograd: Prosveta, 1981.
- Čović, Branimir, *Umetnost prevođenja ili zanat*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1986.
- Danojlić, Milovan, *Umetnost prevođenja*, 2014. Pristup decembra 30. 2020.
- <http://www.prevodiodici.co.rs/blog/umetnost-prevođenja/>
- Flaker, Aleksandar, *Stilske formacije*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1976.
- Ivir, Vladimir, *Teorija i tehnika prevođenja* (udžbenik za III i IV razred srednjeg obrazovanja prevodilačke struke), Novi Sad: Centar „Karlovačka gimnazija“: Zavod za izdavanje udžbenika u Novom Sadu, 1985.
- Janićijević, Jovan, „Prevođenje i tumačenje književnosti“, u *Teorija i poetika prevođenja*, urednika Ljubiše Rajića, 141–158, Beograd: Prosveta, 1981.
- Levi, Jirži, *Umjetnost prevođenja*, Sarajevo: Svjetlost: OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1982.
- Ortega i Gaset, Hose, *Beda i sjaj prevođenja*, prev. Aleksandra Mančić, Beograd: Rad: Alternativna akademska obrazovna mreža, 2004.
- Raljević, Selma, *Faulkner i Selimović su bili ovdje. Modernizam, otuđenje i dezintegracija*, Stolac: Slovo Gorčina; Mostar: Univerzitet „Džemal Bijedić“, 2016.
- Sekulić, Isidora, „Nema kraja temi“, u *Sabrana dela*, knj. XI, Novi Sad: Matica srpska, 1966.

-
- Sibirinović, Miodrag, „*Stvaraoci i teoretičari (Razmišljanje o nekim starim i banalnim nedoumicama)*“, u *Teorija i poetika prevođenja*, urednika Ljubiše Rajića, 27–43, Beograd: Prosveta, 1981.
 - Sibirinović, Miodrag. „*Vinaver i Blok*“, u *Slovenski impulsi u srpskoj književnosti i kulturi*, 167–222. Beograd: Književna zajednica zvezdara, 1995.
 - Sibirinović, Miodrag, *Novi original. Uvod u prevođenje*, Beograd: Naučna knjiga, 1990.
 - Snel-Hornbi, Meri, *Pravci u studijama prevođenja. Nove paradigme ili promjena pogleda?*, prev. Brankica Bojović, Podgorica: Obodsko slovo, 2011.
 - Svirčev, Žarka, „*Susreti u prevodu: paradigma kulturnog pevođenja Stanislava Vinavera*“, u *Jučer, danas, sutra – slavistika (Zbornik radova)*, 267–280, Zagreb: Filozofski fakultet, 2013.
 - Šicel, Miroslav, *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Zagreb: Školska knjiga, 1997.
 - Vinaver, Stanislav, „*Jedan književni praznik*“, u *Videlo sveta*, 345–347, Beograd: Službeni glasnik, 2012.
 - Vinaver, Stanislav, „*Povodom kritike na moj prevod Rablea*“, u *Videlo sveta*, 92–106, Beograd: Službeni glasnik, 2012.

O PREZIMENIMA ŠEKULARA

Draško Došljak

The author analyses the surnames from Šekular, an area in Gornje Polimlje, in the basin of the Šekular river that flows into Lim eight kilometres between Andrijevisa and Berane. Today, Šekular is an administrative part of the municipality of Berane. Living surnames in Šekular are: Aleksić, Babić, Balević, Božović, Bolević, Brakočević, Bulić, Davidović, Dašić, Deletić, Dorović, Živković, Kenjić, Kukulj, Labudović, Lekić, Ljubić, Maslar, Matović, Miletić, Nikolić, Pantović, Popović, Portić, Radević, Račić, Rmuš, Spalević, Tomović, Šarić. In addition to these, about a hundred more surnames have been recorded in the history of Šekular.

Prvi pisani pomen Šekulara imamo u *Svetostefanskoj povelji* iz 1314. godine. U ovoj povelji, između ostaloga, nalazimo: „Planine Baba i Gozbaba, i Vitricev, i Jelenak, i Čahor, i Dragojlo, a međe im u Belu Vodicu, od Vodice u Krst, ... iza Dragojla u stenu, od Šekulara u studenac, u Modri del, kako spada u Bisticu...” (Kovačević 1890: 319).

Šekular je predio u Gornjem Polimlju, smješten u slivu Šekularske rijeke, koja se sa desne strane, na osmom kilometru između Andrijevice i Berana, uliva u Lim. Mirko Barjaktarović (2014: 7-8) navodi granice ovoga predjela: „Ako se pođe od donjeg dela šekularske teritorije, to jest od zapada, s leve strane

Rijeke dolazi Balj pa onda, idući istoku: Kostreš, Omora, Prijedolska glava, Bajram kula, Vaganički krši, Bandera, Guri Daš (Dašin krš), Lajkovo brdo, Prčin brijeg, Ostožine, Glodija, Vrtijeljka, Krstac, Šiljak, Javorak, Vitonjin krš, Ržana, Šekov krš, Jankova glava, Borova glava, Pešter, Papratnica i Balj, gde se i zatvara (gruba) granica Šekulara“.

Današnja teritorija Šekulara (Dašić 2006: 15) dužine oko 20 km vazdušne linije, računajući od početne zapadne do krajnje istočne granice (sa Rugovom) i širine 5-10 km (jug – sjever) – čini površinu oko 150 km².

Šekular danas administrativno pripada opštini Berane. Naselja Šekulara su: Ulica, Mezgale, Četkovići, Ora(h), Radmuževići, Jašovići, Rmuši (Strane), Bulići, Spalevići, Lazi, Tomovići. Neki proučavaoci ovih predjela i naselje i Rovca ubrajaju u Šekular, drugi ne, pa smo i mi ovo naselje izdvojili iz istraživanog predjela.

Ulica je staro selo i smatra se začetkom Šekulara. Nalazi se između naselja Mezgala, Četkovića i Orah. U selu žive Dašići, Portići i Rmuši.

Mezgale je selo na desnoj obali Šekularske rijeke. Ono se graniči sa naseljima Četkovići i Ulica. Sredinom 19. vijeka ovde su živjeli: Grujići, Došovići, Pejkovići, Mikarići, koji se tada sele u Metohiju. Nešto kasnije se ovde doseljavaju ljevorečka bratstva: Ljubići, Davidovići i Radevići, a zatim i: Račići, Dujovići, Deletići i Kastratovići. Od starošedilaca danas imamo nekoliko kuća Portića.

Selo Četkovići se nalazi na blagoj strani iznad Mezgala i Ulice. U selu žive potomci Dašinog pastorka Četka. Od njega su nastala bratstva: Đorovići, Tomovići, Babići i Aleksići.

Selo Ora(h) se nalazi jugoistočno od Ulice i prostire se s obje strane Šekularske rijeke. Stanovnici su: Brakočevići, Labudovići, Ivanovići, Živkovići i Balevići.

Selo Radmuževići se nalazi na strmim stranama Šekulara. U selu žive: Miletići (Maslari), Lekići, Kenjići i Bolevići. Selo Jašovići se

nalazi u gornjem toku i sa desne strane Šekularske rijeke. Stanovnici su: Božovići, Jašovići, Matovići, Popovići i Šarići.

Selo Rmuši se nekada nazivalo Strane, a smješteno je ispod Planinice. Stanovnici su Rmuši i Stojanovići.

Šekularsko selo Bulići je smješteno u uglu Spalevičke i Rmuške rijeke. Ranije je selo smatrano dijelom Spalevića. Stanovnici ovoga sela su Bulići.

Selo Spalevići se nalazi sa lijeve strane Spalevića rijeke na strmim stranama Sjekirice i Brajenice. Stanovnici sela su Spalevići i Bolevići.

Naselje Lazi je smješteno sa lijeve strane Spalevića rijeke. Stanovnici sela su Spalevići i Bolevići.

Između Laza i Potoka sa desne strane Spalevića rijeke smješteno je naselje Tomovići. Stanovnici ovoga sela nose prezimena Tomović i Spalević.

Prema predanju najstariji stanovnici Šekulara bili su Macure. Dr Jovan Erdeljanović (1926: 156) nalazi da su Macure bili vlašskog porijekla, ali svakako rimokatoličke vjere, jer su ovđe živjeli za vrijeme rimske vladavine i nešto docnije, pa su se zatim odselili u Italiju. Poslije odseljavanja Macura, dugo su ovi prostori bili nenaseljeni. Prvi doseljenici sa strane su bili iz Bosne. Oni su se kretali od Bosne preko ondašnjeg Sandžaka i počeli naseljavati Limsku dolinu. U periodu napuštenosti, zemlja je skoro sva bila obrasla gustom šumom, te su doseljenici tražili neobrasla zemljišta da bi što prije i lakše koristili za obradu. Najprije su došli u selo Mezgale i Četkoviće. Prvi doseljenici su bili srpskog porijekla jer tada je bilo i Latina i bogumila i slično. Bratstva koja su se doselila u Šekulare su: Drobnjaci, Četkovići, Balevići, Boičić-Bolevići, Portići, Danilovići, Kastratovići, Radevići, Deletići, Ljubići, Dujovići, Davidovići i Račići (Dašić, 2006).

U podacima koji su sadržani u turskim defterskim popisima iz 1485. godine vidimo da je na prostoru Šekulara živjelo slovensko stanovništvo.

Tabela br. 1: *Skadarski defter iz 1485. godine – selo Šekular*

Broj kuća	Broj neoženjenih	Broj udovica	Ispendža	Ukupan prihod
30	10	2	1012	7460

U turskom defterskom popisu iz 1485. godine (Pullahu, 1974: 31-32) nabrojano je trideset domaćinstava u Šekularu. To su: Ilija sin Radičev, Vukota Vukov, Nikola, Marko Radošinov, Đurađ Bogdanov, Radosav, Vukašin Grubačev, Radač Vukosavljev, Božidar Oslavljev, Pokraja Dimitrov, Vinan, Miloje Radosavljev, Petrovdan, Petko, Branko Dmitrov, Dobrašin Đurov, Istrzman Radičev, Radisav Miladinov, Radonja Božanov, Milčin Bežan, Zagorac Brankov, Radisin Vinojev, udovica Velosava, Petar siromah, Mihač Grubačev, Nikola Petrov, Milašin njegov sin, Rajko Oliverov, Mirak Oliverov, Vuksan njegov brat, Dronjak Vinojev, udovica Jela, Živko siromah, Ivan Radičev, Vukman Pribilov, Petar njegov brat, Radak Oliverov, Vukota siromah, Mirak Ivanov, Pava Stepanov, Radosav Vukašinov, Mirko Grupšin.

U Šekularu je, navode Lalević i Protić, (1903: 34) 1903. godine bilo 255 kuća, sa 1.619 stanovnika. Stanovnici su svi Šekularci, osim 30 vasojevićkih kuća u Mezgaljama. Šekularci su se ovđe naselili još prije Kosova. Dijele se na manja plemena, kao: Živkovići, Rmuši, Četkovići, Dašići, Jašovići, Radmuži, Vajmeši, itd. Od Vasojevića u Mezgaljama su: Deletići, Kastratovići i Radunovići. U selu ima 5 grobalja: u Mezgaljama, Radmužu, Rmušu, Stranama i kod crkve.

Podaci sa poslijeratnih popisa stanovništva (Berane, 2012) nedvosmisleno ukazuju da se broj žitelja u Šekularu drastično

smanjuje. Procesi iseljavanja, najčešće iz ekonomskih razloga, kretali su se prema Vojvodini, Metohiji, Šumadiji, većim crnogorskim gradovima, i sl. Danas se žitelji šekularskih naselja, uglavnom, bave, poljoprivredom i stočarstvom, za šta, uz saobraćajnu infrastrukturu, postoje mnogo bolji uslovi nego u ranijim periodima.

Tabela br. 2: *Popis stanovništva Šekulara – 1948. do 2011. godine*

Godina popisa								
Selo	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2011.
Orah	150	158	170	138	129	113	66	47
Mezgale	386	447	457	406	317	242	195	174
Jašovići	165	165	173	127	90	52	50	49
Spalevići	184	184	180	140	128	51	51	27
Radmuževići	279	287	285	244	194	137	90	74
Ukupno	1164	1076	1092	928	768	543	446	371

Tabela br. 3: *Popis domaćinstava Šekulara*

Šekular	1948. g.	1953. g.	1961. g.	1971. g.	1981. g.	1991. g.	2003. g.	2011. g.
Domaćinstva	255	298	309	245	196	134	107	74

O porijeklu i nastanku imena Šekular do sada je u nauci, pored narodnoga predanja, dato više mišljenja. Milan Šufraj (1925: 60) u ovom nazivu vidi trag Arbanasa na ovome području. Nasuprot ovome, Milisav Lutovac (1973: 33) smatra da u samom imenu postoji trag Vlaha stočara, a Špiro Kulišić (1980: 75) je mišljenja da se ovđe prepoznaje miješanje slovenskog sa romanskim stanovništvom. Mirko Barjaktarović (2014: 31-32) navodi da u arbanaškom govoru postoji riječ *chekull*, u značenju vijek, dok je pridjev od ove imenice *chekulior* – vjekovni. No, ova imenica nije albanskoga porijekla, već latinskoga. On dalje kaže da je ova imenica u različitim periodima imala značenje vijek, stoljeće, naraštaj, generacija, pagan. Imenica Šekular je nastala u ranijem stoljećima srednjega vijeka, u vrijeme širenja hrišćanstva. Miomir Dašić (2006: 71) smatra da je samo ime „Šekular“ dokaz ne samo njegove prijeslovenske starine, nego i dugog kontinuiteta življenja u ovom reljefom zaklonjenom kraju. Ovo je dokaz da se slovenski preci Šekularaca nijesu naselili na pustoj zemlji, već da su na ovom prostoru zatekli romanizovane starosjedioce Vlahe. Tomislav Bogavac (2013: 12-121) navodi da *šekul*-ar označava *nomen agentis*, a njegova osnova *šekul* znači predmet koji se proizvodi, na kome se nešto radi ili se njime trguje. Osnova imena tog predmeta je iz latinskog jezika. Proizvodnja i upotreba tog predmeta su važni, specifični i dominantni za mjesto i okruženje. Taj predmet može biti samo neka od žitarica, konkretno u Šekularu - ječam ili raž. Latinsko ime za ječam je *hordeum*, a za raž *secale* (sekale). Aleksandar Loma (2013: 235-236) u monografiji *Toponimija Banjske hrisovulje* navodi: ŠEKULARI m. I: wt šekoуларь. Bez posebne oznake gen. množine udvajanjem –ь. I danas planina i kraj Šekular između Andrijevice i Velike... Alb. shekullar ‘svetovnjak ‘... Alb. reč je od lat. *secularis* id.

Smatramo da porijeklo imena Šekular treba tražiti u latinskoj riječi *saeculum*, koja znači svjetovni. Uz sufiks –ar, Šekular(i) bi

(up. nazive Đerekari, Štitari, i sl.) mogao, s obzirom na vrijeme nastanka ovoga naziva, označavati mjesto u kojem žive svjetovni, neckveni ljudi.

Govor Šekulara (Stijović 2007: 245-258) spada u red starijih novoštokavskih govora, i to onih u kojima se novoštokavsko prenošenje akcenata svodi na ukidanje oksitoneze. Pored dva silazna – dugi i kratki i dva uzlazna akcenta, takođe kratki i dugi, prozodijski sistem obuhvata i neakcentovanu dužinu i kratkoću. Dužine se dobro čuvaju i prije i poslije akcenta. U vokalskom sistemu pored pet standardnih vokala imamo i jedan specijalni refleks poluglasnika čija je vrijednost glasa između *a* i *e*. Osnovna vrijednost dugoga jata je dvosložna vrijednost *ije*, a kratkoga jata jeste *je*, koje dovodi do jekavskog jotovanja prethodnog suglasnika. Konsonantski sistem ovoga govora se odlikuje postojanjem svih fonema, bez suglasnika *h*, a tu su i foneme, *ś* i *ź*. Ovo su neke od osnovnih fonetskih karakteristika govora Šekulara.

Prezimana

U šekularskim naseljima danas imamo sljedeća prezimena: Aleksić, Babić, Balević, Božović, Brakočević, Bulić, Davidović, Dašić, Deletić, Đorović, Živković, Kenjić, Kukulj, Labudović, Lekić, Ljubić, Maslar, Matović, Miletić, Nikolić, Pantović, Popović, Portić, Radević, Bolević, Račić, Rmuš, Spalević, Tomović, Šarić.

Rade Brakočević (2013: 242-252) navodi sljedeća prezimena koja su nekada bila prisutna u Šekularu, kao i ona koja su nastala od tih prezimena, a danas „žive“ i na drugim teritorijama van Šekulara. To su: Azanac/Azanjac, Aleksić, Andrijević, Antić, Adžilazović, Armuš, Armušević, Arsić, Asović, Arsović, Arsenijević, Babić, Balević, Barjaktarović, Bekić, Božović, Bolević, Bošković, Brakočević, Brnčević, Bulić, Bučković,

Vajmeš, Vajmešović, Vulević, Vujičić, Vukašinović, Vukajlović, Vukićević, Vukosavljević, Vučetić, Vučinić, Vuković, Galević, Galić, Gojković, Grujić, Dević, Dakić, Davidović, Damnjanović, Danilović, Daničić, Dičić, Deletić, Dašić, Dulutović, Dujović, Đopapaj, Đorđijević, Đorđević, Đorović, Đošović, Đurović, Živković, Zarić, Zdravković, Ivanović, Ivović, Ilić, Janković, Jašović, Jevtić, Jovanović, Jović, Jovović, Kastratović, Kanjić, Kekić, Kenjić, Kiković, Knežević, Kukulj, Kukuljević, Kukuljaj, Labudović, Lakušić, Lalić, Lazović, Lekić, Lelčanin, Luković, Ljevak, Ljubić, Manojlović, Marković, Matović, Marinković, Martić, Maslar, Madžgalj, Macura, Milosavljević, Milićević, Milićarac, Miletić, Milošević, Milunović, Miljković, Mladenović, Mladenović, Negojević, Nedović, Nikolić, Nikić, Novković, Novčić, Pantović, Pejković, Petković, Petrović, Popović, Portić, Protić, Radević, Radić, Radmužević, Radojković, Radošević, Radovanović, Račić, Rajković, Ristić, Rmuš, Savović, Simonović, Spalević, Spasojević, Stefanović, Simić, Tomović, Trajković, Filipović, Cerović, Šarić.

Prezimana su temeljani pokazatelji etničkog i jezičkog trajanja. U njima su sačuvane stare jezičke pojave, semantička obilježja, a ujedno su i svjedoci materijalne i duhovne kulture naroda u kojima su nastala i u kojima se čuvaju. Prezimana sadrže i jezičke i vanjezičke elemente i tamo gdje su nastajala i tamo gdje su u upotrebi. Naši preci, u davnoj prošlosti, nijesu imali prezimana. Mi danas dobijamo prvo prezime pa lično ime. U ranijim epohama, u okolnostima drugačijeg načina života i nivoa društvenoga razvoja, prezime nije bilo ni potrebno niti je moglo imati nekakvu posebnu važnost. Razvojem društva stvara se potreba za uvođenjem i prezimana, da bi u drugoj fazi ono postalo nasljedna kategorija. Prezime je to pomoću kojeg vršimo, između ostaloga, identifikaciju pojedinca u društvu. Ono je i pokazatelj da je neko postojao i da postoji.

Nastanak prezimena vezujemo uz feudalni poredak kad se porodica organizuje kao krvna i proizvodna jedinica, uključena u stalež povlašćenih ili u stalež potlačenih. Plemićima su ona bila poglavito potrebna zato da osiguraju nasljedna prava, da baštine ugled, položaj i imetak, da sačuvaju za potomstvo stečene povlastice. Istaknuti ljudi toga doba, da budu u duhu tadašnjeg humanizma, svoja prezimena latinizuju: I. Lucius (= Lučić), i sl, traže genealogiju svojega roda u nekoj uglednoj rimskoj porodici. U doba građanskog društva, kad se počinju oblikovati nacije, buditi nacionalna svijest i širiti nacionalni i kulturni preporod, ova pojava više nije bila aktuelna. Običnom sloju društva preostalo je da se samo organizuje u različite bratstveničke skupine. Upis u takve vidove organizacije nije bio moguć samo pomoću ličnog imena. Stoga se uz lično ime morao dodavati još koji priđevak. Uz ime se dodaje zanimanje, porijeklo, i sl. Ovi i slični priđevci su, upravo, začetak budućih prezimena. (Šimunović 1985: 15-16)

U primitivnim zajednicama, koje su vremenom postajale sve veće i mnogobrojnije, lično ili individualno ime nije bilo dovoljno, jer su ta imena često kod više pojedinaca, koji su pripadali istoj ili drugoj zajednici, bila ista ili slična. Da se zadovolji sve veća potreba, koja je rasla s brojem stanovnika i sa sve složenijim odnosima, razvio se vrlo rano sistem filijacije, tj. pored ličnog imena navodila se i oznaka oca, gđekad i majke, a iz takvih oznaka izašla su postepeno prava prezimena na *-ić*, *-ević*, *-inović*. Filijacija je bolje zadovoljavala potrebe u denominaciji čovjeka nego prvobitni jednoimenni sistem golog ličnog imena, što su ga naši preci donijeli iz svoje pradomovine. (Rogić 1966: 38)

Najstariji pisani spomenici u Crnoj Gori nam pokazuju razvoj antroponimijskog sistema u sljedećem pravcu. Prije osvajanja Crne Gore od strane Turaka, ovdje je vladao jednoimenni sistem, odnosno tzv. sistem golog imena. Ali razvoj društvenog života

nametao je da se ljudi pored ličnog imena denominuju po nadimcima, zanimanju, po očevom imenu, i sl. Ovaj proces je bio nastavljen i neometano samo u onim krajevima koji nijesu bili pod turskom okupacijom, a u ostalim krajevima je bio zastupljen. Kao i svi orijentalni narodi, ni Turci nijesu znali za sistem dvaju imena, doduše nijesu ga poznavali ni Stari Grci, već imena stvaraju prema neposrednom pretku, mijenjajući ga kod svakog koljena. Stalan antroponimijski sistem dvaju imena u Crnoj Gori se javlja tek krajem 19. vijeka (up. Miljan Vukov, Marko Miljanov, i sl). Današnji antroponimijski sistem se ustalio početkom 20. vijeka.

Klasifikacija prezimena

U prvu grupu prezimena (ona su najfrekventnija) spadaju ona nastala po ličnom imenu oca (patronim) i ona koja su nastala po ličnom imenu majke (matronim). Kod ovih prezimena je jasno vidljiva veza sa neposrednim pretkom. Ova veza je gramatički iskazana prisvojnim sufiksima: *-ov*, *-ev*, *-in*. Ovim sufiksima se pridružuju nastavci: *-ić*, *-ac/-ec*, *-ak/-ek*, *-ica*. Nabrojani nastavci su u početku imali funkcija umanjivanja. Ovdje spadaju sljedeća prezimena: Aleksić, Andrijević, Antić, Arsić, Asović, Arsović, Arsenijević, Božović, Brakočević, Bošković, Brakočević, Davidović, Dašić, Deletić, Vulević, Vujičić, Vukašinović, Vukajlović, Vukićević, Vukosavljević, Vučetić, Vučinić, Vuković, Gojković, Grujić, Dakić, Davidović, Damnjanović, Danilović, Daničić, Dujović, Đordijević, Đorđević, Đorović, Đošović, Đurović, Živković, Labudović, Lekić, Ljubić, Matović, Miletić, Nikolić, Pantović, Portić, Radević, Bolević, Račić, Spalević, Tomović, Zarić, Zdravković, Ivanović, Ivović, Ilić, Janković, Jašović, Jevtić, Jovanović, Jović, Jovović, Kastratović, Kiković, Labudović, Lakušić, Lalić, Lazović, Lekić, Luković, Ljubić, Manojlović, Marković,

Matović, Marinković, Martić, Milosavljević, Milićević, Milićarac, Miletić, Milošević, Milunović, Miljković, Mladenović, Mladenović, Negojević, Nedović, Nikolić, Nikić, Novković, Novčić, Pantović, Pejković, Petković, Petrović, Portić, Radević, Radić, Radojković, Radošević, Radovanović, Račić, Rajković, Ristić, Savović, Simonović, Spalević, Spasojević, Stefanović, Simić, Tomović, Trajković, Filipović, Cerović, Šarić.

Za neka prezimena iz ove grupe ne možemo sa sigurnošću konstatovati da li su patronimi ili matronimi (Šarić; Ljubić) ali je vidno da je značajno dominantniji broj patronima. To je i razumljivo kada znamo da su se prezimena nasljeđivala od muškog pretka, a vrlo rijetko po ženskoj liniji, izuzimajući udovice, zatim ugledne žene, ili kada se dijete rodi van braka, a otac ga ne priznaje.

Drugu grupu prezimena čine ona prezimena koja su nastala od nadimaka. O ovoj vrsti prezimena Petar Šimundić (1985: 30) navodi da zbog sačuvana značenja i bogate motivike i metaforike, važni su pokazatelji mnogih društvenih odnosa u vremenu njihova nastanka i stoga su vrlo važna i izvan jezičnog zanimanja. Ne treba smetnuti sa uma da su neka od prezimena iz ove grupe bila lična imena profilaktičkog tipa. Ovoj grupi prezimena pripadaju: Kenjić, Kukulj, Kukuljević, Kukuljaj, Ljevak.

U treću grupu prezimena ubrajamo ona prezimena koja su nastala po nacionalnoj pripadnosti, po mjestu življenja, po kraju odakle potiču, i sl. Ova prezimena su vrlo dragocjena kada proučavamo procese migracija stanovništva. U prezimena etnonimskog i etničkog porijekla spadaju: Azanac/Azanjac, Kastratović, Cerović.

Četvrta grupa prezimena okuplja ona koja su motivisana zanimanjem pretka. Ova grupa prezimena spada u mlađu grupu, tu je usamljeno prezime Maslar.

Prezimana nastala od naziva društvene, državne i crkvene hijerarhije su sljedeća, peta grupa: Knežević, Popović.

Prezimana sa fitonimskom osnovom, kao šesta grupa, je Cerović.

Prezimana nastala od srodničkih termina u ovom prezimeniku, kao sedma grupa, jesu: Babić, Kiković.

Prezimana od zoonimskih osnova, sedma grupa, jeste prezime Labudović.

U grupu prezimana nastalih po boji, osma grupa, tzv. „kolorna prezimana“, ubrajamo prezime Galić.

U posebnu grupu prezimana spadaju ona koja su nastala pod uticajem stranih jezika i kultura. Ovdje spadaju ona prezimana koja su kod nas došla pod uticajem, posebno, albanskog, i turskog jezika: Vajmeš, Vajmešović, Đopapaj, Kukaljaj, Macura.

Razvrstavanje prezimana u pomenute grupe pokazuje da pojedina prezimana ne pripadaju strogo samo jednoj grupi već ih možemo, s razlogom, uvrstiti u više grupa. Tako, npr. prezime Labudović (prezime sa zoonimskom osnovom) možemo svrstati i u prezimana grupe patronima (Labudov sin), ali je ime pretka, koje je u osnovi prezimana zoonimskog karaktera.

Tvorbena analiza

U osnovi većine prezimana je muško lično ime, dok je skoro neznan broj prezimana koja su izvedena od ženskog ličnog imena: Dević, Ljubić, Martić, Radić.

No, ovdje moramo biti oprezniji i kod ove podjele jer je u nekim slučajevima teško razdvojiti muško i žensko lično ime.

U tvorbi patronima dominantan je sufiks *-ović / -ević*, usamljen je sufiks *-uš*.

Složena prezimana u prezimeniku Šekulara nijesu zabilježena.

Prezimenik područja Šekulara pokazuje da se on u potpunosti uklapa u naš širi prezimenik, i ničim ne odstupa od njega.

Literatura:

- **Bakić 2005** – Radovan Bakić, *Gornje Polimlje: priroda, stanovništvo i naselja*, Andrijevića (Komovi) – Nikšić (Filozofski fakultet).
- **Barjaktarović 2014** – Mirko Barjaktarović, *Šekular, etnološka studija*, CANU, Podgorica.
- **Berane 2012** – *Berane – opšta monografija*, (urednik Vukota Babović, i dr), Berane.
- **Bogavac 2013** – Tomislav Bogavac, *Porijeklo i nastanak imena Šekular*, Tokovi 2/2013, Berane, 117-124.
- **Brakočević 2013** – Rade Brakočević, *Lomni Šekular*, autorsko izdanje, Beograd.
- **Vešović 2018** – Radoslav Jagoš Vešović, *Pleme Vasojevići, u vezi sa istorijom Crne Gore i plemenskim životom susjednih brda*, Centar za kulturu, Berane.
- **Dašić 2006**: Mimir Dašić, *Šekular i Šekularci od pomena do 1941. godine*, CANU, Podgorica
- **Došljak 2015** – Draško Došljak, *Onomastika Budimlje*, Filozofski fakultet, Nikšić.
- **Došljak 2020** – Draško Došljak, „Mikrotoponimija Šekulara“, *Lingua montenegrina*, god. XIII/1, br, 25, Cetinje, 27-40.
- **Erdeljenović 1926** – Jovan Erdeljenović, *Stara Crna Gora, naselja i poreklo stanovništva*, Beograd.
- **Jović 1993** – Dušan Jović, *Lično ime kao jezički znak*, Baština /1993, Priština, 9-16.
- **Lalević – Protić 1903** – Bogdan Lalević, Ivan Protić, *Vasojevići u crnogorskoj granici*, SKA, Beograd.
- **Loma 2013** - Aleksandar Loma, *Toponimija Banjske hrisovulje*, SANU, Beograd.
- **Lutovac 1957** – Milisav Lutovac, *Ivangradska (Beranska) kotlina*, SANU, Beograd.

- **Pulaha 1974** - Selami. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tiranë

- **Kovačević 1890** - Ljubomir Kovačević, „Svetostefanska hrisovulja“, Spomenik SKA 4, Beograd 1890, u *Zadužbine Kosova, spomenici i znamenja srpskog naroda*, Prizren – Beograd, 1987.

- **Kulišić 1980** – Špiro Kulišić, *O etnogenezi Crnogoraca*, Titograd.

- **Milićević 2005** - Risto Milićević, *Hercegovačka prezimena*, Beograd, Svet knjige.

- **Miljanić 2002** - Vukota Miljanić, Akim Miljanić, *Prezimana u Crnoj Gori*, Beograd.

- **Rogić 1966** - Pavle Rogić, *Lična i porodična imena u jeziku*, Zagreb.

- **Skok 1971-1974** – Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, knj I – IV.

- **Stijović 2007** – Rada Stijović, *Govor Gornjih Vasojevića*, SANU, Beograd.

- **Stijović 1966** - Svetozar Stijović, „Pogled na pozajmljenice u srpskom imenoslovu“, Subotica - Beograd: *Zbornik o leksičkim pozajmljenicama*.

- **Šimunović 1978** – Mate Šimunović, *Motivacija prostih osobnih imena u nas*, Onomastica Jugoslavica, 7, 165-175, Zagreb.

- **Šimunović 1985** - Petar Šimunović, *Naša prezimena – porijeklo - značenje - rasprostranjenost*. Zagreb.

- **Šufflay 1925** – Milan Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, Beograd.

NASILNO OKONČAVANJE ŽIVOTA U HANEKEOVIM FILMOVIMA *LJUBAVI I HEPIEND*

Žarko Martinović

Michael Haneke is famous film director, renowned as a master of modern cinematic representations of alienation and violence. In his movie *Love*, Haneke has majestically filmed the last phase of old love and represented the suffering of the person confronted with the end of life of her beloved. His last movie *Happy End* represented dramatic consequences of the love cessation and loss affecting members of a large family in the era of surveillance capitalism. Raising ethical problems of confrontation with the end of life, Haneke has extended further the limits of what was considered unrepresentable in the aesthetics of cinematic art.

Mihael Haneke je slavni filmski režiser i scenarista, filozof, pisac i profesor režije na Bečkoj filmskoj akademiji. Njegovi igrani filmovi obilježeni su pesimističkom, sumornom egzistencijalističkom filozofskom vizijom života. Haneke je majstor umjetničkog prikazivanja otuđenosti i nasilnosti (Kaul u. Palmier, 2018) – automutilacije u *Učiteljici klavira* (2001), samoubistva jedne porodice u *Sedmom kontinentu* (1989) i niza sadističkih ubistava u *Zabavnim igrama* (1997). Haneke je kao scenarista i reditelj *Ljubavi / L'Amour* (2012) filmovao nasilnost procesa umiranja u vidu posljednjeg iskušenja stare ljubavi, dok je u *Hepiendu / Happy End* (2017), sekveli prethodnog filma, uz

niz drugih tragičnih ali i grotesknih događaja vezanih za nestanak ljubavi u porodici, sinematično prikazao kraj života kao asistirano (potpomognuto) samoubistvo.¹

Ingmar Bergman je imao veliki uticaj na Mihaela Hanekea. Oba stvaraoca su režirali i pozorišne drame i filmove sa orijentacijom na egzistencijalističku filozofiju; Bergman na kjerkegovske teme, a Haneke na probleme radikalne slobode i njenih egzistencijalnih posljedica (Stoehr, 2014). Teme ljubavi i nasilja povezuju Bergmanov film *Iz života marioneta* (1980) i Hanekeovu *Učiteljicu klavira*. Hanekeov film *Ljubav* ima višestruke relacije sa Bergmanovim *Kricima i šaputanjima*. Prije svega, te filmove povezuje umjetnička forma: oba su kamerna djela sa malim brojem glumaca. Radnja im se skoro u cjelini odigrava u enterijeru: kod Bergmana u jednoj gospodskoj kući uz malobrojne kadrove u okolnom vrtu, a kod Hanekea u jednom velikom pariskom apartmanu sa kratkim sekvencama u koncertnoj dvorani i u autobusu. Uz to, dva filma povezuje i tematika jer oba tretiraju probleme ljubavi i umiranja, iskušenja završnog stadijuma života.

Ljubav je dobitnik Zlatne palme u Kanu, Oskara 2013. za najbolji strani film i niza drugih nagrada; Emanuela (Emmanuelle) Riva je osvojila nagradu Britanska akademija filmske i televizijske umjetnosti za najbolju glumicu i bila najstarija glumica nominovana za Oskara za najbolju glumicu u glavnoj roli, a Žan-Luja Trentinjan (Jean-Louis Trintignant) i Izabel Iper (Isabelle Huppert) dobili su francuske nagrade Cezar.² Izborom Žan-Luja Trentinjana za ulogu Žorža i Emanuele Rive za rolu Ane, Haneke je napravio palimpsest (Rohter, 2012; Bongiorno, 2016), u značenju srednjovjekovnog papira na kome se može čitati raniji

¹ Asistirano samoubistvo se definiše kao specifična situacija u kojoj osoba namjerava da izvrši suicid ali nije sposobna da ga izvrši sama, iz raznih razloga, bez pomoći druge osobe.

² Vidjeti: *Amour* (2012) film.

[https://en.wikipedia.org/wiki/Amour_\(2012_film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Amour_(2012_film)) pristupljeno 29. 1. 2021.

tekst, podsjetivši time gledaoce na značajne role dvoje interpretatora, u periodu njihove mladosti, od 1959. do 1969, kad su bili zvijezde francuskog Novog talasa. Tada je Trentinjan ostvario svoje velike uloge u filmovima *Jedan čovjek, jedna žena* i *Z*, a Riva u *Hirošimo, ljubavi moja* i *Tereza Deskerju*. Haneke je sigurno imao u vidu izvanrednu Rivinu ulogu u filmu *Hirošmo ljubavi moja* Alena Renea. U tom filmu Emanuelin glas izražava snažne emocije pokrenute sjećanjem na svoju izgubljenu ljubav. Kako naglašava Voker, „njen glas kreće se od strasnih povika do delikatnog šaputanja, a bogatstvo njene zvučne izvedbe uvijek je veće od onog što slike filma otkrivaju“ (Walker, 2018).

Audio-vizuelna naracija *Ljubavi*

Polazište za naraciju *Ljubavi* dato je u kratkom sinopsisu na zvaničnom sajtu filma: „Žorž i Ana su bračni par osamdesetogodišnjaka. Oni su kultivisani [intelektualci], penzionisani profesori muzike. Njihova ćerka Eva [Izabel Iper], takođe muzičarka, živi u inostranstvu sa svojom porodicom. Jednog dana, Ana dobija napad. Ljubavna veza para je pod teškim iskušenjem.“³

Naglasak na godine života glavnih protagonista stvara pogrešan utisak da je temu filma moguće redukovati na starenje i starost. Nasuprot brojnim gledaocima i nekolicini komentatora filma koji šire to pogrešno shvatanje, Haneke je u svojim intervjuima naglasio da je tema filma upravo ljubav, snaga ljubavi ali i *iskušenja* pred patnjama kroz koje voljena osoba prolazi u toku neizlječive bolesti i umiranja. Po Hanekeovim riječima, „naći dostojanstvo u patnji moguće je samo uz ljubav i saosjećanje. To je najteže. Ljubav je teška stvar. Nije data svakome.“ (Gullette, 2013)⁴

³ Vidjeti: <https://www.sonyclassics.com/amour/synopsis.html> pristupljeno 14. 2. 2021.

⁴ Vidjeti: Yves Montmayeur's 2013 documentary Michael H. Profession: Director. <https://www.youtube.com/watch?v=vDqvxM1unlU> pristupljeno 27. 2. 2021.

Najveći broj sekvenci filma umjetnički prikazuje „staru ljubav“ Ane i Žorža, ljubav koja, takođe kao palimpsest, sadrži sve bogatstvo uspomena dvoje ljudi koji su proveli decenije zajedničkog života, uzajamne nježnosti i prisnosti. Tako se Haneke usredsredio na trajanje ljubavi koja decenijama održava par zajedno. Takva vrsta fokalizacije, veoma rijetka i u savremenom filmu, u oštroj je suprotnosti sa „holivudskim tropom intenzivne strasne ljubavi dva mlada srca“ (Cohen-Shalev & Marcus, 2016).

U prvoj sceni filma, neposredno poslije najavne špice, vatrogasci nasilno provaljuju u jedan stan, pokrivajući lice i zadržavajući dah. Njihovi povici: „Otvarajte prozore! Ovdje je zagušljivo!“ ukazuju da oni traže i na krevetu pronalaze leš, tijelo starice na čijem su licu vidne mrtvačke mrlje, a oko nje kao ukras stoje izrezani bijeli cvjetovi, ostavljeni tu u posljednjem činu nježnosti i ljubavi.

Naredne sekvence nam prikazuju posljednje srećno provedeno veće ostarjelih supružnika, pripadnika više srednje klase. Snimajući njihovo prisustvovanje koncertu klasične muzike, kamera iz udaljenog plana prikazuje enterijer velike dvorane na Jelisejskim poljima i publiku, koja zauzima svoja mjesta prije početka koncerta ali ne fokalizuje nijedan lik. Zvučni zapis te scene sadrži žamor publike ali se nijedan glas ne čuje razgovjetno, što ukazuje da je od početka filma stavljen „naglasak na kolektivni utisak gledaštva koncerta“ a gledaoci filma su „pozicionirani kao samosvjesni opažači“ (Walker, 2018: 190). Prvo muzičko djelo na tom koncertu, Šubertov *Impromptu* broj 1 u C molu, opus 90, svojim početnim tužnim tonovima povezuje nas sa prethodnom scenom provale u stan, scenom u kojoj je gledaštvu prikazan tužan kraj jednog života.

Najveći broj gledalaca potiskuje i zaboravlja tu prvu scenu filma⁵ a način vizuelne naracije druge sekvence čini da gledaoci

⁵ Razlog za zaboravljanje te scene je za gledaoce preduslov da u toku gledanja filma osjete naklonost prema glavnom muškom liku i identifikuju se s njim (Qinodoz, 2014).

postaju svjesni da su Ana i Žorž prikazani među publikom koja sluša koncert tek u narednoj sceni u kojoj je aplauzom pozdravljen ulazak na pozornicu pijaniste Aleksandra, zvijezde koncerta.⁶ Aleksandar je bio Anin učenik i na koktelu, u maloj grupi odabranih, neposredno poslije koncerta, ukazuje joj duboko poštovanje.

Žorž i Ana se vraćaju sa koncerta autobusom držeći se za ruke kao dvoje mladih i zaljubljenih. Ana je dirnuta Žoržovim komplimentom: „Izgledala si divno večeras“. Međutim, dolazak pred vrata njihovog stana, čini ih zabrinutim kad primjete da je neko pokušao da provali u njega.

U sljedećim scenama, kamera iz raznih uglova prikazuje elegantni Anin i Žoržov pariski stan u kome će se odvijati glavni i najveći deo filma, u prostoru u kome su oni srećno nizali godine i decenije zajedničkog življenja. Umjetnost zauzima posebno mjesto u njihovom životu što pokazuje centralno mjesto koje u stanu ima veliki klavir marke Stajnjevej (Steinway) postavljen na persijskom tepihu. Taj kratki fragment filma je emocionalni izraz koji podsjeća na njihov život u mladosti, na koncepciju ljubavi i prisnosti koju Žorž želi da oboje zadrže i u starosti (Cohen-Shalev & Marcus, 2016). Narednih nekoliko scena prikazuje njihov svakodnevni život i razgovor u toku kojeg nam postaje jasno da su oni proveli svoj život u odnosu uzajamnosti, iskrenosti i poštovanja, gajeći intrapsihički duboko i neizbrisivo osjećanje ljubavi. Očito, Ana i Žorž su proživjeli cjelovitu ljubav kao savršeni par u čijem odnosu su se smjenjivali i združivali prisnost, strast i posvećenost (Sterneberg, 1986).⁷

⁶ Težeći što većoj uvjerljivosti i realističnosti svog filma, Haneke je za ulogu pijaniste odabrao Aleksandra Taroa (Alexandre Tharaud), internacionalno renomiranog izvođača klasične muzike. Taro u Hanekeovom filmu svira solo komade Šuberta, Betovena i Baha. U *Ljubavi*, kao i u ranijem Hanekeovom filmu *Učiteljica klavira*, emfaza je na Šubertovoj muzici. <https://www.latimes.com/entertainment/arts/la-xpm-2013-jan-08-la-et-cm-alexandre-tharaud-pianist-20130109-story.html> pristupljeno 14. 2. 2021.

⁷ Sternebergova triangularna teorija prikazuje bitne komponente ljubavi ali, kako je sam autor u toku svojih narednih istraživanja zaključio, svaka ljubavna priča je jedinstvena. Vidjeti: https://en.wikipedia.org/wiki/Triangular_theo

Poslije tih scena, započinje glavni i najduži dio filma, flešbek koji oslikava posljednju fazu dugotrajne bračne prisnosti dvoje ljudi, u kojoj skladnost njihovog odnosa narušava Anina teška neurološka bolest koja počinje iznenadnim epileptičnim napadom za vrijeme doručka.

U toku razgovora, Žorž primjećuje da Ana izgleda ukočeno i odsutno, nije u stanju da izusti nijednu riječ i ne odgovara na njegova pitanja. Žorž otvara slavinu, navlaži maramicu i obriše Ani lice. Pometen, Žorž se, poslije telefonskih poziva koji ostaju bez odgovora, oblači i sprema da izađe iz stana da bi potražio pomoć zaboravljajući na slavinu koju je ostavio otvorenu.⁸ Kad se vrati u kuhinju, Ana (koja je zatvorila slavinu) sada se ponaša normalno ali se ne sjeća šta se desilo. Užasno uplašen, Žorž primjećuje da je Ana prosula čaj jer joj je desna ruka bila slaba da podigne i drži bokal. Ana je pretrpjela prvi moždani udar, tzv. „šegrt“, prolazni isehemični atak. Svjestan da je ugrožena njihova skladna zajednica, spoj njihovih identiteta u jedan *telos*, (upor. Jagernauth, 2012), Žorž joj kaže: „Ne možemo se praviti kao da se ništa nije desilo.“

Poslije te scene za doručkom, gledalaštvu se ne stavlja do znanja da je Ana bila u bolnici ali film pokazuje da nešto nije u redu kad pri novoj dugoj ekspoziciji posmatramo neuređen stan – nepospremljene krevete, sudoperu punu neopranih sudova. U razgovoru sa Evom, prilikom njene posjete, Žorž joj kazuje da je Ana operisana u bolnici. U toku te neuspješne operacije (endarterektomije), nastao je novi moždani udar usljed koga joj je oduzeta desna strana tijela.

Otada, duboka starost kao prijetnja kraja nadnosi se nad život ostarjelog para. Svjesna svoje teške bolesti, Ana traži od Žorža da joj obeća da je nikada više neće voditi ni u bolnicu ni u

ry_of_love pristupljeno 25. 7. 2021.

⁸ Oticanje vode iz slavine metaforično ukazuje da život neumitno protiče dalje, bez obzira na to što je nečiji život zaustavljen (Künstlicher, 2017), nezavisno od toga kakva se drama odigrava.

starački dom. Kad Žorž na takav zahtjev za nepriznavanjem realnosti začuđeno izusti: „Šta da kažem“, Ana nastavlja: „Ne govori ništa, ne drži me za ruku, biću dobro, nemoj imati rđavu savjest, nijesam invalid!“. Kako primjećuje Elsi Voker (Walker, 2018: 193), riječ „ništa“ odista postaje Žoržov označitelj upotrebljavan u raznim prilikama. Vokerova smatra da je Žoržovo „ništa“ eufemizam za njegovo požrtvovano njegovanje Ane, znak ljubavnosti i zaštite Ane od svih drugih, uključujući i Evu kojoj pokušava da zabrani da vidi svoju majku. Kad Eva uporno zvoni, Žorž čeka da se pribere prije nego što će otvoriti vrata. Kad ga Eva zabrinuto pita zašto joj nije odmah otvorio vrata i šta se dešava, Žorž odgovara: „Ništa, bio sam u toaletu“. Tako riječ „ništa“ postaje Žoržova odbrana, „označitelj ljubavi između Žorža i Ane [...], nužan, neophodan, dobroćudan i lijep element forme filma“ (Walker, 2018: 193–194).

Zabranjujući Žoržu odgovor na njen zahtjev, želeći da zadrži *status quo*, i oporičući značaj promjena koje donosi neumitno proticanje vremena, Ana sa Žoržom pravi posljednji, konačni neizrečeni ugovor. U svom razmatranju *Ljubavi*, psihoanalitičarka Danijela Kinodoz (Quinodoz, 2014) piše da Ana nije svjesna nasilnosti svog zahtjeva, niti činjenice da je nemoguće zaustaviti vrijeme. Žorž koga je Ana idealizovala sa godinama gubi snagu i postoji realna opasnost da će podleći teretu koji takav zahtjev nosi. Još od trenutka otkrivanja pokušaja provale u njihov stan, Ana ispoljava strah da će oni izgubiti identitet para koji je, od početka Anine bolesti, predstavljen zatvorenim prostorom unutar zidova stana u koji ne prodiru uticaji spoljnog svijeta, čak ni svjetlost. Kako iznose Kohen-Šalev i Markus (Cohen-Shalev & Marcus, 2018), Anin i Žoržov stan je vizuelni označitelj fuzije njihovih identiteta.⁹

⁹ Isti autori iznose da je koncept fuzije identiteta Ane i Žorža u filmu podržan od samog narativnog početka, ne samo u scenama slušanja koncerta i povratku sa koncerta, već i prvom sekvencu u kojoj vatrogasci provaljuju u zatvoreni stan, znak „zapečaćene prisnosti“ (Cohen-Shalev & Marcus, 2018).

Žoržovim prihvaćanjem neizrečenog ugovora, Hanekeova naracija u *Ljubavi* izbjegava kako medikalizaciju tako i institucionalizaciju smrti, u našem vremenu tako čestih pojava koje dovode do izolacije, stigmatizacije i napuštenosti umiruće osobe. Umjesto toga, Žorž uspostavlja život u novoj realnosti. Njegova ljubavna priča otada sadrži samo njegovu posvećenost njegovanju Ane. On naručuje bolnički krevet za nepokretne bolesnike i savjesno, najbolje što zna, njeguje Anu, mada povremeno djeluje uzrujano. U toku filma, čuje se svaki zvuk Žoržovog truda dok pomaže Ani pri izmještanju iz invalidskih kolica u krevet, pri njenom premeštanju u fotelju; čujni su i povećan napor para pri disanju, dodir njihove odjeće, Žoržovi koraci, lagano škripanje cipela, čak i Anino češljanje kose, žvakanje hrane, disanje, gutanje, praćeno Žoržovim ljubaznim podsticajima da istraje. Odsustvo muzičke pratnje je izraz realističnog prikazivanja sve težeg Aninog stanja i njene sve veće zavisnosti od Žorža.

Žoržova potisnuta osjećanja tjeskobe i bespomoćnosti vizualizuju se u njegovim noćnim morama. U jednoj, Žorž, poslije lažnog buđenja, dok četkicom pere zube, čuje kako neko kuca na vrata. Kad otvori vrata vidi da nema nikoga, samo neka čudna skela. Žorž hoda izgubljeno po hodnicima. Kad se probudi usred noći, shvatamo, zajedno s njim da je to bila noćna mora. U drugom košmaru, Žorž gazi po vodi koja je preplavila predsoblje a jedna ruka ga guši. Postavlja se pitanje da li ga to davi njegova vlastita ruka, ruka čovjeka koji je preuzeo obaveze koje s mukom ispunjava (Künstlicher, 2017).

Žoržovo vjerovanje da će se Ana oporaviti budi se kad im u posjetu dođe Anin učenik, pijanista Aleksandar. Po njenoj želji, on svira veoma zahtjevni Berovenov komad Bagatela broj 2, opus 126. Iako je u invalidskim kolicima, Ana živahno vodi razgovor sa Aleksandrom. Aleksandar joj šalje svoj CD, ali Ana ne želi da ga sluša, već razgleda foto album. Posmatrajući slike iz

svoje mladosti, ona kaže: „Život je lijep!“ i ubrzo dodaje „Ali je tako daleko“. Zatamnjenjem ekrana koje uslijedi odmah poslije tih reči, film prenosi gledaocima svjesnost o prolaznosti i konačnosti života. Ljepota muzike, koja je u filmu oskudna i naglo se prekida, metaforično nagovještava turoban kraj filma.

U jednoj flešbek sceni, Ana (koja izgleda kao potpuno oporavljena, zdrava stara žena) svira sublimnu Šubertovu muziku (Impromptu Op. 90 no. 3), i to izvanredno osjećajno, a Žorž za to vrijeme izgleda kao da je opčinjen. Muzika iznenada prestaje kad vidimo kako se Žorž prene i isključi stereo uređaj. Ta scena nam ukazuje da Žorž teži da obnovi sliku Ane kakva je bila prije početka njene bolesti. Žoržovo sanjarenje, kao i njegovi snovi su specifični delezovski oniro-znaci i slike-vrijeme (Deleuze, 1985) koji unose u film svojevrsnu ljepotu oniropoetike (Malomfälean, 2015).

U strahu da će njeno zdravstveno stanje biti sve gore, Ana, u trenutku kad Žorž ode na pogreb svom prijatelju Pjeru, pokušava da sebi oduzme život (is)padanjem kroz prozor. Žorž je zatiče na podu, pored invalidskih kolica i otvorenog prozora. Ana mu kazuje: „Izvini, bila sam spora.“ Slušajući Žoržovu priču o Pjerovom pogrebu Ana kaže: „Nema razloga da čovjek nastavi da živi.“ Film potvrđuje tu njenu tvrdnju od trenutka kad ona pretrpi novi masivni moždani udar koji prouzrokuje afaziju (gubitak sposobnosti govora) i demenciju. Otada, svaki njen napor da izgovori neku artikulisanu riječ udružen je sa Žoržovom tihom ali sve većom patnjom. Kad Eva sa svojim suprugom dođe u posjetu, Ana ne može da izgovori nijednu razumljivu riječ. Eva ne razumije svoju majku i očajna je. Žorž joj objašnjava da je konsultovao dvojicu ljekara specijalista i da nije moguće ništa učiniti. Na Evino pitanje „Šta se sada događa?“, Žorž odgovara: „Šta se događa je upravo to što se dogodilo. Stalno će propadati, a onda će biti gotovo.“ Eva savjetuje Žorža da pošalje Anu u starački dom, ali on odgovara da ne

može prekršiti zavjet koji joj je dao. On nastavlja da herojski sâm brine o Ani. Na kraju, prinuđen je da unajmi medicinsku sestru koja će njegovati Anu ali kad primjeti da ona grubo postupa s Anom¹⁰, Žorž je otpušta i stoički potpuno preuzima svu brigu o njoj.

Sa pogoršavanjem Aninog stanja, nastaje sve veća izolacija para od drugih. Žorž se navikava da ne diže slušalicu smatrajući da nema svrhe javljati o bolesti koja se stalno pogoršava. Ana je nepokretna i ne kontroliše sfinktere. Žorž se budi svakog dana u pet časova ujutro, mijenja Ani pelene, stavlja joj na kožu kremu da bi izbjegao dekubituse. Oboje trpe emocionalni bol. Žorž pasira namirnice i strpljivo i nježno hrani Anu. U toj situaciji, Žorž je nalik na majku koja hrani svoju bolesnu bebu. On satima sluša njene krike i plakanje. Ana tako postaje „objekt koji Žorž održava“ u životu (Franklin, 2013: 45). Gubeći objekt svoje ljubavi, Žorž zapada u depresiju. Trajno prikovana za postelju, Ana jedino izgovara riječ „mama“ ili samo vrišti: „boli! boli!“ Ona odbija da otvori usta da bi je Žorž nahranio; očito, želi da umre. Žorž joj silom otvara usta ali ona svaki put ispljune hranu. Iznerviran, Žorž je ošamari; to prvo Žoržovo fizičko nasilje nad Anom i njena otvorena pobuna ukazuju na kraj njihove ljubavi.

Počev od duge scene prvog Aninog moždanog udara, Haneke gradi sve veću napetost prikazivanjem sve dužih sekvenci, ekspozicija sa neznatnom promjenom kadrova, čiji mučno spori ritam oslikava sve veće patnje glavnih protagonista, pa se gleda-lastvo filma sve češće pita „u kojem trenutku će neko od njih popustiti i ko će prvi odustati, ili se prvi predati neizbježnoj sud-bini“ (Jagernauth, 2012). Haneke čini sve gledaoce svjesnim neizbježnosti egzistencijalne krize koja neumitno nastaje sa sta-renjem i u kojoj se smrt sve više približava i prijeti. Bondorni

¹⁰ U jednoj sceni, dok grubo češlja Aninu kosu, njegovateljica joj govori: „Izgledaćete najbolje ... tako da svako može da vam se divi.“ Kad završi posao, uzima ogledalo i umjesto da kaže „zar nijeste lijepi“, ona kaže: „zar nije lijepa“, kao da se obraća nekoj drugoj osobi, čime svodi Anu na objekt.

upoređuje tu situaciju sa vremenskom bombom „koja sve brže otkucava a fitilj postaje sve kraći“ (Bongiorni, 2016).

Kad Ana potpuno izgubi moć govora, Žorž i Ana su u potpunosti samoći i tišini, „zarobljenici svoje bespomoćnosti, svako na svoj način“ (Qinodoz, 2014: 379). Žorž gubi strpljenje i grdi Anu kad ona padne sa kreveta i razbije jednu lampu. Izgleda kao da gubitak svjetlosti lampe ima za Žorža veliku simboličku vrijednost jer nesvjesno biva izjednačeno sa gašenjem svetlosti u njegovom i u Aninom životu (Qinodoz, 2014).

Šok koji stvara umiranje voljene osobe preveliki je teret za odsvijeta-izolovanog Žorža, iznurenog i fizički i psihički. On zapada u melanholiiju¹¹ i rješava da prekine dalje mučenje. Hanekeova režija te sekvence sasvim je originalna. Žorž sluša Anino ječanje i izgleda mu da je ona na izmaku svojih snaga. I tada, on gaji duboka osjećanja prema njoj i drži je za ruku. Da bi je smirio, počinje da joj priča o jednom traumatičnom događaju iz svog djetinjstva. Kad je sa drugom djecom otišao u dječije odmaralište, mali Žorž se dogovorio sa svojom majkom da će joj redovno slati razglednice i u svakoj i nacrtati cvjetove za svaki lijepo provedeni dan a zvjezdice za ružan dan. U odmaralištu je vladala stroga disciplina, pa je Žorž morao da stoji u redu sa drugim đacima i čeka svoj red na kupanje. Razbolio se od difterije i stavljen je u bolnički karantin. Kad mu je majka došla u posjetu, nije mogao da bude s njom, već je, dok se gušio od difterije, samo nemoćno gledao kroz stakleni paravan. Njegova priča prenosi osjećanja separacione anksioznosti i napuštenosti koje, kako opaža Kinodoz (Qinodoz, 2014: 381), sada ponovo doživljava u svom odnosu sa Anom, koja je bolesna i na rubu smrti. Isto kao što majka nije mogla da utješi Žorža na ljetovanju, tako ni Žorž nije bio u stanju da ublaži Anine patnje (Hirdman Künstlicher, 2017). Upravo u to vrijeme,

¹¹ Kako navodi Frojd, „melanholični kompleks se ponaša kao otvorena rana. Sa svih strana privlači ka sebi investirane energije [...] i prazni [ego] dok ga potpuno ne osiromaši“ (Freud, 1917).

pri kraju Žoržove priče, Ana se smiruje ali izgleda da će se njen život uskoro ugasiti. U tom trenutku emocionalne kulminacije filma, Žoržovo saosjećanje sa Anom i njegova patnja preokreću se u agresiju. Zahvaćen osjećanjem prijeteće katastrofe, reaktivirane njegovom pričom o prekinutoj vezi između majke i sina (Hirdman Künstlicher, 2017), Žorž uzima jastuk sa kreveta, stavlja ga Ani preko lica i njime je guši dok ona pušta slabšne krike, kartkotrajno i uzaludno se boreći za život.¹²

Žorž se vraća kući sa kitom bijelog cvjeca koje pere i isjeca cvjetove. Uzima najljepšu Aninu haljinu iz njenog ormana i zatvara vrata spavaće sobe. Počinje da piše jedno dugo (vjerovatno oprostajno) pismo, u čemu ga prekida golub, ptica koja kroz otvoreni prozor uleće u stan. Poslije niza uzaludnih pokušaja, Žorž istjera goluba. Kad golub ponovo uleti u predsoblje stana, Žorž pažljivo hvata pticu koju na kraju, kako saznajemo iz njegovog pisma, pušta da odleti.

Muke kroz koje su prošla dva glavna lika ostavljaju gledałaštvo u nevjerici u prikazano ubistvo, čemu doprinosi posljednja scena filma. U pretposljednjoj sekvenci, Žorž leži na krevetu. Čuje se zvuk oticanja vode¹³ a zatim vidimo kako Ana pere sudove u kuhinji, kao da se ništa od mučnih ranijih scena, uključujući i ubistvo, nije desilo. U tom neočekivanom fantazmatском klimaksu filma, Ana se pojavljuje čila za šetnju i kaže Žoržu da obuče mantil. U tom trenutku, ona preokreće dinamiku uloge njegovatelj – pacijentkinja. Žorž je poslušna, pa oni, oboje živi i pokretni, izlaze zajedno iz stana, kao da odlaze da negdje

¹² Jukstaponiranje priče i dramatične akcije omogućava da se u filmu izbjegne sentimentalnost koja bi mogla nastati iz Žoržovog tužnog sjećanja (Loyd, 2016). Kasnije ćemo razmatrati kako Žoržova priča ima mnogo dublje značenje za njegov odnos sa Anom.

¹³ Zvuk oticanja vode je važan označitelj filma koji spaja ovu scenu ponovnog uspostavljanje smirenog domaćeg jedinstva/ zajednice Ane i Žorža sa nekoliko ranijih značajnih scena: scenu napetosti prvog Aninog moždanog udara, Žoržovo pranje sudova dok njeguje Anu, scenu u kojoj pere cvijeće (Walker, 2018).

gledaju neku novu izvedbu. Izgleda kao da je Haneke nagradio gledaoce za strpljivo praćenje svih mučnih scena Aninih patnji. Gledaocima se može učiniti da je stravična scena ugušenja bila samo fantazija starca koji postepeno gubi razum. Međutim, tumačenje te scene je mnogo složenije, kao što ćemo pokazati u završnom dijelu ovog oglada. Završna scena *Ljubavi*, u kojoj je Eva sama u praznom stanu je flešforvord u odnosu na prvu scenu (provaljivanja u stan) i elipsu (iz filma izostavljenu scenu iznošenja leša).

Hepiend – spajanje drama detinjstva i starosti

Hanekeov *Hepiend* (2017) prikazuje posljedice gubitka ljubavi u porodici koja živi u savremenom dobu nadzornog kapitalizma¹⁴, u kome se svemoć ekrana tematizuje kroz odnos medija, nasilja i igre, u neuporedivo većem stupnju nego u autorovim ranijim filmovima: *Benijev video* (1992), *Vrijeme vuka* (2003), *Zabavne igre* (1997/2007), *Skriveno* (2006). *Hepiend* iziskuje pomno gledanje na velikom ekranu koji je u bioskopskoj sali sadržatelj svih drugih ekrana-medija (mobilnih telefona, nadzornih kamera i kompjutera). U tom novom medijskom pejzažu „izgleda kao da se sve dešava onlajn a žrtve igara i bogati protagonisti igre pate i stradaju u stvarnom životu“ (Hirstein, 2019: iv).

U središtu *Hepiend*a su problemi disfunkcionalne porodice Loran koju čine sredovječna poslovna žena Ana (Izabel Iper), njen sin – mladić Pjer, brat Toma, koji živi sa svojom drugom suprugom Anais, Tomina maloljetna ćerka iz prvog braka Eva, i

¹⁴ Kako argumentovano piše Šošana Zubof (2020) u svojoj velikoj studiji, doba nadzornog kapitalizma, započeto 2011. godine, u vrijeme kad je demokratija bila poljuljana. Nadzorni kapitalizam je globalnim nadziranjem i komercijalizacijom vrlo brzo doveo do neovlašćenog prisvajanja ljudskog iskustva težeći antidemokratskim upravljanjem društvom u cjelini (Zubof, 2020).

Anin otac Žorž (Žan-Luj Trentinjan), glavni lik Hanekeove *Ljubavi*.¹⁵

Žorž koji je u *Ljubavi* nasilno prekratio samrtne muke svoje voljene supruge, ophrvan je osjećanjem krivice. Bezuspješno je pokušao samoubistvo pri kome je zadobio višestruke prelome. Iako je u invalidskim kolicima, Žorž se i dalje kreće kroz grad Kale, uporno tražeći način da okonča svoj život. Njegovi pokušaji da nađe saveznika u frizeru i u apotekaru, pa čak i u migrantima u Kaleu, ostaju bezuspješni i djeluju groteskno.

Žoržov neočekivani pomoćnik pojavljuje se u liku njegove tri-naestogodišnje unuke Eve (Fantine Harduin), Tomine ćerke iz prvog braka. Dok živi sa svojom depresivnom majkom, prije dolaska u porodicu Loran, usamljena Eva provodi vrijeme u igri tako što posmatra svijet kroz kameru svog mobilnog telefona i pravi kratke video snimke koje postavlja na internet, na sajt na kome se podaci automatski brišu poslije jednog dana i prolaze neopaženo. Od bezazlenih prizora, Eva prelazi na indiskretno snimanje svoje majke. Kad je majka kudi, Eva usmjerava svoju agresiju na kućnog ljubimca – hrčka koga otruje lijekovima koje uzima njena majka. Ne trpeći opravdano majčino kritikovanje, Eva i njoj ubacuje lijekove u jelo, a tu scenu trovanja takođe snima i postuje na internet. Evina majka je hospitalizovana u teškom stanju, pa Evu premještaju da živi kod njenog oca Tome. Jedne noći, Eva neovlašćeno provaljuje u kompjuter svog oca i otkriva njegovu sadomazohističnu vanbračnu vezu. Te scene, kao i prethodna sekvenca u kojoj porodica gleda kamerom snimljene slike spašavanja Žorža pri njegovom prvom pokušaju samoubistva, ukazuju da su i odrasle osobe sklone morbidnoj upotrebi savremenih medija.

¹⁵ Prvi evidentan problem je prikazan u prvoj sekvenci filma. U nesreći na velikom gradilištu, čiji je investitor Ana Loran, gine jedan radnik. Pregledom snimka sa nadzorne kamere ispostavlja se da je radnik stradao zbog nepreduzimanja zaštitinih mjera za koje je bio zadužen Anin sin Pjer. Dok se Pjer skriva od javnosti i radnikove porodice, Ana sa svojim advokatom vansudskim poravnanjem plaća odštetu radnikovoj porodici i zataškava slučaj.

Očevi postupci i vijest o majčinoj smrti, kako se smatra, nastaloj zbog nesrećnog slučaja, potresaju Evu. Ona ne otkriva javno da je vinovnik majčine smrti, već pokušava samoubistvo trovanjem ljekovima. Tako trovanje postaje glavna sinematična metafora za toksične interpersonalne odnose u porodici.

Eva je brzo spašena, pa u narednim sekvencama filma prisustvujemo razgovorima dvoje traumatizovanih – Eve i Žorža. Ona mu povjerava da je iste godine kad je njen otac napustio njenu majku bila u dječjem odmaralištu gdje su joj davali sedative. Međutim, Eva ih nije uzimala, već ih je krišom ubacivala u jelo jednoj drugarici koja joj nije bila simpatična. Navodi da nije imala namjeru da usmrti hrčka ni svoju majku, već samo da ih uspava.

U završnoj sekvenci filma, u toku velike kućne zabave, Žorž koristi priliku da konačno napusti život. Eva ga neopaženo izvođi napolje a on od nje traži da gurne njegova invalidska kolica niz strmi put do mora. Dok voda doseže do Žoržovog vrata, Eva zaniijeto uživa u snimanju svog djeda mobilnim telefonom. U posljednjim kadrovima filma, voda skoro potpuno prekriva Žorža, a Toma i Ana očajnički trče za njim. Ana se na trenutak okreće licem prema Evi i tako zabezknuta postaje subjekt integrisan u tu scenu. Eva postaje Anin objekt-pogled, znak pažnje subjekta koji tu scenu prouzrokuje.¹⁶ Potpomognuto samoubistvo, ili pokušaj suicida koji vrši maloljetnica, postaje jedan od sinematično najefektnijih filmskih završetaka svih vremena. Film se završava prije nego što voda potpuno prekrije Žoržovu glavu. Na taj način, ostaje otvoreno pitanje da li su gledaoci posmatrali pretposljednje trenutke Žoržovog života, ili je

¹⁶ Posljednja scena je primjer situacije u kojoj uživanje postaje perverzno. Polazeći od koncepta lakanovskog uživanja u pogledu (Lacan, 1974), Veneka (2018) smatra da u toku snimanja „završna scena [emocionalno] preplavljuje djevojčicu, pa vrijeme za nju ostaje zamrznuto. Ta scena koju ona snima svojom kamerom, kasnije će je podsjećati na njenu prošlost u njenoj sadašnjici. [...] Trauma te scene će je vjerovatno obilježiti za cio život kad to sadašnje vrijeme, sa flešbekom sjećanja na tu scenu, postane prošlost.“

moguće da Žorž bude spašen, kao što pretpostavljaju neki optimistički komentatori filma.

Sagledavanje Ljubavi i Hepienda iz različitih perspektiva

Oba Hanekeova filma – *Ljubav* i *Hepiend* – pokrenula su lavinu komentara iz raznih perspektiva (psihoanalitičkih, filozofskih, teoloških, medicinskih, socioloških) i razna, često dijagonalno suprotna tumačenja. Kritička razmatranja *Ljubavi* najčešće se odnose na sekvencu eutanazije, Žoržovog hvatanja goluba i Aninu ponovnu pojavu *post mortem*, dok se napisi o *Hepiendu* najviše bave dramom djetinjstva i problemima samoubistva.

Haneke je autobiografski izvor *Ljubavi* – u odnosu na temu eutanazije – pomenuo u intervjuu sa Konradom (Conrad, 2012). Naveo je da se „njegova tetka, stara 92, obogaljena teškim reumatizmom, predozirala tabletama za spavanje. Haneke je to otkrio blagovremeno i hitno je odveo u bolnicu gdje joj je život spašen. Ona ga je ranije molila da joj pomogne da umre; istakao je da bi zbog toga, pošto je bio njen nasljednik, mogao završiti u zatvoru. Poslije prvog pokušaja, progutala je još više tableta, i otarasila se svoje bijede.“ I stan u filmu *Ljubav* Haneke je modelovao prema stanu svojih roditelja u Beču. Stoga neki kritičari smatraju *Ljubav* autorovim prisnim filmom (Gleiberman 2012). U namjeri da središte razmatranja filma skrene sa autobiografskih tumačenja, Haneke je u drugom intervjuu, datom iste godine, zaključio da njegova lična iskustva nijesu bitni elementi filma, već je primarno suočavanje gledaštva sa autorovim djelom, a ne sa autorom lično. Napisavši i režirajući drugačije okolnosti, Haneke je glavnu dilemu prenio na Trentinjana, tumača glavne muške uloge. Trentinjan se sa težinom umjetničkog izražavanja iskušenja umiranja voljene osobe suočio „na herojski način“ (Conrad, 2012). Istaknimo i strahovitu težinu igranja

uloge umiruće osobe što je Emaniel Riva izrazila riječima: „Život ispušta krik. Treba da pronađete taj krik. Mislim, iznutra.“ (Walker, 2018). Njena upečatljiva gluma prenosi na gleda-laštvo jezivu težinu takvog iskusitva. Haneke je izbor Trentinjana za glavnog protagonistu filma objasnio time što taj veliki glumac, „ne eksternalizuje niti projektuje sve“, već „zadržava tajnu u sebi“ a uz to „isijava ličnu toplinu, ljudsku toplinu“ (Gullette, 2013).

Hanekeovo prikazivanje ubistva, tj. eutanazije, koju u filmu izvrši upravo lik koji prethodno pokazuje veliko požrtvovanje u njegovanju drugog i brizi o drugom, izazvalo je najviše komen-tara, diskusija i tumačenja. Izvjesni komentatori su bili impres-ionirani prikazivanjem eutanazije i procesa umiranja, pa su Hanekeov film svrstali u žanr horora.¹⁷ Iako su tačno ocijenili *Ljubav* kao remek-djelo, oni su previdjeli da Hanekeov film realistično prikazuje završnu fazu ljubavnog života.

Iako eutanazija nije glavna tema Hanekeove *Ljubavi*, njeno prikazivanje je moguće shvatiti kao autorovo plediranje za euta-naziju u Francuskoj, kao i u mnogim drugim zemljama gdje ona nije zakonski dozvoljena (Gullette, 2013, 2014). Međutim, Hanekeov film ima i druga, još složenija značenja koja je moguće razmatrati tek kad ukratko ukažemo na glavne medicinske, psihološke, pravne i etičke dimenzije značenja eutanazije.

Eutanazija (naziv koji potiče od grčke reči koja doslovno znači „dobra smrt“) danas ne označava samo „laku i bezbolnu smrt“, već je složeni koncept koji ima svoje medicinske, pravne i etičke dimenzije. U medicinskom kontekstu, razlikuju se aktiv-na eutanazija kod koje ljekar ili druga osoba bezbolno prekida

¹⁷ Philip Horne, “Michael Haneke’s Amour: is this the ultimate horror film?”, <http://www.telegraph.co.uk/culture/film/9667894/Michael-Hanekes-Amour-is-this-the-ultimate-horror-film.html>, accessed on 4 February 2015; Prose, Francine. A Masterpiece You Might Not Want to See <https://www.nybooks.com/daily/2013/01/07/haneke-film-not-to-see/> pristu-pljeno 20. 3. 2021.

pacijentov život primjenom smrtonosne supstance i pasivna eutanazija kod koje ljekar prekida održavanje života gašenjem aparata koji pacijenta održavaju u životu (Klajn i Šipka, 2006: 460). Sa pravnog aspekta, moguće je razlikovati više potkategorija eutanazije, zavisno od toga da li se osoba koja umire eutanazijom smatra kompetentnom ili je nekompetentna individua, i da li se čin eutanazije smatra voljnim (uz svjesno znanje i po želji kompetentnog pacijenta), nevoljnim, ili prisilnim (Mishara, 2021). Nevoljna eutanazija se vrši bez znanja o želji pacijenta zato što je pacijent uvijek bio nekompetentan, ili je sada nekompetentan, ili nije ostavio nikakvo uputstvo. Prisilna eutanazija je ona koja se vrši protiv želje kompetentne osobe izražene u svom prethodno datom uputstvu.

Etički argumenti u prilog eutanaziji zasnivaju se na vjerovanju u individualnu slobodu odlučivanja šta je „dobra“ ili „adekvatna“ smrt, i na vjerovanju koje se životne situacije smatraju neprihvatljivim. Takvi argumenti se najviše zasnivaju na moralnim i religioznim vrijednostima, kao i na shvatanjima o vrijednosti i kvalitetu ljudskog života. Njihovo zajedničko polazište je postavka da su ljudi sposobni da donose racionalne odluke, čak i onda kad pate ili kad su u terminalnoj fazi bolesti. Uz smanjenje patnje, dodatni argumenti u prilog eutanazije su pravo na održanje ljudskog dostojanstva i prevencija neuspješnih samoubistava (Leenaars et al, 1998). U krajnjem slučaju, argument je i pitanje pravednosti, posebno onda kad se odluke za okončanje života nekih pacijenata eutanazijom donose u vanrednim situacijama u kojima su ograničeni resursi za medicinsko zbrinjavanje svih oboljelih pacijenata. Prirodno, takve situacije dovode do nerješivih etičko-moralnih problema.

Kontrola postojećih praksi je dodatni argument u zemljama gdje je eutanazija ilegalna i gdje bi ljudi mogli biti prisiljeni da pokušaju samoubistvo ili ubiju svoje voljene koji ostanu bespomoćni. Legalizacijom eutanazije bi se takve situacije

mogle izbjeći, a takođe i vođenje sudskih procesa protiv bližnjih voljenih koji su djelovali iskreno na zahtjev člana porodice. Moguće je da će u zemljama gdje je eutanazija ilegalna postojati tajno praktikovanje koje vrše ljekari ili članovi porodice, bez obzira na zakon. Takva tajna praksa može se prikriti odnosno kamuflirati i nemoguće je kontrolisati šta se zapravo desilo. Prednost legalizacije eutanazije bi bila i kontrola postojećih praksi i osiguravanje da bude manje zloupotreba (Mishara, 2020).

Argumenti protiv eutanazije takođe su višestruki i etički veoma snažni. Sa stanovišta religijskih vrijednosti, u mnogim kulturama su posebno važni *vrijednost patnje koja se smatra dobrom za dušu*, odnosno herojskim činom (čiji je uzor razapeti Isus na krstu), kao i *vjerovanje u svetost i nepovredivost ljudskog života*. Argument „klizava nizbrdica“ je naziv za logičku grešku koja nastaje kada se tvrdi kako određene događaje moraju pratiti drugi, sve do ključnog završnog događaja, a pritom se ne iznosi nikakav racionalni argument ili dokaziv mehanizam koji podržava neizbježnost tog procesa.¹⁸ Prema tome, ukoliko bi takav argument bio primjenjiv u praksi, ukazivao bi na rizik od zloupotrebe eutanazije. Međutim, empirijski dokazi, utemeljeni na dobroj kliničkoj praksi, potpuno su obezvrijedili argument „klizava nizbrdica“ kao razlog za kontinuiranu legalnu zabranu ljekarski potpomognute smrti. Pravne sankcije su u slučaju takvog, potpomognutog samoubistva mnogo blaže nego za čin ubistva druge osobe, čak i kad je homicid izvršen radi olakšanja bola i patnje kod osobe u terminalnoj fazi bolesti i moguće ga je nazvati „eutanazijom“. Upravo iz tih razloga, Džek Kevorkijan (Jack Kevorkian), patolog koji je u SAD-u u

¹⁸ Vidjeti:

https://sr.wikipedia.org/sr-el/%D0%9A%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B1%D1%80%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B0 pristupljeno 19. 2. 2021.

toku 1990-ih bio, prema izvještajima medija, povezan sa smrću više od 130 osoba, branio se na sudu da je njegovo učesće u smrti tih pacijenata bilo potpomognuto samoubistvo, a ne eutanazija. U autobiografskom, provokativnom TV filmu o njegovom životu, naslovljenom *Ne poznaješ Džeka / You Don't Know Jack* (2010), koji je na mnoge jezike preveden kao „Doktor smrt“, naslovnu ulogu Džeka Kevorkijana, koji vjeruje da ima misiju da pomaže ljudima zauvijek im otklanjajući neotklonjive patnje, igrao je slavni Al Paćino (Pacino).¹⁹

Argument po kome je samoubistvo uvijek dostupna opcija je netačan, kao što je evidentno na primjeru starih iznemoglih i teško pokretnih osoba. U filmu *Ljubav* na to ukazuje scena Aninog priznanja da je bezuspješno pokušala samoubistvo, a u *Hepiendu* Žoržova dva uzaludna pokušaja suicida. Empirijski je dokazano da ogroman broj potencijalnih samoubica, i onih koji su pokretni i fizički potpuno zdravi, pokazuju strašnu ambivalenciju oko završetka svog života suicidom. Njihova ambivalencija je toliko velika da ogroman broj njih, čak i onih koji su visoko suicidalni, promijeni svoje mišljenje prije pokušaja, a velika većina osoba koje su inicirale pokušaj suicida ne umiru od tog pokušaja (Mishara, 2020). Isti autor navodi sljedeće argumente: „zaštita slabog, nekompetentnog i uskraćenog i nemogućnost kompetentnog i racionalnog donošenja odluke. Nedijagnostikova klinička depresija može biti potencijalno izlječiva“, ili je posljedica neželjenog dejstva lijekova ili efekta psihosocijalnog okruženja u nekoj instituciji. U takvim slučajevima, može se smatrati da je precizna dijagnoza i liječenje depresije antidepresivima i/ili psihoterapijom poželjniji izbor od eutanazije i potpomognutog samoubistva.²⁰

¹⁹ Vidjeti:

[https://en.wikipedia.org/wiki/You_Don%27t_Know_Jack_\(film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/You_Don%27t_Know_Jack_(film)); lista filmova koji se bave problemom eutanazije je dostupna na sajtu: https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Films_about_euthanasia pristupljeno 6. 4. 2021.

²⁰ Nekoliko pacijenata kod kojih je Džek Kevorkijan izvršio potpomognu-

Slabljenje povjerenja u ljekare bi očito nastalo ako bi se većini ljekara dopustilo da eutanaziraju bolesnike u završnoj fazi bolesti. Kako povjerenje u ljekare ne bi bilo poljuljano, medicinska profesija smatra da bi eutanaziju, u slučaju da bude ozakonjena, smjeli praktikovati samo malobrojni ovlašćeni „specijalisti“ tako da ljekari-terapeuti mogu zadržati svoju reputaciju kao borci protiv smrti (Mishara, 2020).

Psihoanalitičarke koje su razmatrale moguća značenja eutanazije u filmu *Ljubav* uviđaju da Haneke namjerno ostavlja otvorenu mogućnost različitih tumačenja tog filma i prekida oronulog života. Suština filma kao umjetnosti je da nas podstakne da se zamislimo nad ključnim pitanjima čovjekove egzistencije. S tog razloga, one izbjegavaju zamku davanja jednog direktnog odgovora. Umjesto toga, Kinodoz postavlja pitanja: „Ubiti zbog ljubavi ili zbog mržnje? Pobrkati nježna osjećanja sa agresivnošću, umjesto njihovog razlikovanja, kako bi se mogla uobličiti ljubav koja može izdržati ambivalenciju i prisustvo kontradiktornih osjećanja u sebi?“ Na kraju, ona zaključuje da je Žorž počinio brutalni čin jer je za njega i Anu učešće trećeg koji bi izvršio eutanaziju bilo nezamislivo, kao ono što bi oboje smatrali izdajom njihove prisnosti (Quinodoz, 2014: 381).²¹

Anika Hirdman Kinstliher postavlja pitanja: „Da li je ugušenje čin milosrđa koji bi Anu poštedito patnje“ (Hirdman Künstlicher, 2017: 5) ili je ono nastalo kao posljedica zbrke osjećanja ljubavi i mržnje koja je proistekla iz Žoržove usamljenosti koja je opustošila njegovo unutrašnje stanje – „ubistvo kao suicid sa

to samoubistvo patilo je od depresije. Vidjeti: Ebert, Roger. Now I lay me down to sleep. <https://www.rogerebert.com/roger-ebert/now-i-lay-me-down-to-sleep> pristupljeno 4. 8. 2021.

²¹ Opisujući ličnost glavnih protagonista, Kinodoz piše da je Žorž po prirodi introvertan i melanholičan, a Ana vesela, i komunikativna. Međutim, naracija *Ljubavi* ne daje nikakvih osnova za takvu pretpostavku. Haneke je u jednom intervjuu (Haneke et al, 2017) izjavio: „Ne želim da individualizujem karakter. Time se zapada u nešto lažno, neku vrstu kiča tipičnog za psihološke drame, a moj film nije to.“

maničnim prizvucima, kao zaštita od iskustva bola zbog gubitka?“ (Hirdman Künstlicher, 2017: 5). Ona tu scenu razmatra zajedno sa narednom scenom Žoržovog hvatanja goluba. Po njenom mišljenju, Žoržova priča o događaju iz djetinjstva, povezuje njegove objektivne odnose sa majkom i sa Anom. Navodno, Žorž je zalog svoje ljubavi sa svojom majkom/Anom pokušao da očuva do kraja i spasi ga svojim njegovanjem Ane, sve do čina ugušenja. Žoržovi psihološki mehanizmi odbrane su bili izolacija afekta i cijepanje neprihvatljivih djelova svog sopstva (Frojd, 1938/ 1940).²² Na vizuelnom planu, te odbrane ilustruje Žoržov čin stavljanja samolijepljive trake na vrata sobe u kojoj je izvršio eutanaziju, kako bi spriječio da nasilje i smrt kontaminiraju ostatak njegovog sopstva. Mehanizam odbrane cijepanjem kod Žorža se odnosi na afektivnu psihičku sferu, pa izgleda kao da je nasilje zatvoreno u zapečaćenu sobu, kako bi se moglo dozvoliti izražavanje nježnih osjećanja. Tako gledamo Žorža kako ljulja golubicu koja guguče i „Anu-golubicu“ koju guši u predsoblju stana.²³ Zaključak oba psihoanalitička rada (Qinodoz, 2014; Künstlicher, 2017) je sličan: Žorž se od previše bolne realnosti branio stvaranjem sumanute „neorealnosti“, u kojoj je prevagu odnio dio njegovog ja koji oporiče sopstvenu destruktivnost.

Stavljajući u središte svog razmatranja temu „stare ljubav“ i njenog ishodišta, Kohen Šalev i Markus (Cohen-Shalev & Marcus, 2009, 2016) su vjerovatno najvjerniji Hanekovoj intenciji. Za njih, čitanje filma, naročito čina ubijanja i eutanazije, predstavlja izraz i ishodište dubine stare ljubavi, ideje koju Haneke provlači kroz cio film, pa je u skladu s tim ponovno

²² Frojd je u svom radu o fetišizmu (Freud, 1927) opisao fenomen kognitivnog cijepanja kod pacijenta koji je kao sin u jednom dijelu sebe znao da mu je otac mrtav, ali je drugi dio njega to poricao.

²³ U filmu *Breza* reditelja Anta Babaje (1967), jedan od likova, seoski fantast (Fabijan Šovagović) vjeruje da je duša djevojke koja je maločas izdahnula ovaploćena kao golubica koja u tim trenucima prelijeće iznad kuće pokojnice. Autoritativni lik katoličkog sveštenika oštro opovrgava takvo sujevjerje.

pojavljivanje Ane moguće sagledati iz duhovne perspektive, kao čin očuvanja hermetičkog bivstvovanja ljubavnog para. Prijetnja od prestanka života udvoje pokrenula je Žorža da prenebregne svoju odgovornost njegovatelja i da kao čuvar bivstvovanja ostarjelog ljubavnog para usvoji odgovornost za intaktnost njihovog jedinstva. Po takvom tumačenju, posljednja scena, u kojoj se Ana ponovo pojavljuje kao priviđenje ne iznevjerava tu odgovornost, već na simboličnom nivou „zadržava sudbinom rascijepljeno jedinstvo“ (Cohen-Shalev & Marcus, 2015: 77). Po istim autorima, druga, manje pozitivna strana stanja hermetičkog jedinstva kao psihološkog svojstva stare ljubavi, dovodi do intergeneracijskog problema. Eva postaje otuđena ćerka i ne može ostvariti prisnost sa roditeljima. Evino dobro namjerno nuđenje pomoći biva neprihvaćeno jer nailazi na neprobojnu prepreku hermetičnog jedinstva Ane i Žorža, jedinstva koje Žorž, izolovan u svojoj usamljenosti, sebično čuva za sebe u posljednjoj fazi života udvoje.²⁴

Ako nemamo u vidu koncept hermetičnog jedinstva kao bivstvovanja udvoje, u Hanekeovom filmu je teško locirati pet psiholoških faza procesa umiranja: gnjev ili bijes, poricanje, cjenkanje ili pogodbu, depresiju i na kraju, prihvatanje neminovnosti (Kübler Ross, 1975); te faze možemo mnogo lakše prepoznati kod likova Bergmanovih filmova *Sedmi pečat* i *Krici i šaputanja* (Martinović, 2021). Ana je, prije gubitka svojih sazajnih sposobnosti koje joj onemogućavaju dalji rast u posljednjem stadijumu života, prošla kroz faze gnjeva i neprihvatanja, eliptično prikazanih u filmu. Koncept hermetičnog jedinstva nam omogućava da uočimo kako su neki elementi faze gnjeva bili pomjereni na Žorža u dvije situacije: prvo, kad on ošamari Anu, drugo, u završnom činu ugušenja Ane.²⁵ Faza

²⁴ Kako podvlači Grundman (2012), „Žoržova sebična ljubav prema Ani poprima subverzivni kvalitet zato što konstituiše pobjedonosnu potvrdu mašte nad sve nehumanijom stvarnošću (što je tema mnogih Hanekeovih filmova).“

²⁵ Oba trenutka tih dugih scena mijenjaju situacije napetosti u iznenađenja

pogodbe sa smrću je primjetna u Aninom neizrečenom ugovoru po kome je Žorž neće odvesti ni u bolnicu ni u starački dom. Priroda Anine neurološke bolesti je takva da je brzo vodi do pogodbe, ali ne sa smrću, već sa Žoržom, njenim zaštitnikom koji može da odredi njen odabrani način smrti. Umjesto oporicanja, bolest vodi Anu do faze depresije – pokušaja suicida, odbijanja hrane. Pitanje da li ona prihvata neminovnost ostaje bez odgovora zbog njenog gubitka moći govora i konačne demencije.

Scena Žoržovog hvatanja goluba veoma je zagonetna. Haneke odbija da tumači svoj film, pa je na pitanje o simboličnom značenju goluba odgovorio: „Smatrajte da je golub golub ... U Parizu ima mnogo golubova.“²⁶ Scena sa golubom je metaforično-simbolično dvosmisljena i bogata psihološkim značenjima (Künstlicher, 2017). Uočavajući da je upravo golub koga Žorž oslobađa ušao kroz prozor kroz koji je ranije Ana pokušala da pobjegne, Kinstliherova pretpostavlja da golub predstavlja Aninu dušu koju Žorž oslobađa, ili pak predstavlja mogućnost kontrole smrti. Na to podsjeća Žoržovo hvatanje goluba u praznom predsooblja čija praznina, očajna kao smrt, simbolizuje prekid odnosa između Ane i Žorža, posebno u sceni kad Ana odbija hranu, a Žorž je ošamari. Ponovni ulazak goluba možda za Žorža najavljuje ponovni Anin povratak. Možda je golub samo sumanutu pojava Žoržove mašte koja prijanja uz njegovu rezignaciju i bol? Ili je jedino golub svojom intruzivnošću u stanju da dospije do nekomunikativnog Žorža, mogućnost da on imaginativnim skokom omogući njegov proces žaljenja?

Misterija Aninog završnog pojavljivanja izazvala je različite reakcije filmskih kritičara i sinematologa. Ta scena magičnog

koja djeluju poput snažne eksplozije (Bongiorni, 2016).

²⁶ Vidjeti: Michael Haneke talks about *Amour*. Interview by Karin Schiefer, Austrian Film Commission, May 2012. https://web.archive.org/web/20140116073823/http://www.afc.at/jart/prj3/afc/main.jart?content-id=1164272180506&artikel_id=1332442011817

realizma za neke (Gullette, 2014) je „manifestacija Žoržove nesusjesne molbe“ da mu bude oprošteno. Haneke je izjavio da se završno sjedijavanje Ane i Žorža odnosi na „duhovno područje“ (Haneke, 2012). U jednoj komparativnoj studiji, tijelo-košmar u *Ljubavi* obrnulo je logiku Tarkovskog (Malomfälean, 2015). Komentatori – psihoanalitičari (Quinodoz, 2014; Künstlicher, 2017), smatraju da je, u skladu sa njihovim prethodno izneti razmatranjem čina eutanazije, i Anino fantazmatsko pojavljivanje /privedenje poslije čina ubijanja element Žoržove neorealnosti i dubinske psiho(pato)logije. Komentatori iz medicinske struke navode ulogu prekomjernog stresa i iscrpljenosti njegovatelja (O’Neill, 2012), preciznije rečeno njegovog sindroma sagorijevanja (Wijdicks, 2013, Vanden Bosch, 2013). Ti ljekari zamjeraju Hanekeu na odsustvu prikaza stručne, palijativne neurološke njege bolesnice, ali neki od njih (Wijdicks, 2013) uviđaju da je Haneke i na taj način želio da potrese i provocira gledalaštvo i učini svoj film nezabornim i ujedno neiscrpnom temom raznih rasprava i analiza.

Elsi Voker (Walker, 2018) zastupa tezu da se odnos između Žorža i Ane iskupljuje iz feminističke perspektive. Analizom zvučnog zapisa fima, ona argumentuje značaj svake Anine promjene glasa, i svih pojedinačnih riječi i glasova koji zahvaljujući izvanrednoj ulozi Rive pobuđuju pažnju gledalacva i njihovo sve veće interesovanje za Aninu i Žoržovu patnju. Ona zaključuje da nam cjelokupni tonski zapis *Ljubavi* olakšava saosjećanje više nego što nam nameće nelagodnost. U skladu s tim, ona smatra da je scena u kojoj Ana na kraju filma ponovo progovori, milozvučno kao prije početka svoje bolesti, „poziv koji od naše mašte i srca traži da prvo moramo čuti ono što ćemo zatim vidjeti“ (Walker (2018: 203). Po njenom mišljenju, Haneke je prikazivanjem scene ponovnog Aninog pojavljivanja izbjegao svaku sličnost svog filma sa melodramom i učinio da film „ponovo poprими život a takođe i formu.“ (Walker, 2018:

203). Za Grundmana (Grundman, 2012), završna scena u kojoj gledamo Anu ovaploćenu u liku koji je Žorž idealizovao, predstavljajući „trijumf mašte nad realnošću“.

Kinodoz (Quinodoz, 2014) podvlači da Haneke svojim filmom igra s gledalaštvom igru žmurke prenoseći iskustvo neizvjesnosti slično frejdovskoj ambivalentnosti značenja opisanoj u ogledu *Začudno uznemirujuće* (Freud, 1919). Ona možda naslućuje Hanekeovu kinematografsku oniropoetiku kad postavlja pitanje: „Šta je granica između sna i realnosti?“ Program tajne koju Haneke unosi nije samo u onome što možemo razumjeti, već prije u onome šta još treba da bude shvaćeno. Očito, Haneke želi da sačuva tajnu i da ostavi otvorenim kompleksna pitanja koja je otvorio svojim filmom. Iz filma izostaje Žoržov rad žaljenja za Anom (Vanden Bosch, 2013). Taj težak i za mentalni oporavak ucvijeljenog značajan zadatak ne tiče se samo odnosa para, već u procesu žaljenja treba ožaliti ne samo ono što smo izgubili, već i ono što je bilo dio nas (Freud, 1917).

Etička dilema u središtu *Ljubavi* ne može se svesti samo na *pro et contra* eutanazije, na pitanje izbora između života i smrti (Grundman, 2012). Voker (Walker, 2018) smatra da Haneke u *Ljubavi* ne prikazuje smrt putem romantične stilizacije, već opažanjem svakodnevnih detalja sve težeg života bračnog para. Za Bondornija (Bongiorni, 2016), eutanazija u Hanekeovom filmu je element čistote ljubavi. Za Bredšoa (Bradshaw, 2012), ljubav će dati značenje smrti ali je neće učiniti podnošljivijom.

Razložno je pretpostaviti da je Hanekeova *Ljubav* žestoka kritika društva i kulture koji ne tolerišu nijedan način na koji bi pojedincima bilo zakonski dozvoljeno da odluče kada i kako hoće da okončaju svoj život (Vanden Bosch, 2013). Rosinski (2015) istražuje provokativnu prirodu Hanekeove *Ljubavi*, u vezi sa filozofskim pitanjima smrti i brige o drugom koristeći etičku teoriju Žan-Lika Nansija (Jean-Luc Nancy). Shvatajući smrt kao nansijevsku „slijepu mrlju“ čije prisustvo pojačava

egzistencijalnu konačnost, Rosinski postavlja u centralnu poziciju znanje o Aninoj smrti koje poima kao ekspoziciono područje s one strane predstavljivog. Za njega, *Ljubav* je ontološki pozicionirana kao „transimanentno“ sredstvo koje dovodi u kontakt utjelovljenu imanenciju karnalnog gledalaštva i transcendenciju teme smrti prikazane na sinematičan način.

Posljednja scena filma u kojoj Eva ima ključeve stana za Kinodoz (Quinodoz, 2014) je znak da svijet ostaje na mlađoj generaciji koja nasljeđuje imanenciju svojih starih i produžava život. Međutim, na osnovu te scene nije moguće utemeljiti nikakvo optimističko tumačenje. Prije bi se moglo reći da Eva razmišlja o sumornom kraju života svoje majke i brine je šta se desilo sa njenim ocem. Pitanje Žoržove sudbine na kraju *Ljubavi* je ostalo otvoreno; Haneke je takvu odluku donio kako ne bi zapao u naturalizam (Grundmann i Naqvi, 2017).

Kao što smo vidjeli, Haneke se Žoržovom sudbinom bavio u *Hapiendu*. Od niza tema koje je tu proradio, nekoliko njih je razmatrano u njegovim prethodnim filmovima; posebno: video nadzor, (*Skriveno*), užasna djeca sa anđeoskim licem (*Bela traka*), eutanazija (*Ljubav*), žena koja se seksualno ponižava (*Učiteljica klavira*) i zatvoreno građansko društvo koje ugrožavaju autsajderi (imigranti) (*Vrijeme vuka*).

Prikazivanjem suicidalnog Žorža, koji je dva puta neuspješno pokušao samoubistvo, a ni kasnije mu nije dozvoljeno da okonča svoj život, Haneke je postavio pitanje dostojanstvenog kraja ljudskog života. Argumenti protiv eutanazije navode da je samoubistvo „uvijek dostupna opcija“ (Mishara, 2020). Međutim, Anin slučaj u *Ljubavi* i Žoržovi bezuspješni pokušaji samoubistva u *Hapiendu* demantuju takvo shvatanje.

Gledalaštvo *Hapienda* je bilo šokirano besmisлом Žoržovog života i postupcima trinaestogodišnje Eve koju većina kritičara smatra djevojčicom-monstrumom (Sobczynski, 2017). Iako je Evino društveno funkcionisanje poremećeno, ne smijemo

previdjeti da je drama njenog djetinjstva očito prouzrokovana emocionalnom hladnoćom njenih roditelja. Eva je, umjesto žaljenja zbog traume nanijete razvodom roditelja, usmjerila svoju agresiju na nadziranje i kažnjavanje drugih, počev od trovanja drugarice u odmaralištu, kućnog ljubimca i vlastite majke. Poslije tih događaja i otkrića očevog nevjerstva, ona je, kao i njen djed Žorž, okrenula agresiju ka sebi, pokušavajući samoubistvo.

Mogućnost Evinog oporavka u razgovoru sa traumatizovanim i suicidalnim Žoržom veoma je sporna; završna sekvenca filma pokazuje da Eva i dalje nalazi morbidno zadovoljstvo u opsjednutosti snimanjem mobilnim telefonom, bez uvida u potencijalnu tragičnost situacije. Eva se, iz ograničene perspektive koju joj pruža posmatranje svijeta kroz kameru njenog mobilnog telefona, uglavnom upravlja prema principu zadovoljstva. Dublje razumijevanje njenih postupaka je moguće u kontekstu disfunkcionalne porodice Lorán čiji članovi bježe od realnosti i odgovornosti ili traže rješenje u (zlo)upotrebi lijekova, u digitalnom svijetu ili izlasku iz života (Hirstein, 2019). Isti autor ukazuje da „hrčak, majka, djed, svi oni, pobuđuju Evu da ih snima onda kad se njihov život bliži kraju“ (Hirstein, 2019: 94). On smatra da su životi žrtava u tim trenucima u ćorsokaku, i to ne samo metaforično, dok su ograničeni malim ekranom mobilnog telefona, već i realno jer hrčak živi u malom kavezu, majka je zavisna od lijekova, a Žorž želi da okonča svoj život. Po njegovom mišljenju, Eva ne usmrćuje druga bića zlonamjerno, već je „ubijedena da im pomaže“ (Hirstein, 2019: 95). Ako je prihvatljivo takvo Hirštajново gledište, onda je Eva opasno zastranila, kao i adolescenti u ranijim Hanekeovim filmovima. U Evinj odluci da pomogne djedu u okončavanju svog života, izvjesnu ulogu ima njeno drugačije gledište od ostalih članova njene porodice jer je i sama pokušala samoubistvo.

Hanekeova završna parabola Žoržovog kraja života, u sceni u kojoj je njegova unuka obuzeta snimanjem smrti koju je sama

izazvala, ukazuje na radikalne posljedice zabrane potpomognutog suicida. Filozofi koji se bave etikom ubijanja danas ustaju u odbranu etičke permisibilnosti potpomognutog suicida, u širokom rasponu slučajeva, koji tek treba da budu zakonski i pravno definisani (McMahan, 2002). Međutim, razne kulture i države različito pristupaju ovom problemu i pravosudno ga posebno tretiraju, u svakom individualnom slučaju.

Hanekeov *Hapiend* je i oštra kritika savremenog društva i upozorenje na fatalne posljedice morbidne fascinacije novim medijima kojoj podliježu i odrasli, a posebno štetno djeluje na maloljetne osobe. Pesimistička vizija djetinjstva u *Hapiendu*, koju još šire oslikavaju Hanekeovi prethodni filmovi *Zabavne igre* i *Bijela traka*, još jednom potvrđuje prethodno iznijeto autorovo shvatanje: „U djetinjstvu ima divnih trenutaka zahvaljajući intenzitetu neupotrebljenih osjećanja, ali nema ‘srećnog djetinjstva’. Kao dijete, svako je naročito zavisano, pa svako poniženje posebno snažno osjeća“ Assheuer (2010: 167). Očito, Haneke sagledava i neke pozitivne trenutke djetinjstva ali se, dosljedan svojoj pesimističkoj egzistencijalističkoj filozofiji protivi idealizaciji djetinjstva i njegovoj romantično-nostalgličnoj slici estetizovanoj u velikim autobiografskim književnim djelima Tolstoja, Nabokova i drugih autora XIX i XX vijeka. U prikazu tragedije djetinjstva, Haneke ne optužuje čitavo društvo, već ukazuje na ugroženost djece i mladih u savremenim disfunkcionalnim porodicama.

Zaključak

Prikazujući mračne strane života, Hanekeovi višeslojni filmovi postavljaju teška egzistencijalna pitanja. Kako zaključuje Franklin (2013): „Hanekeova implikacija je jasna. Naše vrline, naš do-bri odgoj, naša kultura neće nas spasiti – ni od nasumičnih činova nasilja (*Zabavne igre*), ni od naše vlastite auto-destruktivnosti

(*Učiteljica klavira*), niti od sramote kolektivne istorije naroda (*Skriveno*).“

U vezi sa glavnom temom našeg teksta, istaknimo da je Haneke u svojim filmovima *Ljubav i Hepiend* maestralno prikazao ljudske patnje pri umiranju i tegobnost kraja života, slično kao svojevremeno Bergman u *Sedmom pečatu* i u *Kricima i šaputanjima*. Pokrenuvši etička pitanja koja nameću kraj stare ljubavi i kraj života, problemi eutanazije i potpomognutog samoubistva, Haneke je još više pomjerio granice onog što se smatralo nepredstavljivim u estetici filmske umjetnosti.

Literatura:

- Assheuer, Thomas, (2010) “Das weiße Band”, in Michael Haneke: *Gespräche mit Thomas Assheuer*, ed. by Thomas Assheuer, 2nd edn Berlin: Alexander Verlag.

- Bongiorno, Kevin (2016), Michael Haneke’s Amour in the Light of Italian Neorealism Author(s): *Pacific Coast Philology*, 51 (1): 23-41

- Bradshaw, Peter, *Amour* – Review, *The Guardian*, Thu 15 Nov 2012 15.29. <https://www.theguardian.com/film/2012/nov/15/amour-review> pristupljeno 28. 2. 2021.

- Cohen-Shalev, A. (2009), *Visions of Aging: Images of the Elderly in Film*, Portland: Sussex Academic Press.

- **Cohen-Shalev, Amir, Marcus, Esther-Lee**, (2016) “Equally mixed”: artistic representations of old love, *International Journal of Aging and later life*, 10 (2): 181.

- Conrad, Peter, (2012) Michael Haneke: There is no easy way to say this... *The Guardian*, Sun 4 Nov 2012 <https://www.theguardian.com/film/2012/nov/04/michael-haneke-amour-director-interview> pristupljeno 28. 2. 2021.

- Chivers, S, (2011), *The Silvering Screen: Old Age and Disability in Cinema*. Toronto: University of Toronto Press.
- Franklin, Ruth (2013), "On Film: *Amour*, Directed by Michael Haneke: As Long As We Can Bear It", *Salmagundi*, 211: 42-48.
- Freud, Sigmund, (1917/ 1946) "Trauer und Melancholie", In GW X, S. 428-446, London, Imago (Frojd S. *Tuga i melanholija*, u: Frojd S. *Metapsihologija*, str. 123-143).
- Freud Sigmund, (1919/1955). The uncanny, In: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund*, Vol. XVII, pp. 217-56, [trans. Alix Strachey] Hogarth Press, London.
- Freud, Sigmund, (1927) Fetishism, In: Freud, S. *Gesammelte Werke*, 1948, T. XIV, p. 311-317. Imago, London.
- Freud, Sigmund, (1938 /1940) Die Ichspaltung im Abwehrvorgang. *Internationaler Zeitschrift Psychoanalytischer Imago*, 25 XXV, p. 241-244.
- Grossvogel, D. I, "Haneke: The Coercing of Vision", *Film Quarterly* 60.4 (2007): 36-43.
- Grundman, Roy (2012), Love, Death, Truth – *Amour*. *Sense of cinema*. Issue 65. <https://www.sensesofcinema.com/2012/feature-articles/love-death-truth-amour/> pristupljeno 21. 1. 2020.
- Gullette, M. M. (2013), *Amour*: How can we embrace a film that is so clearly an advert for euthanasia? *The Guardian*, 28 February. Available on <http://www.theguardian.com/film/filmblog/2013/feb/28/amour-advert-for-euthanasia> pristupljeno 20. 2. 2021.
- Gullette Morganroth, Margaret, (2014) Euthanasia as a Caregiving Fantasy in the Era of the New Longevity *Age Culture Humanities* 1: 211-219.
- Haneke, Michael; Grundmann, Roy; Naqvi, Fatima (2017) and Fatima Naqvi (2017) Every Unhappy Family Is Unhappy in Its Own Way: An Interview with Michael Haneke. *Cinéaste*, 43(1): 4-9 <https://www.jstor.org/stable/26356819> pristupljeno 15. 1. 2021.
- Hirstein, Mario (2019), *Violence and Games in the Films of Michael Haneke* *Gewalt und Spiele in den Filmen Michael Hanekes*,

Doctoral thesis presented to the University of Waterloo, Ontario, Canada and the Universität Mannheim, Germany

- Jagermath, Kevin (2012). Review: Age & Illness Test Love In Michael Haneke's Unflinching 'Amour' <https://theplaylist.net/review-age-illness-test-love-in-michael-hanekes-unflinching-amour-20121222/> pristupljeno 15. 2. 2021.

- Kaul, Susanne / Palmier, Jean-Pierre (2018) *Michael Haneke. Einführung in seine Filme und Filmästhetik*. Fink, Paderborn.

- Kübler-Ross, E, (1975) *Death, The Final Stage of Growth*. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall.

- Künstlicher, Annika Hirdman (2017), Life's frailty – on fundamentalistic bonds in Haneke's film *Amour*. *The Scandinavian Psychoanalytic Review* <https://doi.org/10.1080/01062301.2017.1374658> pristupljeno 3. 2. 2021.

- Leenaars, Antoon A. Susanne Wenckstern, Isaac Sakinofsky, et al. *Suicide in Canada*, Univ Toronto Press, 1998.

- Lloyd, Alexandra (2016), Songs of Innocence and Experience: Michael Haneke's Cinematic Visions of Childhood. *The Modern Language Review*, 2016; 111 (1): 83-207.

- Malomfălean Laurentiu, (2015) The nightmare-body: Michael Haneke reversing a Tarkovskian dream logic in *Amour*. *Caietele Echinox*, 28: 299-307.

- Martinović, Žarko, Aktualnost prikazivanja umiranja i smrti u filmovima Ingmara Bergmana, *Matica* br. 86, ljeto 2021.

- McMahan, Jeff (2002), *The Ethics of Killing: Problems at the Margins of Life*. Oxford University Press, New York <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/0195079981.001.0001/acprof-9780195079982>

- Mishara, Brian L, (2021) Euthanasia, In: *Encyclopaedia of Death and Dying*. <http://www.deathreference.com/En-Gh/Euthanasia.html> pristupljeno 10. 1. 2021.

- O'Neill, Desmond, (2012) *Amour, ageing, and missed opportunities*. BMJ, November 23, 2012. <https://blogs.bmj.com/bmj/2012>

/11/23/desmond-oneill-amour-ageing-and-missed-opportunities/ pristupljeno 3. 2. 2021.

- Porter, Anna, (2013) “*Amour*: No Gentle End”, *Queen's Quarterly* 120: 275-81.

- Potter J, The psychological slippery slope from physician-assisted death to active euthanasia: a paragon of fallacious reasoning, *Med Health Care Philos*, 2019; 22(2): 239-244.

- Quinodoz, Danielle, (2014). *Amour*, *International Journal Psychoanal*, 95, 375–383.

- Rose, H. & Rose, S, (2012). Grow old with me. *Lancet*, 380(9849): 1219. DOI: 10.1016/S0140-6736(12)61699-7

- Rosinski, Milosz Paul, “Touching Nancy’s Ethics: Death in Michael Haneke’s *Amour*”, *Studies in French Cinema*. 2nd ed. Vol. 15. N.p.: Routledge, 2015, 180-96.

- Rohter, Larry, (2012) “Michael Haneke Finds His Brando”, *New York Times*, 19 Dec. 2012.

- Sobczynski, Peter (2017), *Happy End*, Posted December 22, 2017 <https://www.rogerebert.com/reviews/happy-end-2017> pristupljeno 18. 1. 2021.

- Sternberg, R, (1986), “A Triangular Theory of Love”, *Psychological Review*, American Psychological Association, Inc.

- Stewart, Garrett, (2013), “Haneke’s Endgame”, *Film Quarterly* 67 (1): 14-21.

- Walker, Elsie M, (2018) *Amour: The Screams of life answered with love*. In *Hearing Haneke: The Sound Tracks of a Radical Auteu*, Oxford University Press, New York, p. 179-204. <https://carpetbagger.blogs.nytimes.com/2012/12/19/michael-haneki-finds-his-brando/> pristupljeno 17. 2. 2021.

- Veneka, Marina (2018), “Happy End” and the Object-Gaze, *Lacanian Review Online*, May 17th, 2018.

- <https://www.thelacanianreviews.com/happy-end-and-the-object-gaze/> pristupljeno 18. 1. 2021.

- Wijdicks, E. F. M, (2013), *Palme d’Or-Awarded ‘Amour’ – The*

Neurologic Dying of a Loved One, *Neurology Today* 13(5): 25. DOI: 10.1097/01.NT.0000428470.46396.2b Film review.

- Zuboff, Shoshana, *The Age of Surveillance Capitalism*, Profile Books, London, UK, 2019 (Šošana Zubof, 2020, *Nadzorni kapitalizam*, Clio, Beograd)

TELEVIZIJSKI SVIJET ŽIVKA NIKOLIĆA

Snežana Rakonjac

Živko Nikolić's television legacy has never been comprehensively analysed. It has remained on the margins of interest, in the shadow of Živko's filmmaking magic. This paper is based primarily on the research in the Program Archive of the Radio and Television of Montenegro where the rich television work of this multitalented director was conceived in 1971, exactly half a century ago.

Umjetnički univerzum Živka Nikolića počiva na dva paralelna svijeta koja je gradio osobenim rediteljskim darom tokom tri stvaralačke decenije. Njegova filmska i televizijska djela nose različite rodne oznake, jer su rođena u dva različita medija, ali istovremeno čine jedinstven hronološki isprepletan niz s povremenim tematskim i vizuelnim ukrštanjima i originalnim presjecima.

Za razliku od Nikolićevoeg kinematografskog opusa koji je konstantno plijenio pažnju stručne javnosti i znalački vrednovan i opisan u više naučnih studija i monografija, njegova televizijska ostavština nikada nije cjelovito sagledana. Ostala je na rubu interesovanja, u sjenci magije Živkovog filmskog stvaralaštva. To je i povod za ovu bilješku, zasnovanu primarno na istraživanjima u Programskom arhivu RTCG, u kojoj je skicirano,

hronološki i žanrovski strukturirano bogato televizijsko stvaralaštvo ovog svestranog reditelja, začeto krajem 1971. godine, dakle prije tačno pola vijeka.

U svijet filma Nikolić je zakoračio 1968. dokumentarnim ostvarenjima *Sebi za života* i *Blaženi mirotvorci*, a tri godine kasnije tiho i nenametljivo ušao u svijet televizije. Ili je televizija ušla u njegovo umjetničko obzorje. Režirajući svoj tv prvijenac – dokumentarnu emisiju *Prilozi za biografiju moga oca*, mladi tridesetogodišnji reditelj započeo je 1971. iskušavanje novog medija, čije će granice otkrivati i pomjerati tokom plodne dvadesetpetogodišnje saradnje s crnogorskom televizijom. Nižući dokumentarne zapise, emisije fokusirane na teme iz oblasti kulture, poetske teatre, tv drame, igrane serije, Živko Nikolić je, kao gostujući reditelj, za dvije i po decenije uobličio žanrovski razuđeno i obimno djelo od 35 sačuvanih naslova, koji ostaju dio najvrjednijeg programskog nasljeđa Televizije Crne Gore.

Stvaralačka znatiželja i poziv tadašnjeg urednika kulturno-umjetničke redakcije, Rajka Cerovića, doveli su početkom sedamdesetih Živka Nikolića u TV centar Titograd, koji je tada funkcionisao kao dio jugoslovenskog televizijskog sistema i tek poprimao obrise pravog medija. Put ka afirmaciji započet predstavljanjem dokumentarnog filma *Trag* na Festivalu kratkog metra u Beogradu u martu 1971, Nikolić je nastavio snimanjem dokumentarne emisije za Televiziju Titograd o pjesniku Gojku Janjuševiću, koje je završio u decembru te godine. U kratkom tekstu objavljenom u *Pobjedi* reditelj kaže da će emisija naslovljena *Prilozi za biografiju moga oca* biti svjedočanstvo o pjesnikovom djetinjstvu, „dobu koje na svakog umjetnika ostavlja duboke tragove“ i da je nastojao da se ovaj televizijski zapis „ne razlikuje od Janjuševićevih pjesama, već da bude produžetak ili razrada njegove poezije“.¹

¹ „TV Titograd snima emisiju o Gojku Janjuševiću“, *Pobjeda*, 6. 12. 1971, str. 6.

Živko Nikolić
(1941–2001)

Prvi profesionalni susret Živka Nikolića s televizijskim medijem rezultirao je zanimljivom dokumentarnom sagom o sudbini porodice Janjušević, koja je nakon Drugog svjetskog rata napustila dom u Ozrinićima i započela život kolonista ili „dodoša“ u Vojvodini, u „plodnom panonskom blatu“. O tom životnom prelomu i iznevjerenim očekivanjima u obećanoj zemlji svjedoči Staniša Janjušević, a priču naracijom i stihovima dopunjava njegov sin Gojko, šetajući vojvođanskim šorovima i ozrinićkim stazama djetinjstva koje su ostale ucrtane u dnu pamćenja. Žal za napuštenim zavičajem reditelj uvjerljivo naglašava kadrovima kućišta bez krova, oburdanih međa, zakorovljenih njiva, ili tišinom seoskog groblja koje nema ko da obiđe. Utisak je da tu emociju, koja boji cijelu priču, ravnopravno dijele pjesnik Gojko Janjušević i reditelj Živko Nikolić, nagovještavajući da će rodni Ozrinići ostati jedan od ključnih toponima u njihovim životnim i stvaralačkim biografijama.

Za razliku od elegičnih tonova u dokumentarcu *Prilozi za biografiju moga oca*, koji govori o odlascima i napuštanju, tema

druge emisije koju je godinu kasnije za TV Titograd režirao Živko Nikolić je – čekanje. Ovaj dokumentarni zapis, emitovan u decembru 1972. pod naslovom *Žene čekaju*, nastao je u drugačijem ambijentu i odiše drugačijom atmosferom. Snimljen je u Boki, unutar kamenih zidova primorskih kuća bokeških pomoraca koji plove dalekim morima. I dok tišinu puste rive povremeno para zvuk brodske sirene, prostor iza zatvorenih škura ispunjavaju priče žena koje mjesecima čekaju svoje muževe, ili bar pismo iz bijela svijeta. To čekanje i usamljenost doživljavaju različito: kao usud ili kao način života. Uz njihove glasove, kao kontrapunkt, u priču se povremeno upliće i jedan stari kapetan, prisjećajući se dogodovština iz davnih pomorskih dana. Psihološku dramu žena koje čekaju opisuju izražajni krupni planovi mladih i izbornih lica, koja govore više od riječi. Kratkim sekvencama sprovoda reditelj zaokružuje priču, sugerišući poruku da samo smrt konačno prekida čekanje.

Dokumentarna emisija *Žene čekaju* predstavljala je Televiziju Titograd na TV festivalu na Bledu u junu 1973. godine, ali je i pored dobrih ocjena i kritike i publike zaobišla nagrada u kategoriji dokumentarnog programa. Istoj temi Živko Nikolić vratio se 1980. godine režirajući za Dunav film kratki dokumentarni film *Ane*, u kojem je bez riječi prikazao život jedne žene koja čeka svog pomorca.

Pored dokumentarca *Žene čekaju*, Nikolić je tokom 1972. godine režirao i scenaristički osmislio emisiju *Slikari ili kondukteri*, koja je producirana u okviru kulturno-umjetničkog programa Televizije Titograd i prikazana pod firmom serije *Susreti*, koju je uređivao Rajko Cerović. Emisija je snimljena u Herceg Novom i sazdana od riječi i pjesme poznatih umjetnika Luke Berberovića, Anđelka Arnautovića, Luke Tomanovića, Mata Đuranovića, Borisa Veriga, Đorđa Pravilovića, Sava Vujovića... Mnoge od njih Nikolić je poznavao iz vremena kad je pohađao Umjetničku školu u tom gradu. Ali je škola, koja je ostavila

dubok trag u likovnoj tradiciji Crne Gore i umjetničkom senzibilitetu reditelja, ukinuta 1966. godine, a njeni profesori primorani da se bore za egzistenciju i zbog pedagoškog rada često putuju u druge gradove. Zbog toga se ponekad više osjećaju kao kondukteri. Otkrivajući dio svojih života, slikari govore i o ljepoti svog poziva i povremenim druženjima uz gitaru Luke Berberovića i skladnu pjesmu koja prožima cijelu emisiju.

Emisija *Slikari ili kondukteri* pobrala je pohvale u kratkom osvrtu u *Pobjedi*, posebno rediteljski pristup Živka Nikolića, koji „slikare gleda sa strane, posmatra njihove susrete kao nijemi svjedok, koji se ne miješa. I baš ta neposrednost doživljaja najveća je vrijednost emisije“², ocjenjuje list, dodajući da je u kameri Sava Jovanovića reditelj imao izvrsnog saradnika. Ni reditelj nije krio zadovoljstvo saradnjom s Jovanovićem, pa je već nakon prve zajedničke televizijske emisije (*Prilozi za biografiju mog oca*) njegov snimateljski rad okarakterisao kao „posebno otkriće“. I Savu Jovanoviću decenije profesionalnog druženja s Nikolićem ostale su u najljepšem sjećanju. „Naše poznanstvo počelo je u Umjetničkoj školi u Herceg Novom, koju smo zajedno pohađali, a naša televizijska saradnja u vrijeme prvih priznanja koje je Živko dobio za kratke dokumentarne filmove. I sve što je radio za Televiziju Titograd, od te prve emisije pa do posljednjeg projekta, radili smo zajedno“³, navodi Jovanović.

U stalnoj postavci Nikolićeve televizijske ekipe bili su i majstor tona Šćepan Kaćo Kovačević, rasvjetljivač Nikola Brajović, asistent snimatelja Predrag Vučković, montažerka Natalija Vučinić, povremeno i organizator Drago Leković. O tome svjedoče i originalne odjavne špice, koje je Nikolić uveo kao novinu, sa portretima svih članova televizijskog tima.

² „Zabilješke kraj TV ekrana“, *Pobjeda*, 31. 01. 1972, str. 11.

³ Savo Jovanović u razgovoru za dokumentarnu seriju *Pola vijeka crnogorske televizije*, autorka Snežana Rakonjac, RTCG 2014.

Prema najavi objavljenoj u *Pobjedi* Živko Nikolić je 1972. režirao još jednu emisiju za seriju *Susreti*, posvećenu „inženjeru koji je razapet između svog poziva i želje za afirmacijom“, ali ta emisija nije pronađena u Programskom arhivu Televizije Crne Gore. Iste godine u produkciji Dunav filma režirao je kratki dokumentarni film *Ždrijelo*, koji je nagrađen srebrnom medaljom na Festivalu u Beogradu.

I naredne 1973. godine Nikolić je za dokumentarac *Polaznik* (Dunav film) dobio prvo međunarodno priznanje u Čikagu, a u realizaciji nagrađenog djela učestvovali su filmski snimatelj Televizije Titograd Slavko Vukčević, Savo Jovanović kao asistent snimatelja i ton majstor Šćepan Kačo Kovačević. Te godine Nikolić je za titogradski TV studio, u okviru serije *Susreti*, režirao emisiju *Balada o Nikšiću* i skicirao mini portret Luke Berberovića pod naslovom *Ono krajnje*. Ovim dvadesetominutnim zapisom, snimljenim u Perastu i Kotoru, reditelj je nastojao da dublje pronikne u misaoni svijet umjetnika, kojeg je ranije djelimično predstavio u emisiji *Slikari ili kondukteri*. Berberovićeva platna u kadru figuriraju kao pozadina ili detalj, a u prvom planu su njegova razmišljanja o životu koji pokušava da živi na svoj način, o likovnim postulatima, različitom doživljaju svojih djela, viziji vremena kojeg nema na slikama. Otkrivajući umjetnikovu zapitanost nad svakim kamenom i predmetom koji dodirne, ali i njegovu opčinjenost zvukom, reditelj je i ovom emisijom pokazao umijeće da pronađe „ono krajnje“ ili ono najdublje i vjerno prikaže umjetnika koji je skladno združio misao, kičicu i gitaru.

Na snimanje drugog televizijskog projekta planiranog za 1973. godinu Nikolić je krenuo s idejom da potraži odgovore na pitanja „šta stoji na putu između kulturnih vrijednosti i publike i kakve su kulturne potrebe različitih društvenih slojeva u tom gradu“⁴, ali su ga splet okolnosti ili sagovornici odveli drugim

⁴ „Na programu TVT“, *Pobjeda*, 17. 05. 1973, str. 7.

putem, pa je sadržaj emisije preoblikovan. U izjavi za *Pobjedu* uoči emitovanja reportaže reditelj kaže da je *Balada o Nikšiću* „trebalo da bude emisija o kulturi, priča o našim kulturnim potrebama, o mjestu kulture u svakodnevnom životu. Ali, dogodilo se nešto drugo. Svaki kontekst u kome bi se govorilo samo o ovoj temi bio bi neistinit i tako je polako nastajala emisija o životu, sreći, čovjekovim iluzijama i željama“. Imena brojnih sagovornika, koji su govorili o širokom spektru tema nijesu poznata, ali su zahvaljujući odjavnoj špici s portretima svih članova televizijske ekipe ostala zabilježena imena urednika serije *Susreti* Rajka Cerovića, snimatelja Sava Jovanovića, montažerke Natalije Vučinić, ton majstora Šćepana Kovačevića, mikromana i rasvjetljivača Nikole Brajovića, organizatora Draga Lekovića, asistenta snimatelja Predraga Vučkovića i reditelja Živka Nikolića.

S Baladom o Nikšiću završen je prvi stvaralački krug koji je Nikolić opisao kao televizijski autor, režirajući tokom trogodišnje saradnje s TV centrom Titograd dva dokumentarca i četiri emisije fokusirane na kulturne teme za seriju *Susreti*. Iako je tih godina tek upoznao nepoznato biće televizije, njegovi rani radovi pokazuju da je od početka razumio jezik novog medija i njegove specifičnosti, ali da svoj rad nije podredio televizijskim kanonima, težeći da svakoj emisiji na osoben način utisne pečat umjetničkog.

Živko Nikolić vratio se crnogorskoj televiziji 1981. godine, u punoj stvaralačkoj zrelosti, nakon kratkih dokumentarnih filmova *Bauk*, *Marko Perov*, *Prozor*, *Oglav*, *Ine*, *Ane*, *Graditelj*, *Biljeg*, kratkog tv filma *Krvava svadba na Brzavi* i igranih filmova *Beštije* i *Jovana Lukina*. Drugi televizijski krug Nikolić je i započeo i završio režirajući osam emisija serije *Teatar poezije* i jednu poetsku monodramu u razdoblju od 1981. do 1985. godine.

Ciklus emisija *Teatar poezije* bio je projekat Jugoslovenske radio-televizije u kojem su učestvovali svi republički TV centri,

predstavljajući izbor iz poezije svojih pjesnika. Među brojnim rediteljima koji su prihvatili ovaj stvaralački izazov bio je i Živko Nikolić. Njegov prvi poetski teatar *Tužim i tužim* snimljen je u zemljotresom razrušenom Kotoru, u irealnoj scenografiji zaustavljenog života, u gami noćnih tonova, pojačanih dobovanjem kiše. Sablasno puste ulice i tugu napuštenih domova budila je batom koraka i stihovima Mirka Banjevića samo jedna dama u crnom – glumica Dragica Tomas. Ova polusatna emisija, prikazana 1981, prerasla je godinu kasnije u šezdesetominutnu monodramu naslovljenu *Zloslut*, po istoimenoj Banjevićevoj poemi.

Poetsku ekspediciju Živko Nikolić nastavio je još jednim susretom sa stihovima Gojka Janjuševića, čijoj je porodičnoj sagi deceniju ranije posvetio svoju prvu televizijsku emisiju *Bilješke iz dnevnika moga oca*. Ovoga puta, umjesto Janjuševića, fragmente iz njegove zbirke *Daleka zemlja* govorila je glumica Ljiljana Kontić, a reditelj je rime svog zemljaka utkao u kamene pejzaže i predjele nalik *Ždrijelu*, u poglede staraca nalik *Marku Perovom*, u crne marame koje prate *Polaznika*, u lelek tužbalica i graju djece na livadi, u slike i svijet iz njegovih višestruko nagrađivanih dokumentarnih filmova.

I treći pjesnik u njegovom poetskom teatru bio je Nikšićanin. Dva Nikolića, Vitomir i Živko, po mnogo čemu različitih senzibiliteta, u emisiji naslovljenoj *Drumovanja* uskladili su pjesničku i rediteljsku snagu. U izmaglici kafanskog dima, tamo gdje su i začeti, nizao je Vitove stihove Boro Begović, prazneći čaše, sam u punoj kafani. Pjesnikovu osamljenost i lirizam reditelj ističe pratnjom jedne violine, dopunjavajući njenim zvukom umjetnički doživljaj i harmoniju.

Poeziju Radovana Zogovića reditelj Živko Nikolić izmjestio je u čudesni ambijent tvrđave na ostrvu Mamula. Kroz glas Petra Božovića u tmuni nekadašnjeg kazamata progovorio je iz

besanih noći Ali Binak, prebirajući svoje teške uspomene i brojanice. Uz odgovarajući ritam kadrova i snažnu glumačku interpretaciju i Zogovićeve pjesme „Mladić sam u sobi za smrtnike“, „Ti snovi..“ i druge srasle su s hermetičnim prostorom tvrđave, kao da su tu rođene. Režirajući nekoliko godina kasnije poetski teatar pod naslovom *Otac ratnik*, Nikolić se vratio na Mamulu, ali je emisija pokazala da je na prepoznatljivoj pozornici s istom scenografijom teško ispričati dvije različite priče. Iako je u ovom „Teatru“ predstavljen izbor iz poezije desetak crnogorskih modernista, koju su znalački intepretirali Branka Mikulić i Slobodan Marunović, emisija je gledaocima možda djelovala jednolično, zbog iscrpljenog prostora koji nije mogao da ponudi mnogo novog i drugačijeg.

Po rediteljskoj zamisli Živka Nikolića iz korica knjiga preselili su se na filmsku traku i stihovi Sretena Perovića. Pjesme „Gladno oko“, „Mirišem vinograde“, „Rekvijem“ i druge reditelj je ukorijenio u parče zemlje otete od krša, među napukla kućišta i drače divljeg nara, a snažnom glasom Sonje Jauković povremeno suprotstavljao ambijentalnu tišinu ili žubor seoskog izvora. S ovim poetskim teatrom Živko Nikolić se oprostio od mekog filmskog kolorita, jer to je bila njegova posljednja televizijska emisija koja je snimana na celuloidnoj traci 16 milimetara.

Slijedeći tehnološke promjene koje je sredinom osamdesetih godina prošlog vijeka uvela Televizija Titograd, Nikolić se naizgled lako prilagodio novoj elektronskoj tehnici i na jednodimenzionalnim magnetnim trakama, koje su istovremeno bilježile sliku i zvuk, snimio još dva „Teatra poezije“. Stihove Gojka Dapčevića otisnuo je čunom niz pučinu Skadarskog jezera, otkrivajući raskošnu poetiku ovog prostora, koju je ovjekovječio i u svojim igranim filmovima. Interpretaciju pjesama sabranih pod naslovom „Vjetar u lobanji“ reditelj je povjerio Boru Begoviću, koji će sa Brankom Milikić odigrati glavne role i u

„Teatru poezije“ *Peroni*, posvećenom stvaralaštvu Vukmana Otaševića. Poveden naslovnom pjesmom, „Teatar“ kreće s perona titogradske željezničke stanice put juga i vraća se na polaznu tačku, nakon polusatnog poetskog časa koji su glumci održali pred slučajnim putnicima u polupraznom vagonu. S ovom emisijom, koja donekle odudara od dotadašnje estetike, spuštena je zavjesa nakon posljednjeg „Teatra poezije“ koji je režirao Živko Nikolić.

Ciklusom od osam višeslojnih poetsko-vizuelnih kompozicija upečatljive ekspresivnosti, Nikolić je sredinom osamdesetih godina prošlog vijeka zatvorio drugi stvaralački i žanrovski krug posvećen Televiziji Titograd. Uslijedio je kratak dvogodišnji tv predah, tokom koga su nastala njegova kulturna filmska ostvarenja *Čudo neviđeno* i *Ljepota poroka*, a zatim novi povratak na mali ekran velikog rediteljskog maga, s kojim će započeti zlatno doba dramskog i serijskog programa crnogorske televizije.

Samo mjesec nakon premijere *Ljepote poroka*, u februaru 1986. godine, Nikolić se latio ekranizacije dramskog teksta Miodraga Karadžića pod neobičnim naslovom *Dekna još nije umrla, a ka' će ne znamo*. Humorni zapis začet oko jednog pisma sinu i unuku koji poduže „uči za doktora“ izrastao je dvije godine kasnije u humorističku seriju od deset epizoda pod istim naslovom o jednoj patrijarhalnoj porodici u zatvorenoj sredini koja ima svoje norme ponašanja, sistem vrijednosti, predubjeđenja. Režirajući prvu televizijsku seriju, Živko Nikolić se samouvjereno otisnuo u novu stvaralačku avanturu, osvajajući osobnosti ove autentične tv forme, koja se može definisati i kao elektronski roman u nastavcima. „Serija traži drugačiji pristup, oštiri tempo, zahtijeva kontinuitet. Zahvaljujući komadnom tekstu i oprobanoj ekipi nadam se da će se gledaoci lijepo zabavljati, a neko će možda saznati više od onoga što se tamo nudi“⁵, kazao je Nikolić tokom snimanja

⁵ Izjava Živka Nikolića, *Mozaik*, TV Titograd, 1988.

najambicioznijeg projekta Televizije Titograd koje je počelo u aprilu 1988, a završeno 70 dana kasnije u okolini Kolašina.

Okosnicu malobrojne glumačke ekipe, koja je oživjela likove Radosava, Ljeposave, Miladina, Joke, Milijane, Jeke, Joksima, činili su Drago Malović, Ljiljana Kontić, Veljko Mandić, Ljiljana Krstić, Arijana Čulina, Vesna Pećanac, Zef Bato Dedivanović. Prilikom podjele glavnih uloga reditelj se vodio profesionalnim, ali i nekim svojim razlozima, koji otkrivaju ponešto o njegovoj ljudskoj prirodi. „Čudno je to kako jedna nepravda može da se ispravi, kad se neko tome ne nada. Drago Malović je otišao u penziju, vjerovatno misleći da je sa njegovom karijerom završeno. Čitajući scenario 'Đekne' shvatio sam da je uloga Radosava kao pisana za njega. Počnemo snimanje, a on iz minuta u minut sve bolji, otvara se čovjek, iz njega izlazi ono što se godinama skupljalo. Ima šarma, širok je, pun je kadar s njime. Očekujem da će serija pokazati koliko vrede neki glumci koje publika ne poznaje dovoljno“, navodi Nikolić u jednom intervjuu. Ističući Ljiljanu Kontić, „koja je cio glumački vijek provela u sjenci“ i mladu darovitu glumicu Arijanu Čulinu, reditelj zaključuje: „To su stvarni likovi, glumci su autentični, nose elementarnost tog područja, uloge nisu tipske, konstruisane“⁶. Nepogrješiv rediteljski odabir glavnih junaka serije rezultirao je i proglašenjem Draga Malovića i Ljiljane Kontić za glumački par 1989. godine u Jugoslaviji.

Nikolić je bio zadovoljan i saradnjom s brojnom ekipom Televizije Titograd koja je učestvovala u realizaciji serije⁷ i često je isticao doprinos „mladih momaka, izuzetno duhovitih,

⁶ Živko Nikolić: „Đekna će još da živi“, *Ven*, 1988.

⁷ U ekipi TV Titograd bili su: urednik Novica Samardžić, direktor serije Radomir Milović, glavni organizator Branko Papić, kostimograf Vasilisa Radojević, rasvjetljivač Bimo Abdović, majstor svjetla Božidar Stanišić, majstor tona Milan Popadić, tehničko vodstvo Branko Đukić, scenograf Boško Odalović, montaža Goran Milutinović, kamermani Ratko Mandić, Vanja Radović, Miodrag Strugar, direktor fotografije Slavko Todorović, sekretar režije Vesna Ivanović, pomoćnici režije Savo Jovanović i Veljko Otašević

koji su na licu mjesta bili provjera da li smo u nekoj sceni uspjeli“⁸.

Sekretarica režije Vesna Ivanović sjeća se velike hladnoće tokom snimanja *Dekne* u Mateševu, ali i navodi da niko od ekipe to nije primjećivao. „Takva je bila atmosfera, počev od nas iz Televizije, do glumaca i Živka koji je sve držao pod konac. Svi smo znali svoj posao, a reditelj je poštovao svakog člana ekipe“⁹, kaže Ivanović. I montažer Goran Milutinović, koji je montirao sve projekte koje je Nikolić za crnogorsku Televiziju radio elektronskom tehnikom, navodi da se tokom snimanja radilo bez pauze i do 12 sati dnevno. „Znao je da više sati radi sa glumcima i tek pred kraj radnog dana smo snimali tu scenu. U montaži nije volio gužvu. Bili smo prisutni samo sekretarica režije Vesna Ivanović i ja. Osluškiavao je naše reakcije i uvažavao sugestije. Bio je istovremeno vrlo jednostavan čovjek i vrhunski profesionalac“¹⁰, ističe Milutinović.

Tadašnji urednik Kulturno-umjetničkog programa, Novica Samardžić i glavni i odgovorni urednik Televizije Titograd, Rajko Cerović podsjećaju da je *Dekna* bila najveći programski projekat, koji je ponajviše zahvaljujući reditelju Živku Nikoliću i scenaristi Miodragu Karadžiću postigao veliki uspjeh. „Dekna je snimljena u veoma kratkom roku, sa našim glumcima koji su se pokazali u svom raskošnom izdanju i stekli popularnost u cijeloj Jugoslaviji“¹¹, navodi Samardžić, dok Cerović otkriva da je bilo pritisaka iz crnogorskog partijskog vrha da se odustane od snimanja serije koja „prikazuje stari mentalitet“, ali su od tog prijedloga odustali kada im je saopšteno da je snimanje

⁸ Živko Nikolić u razgovoru za *Ven*, decembar 1988.

⁹ Razgovor sa Vesnom Ivanović za dokumentarnu seriju *Pola vijeka crnogorske Televizije*, autorka Snežana Rakonjac, TVCG, 2014.

¹⁰ Razgovor sa Goranom Milutinovićem za dokumentarnu seriju *Pola vijeka crnogorske Televizije*, autorka Snežana Rakonjac, TVCG, 2014.

¹¹ Razgovor sa Novicom Samardžićem za dokumentarnu seriju „Pola vijeka crnogorske Televizije“, autorka Snežana Rakonjac, TVCG, 2014.

podmaklo i da je već potrošeno 70 odsto budžeta planiranog za projekat. „Crnogorci su se strašno plašili da slika o nama ne bude primitivna. Uspjeh *Dekne*, koji je vremenom samo rastao, pokazao je da su ti strahovi bili neopravdani. Nikad tako zaobljene likove, takve karaktere, takav mentalitet ne bi mogli prikazati bez briljantnog reditelja Živka Nikolića i scenariste Miodraga Karadžića“¹², zaključuje Cerović.

Premijerno prikazivanje serije počelo je 13. novembra 1988. godine, a završeno sredinom januara naredne godine. *Pobjeda* bilježi da su zbog dogodovština Miladinove porodice prekidana novogodišnja slavlja u hotelima i da su tokom emitovanja novih epizoda nedjeljom u 20 sati ulice bile puste. „*Dekna* nije više samo naslov, već i slogan koji se koristi u svakodnevnoj komunikaciji. Čak i u Beogradu se počelo govoriti jezikom serije, koja je prema gledanosti postigla nesumnjiv uspjeh“, navodi crnogorski dnevnik prenoseći da je čak i za reditelja Živka Nikolića uspjeh serije malo neočekivan. „*Dekna* nikoga ne ostavlja ravnodušnim. Ljudi je vole ili ne vole. Najviše je zamjerki na usporenost radnje, ali to nam je bila namjera. Taj svijet je nametnuo taj ritam, svoj hod, koji je usporen. To je, ustvari, ritam Radosavovog koraka“, kazao je reditelj, a na pitanje – jesu li Crnogorci takvi kakvi su naslikani u seriji – odgovara da se veličina čovjeka i naroda ogleda i u tome da li može da izdrži šalu na svoj račun.¹³

Iako svi u Crnoj Gori nijesu razumjeli humorni pogled iz malo iskrivljenog ugla na našu ruralnu tradiciju i naravi, serija *Dekna još nije umrla, a ka' će ne znamo* stekla je kulturni status u svim jugoslovenskim republikama, dobro je primljena i u većini evropskih država, a prikazana je čak i u Kini. Pored evidentne društvene funkcije, koju serije ostvaruju povezujući i

¹² Razgovor sa Rajkom Cerovićem za dokumentarnu seriju „Pola vijeka crnogorske Televizije, autorka Snežana Rakonjac, TVCG, 2014.

¹³ „Bilješke kraj malog ekrana“, „Pobjeda“, 31.12.1988. str.15

zbližavajući gledaoce, *Dekna* je njegujući arhaični crnogorski jezik, običaje, humor i tradiciju, nesumnjivo imala i svojevrsnu kulturološku misiju. Kao i sva velika djela, serija je nadživjela njene stvaraocce – scenaristu, dio glumačke i televizijske ekipe, reditelja koji je smireno trpio kritike, uvjeren da će *Dekna* biti dugog vijeka. I 33 godine nakon prvog emitovanja i dvije decenije nakon Nikolićevog odlaska s životne scene, *Dekna* je i dalje među nama, gorko humorna, svježa i bliska. S patinom vremena koja joj daje novi sjaj.

Godinu prije serije *Dekna*, Živko Nikolić je za Televiziju Titograd, po tekstu Miodraga Karadžića, režirao komediju sa dramskim epilogom pod naslovom *To kad uvati ne pušta*, u kojoj su takođe glavne uloge povjerene Dragu Maloviću, Ljiljani Kontić, Zefu Dedivanoviću. Ova jadikovka umišljenog bolesnika, koja humorno oslikava ovdašnji patrijarhalni mentalitet, zasjenila je dramsku produkciju jugoslovenskih televizijskih centara na TV festivalu u Neumu 1987. godine, gdje je nagrađena s dva najviša priznanja za tekst i tehnički kvalitet.

U novembru 1990. godine najavljen je nastavak serije *Dekna*, ali je snimljena samo jedna epizoda pod naslovom *Narodni neprijatelj*. Glavni likovi *Dekne* obreli su se u savremenoj satiričnoj priči s jasnim političkim konotacijama, u kojoj glavnu riječ ima poštar Jaksim (Zef Dedivanović), sada u ulozi delegata predstojećeg partijskog kongresa. Komedija *Narodni neprijatelj*, prikazana u novogodišnjoj noći 31. decembra 1990. godine, bila je kvalitetan nagovještaj nastavka kultne serije, ali je zbog nedostatka novca za njeno finansiranje ostala posljednji zajednički televizijski projekat scenariste Miodraga Karadžića i reditelja Živka Nikolića. Svojim umjetničkim senzibilitetom, stvaralačkom energijom i umjećem, ovaj autorski tandem obogatio je i oplemenio istoriju crnogorske Televizije djelima koja trajno ostaju dio kulture sjećanja crnogorskih građana.

U februaru 1996. godine Televizija Crne Gore započela je realizaciju nove humorističke serije pod radnim naslovom *Mama Đurđina*. Osim reditelja Živka Nikolića i malog dijela glumačke ekipe, serija nije imala dodirnih tačaka sa *Đeknom*. Rađena je po scenariju Dragana Koprivice, snimana u primorskom ambijentu, sa mnogo brojnijim glumačkim ansamblom, u potpuno drugačijoj atmosferi, a glavni likovi koje tumače Dragica Tomas i Milutin Mima Karadžić su posesivna mama Đurđina i njen sin Niša. Oko njihovog kompleksnog odnosa, koji dodatno komplikuje Nišina ljubavna odiseja, zapletena je priča u koju su upletene zgode i nezgode mnogo čudljivih, komično iščašenih lokalnih „oriđinala“. Tako je u konačnom i naslovljena serija od devet epizoda, u kojoj je učestvovalo više od 40 glumaca. Među njima su i Boro Stjepanović, Vesna Pećanac, Ivana Žigon, Zef Dedivanović, Mira Banjac, Dobrila Ćirković, Anja Popović, Ljubo Ćipranić, Branko Babović, Sveto Stanišić, Čedo Vukanović, Drago Malović, Eva Ras i drugi. Na odjavnoj špici *Oriđinala* bila su i imena više od 50 članova televizijske ekipe¹⁴. Najzaslužniji su u emisiji *TV studio*, upriličenoj nakon prikazivanja prvih epizoda, podijelili utiske sa snimanja i odgovarali na brojne kritike koje su pratile premijerno prikazivanje serije. Direktor fotografije, Slavko Todorović podsjetio je da je snimanje trajalo sedam mjeseci i da stvaranje serijskog programa nameće naporan tempo. „Sa Živkom se radi 15 sati dnevno. Svaku epizodu snimali smo 15 do 20 dana, po kiši, vjetru, suncu. Bilo

¹⁴ U realizaciji serije *Oriđinali*, pored reditelja Živka Nikolića koji je bio i saradnik na scenariju i dramaturg, i scenariste Dragana Koprivice učestvovali su i direktor serije Nastadin Bulatović, producent Radomir Milović, majstor svjetla Zoran Kovačević, kostimograf Jelisaveta Pavičević, scenograf Boško Odalović, ton majstor Svetislav Ristić, montažer Goran Milutinović, direktor fotografije Slavko Todorović, glavni organizator Branko Papić, pomoćnik reditelja Savo Jovanović, asistent reditelja Raco Nikolić, sekretar režije Vesna Ivanović i drugi.

je naporno, ali ujedno i lijepo“¹⁵, naveo je Todorović. Reditelj Živko Nikolić, koji je bio i saradnik na scenariju i dramaturg, nastojao je da nezadovoljnim kritičarima i publici pojasni suštinu kreativnog čina: „Ne postoji ništa izvan igre. Sve je igra... Oko nas se uvijek događa jedno pozorište i u tom pozorištu žive ljudi na određeni način... Ako je to priča o oridinalima, kako i naslov serije kaže, to se onda odnosi na konkretne likove, na konkretne tipove. Ne može se kroz desetak likova posmatrati cijela Crna Gora i dovesti u pitanje ljepota crnogorska“¹⁶, govorio je Nikolić. Scenarista Dragan Koprivica istakao da je ideja za seriju potekla od jednog univerzalnog problema u čijem je središtu odnos majke i sina. „Ja sam od sebe polazio i od mojih mnogih prijatelja. Nije namjera bila da se slikaju Crnogorci. Bila mi je namjera da prenesem nešto iz našeg duha“, rekao je Koprivica komentarišući negativne kritike u kojima je prevladavala ocjena da su *Oriđinali* uvredljivo ruganje i Crnoj Gori i Crnogorcima. Scenarista je ocijenio da je „hajka na seriju motivisana i političkim razlozima“, jer su on i glumica Dragica Tomas članovi vladajuće Demokratske partije socijalista¹⁷.

I pored podijeljenih mišljenja i kritike i publike serija je nagrađena „Bronzanom maslinom“ u kategoriji serijskog programa na TV festivalu održanom u Baru u oktobru 1996, a na rang listi *TV novosti*, *Oriđinali* su te godine bili drugi po gledanosti, odmah iza RTS-ove serije *Srećni ljudi*. Za razliku od *Dekne* čiji je nastavak priželjkivao, Nikolić je smatrao da *Oriđinali* „nemaju uslova da idu dalje“. „Ne osjećam potrebu da radim njen nastavak“, kazao je reditelj, otkrivajući da je tokom

¹⁵ Razgovor sa Slavkom Todorovićem u emisiji *TV studio*, autor Jelica Pantović, TVCG, 1996.

¹⁶ Razgovor sa Živkom Nikolićem u emisiji *TV studio*, autor Jelica Pantović, TVCG, 1996.

¹⁷ Razgovor sa Draganom Koprivicom u emisiji *TV studio*, autor Jelica Pantović, TVCG, 1996.

snimanja serije započela realizacija novog projekta. „Radeći seriju započeli smo nešto drugo. Tako se dogodilo da smo napravili skoro cijeli tv film ili tv dramu. To može da bude jako zanimljivo“¹⁸, istakao je Nikolić. Direktor serije *Oriđinali* Nastadin Bulatović potvrdio je da je na Skadarskom jezeru snimljeno 70 odsto materijala za novi tv film po scenariju Dragana Koprivice. „To je kompletno nova glumačka ekipa u kojoj su angažovani mladi glumci sa cetinjske Dramske akademije i nekoliko poznatih imena jugoslovenske glumačke scene“¹⁹, kazao je Bulatović, najavljujući da će snimanje najvjerovatnije biti završeno na proljeće 1997. godine. Nažalost, iz razloga koji nijesu objelodanjeni, Živku Nikoliću nikada nije pružena prilika da završi posljednji projekat koji je pod radnim naslovom *Čudni ljudi* režirao za Televiziju Crne Gore.

Sumirajući svoj nsvakidašnji profesionalni put, u posljednjem televizijskom intervjuu u oktobru 1998. godine, Nikolić je rekao da mu je kofer pun nerealizovanih scenarija i da „umjetnost traži veliku ljubav, odricanja i žrtve“²⁰. Ispričao je te večeri u velikom studiju RTCG kako je iz rodnih Ozrinića ponio najljepše i najsurovije slike, a režijom poželio da se bavi u četrnaestoj godini, kada nije ni znao šta je to, „niti čestita filma vidio“. Kao samouki reditelj, koji je dvije godine studirao glumu, tokom tridesetogodišnje karijere snimio je više od 20 dokumentarnih i igranih filmova, kao i 35 televizijskih naslova i osvojio je više od 30 jugoslovenskih i svjetskih nagrada, a film koji je osobio bio je *Jovana Lukina*. Bez obzira na različita tkanja, potka svih njegovih filmova bila je Crna Gora. „Ja sam cijeli svoj filmski život proveo u Crnoj Gori. Zar to nije

¹⁸ Razgovor sa Živkom Nikolićem u emisiji *TV studio*, autor Jelica Pantović, TVCG, 1996

¹⁹ Razgovor sa Nastadinom Bulatovićem u emisiji *TV studio*, autor Jelica Pantović, TVCG, 1996.

²⁰ Razgovor sa Živkom Nikolićem u emisiji *Lično, sasvim lično*, autorka Snežana Nikčević, TVCG, 1998.

dovoljno koliko sam ja vezan za Crnu Goru, koliko ja volim Crnu Goru? To je moj zavičaj“²¹, poručio je Nikolić na kraju oproštajnog intervjua, u kojem je pomenuo i da smrt doživljava kao „jedno dugo putovanje“. Otputovao je nepune tri godine kasnije, 17. avgusta 2001. godine.

Odlazak Živka Nikolića sa životne scene, ipak, nije označio i kraj njegovog stvaralačkog puta. Dvije decenije nakon smrti predstaviće se još jednom crnogorskoj publici, premijerom nezavršenog tv filma *Čudni ljudi*, čije je snimanje prekinuto sredinom devedesetih prošlog vijeka. Više od 25 godina „čudni ljudi“ živjeli su u jednoj kartonskoj kutiji u depou crnogorske Televizije, ponavljali replike, čuvali kostime, brojali godine i propuštene prilike, uvjereni da neće za vazda ostati još jedno Živkovo „čudo neviđeno“. Bili su u pravu. Četvrt vijeka nakon posljednje klope na Karuču *Čudni ljudi* preseliće se ove jeseni na filmsko i televizijsko platno i konačno ispričati dugo čuvanu priču, otkriti dugo skrivane karaktere i pokazati svoja mlada glumačka lica. Na kraju premijere publici će se umjesto čudnih pokloniti neki zreli ljudi, a prozivka će pokazati da nekoliko glumaca i reditelj više nijesu tu. Nikolićeva televizijska oporuka biće objelodanjena na njegov 80-ti rođendan, kao posthumni dar našeg velikana Televiziji za koju je stvarao, filmskoj umjetnosti kojoj je život posvetio i Crnoj Gori koju je bezgranično volio.

²¹ Razgovor sa Živkom Nikolićem u emisiji *Lično, sasvim lično*, autorka Snežana Nikčević, TVCG, 1998.

TRANSFORMACIJA AGRARNE ZAJEDNICE U ZETI U VRIJEME SOCIJALISTIČKE CRNE GORE

Ivan Tepavčević

This paper analyses the changes that occurred in the municipality of Golubovci in the period of socialist Montenegro. After the Second World War, there were intense changes in the structure of the population, settlements, urban infrastructure and changes in habits of the population. The Zeta case study is a good example of what great changes have taken place in all these segments in one locality over the course of 45 years and how the society developed in this turbulent time.

U septembru 1945. godine Privremena narodna skupština donosi odluku o raspisivanju izbora za Ustavotvornu skupštinu, koja je trebalo da odluči o budućem uređenju Jugoslavije. Izbori su održani dva mjeseca kasnije i zahvaljujući potpunoj kontroli državnog aparata, lista KPJ-u „Narodni front“ je osvojila apsolutnu vlast. Uspostavlja se novi sistem vlasti, dolazi do promjene položaja Crne Gore u Jugoslaviji. Površina Crne Gore tada iznosi 13.812 kilometara kvadratnih i na toj teritoriji živi oko 360.000 stanovnika. Najmanja je federalna jedinica sa Titogradom kao glavnim gradom od decembra 1946. godine. Tada je Crna Gora dobila i Ustav.

Poslije Drugog svjetskog rata počinje u Crnoj Gori faza obnove stambenih, privrednih objekata, saobraćajnica. U vrlo kratkom periodu napravljeno je 12.000 zgrada i javnih objekata, preko 200 mostova. Poslije rata se prave prvi kilometri pruge Nikšić – Titograd, rade se termoelektrane, hidrocentrale. Sve osnovne i srednje škole počinju ponovo da rade. Osnivaju se mnoge naučnoistraživačke ustanove, prva visokoškolska ustanova u Crnoj Gori. Otvaraju se profesionalna pozorišta, umjetnička i naučna udruženja, osniva se Radio Titograd. Nova vlast uvodi nove zakone, kojima se oduzimaju veliki kompleksi zemljišta veleposjednicima, država postaje vlasnik industrijskih preduzeća, banaka, hotela, trgovačkih firmi.

Prema popisu iz 1948. godine u Crnoj Gori je živjelo 377.189 stanovnika ili svaki četrdeseti stanovnik Jugoslavije je živio u Crnoj Gori.¹ Prema popisu iz 1948. godine u Zeti je živjelo 8.873 stanovnika, pet godina kasnije je bilo 9.645, 1961. godine 10.839, 1971. godine 11.627, 1981. godine 12.661, da bi 1991. godine bilo 12.779 stanovnika.

¹ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja zetske ravnice od najstarijeg do najnovijeg doba*, druga knjiga, Titograd, 1991, 54, 56, 60, 66, 75, 82, 84, 87, 91, 93, 98, 155, 158, 161, 163, 168, 173. U Vukovcima je 1948. godine bilo 110 domaćinstava sa 510 stanovnika. U Ponarima i Kuriocoma je bilo 59 domaćinstava sa 294 stanovnika. U Goričanima je 1948. godine bila su 93 domaćinstava sa 470 stanovnika. U Golubovcima je 1948. godine broj domaćinstava iznosio 270, a stanovnika 1402. U Balabanima 1948. godine ima 120 domaćinstava sa 650 stanovnika. U Šušunji 1948. godine su 22 domaćinstava sa 124 stanovnika. U Berislavcima je 1948. godine bilo 74 domaćinstava sa 334 člana porodice. U Bijelom Polju je 1948. godine bilo 125 kuća sa 607 stanovnika. U Kurilu je 1948. godine bilo 28 domaćinstava sa 146 stanovnika. U Bisticama je 1948. godine broj domaćinstava bio 54, a stanovnika 304. U Matagužima je 1948. godine broj domaćinstava iznosio 150 sa 960 stanovnika. U Botunu su, 1948. godine, bila 64 domaćinstava sa 369 stanovnika. 1948. godine u selu Srpska bilo je 23 domaćinstava sa 112 stanovnika. U Lajkovićima broj domaćinstava 1948. godine iznosio je 89 sa 521 stanovnikom. U Mitrovićima je 1948. godine broj domaćinstava iznosio 28 sa 159 stanovnika. U Mahali 1948. godine broj domaćinstava iznosi 117 sa 586 stanovnika. U Mojanovićima je 1948. godine bilo 138 domaćinstava sa 764 stanovnika.

Od četiri stanovnika, 1948. godine tri su živjela na selu. Od kraja rata do 1948. godine blizu 40.000 kolonista iz Crne Gore se naselilo u Vojvodinu. I jedan broj stanovnika Zete se iseljavao u ovom periodu. Kolonizacija je zahvatila sela Crne Gore, pa i selo Bijelo Polje u Zeti. Organizator te seobe u selu bio je Blažo Nikov Pejović. Iseljavali su se pretežno u Ravno Selo i Zmajevo.² Blizu 5.000 stanovnika se iselilo iz Zete, najveći broj u druga mjesta u Crnoj Gori, preko tri petine; jedna petina u Srbiju, a ostali po drugim inostranim zemljama.³ S druge strane, u periodu od 1940. do 1990. godine u Zetu se doselilo 2.553 stanovnika. Postepeni porast broja stanovnika primjetan je u narednom periodu. Popis iz 1953. godine to pokazuje⁴.

Teritorijalno, Zeta počinje posjedom Manastira Vranjina (na jugu) i prostire se do atara Manastira Dajbabe (na sjeveru).⁵

² Jovan N. Maraš, *Bijelo Polje u Zeti*, Podgorica, 2001, 154.

³ Milorad Mića Aligrudić, *Zeta nekad i sad*, Podgorica, 2012, 193.

⁴ Ilija – Peko Peličić, *Zapisi o Zeti, Naselja – Stanovništvo – Tradicija*, Golubovci–Beograd, 1997, 21, 23, 24, 41, 36, 56, 58, 64, 68, 47, 60, 75, 80, 81.

Balabani 1953. godine imaju 128 kuća i 792 stanovnika, a 1961. bila su 82 domaćinstva sa 385 stanovnika. Bijelo Polje je zahvaljujući izgradnji puta i pruge Podgorica – Bar (1952–1959) dobilo vrlo povoljan položaj. Ono je 1953. godine imalo 120 kuća i 611 stanovnika. Bistrice su te godine imale 89 domaćinstava i 343 stanovnika.

Golubovci su 1953. godine imali 394 kuće sa 1.724 stanovnika, a 1961. 417 domaćinstava sa 2.109 stanovnika. U Vukovcima je 1961. godine bilo 86 kuća sa 417 stanovnika. U Goričanima su te godine bile 144 kuće i 602 stanovnika. Kurilo ima 1953. godine 32 kuće i 173 stanovnika, a Ljajkovići iste te godine 102 kuće i 600 stanovnika.

Matagušku opštinu su 1948. godine sačinjavali: Mataguži (98), Vranj (48) i Vladni (36 domova), s ukupno 1.612 stanovnika. Mataguška opština je 1950. godine pripojena opštini Golubovci, a kasnije Titogradu. Mojanovići imaju 1953. godine 160 kuća sa 848 stanovnika. Gostilj 1953. godine ima 35 kuća i 203 stanovnika, 1961. godine 37 kuća i 225 stanovnika. Mahala ima 1953. godine 152 domaćinstva i 597 stanovnika, a 1961. godine 153 domaćinstva i 657 stanovnika. Ponari su 1952. godine imali 69 kuća sa 269 stanovnika, a 1961. godine 110 kuća i 520 stanovnika. U Srpskoj je 1961. godine bilo 43 kuće sa 234 stanovnika. U Šušunji je 1953. godine bilo 23 domaćinstva sa 137 stanovnika, a 1961. godine 33 domaćinstva sa 178 stanovnika.

⁵ Milorad Mića Aligrudić, *Zeta nekad i sad*, Podgorica, 2012, 53.

Političkim dekretom poslije 1946. godine sela Dajbabe i Vranj, sa njihovim područjima, pripojena su Titogradu (Podgorici), s tim što su istovremeno Dajbabe izgubile status naselja, a Vranj je pripao području Malesije.⁶ Vranjina je administrativno pripadala području Rijeke Crnojevića (koje je činilo samostalnu opštinu do 1957. godine, a zatim je pripojena opštini Cetinje). Dogovorom opština Titograd i Cetinje o teritorijalnom razgraničenju, Vranjina je pripala opštini Titograd, što je bilo i u interesu njenih građana. Tako je Vranjina katastarski i statusno preko područja Zete povezana sa opštinom Titograd. Vranjina je bila ostrvo na Skadarskom jezeru sve dok magistralnim putem i željezničkom prugom nije povezana sa kopnom 1960/1961. godine. Tu se nalaze manastir Sveti Nikola, crkva sa seoskim grobljem, zgrada četvororazredne škole i Nacionalnog parka.⁷ U Zeti je 1983. godine održana javna rasprava o Nacrtu zakona kojim je bilo predviđeno osnivanje Nacionalnog parka „Skadarsko jezero“. Prema Zakonu o Skadarskom jezeru Nacionalni park „Skadarsko jezero“ teritorijalno se prostire i zahvata 40.000 hektara. Tu spada područje Zete sa više od 6.000 hektara privatnih posjeda. Područje Vranjine je u granicama Nacionalnog parka „Skadarsko jezero“.

Narodni front Crne Gore je 1950. godine donio plan za održavanje konferencija po aktivima, na kojima su politički aktivisti objašnjavali značaj isušenja Skadarskog jezera. Sela poslije rata nijesu imala električnu energiju, a o vodovodu, asfaltiranim putevima, ambulanti – da i ne govorimo. Put od Zete do Podgorice se plaćao 2 dinara, dok se na pijacu u Virpazar odlazilo čamcem. Odmah poslije Drugog svjetskog rata, formiraju se narodni odbori Golubovci i Mataguži. Sredinom 1952. godine nadležnosti narodnih odbora Cijevne i Mataguža prestale su, tako da od tada njihova poslovanja preuzima Opštinski narodni

⁶ Milorad Mića Aligrudić, *Zeta nekad i sad*, Podgorica, 2012, 52.

⁷ Milorad Mića Aligrudić, *Zeta nekad i sad*, Podgorica, 2012, 177.

odbor Golubovci.⁸ Problemi sa kojima se Odbor suočavao bili su veliki. Trebalo je razviti razne poljoprivredne kulture, uvođenjem voćarstva, vinogradarstva, pčelarstva, stočarstva, kao i uvođenjem nekih drugih sjetvenih kultura, a ne samo proizvodnje orijentisane isključivo na kukuruz. Posebno se podvlači pitanje partijske organizacije u graničnom području, kakvo je bilo zetsko, i da se „ne dozvoli da nam neko vršlja i rovari, kao što je bio slučaj u protekloj godini“.⁹ Na nekim sjednicama se pominje pitanje istrebljenja koza. Spominje se da ima i takvih slučajeva kod izvjesnih domaćina da umjesto da istrijebe koze, oni ih kupuju, (primjer Bijelog Polja).¹⁰ Jedan od zadataka bio je i popis registracije pasa, na terenu opštine, te je u tom cilju trebalo dostaviti spiskove vlasnika pasa.¹¹

Zetska opština, koja je postojala do 1957. godine, imala je pune ruke posla i vješto se hvata u koštac sa nagomilanim problemima. Pitanje prehrane stanovništva, tj. raspodjele brašna i kukuruza, zadavalo je dosta teškoća s obzirom na to da ga nije bilo u dovoljnim količinama. Dobijeno je 89.000 kg brašna i kukuruza, a to je bilo za stanovništvo čitave opštine. Dešavalo se da budu na snazi ograničenja prodaje brašna, kukuruza i masti. Interesantne su neke odluke odbora kada je Zeta bila opština. Bilo je zabranjeno obavljanje svakog zanata bez prepisne dozvole izdate od ovog odbora ili drugog nadležnog organa uprave na terenu ove opštine. Sadnice i drva koja su zasađena na opštenarodnoj imovini i pored puteva u svim rejonima na terenu ove opštine, zaštićene su propisima viših organa uprave. Bilo je zabranjeno bacanje na putevima i seoskim ulicama smeća, đubreta, leševa uginule živine i stoke, koje je opasno po narodno zdravlje i higijenu mjesta. Na teritoriji opštine

⁸ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 3. 6. 1952.

⁹ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 3. 6. 1952.

¹⁰ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 7. 12. 1952.

¹¹ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 4. 9. 1954.

morali su se poštovati saobraćajni propisi, tako da je kažnjivo „tjeranje nepropisnom brzinom svih motornih vozila i ostalih u reonu označenim saobraćajnim znacima, gdje je predviđena vožnja smanjenom brzinom“. Bilo je zabranjeno lijepljenje „plakata, oglasa, reklamacije, i tome slično, bez prethodnog odobrenja ovog odbora“. Takođe je bilo zabranjeno držanje pasa bez „vežnja stalnog u reonu svoje kuće“. Zabranjivala se gradnja kuća i drugih objekata u centru opštine Hanovi i pored glavnog puta Titograd – Plavnica, kao i puta Golubovci – Tuzi. Objekti se mogu graditi po planu uz odobrenje odbora. Pomenimo da odbori nijesu davali dozvole za otvaranje kafana u mjestima u kojima su već postojale kafane. U obrazloženju se navodi da je kafana zemljoradničke zadruge na Cijevni, dovoljna za ovo malo mjesto.¹²

Početakom 1955. godine izglasana je odluka o zabrani vađenja kamena, pijeska i šljunka iz majdana na terenu ovoga odbora. Zabranjuje se vađenje kamena, pijeska i šljunka u majdanu kamena: u Vukovcima, Ponarima, Srpstanskoj Gori, Bjelastavici, Vranjskoj Gori; zatim u majdanima pijeska i šljunka: u koritu Cijevne do novog željezničkog mosta na Cijevni, do ušća Cijevne u korito Morače, u koritu Morače od sela Botuna, do Žabljaka, odnosno do ušća u Kuriječnicu.¹³

U Gornjoj Zeti se spajaju zadruge tokom 1952. godine. Međutim, kasnije nastaju problemi prilikom rasformiranja istih, kada nastaje pljačka zadružne imovine u Zadruzi u Mahali. Poslije rata donose se odluke o numerisanju kuća, da se dobijeni brojevi obavezno stave na kuće, a ne da ih drže u kućama, kako se kaže na nekim sjednicama odbora.¹⁴ Što se tiče komuna, ima dosta ljudi koji neovlašćeno oduzimaju zetske komune – primjer u Golubovcima, Balabanima, Mahali i Lajkovićima.¹⁵ Godine

¹² Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 29. 7. 1953.

¹³ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 15.1. 1955.

¹⁴ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 7. 12. 1952.

¹⁵ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 7. 12. 1952.

1949. došlo je do akcije pošumljavanja Goričana i Bijelog Polja.¹⁶

U mjesnom odboru u Matagužima za 1946. godinu državni porezi iznosili su 210.000 dinara.¹⁷ Interesantno da se prihodi za 1951. godinu u selu Mahali nijesu vršili popisom po kućama, već odoka.¹⁸ Zbog poplava u Ponarima 1953. godine, stanovništvu istih je smanjen porez. Najteža naplata poreza bila je u selima Ljajkovići, Balabani i Bijelo Polje.¹⁹ U toku 1954. godine naplaćeno je poreza i akonta preko 15 miliona dinara. Opština Zetska je 1955. godine imala problema sa naplatom poreza, tako da je od 1.800 poreskih obveznika, platilo svega oko 200 domaćinstava, „što je uopšte neznatan broj platiša“.²⁰ Nacrt plana budžeta za 1956. godinu predviđa ukupan budžet NO 30.327.234 dinara.²¹ Budžet za 1956. godinu usvaja se prema predloženom nacrtu, po kojemu se predviđaju ukupni izdaci 24.937.000 dinara. Bilans prihoda opštine 1957. iznosio je 26.026.555 dinara, dok su za administraciju opštine rashodi iznosili 25.349.513, a za budžetsku rezervu 677.042.²²

U 1955. godini birali su se mjesni odbori i to: u selima Bijelo Polje, Bistrice, Kurilo, Ponari i Berislavci jedan mjesni odbor; Mataguži sa Gošićima drugi mjesni odbor; Gornja Zeta, tj. za sela Mahala, Ljajkovići, Botun, Srpska i Mitrovići treći mjesni odbor. U ostalim selima nije predviđen statutom izbor mjesnih odbora iz razloga što su u neposrednoj blizini narodnog odbora opštine. Odbori su se birali na zborovima birača i to javnim

¹⁶ Ilija-Peko Peličić, *Zapisi o Zeti, Naselja – Stanovništvo – Tradicija*, Golubovci – Beograd, 1997, 18, 44.

¹⁷ Mjesni narodni odbor Mataguži, zapisnik sa sjednice, 22. 6.1947.

¹⁸ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 30. 1.1953.

¹⁹ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 5. 12. 1953.

²⁰ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 22. 6. 1955.

²¹ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 29. 2. 1956.

²² Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 30. mart 1957.

glasanjem.²³ U cilju izgradnje i opravke komunalnih objekata, puteva, mostića, elektrifikacije i drugog, zavodi se mjesni samodoprinos. U radnoj snazi (8 dana) mjesnom samodoprinosu podliježu svi obveznici stariji od 18 godina, izuzev žena starijih od 45 godina i muškaraca starijih od 60 godina; žena za vrijeme trudnoće i majki sa djecom starosti do jedne godine; lica koja su usljed bolesti ili invalidi.²⁴

Prva mjesna zajednica u Golubovcima formirana je za potrebe građana Zete 1968. godine. Nju je, kao lokalnu samoupravu, predstavljala Mjesna kancelarija Golubovci, administrativno-statusni nasljednik ukinute opštine Zeta od 1957. godine. Prvi jednopartijski izbori za delegate u Skupštini Mjesne zajednice održani su po selima u januaru 1973. godine. Zborovi građana su javnim glasanjem birali svoje lokalne predstavnike. Za prvog predsjednika Mjesne zajednice Zeta, na prijedlog društveno-političkih organizacija, izabran je Božo-Mali Vujačić. Početkom 80-ih godina XX vijeka Opština Titograd je prenijela dio svojih obaveza na novoformirane mjesne zajednice, kako bi građani imali veće samoupravne slobode i demokratiju. Građani odlučuju u oblastima: uređenja naselja, komunalne djelatnosti, zdravstvo, dječja i socijalna zaštita, obrazovanje i kulture, zapošljavanje, informisanje, zaštita i unapređenje čovjekove sredine, kao i drugim oblastima života i rada. Opština Titograd je pokrenula inicijativu, a građani Zete je prihvatili 1980/81. godine i formirali 16 mjesnih zajednica.²⁵

Zeta je bila centar plodne skadarske kotline, kome je gravitiralo oko 17.000 stanovnika, od toga 1.300 radnika, 2.300 učenika išlo je u tri osnovne škole.²⁶ U 1968. godini proizvodnja paprika cijele Zete iznosila je 2.000 vagona, 1.000 vagona

²³ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 22. 11.1955.

²⁴ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 30. 6. 1956.

²⁵ Milorad Mića Aligrudić, *Zeta nekad i sad*, Podgorica, 2012, 277.

²⁶ *Pobjeda*, 12. 9. 1968.

bostana i nešto manje paradajza. Potencijali Zete su bili ogromni.²⁷ Zemljoradničke zadruge Golubovci i Cijevna su egzistirale na ovom prostoru. Interesantni prilozi su dati za Golubovce, kao utočište za tridesetak vlasnika kamiona i pet ugostiteljskih radnji. Privatnici, vlasnici kamiona, odvoze paprike, lubenice, paradajz na pijace širom zemlje.²⁸ Poslije rata prostor Zete je zahvatio sveopšti preobražaj. U vrijeme obnove Titograda, počelo se sa izgradnjom magistralnog puta i željezničke pruge. Na području Zete tada su postojala tri kamenoloma, dva drobilišna postrojenja i asfaltna baza. U katastarskoj opštini Botun locirana je 1971. godine i počela sa radom aluminijumska industrija nazvana Kombinat aluminijuma Titograd – KAT (koji je kasnije preimenovan u: Kombinat aluminijuma Podgorica – KAP).

U Golubovcima je poslije rata sagrađena nova osnovna škola, stanica milicije, tri trgovačke radnje, četiri obučarske radnje, dvije mesare, pekara, dvije kovačke radnje, zadružni dom.²⁹ Izgrađen je vojni i civilni aerodrom, antena (predajnik) Radio Crne Gore i društveno gazdinstvo „13. jul“ sa posjedom od 115 ari vinograda. Kasnije su urađene i zdravstvena stanica, pošta, spomenik poginulim u NOR-u, zgrada Gradske opštine Golubovci i Kulturno-informativni centar „Zeta“.

U Berislavcima je napravljena relejna stanica televizije Crne Gore. U Balabanima je poslije rata važan objekat bio Dom omladine (objekat je služio do 1961. godine kao traktorska stanica).³⁰ U selu Srpska nalazi se asfaltna baza i relejno-radarska stanica. Na području sela Vukovaca nalazi se bazen i drugi objekti regionalnog vodovoda, kojim se snabdijeva Crnogorsko primorje.³¹ Na

²⁷ *Pobjeda*, 1. 9. 1968.

²⁸ *Pobjeda*, 1. 9. 1968.

²⁹ Ilija-Peko Peličić, *Zapisi o Zeti, Naselja – Stanovništvo – Tradicija*, Golubovci – Beograd, 1997, 18, 40.

³⁰ Milorad Mića Aligrudić, *Zeta nekad i sad*, Podgorica, 2012, 133.

³¹ Milorad Mića Aligrudić, *Zeta nekad i sad*, Podgorica, 2012, 141.

području Mataguža nalazi se devetorazredna osnovna škola, Dom omladine sa spomenikom poginulim borcima u NOR-u 1941–1945. godine, Spomenik na Starom Vignju podignut poginulima u borbi sa Turcima 1912. godine.³²

Željeznica uskog kolosjeka povezivala je Podgoricu i Skadarsko jezero 1927–1959. godine, a željeznička stanica bila je na Gornjoj Plavnici. Pošto je željeznica saobraćala do Plavnice, javljali su se određeni problemi. Tako su 1954. godine radnici preduzeća „Ivan Milutinović“, bacali ćumur iz lokomotive u kukuruze, pa se kukuruz sušio. Odbor u Zeti odmah je informisan o tome, pa je naloženo dotičnom poslovođi da naredi radnicima da to ne rade više i da počisti prosuti ćumur iz kukuruza.³³ Zeta ima ukupno 318 km puteva (asfaltiranih, regionalnih, lokalnih, neasfaltiranih).³⁴ Put kroz Bijelo Polje, u dužini od preko 1.800 metara, asfaltiran je 1975. godine. Zeta je robnim ili putničkim saobraćajem bila dobro povezana sa drugim krajevima Crne Gore. Do izgradnje pruge Beograd – Bar i magistrale, selo Bistrica je rječicom Tarom bilo odvojeno od drugih sela Zete. Prevoz je, osim ljeti kad vode nema, obavljan lađom. Lađara je selo plaćalo, bilo u naturi ili novcu.

Od 9. juna do 9. septembra 1953. godine preduzeće za istraživanje nafte Crne Gore vršilo je radove u južnom dijelu Zete. Bušotina je stigla na 280 metara.³⁵ Preduzeće za istraživanje nafte Crne Gore vršilo je od 26. oktobra do 11. novembra 1954. godine istraživanje nafte u Godelji brodu kod Stankovića ubla.

Trafostanica u Bijelom Polju je izgrađena 1951. godine.³⁶ U 1954. godini poručeno je za teritoriju Zete 150 stubova, za

³² Milorad Mića Aligrudić, *Zeta nekad i sad*, Podgorica, 2012, 158.

³³ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 26. 6. 1954.

³⁴ Milorad Mića Aligrudić, *Zeta nekad i sad*, Podgorica, 2012, 228.

³⁵ Ilija-Peko Peličić, *Zapisi o Zeti, Naselja – Stanovništvo – Tradicija*, Golubovci – Beograd, 1997, 18, 46.

³⁶ Jovan N. Maraš, *Bijelo Polje u Zeti*, Podgorica, 2001, 153.

elektrifikaciju u nekim selima. Cilj je bio da se do kraja 1955. godine u 99 posto domaćinstava dovede struja.³⁷

Opština je izglasala 1956. godine da zbog nedostatka školskog prostora nijesu obavezni slati djecu u više razrede osmogodišnje škole, poslije završetka osnovne škole, stanovnici sela, naselja: Botun, Srpska, Mitrovići, Ljajkovići, Ponari, Bijelo Polje, Bistrica, Kurilo, Berislavci, Mataguži, Gostilj i zaseoka Gošići. Dok su, s druge strane, stanovnici sela naselja Golubovaca, Balabana, Šušunje, Mojanovića, Goričana, Vukovaca, Mahale, obavezni slati djecu u više razrede osmogodišnje škole poslije završetka osnovne škole.³⁸ Školska zgrada u Golubovcima, koja je podignuta u XIX vijeku, služila je do 1948. godine³⁹, dok je u Golubovcima – Centar 1961. godine otvorena nova zgrada. U Bisticama je četvorogodišnja škola otvorena 1946. godine, a u Botunu 1963. godine.

Ljekari su periodično dolazili u Zetu. Bilježimo podatke u vezi sa dolaskom specijaliste ljekara 13. 9. radi snimanja koštano-oboljelih krivih i djece do dvije godine.⁴⁰ Ambulantu u Zeti držale su dvije zdravstvene ustanove iz Titograda, i to Dom zdravlja i Bolnica za zaštitu majke i djeteta „Arsenije Škatarčić“.⁴¹ Nije bilo apoteke. U jesen 1968. godine stanovnici Zete su se žalili da već tri četiri mjeseca nema ljekarske preventive za djecu. Natalitet je bio veliki, među najvećim u Republici.⁴²

Industrijska proizvodnja u poslijeratnom periodu povećala se za 40 puta, a skoro jedna trećina je bilo učešće industrije u BDP 1978. godine. Izgrađena je i željeznička pruga od Titograda do

³⁷ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 8. 12. 1954.

³⁸ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 17. 8. 1956.

³⁹ Ilija-Peko Peličić, *Zapisi o Zeti, Naselja – Stanovništvo – Tradicija*, Golubovci – Beograd, 1997, 18, 39.

⁴⁰ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 4. 9. 1954.

⁴¹ *Pobjeda*, 12. 9. 1968.

⁴² *Pobjeda*, 12. 9. 1968.

Bara (1959), a 1976. puštena je u saobraćaj pruga Beograd – Bar. Crna Gora je dobila i prvi moderan aerodrom sa betonskom (kasnije asfaltnom) poletno-sletnom pistom u Golubovcima 1961. godine. Koliki je bio ekonomski preobražaj, govore nam podaci o nacionalnom dohotku u ovom periodu. Poslije Drugog svjetskog rata je bio 50\$, a 1980. godine porastao je na 1.819\$.

Poslije ukidanja zemljoradničkih zadruga, nakon 1951. godine, više domaćinstava je dogovorom pravilo zajedničko stado, i po redu su imali određene dane za čuvanje. Zemljište se od sedamdesetih godina XX vijeka obrađuje poljoprivrednom mehanizacijom. Što se tiče poljoprivrednih mašina, na primjer u Bijelom Polju u 1981. godini bilo je 16 motokultivatora i deset traktora, taj broj se narednih deset godina povećava, tako da krajem socijalističkog perioda imamo 22 traktora i 90 motokultivatora. Volujske zaprege postale su prošlost. Poljoprivredno stanovištvo Crne Gore činilo je 1974. godine oko 36 odsto crnogorske populacije, a 1980. oko 25 odsto. Godine 1980. koristilo se oko 11.300 ha na prostoru cijele Zete (oranice, voćnjaci, vinogradi i livade).⁴³ U Bijelom Polju stočni fond je 1981. godine iznosio: 185 goveda, 107 svinja, 65 konja, 1.501 komad živine i 17 košnica.⁴⁴ Od poljoprivrednih kultura najviše je gajena vinova loza, zvana „amerikanka“. Ona se lako održavala, bila je otporna na bolesti, nije tražila navodnjavanje u sušnim ljetnjim danima. Obaveza Opštine je bila da u 1956. godini zasadi preko 30 hektara vinograda, kao i da obezbijedi održavanje postojećih površina vinograda.⁴⁵ Opštinski narodni odbor Golubovci donosi odluku o osnivanju fonda za unapređenje ribarstva opštine Golubovci.⁴⁶ Mnogi Zećani su bili strastveni ribolovci. Što iz hobija, što iz koristi, oni su svojevremeno snabdijevali

⁴³ Milorad Mića Aligrudić, *Zeta nekad i sad*, Podgorica, 2012, 216.

⁴⁴ Jovan N. Maraš, *Bijelo Polje u Zeti*, Podgorica, 2001, 93.

⁴⁵ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 31. 5. 1956.

⁴⁶ Opštinski narodni odbor Golubovci zapisnik sa sjednice 22. 5. 1957.

Titograd svježim šaranima, skobaljima, pastrikama, jeguljama. Poslije donošenja novog zakona o slatkovodnom ribarstvu krajem 60-ih, to zadovoljstvo im je uskraćeno. Sve što ulove, morali su da daju „Ribarstvu“ iz Rijeke Crnojevića.⁴⁷ U selima prihod od ulova ribe dijelio se na ravne djelove. Riba se lovila pomoću ošći (osti) uz pomoć gabaritne lampe, zatim pomoću koce pravljene od pletenog vrbovog pruča na čijem dnu su mala vrata (otvor).⁴⁸ Lovni teren „Zeta“ formiran je 1936. godine, kada su objedinjeni sentovi. Terenom je gazdovalo Lovačko društvo „Zeta“ formirano godinu ranije. Opština Titograd 1957. godine uzima lovni teren nakon ukidanja statusa Opštine Zeta.⁴⁹

Ustavom Crne Gore iz 1963. godine, Crna Gora je dobila službeni naziv „Socijalistička republika“, a strukturu vlasti činili su: Narodna skupština, Izvršno vijeće, organi uprave, sudovi i tužilaštva i Ustavni sud. Jedanaest godina kasnije (1974) donesen je novi Ustav Crne Gore, kojim je uvedena i institucija Predsjedništva. Ali sredinom sedamdesetih godina primjetni su i znaci krize. Nelikvidna privreda se vještački održava zaduživanjem i trošenjem resursa. Broj nezaposlenih raste, Crna Gora osamdesetih godina duguje milijardu dolara. Posljedice jugoslovenske ekonomske krize s početka osamdesetih, manifestovale su se i u Crnoj Gori. Zbog slabije privredne razvijenosti osjetile su se snažnije nego u ostatku države. Inflacija je velika. U Jugoslaviji je preko milion nezaposlenih u 1985. godini, a u Crnoj Gori godinu ranije 39.000. Sredinom osamdesetih bilo je u jugoslovenskoj federaciji jasno da se država mora reformisati, a položaj federalnih jedinica urediti na drugačiji način. Masovne demonstracije radnika u jesen 1988. godine za poboljšanje uslova rada i veći standard, pretvorene su u čisto političke skupove. Instruirani sa strane, demonstranti traže

⁴⁷ *Pobjeda*, 1. 9. 1968.

⁴⁸ Jovan N. Maraš, *Bijelo Polje u Zeti*, Podgorica, 2001, 95.

⁴⁹ Milorad Mića Aligrudić, *Zeta nekad i sad*, Podgorica, 2012, 238.

ostavke čelnih ljudi u Crnoj Gori. Januara 1989. godine bile su nove demonstracije u Titogradu, kojima je cjelokupno državno i političko rukovodstvo podnijelo ostavke. Jula 1990. godine Skupština Crne Gore je usvojila Zakon o udruživanju građana, a zatim i ustavne amandmane koji su omogućili višestranački sistem. Time su stvoreni uslovi za legalizaciju stranaka i raspisivanje parlamentarnih izbora.

Po popisu iz 1991. godine u naseljima Zete bilo je ukupno 12.779 stanovnika, a nacionalni sastav stanovništva bio je sljedeći: Crnogoraca 94,0%, Srba 3,4%, Albanaca oko 0,1%, Muslimana nešto više od 0,1% i ostalih 2,4%.⁵⁰ Prema popisu iz 1991. godine od 12.779 stanovnika Zete izjasnilo se da su pravoslavne vjere 12.526 stanovnika, islamske 43 lica, katoličke 48 lica, a ostalih vjeroispovijesti 162 lica.⁵¹ Polovina stanovnika Zete završilo je srednju školu, višu i visoku preko 600 lica krajem socijalističkog perioda. Zeta se svrstava među rijetka seoska područja koja se naseljava i koja ima pozitivan prirodni priraštaj, praćen privatnom gradnjom i viškom stambenih objekata u odnosu na broj novonastalih domaćinstava.

Literatura i izvori:

- Opštinski narodni odbor Golubovci – zapisnici sa sjednica
- Mjesni narodni odbor Mataguži, zapisnici sa sjednica
- *Pobjeda*, 1968.
- Milorad Mića Aligrudić, *Zeta nekad i sad*, Podgorica, 2012.
- Jovan N. Maraš, *Bijelo Polje u Zeti*, Podgorica, 2001.
- Ilija-Peko Peličić, *Zapisi o Zeti, Naselja – Stanovništvo – Tradicija*, Golubovci – Beograd, 1997.
- Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja zetske ravnice od najstarijeg do najnovijeg doba*, druga knjiga, Titograd, 1991.

⁵⁰ Milorad Mića Aligrudić, *Zeta nekad i sad*, Podgorica, 2012, 186.

⁵¹ Milorad Mića Aligrudić, *Zeta nekad i sad*, Podgorica, 2012, 187.

TRGOVINA VINOM U CRNOJ GORI 1800–1916

Svetozar Savić

Until the second half of the 19th century, the wine trade was not a special segment in the import-export business of Montenegro. Traders showed more interest in the wine trade after Montenegro gained de facto independence and expanded its territory, annexing a number of towns (Podgorica, Bar, Ulcinj) and increasing the number of inhabitants. A significant number of shops, taverns and other trade establishments where wine was sold were opened, especially in Podgorica. On the other hand, small Montenegrin producers advertised the sale of wine and brandy in print media. Until 1914, the import of wine and other beverages to Montenegro was intensive and permanent. Some of the countries whose wines were imported to Montenegro were Austro-Hungary, Italy, Serbia, Turkey, France and Greece.

Crnogorska ekonomija XVIII i dobrog dijela XIX vijeka je poluzatvorena – svijet organizovan za sebe – koji svoje viškove (najčešće stoku i stočne prerađevine i nešto poljoprivrednih proizvoda) povremeno, na konjima, ali i leđima žena i djece, plasira na domaće i strane pazare. Na tadašnjim stranim pazarima Crnogorci kupuju ono što im nedostaje – vino, rakiju, so, zejtin i nešto malo manufakture¹.

¹ *Grlica*, kalendar crnogorski, 1835, 49.

Težnja da se proizvodi više, da se promijene tradicionalne, najčešće zastarjele proizvođačke metode u poljoprivredi, nijesu nailazile na plodno tlo. U zemlji u kojoj nijesu bili razvijeni robno-novčani odnosi, u zemlji koja nema puteva – izuzev staza – u zemlji u kojoj funkcionise raznoliki strani novac (mletački, turski, kasnije austrijski, a od 1906. domaći – perper) i, konačno, u zemlji u kojoj nema dovoljno vina, to je bilo sasvim prirodno stanje. Ferlih, 1846. godine, takvo stanje glede vinske produkcije definiše – „neki predjeli rode i vinom, ali ga nema dosta za potrošak“.²

U Crnoj Gori u XVIII i XIX vijeku ne postoji razvijeno ugostiteljstvo, a pojedinci nijesu raspolagali posebno velikom novčanom gotovinom da bi se posvetili trgovini vinom, koja je zbog mogućnosti kvarenja vina bila jako rizična. Dodatni problem slabog prometa vina bio je taj što do prve polovine XIX vijeka u Crnoj Gori nije bilo razvijenih varoši, pa nije postojala ni populacija koja bi ga, najviše putem ugostiteljskih usluga, konzumirala. Unutrašnje tržište bilo je svedeno na nekoliko pazara. Razvoj kapitalističkih odnosa (nove grane manufakture, rudarstvo, brodarstvo) u tom periodu potpuno zaobilaze Crnu Goru. Po ovom pitanju tršćanski Lojd hirurški zasijeca u crnogorsku stvarnost – u Crnoj Gori početkom XIX vijeka nije postojala ni trgovina ni trgovci, nije bilo ni zanata ni zanatlija. „Nije u opće bilo nikakove proizvodnje za trgovinu i za izvoz. Postojao je samo domaći rukotvorni obrt. Crnogorke su tkale platno i sukno za domaću porabu. Crna Gora proizvodila je i rađala samo junake borce, da boj biju i krv liju za krst časni i slobodnu zlatnu. To je bio njihov jedinstveni zanat. Na drugo oni nijesu ni pomišljali.“³

Proizvodnja i promet vina, kad su i funkcionisali, permanentno je oscilirala. Za takvo stanje postojali su različiti

² Popović, M. (1939): „Crna Gora i Crnogorci“, *Zapisi*, XII, XXI, 1, 31.

³ *Glas Crnogorca*, XXXV, 1906, 7, 1. Crnogorsko-austrijski trgovački odnosi.

„krivci“. Krajem XIX vijeka zamah sadnje vinove loze koji je započet, usporila je pojava filoksere. Velike štete vinogradima nanosile su i kriptogamske bolesti – plamenjača i pepelnica. Uvoz vina sa dalmatinskih ostrva takođe je permanentno slabio razvoj vinogradarstva na primorju i unutrašnjosti. A onda krajem XIX i početkom XX vijeka dolazi do eksplozije trgovačkih aktivnosti. Razvojem ugostiteljskih usluga i trgovine, posebno u periodu nakon sticanja nezavisnosti (1878) Crne Gore, uvoz vina i drugih raznih pića značajno je intenziviran. Za lokalno tržište manje količine vina producirane su u crnogorskim vinogradima.

Iz tog perioda podaci o trgovini vinom potiču iz različite literature i izvora, dijelom su nekonzistentni, katkad nepotpuni. Vino je, takođe, kao artikal često bilo podvedeno pod stavku – pića – pa je povremeno bilo teško utvrditi njegov stvarni udio u uvozu ili izvozu. Ipak, osnovni zaključak je da u Crnoj Gori u XVIII, XIX i početkom XX vijeka vina nema ni za domaće potrebe.

Trgovina vinom

Kada je o trgovini vinom riječ, ona je u privrednim aktivnostima u periodu od 1700. do 1878. imala jako skromnu ulogu. Kompletno unutrašnje tržište, pa i trgovina vinom, u Crnoj Gori obavljana je na pazarima. Najvažniji pazari bili su: na Rijeci (svake subote), na Viru (svakog petka), na Čeraninoj Glavici (nekada na Prentinoj glavici kod Spuža), kod sv. Čekle (svakog ponedjeljka) i na Slivlju (Ozrinići) svakog ponedjeljka. Narod je sa svojim proizvodima bio orijentisan prema najbližim pazarima, pa su brdska plemena (Kuči i Piperi) išla u Podgoricu i Spuž, Bjelopavlići u Spuž, Župljani u Nikšić, Moračani i Rovčani u Kolašin, Katunska nahija u Kotor i Rijeku Crnojevića, Grahovljani i Banjani u Risan, Crmničani u Vir,

Budvu, Bar, Rijeku Crnojevića i Skadar⁴. U periodima mira na ove pazare dolazili su i Turci.

Po pitanju trgovine, Kotor je predstavljao najvažniji *strani* pazar i osnovni oslonac crnogorske trgovine. Nakon Bečkog kongresa 1814/15. Crnogorci su na primorskim pazarima (Austrija) prodavali jagnjeće i jareće kože, a nešto kasnije i ovčije vune i ruj. Izuzev u gladnim godinama, kada je uvoz žita dominirao, navodi tršćanski Lojd, ukupna razmjena s primorjem iznosila je u prosjeku 300.000 forinti. Trgovina je funkcionisala i sa Arbanasima preko Skadarskog jezera, ali i sa Turcima⁵.

Štiglic navodi da je 1830. godine Kotor najviše uvezio: krupnu stoku, ovnove, kastradinu, sir, ukljeve (skoranca), šarane, pastrmke, suvo meso, kornjače, svinje, vosak, vunu, loj, maslo, kožu, povrće, živinu, krompir, kupus, med i dr. Međutim, u dostupnim dokumentima ne postoji evidencija da je u Kotoru prodavano crnogorsko vino. Crnogorci su najčešće kupovali: manufakturne proizvode, platno, čohu, oruđa, so, šećer, kafu, olovo, barut. Samo u 1830. godini Kotorani su u Crnu Goru, pored ostale robe (ulje, platno, vunene čakšire, kape, maramice, pokrivači za krevete, bakarno posuđe, gvožđe, staklo, pirinač, bakalar), izvezli 2.000 barila vina i 500 barila rakije⁶.

Karadžić ističe da se Crnogorci bave trgovinom (1837), ali je paleta poljoprivrednih i stočarskih proizvoda minorna i svedena

⁴ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 1958, 16–17.

⁵ *Glas Crnogorca*, XXXV, 1906, 7, 1. Crnogorsko-austrijski trgovački odnosi.

⁶ Štiglic, H. (2004): *Posjeta Crnoj Gori*, CID, 52. (Ovaj podatak možemo smatrati pouzdanim. Naime, prema podacima Peričića količina vina koja je izvožena za Crnu Goru u periodu 1839–1848. kretala se oko 50.000 do 275.000 litara vina. Pogledati više Peričić, Š. 1976: Prilog poznavanju trgovine između Kotora i Crne Gore od 1815. do 1850. godine, *ACTA historico-oeconomica Jugoslaviae*, vol III, 72–73). Dvije hiljade barila vina iznosi aproksimativno 144.000 litara, dok je 500 barila rakije oko 36.000 litara.

na nekoliko manufakturnih proizvoda⁷. Konstatacije Štiglica i Karadžića potvrđuje i *Grlica* (1835). Početkom XIX vijeka proizvodnja grožđa i vina je slaba, tako da ga nema dovoljno ni za osam mjeseci⁸.

Ono nešto vina što je preticalo u domaćoj proizvodnji obično je prodavano prvenstveno na crnogorskim pazarima, na pazarima u okruženju i domaćim mehanama (krčmama). U drugoj polovini XIX vijeka trgovački dućani bili su rijetki, nekoliko po varošima, a po selima je samo na važnijim saobraćajnim raskrscicama bila poneka mehana ili krčma. Na Cetinju od sredine XIX vijeka (1847) počinje izgradnja kuća i krčmi za noćenje onih koji, obično radi parnica i drugih potreba, dolaze na Cetinje. U istom periodu Rijeka Crnojevića imala je 80 kuća i 300 stanovnika. Vir je imao 30 kuća i 110 stanovnika, a nekadašnja Čeranića glavica, koja kasnije (1869) mijenja ime u Danilovgrad, 20 kuća i 80 stanovnika.

U Crnoj Gori vino kao trgovački artikal nije bio privlačan trgovačkom sloju, koji je počeo snažnije da se formira sredinom XIX vijeka. Fokus crnogorskog seljaka i trgovaca bio je na proizvodnji i prodaji žita i stoke – osnovnih namirnica za život. Za to su postojali valjani razlozi – vina nije bilo dovoljno u domaćoj

⁷ Karadžić S. V. (1837): *Crna Gora i Boka Kotorska*, Nolit, 64. „Crnogorci se istina bave i trgovinom, ali je to uvijek kao sporedno zanimanje, i zato tamo nema ni velikijih trgovaca, niti uopšte može biti kakve znatne trgovine. Ona je ograničena samo na izvoz i poglavito je riba, suvo ovčije i kozje meso (talijanski kastradina), stoka i sir. Crnojevića Rijeka izvozi svoju ribu najvećim dijelom u Kotor; kastradinu spremaju najviše Njeguši. Kad se kao što treba spremi (a Crnogorci su tome vješti) može se dugo održati, a nije ni rđava ukusa. Poneki kupuju stoku u Hercegovini, i ovako spremljenu izvoze velikijem količinama u Trijest i u Mletke. Sem ovoga donose Crnogorci tri puta nedjeljno (utornikom, četvrtkom i subotom) u Kotor na pijacu i: vunu, različne kože, drva, suvo meso, slaninu, mast, loj, med, vosak, kornjače, povrće, raznu pernatu živinu, divljač, jaja, mlijeko, žito, brašno (naročito kukuruzno) krompir itd.“

⁸ *Grlica*, kalendar crnogorski, 1835, 44. „(...) Vina ne može roditi, nego koliko e dosta za osam meseci, i da nie su Crnogorci, kao što su prevećma umereni u piću, ne bi ga dosta bilo ni za četiri meseca.“

proizvodnji, a potražnja još uvijek nije bila velika, to je proizvod koji nije mogao dugo da stoji i da očuva kvalitet u magacinima; transport vina bio je skupčan sa teškoćama (primitivna ambalaža, najčešće životinjska koža), a mala proizvodnja u privatnim vinogradima relativno je obezbjeđivala potrebe užih familija i eventualnu potrošnju tokom godine. Ovakvo stanje i razvoj značajno je usporavan nepostojanjem dobrih puteva u Crnoj Gori. Izuzetno loša saobraćajna mreža otežavala je transport vina i ostale robe. U Crnoj Gori (1835) postojala su samo dva glavna puta: Kotor – Cetinje – Rijeka Crnojevića i Njeguši – Čeklići – Bjelica – Čevo – Pješivci – Nikšić⁹. Transport robe i putnika obavljan je uglavnom konjskim karavanima. U periodu do Berlinskog kongresa (1878) transport robe rijetko je obavljan mazgama. Skoro sva roba prenošena je na ljudskim leđima, poglavito ženskim. Nošenje tereta od aproksimativno 20 kilograma i zavisno od rastojanja plaćano je od 10 do 40 srebrnih krajcara¹⁰. Početkom vladavine knjaza Nikole (1867), transport robe, koji je podrazumijevao težinu od 2 kg na 20 km, iznosio je jedan franak i 70 santima. Teret su nosile žene i mazge. Cijena je bila značajno skuplja ako težina tereta prelazi naznačenu. Tako je za prenošenje sanduka od 100 kg na razdaljinu od 16-20 km bilo potrebno osam muškaraca i 20 franaka¹¹. I Velden bilježi da s velikim teretima (50-60 funti) na leđima idu žene, koje ujedno predu, zatim opterećena magarad i druga stoka¹².

Nakon 1879. dat je značajan akcenat na izgradnji puteva. U periodu 1879–1910. izgrađeno je još 464 km kolskog puta i oko 30 mostova¹³.

⁹ *Grlica*, kalendar crnogorski, 1835, 46.

¹⁰ Karadžić S. V. (1837): *Crna Gora i Crnogorci*, 31. „Samo mali dio ove robe prenosi se mazgama, i skoro sva trgovina prenosi se na ljudskim, a najviše na ženskim leđima. Obična plata je za teret otprilike 45 funti od Crnojevića Rijeke do Kotora 40 krajcara srebra, od Cetinja 20, a od Njeguša 10 krajcara.“

¹¹ Bulonj, A. (2002): *Crna Gora, zemlja i stanovništvo*, Podgorica, 93.

¹² Velden (1938): „Crnogorci“, *Zapisi*, XI; XIX, 1, 25.

¹³ *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, Državna štamparija, Cetinje, 239

Trgovina vinom 1830–1860

U periodu vladavine Petra II (1830–1851) privredno najrazvijeniji djelovi Crne Gore bili su Crmnička i Riječka nahija, pa je u njima bila i najrazvijenija trgovina. Vir je bio prepoznatljivo pazarište na koje su kupci dolazili da bi trgovali voćem, vinom, ribom. Na Rijeci su uglavnom trgovali Ceklinjani, Katunjani i Lješnjani. Na njima su bili organizovani i čuvari reda (desečari od pjace) i poštovanje naredbi o „mjeračini i đumruku“.¹⁴

Crnogorska trgovina uglavnom je usmjeravana na gradove: Kotor, Budvu i Risan. Od prehrambenih artikala, Crna Gora je 1831. (Tab. 1) godine najviše uvozila vina (2.000 barila ili oko 129.000 litara), soli (1.000 centera ili oko 56 000 kilograma) i rakije (500 barila ili oko 32.150 litara). Takođe je uvožena i velika količina manufakturne robe (platno, hlače, rupčići, kape, pokrivači, opanci)¹⁵.

Tab. 1. Robni promet između Kotora i Crne Gore 1831. godine¹⁶.

UVOZ u Kotor iz Crne Gore			IZVOZ u Crnu Goru iz Kotora		
Vrsta robe	Mjera	Količina	Vrsta robe	Mjera	Količina
Stoka	Komada	2.500	Morska sol	Center	1.000
Dimljeno meso	Center ¹⁷	600	Vino	Baril ¹⁸	2.000

¹⁴ Jovanović, R. (1973): Trgovinski centri Crne Gore sredinom XIX vijeka i njihova društveno-ekonomska uloga, IZ, XXVI, knj. XXX, 3–4, 314.

¹⁵ Peričić, Š. (1976): „Prilog poznavanju trgovine između Kotora i Crne Gore od 1815. do 1850. godine“, *ACTA historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol III, 69.

¹⁶ Peričić, Š. (1976): „Prilog poznavanju trgovine između Kotora i Crne Gore od 1815. do 1850. godine“, *ACTA historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol III, 70.

¹⁷ Center – 100 funti, odnosno 56 kg (*Prim. aut.*)

¹⁸ Vencijanski baril – 64,3 l (*Prim. aut.*)

Perad	Komad	16.000	Rakija	Baril	500
Svinje	Komad	1.000	Masl. ulje	Baril	20
Kornjače	Komad	2.000	Platno	Bračo ¹⁹	1.000
Svinj. meso	Center	20	Rupčići	Komad	2.000
Slat. riba	Center	2.000	Hlače	Komad	1.000
Sir	Center	2.000	Kape	Komad	1.000
Vuna	Center	30	Pokrivači	Komad	500
Vosak	Center	10	Opanci	Komad	3.000
Loj	Center	80	Bakar	Center	10
Kože	Komad	2.000	Željezo	Center	30
Žito	Ven. star. ²⁰	2.000	Staklo	Center	10
Mahune	Ven. star.	2.000	Riža	Center	20
Krompir	Center	3.000	Bakalar	Center	5
Kupus	Center	1.500			
Rujevina	Center	1.500			
Borovina	Center	200			
Drvo za loženje	Konj	10.000			
Prior. led	Konj	300			

¹⁹ Bracio – 1 lakat (*Prim. aut.*).

²⁰ Venecijanski star – 83,3 l.

Što se tiče prometa u 1837. godini, izvoz vina iz Boke u Crnu Goru narastao je na 5.000 barila (322.500 litara), a finansijska vrijednost iznosila je 25.000 fiorina, dok je broj izvezene stoke u Kotor bio jako povećan. Sa 3.500 komada u 1831. povećan je na 26.000 (volovi, svinje, sitna stoka) u 1837. (Tab. 2).

Vuk takođe potvrđuje da među izvoznim crnogorskim artiklima nema proizvoda od vinove loze (grožđe, vino, rakija), ali ima u uvozu²¹.

Tab. 2. Robni promet između Kotora i Crne Gore 1837. godine.

UVOZ u Kotor			IZVOZ u Crnu Goru		
Vrsta robe	Mjera	Količina	Vrsta robe	Mjera	Količina
Volovi	komad	3.000	Vino	barilo	5.000
Sit. stoka	komad	20.000	Ocat	barilo	500
Svinje	komad	3.000	Rakija	barilo	2.000
Suvo meso	funta	100.000	Mas. ulje	barilo	80
Kože	komad	12.000	Sol	funta	500.000
Loj	funta	50.000	Riža	funta	5.000
Sir	funta	40.000	Kava	funta	8.000
Solj. riba	funta	50.000	Šećer	funta	8.000
Svj. riba	funta	40.000	Bakar	funta	5.000

²¹ Karadžić, S. V. (1837): *Crna Gora i Crnogorci*, 31–32. „(...) Crnogorci prodaju uglavnom: vunu, različne kože, drva, suvo meso, slaninu, mast, loj, med, vosak, kornjače, povrće, raznu pernatu živinu, divljač, jaja, mlijeko, žito, brašno (naročito kukuruzno) krompir itd. U uvozu, međutim, imamo vino, so, rakiju, zejtin i tkanine.“

Vosak sir.	funta	4.000	Vosak obr.	funta	2.000
Vuna sir.	funta	12.000	Vuna	funta	2.500
Žito	funta	50.000	Žito	funta	50.000
Med	funta	4.000	Pokrivači	funta	1.500
Leća	funta	20.000	Opanci		
Krompir	funta	150.000	Oružje		
Kupus	funta	80.000	Razna man. roba		
St. bakar	funta	3.000	Razna roba		
Rujevina	funta	100.000	Željezo	funta	5.000
Drvo	konj	15.000			
Razna roba					

Kad je riječ o izvozu iz Crne Gore u Kotor u periodu 1839-1848. ne postoji evidencija o vinu i rakiji. U izvozu dominiraju opet stočni proizvodi (suvo meso, kože, loj, vuna, sir) zatim riba, a od povrća: kupus i krompir, zatim, drvo za loženje i rujevina. Krompir i kupus, kao i rujevina, takođe su dominirali u izvozu u Kotor. Ali je u Crnu Goru u istom periodu uvoz vina i rakije u kontinuitetu rastao²². Uvoženo je u ogromnoj količini: vino, rakija, kukuruz i morska so, a krajem ovog perioda i morska riba (Tab. 3). Mjerna jedinica bila je funta koja je iznosila 0,56 kg²³.

²² U ovoj tabeli prikazani su samo proizvodi koji se tiču direktno ili indirektno vinogradarske proizvodnje. (*Prim. aut*)

²³ Peričić, Š. (1976): „Prilog poznavanju trgovine između Kotora i Crne Gore od 1815. do 1850. godine“, *ACTA historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol III, 71–72.

U istom periodu, u Crnu Goru počinje da se uvozi šalitra, sumpor i modra galica. Iako u izvorima i literaturi stoji da je pepelnica i plamenjača evidentirana tek oko 1889. godine²⁴, postoji mogućnost da je modra galica imala drugu upotrebu, poput one u zaštiti krompira i drugih poljoprivrednih kultura, kao i sumpor – prije svega u dezinfekciji buradi.

Tab. 3. Uvoz pojedinih artikala (funta) iz Kotora u Crnu Goru (1839–1848)²⁵.

Vrsta robe	mjera	1839	1840	1841	1842	1844	1846	1848
Vino	funta	100.000	150.000	124.000	175.000	180.000	500.000	550.000
Rakija	funta	20.000	30.000	56.000	75.000	66.000	115.000	140.000
Liker	funta	/	/	/	4.500	10.000	20.000	/
Modra galica	funta	/	3.000	4.000	/	2.000	/	/
Sumpor	funta	/	/	/	/	/	/	/
Šalitre	funta	/	/	/	/	/	/	/

²⁴ DAC-MUD, fasc. 72, 1533–3, 1889. „(...) pride no smo plamac u našim vinogradima spazili, nijesmo se dakle mogli od njega braniti, jer ovo nam je tek prva godina, da tu bolest u našoj zemlji imamo.“

²⁵ Peričić, Š. (1976): „Prilog poznavanju trgovine između Kotora i Crne Gore od 1815. do 1850. godine“, *ACTA historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol III, 72–73.

U periodu 1844–1850. izvoz crnogorske robe, mjereno fiorinima, varirao je od 4.130 do 10.662, dok je uzvoz za isti period iznosio od 9.557 do 19.224 fiorina²⁶. Uvoz je bio gotovo dvostruko veći, a osciliranje u razmjeni proizvoda zavisilo je, prije svega od političkih, ali i vremenskih (suša) prilika.

Tokom vladavine knjaza Danila (1851–1960) započinje i osnivanje pojedinih trgovačkih društava i intenzivniji razvoj trgovine. U tom periodu nastaju različite *kumpanije*, ortakluci, družine, trgovačka društva²⁷. Međutim, i dalje se u tom periodu trgovinom bave samo stranci²⁸. Gotovo sva pića su uvožena (Tab. 4.). Uvoz vina uglavnom je i dalje išao preko kotorskog pazara. U desetogodišnjem periodu (1847–1856)²⁹ jedino 1853. godine izvoz pića iznosio je 3.160, a 1854. beznačajnih 9 guldena. Iako nije navedeno o kojem je piću riječ, jedino piće koje su mogli izvoziti bilo je vino, lozova i voćna rakija i to u rodnoj godini (1853). Ova stavka je toliko minorna da je ne vrijedi posebno analizirati, izuzev komentara o kojoj je vrsti pića riječ. Ali je zato uvoz pića bio konstantan i fluktuirao od 6.033 (1853) do 22.084 (1849) guldena. Prosječan uvoz i izvoz pića stajao je odnosu 10:3.

²⁶ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 26.

²⁷ Jovanović, R. (1973): „Trgovinski centri Crne Gore sredinom XIX vijeka i njihova društveno-ekonomska uloga“, *IZ*, g. XXVI, knj. XXX, 3-4, 314

²⁸ Rovinski, A. P. (2001): *Zapisi o Crnoj Gori*, CID, 46. „(...) gradskog života u pravom smislu te riječi nema, jer nema ni trgovačkog ni industrijskog staleža. Bavljenje trgovinom ili proizvodnjom uopšte vezano je sa zvanjem vojnika ili činovnika, i skoro svaki stanovnik grada ima svoje parče zemlje, koje ili on sam obrađuje ili njegova rodbina. Izuzetak čine jedino došljaci iz drugih zemalja, koji se isključivo bave trgovinom.“

²⁹ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 80.

Tab. 4. Uvoz i izvoz u guldenima (1847–1856).

Artikl	1847		1848		1849		1850		1851		1852		1853		1854		1855		1856		
	izvoz	uvoz	izvoz	uvoz	izvoz	uvoz	izvoz	uvoz	izvoz	uvoz	izvoz	uvoz	izvoz	uvoz	izvoz	uvoz	izvoz	uvoz	izvoz	uvoz	
Pića	/	10.252	/	8.276	/	22.084	/	13.070	/	8.884	/	6.100	3.160	6.033	9	8.471	/	9.087	/	14.060	
Voće ³⁰	339	/	1	3.140	3	/	/	3	/	10	16	/	3	/	54	40	3	320	6	290	
Ulje ³¹	/	210	/	60	/	/	/	/	/	30	/	20	/	/	/	40	/	/	/	120	
Žita ³²	172	25.946	4.257	14.539	2.998	90.633	1.527	228	4.699	3.965	3.323	14.253	4.130	5.595	1.906	72	4.041	15.925	40.700	1.268	

³⁰ Južni plodovi i voće (*Prim. aut.*)

³¹ Ulje za jelo i tehnološku upotrebu (*Prim. aut.*)

³² Žita i drugi poljski i vrtlarski proizvodi (*Prim. aut.*)

Povremeni izvoz vina iz Crne Gore je iznenađujući. Vjerovatno je takvih događaja bilo još, ostali su neutvrđeni, ali su uglavnom zavisili od vremenskih prilika na primorju i u unutrašnjosti. Tada su slabi prinosi u Kotoru i okruženju bili uzrokovani dugotrajnom sušom (1954)³³. Iako je registrovani izvoz u 1854. minoran, Vrčević navodi da je u ovoj godini iz Crmnice izvezeno 21.600 litara vina. Ovaj podatak može da oscilira, jer je zapremina za barilo obračunavana različito. U Crnoj Gori barilo je, kao mjera za tečnost, iznosilo 48 oka (72 litra), dok je crmničko barilo iznosilo 52 oke (78 litara)³⁴.

Cijena vina tih godina varira. Vrijednost oke vina u Bjelopavlicima (1861) bila je jednu cvanciku, a nekih drugih poljoprivrednih proizvoda: oka masla – tri cvancike, oka medovine – 15 karantana, oka skorupa – 35 karantana, oka sira – jednu cvanciku, 60 komada jaja – tri cvancike, tovar sijena – dva talijera³⁵. Kao poređenje oka vina u Srbiji (1862) vrijedjela je 12 groša, a oka ciparskog vina 10 groša³⁶. Desetak godina ranije (1852) u Varaždinu boca vina koštala je 36 helera. Ovaj podatak dostavio je austrijski oficir i Njegošev učitelj njemačkog jezika Danilo Kokotović, alias Filip Vuković, koji se divio kvalitetu trebinjskog duvana i crmničkog vina³⁷. U Srbiji, u Beogradu, iste godine (1852) cijena akova karlovačkog vina iznosila je 64 groša, smederevskog – 40 groša, crnog krajinskog – 56 groša³⁸. U Velikoj Plani 1869. godine 2 000 oka

³³ Peričić, Š. (1988): *Prilog poznavanju ekonomskih prilika Boke Kotorske u XIX stoljeću*, Boka, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, 20, 225.

³⁴ Vrčević, V. (2002): *Ogranci za istoriju Crne Gore*, JU Centar za kulturu Nikšić, Oktoih, 196.

³⁵ Dragičević, R. (1954): „Prilozi ekonomskoj istoriji Crne Gore (1861–1870)“, *Istorijski zapisi*, VII, X, 415.

³⁶ *Srbske novine*, XXIX, 1862, 28, 112. Privatni oglasi.

³⁷ Vujačić, V. (2013): „Jedan Hrvat – Njegošev saradnik“, *Arhivski zapisi*, 1, 35.

³⁸ *Srbske novine*, XIX, 1852, 3, 8. Pazari.

nova crna vina vrijedjela je 16 c. i 40 groša, a 1.000 oka rakije iznosilo je 540 groša³⁹.

Nešto zanimljiviji podatak oko uvoza i izvoza za 1852. godinu daje Gzavije Marmije, francuski putopisac, koji je u tom periodu boravio u Crnoj Gori⁴⁰. Naime, i on potvrđuje da se izvoz iz Crne Gore sastojao od stoke, stočnih proizvoda, ratarskih i povrtarskih proizvoda, drva i leda (Tab. 5). Među uvoznim stavkama vino je opet prednjačilo. U ovoj godini uvezeno je 2.000 buradi vina. Nažalost ne postoji pouzdan podatak o tačnoj zapremini bureta. Međutim, Rovinski je smatrao da je zapremina bureta iznosila 72 litara (kao i baril), a bure rakije 50 litara, te bi onda uvoz iznosio 144.000 litara vina i 25.000 litara rakije. Ovo je prosječna količina vina koja je po podacima Peričića i izvožena iz Kotora u Crnu Goru⁴¹. Sa ovom računicom neobično koincidira uzvoz vina iz 1863. koji bilježi Marović. Tokom te godine uvezeno je u Crnu Goru raznih alkoholnih napitaka i vina 210.228 litara⁴².

Tab. 5. Uvoz i izvoz, Crna Gora, 1852. godine.

IZVOZ	jm	količina	UVOZ	jm	količina
Krupna stoka	kom	500	Vino	bure	2.000
Ovce	kom	2.000	Rakija	bure	500
Suvo ovčje meso	kvintal	600	Ulje	bure	29

³⁹ Srbske novine, XXXV, 1869, 2, 7.

⁴⁰ Gzavije, M. (1996): Pisma o Jadranu i Crnoj Gori, Podgorica, 143–144.

⁴¹ Pogledati više: Peričić, Š. (1976): „Prilog poznavanju trgovine između Kotora i Crne Gore od 1815. do 1850. godine“, *ACTA historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol III, 72–73).

⁴² Marović, B. (2006): *Ekonomska istorija Crne Gore*, CID, 187.

Riba	kvintal	200	Platno	lakat	2.000
Kornjača	kom	2.000	Vunene kape	kom	1.000
Svinje	kom	1.000	Crvene kape	kom	1.000
Svinjsko meso	kvintal	20	Marame	kom	2.000
Vosak	kvintal	10	Ćebad	kom	500
Vuna	kvintal	30	Pari čarapa	kom	30.000
Salo (svinjsko)	kvintal	80	Kuhinjsko posuđe	kvintal	10
Ovčje kože	kom	2.000	Gvožđe	kvintal	30
Žito	mjera	2.000	Voštane svijeće	kvintal	1
Povrće	mjera	2.000	Pirinač	kvintal	20
Divljač	kom	8.000	Bakalar	kvintal	5
Krompir	kvintal	3.000	Barut	nk ⁴³	
Ruj	kvintal	15.000	Šećer	nk	
Drva za ogrijev	tovar	10.000	Kafa	nk	
Led	tovar	300	Oružje	nk	

Ovo je još jedna potvrda da je u tom periodu proizvodnja grožđa, vina i rakije u Crnoj Gori bila minimalna i vjerovatno se svodila na najnužnije kućne potrebe. Ovakav uvoz vina bio je prvenstveno usmjeren prema određenom broju krčmi i hanova.

⁴³ Nepoznata količina (*Prim. aut.*).

Opet, ovaj pregled uvoza i izvoza na najbolji način ukazuje na strukturu djelatnosti u tom periodu u Crnoj Gori.

Uvoz je kontrolisala država, posebno uvoz žita. Jedan broj imućnijih trgovaca nabavljao je manufakturnu i kolonijalnu robu direktno iz inostranstva⁴⁴. Vino i rakija bili su ekskluzivni proizvodi, koji su pored glavnih artikala (žito, so, ulje) bili uvoženi radi veće i raznovrsnije ponude na domaćem tržištu. Takođe, jedan broj manjih trovaca snabdijevao se ovom robom iz većih trgovačkih radnji. Ovakav permanentan veliki uvoz pića bio je i podsticaj da knjaz Danilo uvede daciju i ograniči kupovinu rakije na jednu oku⁴⁵, te tako usmjeri kupovinu na domaće pazare. Međutim, na taj način stvaran je monopol rakije jer su samo pojedinci imali pravo da prodaju i kupuju rakiju na stranom tržištu⁴⁶. Ova vrsta monopola proširena je i na druge artikle – duvan, žito, ruj, buharice, hljeb, meso itd.

Trgovina vinom i rakijom nakon 1860.

Tokom vladavine knjaza Nikole stočarstvo, trgovina i dijelom zemljoradnja, bile su jedine privredne grane koje su obećavale napredak. Intenziviranje gradnje puteva (svi tovarski su

⁴⁴ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 183. „Pored manufakturnih i kolonijalnih roba oni još trguju sa vinom, rakijom, pivom, raznim likerima i svim mogućim jestivim stvarima.“

⁴⁵ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 57. „(...) U Grahovu veliku daciju uzimlje Knjaz od svega što se snosi na Risan i iznosi gorje – I stražari uhvateli koga u Grahovo, da iz primorja nosi više od oke rakije, za prvi put globe ga 12 talijerah, a drugi put vode ga na Cetinje, dadu mu tojaga i plati dvostruku globu.“

⁴⁶ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 58. „(...) Prodaju rakije bio je zakupio serdar Pero Matanović, koji je imao isključivo pravo prodaje i kupovine na stranom tržištu. Str. 64 (...) Poznati trgovac Mato Čakić bio je dobio od Senata dozvolu za isključivo pravo uvoza i prodaju rakije u Crnoj Gori.“

popravljeni, a započeto je građenje kolskog puta Cetinje – Kotor), uvođenje telegrafskih linija (1869) i pošte (1871), kao i otvaranja osnovnih i stručnih škola, uticalo je da se djelatnost trgovine unaprijedi. Upravljanje državom takođe je osavremenjeno. Ustanovljen je finansijski odbor od tri senatora (1868), izvršena je vojna reorganizacija (1871), formirana su načelstva kao posredna instanca između kapetanija i senata, senat je tada vršio samo sudsku vlast (1874), a druge poslove vršile su uprave: unutrašnjih poslova i građevina, finansija, prosvjete, vojnih poslova i knjaževe kancelarije za inostrane poslove.

Godine 1862. veliki rat s Turskom uslovio je reduciranje svih poljoprivrednih aktivnosti, a trgovinu sveo na minimum. Međutim, nakon ove godine nastupa period (15 godina) relativno mirnog razvitka Crne Gore. Carinske službe Austrije godine 1863. ne bilježe vino i rakiju kao izvoznu crnogorsku robu. Dominiraju, prije svega, riblji i stočni proizvodi i poluproizvodi, nešto povrtarskih proizvoda i raznolike flore. U uvozu je dominirala so, kukuruz, kolonijalna roba, duvan, brašno, pirinač, povrće, pomorandže i limun, sir i meso u konzervi. Pored ovih i ostalih artikala uvezeno je raznih alkoholnih napitaka i vina 210.228 austrijskih funti⁴⁷. Marović za 1863. godinu daje preciznije podatke: uvoz sa pazara u Kotoru iznosio je 1.096 barila vina i 746 barila rakije⁴⁸.

U tom periodu nekoliko putopisaca, takođe, iznosi podatke o crnogorskom izvozu i uvozu. Iako ne navodi na koju se godinu odnosi Bulonj (1867) istiće⁴⁹ da u rodnim godinama Crna Gora

⁴⁷ U izvozu: sušena riba, sušeno meso (kastradina), sir, salo, vuna, koža, vosak, stari bakar, čaure od svilene bube, krompir, pijavice, korijenje za bojadanje. (Pogledati više, Dragičević, R. 1954: „Prilozi ekonomskoj istoriji Crne Gore (1861–1870)“, *Istorijski zapisi*, VII, X, 425).

⁴⁸ Marović, B. (2006): *Ekonomska istorija Crne Gore*, CID, 188. 58.188 litara rakije, i 85.488 litara vina (*Prim. aut.*).

⁴⁹ Bulonj, A. (2002): *Crna Gora, zemlja i stanovništvo*, Podgorica, 88.

izvozi: 100.000 grla sitne stoke u obliku kastradine, 50.000 goveda, 1.000 svinja, ukljeva u vrijednosti od 125.000 franaka⁵⁰, svile, čaure, sjeme svilene bube za 100.000 franaka, drvo za bojenje (ruj) za 75.000 franaka, biljka protiv gamadi (*le perrenthum caucasicum cineraria folium*) za 75.000 franaka, sir, maslac, jaja, voće za 50.000 franaka, vune za 15.000 franaka i veliku količinu drva čija vrijednost nije poznata.

Bulonj, međutim, naglašava da se vino, rakija, žito, kukuruz, krompir i duvan troše u samoj Crnoj Gori i zato ne postoji prilika za izvozni promet. Dučić (1874) za izvoz daje nešto detaljnije podatke „suhe sitne ribe, i to kad je snjom rodna godina. Iznosi se i nešto ruja, svilenijeh čaura, trave buharice, sira, masla, suha mesa, pod imenom *kastradina*, i dosta kupusa i krtole. Izgoni se nešto goveda, koza i ovaca“.⁵¹ Što se tiče uvoza, dominantna roba je so i kukuruz, a zatim nešto čoje, lanenog platna, pamuk, kafa, šećer, špirit i dr.⁵² Teolog i pisac, Viljem Denton, potvrđuje (1877) da vino (crmničko je poznato po svom kvalitetu)⁵³, rakiju, pšenicu, kukuruz i duvan izvoze samo u malim količinama. Uvozi se namještaj i poljoprivredna oprema, odjeća, platno, kafa, so, olovo, barut i oružje⁵⁴.

U periodu (1868–1878) u izvozu prema Dalmaciji dominirali su samo stočni proizvodi i stoka. Uvoz pića (ali i prehrambenih proizvoda, ulja, masti i proizvoda od njih) kretao se od 54.149 guldena (1868) do 338.342 guldena (1878). Više je nego očigledno da je uvoz rastao, a da je ugostiteljstvo u Crnoj Gori popravljalo svoj kvalitet i ponudu⁵⁵.

⁵⁰ Odnos dukata i franka iznosio je 1 prema 12. Pogledati više: Bulonj, A. (2002): *Crna Gora, zemlja i stanovništvo*, Podgorica, 86)

⁵¹ Dučić, N. (1874): *Crna Gora*, Glasnik srpskog učenog društva, XL, 90.

⁵² Dučić, N. (1874): *Crna Gora*, Glasnik srpskog učenog društva, XL, 90.

⁵³ Denton W. (1877): *Montengro, Its People and Their History*, London, 44. “(...) whilst the wine of Tzrnitza has acquired a reputation for its sound and wholesole qualities”.

⁵⁴ Denton, V. (1996): *Crna Gora, njen narod i njegova istorija*, 41.

⁵⁵ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini*

Glavni pristan za robu, ukoliko je izvoz robe išao za Skadar, a kada su u Podgorici, Žabljaku, Spužu i Medunu bili turski garnizoni, bio je na rijeci Zlatici u Zeti. Kad je nivo jezerske vode bio veći, lađe su pristajale u Plavničkoj rijeci⁵⁶. Na Plavnici su se nalazili crnogorski magacini za so i hranu⁵⁷. I danas jedan od lokaliteta kod Donjeg Gostilja nosi naziv Magazin.

Iako je bilo povremenih prekida u trgovačkim odnosima Crne Gore i okruženja, postepen razvoj trgovine uslovio je formiranje trgovačkog kapitala. Početkom vladavine knjaza Nikole ukinut je veliki broj monopola. Ta zabrana, međutim, nije dugo trajala. Da bi država došla do finansijskih sredstava pojedini artikli (duvan, alkoholna pića, so, hljeb, meso) ponovo su nuđeni u zakup⁵⁸. Tako je Senat objavio (27. februar 1874) da je na javnoj licitaciji, prodao monopol duvana Andriji Jovićeviću, koji je platio u državnu kasu 7.100 forinti, a za uzvrat dobio pravo da „uzima opredijeljeni ćumruk na sav duvan koji se proda u granicama crnogorske knjaževine i onaj koji se iznese izvan granice a tako i na onaj duvan koji se preko crnogorskog zemljišta prenese iz jedne u drugu susjednu državu“.⁵⁹

Istog dana Senat je objavio da je prodao i „javni kontrat rakije te dolazi iz preko granice g. Matu Cakiću za tri godine“. Naredba kapetanima podrazumijevala je „da objavi svakome“ njenu sadržinu. Depoziti su bili na Njeguše i Grahovo, a pića nije smjelo nedostajati ni u jednom području tadašnje Crne

XIX vijeka i početkom XX vijeka, Istorijski institut, Cetinje.

⁵⁶ Jovićević, A. (1999): *Zeta i Lješkopolje & Skadarsko Jezero*, CID, Podgorica, 19.

⁵⁷ Ružić, D. (2007): *Po Crnoj Gori*, Podgorica, 75.

⁵⁸ *Glas Crnogorca*, II, 1874, 4, 1. „(...) Da bi izbjegla velike troškove, koji su u drugijem državama skopčani sa ovijem poslom, kao činovništvo, zgrade i td. vlada je dala ovaj prirez pojedinijem zakupcima koji su se u tome radu udružili. Zakupci su svi naši državljani. Tako su se sastavile tri družine od kojijeh je svaka uzela po jedan produkt.“

⁵⁹ *Crnogorski zakonic i 1796–1916*, Istorijski institut Republike Crne Gore, knj. 1, 1998, 253.

Gore. Za prekršioce bila je predviđena globa od 20 fiorina⁶⁰.

Formiran je, takođe, veliki broj *ortakluka* i *društava*, manjih ili većih formi udruživanja trgovaca. Iako vinogradarska proizvodnja nije mogla podmiriti potrebe stanovništva, zanimljiva je *Družina*, osnovana 1874, a koja je zakupila trgovinu „špirituoznim pićima“ za tri godine, od čega je država na godišnjem nivou imala prihod od 21.200 fiorina.⁶¹

U robnom prometu između Kotora i Crne Gore, cijena barila uvezenog vina bila je 5 fiorina.⁶² U periodu 1870–1875. Crmnica je proizvodila male količine rakije, cijena rakije bila je visoka (2 talira za mjeru od dva litra i po, koja se zove *boca*, dok je u rodним godinama cijena boce rakije iznosila 5 cvancika (5 franaka) za rakiju prvog kvaliteta, 5 i 4 cvancika za manje rafinirane rakije)⁶³.

Trgovačke aktivnosti nakon nezavisnosti

Proširenje teritorije (1878) uslovalo je snažniji razvoj trgovine, zanatstva i drugih djelatnosti. Varoši, posebno Podgorica, Bar i

⁶⁰ F. 11 Ps-131; 1/1874 (Zbornik dokumenata 1857 – 1879, *Crnogorski senat*, 1997, 223–224) (...) Od ove vrste da ne manka na gore ova naznačena mjesta (Njeguši, Grahovo, prim. aut), Šljivovice Bosanske i Staro Srbijanske da ne manjka u Drobniak, Moraču i nahiju boca po 1 Fiorin. Danilovgrad, Rijeka i Vir da ne manka rakije ko će za sebe uzeti koliko hoće, a trgovci na toware, da idu na depozite. Ako ovim kontradžijama manka na označena mjesta na označeno pivo platiće prvi put f. 100. Drugi put duplo. Ako dadne krivu mjeru ili goru rakiju no je označena istu globu. Ako mu ko nametne biće globljen f. 20 i trošak kontradžij(i). Objavi svakom da se ko ne usudi mimo ovog kontrata uzeti še drugo bez njihova dopuštenja platiće na svaku bocu f. 10. Ako svakom ovo ne objaviš ti ćeš biti veoma kažnjen. Ako bi ko prestupio po ovom našem pismu, sudi ga kako ono izgovara.

⁶¹ *Glas Crnogorca*, II, 1874, 4, 1. (...) Zakupiooci su uzeli špirit na tri godine i plaćaju državi zanj 21.200 fiorina. Svakoj vrsti špiritskog pića određena je cijena, po kojoj će se prodavati, ista koja je i do sada bila. A zakupci su obavezni, da moraju uvijek imati u svojim stovarištima dovoljno špirita.

⁶² Karadžić, S. V. (1837): *Crna Gora i Crnogorci*, 31–32.

⁶³ Frile, G., Vlahović, J. (2001): *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 112.

Ulcinj, koje su pripojene Crnoj Gori nakon 1878, imale su drugačiji društveni i ekonomski element. U poređenju sa Starom Crnom Gorom, u ovim varošima bila je razvijenija privreda (trgovina i zanatstvo), nastaje povezivanje trgovinskih enklava, trgovina dobija pun zamah, a otvoreno je i nekoliko industrijskih objekata⁶⁴. Glavarski sloj je bio nosilac vlasti ali i privrednog života. Knjaz Nikola, jedan broj njegovih najbližih saradnika i manastiri bili su najveći zemljoposjednici.⁶⁵

U svim novopripojenim varošima, kao i izvan njih (Grahovo, Njeguši) otvarani su pazari. Pored turskih trgovaca, u sve većem broju nastupaju i crnogorski trgovci. Sa razvojem robnonovčanin odnosa i aktivnosti na unutrašnjem tržištu značajno su živnule.

Rakija je bila dio uvoznih artikala. Tokom 1879. jedna boca rakije koštala je 7 groša.⁶⁶ Cijene tržišnih artikala na tršćanskom tržištu povremeno je prenosio *Glas Crnogorca*. Između ostalog 17. oktobra 1880. vrijednost rakije (100 l) bila je od 61 do 162 f, a vinske strgotine (Gripula) – sploh 100 kg od 31 do 48 f.⁶⁷ U februaru 1883. godine u ponudi nije bilo niti rakije niti sploha.⁶⁸ Slična je situacija u januaru 1884. – nema rakije u ponudi, a vinske strgotine (Gripula) – iznose 100 kg od 40 do 80 fiorina.⁶⁹

⁶⁴ Bulajić, Ž. (1959): *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, Titograd, 16. Nešto kasnije (1878) otvara se pivara u Nikšiću, fabrika duvana u Podgorici, nekoliko parnih pilana i parnih mlinova.

⁶⁵ Bulajić, Ž. (1959): *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, Titograd, 1959, 270

⁶⁶ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 95. „(...) Naprimjer Rišnjanin dadne iz butige Graovljaninu robu, i to prosto seljaku što mu za kuću treba, na čekanje po običaju ovamošnjem od jeseni do jeseni, po cijeni jednu bocu rakije koju bi za gotove novce mogao seljak kupiti za 7 groša – Rišnjanin mu uračuna 12 groša“ (Iz pisma kapetan Stevana Zimonjića ministru unutrašnjih djela, u kojem Zimonjić pokušava da pojasni način zarade trgovaca prilikom prodaje robe na veresiju. *Prim. aut.*)

⁶⁷ *Glas Crnogorca*, IX, 1880, 42, 4.

⁶⁸ *Glas Crnogorca*, XII, 1883, 10, 4.

⁶⁹ *Glas Crnogorca*, XIII, 1884, 3, 4.

U novembru iste godine u ponudi se javlja i grožđe (sorta sultanina, grožđe 100 kg od 22 do 36 fiorina).⁷⁰

Tokom 1880. kvalitetna rakija (1880) dostiže cijenu od 2 talira za bocu (2,5 l). U toku rodne godine za „bocu“ najkvalitetnije rakije plaćano je 6 cvancika (5 franaka) i 4–5 cvancika za bocu manje kvalitetne rakije. Cijena oke rakije (prvijenca) bila je 5-6 cvancika, dok je prosta rakija vrijedjela 1,5 cvancika (1881)⁷¹. Cijena rakije oscilira kao i kod vina. Ona raste ako je ponuda manja. Zato je piće (vino, rakija) bilo najskuplje od Petrovdana do septembra, kada je jedna oka proste rakije dostizala 1,5 fiorina, a jedna oka prvijenca 2 – 2,5 – 3 fiorina⁷².

Kad je riječ o uvoznj rakiji, boca je prodavana od 1 do 2 fiorina. Tako su špirit od 35 gradi⁷³, rum (24 grada⁷⁴), šljivovica i ašenica (20 gradi)⁷⁵ koštali dva fiorina, dok je mastika (takođe 20 gradi) koštala 1,3 fiorina, a anižine (18 gradi⁷⁶) i dalmatinska (15–17 gradi⁷⁷) su koštale po jednoj boci 1 fiorin⁷⁸.

Proizvodnja grožđa do kraja 1880. bila je minorna i diskontinuirana. Zato su potrebe u vinu i dalje su namirivane uvozom i to uglavnom preko Kotora. Jergović (1892) pojašnjava da uzrok ovakom stanju (jako mala godišnja proizvodnje vina u Crnoj Gori) nije bila oskudica u zemlji, već je to prvenstveno bio rezultat nebrige seljaka, i spor obrt kapitala koje se tek realizuje eventualno u trećoj ili četvrtoj godini, „a siroma vinogradar ne može da čeka toliko vremena na dobit od uloženog kapitala“.⁷⁹

⁷⁰ *Glas Crnogorca*, XIII, 1884, 48, 4.

⁷¹ Frile, G., Vlahović, J. (2001): *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 112.

⁷² *Grlica*, kalendar crnogorski za prostu 1891, 51.

⁷³ 87,5% (*Prim. aut.*).

⁷⁴ 60,0% (*Prim. aut.*).

⁷⁵ 50,0% (*Prim. aut.*).

⁷⁶ 45,0% (*Prim. aut.*).

⁷⁷ 37,5-42,5% (*Prim. aut.*).

⁷⁸ *Crnogorski zakonici 1796–1916*, Istorijski institut Republike Crne Gore, knj. 1, 1998, 254.

⁷⁹ *Glas Crnogorca*, XXI, 1892, 6, 3. Rad oko unapređenja vinogradarstva

Ipak, ovakve aktivnosti zahtijevale su drugačiji pristup trgovini i ugostiteljstvu. U cilju daljeg uređenja i razvoja varoši Ministarstvo unutrašnjih djela (1881) izdalo je Naredbu o uređenju trgovačkih varoši (Ulcinj, Podgorica, Cetinje, Šavnik).⁸⁰ Pored ostalog, ova naredba je podrazumijevala popis dućana, krčmi i drugih trgovačkih zavoda – kako su ih tada nazivali. Iz ove naredbe prepoznamo pet kategorija trgovačkih zavoda, i to:

- krčme, u kojima se samo prodaje piće;
- gostionice u kojima je prodavano jelo i piće;
- pomiješane dućane i krčme;
- dućane (butige) u kojima je prodavana razna roba bez pića i
- peći koje leb peku.

Samo je u Podgorici 1881. godine bilo 200 *butiga* koji su uvozili robu i trgovali. Međutim, jedino njih 50 kupovalo je i prodavalo domaće proizvode⁸¹. Već 1881/1882. u Podgorici je bilo preko 258 dućana, a ukupan broj trgovačkih radnji u Crnoj Gori u periodu 1881–1991. iznosio je 481⁸². Đurović, međutim, navodi drugu brojku. U Crnoj Gori je prema popisu iz 1881/1882. već postojalo preko 700 dućana⁸³.

Ministarstvo finansija (10. februara 1882) ujedno podstiče trgovinu ukidajući Naredbu o kupovini špirituoznih pića isključivo u državnim magazinima (Grahovo, Njeguši, Bar). Ovom naredbom trgovci su mogli nabavljati špirituozna pića gdje oni žele, ali su morali plaćati taksu, i odmah po kupovini piće prijaviti nadležnom kapetanu. Taksa je naplaćivana kvartalno⁸⁴.

u Crnoj Gori.

⁸⁰ *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knj. 2, Istorijski institut Republike Crne Gore, Podgorica, 1998, 40.

⁸¹ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, CID, Podgorica, 2005, 44.

⁸² Pejović, Đ. (2003): *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Podgorica, 275.

⁸³ Đurović, S. (1998): *Modernizacija privrednog života u Crnoj Gori za vreme kralja Nikole*, CANU, 478.

⁸⁴ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, CID, Podgorica, 2005, 51. „(...) Svaki trgovac koji bi od ovih pića nabavo dužan je

Uvećavanje trgovačkih i ugostiteljskih aktivnosti uticalo je i da se *pravi* krčmari žale na to da se i trgovci bave prodajom pića i da oni usljed toga vrlo slabo rade. Nešto kasnije (1899) Ministarstvo unutrašnjih djela zabranjuje trgovačkim radnjama da prodaju piće na malo⁸⁵.

Nakon otvaranja Mirkove varoši (1. aprila 1887)⁸⁶ počeo je i prenos i „esnapa i radnja“ sa starog pazara. Na trošnom starom pazaru ostali su građani muhamedanske vjere. Rad na starom pazaru bio je skopčan sa mnogo problema, posebno opasnosti od požara, koji je umio često (potpomognut sjeverom) „da potamani nemilice mnoge gotove zarade trudoljubivih Podgoričana“. Već na samom početku Mirkova varoš „učinjela je lijep uspjeh (...) naši domaći proizvodi već se prodaju svi u njoj“, dok trgovina u Staroj varoši jenjava⁸⁷. Te radnje nijesu obavljale samo jednu djelatnost, već su se vlasnici bavili i trgovinom i zanatstvom pa i nabavkom i prodajom pića i sl.

Veliki uticaj na cijenu domaćeg vina u Crnoj Gori imali su neadekvatni uslovi (podrumi, magacini) za duže čuvanje vina. Zato je vino prodavano prije nego na proljeće naredne godine nastupe velike vrućine. Ako je godina bila rodna, cijena dobrom vinu iznosila je 3–4 talijera po barilu. Do ljeta, ona je dostizala 6–7 talijera. U nerodnim godinama, zimi je cijena vinu iznosila

prije no unese u dućan i počne prodavati da se vama Kapetane prijavi da ga zapišete u protokolu na koji morate staviti datum, ime i prezime i koliko je pića donio i koje vrste. Ovu taksu naplaćivaćete svake četiri mjeseca t.j. tri puta u godini, a to sva pića koja se donesu do 1. Maja plaćaju se na 1. Maja a što se donese od 1. Maja plaćaće se na 1. Septembar, od 1. Septembra što se donese plaćaće se na 1. Januar.“

⁸⁵ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 143. „(...) Butige u kojima se prodaje maifaktura ne smiju prodavati piće na manje od jednog kila, a nipošto i na čašice i bočice kao dosad što su krčmili (...)“

⁸⁶ *Glas Crnogorca*, XVI, 1887, 15, 2.

⁸⁷ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 134–140.

6–7 talijera, a na Petrovdan 10 talijera za barilo vina. Do septembra cijena je izlazila na tri napoleona po barilu vina⁸⁸.

Broj pazara, seoskih dućama i krčmi uvećavao se, a postojali su stalni zahtjevi o otvaranju novih⁸⁹. Prilikom posjete Podgorici 1892. godine, Rovinski navodi da se od nezavisnosti mnogo toga promijenilo. Trgovina je uznapredovala. Broj stanovnika u gradovima raste,⁹⁰ a procenat obrađene zemlje uvećan je, posebno u okolini Nikšića, u Bjelopavlićima, u Vasojevićima, Pivi i Drobnojaku.

Bez obzira na tvrdnje Rovinskog i trgovačke aktivnosti, Kocen-Hardi, tokom treće posjete Crnoj Gori (1894), primjećuje da je malo urađeno da se zemlja ekonomski unaprijedi, žita nema u dovoljnoj količini da se stanovništvo prehrani, a vino se popije ondje gdje se i napravi.⁹¹

Očigledno da nije sve išlo glatko ni u poljoprivredi ni u trgovini. Tih godina „svakim danom sve to veće i veće čuju se žalbe kako je ovaj ili onaj ekonomno popuznuo, kako je selo ili čitavo pleme osiromašilo.“⁹² Kao razloge za takvo stanje Jovo Vujanović iz Ulcinja tvrdi da je „svak kovač svojoj sreći“, a da je naš najveći porok „lijenstvo“. Vujanović smatra da „u narodima, u kojima cvjeta u opšte kultura, tamo je manje manija: samouobraženja, veličanja, naduvenosti, gordosti, naperljivosti zlobe i t. d.“ U našoj maloj zemlji „imamo

⁸⁸ *Grlica*, kalendar crnogorski za prostu 1891, 51.

⁸⁹ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 150–153. „(...) U 30 kapetanija bilo je 94 seoska dućana (krčme). Taj broj sigurno je bio veći, jer nema, naprimjer, izvještaja iz Zete, u kojoj je bilo 30 raznih dućana. Iz izvještaja se vidi da je bilo seoskih dućana i po najnerazvijenijim krajevima Crne Gore, kao što su bili Piva i Drobnojak.“

⁹⁰ Rovinski, A. P. (2001): *Zapisi o Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 175. „Cetinje za tih 13 godina udvostučilo: ranije je imalo oko 1.000 stanovnika, a sada ih je oko 1800. u Podgorici i Nikšiću su nikla sasvim dva nova grada.“

⁹¹ Cozens-Hardy, W. H. (1894): “Montenegro and its Borderlands”, *The Geographical Journal*, London, IV, 5, 397.

⁹² *Glas Crnogorca*, XXIX, 1900, 4, 3. „Pogled na našu ekonomiju“.

samoponiknutih prirodnih grana ekonomnih, u kojima se možemo sami usavršavati i pripeti, a to su: zemljoradnja, stočarstvo, vinogradarstvo, pčelarstvo, livadarstvo, svilarstvo i t.d. i t.d.“⁹³

Godine 1894. započet je i projekat o neophodnom broju i vrsti hanova i njihovim budućim lokacijama. Krajem 1905. Ministarstvo unutrašnjih djela izdalo je *Pravilnik o hanovima* u kojem se preciziraju uslovi za vođenje trgovine na selu⁹⁴. Međutim, projekat o neophodnom broju i vrsti hanova nije realizovan, a broj trgovačkih radnji i kafana u desetogodišnjem periodu (1892-1902) značajno je opao (420 trgovačkih radnji, 313 kafana).

Kad je riječ o trgovini groždem, bez obzira na raznolike prinose i proizvodnju u Crnoj Gori (1891), ono je uglavnom prodavano unutar granica, ali je i uvoženo i na njega je „udarena prilična taksa“⁹⁵, čime je dijelom stimulisana domaća proizvodnja. Vlasnici kafana i trgovci često su otkupljivali grožđe i proizvodili vino, pa je u Podgorici ponuda vina u trgovini i kafanama rasla. Međutim, takva vina nijesu bila najboljeg kvaliteta⁹⁶. Grožđe za spravljanje vina obično je prodavano u Krajini, Zeti i Podgorici. Sto oka grožđa koštalo je od 100 do 120, najviše 130 groša. U Crmnici (1891) niko nije prodavao vinsko grožđe, već je svaka kuća proizvodila vino i prodavala ga. Grožđe je prodavano na pijaci po 1-1,5 groša po oki⁹⁷.

Cijene poljoprivrednih proizvoda, pa i vina, diktirala je ponuda i tražnja. Ponuda vina uvijek je zavisila od rodne godine

⁹³ *Glas Crnogorca*, XXIX, 1900, 4, 3. „Pogled na našu ekonomiju“.

⁹⁴ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 154.

⁹⁵ *Glas Crnogorca*, XXI, 1891, 46, 2. „Loza ove godine imala je prilično roda, budući je na uvozno grožđe iz preko granice, što dolazi udarena prilična taksa, bolje se plaćalo naše grožđe kroz unutrašnjost iz prošlijeh godina.“

⁹⁶ Rovinski, A. P. (2004): *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom II, Obod, 514.

⁹⁷ *Grlica*, kalendar crnogorski za prostu 1891, 50.

tj. klimatskih uslova, pa je u periodima djelovanja suše ponuda bila oskudna, a cijene svih poljoprivrednih artikala rasle⁹⁸.

Uvidom u strukturu poljoprivrednih proizvoda⁹⁹ koje su Crnogorci iznosili na nekoliko pazara (Ulcinj, Bar, Vir, Rijeka, Nikšić, Danilovgrad, Podgorica) u ponudi jako rijetko ima vina i rakije. Posebno je bio „prazan“ period mart – oktobar. Tako je u Nikšiću, u mjesecu februaru godine 1887. godine prodato 300 oka rakije po cijeni od 68 novčića po oki, dok je oka vina vrijedjela 25 novčića¹⁰⁰. U istom mjesecu u Nikšiću je prodato i 500 oka vina¹⁰¹. Takođe, u Nikšiću, iste godine (27. avgusta), cijena oke vina snižena je i na pazaru je iznosila 17 novčića, a oka rakije proste po 50 novčića¹⁰². U avgusta 1887. godine na pazaru u Baru cijena jedne oke grožđa iznosila je osam novčića. Kao upoređenje navodim i cijenu oke krušaka (6 n.) i oke smokava (4 n.)¹⁰³.

Ponuda vina na pazaru u vinorodnim krajevima (Vir, Rijeka, Bar, Podgorica i Danilovgrad) u mjesecima septembru, oktobru i novembru nije postojala. Za takvo stanje (u ponudi) na pijacama može da bude nekoliko relevantnih uzroka:

- mala količina vina koja je proizvedena,

⁹⁸ Tako 1802. godine nije padala kiša „od Đurđevadne do Lučinadne, a oka žita je koštala“ 20 para, a naredne (1803), „kad bješe velika glad“, 15 para i „oka soli tako“ (Pogledati više: Pejović, Đ. 2003: *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Podgorica, 94.). Nekoliko godina kasnije (1814) oka žita stajala je cvanciku. (Pogledati više: „Pisma Petra I Petrovića Njegoša“, *Istorijski zapisi*, 1950, V, 90). Godine 1817. oka pšeničnog brašna stajala je groš, ovsenog 25 para, graha groš, krompira 15 para, tovar slame 15 groša (Pogledati više Pejović, Đ. 2003: *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Podgorica, 94.). U Bjelopavličima, tokom gladne godine (1847) oka žita (rumetina) iznosila je cvanciku, tj. četiri groša, i nestalo ga na pazarima (Pogledati više: Šobajić, P. 1996: *Bjelopavlići i Pješivci*, CID, Podgorica, 61.).

⁹⁹ *Glas Crnogorca od 1878. do 1905*, rubrika Narodna privreda, Promet domaćijeh proizvoda u Crnoj Gori.

¹⁰⁰ *Glas Crnogorca*, XVI, 1887, 8, 3.

¹⁰¹ *Glas Crnogorca*, XVI, 1887, 8, 3.

¹⁰² *Glas Crnogorca*, XVI, 1887, 40, 3.

¹⁰³ *Glas Crnogorca*, XVI, 1887, 36, 3.

- jedna količina vina ostavljena je za kućne potrepštine i religijske praznike,
- zbog male količine vino je relativno brzo potrošeno (konzumirano) i
- jedna količina vina prodavana je direktno kafedžijama.

U periodu 1878-1888 u ponudi na crnogorskom tržištu bila su alkoholna pića različite jačine: špirit, rum, šljivovica, ašenica, mastika, anžine. Prodaja je vršena u bocama (Tab. 6)¹⁰⁴.

Tab. 6. Vrsta alkoholnog pića, jačina i cijena (1878–1888).

Vrsta alkoholnog pića	Gradi	Stepeni	Fiorina / boca
Špirit triple	35	87,5	2
Rum	24	60,0	2
Šljivovica	20	50,0	2
Ašenica	20	50,0	2
Mastika	20	50,0	2,30
Anižine	18	45,0	1
Dalmatinska	15–17	37,5–42,5	1

Najčešći izvještaji o cijenama poljoprivrednih proizvoda pristizali su iz Nikšića. Godine 1892. u ponudi je bilo i vina i rakije. Cijena dobrog vina u oktobru 1892. na nikšićkoj pijaci iznosila je 14 oka – 2 fiorina. Cijena rakija od 14 gradi iznosila

¹⁰⁴ Cijena mastike navedena u Crnogorskim zakonicima 1796–1916, knj. 1, 1998, 254. iznosi 1,30.

je 1 boca - 90 novčića¹⁰⁵. Ukoliko oku računam kao 1,28 litara onda je litar vina iznosio oko 11 novčića. Dok je boca rakije iznosila 90 novčića, ili jedan litar oko 30 novčića¹⁰⁶.

Cijene su blago varirale, pa je već sljedeće nedjelje cijena rakiji od 14 gradi porasla i jedna boca iznosila je 95 novčića, dok je vino blago pojeftinilo (*vino dobro 15 oka 2 fiorina*)¹⁰⁷. U novembru (1892) cijena dobrog vina u Nikšiću iznosila je opet 2 fiorina za 14 oka¹⁰⁸. Kao upoređenje, navodim da je kilo duvana u listu iznosilo 60 novčića, kilogram skorupa 40 novčića, brašno kukuruzno 6 novčića, sir dobar 33 novčića itd.

Očigledno da je potražnja za rakijom u Nikšiću bila veća nego za vinom. U tekstu se ne navodi o kojoj rakiji je riječ. U novembru (1892) cijena rakije od 14 gradi u Nikšiću iznosila je – 1 boca 1 fiorin¹⁰⁹. Naredne godine (15. jun 1893) u Nikšiću cijena jednog litra rakije bila je 40 novčića¹¹⁰. I u avgustu cijena rakije u Nikšiću bila je ista¹¹¹. Iste godine u Nikšiću (15. jun 1893) cijena jednog litra vina porasla je, i iznosila 13 novčića¹¹². U avgustu cijene vina u Nikšiću bile su iste¹¹³. Na nikšićkom pazaru početkom naredne godine (1894) litar vina iznosio je 20 novčića, a litar rakije 45 novčića¹¹⁴. U februaru¹¹⁵ i martu¹¹⁶ iste godine cijene vina na nikšićkom pazaru bile su

¹⁰⁵ *Glas Crnogorca*, XXI, 1892, 41, 4.

¹⁰⁶ Ova razmjera je relativno precizna u smislu odnosa cijene koštanja vina i rakije i potrošnje sirovine (*Prim. aut*).

¹⁰⁷ *Glas Crnogorca*, XXI, 1892, 42, 4.

¹⁰⁸ *Glas Crnogorca*, XXI, 1892, 45, 4.

¹⁰⁹ *Glas Crnogorca*, XXI, 1892, 45, 4.

¹¹⁰ *Glas Crnogorca*, XXIII, 1893, 30, 4.

¹¹¹ *Glas Crnogorca*, XXIII, 1893, 32, 4.

¹¹² *Glas Crnogorca*, XXIII, 1893, 30, 4.

¹¹³ *Glas Crnogorca*, XXIII, 1893, 32, 4.

¹¹⁴ *Glas Crnogorca*, XXIII, 1894, 6, 4.

¹¹⁵ *Glas Crnogorca*, XXIII, 1894, 10, 4.

¹¹⁶ *Glas Crnogorca*, XXIII, 1894, 12, 3.

istovjetne. I u mjesecu maju litar vina u Nikšiću iznosio je 20 novčića¹¹⁷. Iste godine u mjesecu maju litar rakije iznosio je 45 novčića¹¹⁸.

U Podgorici, Danilovgradu i drugim južnijim mjestima situacija je bila drugačija, i kupci i prodavci mogli su direktno u krčmi ili vinogradu da dobiju ili ponude vino i rakiju. U 1894. godini, u mjesecu januaru na podgoričkom i danilovgradskom pazaru nije bilo ponude vina.

Kao uporedbu navodim da je cijena (1895) kilograma i po urmetina (kukuruzni hljeb) u Danilovgradu iznosila 10-11 novčića. Za bocu šljivovice dobijalo se 18 kg urmetina ili 6 kg sira mladog ili 18 kg soli ili boca ulja slatkog¹¹⁹. Proračunom dolazim do cijene jednog litra šljivovice. Ona iznosi 189 novčića. Takva cijena šljivovice bila je rezultat slabog roda grožđa prethodne godine i nedostatka lozovače na tržištu. Kao primjer navodimo cijenu kilograma urmentina u Podgorici u istoj godini. Ona je iznosila 7 novčića, a kilogram sira 25 novčića. Nešto jeftinije nego u Danilovgradu.

U Bjelopavlicima (Brijestovo), cijena grožđa 1895. godine bila je nešto veća. Naime, jak napad plamenjače gotovo je uništio sve vinograde u ravnici. U Brijestovu su, međutim, loza i grožđe sačuvani pa su trgovci za „oku grožđa davali po 1 šesticu“¹²⁰.

Cijene za druga pića („konjak, maraskin, smreke ili apšen“) bile su visoke¹²¹, a pića „pokvarena i vodom razbijena“. Cijena jednog litra ruma u području Pive (1896) iznosila je 1,2–1,3 fiorina. Na Cetinju (1897) je prodavano i dalmatinsko vino.

¹¹⁷ *Glas Crnogorca*, XXIII, 1894, 21, 3.

¹¹⁸ *Glas Crnogorca*, XXIII, 1894, 21, 3.

¹¹⁹ *Glas Crnogorca*, XXIV, 1895, 37, 4. Trgovina.

¹²⁰ *Glas Crnogorca*, XXIV, 1895, 37, 2. (Godine 1881. dacija na jedno ralo zemlje iznosila je šesticu ili 60 solada, u svakom soldu bilo je četiri turske pare sitne. – Pogledati više *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 469.)

¹²¹ *Glas Crnogorca*, XXV, 1896, 30, 2. Dopisi. „Bocu konjaka, maraskina, smreke ili apšencija nije mogao ovoga proljeća platiti ni najbolji dvizac vunji.“

Cijena jednog litra iznosila je 16 novčića, dok je na veće količine pružan popust¹²². Godine 1899, kilogram vina u Zagarču kretao se oko 2 fiorina¹²³.

Pored drugih domaćih artikala (ruj, buharica, ulje, maslina, svilena buba, koža, vuna, stoka) i za crnogorsko vino bila je zainteresovana i francuska trgovačka kuća (F. Mouteil et C). Tako je bilo planirano da u Marselju bude stovarište crnogorskih proizvoda¹²⁴. Ovo je bio pokušaj da se crnogorska roba ne prodaje samo trgovcima iz Trsta, čijim cijenama proizvođači nijesu bili zadovoljni, nego i u Marselju, ali i da se po povoljnijim cijenama evropska roba prodaje u Crnoj Gori. Ono što je obaralo crnogorsku ponudu jeste kvalitet proizvoda koji je jako oscilirao, kao i nepoznavanja tehnologije proizvodnje pojedinih artikala. Francusko tržište bilo je posebno zainteresovano za maslinovo ulje, koje nije imalo potrebnu čistoću, čaure svilene bube nijesu probirane već su i one tvrde i bolje miješane zajedno sa oštećenim i manjkavim, crnogorski ruj nije bio loš, ali je po prirodi bio slabiji od sicilijanskog, a berba buharica obavljena je u pogrešno vrijeme¹²⁵.

Provizija uvoznika iznosila je 1%, a uvozna dacija (taksa), koje u Francuskoj imaju dvije, opšta tarifa (tarif general) i pogodbeno tarifa (*tarif conventionnel*), zavisila je od toga da li postoje trgovački ugovori između dvije zemlje¹²⁶. Opšta tarifa imala je značajno veće vrijednosti, pa se pretpostavljalo da će crnogorska vlada sa francuskom vladom pokušati da ostvari trgovačku konvenciju, čime bi se primjenjivala mnogo

¹²² *Glas Crnogorca*, 1897, XXVI, 48, 4. „Dobro dalmatinsko vino, bez primjese vino; prodajem samo za gotov novac 1 kilo (litar) 16 novčića. Na barelo osobita je pogodba.“ Cetinje, 27 novembra 1897. Luka Andus, trgovac.

¹²³ *Onogošt*. 1, 1899, 22, 3. „(...) Ljudi koji su olako mogli imati preko 1.500 kila vina i rakije, nemaju ove godine nikako punu stotinu, a to je zaista za nas siromahe ogromna šteta, koja iznosi više od 3.000 fiorina.“

¹²⁴ *Glas Crnogorca*, XXI, 1891, 47, 3. Dopisi – Marsilj.

¹²⁵ *Glas Crnogorca*, XXI, 1891, 47, 3. Dopisi – Marsilj.

¹²⁶ *Glas Crnogorca*, XXI, 1891, 48, 4. Marsilj.

povoljnija pogodbeno tarifa. U svakom slučaju, tokom ovih poslova bilo je dosta problema. Tako je jedna isporuka stoke u Marselj imala mnogo nepravilnosti zbog nedostataka dokumentacije koja bi svjedočila o zdravstvenom stanju stoke. Među uvoznim artiklima (1892) iz Mareslja, Byrrh vino¹²⁷ bilo je jedino predloženo za uvoz u Crnu Goru¹²⁸.

Kako je uvoz vina tekao i iz Francuske (1892), crnogorski trgovački predstavnici informisali su (pored ugovora oko otkupa ruja) iz Marselja trgovce u Crnoj Gori o cijenama vina u Francuskoj. Zanimljivo je vidjeti cijene francuskih vina na veliko. Crnogorski trgovci preferirali su uvoz vina u bocama. Kašet je od dvanaest botilja različitih tipova šampanjca „cijenio od 33 do 55 franaka“, vino Bordo prodavano je „u bačvama i botiljama“¹²⁹, „ima ga crvenog i bijelog, cijene su sljedeće“:

- kašet od 12 botilja (0,7 l) crvenog bordoa od 8 do 36 franaka,
- kašet od 12 botilja (0,7 l) bijelog bordoa od 8 do 24 franka,
- bačva od 100 litara prostog konjaka 65, a boljeg 75, 80 do 100 franaka (u cijenu nije uračunata bačva),
- kašeta od 12 botilja (0,75 l) konjaka košta prema kvalitetu od 8 do 26 franaka,
- vino Muškat u bačvama od 16, 20, 25, 30, 35, 40, 45, 55, 120, 150, 165, 220, 300 i 350 litara, i zavisno od godine berbe (1872–1880), koštalo je 200 do 400 franaka za 100 litara.

¹²⁷ <https://en.wikipedia.org/wiki/Byrrh> (Preuzeto:4. 07. 2019. 15:00) Byrrh is an aromatised wine-based apéritif made of red wine, mistelle, and quinine. Created in 1866 and a trademark since 1873, it was popular as a French apéritif. With its marketing and reputation as a “hygienic drink”, Byrrh sold well in the early 20th century. It was even exported, despite the similarity of its name to “beer”, complicating sales in English- and German-language speaking regions.

¹²⁸ *Glas Crnogorca*, XXI, 1892, 16, 3. Marsilj.

¹²⁹ *Glas Crnogorca*, XXI, 1892, 11, 2. Marsilj. „Za crnogorske trgovce je mnogo prikladnije da ga kupuju u botiljama, a ne u bačvama dugim transportom jer vino se kviri, a i trošak je za prevoz velik.“

Ovo su vina (izuzev šampanjca i konjaka), koja su po kvalitetu i boji, dijelom odgovarala crnogorskim vinskim navikama. Već sam naveo da je u ponudi iz Marselja bilo i jedno tzv. *hinsko vino* ili – *Byrrh* – kako su ga u Francuskoj nazivali. Za 12 velikih ili 24 manje botilje cijena je iznosila 23,5 – 24 franka. Kao dobro za zdravlje ovo vino su preporučivali crnogorski trgovački predstavnici. Čak je postojala i *mostra* od takvog vina na Cetinju u apoteci kod Jova Dreča¹³⁰. Riječ je o aromatizovanom vinu na bazi crnog vina, mistele i kinina. Za današnje vinske standarde istinski lijek (kinin) u vinu izgleda kao nevjerovatna tehnologija. Dejstvo vina (i kinina) bilo je protiv povišene temeprature i malarije.

Trgovina vinom početkom XX vijeka

Krajem XIX i početkom XX vijeka takođe je vršen kontinuiran uvoz vina. Nesporno je da su uvozna vina nižom cijenom konkurisala domaćim. Tako je tokom 1895. vino iz Kandije plasirano u Crnu Goru i bilo je jako jeftino. Oka vina¹³¹ vrijedila je 39 para, a oka rakije 3 groša i 10 para¹³². U istom periodu cijena domaćem vinu iznosila je 23 fiorina za hektolitar¹³³. Kasnije je cijena kandijskog vina dodatno snižena i iznosila 20 novčića za oku¹³⁴, dok su neka domaća vina prodavana 50 novčića za jednu oku¹³⁵.

Uvoz vina u Crnu Goru, za period kada je napad kriptogamskih oboljenja i filoksere bio intenzivan, mjeri se

¹³⁰ *Glas Crnogorca*, XXI, 1892, 16, 3. Marsilj. „To vino je osobito dobro sada u vrijeme kojekavih boliještina za osobe koje boluju od stomaka, od influence, slabokrvnosti a i za zdrave nije zgorega i kao lijek i kao piće.“

¹³¹ Litar i po (*Prim. aut.*)

¹³² DAC-MUD, f. 93, 525-1a, 1895.

¹³³ *Glas Crnogorca*, XXIV, 1895, 25, 3

¹³⁴ *Glas Crnogorca*, XXIV, 1895, 25, 3.

¹³⁵ DAC-MUD, f. 93, 525-2b, 1895.

desetinama hiljada hektolitara¹³⁶. Samo u periodu mart 1898 – mart 1899. uvezeno je u Crnu Goru 732.331 kilograma vina. Tako je na Cetinje uvezeno – 277.331 kg, Podgoricu – 107.171 kg i Rijeku Crnojevića – 120.260 kg vina¹³⁷.

U periodu jul 1899. – jul 1900. u Crnu Goru je uvezeno 644.260 kg vina. Cetinje je uvezlo 231.926 kg, Podgorica 155.963 kg i Rijeka Crnojevića 111.156 kg vina¹³⁸. Ove varoši bile su najveći konzumenti alkoholnih pića, posebno vina, i trgovci su, pošto je domaća ponuda bila slaba, uvozili vino. Među uvoznim vinima dominiralo je italijansko, koje je bilo cjenovno jeftinije. Međutim, uvoz italijanskih vina pratila je permanentna sumnja da je ono većim dijelom falsifikovano, pa Crnogorska vlada (1904) donosi zabranu uvoza vještačkih vina¹³⁹.

U Crnu Goru vino i rakija pristizali su i iz Turske, najčešće preko Skadra. Pored vina i rakije, uvoženo je i razno svježe grožđe i voće (jabuka, kruška), suvo grožđe, šljive, urme i smokve, ali i bakarni sudovi. Pored navedenih artikala, Crnogorci su krajem XIX vijeka uvozili preko Skadra i:

¹³⁶ Marović, B. (2006): *Ekonomska istorija Crne Gore*, CID, 302. (Pogledati više: „Imovina Crne Gore“, *Ujedinjenje*, br. 18. od 7. 12. 1917.)

¹³⁷ Marović, B. (2006): *Ekonomska istorija Crne Gore*, CID, 302.

¹³⁸ Marović, B. (2006): *Ekonomska istorija Crne Gore*, CID, 302.

¹³⁹ *Glas Crnogorca*, XXXIII, 1904, 9, 4. Oglas. „Starajući se o blagostanju naroda želići da se unaprijedi i zaštiti domaća proizvodnja vina, Državni Savjet je riješio, a Nj. Kr. V. Gospodar blagoizvoleo odobriti, da se zabrani uvoziti u Crnu Goru svako fabricirano vino, bez obzira na to, da li se nalaze u njemu škodljivi ili neškodljivi po zdravlje hemijski sastojci. Isto tako strogo je zabranjeno i u Knjaževini izrađivati – fabricirati takvo vino iz taznih hemijskih smjesa. Ko bi se uhvatio da pravi u zemlji ili uvozi sa strane ovako fabricirano vino, nadležne finansijske vlasti će sprovesti mostru takvog vina Ministarstvu Finansija, pa kad se Ministarstvo uvjeri, naučnim isljeđenjem (analizom) o njegovoj fabrikaciji, narediće se da se svo takvo vino prospe, a prestupnik da se kazni naknadno sa još dvije krune na svako kilo takvog fabriciranog vina. Osim toga prestupnik će morati naplatiti sve troškove oko analize vina i dr. isljeđenja po ovakvim stvarima. Uz to prestupnicima ove naredbe na vazda će se zabraniti trgovina sa vinom i dr. spirituoznim pićima u zemlji.“

furmetin, pšenicu, raž i ječam, kao i bijelo brašno¹⁴⁰. U nemogućnosti da kupuju kvalitetnu rakiju, Crnogorci su često uvozili stranu jeftinu rakiju, koju su stranci nazivali „pravim otrovom“ i koju je trebalo, kako je tvrdio Ružić, podvrgnuti strogoj naplati takse¹⁴¹.

Jasno je da na formiranje cijene rakije, kao i na sve ostale proizvode, uticala ponuda i potražnja. U sušnim godinama mali prinos grožđa uslovljavao je i malu proizvodnju rakije, koja je bila traženi artikal, posebno u domaćoj potrošnji, ali i od strane gostiju u ugostiteljskim objektima.

Pored rakije (Lozova rakija, takođe je uvožena iz Italije – *Grappa* jačine od 45% vol¹⁴²), buradi (Nakon prodaje pića prazne bačve prodavane su putem licitacije¹⁴³) uvoženi su i luksuzni artikli (vermut, liker, čokolada)¹⁴⁴.

Uvoz špirita dodatno je omogućavao umnožavanje rakije. Tako je cijena oke rakije (1902/1903) na malo iznosila 2 krune. Tadašnji trgovci su, radi ostvarivanja zarade, od oke „špirita gradili su po tri oke rakije ili više“¹⁴⁵.

¹⁴⁰ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 205. „(...) Saopštavajući vam gorenavedeno, umoljava se To Visoko Ministarstvo, da bi posredovalo, kako najbolje znade, da bi nova tarifa u Turskoj kako za našu stoku, tako i na ostale naše stvari ukinula (12. jun 1900).“

¹⁴¹ Ružić, D. (2007): *Po Crnoj Gori*, Podgorica, 75.

¹⁴² *Glas Crnogorca*, XXXI, 1902, 32, 4. „Za monopol uzimaće se sljedeća pića: Špirit od 40 gradi, u bačvama razne veličine; Rum od 28 gradi u bačvama od 45 do 50 kilograma; Mastiku od 22 grada, u bačvama razne veličine; Apšenac žuti, u bačvama od 45 do 50 kilograma; Šljiva Srbijanska od 18 gradi, u bačvama razne veličine; Šljiva Srbijanska od 15 gradi, u bačvama razne veličine; Lozova rakija (*Grappa*) od 18 gradi, u raznim sudovima; Konjak običi u botljama; Aniz.“

¹⁴³ *Glas Crnogorca*, XXX, 1901, 35, 4. „(...) prodavaće se na javnu licitaciju – bačve prazne – Carniarnica na Njeguše komada 20, Carinarnica na Cetinju komada 13, Carinarnica u Nikšić komada 3. Sadržina istih je od 300 do 800 kilograma.“

¹⁴⁴ *Glas Crnogorca*, XXXII, 1903, 30, 4.

¹⁴⁵ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 157.

U Crnu Goru uvožena je i srbijanska šljiva. Iz jedne pogodbe učinjene između Ministarstva finansija (17. januar 1901) i trgovca Vitorovića saznajem cijenu srbijanske šljive uvezene u Crnu Goru. Kilogram čiste ljute šljive (18 gradi) po 52 novčića, a za svaki kilogram meke šljive od 14,5 gradi *jakote* po 31 novčić¹⁴⁶.

U istom periodu cijene italijanskih vina (1901)¹⁴⁷ u Novoj varoši (Cetinje) iznosile su:

- vino crveno obično – novčića 16 kilo,
- vino crveno fino – novčića 24 kilo,
- vino bijelo obično – novčića 24 kilo,
- vino bijelo fino – novčića 32 kilo,
- vino bijelo najbolje – novčića 40 kilo i
- vino bijelo pjenušće – novčića 50 kilo.

Cijena vina, koje je uvoženo u Crnu Goru, u Bariju iznosila je 10 franaka na hektolitar¹⁴⁸. I tu su postojale sumnje u vjerodostojnost cijena. Naime crnogorski carinici su tvrdili da to nije prava cijena vina, već da su u dogovoru s proizvođačem kupci prikazivali niže cijene jer se „već ne može kupiti vino koje je ijole što valja ispod 20 lira hektolitar“, te su naplaćivali uvozniku taksu od 20 lira svaki hektolitar¹⁴⁹.

Ministarstvo vojno takođe je trebavalo određene količine vina. Iako nije svaki put navedeno u objavi, ministarstvo je putem licitacije potpisivalo ugovore i o nabavci vina (11. avgust 1904). Pojedini artikli (vino, hljeb, drva, furaž¹⁵⁰) licitirani su posebno,

¹⁴⁶ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 216.

¹⁴⁷ *Glas Crnogorca*, XXX, 1901, 26, 4.

¹⁴⁸ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 224. „(...) Đakomo Šašo kaže u svojoj žalbi da je dovezao ovđe 5 bačava vina sa uvjerenjem i potpisom Trgovačke Kamare i našim Konzulom u Bari, da je vino koštalo po 10 franaka svaki hektolitar, i da je to vino davno kupljeno.“

¹⁴⁹ *Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 224.

¹⁵⁰ Zob, sijeno, slama za prostirku (*Prim. aut.*)

a ostali (oriz, pašta, kafa, cukar itd) su bili u drugoj grupi¹⁵¹. Kao kaucija za vino i druge artikle moralo je biti deponovano stotinu napoleona u gotovom novcu ili stotinu i pedeset u sigurnoj zalozi.

Za period 1905–1910. u strukturi uvoza količine pića i špirita bile su značajne i na godišnjem nivou iznosile su od 433.265 kg (1905) do 687.820 kilograma ili od 157.960 do 288.854 perpera (Tab. 7).

Količine vina u strukturi izvoza 1905–1910. bile su beznačajne. Cijena vinu kretala se od 0,2 perpera (1906) do jako visoke 1,82 perpera (1907) po kilogramu. U 1905. cijena kilograma vina iznosila je 0,6 perpera, u 1908. cijena vina bila je niža (0,47 perpera) usljed dobre ponude¹⁵², kao i 1909. – 0,37 perpera, dok u 1910. nije registrovan izvoz¹⁵³. Izuzev za 1907. godinu, ostale cijene vina se uglavnom podudaraju sa cijenom vina u Crnoj Gori. Vrijednost rakije jako oscilira i 1906. iznosi – 4,3 perpera. U 1907. kada je u Crnu Goru uvezena veća količina rakije (1.409 kg) vrijedjela je 0,56 perpera za kilo, a 1909. kilo je vrijedilo 1 perper.

Izvoz vina i rakije bio je tako minoran, i jasno ukazuje na proizvodne mogućnosti tadašnjeg crnogorskog vinogradarstva, dok je izvoz maslinovog ulja, voća i povrća i duvana bio značajan. Međutim, duvan i maslinovo ulje, bili su pod kontrolom italijanskog kapitala.

¹⁵¹ *Glas Crnogorca*, XXXIII, 1904, 34, 4. Objava. „(...) U nedjelju, 5. Septembra t. g., a u prisustvu naročito izaslanika Ministarstva Vojnog, davati će se u komandi II bataliona Stojeće Vojske u Podgorici na javnoj licitaciji kontrati: hljeba, mesa, oria, pašte, kafe, cukra, masti, pasulja, ulja slatkoga, drva, vina, furaži i t.d. u onolikoj količini koliko bude potrebno za onaj batalon u tečaju od 1. Januara do 31. Decembra iduće 1905. godine.“

¹⁵² *Cetinjski vjesnik* već tada informiše da su zbog dobrog prinosa grožđa u 1908. godini cijena vina spala. Pogledati više – *Cetinjski vjesnik*, I, 1908, 7, 4. „Stanje ljetine u Zeti“.

¹⁵³ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 244.

Tab. 7. Struktura izvoza određenih poljoprivrednih proizvoda (1905–1910).

	1905		1906		1907		1908		1909		1910	
IZVOZ												
Na- ziv pred- meta	kilo- grama	per- pera	kilo- grama	per- pera	kilo- grama	per- pera	kilo- grama	per- pera	kilo- grama	per- pera	kilo- grama	per- pera
Vino	648	389	100	20	85	155	96	46	4.440	1.678	/	/
Ra- kija	/	/	3	13	1.409	845	/	/	280	286	/	/
Voće i po- vrće	162.141	9.070	56.820	15.269	18.087	2.448	212.972	12.574	158.205	11.153	156.789	8.538
Ma- sli- novo ulje	100.977	57.447	321.518	184.691	39.056	30.200	334.216	187.796	383.100	230.967	375.795	379.692
Du- van	2.383	1.166	480.429	21.310	44.709	23.126	118.594	548.921	290.543	526.692	155.733	464.567
UVOZ												
Pića i špi- riti	433.265	157.960	574.714	230.244	673.742	288.854	514.447	272.121	687.820	286.955	460.847	191.066

Iako je bilo povremnih prekida (Nakon aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske, 1909, oglašen je bojkot austrijskoj robi u Crnoj Gori. Istovremno Austrija je uputila upozorenje njihovim trgovcima da „se ne upuštaju u poslovne veze sa Crnom Gorom“) ¹⁵⁴ kad je u pitanju uvoz Crna Gora se

¹⁵⁴ *Cetinjski vjesnik*, II, 1909, 13, 1. Bojkot u Crnoj Gori.

najviše oslanjala na Austriju i Italiju. U tom periodu (1910) u sturukturi uvoza počinju da dominiraju tekstilni proizvodi, konfekcija, kolonijalna roba, metalni proizvodi¹⁵⁵, ali i piće i špirit (Tab. 8).

Tab. 8. Najznačajnije zemlje iz kojih je Crna Gora uvozila pića (1910)¹⁵⁶

Na- ziv uve- zenih pred- meta	Austougarska		Italija		Srbija		Turska		Francuska		Grčka	
	kilo- grama	per- pera	kilo- grama	per- pera	kilo- grama	per- pera	kilo- grama	per- pera	kilo- grama	per- pera	kilo- grama	per- pera
Pića i špi- riti	214.364	106.822	210.255	42.641	16.537	18.523	10.066	7.657	7.669	11.737		

Prije svega zbog blizine i ustaljenih trgovačkih odnosa Austrougarska je bila država iz koje je najviše uvoženo pića u Crnu Goru u 1910. Količina uvezenog pića je fascinantna (214.364 kg). Iz Italije je pristiglo nešto manje (210.255 kg). Uvoz pića iz Srbije, Turske i Francuske kretao se od 7.669 (Francuska) do 16.537 kg (Srbija). Samo u 1910. godini u Crnu Goru je uvezeno pola miliona kilograma pića (458.891 kg), a utrošeno 187.380 perpera. Prosječna cijena po kilogramu pića iznosila je 0,40 perpera. Cijena vina na malo 1910. iznosila je 0,80 perpera¹⁵⁷. Dodatno Van Mandere (1910) navodi da je od ukupnog uvoza na Austriju otpadalo 4,5 miliona, Italiju 1 milion, Tursku 1 milion, Njemačku pola miliona i Veliku

¹⁵⁵ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 245.

¹⁵⁶ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 246.

¹⁵⁷ *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 26, 3.

Britaniju 0,3 miliona perpera, dok je ostatak išao na druge države, među kojima je i Holandija učestvovala sa neznatnim dijelom. Zemlje u koje se najviše izvezilo bile su: Italija (goveda i ovce, kozje kože, ovčije kože), Austrija (koža i vuna) i Srbija (sušena riba iz Skadarskog jezera)¹⁵⁸.

Takav uvoz vina morao je da utiče negativno na razvoj vinogradarstva. *Glas Crnogorca* navodi da je godine 1910. sadnja i njega vinograda značajno opala zbog uvoza grčkog vina. Takođe, jedan od uzroka zaostajanja crnogorskog vinogradarstva bio je i uvoz dalmatinskog i italijanskog vina. Jedna količina vina (bordovska vina i šampanjci) i pića¹⁵⁹, kao i druge luksuzne hrane uvožena je iz Francuske i Švajcarske (1910)¹⁶⁰.

U istom periodu strani kapital plasiran je u Crnu Goru. Pored italijanskog kapitala za crnogorske privredne potencijale bili su zainteresovani kapitalisti Engleske, Holandije i drugih zemalja¹⁶¹. Ipak, italijanski kapitalisti bili su najagilniji i tražili su koncesije za fabrike mlijeka, ulja, kože, ribe, sapuna i svijeća, praha, tkanina, cipela, zatim za izučavanje rudnog i šumskog bogatstva. Ubrzo su Italijani gospodarili monopolom duvana, prevozom i transportom. Među njima nalazili su se različiti trgovački agenti koji su se prvenstveno trudili se da crnogorska spoljna trgovina usmjeri ka Italiji¹⁶². Tako su italijanski trgovci

¹⁵⁸ Henri Van Mandere (2002): *Crna Gora*, CID, Podgorica, 139.

¹⁵⁹ *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 67, 8. Oglas. „Otvorio sam na ulasku u Opštinsku baštu „Kraljevsku kafanu“, u modernom kisoku, kod Grand-hotela, snabdjevenu francuskim likerima, konjakom, bordoskim vinom i šampanjom Mumm, i drugim finim vinima (...)“

¹⁶⁰ *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 67, 8. „Čuveni francuski šampanjer i švajcarski ementaler sir nudi agentura i komisijarska radnja Hristfora Moravca“, Podgorica.

¹⁶¹ Đurović, M. (1958): „Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka“, Istorijski institut, Cetinje, 227.

¹⁶² *Glas Crnogorca*, XXX, 1901, 45, 3. „(...) Gosp. Đulio Racani agent više italijanskih trgovačkih kuća, odio je sa kampionima u Podgoricu i Nikšić. I čujemo da je dobio narudžbina i preko očekivanja. Tim se otvara našim

otvarali, pored ostalog, i trgovine vina i likera u Podgorici i Cetinju¹⁶³. U *Glasu Crnogorca* bilo je sve više italijanskih trgovačkih reklama¹⁶⁴.

Žive trgovačke aktivnosti uslovljavale su i osnivanje pojedinih društava (Društvo za potpomaganje zanata i trgovine u Crnoj Gori, 1903; Prvo potrošačko društvo na Cetinju, 1904; Trgovačko udruženje, 1904; Nikšičko trgovačko akcionarsko društvo, 1907) koja su obučavala zainteresovane za trgovinu i zanate¹⁶⁵. Društvo za potpomaganje zanata i trgovine u Crnoj Gori imalo je sjedište na Cetinju. Cilj društva bio je razvoj zanata, trgovine i opšte unapređenje privrede u Crnoj Gori, kao i obuku siromašne crnogorske djece i davanje kredita¹⁶⁶.

Zanimljiv je pokušaj pokretanja Akcionarskog vinarskog anonimnog udruženja u Podgorici 1907. godine, sa osnovnim kapitalom od 60.000 kruna (60 akcija po hiljadu kruna). Osnivači su izradili i pravila (Statuti), koja su bila podnesena na odobrenje državnim nadležnim organima¹⁶⁷.

Istovremeno, crnogorski trgovci, do tada razjedinjeni, okupljaju se na Cetinju (1909) radi formiranja trgovačkog udruženja¹⁶⁸.

trgovcima nova pjaca, koja može izdržati utakmicu dosadašnje u cijenama i u kakvoći. Mi smo gledali razne kampione i držimo, da su kadri, da razviju sve čvršće naše trgovinske veze sa Italijom.“

¹⁶³ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 234. „(...) Tako je 'italijanski podanik' Đ. Kosmui imao svoju trgovinu vina u Podgorici (1899). Trgovinu vina naveliko držao je 1900. godine i 'Italijanač' Antonijo Logoluz u Cetinju. Franćesko Rosi moli 1900. godine da mu se dozvoli otvaranje jedne radnje 'raznog pića' (likera). Arnaldo Skarpa imao je trgovinu vina 'na malo i veliko' na Cetinju (1901), a neki Mauro Mostrot, takođe italijanski podanik, trgovinu 'za prodaju vina i likera' (1902).“

¹⁶⁴ *Glas Crnogorca*, XXX, 1901, 45, 4. Stabilimento Lazarus Fiume; Prva destilerija.

¹⁶⁵ *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 17, 3.

¹⁶⁶ *Glas Crnogorca*, XXXII, 1903, 22, 3.

¹⁶⁷ Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 251–252.

¹⁶⁸ *Cetinjski vjesnik*, II, 1909, 32, 1.

Ubrzo Narodna skupština (4. februara 1910) usvaja Trgovački zakonik. On između ostalog navodi da se trgovinom mogu baviti samo punoljetni (ako su navršili 21. godinu). U čl. 3. zakonika stoji da žena udata bez dozvole svoga muža ne može trgovati. Zakonik je priznavao tri vida društva: javno (pod zajedničkim imenom), društvo mještovito (komanditno) i ortakluk bezimena (akcionarski)¹⁶⁹.

Nakon nekoliko godina (1914), donešen je i Zakon o monopolima u kojem je državi dato ekskluzivno pravo da uvozi, prerađuje ili sama izrađuje i prodaje na veliko sljedeće artikle: so, cigar-papir, žigice, petroleum i špirit. Ovo pravo država je ostvarivala preko Uprave državnih monopola koja je ustanovljena pri Ministarstvu finansija. Svi oni koji bez odobrenja Uprave državnih monopola unesu u zemlju bilo koji od monopolisanih predmeta smatrani su krijumčarima.¹⁷⁰

Zakonom o privatnim magacinima (1914) država je sebe čuvala od troškova oko podizanja državnih magacina i njihovog održavanja. Zakon je omogućavao trgovcima da mogu podizati privatna *smjestišta*¹⁷¹.

U ovom periodu italijansko vino dominira Crnom Gorom. U tadašnjoj štampi nailazim na česte oglase o prodaji italijanskog vina (1910)¹⁷². Transport vina iz Italije (Pulja) vršen je brodom do Skadra, zatim jezerom do Plavnice i Podgorice, ili brodom do Bara, zatim željeznicom do Virpazara i jezerom do Plavnice. Za skladištenje robe bili su neophodni magacini u Skadru, Baru i Podgorici¹⁷³, dok su na Plavnici već postojali i

¹⁶⁹ *Trgovački zakonik*, Državna štamparija, Cetinje, 1910, 5–9

¹⁷⁰ *Crnogorski zakoonici 1796–1916*, knj. 5, Podgorica, 1998, 620–623.

¹⁷¹ *Crnogorski zakoonici 1796–1916*, knj. 5, Podgorica, 1998, 626.

¹⁷² *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 70, 4. Italijanska restoracija „(...) Italijanska restoracija prodaje po fabričkoj cijeni kompletan servis restoracije i razna vina u botiljama (Cetinje).“

¹⁷³ *Glas Crnogorca*, XXXIX, 1910, 25, 4. REKLAMA „Trgovačko orijentalno društvo, anonimono društvo – kapital od 3.000.000 franaka u zlatu potpuno uplaćen. Odjeljenje za robu u Baru sa sopstvenim stovarištima u

popravljeni¹⁷⁴. Pored magacina na Plavnici roba iz Skadra, zavisno od plovnosti i nivoa jezera, dovožena je lađama i na Zeticu¹⁷⁵. Međutim, ni prevoz robe željeznicom (Bar – Vir) nije bio potpuno siguran, već se veći broj trgovaca žalio kod Barskog društva, za nestanak ili kvarenje pošiljki, i zahtijevao nadoknadu za učinjenu štetu¹⁷⁶.

Koliko su Italijani vodili računa da uđu i održe se na crogorskom tržištu pokazuje i italijanska izložba za vrijeme svečanosti proglašenja Crne Gore za kraljevinu. Izložba je bila smještena u posebno sagrađenom paviljonu kraj Vladinog doma. Imala je nekoliko odjeljenja i pored raznih industrijskih, zanatlijskih i umjetničkih produkata, posebnu pažnju privlačila su razna pića¹⁷⁷.

I jedan broj srpskih trgovaca (1910) takođe je otvarao agente i komisije koji su se bavili nabavkom različitih pića i druge luksuzne robe¹⁷⁸.

Uprkos izvanrednim vinogradarskim lokacijama, koje se nalaze svuda u centralnoj i južnoj Crnoj Gori, ova uvozna vina bila su *crnja bojom* i jeftinija. Takođe, bez obzira što je Vukić smatrao (1910) da je prednost crnogorskih vina *jer su čistija i bolja*¹⁷⁹ ipak je konzumiranje jeftinijih vina imalo prednost kod potrošača. Domaćem vinogradarstvu štete su nanošene i

Podgorici i u Skadru (Albanija) Komisijoni i zastupništvu: Agencija Parbrodskog Društva ‘Puljje’ u Baru. Centralna Administracija Društva je u Veneciji. Bankarsko odjeljenje je u Carigradu sa dodatim Odjeljenjem robe za Levant (Istok).“

¹⁷⁴ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 111. „(...) Jesu li popravljeni za primanje žita ona dva prazna magazina na Plavnici kao što je bilo naređeno (Odgovor Ministra finansija Kapetanu Lainoviću, 1. 11. 1889)“

¹⁷⁵ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, CID, Podgorica, 2005, 63.

¹⁷⁶ *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 17, 4. Službena obznana.

¹⁷⁷ *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 73, 3. Talijanska izložba.

¹⁷⁸ *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 44, 4.

¹⁷⁹ *Glas Crnogorca*, XXIX, 1910, 11, 2.

42. Srpski komisioni u Podgorici¹⁸⁰

uvozom sirovog i suvog grožđa, uz koje je uvoženo vino i rakija na koje se plaćala manja taksa nego li na uvoz vina i rakije posebno. Na tvrdnje trgovaca da dobijaju jeftinija i bolja vina iz inostranstva, Vukić sarkastično odgovara – da nije možda radna snaga jeftinija u Italiji i Austrougarskoj, ili će to biti sasvim nešto drugo – a to je lakše fabriciranje vina¹⁸¹. Uvezeno vino kontrolisano je u Odjeljenju narodne privrede¹⁸². Tačnije, provjere su vršene u varoškim apotekama koje su provjeravale kvalitetet vina i o tome informisale upravu opštine¹⁸³.

Negativan uticaj na cijene imala je i nametnuta taksa (1910)¹⁸⁴ na sva vina i jaka pića konzumirana u zemlji

¹⁸⁰ *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 44, 4.

¹⁸¹ Vukić, K. A. (1910): *Savremene slike iz naše privrede*, Cetinje, 13. „Uvozno vino, sirovo i suvo grožđe podcjenjivalo je naša domaća mnogo bolja (čistija) vina i rakije. A i pored navedenog činilo je zastoj u vinogradarstvu, jer su naši trgovci prirodna prava naših privrednika – vinogradara.“

¹⁸² *Glas Crnogorca*, XL, 1911, 55, 4. „(...) Na znanje. Nabavio sam višu količinu dobrog italijanskog crnog vina. Vino je analizirano u Odjeljenju narodne privrede o čemu imam uvjerenje da je izvrsno. Prodajem po umjerenoj cijeni, a na višu količinu jeftinije.“

¹⁸³ *Cetinjski vjesnik*, V, 1912, 1, 4. U prilog domaćeg vina. „(...) vino je uzimano na pregled i davano u apoteku g. D. Misure, koji je o čistoći referisao u upravu opštine.“

¹⁸⁴ Zakonom o porezu na alkoholna pića predviđao je (čl. 5) naplatu

(trošarina na alkoholna pića). U svim gostionicama podignute su cijene piću, pa je čaša *bire* bila 28 para (*četnaest solada*). Iato tako poskupjeli su vino, rakija, liker i druga alkoholna pića¹⁸⁵.

Međutim, u ovom periodu nije samo uvoz i prodaja vina doživjela ekspanziju u Crnoj Gori. „Trgovina sa groždem tako je raširena, da ima varoši, u kojim se preko cijele zime može naći svježeg grožđa“¹⁸⁶. Neki proizvođači prodavali su grožđe dok je još na čokotu¹⁸⁷. Uporedo, oblasni ekonom Ivo Kaluđerović (1910) i dalje je davao dobre savjete, naglašavajući da po pitanju grožđa prvo treba ugoditi mušterijama, odabrati sorte koje se traže, a njihovo grožđe duže čuva, te da ima dovoljno skadišta za čuvanje grožđa. Prostor za čuvanje grožđa mora biti suv i prostran, a grožđe treba da ima deblju *kožuricu*, i da što duže bude na čokotu kako bi iz njega voda isparila¹⁸⁸. Međutim, u Crnoj Gori nisu postojale rashladne komore pa su podrumi i magacini bili jedini prostori koji su se koristili za skladištenje grožđa za prodaju.

Ovakvo stanje na tržištu vina i grožđa tumačeno je na različite načine. Podršku domaćem vinogradarstvu permanentno je davao narodni učitelj – Vukić. On je smatrao da pored svih poljoprivrednih grana najbogatiji izvor leži u industriji vinogradarstva¹⁸⁹, te da bi vino, rakija (vinovica-konjak) i suvo grožđe bili viškovi koji bi mogli da se izvoze¹⁹⁰. Iako je Vukić trošarine na strana pića na carinama dok trošarinu na pića proizvedena u zemlji naplaćuju finansijske vlasti (*Prim. aut.*).

¹⁸⁵ *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 1, 4. Povišene cijene.

¹⁸⁶ *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 70, 3. Pred berbu grožđa.

¹⁸⁷ Jovićević, A. (1999): *Riječka nahija*, CID, Podgorica, 388.

¹⁸⁸ *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 70, 3 „(...) Grožđe se obično čuva u podrumu, magazine, a kao najpodesnije u poveće prostrane sobe. Podrum koji odredimo za čuvanje grožđa mora biti čist, suv i u njemu ne smije biti nikakvih plodova i dr. stvari, koje bi trunule i time štetno uplivalisale na samo grožđe.“

¹⁸⁹ Vukić, K. A. (1910): *Savremene slike iz naše privrede*, Cetinje, 9.

¹⁹⁰ Vukić, K. A. (1910): *Savremene slike iz naše privrede*, Cetinje, 11.

pokušavao da nađe opravdanje za loše crnogorske vinogradarske prihode, stanje vinogradarstva u tadašnjoj Crnoj Gori opstipirano je malom proizvodnjom sa malih površina i nepouzdanim kvalitetom vina. Proizvodnja u Italiji i Austrougarskoj (Dalmacija, prvenstveno dalmatinska ostrva) bila je značajno veća, sa značajno veće površine, pa je cijena vina bila sigurno niža. Da je kvalitet crnogorskog vina sumnjiv, potvrđuje sam Vukić koji ističe da je podrumarstvo, odnosno održavanje podruma nedovoljno i većinom primitivno, kao i prerađivanje vina¹⁹¹, dok je vinogradarski rad bio sporedan i bilo je malo mogućnosti za usavršavanje, a pravih vinograda bilo je vrlo malo¹⁹². Vukić je uporno sugerisao da država mora da podigne taksu na uvoz stranog vina, rakije, konjaka, suvog i sirovog grožđa, i piva¹⁹³.

U tom periodu (1906) Lojd nanovo pravi presjek ekonomskog stanja u Crnoj Gori. Stari Lojdov opis života u Crnoj Gori iz 1878. bio je jasan. Međutim, „danas su zbivanja sasvim bolja, ekonomske prilike su kvalitetnije, a stočarstvo intenzivnije“. Unaprijeđena je uvozna i izvozna trgovina. Ovaj napredak dijelom je sprečavala austrijska carinska politika, ali se Crna Gora okretala tržištima Italije, Francuske, Grčke, Malte i dr.¹⁹⁴

Cijene vina i rakije na pazarima početkom XX vijeka

Početkom XX vijeka, pored klimatskih, negativan uticaj na ponudu i potražnju grožđa i vina imali su i drugi faktori. Rezultati napada filoksere bili su sve vidljiviji. Danak proizvodnji vina uzimale su i plamenjača i pepelnica. Engleski izvor navodi da je u 1908. u Crnoj Gori proizvedeno 25.000 hektoli-

¹⁹¹ Vukić, K. A. (1910): *Savremene slike iz naše privrede*, Cetinje, 14.

¹⁹² Vukić, K. A. (1910): *Savremene slike iz naše privrede*, Cetinje, 15.

¹⁹³ Vukić, K. A. (1910): *Savremene slike iz naše privrede*, Cetinje, 21.

¹⁹⁴ *Glas Crnogorca*, XXXV, 1906, 7, 1–2, Crnogorsko – austrijski trgovački odnosi.

tara vina, a da je usljed bolesti na vinogradima 1912. proizvedeno samo 3.292 hektolitara vina¹⁹⁵. U 1910. proizvodnja je iznosila 366.082 kilograma vina¹⁹⁶.

Ovakve oscilacije u prinosima i ranije su diktirale ponudu cijenu grožđa i vina. Tako je u Podgorici u Doljanima grožđe 1901. godine obrano 24. avgusta. Cijena grožđa je bila značajno veća zbog toga što je dio roda uništen od peronospore, pa je ponuda bila znatno slabija. Tovar grožđa¹⁹⁷ koji je uobičajno koštao 15 do 18 kruna, sada je iznosio trideset i više kruna¹⁹⁸. Ako je tovar iznosio 100 oka ili 127 kilograma, onda je kilogram grožđa koštao 0,23 krune, umjesto 0,12-0,13 kruna. Ovaj odnos je približno tačan, jer je cijena litra vina bila oko 0,50 kruna.

U prvoj deceniji XX vijeka cijena tovara (150 kg) grožđa u Podgorici bila je 14–19 fiorina. Grožđe iz Doljana obično je prodavano krčmarima¹⁹⁹.

Pored grožđa i vina, lozov prvijenac i rakija takođe (1904, Ulcinj) je oglašavana za prodaju²⁰⁰. Zanimljivo je da se u Crnoj Gori proizvodila i rakija miješana sa smokvom²⁰¹.

Određene količine vina, koje kvalitetom nijesu odgovarale propisima, bile su sekvestrirane od varoških vlasti. Međutim,

¹⁹⁵ *Montenegro*, London, 1920, 53. “(...) in 1908, 25,000 hectolitres of wines were produced, but in 1912 only 3,292, on account of blight among the vines.”

¹⁹⁶ Pogledati više Glava II, naslov Površine, lokaliteti, proizvodnja 1700–1914.

¹⁹⁷ Tovar grožđa iznosio je 100 oka. Ako je oka iznosila 1,27 kg, kako je bilo u tursko vrijeme, onda je tovar 127 kg. Nekad je oka računata i 1,5 kg. Nekada je, za težinske mjere, oka je iznosila 2 kilogram, pa je onda tovar grožđa bio 200 kg. U ovom slučaju oku sam računao 1,27 kg. (Pogledati više Glava IV, poglavlje Vinogradarsko-vinarske oznake i mjere)

¹⁹⁸ *Glas Crnogorca*, XXX, 1901, 36, 4.

¹⁹⁹ Dučić, S. (1931): *Život i običaji plemena Kuća*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 57.

²⁰⁰ *Glas Crnogorca*, XXXIII, 1904, 46, 4.

²⁰¹ *Glas Crnogorca*, XXXIV, 1905, 1, 6. „Vina, lozova prvijenca, rakije mješana sa smokvom u većoj količini na prodaju. Petković, Ulcinj.“

jedan broj firmi, koje su poslovale vinom, nije plaćao dugove oko sekvestiranog vina (1901). Uprava varoši Podgorica obično je objavljivala oglase (*Glas Crnogorca*) i pozivala dužnike da isplate troškove oko sekvestiranog vina (1904).²⁰² Očigledno da je državna administracija bila jako spora, jer je po pitanju nekih slučajeva Uprava varoši Podgorica reagovala nakon nekoliko godina. Uprava se obraćala i Ministru unutrašnjih djela po pitanju rješavanja takvih slučajeva. (1905)²⁰³, a takva procedura i stroga hijerarhija usporavala je efikasnost administrativnih organa.

Do 1905. godine na crnogorskim pazarima (Podgorica, Nikšić, Vir, Rijeka) dominirali su domaći proizvodi (stoka, kukuruzno brašno, pšenica, ovas, raž, ječam, pasulj, krtola, maslo, sir, vuna i duvan). U ponudi na crnogorskim pazarima, a koje je povremeno objavljivao *Glas Crnogorca*, jako rijetko je bilo i vina. Obično je to bilo u mjesecu novembru ili decembru. Uzorok ovakvom stanju mogla je biti samo slaba ponuda vina ili su proizvođači vino prodavali direktno kafanama. Ako su vlasnici kafana trgovali vino od proizvođača, onda su to radili neposredno u vinogradu ili u podrumu kod vlasnika. Početkom XX vijeka cijena vinu dosta je stabilna i gotovo da ne oscilira. Međutim, već krajem 1908. postoje trendovi rasta. Prodaja vina vršena je najčešće po dogovoru (Beri)²⁰⁴. Naime, mnogi

²⁰² DAC-MUD f. 14, 1905, br. 228 „(...) Usljed toga molite se, Gosp. Ministre, da izvolite dati dalje naređenje kako da se postupi? (Ministru Unutrašnjih djela, Uprava varoške opštine (za predsjednika odbornik Kreun Đurašković, 22. 01. 1905. Podgorica)“

²⁰³ *Glas Crnogorca* XXXIII, 1904, 41, 4. „Firma ‘Maurro di Ollio’ iz Italije, odnosno njen predašnji zastupnik (punomoćnik) Petar Kavaleri, da predstane potpisanoj Upravi najdalje do 1. decembra ove godine, te da primi sekvestirano još u 1901. godini vino, sa njim postupa prema ranijem Ministarskom rješenju, koje je Kavaleri u saopšteno u svoje vrijeme i istom se ne odazvao.“

²⁰⁴ *Glas Crnogorca*, XXXIX, 1910, 2, 4. Oglasi. „Imam prodati 26 kvintala crnog i bijelog vina, i 4 kvintala jake rakije. Za pogodbu obratiti se Stefanu Peroviću, Podgorica.“

proizvođači grožđa i vina vršili su prodaju u samom vinogradu. Pojedinci su, takođe, oglašavali prodaju vina u *Glasu Crnogorca*. Tako je 1905. godine²⁰⁵ objavljen jedan malo nejasan oglas i cijena vina u Kotoru. Ovdje ga navodim doslovce. „Izvršno prošlogodišnje vina Ekt.²⁰⁶ kr. 53 franko Kotor. Ekspediram samo u poslate mi bačve franko u Ocinj“. Potpisuje Petković. Cijena u decembru iznosila je 53 krune za 100 l i bila je nešto skuplja nego polovinom godine. Naime iste godine u Ulcinju, nekoliko mjeseci ranije (jun) hektolitar vina, ali na nešto veću količinu (5.000 l) iznosio je 44 krune²⁰⁷. Godine 1906. litar vina u Ulcinju iznosio je 56 para. Po ovoj cijeni *na manjoj i većoj količini*, prodavali su ga Braća Đuričić²⁰⁸. Opet se javlja prodavac Petković, koji 1907. godine prodaje vino u Ulcinju 50 ekt²⁰⁹ po 44 krune, franko riva Ulcinj²¹⁰.

Među pripremnim eksponatima za Balkansku izložbu u Londonu (1907) bila je i crnogorska rakija (u pletenim flašama litar je plaćen 1 krunu), dok je bure sa rakijom šljivovom bilo 13 kruna²¹¹.

Kao poređenje navodim da je cijena litra bijelog vina (Smederevsko belo) u trgovinama na malo u Beogradu (1907) iznosila 0,6; 0,7; 0,8 i 0,9 dinara. Litar crnog (Knjaževačko) bio je skuplji (1,0 din.), dok je litar crnog (Vranjsko) koštao 0,7

²⁰⁵ *Glas Crnogorca*, XXXIV, 1905, 52, 4.

²⁰⁶ Hektolitar (*Prim. aut.*).

²⁰⁷ *Glas Crnogorca*, XXXIV, 1905, 25, 4. „(...) 50 ekt., po kruna 44. franko riva Ulcinj.“

²⁰⁸ *Glas Crnogorca*, XXXV, 1906, 49, 4.

²⁰⁹ Hektolitar (*Prim. aut.*).

²¹⁰ *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 31, 4.

²¹¹ Dragičević, J. R. (1951): „Učešće Crne Gore na Balkanskoj izložbi u Londonu 1907. godine“, *Istorijski zapisi*, IV, VII, 1–3, 52 „(...) nekoliko noževa bili su procijenjeni od 10 pa čak do 200 kruna (...) razni čemeri bili su procijenjeni od 80 do 400 kruna (...) zlatne jakete po 40, 65 i 100 pa i po 200 kruna.“

din²¹². Cijena vina u Beogradu nije značajno mijenjana i naredne godine (april, 1908). Litar belog smederevskog koštao je 0,70 din. Litar knjaževačkog crnog vrijedio je 0,90 din, dok je litar crnog vranjskog koštao 0,70 dinara²¹³.

Izgleda da je i Stefan Perović iz Beri bio vrijedan vinogradar. Početkom XX vijeka, gotovo svake godine, njegov oglas stajao je u *Glasu Crnogorca*. Tako 1908, Perović prodaje 1.200 kilograma Berskog vina, crnog i bijelog, *prve vrste*, zatim rakiju *prvijenac* 140 kilograma od 18, 19 i 20 gradi. On je svoje proizvode distribuirao u Cetinju i Podgorici²¹⁴. Bersko vino *prve vrste* koje je prodavao Stevan Perović imalo je 1908. cijenu: 1 kg – 30 para (od pet kila do dvije hiljade)²¹⁵, dok je 1 kg rakije (18 gradi) vrijedio 1,60 kruna, 1 kg rakije (19 gradi) 1,80 kruna, 1 kg rakije (20 gradi) 2,00 kruna²¹⁶. I Godinjsko vino reklamirano je 1908. putem oglasa i prodavano na veliko i malo²¹⁷.

Povremena predviđanja da će rod biti dobar, kakva su bila u 1908., uticala su da na jesen vino bude jeftinije²¹⁸. U istom periodu, međutim, cijene vina i rakije na crnogorskim pazarima bile su različite. Prinosne, kao i slabo prinosne godine, unosile su bojazan kod proizvođača. Postojao je strah da zbog velikog prinosa ne bude dovoljno sudova za vino²¹⁹, ali i strah da zbog

²¹² *Politika*, 1907, 1187, 4.

²¹³ *Politika*, 1908, 1719, 4.

²¹⁴ *Glas Crnogorca*, XXXVII, 1908, 12, 4.

²¹⁵ *Glas Crnogorca*, XXXVII, 1908, 62, 4.

²¹⁶ *Glas Crnogorca*, XXXVII, 1908, 62, 4.

²¹⁷ *Glas Crnogorca*, XXXVII, 1908, 51, 4. „Na znanje poštovanom građanstvu. U mojoj radnji, Balšića Pazar, broj 1., imam na prodaju na veliko i malo, poznatog ‘Godinjskog vina’.“

²¹⁸ *Cetinjski vjesnik*, I, 1908, 7, 4. „Vinogradi su vrlo dobri, mada suša ni malo ne ide u prilog razvijanju zrna. Na njima nema nikakvih bolesti, te se očekuje dobar prinos. Otuda je cijena vinu jako spala, tako da će na jesen vino biti jeftinije nego što je skoro bilo.“

²¹⁹ *Cetinjski vjesnik*, I, 1908, 7, 4. „Vinogradi su dobro rodili, kao nikad do sad. Privrednici su zabrinuti, šta će sa tolikom količinom vina, jer znaju da će biti velika oskudica u sudovima. Kod nas se grožđe bere vrlo rano, usljed

velikog prinosa berba grožđa započne ranije, pa je Ministarstvo unutrašnjih djela izdalo naredbu da proizvođači ne beru grožđe prije nego što sazrije²²⁰. Tako je cijena vina u 1908. u martu i junu bila najniža u Podgorici (0,4 krune), dok je u Nikšiću i Andrijevici iznosila 0,8 kruna i 1,00 kruna po litri u Kolašinu. Cijena rakije bila je najveća u Cetinju (2,40), a najniža u Nikšiću i Podgorici (1,00). Ne navodi se o kojem vinu (crno, bijelo) i o kojoj je rakiji riječ. (Tab. 9).

Tab. 9. Cijene vine i rakije na crnogorskim pazarima (1908).

Cijene (krune) vina i rakije	(mart 1908) ²²¹		(jun 1908) ²²²	
	Litar			
	Vino	Rakija	Vino	Rakija
Cetinje	0,50	2,40	0,50	2,40
Podgorica	0,40	1,20	0,42	1,00
Nikšić	0,80	1,00	0,60	1,20
bar	0,48	1,20	0,44	1,40
Rijeka	0,44	2,00	0,44	2,00
Ulcinj	-	-	0,56	2,00
Vir	0,50	2,25	0,60	2,00
Danilovgrad	0,45	1,10	0,45	1,10
Kolašin	-	-	1,00	1,60
Andrijevica	0,80	1,60	0,80	1,60

čega je vino lošijeg kvaliteta, a treba kasnije. Prođu će naći vina koja budu boljeg kvaliteta.“

²²⁰ *Cetinjski vjesnik*, I, 1908, 18, 4. „Privredno odjeljenje Ministarstva unutrašnjih djela raspisom je preporučilo sopstvenicima vinograda da ne beru grožđe dok sasvijem ne sazri (...) Pored toga, kako nam javljaju iz unutrašnjosti neki su ipak otpočeli berbu prije vremena.“

²²¹ *Glas Crnogorca*, XXXVII, 1908, 15, 4.

²²² *Glas Crnogorca*, XXXVII, 1908, 44, 4.

Godine 1908. cijene vina i rakije u Gornjoj Gorici (oblast Zetsko-brdska, kapetanija Lješkopoljska)²²³ iznosile su: vino 1 litar: dobrog 36, srednjeg 32 i običnog 28 para, rakija 1 litar: prvjenca 2,00 kruna, srednje 1,20 kruna, meke 1 kruna. Ista cijena vina bila je i u Tološima i Lužanima, Momišićima, Donjoj Gorici, Donjim Kokotima, Berima, Lekićima, Grbavcima, Vukovcima i Ponarima.

Godine 1908. cijena vina i rakije (oblast Katunsko-riječka, kapetanija Ceklinsko-dobrska) u Đinovićima bila je – vino 1 litar: dobrog 35, srednjeg 30 i običnog 25 para, rakija 1 litar: prvjenca 2,00 kruna, srednje 1,30 kruna, meke 1 kruna²²⁴.

Ista cijena vina bila je i u Bokovu i Kosijerima. U Jankovićima cijena vina i rakije bila je – vino 1 litar: dobrog 40, srednjeg 35 i običnog 30 para, rakija 1 litar: prvjenca 2,00 kruna, srednje 1,30 kruna, meke 1 kruna²²⁵. Ista cijena vina bila je i u Ulićima i Župi Dobrskoj. U Dobrskom selu cijena vina i rakije bila je – vino 1 litar: dobrog 40, srednjeg 35 i običnog 30 para, rakija 1 litar: prvjenca 2,20 kruna, srednje 1,40 kruna, meke 1,10 kruna²²⁶. U selu Gornjem Ceklinu cijena vina i rakije bila je – vino 1 litar: dobrog 40, srednjeg 35 i običnog 30 para, rakija 1 litar bila je nešto jeftinija: prvjenca 2,0 kruna, srednje 1,30 kruna, meke 1,00 kruna²²⁷. Tako su 27. novembra 1909. cijene u Bukoviku (Crmnica) iznosile:²²⁸ vino 1 litar: dobrog 28, srednjeg 20 i običnog 15 para, rakija 1 litar: prvjenca 1,50 kruna, srednje 1 kruna, meke 80 para. Iste godine (1909) cijene vina i rakije u Godinju, Boljevićima, Gluhom Dolu, Limljanima, Sotonićima (Crmnica) iznosile su kao i u Bukoviku.

²²³ DACT f. 94, 1909, br. 4903–1.

²²⁴ DACT f. 94, 1909, br. 4988–1.

²²⁵ DACT f. 94, 1909, br. 4988–4.

²²⁶ DACT f. 94, 1909, br. 4988–7.

²²⁷ DACT f. 94, 1909, br. 4988–8.

²²⁸ DACT f. 94, 1909, br. 4830–1.

Na sjeveru, dana 2. jula 1909. cijene na nikšićkom pazaru iznosile su: vino 1 lita 0,48 kruna, rakija 1 litar 1,20 kruna, špirit 1 litar 1,60 kruna, lambekuša 1 litar 0,80 kruna, sirće 1 litar 0,48 kruna²²⁹. Cijene su 7. jula 1909. godine²³⁰ na nikšićkom pazaru blago su izmijenjene. Tako je 1 litar vina vrijedio 0,40 kruna, a rakije – 1 litar 0,80 kruna. U Ulcinju (2. decembra 1909) cijene su bile sljedeće:²³¹ vino 1 litar – 0,40 kruna, rakija 1 litar – 1,80 kruna, špirit 1 litar (Vlahov) – 4,00 kruna, sirće 1 litar – 0,40 kruna, lambekuša 1 litar – 2,40 kruna.

U *Glasi Crnogorca* od 1910²³² stoji oglas u kojem nanovo Stefan Perović prodaje 26 kvintala crnog i bijelog vina prve vrste, i 4 kvintala jake rakije. Naredne godine (1911) sušna godina je takođe usloвила manje količine grožđa ali dobro vino, pa je cijena u pojedinim vinogradarskim krajevima dostizala 80 perpera na barel vina²³³.

Opštinske uprave su Statističkom odjeljenju Narodne Privrede u Ministarstvu unutrašnjih djela sedmično podnosile izvještaj o cijenama na crnogorskim pazarima (1909)²³⁴. Tako godine 1910. cijene prehrambenih artikala postepeno rastu. Skupoća koja je vladala 1910. godine uticala je da se stvori ideja o osnivanju potrošačkih zadruga. U ugostiteljskim objektima cijene artikala i usluga bile su drastično povećane. Pored skupoće česte su bile i žalbe putnika koji su posjećivali kafane²³⁵.

²²⁹ DACT f. 90 1909. br. 2983 b.

²³⁰ DACT f. 90 1909. br. 2983 b.

²³¹ DACT f. 90 1909. br. 4841 b.

²³² *Glas Crnogorca*, XXXIX, 1910, 2, 4.

²³³ *Cetinjski vjesnik*, IV, 1911, 69, 4. Naši vinogradari. „Ovu nerodicu mnogi proizvođači misle da iskoriste time što su podigli ove godine vrlo veliku cijenu vinu tako, da se u Crmnici barelo vina prodaje osamdeset perpera! Kako po tu cijenu neće niko nabaviti vino, to su kupci prinuđeni da nabavljaju sa strane, a osobito iz Italije, gdje je ovogodišnja berba vinograda bila odlična i cijena vinu jevtina.“

²³⁴ DAC-MUD f. 90, 1909, br 2983a.

²³⁵ *Cetinjski vjesnik*, 1911, IV, 51, 4. „Naplaćuje im se bez ikakvog obzira i prosto se pljačkaju. A kao da je sve prevazišao hotel na Njegušima, gdje je

Na Cetinju (1910) litar mlijeka bio je 60-80 para, kilo ovčjeg mesa 1 kruna, čaša piva 28 para, a čaša vina 20 para.²³⁶ Cijena litra vina u slobodnoj trgovini neznatno je veća (0,42, 0,50–0,60, 0,80)²³⁷.

U desetogodišnjem periodu (1900-1910) cijene vina su udvostručene, a rakije utrostručene. To se događalo i kod drugih namirnica (Tab. 10.). Tako je cijena jednog litra vina u 1900. iznosila 0,42 perpera; 1905. – 0,50–0,60, a 1910. cijena vina iznosila je – 0,80 perpera²³⁸.

Tab. 10. Cijene vina i namirnica u periodu (1900–1910).

Namirnica	m. j.	1900.	1905.	1910.
Vino	l	0,42	0,50–0,60	0,80
Rakija	l	0,80–1,00	1,20–1,40	3,00
Ulje	kg	0,90	1,00	1,60
Hljeb	kg	0,14	0,16	0,24
Teletina	kg	1,00–1,20	1,40–1,60	2,00–2,40
So	kg	0,07	0,08	0,20

Tokom 1911. od aprila do septembra cijena vinu blago je oscilirala (Tab. 11)

Tab. 11. Cijene u mjesecu aprilu 1911. (litar/perper)²³⁹.

	Vino	Rakija	Špirit	Lambek
Cetinje	1,20	4,00	2,80	1,20
Podgorica	1,00	1,80	3,10	1,20

tako velika skupoća, da joj nema ravne nigdje.“

²³⁶ *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 4, 3.

²³⁷ *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 26, 3. Životne namirnice na Cetinju.

²³⁸ *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 26, 3. Životne namirnice na Cetinju.

²³⁹ *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 1, 4.

Rijeka	0,80	2,40	-	-
Danilovgrad	1,00	2,00	3,00	-
Nikšić	1,20	1,60	2,60	1,00
Kolašin	1,60	1,00	-	-
Andrijevića	0,80	1,50	-	-
Bar	0,95	1,60	-	-
Ulcinj	1,20	3,00	-	-
Vir-Pazar	-	2,00	-	-

U maju, cijena vinu bila je navjeća u Andrijevići, Cetinju, Nikšiću i Kolašinu, ali i u Virpazaru. Visoke cijene u Virpazaru (Crmnica) mogu biti uslovljene samo manjom ponudom u tom periodu. Rakija je bila najskuplja na Cetinju (4,00) ali i u Ulcinju (3,00), a špirit (3,10) u Podgorici. Očigledno da su najbolja tržišta za rakiju bila Cetinje, Podgorica i Nikšić.

Tab. 12. Cijene u mjesecu maju 1911. (litar/perper)²⁴⁰.

	Vino	Rakija	Špirit	Lambek
Cetinje	1,20	4,00	2,80	1,20
Podgorica	1,00	1,80	3,10	1,20
Rijeka	0,80	2,40	-	-
Danilovgrad	1,00	2,00	3,00	-
Nikšić	1,20	1,60	2,60	0,90
Kolašin	1,20	1,00	-	-
Andrijevića	1,60	1,40	-	-
Bar	0,80	1,20	-	-
Ulcinj	1,00	3,00	-	-
Vir-Pazar	1,20	2,00	-	-

²⁴⁰ Glas Crnogorca, XLI, 1912, 4, 5.

U junu cijena vinu ostala je gotovo ista. Visoka cijena vina (1,20) i dalje je zadržana u Virpazaru (Crmnica). Rakija je zadržala takođe iste cijene.

Tab. 13. Cijene u mjesecu junu 1911. (litar/perper)²⁴¹.

	Vino	Rakija	Špirit	Lambek
Cetinje	1,20	4,00	2,80	1,20
Podgorica	1,00	1,80	3,10	1,20
Rijeka	0,80	2,40	-	-
Danilovgrad	1,00	2,00	3,00	1,00
Nikšić	1,10	1,60	2,50	-
Kolašin	0,80	1,00	-	-
Andrijeвица	1,60	1,60	-	-
Bar	0,80	1,20	-	-
Ulcinj	1,00	3,00	-	-
Vir-Pazar	1,20	2,00	-	-

U septembru cijena vina je takođe ostala gotovo ista. Očuvana je i dalje visoka cijena vinu (1,20) u Virpazaru (Crmnica), a u Ulcinju je blago povećana (1,20). Rakija je imala takođe iste cijene, dok je cijena lambeku blago povećana (Tab. 14)

Tab. 14. Cijene u mjesecu septembru 1911. (litar/perper)²⁴².

	Vino	Rakija	Špirit	Lambek
Cetinje	1,20	4,00	2,40	1,60
Podgorica	1,00	2,25	3,10	1,25
Rijeka	0,90	3,00	-	-
Danilovgrad	0,85	1,25	3,00	-

²⁴¹ *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 8, 4.

²⁴² *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 15, 6.

Nikšić	1,20	1,60	2,40	1,00
Kolašin	1,60	1,80	3,00	-
Andrijevica	1,60	1,60	-	-
Bar	0,96	1,40	-	-
Ulcinj	1,20	3,00	-	-
Vir-Pazar	1,20	2,00	-	-

U 1911. godini ponuda je bila jako mala, pa su proizvođači podigli cijenu. U Crmnici, barel vina prodavan je 80 perpera. Zbog toga je uvoz vina iz Italije bio intenziviran²⁴³.

Cijene u Rijeci Crnojevića u februaru 1911. bile su vino – 1,0, za rakiju – 1,24, dok je u maju iste godine bile su za vino 0,80, a rakija – 2,4 perpera. Prosječna cijena vina na pazaru u Danilovgradu u prvoj polovini aprila 1911. iznosila je 1 perper za litar, dok je rakija vrijedjela 2 perpera. Litar špirita vrijedio je 3 perpera²⁴⁴. Sredinom aprila cijena vina bila je 1,2 perpera; rakije – 1,6 i špirita – 2,60 perpera, cijena srićeta iznosila je 0,80, a lambekuše – 1 perper. U maju iste godine cijena vina u Virpazaru iznosila je 1,2 perpera; cijena rakije bila je 2 perpera, a cijena sirćeta 0,80 perpera. Krajem maja 1911 cijene u Nikšiću bile su sljedeće: vino – 1,2 perpera; rakija – 1,6 perpera; špirit – 2,6 perpera; sirće – 0,6 perpera; lambekuša – 0,8 perpera. U Kolašinu je početkom juna 1911. cijena rakije iznosila je 1,5 perpera²⁴⁵.

U izvještajima sa crnogorskih pijaca u periodu do 1912, nakon decembra gotovo da nikada nije bilo prodaje vina do mjeseca februara naredne godine. Vino se javlja kao artikal na pijaci ponovo od mjeseca aprila. A oglašavanje i prodaja vina preko nedjeljnih novina tekla je i dalje. Tako je bersko vino konstantno

²⁴³ *Cetinjski vjesnik*, IV, 1911, 69, 4. Naši vinogradari.

²⁴⁴ DACG CT MUD 120/127

²⁴⁵ DACG CT MUD 120/127

reklamirano u *Glasi Crnogorca* i nakon 1911. godine²⁴⁶. Za berskim nije zaostajalo ni reklamiranje crmničkog vina²⁴⁷. Tako 1912. Saveta Dabanović iz Starog Bara oglašava prodaju 600 boca bijelog i crnog sedmogodišnjeg vina po cijeni od 1,4 perpera za 1 litar. Cijena za *tri kvarta vina* iznosila je 1 perper²⁴⁸. Vino iz Beri (1912) prodavano je na Cetinju i u Farmake²⁴⁹. U ovom oglasu ne navodi se cijena ali se ističe da se vino (na veliko i malo) preko trgovaca može kupiti na Cetinju.

Hrvatski Lojd donosi i cijene vinu u Hrvatskoj za 1912. Bez obzira na probleme (mraz, peronospora, moljac), cijena vina zavisila je od prinosa i kvaliteta vina. Cijena 100 litara na veliko iznosila je 35–40 kruna, a vino iz pjeskovitih krajeva plaćano je nešto više – 47 kruna²⁵⁰. Veća cijena vina sa pjeskovitih terena uslovljena je boljim kvalitetom domaće loze koja je cjenjenija. Međutim, cijene vina bile su niže nego u Crnoj Gori.

Iste godine (1912) u aprilu, a na osnovu izvještaja br. 4297 iz kancelarije Statističkog odsjeka Kraljevstva Ministarstva unutrašnjih djela, u nekoliko crnogorskih varoši cijena vinu kretala se od 0,90 u Ulcinju i 0,96 perpera u Baru, do Kolašina i Andrijevice gdje je bilo najskuplje (1,40 odnosno 1,60 perpera). Litar lozove rakije bio je najskuplji u Podgorici (3,3 p.), Cetinju (2,5 p.) i Ulcinju (2,4 p.)²⁵¹.

²⁴⁶ *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 6, 4. „Bersko vino čisto lozovo imam na prodaju na Cetinju i u Farmake. KO želi kupiti manju ili višu količinu, neka se obrati: Stevanu Prlji trgovcu Cetinje ili potpisatom. Peko Vukčević Farmaci.“

²⁴⁷ *Glas Crnogorca*, XLI, 1918, 18, 6. „Prodajem vina crmničkoga na višu i manju količinu kilo 1 perper; šljive srbijanske od najbolje vrste kilo 4 perpera, Lozovoga prvjenca kilo 4 perpera. Cetinje. Mitar Pajović.“

²⁴⁸ *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 2, 6. Prodajem.

²⁴⁹ *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 8, 6. Bersko vino.

²⁵⁰ *Cetinjski vjesnik*, V, 1912, 66, 2. Vinogradi u Hrvatskoj i Slavoniji.

²⁵¹ *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 32, 4.

Kontrabanda

Kako je uvoz pića tekao bez velike kontrole, na predlog Državnog savjeta riješeno je da se od 1. januara 1900. zabrani samostalan uvoz pića trgovcima i trgovačkim kućama, te da špirit, rum, šljiva, mastika, absencija i razne rakije postanu državni monopoli. Ovo piće nabavljalo je Ministarstvo finansija i lagerovalo u državne magacine i od 15. januara 1900. godine prodavalo svim zainteresovanima. Cijene špirita i ruma iznosile su 70 novčića, a šljive, mastike, absencije, raznih rakija po 50 novčića²⁵².

Ministarstvo finansija, vršilo je jednom godišnje objave i davalo monopolisana pića (špirit, rum, mastiku, šljiva, lozova rakija) na licitaciju. Pića su lagerovana i prodavana u državnim magacinima. U Crnoj Gori 1899. postojalo je osam državnih magacina: Ulcinj, Bar, Njeguši, Cetinje, Rijeka, Vir, Podgorica, Grahovo²⁵³.

Promet vina i rakije bio je veliki i dostizao je za pojedine depozite (magacine) više od 100.000 perpera za tri godine²⁵⁴.

Prodaje pića na manju količinu od jedne bačvice (50 kg) nije bila moguća. Kaznenim odredbama za one koji nabavljaju pića iz drugih izvora osim državnih magazina, pripriječeno je oduzimanjem pića i globom od 50 fiorina na svakih pedeset kilograma pića²⁵⁵. O ovoj odredbi svi crnogorski kapetani obaviješteni su od strane Ministarstva finansija. Akcija kontrabande²⁵⁶ odmah je započela, pa je jedno vrijeme (1900)

²⁵² Vjerovatno je riječ o jednoj flaši pića zapremine jedan litar (*Prim. aut.*)

²⁵³ *Glas Crnogorca*, XXVIII, 1901, 24, 4.

²⁵⁴ *Cetinjski vjesnik*, IV, 1911, 3. „(...) jer sam ja iz svog depozita za god. 1909–10. i 1911. rasprodao pića više od 100.000 perpera (...)“

²⁵⁵ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 197.

²⁵⁶ Kontraband u literarnom prevodu sa latinskog jezika znači – protiv

sprečavan dovoz rakije iz pravca Berana, Tuži kao i iz pravca Bioča u Andrijevicu²⁵⁷. Ministarstvo finansija odmah je reagovalo i uputilo instrukcije kapetanu biočkom Madžu Lazarevu da dobro kotroliše prelaz preko Bioča jer *dolazi velika količina rakije – (šljive) za prodaju u Podgoricu*. Kapetan Madžo Lazarev upozoren je da ukoliko pronade trgovce bez *biljeta* da postupa po članu 37. Carinskog zakona²⁵⁸.

Na drugoj strani, protiv necarinjenog izvoza ribe koja ide za Skadar borba se odvijala na Skadarskom jezeru. Upravnici carinarnica (Rijeka) upozoravali su (1900) da ribolovci kako naprave ulov na jezeru direktno odlaze za Skadar na plaćajući izvoznju tarifu. Kao predlog rješenja ovog problema carinarnici predlažu da se na svaki brod postavi po jedan *nadgledatelj* koji bi kontrolisao ovakav izvoz i naplaćivao za svako kilo za izvoz po pola novčića, bez naplate prenošenja i mjeračine, uz izdavanja *bileta* da je taksa plaćena²⁵⁹. Takođe, izvoz ribe bio je moguć i tokom uvoza robe iz Skadra, kada skadarski trgovci obično izvoze robu lađama preko Skadarskog jezera, u pravcu Rijeke²⁶⁰, Plavnice i Vira, pa prilikom povratka preuzimaju na jezeru ribu. Ovakav postupak trebalo je da sprovedu i carinici iz Crmnice (Krnjice i Seoce). Povremeno su izricane globe zbog švercovanja rakije iz Turske, ali i presude zbog opiranja i

zabrane, i odnosi se na one koji krijumčare određenu robu koja je pod državnim zabranom.

²⁵⁷ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 202.

²⁵⁸ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 212. „(...) Sve one uhvaćene stvari prodaće se na licitaciji, a novci koji se od prodaje uhvate podijeliće se u nagradu onijema koji su zloupotrebu pronašli i otkrili; pošto od istijeh naprijed namire carinske pripadajuće takse.“

²⁵⁹ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 211.

²⁶⁰ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 211. „(...) ovakvih izvoza rijetko biva, ali mogu se trefiti, kao lađari iz Skadra, dovoze robu za Rijeku.“

upotrebe oružja prilikom sprečavanja kontrabanda od strane carine iz Andrijevice (13. april 1905)²⁶¹.

Međutim, krijumčarenje robe i dalje je nesmetano teklo. Iz raspisa (18. maj 1906) ministra Radovića, koji je upućen plemenskim kapetanima, saznajem da se nije stalo na put krijumčarenju, i da je duvan bio dominantno švercovana roba, a da se na uvoz razne robe (špirit, rakija, šećer, kafa, razna manufaktura, oružje) ne plaća carina i „na taj način širi kontraband“²⁶².

Preko Grahova je, takođe, u kontinuitetu tekao šverc rakije. Do ove konstatacije došla je državna kontrola koja je od Austrougarske carinarnice u Risnu tražila podatke „koliko je i po kolika količina špirituoznih pića koga dana pošla kao tranzit iz Risna“ za period od dvije godine (1902–1904). Ako su ovi podaci tačni onda je uvoz alkoholnih pića preko Risna i Grahova u Crnu Goru iznosio 1.138 bačava ili 62.408,5 kilograma rakije²⁶³.

Krijumčarenje rakije bio je isplativ posao za Crnogorce. Jedan kilogram špirita u Risnu koštao je 26–35 helera, dok je u Crnoj Gori usljed državnog monopola cijena iznosila 1,6 kruna²⁶⁴,

²⁶¹ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 322. „(...) Po svršenoj zakletvi da se kazni: Vukašin Dašić, da mu se uhvaćena rakija od kila šest (6) rasprodaje javnim inkantom, a rakija što je bil u drugom buretu, te je prosuta, da se vidi koliko u njemu može stati, u koje po pregledu staje 8 kgr. pa da se za prosutu i neprosutu rakiju, u količini od kila 14 kazni globom deset puta većom od svih dažbina koje se naplaćuju na uhfaćenu robu, koja globa iznosi 114 kruna. (...) Da se Vukašin Dašić preda sudu na suđenje, zbog pucanja na straž. Vešovića (...)“

²⁶² *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 325. „(...) Dakle, da bi se stalo na put krijumčarenju i da bi se uhvaćeni krijumčari što prije kažnjavali po zakonu, plemenski kapetani ili druge vlasti, kad uhvate ma koju bilo vrstu kontrabanda, treba taj kontraband zajedno sa kontrabandistima da šilju dotičnim carinarnicama, koje će odmah uzimati stvar u postupak i kako sa uhvaćenim stvarima, tako i sa kontrabandistima postupiti po zakonu. (...)“

²⁶³ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 353.

²⁶⁴ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 353.

dakle pet-šest puta više. Raporti austrijske finansijske strane²⁶⁵ o predaji pića carinarnici na Grhovu pažljivo su uništavani s ciljem prikriivanja tragova o količini pića koja je uvezena²⁶⁶. U protokolu primanja pića na carini u Grahovu za ovaj isti slučaj upisana je 901 bačva ili 48.825,9 kilograma²⁶⁷. Iskazani manjak iznosio je 237 bačve ili 13.582,60 bruto kilograma.

U švercu rakije (anis) i kartica²⁶⁸ učestvovali su i italijanski trgovci (26. maj 1907.)²⁶⁹. I kontraband oružja iz pravca primorja (Kotor, Spič) preko Crne Gore prema Albaniji vršen je u paketima i opremi sa drugom robom (1908). Tako su i bačve za vino povremeno korišćene za šverc oružja²⁷⁰.

Po pitanju obavljanja redovnih dužnosti ali i u cilju suzbijanja krijumčarenja „kojemu je odviše sklono ovamošnje stanovništvo“ carinarnicama (Budva, 1915) je nedostajala i radna snaga (činovnici, stražari)²⁷¹.

²⁶⁵ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 353. „(...) Svaki tranzit od Risna pa do na samu granicu, do Ploče redovno prati odjeljenje austrijske finansijske strane, i po dolasku na granici predaju našoj strani cio tranzit, a predaje i raport koliko je pića iz Risna krenulo, i naša straža prima piće po raportu i dogoni ga i predaje na Grahovu u magazin.“

²⁶⁶ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 354.

²⁶⁷ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 354.

²⁶⁸ Vjerovatno je riječ o kartici za duvan (*Prim. aut.*)

²⁶⁹ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 347. „(...) Da su 6. oktobra 1906. g. noću Krsto Vasiljev, Periša Gorov i Spasoje Živkov Raičević iz Ozrinića, vraćajući se iz Risna sa dva konja, donijeli 4 kgr. aniža, tri kvarta rakije i dvadeset tri tuceta (teftera) kartica (...) Da je Mauro (Mostrototori) priznao da je ovaj aniž njegov i da je on poslao Krsta u Kotor da mu ga donese.“

²⁷⁰ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 364. „(...) Sa brodovima dolazi oružje većinom u kašetama, iskrcaje se ma de bilo brijegom mora od Spiča do Sv. Nikole i prenosi za Arbaniju. Prenosi se na sve moguće načine. U posljednje vrijeme neki Deda iz Skadra prenio je 40 komada u jednoj bačvi vina. (Ministarstvo inostranih djela Ministarstvu finansija i građevina, 3. 5. 1908)“

²⁷¹ *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 483. „(...) Ova Uprava je u nekoliko puta, tražila, od Ministarstva, da

Izvori i literatura

- Bulajić, Ž. (1959): *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878-1912)*, Titograd.
- Bulonj, A. (2002): *Crna Gora, zemlja i stanovništvo*, Podgorica, 88.
- *Cetinjski vjesnik*, I, 1908, 18, 4.
- *Cetinjski vjesnik*, I, 1908, 7, 4.
- *Cetinjski vjesnik*, II, 1909, 13, 1.
- *Cetinjski vjesnik*, II, 1909, 32, 1.
- *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 1, 4.
- *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 26, 3.
- *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 4, 3.
- *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 44, 4.
- *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 67, 8.
- *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 70, 3.
- *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 73, 3.
- *Cetinjski vjesnik*, IV, 1911, 51, 4.
- *Cetinjski vjesnik*, IV, 1911, 3, 3.
- *Cetinjski vjesnik*, IV, 1911, 69, 4.
- *Cetinjski vjesnik*, V, 1912, 1, 4.
- *Cetinjski vjesnik*, V, 1912, 66, 2.
- Cozens-Hardy, W. H. (1894): "Montenegro and its Borderlands", *The Geographical Journal*, London, IV, 5, 397.
- *Crnogorski zakonici 1796-1916*, Istorijski institut Republike Crne Gore, knj. 1, 1998, 253.
- *Crnogorski zakonici 1796-1916*, knj. 2, Istorijski institut Republike Crne Gore, Podgorica, 1998, 40.
- *Crnogorski zakonici 1796-1916*, knj. 5, Podgorica, 1998.
- DACG CT MUD 120/127
- DAC-MUD f. 14, 1905, br 228

istoj dodijeli, dva činovnika i tri finansijska stražara, kao i da postavi carinsku postaju u varošici Kastio (Petrovac – prim. aut) sa jednim carinikom i dva finansijska stražara, kako bi se mogao uredno i u svoje vrijeme svršavati rad pri Upravi i u području iste kao i suzbijati krijumčarenje, kojemu je odviše sklonu ovamošnje stanovništvo.“

- DAC-MUD f. 90, 1909, br 2983a.
- DAC-MUD, f. 93, 525-1a, 1895.
- DAC-MUD, f. 93, 525-2b, 1895.
- DAC-MUD, fasc. 72, 1533-3, 1889.
- DACT f. 90 1909. br. 2983 b.
- DACT f. 90 1909. br. 2983 b.
- DACT f. 90 1909. br. 4841 b.
- DACT f. 94, 1909, br. 4830-1.
- DACT f. 94, 1909, br. 4903-1.
- DACT f. 94, 1909, br. 4988-1.
- DACT f. 94, 1909, br. 4988-4
- DACT f. 94, 1909, br. 4988-7.
- DACT f. 94, 1909, br. 4988-8.
- Denton W. (1877): *Montengro, Its People and Their History*, London, 44.
- Denton, V. (1996): *Crna Gora, njen narod i njegova istorija*, 41.
- Dragičević, R. (1954). „Prilozi ekonomskoj istoriji Crne Gore (1861-1870)“, *Istoriski zapisi*, VII, X, 415..
- Dučić, N. (1874): *Crna Gora, Glasnik srpskog učenog društva*, XL, 90.
- Dučić, S. (1931): *Život i običaji plemena Kuča*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 57.
- Đurović, M. (1958): *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Istorijski institut, Cetinje, 1958, 16-17.
- Đurović, S. (1998): *Modernizacija privrednog života u Crnoj Gori za vreme kralja Nikole*, CANU, 478.
- F. 11 Ps-131; 1/1874 (*Zbornik dokumenata 1857–1879, Crnogorski senat*, 1997, 223-224)
- Frile, G., Vlahović, J. (2001): *Savremena Crna Gora*, Podgorica.
- *Glas Crnogorca od 1878. do 1905*, rubrika Narodna privreda, Promet domaćijeh proizvoda u Crnoj Gori.
- *Glas Crnogorca* XXXIII, 1904, 41, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXVI, 1897, 48, 4.
- *Glas Crnogorca*, II, 1874, 4, 1.
- *Glas Crnogorca*, IX, 1880, 42, 4.

- *Glas Crnogorca*, XII, 1883, 10, 4.
- *Glas Crnogorca*, XIII, 1884, 3, 4.
- *Glas Crnogorca*, XIII, 1884, 48, 4.
- *Glas Crnogorca*, XL, 1911, 55, 4.
- *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 1, 4.
- *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 15, 6.
- *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 17, 4.
- *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 2, 6.
- *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 32, 4.
- *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 4, 5.
- *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 6, 4.
- *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 8, 4.
- *Glas Crnogorca*, XLI, 1918, 18, 6.
- *Glas Crnogorca*, XVI, 1887, 15, 2.
- *Glas Crnogorca*, XVI, 1887, 36, 3.
- *Glas Crnogorca*, XVI, 1887, 40, 3.
- *Glas Crnogorca*, XVI, 1887, 8, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXI, 1891, 46, 2.
- *Glas Crnogorca*, XXI, 1891, 47, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXI, 1891, 48, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXI, 1892, 11, 2.
- *Glas Crnogorca*, XXI, 1892, 16, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXI, 1892, 41, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXI, 1892, 42, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXI, 1892, 45, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXI, 1892, 6, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXIII, 1893, 30, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXIII, 1893, 32, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXIII, 1894, 10, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXIII, 1894, 12, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXIII, 1894, 21, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXIII, 1894, 6, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXIV, 1895, 25, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXIV, 1895, 37, 2.
- *Glas Crnogorca*, XXIX, 1900, 4, 3.

- *Glas Crnogorca*, XXIX, 1910, 11, 2.
- *Glas Crnogorca*, XXV, 1896, 30, 2.
- *Glas Crnogorca*, XXVIII, 1901, 24, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXX, 1901, 26, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXX, 1901, 35, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXX, 1901, 36, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXX, 1901, 45, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXI, 1902, 32, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXXII, 1903, 22, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXII, 1903, 30, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXXIII, 1904, 34, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXXIII, 1904, 46, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXXIII, 1904, 9, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXXIV, 1905, 1, 6.
- *Glas Crnogorca*, XXXIX, 1910, 2, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXXIX, 1910, 25, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXXV, 1906, 7, 1-2.
- *Glas Crnogorca*, XXXVI, 1907, 17, 3.
- *Glas Crnogorca*, XXXVII, 1908, 12, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXXVII, 1908, 15, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXXVII, 1908, 44, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXXVII, 1908, 51, 4.
- *Glas Crnogorca*, XXXVII, 1908, 62, 4.
- *Grlica*, kalendar crnogorski za prostu 1891, 50.
- *Grlica*, kalendar crnogorski, 1835, 44.
- Gzavije, M. (1996): *Pisma o Jadranu i Crnoj Gori*, Podgorica, 143-144.
- Henri Van Mandere (2002): *Crna Gora*, CID, Podgorica, 139.
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Byrrh> (Preuzeto:4. 07. 2019. 15:00)
- Jovanović, R. (1973): *Trgovinski centri Crne Gore sredinom XIX vijeka i njihova društveno-ekonomska uloga*, IZ, XXVI, knj. XXX, 3-4.
- Jovićević, A. (1999): *Riječka nahija*, CID, Podgorica, 388.
- Jovićević, A. (1999): *Zeta i Lješkopolje & Skadarsko Jezero*, CID, Podgorica, 19.
- Karadžić S. V. (1837): *Crna Gora i Boka Kotorska*, Nolit, 64.

-
- Karadžić S. V. (1837): *Crna Gora i Crnogorci*, 31.
 - Marović, B. (2006): *Ekonomska istorija Crne Gore*, CID, 187.
 - *Ministarstvo finansija, Zbornik dokumenata 1879-1915*, CID, Podgorica, 2005, 44.
 - *Montenegro*, London, 1920, 53.
 - *Onogošt*, 1, 1899, 22, 3.
 - *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, Državna štamparija, Cetinje
 - Pejović, Đ. (2003): *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Podgorica, 275.
 - Peričić, Š. (1976): „Prilog poznavanju trgovine između Kotora i Crne Gore od 1815. do 1850. godine“, *ACTA historico-oeconomica Jugoslaviae*, vol III, 69.
 - Peričić, Š. (1988): *Prilog poznavanju ekonomskih prilika Boke Kotorske u XIX stoljeću*, Boka, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, 20, 225.
 - *Politika*, 1908, 1719, 4.
 - Popović, M. (1939): „Crna Gora i Crnogorci“, *Zapisi*, XII, XXI, 1, 31.
 - Rovinski, A. P. (2001): *Zapisi o Crnoj Gori*, CID, 46.
 - Rovinski, A. P. (2004): *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom II, Obod, 514.
 - Ružić, D. (2007): *Po Crnoj Gori*, Podgorica, 75.
 - *Srbske novine*, XIX, 1852, 3, 8.
 - *Srbske novine*, XXIX, 1862, 28, 112.
 - *Srbske novine*, XXXV, 1869, 2, 7.
 - Štiglic, H. (2004): *Posjeta Crnoj Gori*, CID, 52.
 - *Trgovački zakonik*, Državna štamparija, Cetinje, 1910, 5-9
 - Velden (1938): „Crnogorci“, *Zapisi*, XI; XIX, 1, 25.
 - Vrčević, V. (2002): *Ogranci za istoriju Crne Gore*, JU Centar za kulturu Nikšić, Oktoih, 196.
 - Vujačić, V. (2013): „Jedan Hrvat – Njegošev saradnik“, *Arhivski zapisi*, 1, 35.
 - Vukić, K. A. (1910): *Savremene slike iz naše privrede*, Cetinje.
 - *Zbornik dokumenata 1879-1915*, Podgorica, 2005, 224.

BIOLOGIJA U CRNOGORSKIM ŠKOLAMA 1800–1916

Milica Vušurović

In the period 1834-1916, the creators of biology curricula for primary and secondary schools had an extremely demanding task to adapt the scope, depth and structure of the curricula to the needs of society, goals of the educational system, the age of students, etc. On the basis of primary and secondary sources, scientific papers on the development of education in Montenegro, this paper tried to provide answers on the representation of the biology group of subjects in the curricula of primary and secondary schools, their content, methodological and didactic value and the impact on students' personality development.

Crnogorski školski sistem, kao i u drugim državama, bio je podređen ciljevima vladajuće grupacije koja ih je ugradila u nastavne planove i programe osnovnih i srednjih škola (Andrijašević, 2017). Definicija nastavnog plana i programa u savremenoj pedagoškoj literaturi glasi: *Nastavni plan je školski dokument kojim se određuje koji će se predmeti izučavati na svakom od nivoa obrazovanja, njihov redosljed po razredima i nedjeljni i godišnji broj časova po razredima, dok nastavni pro-*

gram predstavlja njegovu konkretizaciju kroz izbor, obim i redosljed nastavnih sadržaja (Žderić, Radonjić, 1993). Ovako definisan nastavni plan i program u crnogorskom obrazovnom sistemu pojavio se u drugoj polovini XIX vijeka. Nastavni planovi i programi u prvih nekoliko decenija postojanja formalnog obrazovanja u Crnoj Gori zavisili su isključivo od obrazovanja i pedagoških umijeća učitelja. Milan Kostić (1876) ističe da je do preobražaja škole, većina učitelja mislila da je važnija zadaća škole da djeca nauče „čitati, pisati i nešto računati“. Kostić, takođe upućuje kritiku i kaže „Slabo su učitelji spremali djecu za život, slabo su ih upoznavali i sa samom prirodom, s kojom je Crnogorče već iz djetinjstva oprijateljio“.

Očekivanja da se nastavni sadržaji usklađuju sa ekonomskim potrebama društva i idu u pravcu poboljšanja životnih prilika učenika, nijesu bila ostvarena kroz nastavne planove i programe u prvim decenijama svjetovnog školstva u Crnoj Gori. U publikaciji *Pedeset godina na prestolu Crne Gore* (1910) se navodi da je glavno zanimanje „crnogorskog privrednika i glavna podloga njegovog materijalnog bogastva bila (je) stočarstvo (...) Zemljoradnja u Crnoj Gori dolazila je tada u drugi red. Poljskim usjevima zemljoradnik se zanimao samo u toliko, u koliko je zahtijevala njegova domaća potreba“. Međutim, nastavni planovi i programi prvih decenija su bili više usmjereni na interesovanje Crnogoraca za istoriju i politiku, što se vidi iz zapažanja stranaca koji su početkom XIX vijeka posjećivali Crnu Goru (Andrijašević, 2017).

Osnovna škola

Nastavni plan i program po kome je radila prva svjetovna škola u Crnoj Gori nije sačuvan. Pretpostavlja se da je škola bila trorazredna i da se u njoj učilo čitanje i pisanje na staroslovenskom i narodnom jeziku, crkveno pjevanje, gramatika i račun,

crkvena istorija i istorija Crne Gore (Andrijašević, 2015). Nastavni predmeti su bili usklađeni sa ideologijom Crne Gore omogućavajući sticanje pismenosti i elementarnog računa, razvoj religioznih osjećanja, dok se kroz istoriju uticalo na jačanje nacionalne svijesti i oslobodilačkog duha. Međutim, nije uključen nijedan predmet sa biološkim temama, iako bi se to očekivalo u dominantno agrarnoj državi. Dalje promjene u Nastavnom planu Cetinjske osnovne škole vrše učitelji: arhimandrit Cetinjskog manastira Petronije Lujanović (dodaje predmet *Crkveno karlovačko pjenije*) i Todor Ivančik (*Gramatika*) (Kostić, 1876). Petar Popović navodi (Popović, Stranjaković, Stanojević, 1934) da je u Nastavni plan, *Istoriju Crne Gore* uveo Srđić. Vrijednost Njegoševe škole zavisila je od lične vrijednosti pojedinih učitelja koji su je svojim radom uzdizali ili joj umanjivali ugled, predavali su i unosili sve ono što su sami znali i umjeli (Minić, 1910).

Veće promjene Nastavnog plana napravljene su 1856. godine sa dolaskom đakona Stevana Petranovića na Cetinje. Petranović je pokušavao da reformiše osnovnu školu (Starovlah, 2007) u smislu da „treba da bude nešto više no osnovna škola, da bude i nešto nalik na bogosloviju“ (Kostić, 1876). On kreira Nastavni plan za petorazrednu školu. Za Petranovića i njegov nastavni plan, Marko Dragović (1888) kaže „Ovaj se postarao da preuredi cetinjsku školu i da je, koliko je moguće, usavrši. On je uredio i nastavni plan za tu školu, čega do njega nije bilo, nego je svaki učitelj, prema svojoj volji, i prema njegovom učiteljskom znanju predavao. Za Petranovića možemo reći da je htio da se potruđi da djeca crnogorska pridobiju u cetinjskoj školi što više znanja, ali iz nastavnog plana njegovog možemo vidjeti da nije bio pedagog“. I drugi savremenici Marka Dragovića smatraju da je ovaj plan bio neprimjeren i neprilagođen (Kostić, 1876; Đuro Špadijer, 1906). Međutim, Sreten Zeković (2018) tvrdi na osnovu uvida u prethodna istraživanja Petranovićeve škole, da

su takve tvrdnje „neprimjerene i tendenciozne“, prvo zbog uzrasta učenika na koje se nijesu mogla primjenjivati načela dječje pedagogije i psihologije, već andragogije. Drugo, i zbog koncepta Petranovićeve škole koja je više srednja stručna škola, nego osnovna. U prva četiri razreda planirano je izučavanje 20 nastavnih predmeta, dok plan za peti razred nije sačuvan. Od dvadeset predmeta, iz prirodne grupe predmeta uključeni su – u trećem razredu Antropologija, a u četvrtom Fizika i Velika Geografija (Starovlah, 2007). Antropologija u Petranovićevoj školi može se smatrati prvim predmetom sa biološkim sadržajem u svjetovnim školama Crne Gore. Program za ovaj predmet nije sačuvan, ali po Zekoviću (2018) „Petranović je u III razredu predavao antropologiju (s naukom o čovjekovom tijelu i organizmu i s fiziologijom) kao pretpostavku u IV razredu za psihologiju (s osnovi logike i metafizike) sa metodološki i metodički jedinstvenom koncepcijom izučavanja čovjeka u vezi s odnosom njegovog organizma i psihe (duše)“. Slično tvrdi i Rade Delibašić (1980) koji kaže „U Petranovićeovom planu u trećem razredu se izučavala Antropologija kao materijalna baza psihičkog života“. Stefana Petranovića nasljeduje Nikola Muslin koji radi po Planu i programu prizrenske osnovne škole (Delibašić, 1980).

Nićifor Dučić, novembra 1862. godine podnio je knjazu Nikoli „prettstavku“ nastavnog plana za osnovnu školu i Bogosloviju. Iznosi mišljenje da bi za Gospodarevu kasu, za državu, kao i za učenike mnogo lakše bilo da se osnovna škola uči tri razreda ili klase (Šoć, 1954). Analiza Dučićevog nastavnog plana pokazuje, da iako je prošlo skoro dvadeset godina od osnivanje prve crnogorske škole, nije došlo do značajnijih promjena u razmišljanjima tadašnjih prosvjetnih radnika o potrebama crnogorskog društva. Biološke nauke nijesu zastupljene, nema funkcionalnih znanja povezanih sa prirodom, dok je akcenat i dalje na čitanju, računanju, istoriji i religiji.

U periodu 1864–1870. u osnovnoj školi se nije radilo po Dučićevom planu, mada je bila uključena većina predmeta koje je on predložio (Delibašić, 1976). Položaj nastavnih predmeta koji uključuju biološke sadržaje ni početkom sedamdesetih godina XIX bitno se nije mijenjao. U ljetnjem periodu 1870. godine, Milan Kostić i Špiro Kovačević učili su „nove metode predavanja“ buduće učitelje. Na osnovu predmeta koji su uključeni u obuku: srpska gramatika, račun, povjesnica, zemljopis, krasnopis, crkveno pjevanje, a posebna pažnja posvećena je predavanju „bukvarske nauke“ (Kostić, 1876) može se pretpostaviti da budući učitelji u svoj rad nijesu uključili predavanja iz prirode, botanike, zoologije, higijene, anatomije i fiziologije čovjeka i sl, što potvrđuje i nastavni plan po kojem su radile osnovne škole te godine. Međutim, učenici su dobijali određena biološka znanja koja su bila povezana sa poljoprivrednom proizvodnjom. Naime, Kostić u svojoj knjizi navodi da su djeca dobila na dar knjige *Očjenje* i *Malu zemljodjelsku čitanku* od dr Radića, za oblast Gazdovanje (Kostić, 1876). Gazdovanje ili ekonomija ili zemljodjelska nauka nije bio zaseban predmet već se „izrađivao“ iz opšte čitanke uz korišćenje dvije navedene knjige dr Radića (Kostić, 1876). U Nastavnom planu za osnovne škole 1874/1875. školske godine, uočava se da je Gazdinstvo uključeno kao nastavni predmet u III razredu („čita se mala zemljodjelska čitanka, i uče se djeca na praktici: saditi i oblagorođavati voćke i vinove loze; sijati i oblagorođavati razne zeleni i raniti svilene bube“) (Dragović, 1888) i u IV razredu u kojem se proširivalo usvojeno znanje. Uvođenje Gazdinstva u Nastavni plan može se smatrati kao odgovor školskog sistema potrebama crnogorskog društva koje je u drugoj polovini XIX vijeka agrarna zajednica sa 98% populacije koja živi na selu. Stočarstvo i zemljoradnja su glavne privredne grane, a prisutno je i pčelarstvo, vinogradarstvo, ribolov i prodaja ruja (Andrijašević, 2017).

Na zahtjev vojvode Maša Vrbice (Ministar unutrašnjih poslova), Ilija Beara je novembra 1878. godine uradio elaborat o agrarnim prilikama u Crnoj Gori. Eksperimentisalo se sa raznim kulturama, nabavljene su nove sorte voća, pravljeni projekti za melioraciju Skadarskog jezera i Ulcinjskog polja, osnivana poljoprivredna dobra, podizani savremeni rasadnici i sl. (Delibašić, 1980). Smatralo se da ekonomskom napretku može doprinijeti šumsko bogatstvo i industrijske biljke (uz ruj i buharica) koje se ne iskorišćavaju u dovoljnoj mjeri (Andrijašević, 2017). S druge strane, mjesto Gazdinstva u obrazovnom sistemu daje mu podređen položaj u odnosu na predmete koji se uče po „učevnom“ planu. Iako je jedan od ciljeva Crne Gore poboljšanje ekonomskog položaja njenih stanovnika, i dalje je prioritet, koji se provlači kroz sve pore društva, ispunjenje nacionalno-oslobodilačkih planova za što je od životne važnosti jačanje identiteta crnogorskog naroda, između ostalog i putem jezika, vjere i istorije.

Konstatacija Kostića (1876) „Samo najneponjatnije učini im se to, na što da taj Kostić zahteva, da učitelji uče crnogorsku decu, kako izgledaju koze, ovce, konji i t. d., kad, veljahu oni, njihova deca znaju to od detinstva“ je u koliziji sa nastavnim planom za osnovne škole tog perioda u kojem nije zastupljen ni jedan predmet iz biološke grupe predmeta. Moguće da je odgovor dat u rečenici „deca mogu i u prirodi videti ono, što čitaju u čitanci“ (Kostić, 1876). Formalno, ovi predmeti nijesu bili zastupljeni u nastavnom planu i ne može se govoriti o sistematizovanom znanju koje se dobija izučavanjem nastavnog predmeta. Međutim, djeca su se ipak upoznavala sa biološkim sadržajima u okviru tekstova u čitankama za sva četiri razreda, kao i putem praktične nastave.

O promjeni Nastavnog plana za osnovne škole kojom prirodna grupa predmeta dobija na značaju, govorilo se na učiteljskim skupštinama 1873. i 1874. godine kada se skraćuje program iz

vjeronauke na račun prirodnih nauka (Popović, Stranjaković, Stanojević, 1934). U *Glasi Crnogorca* (1874, 29) zapaža se da u osnovnim školama više pažnje treba obratiti na prirodne nauke, da je uzrok njihovog kasnog uključivanja u nastavne planove crnogorskih škola nespremnost učitelja u ovoj oblasti. Kao moguće rješenje predlažu da se u Bogosloviji prirodne nauke uvrste kao obavezni predmeti. Takođe, *Glas Crnogorca* (1874) izvještava sa Zbora Crnogorskih učitelja na Cetinju i navodi da se prekratilo „premnogo nagomilano“ predavanje nauke vjere posebno u prvom i četvrtom razredu. Umjesto toga, u prvom razredu da se obrati više pažnje na očiglednu nastavu, a u četvrtom „pridalo se“ kratko predavanje prirodnih nauka. Potreba uvođenja više predmeta iz prirodnih nauka, pružanje šireg obrazovanja učenicima i povezivanje njihove svakodnevice sa obrazovanjem u školi, proizlazi iz kritike Kostićevog nastavnog plana da je vjeronauka sa crkvenoslovenskim jezikom i crkvenim pevanjem obuhvatala skoro pola programa iz čega proizlazi da su crnogorske škole u prvom redu pružale djeci vjersko obrazovanje (Popović, Stranjaković, Stanojević, 1934). Zagovornik promjene Kostićevog nastavnog plana sredinom sedamdesetih godina XIX vijeka je bio i tadašnji Glavni nadzornik Špiro Kovačević¹ koji predlaže da se skрати program vjerske nastave, a više pažnje pokloni prirodnim naukama, pismenim sastavima i gimnastici (Šuković et al, 1985).

Do promjene, tačnije uspostavljanja Nastavnog plana i programa, dolazi 1878. godine (Kadić, 1967). Glavno školsko nadzorništvo izradilo je i izdalo Nastavni plan i program (koji se kasnije doradivao) i zajedno sa Zakonom za osnovne škole ove godine, odredilo pravac razvitka osnovnih škola (Pedeset godina

¹ Špiro Kovačević (1843–1877). Rođen u „Opštini vrljičkoj“, školovao se u Karlovcima, a na Cetinje dolazi 1867. godine da radi sa Filipom Radičevićem i Đurom Popovićem. Prvi je učitelj koji obrazuje žensku djecu u Crnoj Gori (samoinicijativno je okupio 12 djevojčica u školi koje su slušale njegovu predavanja). Umro je u Herceg Novom krajem januara 1877. godine

na prestolu Crne Gore, 1910). Plan je usklađeniji sa zahtjevima školstva i okruženja i proširen uvođenjem novih nastavnih predmeta. Štampan je u Državnoj štampariji na Cetinju iste godine i poslat svim učiteljima s naredbom i uputstvima od Glavnog nadzornika, da se ubuduće u svom radu u svemu pridržavaju ovog nastavnog plana i programa (Minić, 1910). Ovaj Plan po prvi put, od plana Stevana Petranovića, uključuje predmet sa biološkim sadržajem, Realije. U okviru Realija izučavalo se više predmeta: Zemljopis, Povjesnica, Prirodopis i Jestastvenica. Prirodopis se učio u III i IV razredu sa dva časa nedjeljno, a Jestastvenica u II razredu sa jednim časom i u III razredu sa po dva časa. Koliko je program za Prirodopis i Jestastvenicu bio obiman najbolje govori sljedeća rečenica: „Program iz prirodopisa bio je i suviše opširan, te žalimo, što ga zbog njegove prevelike opširnosti ne možemo ovdje navesti. Program iz jestastvenice takođe je bio vrlo opširan.“ (Minić, 1910). On kaže i da je nastavna građa iz svih predmeta „premašila stupanj razvića dječjeg“, a da je iz prirodnih nauka bilo takvih sadržaja koji su kasnije ulazili u program više gimnazije. Ovako zahtjevni i obimni nastavni programi su bili prilagođeni tadašnjem stanju u obrazovnom sistemu Crne Gore sa samo dvije srednje škole (muška i ženska), što nije moglo omogućiti školovanje dovoljnog broja svršenih osnovaca. Zato je osnovna škola morala davati opšte i zaokruženo znanje iz svih predmeta koji su ulazili u nastavni plan (Minić, 1910). Nastavnim planom i programom otpočinje i period planskog, metodičkog i svjesnog rada u školi jer se samo pomoću njega moglo postići potrebno jedinstvo nastavne građe. Nastavni plan i program pomogao je i u prečišćavanju učiteljske službe od kadra koji nije imao dovoljno školske spreme i podobnosti za učiteljski rad (Minić, 1910).

Plan se mijenja 1888. godine, a zatim 1895. U ovom planu od biološke grupe predmeta zastupljen je Prirodopis kao poseban

predmet, a uvodi se i Poznavanje i njegovanje čovječjeg tijela. Prirodopis se učio u drugom razredu sa jednim časom, u III sa dva časa i u IV razredu sa tri časa nedjeljno, dok se Poznavanje i njegovanje čovječjeg tijela učilo četiri godine sa po jednim časom (Delibašić, 1976).

U *Zakon, naredbe, upustva i dr sa nastavnijem planom za osnovne škole u knjaževini Crnoj Gori od 1884 do 1902.* dat je Nastavni plan i program za osnovne škole koji je stupio na snagu 1. IX 1901. i zamijenio dotadašnji Plan iz 1895. godine. U četiri razreda predavalo se 14 predmeta, a od njih su biološkoj grupi predmeta pripadali Poznavanje i njegovanje čovječjeg tijela i Poznavanje prirode.

Poznavanje i njegovanje čovječjeg tijela izučavalo se četiri godine. Tematski se može podijeliti na Higijenu koja se izučavala u prva dva razreda i Anatomiju i fiziologiju čovjeka koja je bila zastupljena u III i IV razredu. Higijena je imala zadatak da edukuje učenike, a preko njih i njihove porodice, o preventivnom djelovanju protiv raznih bolesti koje su često imale i epidemiološke razmjere u tadašnjoj Crnoj Gori. Sadržaji u I i II razredu su jasni, povezani sa praktičnim svakodnevnim prilikama. U II razredu za isti broj časova gradivo se znatno proširuje, a u pitanju je uzrasna razlika od godinu dana što govori o opterećenju učenika. Program je uključivao sljedeće: *u prvom razredu*: Koža, kosa, nokti. Umivanje i kupanje – Umjerenost u jelu i piću – Čisto držanje odijela, stana i đačkijeh stvari – Odijelo („zimnje i ljetnje“) – Obuća – Postelja. *Drugi razred*: Ponoviti sve što se učilo u prvom razredu; – Glavni djelovi tijela: glava, trup, udovi. Opisivanje ovih djelova (uglavnom). Šta prija, a šta škodi: oku, nosu, uhu, ustima, plućima, stomaku. Čisto držanje Kosa i pranje kose. Neravnomjerna raspodjela gradiva prisutna je i u III i IV razredu. *U trećem razredu* izučavala se anatomija čovjeka kroz pet oblasti: 1. Sastav čovječjeg tijela: glavni djelovi, prijek

potrebe, razlike; 2. Glava: lubanja, lice; 3. Trup: vrat, grudi, trbuh, leđa; 4. Ruke: ramenica, podlaktica, šaka 5. Noge: stegno, gnjat, stopala. Na osnovu programa rada može se zaključiti da su uglavnom, izučavali morfologiju ljudskog tijela sa mogućim osvrtom na skeletni sistem. Diskutabilno je koliko su upoznavali anatomiju unutrašnjih organa. Postoji djelimična vertikalna prohodnost znanja u odnosu na spoljašnju organizaciju ljudskog tijela između III i IV razreda. *Četvrti razred* obuhvata devet oblasti: 1. Život čovječijeg tijela: ćelijice, glavne životne radnje, 2. Krv, 3. Optok krvi: srce, krvni sudovi 4. Disanje: vazduh, dušnik, pluća 5. Varenje (probava) hrana, piće, jednjak, želudac, crijeva, jetra, trbušna žlijezda, slezina 6. Izlučivanje: bubrezi, mokraćni mjehur 7. kretanje mišići, kosti zglobovi 8. Čula: vid, sluh, miris, kus, pipanje i osjećanje (koža) 9. Mozak i živci: mozak, moždina, živci. Interesanto je da nijesu obuhvaćeni nastavni sadržaji o endokrinom i polnom sistemu, što je moguće zbog nepoznavanja tema, ali i zbog odnosa u tradicionalnom crnogorskom društvu. Uzimajući u obzir da se fond časova ne mijenja po razredima, opterećenost učenika neujednačeno se povećava od jednog do drugog razreda. U odnosu na didaktički zahtjev, u rasporedu nastavnih saržaja zastupljeni su linearni i koncentrični sistem. Linearni sistem se uočava u manjoj mjeri u dijelu tema iz higijene i fiziologije čovjeka, dok se anatomija, posebno u dijelu morfologije izučivala po koncentričnom sistemu.

Poznavanje prirode se učilo od drugog do četvrtog razreda sa fondom časova u II razredu – 1 čas, u III – dva časa i u IV – tri časa. Obimnost i opterećenost učenika, kao i neravnomjerna zastupljenost nastavnog gradiva prisutna je i u ovom predmetu. Izučavaju se Zoologija, Botanika, Minerologija i Fizika. Uz sadržaje iz navednih predmeta uključeno je i Gazdinstvo (stočarstvo i zemljoradnja). U prvoj godini učenja zastupljene su domaće i divlje životinje i poznate biljne vrste, što se nastavlja i u trećem razredu, dok se u četvrtom razredu nastavni sadržaji

uče (mada na elementarnom nivou) na osnovu klasifikacije živog svijeta. Po godinama bio je prisutan sljedeći raspored (nijesu uključeni sadržaji iz minerologije i fizike): *Drugi razred* – Domaće životinje – konj, goveče, ovca, koza, svinjče, pas, mačka, kokoš; Divlje životinje – vuk, lisica, zec; Biljke – jabuka, kruška, trešnja, šljiva, loza, kukuruz, pšenica, raž. „Poslije ovoga treba dati djeci pojam o prirodi i njenoj podjeli na živa i mrtva stvorenja i ovijeh opet na tri grane (carstva)“. U *trećem razredu* – „uči se što je određeno za drugi, ali opširnije. Novo gradivo uključuje: Životinje – mazga, magare, srna, divokoza, guska, patka, intuša, golub, orao, jastreb (kobac) pastrva, krap, ukljeva, jegulja, i skobalj, riječni rak, pčela; Biljke – organi biljke i njihova radnja, korijen, stablo, lišće, cvijet, plod, orah, koštanj, maslina, ruj, lipa, ječam, jelda, proso, ovas, krtola, fadžola, djetelina, buharica. *Četvrti razred*: Životinje: 1. Kičmenjaci – gorilo, slijepi miš, lav, medvjed, miš, svinjče, slon, kamilja (deva), kit, orao, lasta, slavuj, papagaj, golub, paun, noj, morska kornjača, krokodil, zmija ljutica (pepeljuga), bakalaj; 2. Beskičmenjaci – morski rak, uvolača, pčela (opširnije nego u III razredu), osa, stjenica, vaš, buva, svilena buba, muva, pauk, škorpija, pijavica, ojađelica (pantljičara), metilj sunđer, kreda. O stočarstvu 1. Glavnija domaća stoka, gajenje i njegovanje stoke, hrana, mljekarenje, striženje ovaca i koza. Biljke: Povrće – glavato zelje, raštan, bob, grah, blitva, repa, salata, dinja, pipun, krastavci, različiti luk; Cvijeće – ruža, ljubičica, karanfio, suncokret; Ljekovite biljke – šljez, metvica; Otrovnne biljke – bunika, kukuta; Šumsko drveće – bukva, rast, jela, bor lijeska, jasen; O zemljoradnji – poznavanje i razlikovanje zemlje, oruđa, zemljodjelska krčenja, đubrenje, sijanje, njegovanje usjeva, žetva, vršenje, smještanje plodova (koš, ambar) o livadama, presađivanje i gajenje voćaka, podizanje i čuvanje šuma. Predmetni program iz Poznavanja prirode ukazuje na njegov primarni cilj, razvoj radnog i zdravstvenog vaspitanja. Do

četvrtog razreda izučavale su se biljke i životinje iz okruženja učenika koje su imale uglavnom ekonomski značaj za crnogorsko društvo. Insistira se na obnavljanju nastavnih sadržaja iz prethodne školske godine u cilju usvajanja trajnijih znanja. U izboru obrazovno-vaspitnih sadržaja sa stanovišta današnje metodike nastave biologije, ne može se u dovoljnoj mjeri, iz priloženog, uočiti koliko su zadovoljena tri osnovna kriterijuma: stručna i naučna vrijednost nastavnih sadržaja, psihološko-pedagoška i didaktički načini prenošenja i usvajanja sadržaja (Žderić, Radonjić, 1993). U selekciji i odabiru nastavnih sadržaja vodilo se računa da to budu sadržaji koji su poznati učenicima, koji se odnose na njihovu svakodnevicu i u čijem prezentovanju se može zadovoljiti princip očiglednosti.

Plan iz 1908. godine rađen je u četiri varijante da bi se zadovoljili interesi škola koje egzistiraju u različitim uslovima (Delibašić, 1980). On je uključivao predmet *Poznavanje prirode s poljoprivrednim poukama „muškijem“ i pouka za domaćice u ženskim školama* (Nastavni plan i program za osnovne škole, 1908). Učio se u III i IV razredu u školama sa četiri, tri i dva učitelja sa četiri časa nedjeljno, dok se broj časova u nepodijeljenoj školi sa jednim učiteljem mogao smanjiti ili povećati za jedan čas tokom nedjelje (Delibašić, 1980). Predmet *Njegovanje čovječjeg tijela*, kao i ranije, učio se četiri godine sa sadržajima iz Higijene u prvim razredima, a Anatomije i fiziologije u završnim. Sadržaji iz biološke grupe predmeta izučavali su se u korelaciji sa nastavom drugih predmeta, što je značajan iskorak u organizaciji nastave gdje se u preporukama stavlja akcenat na međupredmetnu korelaciju – „ovaj predmet u I i II razredu neće imati zasebnijih časova, već se izučava u očiglednoj nastavi uz vježbanje u posmatranju, mišljenju i govoru“ (Nastavni plani i program za osnovne škole, 1908). Ovako realizovana nastava od strane iskusnog i stručnog učitelja, uticala je na cjelovitije usvajanje predstava i pojmova o svijetu koji ih okružuje, a takođe i

svestraniji razvoj ličnosti učenika, njegovo moralno, radno, fizičko i zdravstveno vaspitanje. Plan iz 1908. po ocjeni nekih historičara školstva u Crnoj Gori, predstavlja krupan korak naprijed u programiranju osnovnoškolske nastave (po načinu i izradi, izboru gradiva, obimu, metodi postavljanja, prilagođenosti društvenim potrebama i moći učeničkog shvatanja, a izbjegnuta je i prevelika opširnost) (Delibašić, 1980). Interesantno je da je po prvi put Predmetni program bio koncipiran po principu fenološkog raspoređivanja nastavnih sadržaja (Žderić, Radonjić, 1993), što ukazuje da su u fokusu bile očigledna nastava i primjenjiva znanja. Tako se u *trećem razredu* u jesen razgovaralo o jesenjim danima, kako utiču na životinje i biljke, seljenje ptica, promjene u vrtu, voćnjaku i livadi. U *četvrtom razredu* u istom periodu planirano je posmatranje prirode, vremena, ljudskih radova, prirodnih pojava, otrovnih i neotrovnih gljiva. U *zimskom periodu* učili su o vrtu i voćnjaku, livadi, o šumi i šumskom drveću, životu životinja zimi, o vuku – *treći razred*, a u *četvrtom* o životu životinja zimi. U *proljećnjem periodu* u *trećem razredu* planirane teme su: vjesnici proljeća, život u prirodi, radovi u vrtu, cvjetanje i listanje biljaka, klijanje, životinje i njihov odnos u zavisnosti jedne od druge i od cjeline. O lasti, o ljubičici, kukurijeku, jaglici i đurđevku, livadi, travi i životinjama na livadi; u *četvrtom razredu*, u *proljećnjem periodu* učilo se: posmatranje organskog života u vrtu, na njivi, na livadi, u bari, u šumi, o pticama koje u proljeće dolaze, o čuvanju ptica i njihovih gnijezda, o vrtu i povrću, o voćnjaku. *Ljetnji period* planiran je za „zametanje“ plodova, livade, livadski potok i njegov značaj za livadu, vlagu i sunce, livadu na brdu i livadu u rijeci ili potoku, poznavanje čovječjeg tijela i najvažnijih organa i njihovu radnju – *treći razred*, a u *četvrtom razredu* – posmatranje života u prirodi, o svilenoj bubi i pčeli, o njivi i usjevima, o šumama i njihovom značaju, poznavanje čovjeka, prošireno u vezi s njegovim pojedinih organa i čuvanju zdravlja.

Posljednji nastavni plan i program po kojem rade osnovne škole u periodu od 82 godine koje obuhvata ovo istraživanje, bio je *Nastavni plan i program za pučke škole u Crnoj Gori* koji je izdala Austrougarska vlast 1916. godine. U Plan su uvedeni predmeti sa biološkim sadržajima, *prirodopis i gospodarstvo* (učili su ga samo dječaci), dok su ostali predmeti bili: nauka o vjeri, čitanje, pisanje, nastavni jezik, računstvo i geometrija, fizika, zemljopis i povijest, crtanje, gimnastika (samo za dječake), pjevanje, ženski ručni rad (samo za djevojčice), njemački jezik („gdje ima učitelj za to sposoban“) (Popović, Stranjaković, Stanojević, 1934).

Ostvarenost nastavnog programa za biološku grupu predmeta je bila različitog nivoa u različitim školama i zavisila je prevažno od učitelja. Analizom realizacije nastave bioloških predmeta u više osnovnih škola. (DACG, GŠN, 1903: f 125: 184, 185, 197, 198, 201) u Crnoj Gori februara 1903. (tabela 1) uočava se velika raznolikost sadržaja. S jedne strane, pojedini učitelji nijesu realizovali nastavne sadržaje iz biološke grupe, drugi su preopteretili učenike, veći broj je po drugi put predavao isto gradivo, a neki su svršili većinu gradiva.

ŠKOLA	NASTAVNI PREDMETI			
	Razred	Zoologija	Botanika	Pouka o čovjeku
Viluška	II	Po drugi put životinje	Tri biljke	Po drugi put do što prija i što škodi uhu
	IV	Od pauka do kraja	Tri biljke	Po drugi put svršeno do 20. strane

Kočanska	II	Svršeno prvi put	Kruška, trešnja, šljiva, loza	Čisto držanje kose, pranje glave svršeno
	III	Guska, patka, intuša, golub, orao, jastreb, pastrva, krap, ukljeva, jegulja, skobalj	Kruška, trešnja, šljiva, loza	Čisto držanje kose i pranje, trup, vrat, grudni, trbuh
Moračka	II	/	/	Do čisto držanje
	III	Svršeno	/	Do škodi stomaku
	II	Svršeno	/	Svršeno
	III	Svršeno	/	Svršeno
Andrijevačka	I	/	/	Jelo, piće, kupanje i umivanje
	II	Ponavljanje	/	Što prija a što škodi plućima, stomaku, čisto držanje
	III	Orao, jastreb, pastrva, krap	Glavni djelovi biljke	Leđa, ponavljanje pređenog
	IV	O stočarstvu	/	Hrana, piće, jednjak, želudac, crijevo, jetra.
Gornjo piperska	II	/	/	Ponovljeno o nosu, uhu, kostima, plućima, želucu, čisto držanje, kosa i pranje glave
	III	Ponavljanje domaće i divlje životinje, tice	/	Svršeno
	IV	/	/	Svršeno

Tabela 1.

Izvještaji učitelja za mjesec Februar školske 1902/1903. godine.

Ovakav odnos prema prirodnim nauka u saglasju je sa navedenim obrazovanjem učitelja, prioritetnim ciljevima i zadacima školstva, materijalnom osnovom nastave ove grupe predmeta. Može se zaključiti da su nastavni predmeti sa biološkim sadržajima i dalje u drugom planu. Iako su školske vlasti konstantno slale naredbe, preporuke i savjete školama u koje su bili uvršteni metodički i didaktički zahtjevi za izlaganje nastavnih sadržaja, iz tabele se može zaključiti da ih učitelji nijesu dosljedno pratili. Kvalitet usvojenih bioloških znanja je diskutabilan i ima veliki raspon u zavisnosti od toga gdje su učenici završili osnovnoškolsko obrazovanje, što je rezultiralo da su u srednjim školama u prvim mjesecima nove školske godine obnavljali usvojena znanja iz osnovne škole.

Srednje škole

Srednje škole u Crnoj Gori od početka su imale nastavne planove i programe po kojima su radile. Njih su za pojedine predmete, pa i za biološku grupu, izrađivali predmetni profesori, nastavnički zborovi, direktori škola, kao i ministri prosvjete i crkvenih poslova koji su se posebno interesovali za rad Cetinjske gimnazije. Biološki sadržaji su bili zastupljeni u okviru prirodne grupe predmeta, nastavnih predmeta koji su razvijali zdravstveno vaspitanje, kao i predmeta koji su pospešivali agrarne prilike u državi.

Djevojački institut

U prvom Nastavnom planu Instituta, koji je važio od 1869. do 1876. godine, postojao je predmet sa biološkim sadržajem *Gajenje svilenih buba i svilarstvo* za koji Kostić (1876) kaže da ga je upraviteljka Škole, Pacević uključila na njegov prijedlog, kao i *Gazdinstvo* koje je predstavljalo praktičnu nastavu.

Prijedlog Kostića predstavlja kopču obrazovnog procesa sa potrebama društva. Uključivanje sadržaja o gajenju svilenih buba i svilarstvu u Nastavni plan, vjerovatno je povezan sa idejom knjaza Danila (čiji je veliki poštovalac bio Milan Kostić) da ispita mogućnost za razvoj svilarstva u Crnoj Gori. Branko Pavićević (2004) navodi da je knjaz Danilo namjeravao da iz Italije pozove u Crnu Goru tri „vješta zemljodjelca“, s kojima je dogovorio sadnju 20.000 dudova.

Interesantno je da Kostić (1876) daje zamjerke Nastavnom planu Instituta. Osnovna zamjerka je na broj časova francuskog jezika koje bi trebalo zamijeniti drugim predmetima (fizikom, ostalim prirodnim naukama, ekonomijom, rukodjeljem). On naglašava da je korisno da se mlađe generacije upoznaju sa prirodom, i da ne odobrava da se prirodne nauke istisnu iz „kakvog učevnog zavoda“. Ukazuje na značaj prirodnih nauka u prosvjećivanju naroda i borbi protiv vradžbina, praznovjerica, gatanja itd. Takođe, smatra značajnim upoznavanje naroda s istinom i suštinom prirodnih pojava za koje narod misli da su čuda jer nema osnovna znanja o njima. Sljedeći Nastavni plan ove škole je iz 1879. godine i po prvi put u Djevojačkom institutu učenice izučavaju biološku grupu predmeta. To im omogućava da dobiju cjelovita znanja kojim su temeljnije pripremane kako za svakodnevni život, tako i za budući poziv predavača u osnovnim i srednjim školama. Predmet *Realije* u obuhvata *Prirodnu istoriju* koja se učila u prva tri razreda sa po dva časa. Program Realija dat je u Prosvjeti (Dragović, 1889) povodom jubileja dvadeset godina rada Instituta. U članku se navodi da je školske 1879/1880. godine odobren novi nastavni plan. U okviru *prirodne istorije* u „I godištu opetuje se, što se je učilo o tom učilo u osnovnoj školi“. Na drugoj godini izučavala se Zoologija „o sisavcima, i ostalim rodovima životinja sa opširnijim opisivanjem osobito onijeh koje služe u domaćoj ekonomiji“. Treće godine u prvom polugodištu (zimskom

semestru) učila se Mineralogija, a u drugom polugodištu (ljetnjem semestru) govorilo se o biljkama „osobito one biljke, koje su nužne u domaćoj ekonomiji, za hranu ljudi i životinja, za lijek, ukras, ili koju drugu potrebu. Predaje se po pokorniju sa po dva časa“. U četvrtoj godini Prirodna istorija nije bila zastupljena, dok se na *petoj godini* učila *Metodika nastave u Prirodnoj istoriji*. Analiza programa i sadržaja koji su prezentovani ukazuje da su učenice pripremane da se uspješno brinu o svom domaćinstvu. Uključeno je nastavno gradivo iz zoologije i botanike, koje se većim dijelom oslanjalo na ekonomski, zdravstveni i estetski značaj pojedinih vrsta. U manjem dijelu se može govoriti koliko je zadovoljen stručni i naučni kriterijum. Nastavni plan iz 1879. je jedinstven jer sadrži predmet kojim se direktno utiče na kvalitet nastave biološke grupe predmeta. Zahvaljujući metodici nastave u Prirodnoj istoriji, vaspitanice Instituta si sigurno sticale pedagoška i didaktička znanja koja su im omogućavala bolju transmisiju znanja, jaču motivaciju učenika, bolju primjenu znanja i drugo.

Naredna promjena Plana je bila 1885/1886. godine kada je školovanje produženo na šest godina, a zatim 1897/1898. kada je produženo na sedam godina. U Plan za 1885/1886. godinu uveden je novi nastavni predmet *Poznavanje prirode* (Prosvjeta, 1889). Njegova glavna svrha i cilj je i dalje, pružati učenicama znanja koja su praktična, primjenjiva i u službi napretka crnogorskog domaćinstva. „U prvom razredu – prvo odjeljenje je učilo životinje koje služe u domaćoj ekonomiji (konj, magare, mazga, pas, goveče, ovca, koza; tice: kokot, guska, patka, intuša; ribe: ukljeva, pastrva, jegulja; ljuskari – rak i neki insekti) i biljke: jabuka, kruška, šljiva, orah, trešnja, koštanj, ječam, šenica, raž, proso, kukuruz, zob, krtola, vinova loza, ruj, buharica i djetelina“. U Planu je zastupljena prezentacija znanja na osnovu biološke klasifikacije živih bića, iako na elementarnom nivou. Drugo odjeljenje prvog razreda obuhvatalo je iz zoologi-

je osnovne pojmove, diobe u kola. Učili su detaljnije četiri kola: kolo kičmenjaka: sisari, ptice, reptilije, vodozemci i ribe; kolo zglavkara: insekti, pauzi, rakovi, stonoge; kolo mekušaca, kao i zrakari, celenterati polipi i praživotinje. U drugom razredu – prvo odjeljenje je učilo minerologiju, a drugo odjeljenje botaniku „osnovni pojmovi, sistematika, praktična demonstracija u bašti i polju, vježbanje i upoznavanje flore okoline cetinjske“.

Po Planu iz 1901. godine predavao se predmet *Poznavanje prirode* od I do IV razreda i *Higijena* u VI razredu. Posljednja promjena Nastavnog plana je bila 1910. godine kada se prešlo na osmogodišnje školovanje. Od predmeta sa biološkim sadržajima učili su se *Prirodne nauke* u II, III, IV i V razredu sa dva časa nedjeljno, *Higijena* u VIII razredu sa dva časa i *Domaće gazdinstvo* u VII i VIII razredu sa po dva časa nedjeljno (Delibašić, 1980). Nastavne planove i programe Instituta radile su njegove načelnice po ugledu na programe sličnih škola u Njemačkoj i Rusiji.

Bogoslovija

Prvi nastavni plan Bogoslovije dao je Nićifor Dučić. Dučić je došao u Crnu Goru 1861. godine a već naredne godine podnosi knjazu Nikoli prijedlog o načinu obrazovanja sveštenika. Predlaže da škola bude trozredna sa 21 predmetom (Delibašić, 1976) od kojih je samo jedan vezan za prirodne nauke (*Praktična fizika*), dok nije zastupljen nijedan iz biološke grupe predmeta (Starovlah, 2007). Vjerska nastava je obuhvatala od 52% u prvom do 62% u drugom i 61% u trećem razredu nedjeljnog fonda časova (Delibašić, 1976). Iz predloženog Plana se može zaključiti da je obrazovanje bilo jednostrano s isključenim predmetima prirodne i estetske grupe, što govori da su učenici ove škole bili nespripremljeni za učiteljski poziv. Ponovnim otvaranjem Bogoslovije

izrađen je „Učevni plan“ po kojem će Bogoslovija početi da radi 1869. godine. Izradili su ga Rajeovski, prota u ruskom poslanstvu u Beču i Milan Kostić, prvi rektor Škole. Plan je urađen na osnovu nacрта N.Đ.Vukićevića (Kostić, 1876), a korigovao ga je Sundečić. Kasnije, Kostić, kao rektor Škole vrši u njemu dodatne izmjene. Škola je trajala tri godine, u okviru prve godine od biološke grupe predmeta učili su se *Antropologija sa fiziologijom* (jedan čas) i *Dijetetika* (jedan čas). Na drugoj godini bila je zastupljena *Ekonomija (Gajenje poljskih usjeva, vrtlarstvo, voćarstvo, vinogradarstvo, pčelarstvo, njegovanje svilene bube)* sa po dva časa nedjeljno. U *trećem razredu* nije bilo predmeta sa biološkim sadržajima (Kostić, 1876). Zastupljenost prirodnih nauka nije zadovoljavajuća ni po mišljenju Kostića (1876) koji kaže: „Trebalo je da se uvedu i druge prirodne nauke; ali se to nije moglo učiniti zbog toga, što ima i drugih predmeta, koje valja predavati, a koji se ne mogu ni istisnuti iz učevnog plana, niti ograničiti na uži obuhvat“. O Nastavnom planu Bogoslovije piše i Marko Dragović (1888). U *prvom razredu* je bilo devet predmeta (učila se *Anatomija i fiziologija*, ali ne pominje *Dijetetiku*). U *drugom razredu* bilo je takođe devet predmeta, a jedan od njih je *Seljačko gospodarstvo*, dok u spisku nastavnih predmeta za treći razred (jedanaest predmeta) nema onih sa biološkim sadržajima. Korpus bioloških znanja koja su sticali u Bogosloviji iz anatomije i dijetetike nije moguće detaljnije istražiti zbog nedostatka programa za ove predmete. Za ekonomiju je predviđeno kalemljenje voćaka, sađenje voćaka, vinove loze i maslina i gajenje svilene bube.

Bogoslovsko-učiteljska škola

U prvom planu iz 1887. godine od bioloških predmeta bila je zastupljena *Antropologija* u prvom razredu sa dva časa nedjeljno (Delibašić, 1980). U *Pravilima o osnivanju i radu*

Bogoslovsko – učiteljske škole na Cetinju iz 1887. u Nastavnom planu navedeni su predmeti *Antropologija i dijetetika s kućnim ljekarstvom i Poljska privreda* (Pavićević, Raspopović, 1998b). Do promjene Plana dolazi 1890. godine kada je uvedeno deset novih predmeta, između ostalih *Poljoprivreda, Higijena i Domaće ljekarstvo*. Na osnovu nastavnih predmeta može se zaključiti da učitelji nijesu sticali dovoljno znanja iz biologije, a kako navodi Delibašić (1980) ni iz matematike, prirodne i estetske grupe predmeta. U programu za *Antropologiju* dati su sljedeći sadržaji: oblik i dioba čovječjeg tijela, kosti, mišići, živci, krvni sudovi, pluća, koža, želudac i crijeva, čula, kostur, varenje, upliv čula na duševni rad, glas (udžbenik: *Čovječje tijelo* od M. Petrovića) dva časa nedjeljno. *Poljoprivreda* se učila sa po dva časa u prvom (opšta i posebna nauka o gajenju biljaka; povrtarstvo), u drugom (voćarstvo, vinogradarstvo i šumarstvo) i trećem razredu (stočarstvo, pčelarstvo i svilarstvo) (Martinović, 1970; *Prosvjeta*, 1890). Treći i posljednji plan za ovu školu donesen je 1908. godine. U Nastavni plan se uvode *Prirodne nauke* od I do IV razreda sa po dva časa, *Poljoprivreda ili Poljska privreda* sa jednim časom u III razredu i dva časa u IV, *Higijena sa domaćim ljekarstvom* u III razredu sa dva časa (Delibašić, 1980). Biološki sadržaji u okviru *Prirodnih nauka* su se učili u drugom razredu sa dva časa nedjeljno. Bila je obuhvaćena Botanika i to: Anatomija i fiziologija biljnih organa; Podjela biljaka na veće i manje sistemtske grupe; Cvjetonoše – angiosperme, gimnosperme, dikotiledone, monokotiledone, dialipetale, gamopetale i apetale; Bescvjetnice – pteridofita, briofita i talofita. *Poljska privreda* uključivala je svilarstvo, živinarstvo, voćarstvo, pčelarstvo, vinogradarstvo i šumarstvo, dok su iz *Higijene* učili o školskim i „kužnim“ bolestima, vazduhu, vodi, zemljištu, higijeni školskog prostora i namještaja i dr.

Analizom nastavnih planova i programa za ovu školu može se reći da je crnogorsko školstvo, posebno sa kasnijim generacijama

učenika koji su završili Bogoslovsko-učiteljsku školu dobijalo kvalitetnije učitelje koji su vladali određenim korpusom bioloških znanja. To im je omogućavalo da kvalitetno realizuju nastavne planove i programe biološke grupe predmeta koje su propisale crnogorske vlasti, a karakteriše ih obimnost i zahtjevnost. Sa prvim učiteljima koji su sticali obrazovanje u ovoj školi mijenjao se stručni kadar osnovnih škola, tako da je dio učitelja koji nijesu imali odgovarajuću spremu ostajao bez radnog mjesta. Takođe, kvalitet nastave na osnovnoškolskom nivou bio je znatno bolji, a samim tim i kvalitet bioloških znanja koje su usvajali učenici na ovom nivou obrazovanja.

Cetinjska gimnazija

Prvi nastavni plan i program za Gimnaziju izdat je 1881. godine, a uradio ga je Stevo Čaturilo. Sadržao je četrnaest predmeta. Biološki sadržaji obuhvatala su znanja iz tri biološke nauke: antropologije, zoologije i botanike. Izučavali su se u sklopu predmeta *Prirodna istorija* koja se slušala od I do IV razreda sa po dva časa nedjeljno (Dragović, 1888). Kao VI cjelina u Planu se navodi geografija i istorija, nakon nje pod v) prirodna istorija, g) fizika (u prva tri razreda sa sukcesivnim povećanjem broja časova nedjeljno od jedan do tri) i pod d) hemija (učila se u četvrtom razredu sa tri časa nedjeljno). U sklopu prirodne istorije u I razredu se učilo O čovjeku (po knjizi *Čovječje tijelo* od Mite Petrovića), II razred zoologija (po Pokorniju), III razred botanika (po Pokorniju) i IV razred minerologija po Despotoviću (Nastavni plan za niže razrede Knjaževne realne gimnazije na Cetinju, 1881).

Dolaskom Jovana Pavlovića Gimnazija je dobila klasičan smjer, suprotno potrebama Crne Gore i interesima njene privrede. Prelaskom sa realne na klasičnu gimnaziju od ukupnog fonda časova na jezike otpada najviše i to od 41% u drugom do

51% u petom razredu. Ovim planom (1885/1886. godina – dvanaest predmeta) obuhvaćen je *Prirodopis* koji se učio u prva dva razreda sa dva časa nedjeljno (Pejović, 2007). U I razredu učila se „Zoolođija“ u prvom i drugom tečaju (osnovni pojmovi, dioba u kola, Kolo kičmenjaka: sisari, ptice, reptilije, vodozemci, ribe; Kolo zglavkara: insekti, paući, raci, stonoge; Kolo mekušaca, zrakara, celenterata, polipa. Praživotinje). Drugi razred je u prvom tečaju obuhvatao „Mineralođiju“, a u drugom tečaju „Botaniku“ (osnovni pojmovi, organi za hranjenje – Korijen, stablo, list; organi za množenje – organi za plodenje – cvijet i plod; sistematika; praktična demonstracija u botaničkoj bašti i vježbanje u poznavanju flore okoline cetinjske). U III i IV razredu učila se fizika (Nastavni plan za Knj. Crnog. Državnu Gimnaziju na Cetinju, 1886). Komparacijom nastavnog gradiva *Prirodopisa* u Gimnaziji i Institutu ukazuje na preklapanje jednog dijela bioloških sadržaja koje proističe iz činjenice da je isti profesor predavao prirodnu grupu predmeta u obje škole i kreirao njihove programe, iako su se obrazovno-vaspitni ciljevi ove dvije institucije razlikovali. Na osnovu sadržaja može se zaključiti da su gimnazijalci dobijali teorijska znanja kao osnovu njihovog daljeg školovanja na evropskim univerzitetima, kao i pripremu za buduću elitu crnogorske prosvjete. Na Nastavni plan i program iz 1886. godine, ministar Pavlović daje određena uputstva i primjedbe putem *Uputstva o nastavnom planu za klasičnu gimnaziju* koje je donio početkom avgusta 1886. godine. U prijedlozima se može uočiti raspored koji je bliži evolutivnom razvoju živog svijeta (minerologija – botanika – zoologija – antropologija) Za *Prirodopis* kaže: „Sa rasporedom „Prirodopisa“ u vašem „Nastavnom planu“ slažem se potpuno, samo vam preporučujem, da nastavu u donjoj gimnaziji iz toga predmeta udesite na temelju očiglednom, a u gornjoj gimnaziji na temelju sistematske obrade, i da pojedine grane toga predmeta predajete u gornjoj gimnaziji obrnutim pravcem, t. j.

da počnete prvo sa minerologijom, pa da prijedete na botaniku i na pošljetku na zoologiju i antropologiju“ (Pejović, 2007). Programe za nastavne predmete su sastavljali sami profesori (Delibašić, 1980). Upravljaajući profesor Ilija Beara 1886. godine je dao uputstva nastavnicima da popune raspored svog predmeta za godinu dana i da „omeđe svaki mjesec“, zatim je raspored svih profesora preuzimao razredni starješina, uporedivo i davao primjedbe, nakon toga se razmatralo na nastavničkom zboru i na kraju usvajalo u dogovoru sa predmetnim nastavnikom (DACG, MPiCP, 1886: f. 2: 70).² Takođe, razredni starješina je trebalo da pazi i na korelaciju da bi se „poredili i podudarali se u prikladnoj vezi predmet s predmetom“. Plan je izmijenjen već naredne godine kada je planirano pet razreda. Bilo je trinaest predmeta, *Prirodopis* je predviđen u I, II i V razredu sa po dva časa (Pejović, 2007). Po ovom programu u I i II razredu bio je isti program prirodopisa, a u V razredu u prvom tečaju se učila mineralogija, a u drugom botanika („Karakterisanje grupa biljnog carstva u njihovom prirodnom redu, kao i najvažnijih biljnih razreda na temelju morfološkog i anatomskeg im sastava, izvedenog iz posmatranja biljnih oblika, nauka o fiziološkim funkcijama biljke, i o izvjesnim paleontološkim oblicima“) (Pejović, 2007). U školskoj 1890/1891. godini doneseni su nastavni planovi i programi po kojim se radilo u Gimnaziji i Bogoslovsko-učiteljskoj školi sve do kraja prve decenije XX vijeka. Plan za *Prirodopis* je uradio Franjo Jergović. Plan ne prati evolutivni razvitak životinja. Na osnovu nastavnih sadržaja može se zaključiti da se radilo po didaktičkom principu sistematičnosti i postupnosti u okviru kojeg su zastupljena četiri didaktičko-metodička pravila – od

² Ilija Beara (1842-1887) rođen je u Zaljevu nedaleko od Zadra. Poslije završene bogoslovije u Zadru 1870. godine, pozvan je na Cetinje gdje radi kao profesor Bogoslovije. Bio je jedan od prvih profesora Gimnazije na Cetinju (predavao je latinski, staroslovenski i francuski jezik). Drugi je po redu direktor Cetijske gimnazije (od 30. marta 1885. do 22. oktobra 1887).

bližeg ka daljem, od jednostavnog ka složenom, od lakšeg ka težem, od poznatog ka manje poznatom i nepoznatom, odnosno, od konkretnog ka apstraktnom. (Poljak, 1984).

U *I razredu* i u prvom i u drugom tečaju predavala se zoologija sa dva časa nedjeljno. Nastavni program po mjesecima je obuhvatao:

Septembar i oktobar: Osnovni pojmovi. Dioba životinja u kola. Kolo kičmenjaka; a) toplokrvni. b) hladnokrvni. Toplokrvni kičmenjaci: a) sisari, b) tice. Hladnokrvni kičmenjaci: a) puzavci, b) vodozemci, v) ribe. Sisari: Čovjek i kratki opis čovječjeg tijela (rase ljudske, organi čovječijeg tijela, mišići, kosti, živci, krvni sudovi, srce, pluća, organi za hranjenje, čula i mozak). Majmuni (gorila, šimpanzo, orangutan, mandril). Rukokrilci (slijepi miš, vampir). Bubojadi (krtica i jež).

Novembar: Mesojadi (mačka, divlja mačka, lav, tigar, jaguar, hijena, pas, vuk, lisica, lasica, jazavac, medvjed). Glodači: (vjeverica, miš, pacov, zec). Krezubi sisavci: (lijenivac). Kopitaši jednostavnog kopita: (konj, magarac, mazga). Kopitaši razdvojenih kopita: (goveče, ovca, koza, divokoza, srna, jelen, žirafa, kamila).

Decembar: Mnogokopitaši: (svinjče, slon). Kitovi (delfin, kit). Tice: brzohodice (noj), grabljivice (orao, soko, buljina), puzavice (kukavica, papagaj), tice kreštalice (pupavac, kolibar), pjevačice (čvorak, slavuj, carić, cvrčak, lasta, sjenica, ševa, gavran, vrana, svraka). Golubovi (divlji golub).

Januar: Kokoši (jarebica, prepelica, pijetao, ćurka, paun, fazan). Štakare (čaplja, roda, šljuka). Tice plovice (guska, patka, labud, galeb). Hladnokrvni kičmenjaci: a) Puzavci: kornjače (kornjača, krokodil). Gušteri (gušter, slijepić, zmaj). Zmije (vodenasta zmija, zmijski car, prisojkinja, zvečarka, naočarka).

Februar: Vodozemci: žabe (kreketuše, zelena žaba, krastava žaba). Repati vodozemci (salamander, čovječja ribica). Ribe: Bodljoperke (smuđ, barbun, tunina). Mekoperke (bakalar, šaran,

ukljeva, štuka, som, pastrmka, srđela, jegulja). Rskavičave (morski pas). Mekušci (sipa, puž, školjka, kamenica). Insekti i njihovo razdeljenje.

Mart i april: Bube (gundelj, zlatna buba, jelenak, nosotog, crveni trčuljak, vrani vodeničar, grobar, kuckalo, kresjnica, španska buba, brašnar, grašov žižak, lozar, strižibuba, buhač, bubamara). Lilokrilci (pčela, osa, mrav). Leptiri. Dnevni leptir (kupusar, lastin repak, paunac). Večernji leptiri (mrtvačka glava). Noćni leptiri (svilena buba, žitna sova, žitni moljac i suknarski moljac). Dvokrilci (muha, konjski obad, komarac, buha). Pravokrilci (vodeni konjic, buba-švaba, ronac, cvrčak, skakavac). Polukrilci (stjenice, razne vaši).

Maj: Stonoge, pauničari (skorpion i pauk). Ljuskari (rak), crvi (glista, pijavica, trakavica). Bodljikavci (morski jež). Sluzavci i polipi. Praživotinje (sunder). Od prilike od polovine maja povtoravanje cijelog gradiva).

II razred je u prvom tečaju učio mineralogiju, a u drugom botaniku.

Mart: Osnovni pojmovi. Organi biljke za hranjenje (korijen, stablo, list). Nešto iz hrane bilinske (anorganska i organska hrana).

April: Organi za množenje (cvijet i djelovi cvijeta: prašnik, tučak, čaška i vjenčić), plod (vrste ploda) i sjeme. Za vrijeme se prelazi na sistematiku biljaka i to sredinom aprila.

Maj i jun: a učenici se podučavaju u njoj na živim biljkama, kako pojedine biljke iz cetinjske flore sa cvetanjem dospiju. Osim toga čine se češće ekskurzije u okolinu cetinjsku zbog vježbanja u poznavanju flore, a učenice se upućuju u sastavljanje herbarijuma (Pejović, 2007).

U nastavi botanike bila je zastupljena terenska nastava organizovanjem poludnevni i jednodnevni ekskurzija i rad sa prirodnim materijalom. Interesantno je da je obaveza sakupljanja biljaka i izrade herbarijuma važila samo za učenice, što je odgovaralo

tadašnjim načelima crnogorskog društva i stroge podjele na muške i ženske poslove. Profesori srednjih škola na Cetinju i učitelji osnovnih škola širom Crne Gore susretali su se sa poznatim evropskim botaničarima ili botaničarima amaterima koji su izučavali floru Crne Gore, sakupljali biljke i izrađivali herbarijume (Josif Pančić, Antonio Baldači, Josef Rohlena, Vilhem Ebel, Iganc Šišilović, Oskar Birbah i dr.) (Pulević, Vincek, 2004). Neki od profesora i učitelja su sakupljali biljke za njih, nekima su bili pratnja, a neki su davali prikaze knjiga botaničara koji su opisivali floru Crne Gore. Učitelj Boljevičko-godinjsko-limljanske osnovne škole u Ljetopisu za školsku 1899/1900. (Vukić, 2003) piše „ovog maja posjećivao je našu školu Josef Rohlen, Čeh iz Zlatnog Praga – učitelj, kao izaslanik botaničkog društva – ispitivač, za ispitivanje naše flore. Bavio se u ovoj školi 3–4 dana i učitelju su mu dali jedan obed. U razgovoru falijaše našu floru od koje je uzeo sa sobom bogatu kolekciju ekzemplara, kako sam govoraše“.

Jovan Pavlović donosi novi plan 1890. godine kojim je jasno određeno klasično usmjerenje Cetinjske gimnazije. I u ovaj Plan je uključen *Prirodopis*, a po njemu se radilo do 1902. godine. Po *Zakonu o ustojstvu gimnazija u knjaževini Crnoj Gori* iz 1890. godine, član 10, Nastavni plan sastavlja „savjet gimnazijski“, a potvrđuje Ministar Prosvjete i Crkvenih Djela. Po istom članu, ministarstvu se trebao podnositi nastavni program za svaki predmet i razred u kojem bi profesori detaljno izlagali raspored nastavnog gradiva tokom školske godine.

Kritika Plana od strane Pavla Rovinskog, kao i produbljivanje sve većeg jaza između stvarnih potreba društva i onog što se izučavalo u Gimnaziji i dr., doveli su do radikalnih promjena u gimnazijskom programu s početka ovog vijeka (Delibašić, 1980). Plan za višu gimnaziju 1902/1903. godine rađen je postepeno i studiozno, tako da je Gimnazija sve više gubila obilježje klasične i poprimala karakter realne. Od nastavnog plana

Gimnazije zahtijevalo se da se sve više uskladi sa potrebama crnogorske privrede. To je doprinijelo da se 1907/1908. godine donese Plan i program za prvih šest razreda. Ministar prosvjete i crkvenih poslova poslao je Upravi Cetinjske gimnazije dopis pod naznakom „hitno“ o ukidanju dosadašnjeg propisanog nastavnog plana i programa pošto je uvidio da „neodgovara fiziološko-psihološkom razvitku naše omladine, niti pak kulturnim potrebama našega naroda“, te je riješio da još u toku ove školske godine izmijeni postojeći plan i program i da ga zamijeni programom i planom jedne strogo realne gimnazije (DACG, MPiCP, 1907: f. 33: 1850). U nastavku dopisa preporučuje profesorskom zboru Gimnazije da mu u najkraćem vremenu izradi pomenuti nastavni plan i program. U Nastavnom planu koji je usvojen na Sjednici profesorskog zbora septembra 1907. od biološke grupe predmeta zastupljena je *jestastvenica* u svim razredima osim trećeg i osmog sa po dva časa i *higijena* u I razredu sa jednim časom i VIII sa dva časa. Školske 1909/1910. donesen je nastavni plan i program za osmogodišnju gimnaziju čijim je sadržajem u potpunosti prešla sa klasične na realnu gimnaziju. Ovaj nastavni plan i program važio je do 1916. godine (Delibašić, 1980). U sebi je uključivao predmete *Jestastvenicu* u I razredu sa tri časa, a u II, IV, V, VI, VII sa po dva časa i *Higijenu* u I i VIII razredu sa po dva časa (Delibašić, 1980).

Kritički osvrt na nastavne planove i programe osnovnog i srednjeg školstva (Bogoslovsko-učiteljska škola, Ženski institut i Gimnazija) u Crnoj Gori dao je i Pavle Apolonovič Rovinski³ (Martinović, 1969). O kvalitetu programa i stepenu usvojenosti

³ Pavle Apolonovič Rovinski (1831–1916) ruski historičar, etnolog, antropolog, došao je u Crnu Goru u maju 1879. godine i sa kraćim prekidima boravio u njoj 27 godina (konačno je napustio početkom 1907. godine). Poznat pod imenom Pavle Rus, bavio se naučno-istraživačkim radom i proučavao je sve segmente života Crnogoraca, pa između ostalog osnovno i srednje školstvo.

znanja, Rovinski se neposredno upoznavao i kao član komisija za polaganje ispita u srednjim školama (*Montenegrina*, 2019). Kritikom školskog programa gimnazije, pa čak i osnovne škole, po kojemu se u obrazovnom sistemu Crne Gore uče nepotrebni predmeti, a zaboravlja se zemljoradnja, Rovinski ističe da osnovna škola i gimnazija nijesu stručne škole, već opšteobrazovne. Interesantan je i njegov opis prema kojem se vidi da su se neki predmeti predavali i kada nijesu uvođeni u sačuvane nastavne planove, pa rasporedi predmeta i časova nijesu potpuni (Martinović, 1969). Analizirajući Nastavni plan Gimnazije iz 1886. godine, Rovinski smatra da je Plan „saobražen sa programima drugih kulturnih zemalja“, ali da je trebalo voditi računa i o specifičnostima zemlje kojoj je namijenjen. Iako je cijenio Jovana Pavlovića, kao kulturnog i političkog radnika, smatrao je da presađuje tuđe koncepte na crnogorsko školstvo (posebno zastupljenost latinskog jezika) i da klasična gimnazija ne odgovara Crnoj Gori jer za nju nije bilo ni materijalnih ni kadrovskih sredstava (Martinović, 1969). Takođe, postavlja pitanje zašto se u programu botanike ne predaje o domaćoj flori i ističe da će crnogorski učenici koji se spremaju za visoke škole van zemlje, opšta znanja naći u svim školama, ali tamo neće naći znanja o Crnoj Gori, a oni se spremaju da budu intelektualni kadar Crne Gore (Martinović, 1969).

I pored jedinstvenog programa koji je imao mjesečnu distribuciju sadržaja usvojenih na profesorskim zborovima, realizacija nastavnog programa i njegova usaglašenost u više odjeljenja istog razreda nije bila u potpunosti zastupljena. Kada su različiti predavači jednog predmeta predavali u istom razredu bilo je određenih odstupanja, što se zapaža u biološkoj grupi predmeta. U izvještajima o ponašanju učenika i didaktičkom uspjehu za prvo tromjesječje (septembar, oktobar, novembar) razrednih starješina I razreda Velike gimnazije na Cetinju za *Prirodne nauke*, vidi se da je Travanj predavao: „Nauka o čovjeku. Organ,

pribor. Tri pribora. Ljudske rase. Zoologija: podjela u kičmenjake i beskičmenjake. I kolo: kičmenjaci (1. kl. Sisari)“. U istom periodu, u istom razredu Nešković predaje: „Sve o čovjeku; pas, petao, barska zmija, zelena žaba i šaran; podjela životinja na: kola, klase, redove“ (DACG, MPiCP, 1911: f. 76: 3062).

Zemljodjelska škola

Prvi nastavni plan i program za Zemljodjelsku školu uradio je dr Đorđe Radić kome je povjerena organizacija ove škole 1875. godine (Delibašić, 1980). U ovom nastavnom planu bili su zastupljeni svilarstvo, voćarstvo, stočarstvo i ratarstvo (Pejović, 1971; Lekić, 2013). Nastavni plan u periodu 1893–1897. uključivao je opšte i stručne predmete. U sklopu opštih predmeta bile su prirodne nauke (zoologija, botanika, mineralogija, fizika, hemija) i stručni predmeti koji su sadržavali biološke teme: zemljodjelstvo, livadarstvo, povrtarstvo, stočarstvo, svilarstvo, pčelarstvo, osnovi marvenog ljekarstva, osnovi šumarstva, nauka o čuvanju zdravlja) (Pavićević, 1964; Lekić, 2013). Opšti predmeti predavani su u prvoj godini, voćarstvo i ratarstvo u drugoj, a stočarstvo i vinogradarstvo s podrumarstvom u trećoj godini (Mijušković, 2012).

Zaključak

Od kraja sedamdesetih godina XIX vijeka, biološka grupa predmeta se ustalila u nastavnim planovima i programima osnovnih i srednjih škola Crne Gore. Fond časova, godine izučavanja, nastavni programi su se mijenjali (što se može vidjeti u tabeli br. 2), ali su biološke teme iz zoologije, botanike, anatomije i fiziologije čovjeka i higijene uvijek izučavane kroz više razreda osnovnih i srednjih škola. Obrazovno-vaspitni

sadržaji su imali linearan i koncentričan raspored i djelimično omogućavali vertikalnu prohodnost. Kroz nastavne planove i programe ostvarivani su ciljevi biološkog vaspitanja i obrazovanja u crnogorskom školstvu u drugoj polovini XIX i prvim decenijama XX vijeka, a oni su se prevashodno odnosili na radno i zdravstveno vaspitanje, borbu protiv sujevjerja i pripremu gimnazijalaca za nastavak obrazovanja.

Škola	Nastavni planovi Godina	Nastavni predmet I, II, III razred 1, 2, 3 – nedeljni fond časova
Osnovna škola	1856. 1878. 1888. 1895. 1901. 1908. 1916.	Antropologija (III razred) Realije – Prirodopis (III/2; IV/2) Jestastvenica (II/1; III/2) Prirodopis (II/2; III/4; IV/3) Poznavanje i njegovanje čovječjeg tijela (I/1, II/1; III/1; IV/1) Poznavanje prirode (II/1; III/2; IV/3) Poznavanje i njegovanje čovječjeg tijela (I/1, II/1; III/1; IV/1) Poznavanje prirode s poljoprivrednim poukama (III/4; IV/4) Njegovanje čovječjeg tijela (I/1, II/1; III/1; IV/1) Prirodopis Gospodarstvo
Đevojački institut	1869–1876. 1879. 1885/1886. 1897/1898. 1901. 1910.	Gajenje svilenih buba i svilarstvo; Gazdinstvo Realije – Prirodna istorija (I/2; II/2; III/2) Poznavanje prirode Poznavanje prirode Poznavanje prirode (I, II, III, IV) Higijena (VI) Prirodne nauke (II/2; III/2; IV/2; V/2) Higijena (VIII/2; Domaće gazdinstvo (VII/2; VIII/2)

Bogoslovija	1861. 1869.	% Antropologija sa fiziologijom (I/1) Dijetetika (I/1); Ekonomija (II/2)
Bogoslovsko- učiteljska škola	1887. 1890. 1908.	Antropologija i dijetetika s kućnim ljekarstvom (I/2); Poljska privreda Poljoprivreda (Poljska privreda) (I/2; II/2; III/2); Higijena; Domaće ljekarstvo Prirodne nauke (I/2; II/2; III/2; IV/2); Poljska privreda (III/1, IV/2); Higijena sa domaćim ljekarstvom (III/2)
Gimnazija	1881. 1885/1886. 1887. 1890/1891. 1907/1908. 1909/1910.	Prirodna istorija (I/2, II/2, III/2, IV/2) Prirodopis (I/2, II/2) Prirodopis (I/2, II/2, V/2) Prirodopis (I/2, II/2) Jestastvenica (I/2, II/2, IV/2, V/2, VI/2, VII/2) Higijena (I/1, VIII/2) Jestastvenica (I/3, II/2, IV/2, V/2, VI/2, VII/2) Higijena (I/2, VIII/2)
Zemljodjelska škola	1875. 1893–1897.	Svilarstvo, Voćarstvo, Stočarstvo, Ratarstvo Prirodne nauke (Zoologija, Botanika), Zemljodjelstvo, Livadarstvo, Povrtarstvo, Stočarstvo, Svilarstvo, Pčelarstvo, Osnovi marvenog ljekarstva, Osnovi šumarstva, Nauka o čuvanju zdravlja

Tabela 2:

Pregled nastavnih planova biološke grupe premeta u osnovnoj i sred-
njim školama u Crnoj Gori u periodu 1834–1916.

Česte promjene nastavnih planova sa različitom obuhvatnošću predmeta iz biološke grupe su odraz razvitka crnogorskog društva i crnogorskog školstva. Kako je škola bila značajan činilac u izvlačenju zemlje iz primitivizma i zaostalosti (Delibašić, 1980) ne čudi što su sastavljači programa uključivali veliki broj sadržaja iz ovih predmeta, koji zbog svoje opširnosti, sa sigurnošću se može tvrditi, nijesu bili u potpunosti obrađeni sa odgovarajućim kvalitetom. Na osnovu perioda njihovog uključivanja u nastavni plan, nedostatka udžbenika, broja nastavnih sredstava, može se pretpostaviti da se ovim predmetima davao manji značaj u odnosu na jezike, vjerske predmete i istoriju, a takođe u odnosu na matematiku i zemljopis. U nastavnim planovima i programima za osnovnu i srednje stručne škole biološki sadržaji se baziraju uglavnom na principu očiglednosti i imaju praktičnu vrijednost u razvoju radnog i zdrastvenog vaspitanja. Biološki sadržaji u gimnaziji su zahtjevniji i imali su zadatak razvoja intelektualnih sposobnosti učenika i naučnog pogleda na svijet. Na osnovu kritika gimnazijskih nastavnih planova i programa od strane poznatih naučnih radnika tog perioda, može se zaključiti da su programi imali manju praktičnu vrijednost i da funkcionalna znanja i razvoj radnog vaspitanja, tj. povezanost teorije i prakse nijesu bili na odgovarajućem nivou. Takođe, u svestranom razvoju ličnosti biološki sadržaji su uticali na moralno, fizičko i zdravstveno vaspitanje, dok je estetski razvoj ličnosti bio manje zastupljen.

Literatura:

- Andrijašević Ž. (2015) *Dinastija Petrović Njegoš*, Cetinje: Ministarstvo kulture Crne Gore;
- Andrijašević Ž. (2017) *Crnogorska ideologija 1860–1918*, Cetinje: Državni arhiv Crne Gore;
- Državni arhiv Crne Gore, Glavno školsko nadzorništvo (DACG, GŠN) (1903) *Izveštaji učitelja Viluške, Kočanske, Moračke, Andrijevačke, Gornjo piperske škole za mjesec februar*. F. 125. dok. 184, 185, 197, 198, 201;
- Državni arhiv Crne Gore, Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova (DACG, MPiCP) (1911) *Izveštaji razrednih starješina I razreda odjeljenja a, b, v, o ponašanju učenika i didaktičkom uspjehu za I trimestar 1911/1912*. F.76, dok. 3062;
- Delibašić, R. (1975–1976) Nastavni planovi i programi osnovne i srednjih škola u Crnoj Gori 1856–1916, *Zbornik radova profesora i saradnika Pedagoške akademije u Nikšiću*, Nikšić: Pedagoška akademija u Nikšiću, str. 23–40;
- Delibašić R. (1980) *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, Titograd: Republički zavod za unapređenje školstva;
- Dragović, Ž. (1889) Izveštaj o dvadesetogodišnjoj radnji đevojakčkog instituta Carice Marije na Cetinju, *Prosvjeta* 1 (12) str. 396–418;
- Dragović, M. (1888) *Škole u Crnoj Gori*, Zagreb: Tisak Scholza i Kralja;
- Izdanje K.C.Glavnog Nadzorništva Osnovnijeh škola (1902) Zakon, naredbe, upustva i dr sa nastavnijem planom za osnovne škole u knjaževini Crnoj Gori od 1884 do 1902. *Prosvjeta*, 4 (9–10), str. 258–279;
- Kadić, B. (1967) Nastavni planovi i progrmi crnogorskih osnovnih škola u XIX vijeku, *Nastava i vaspitanje (časopis pedagoškog društva SR Srbije i pedagoškog društva SR Crne Gore)*, 16 (4), str. 383–389;
- Kostić, M. (1876) *Škole u Crnoj Gori od najstarijeg vremena do današnjeg doba*, Pančevo: Knjižara braće Jovanović;

- Lekić, S. (2013) Poljoprivredne škole u Crnoj Gori. *Matica*, 13(53) str. 331–354. Dostupno na: <http://www.maticacrnogorska.me/files/53/18%20savo%20lekic.pdf> (10. avgust 2019);
- Martinović S. N. (1969) Nastavni plan i program Cetinjske gimnazije po ocjeni P. A. Rovinskog, *Godišnjak cetinjske gimnazije*, 1(1), str. 19–28;
- Martinović S. N. (1970) Jovan Pavlović kao zakonodavac, *Godišnjak cetinjske gimnazije*, 2 (2), str. 19–38;
- Mijušković, M. (2012) Rad na unapređivanju poljoprivrede i razvoj naučnih institucija u Crnoj Gori, *Šesdeset godina Poljoprivrednog (Biotehničkog) Instituta*. Podgorica: Biotehnički fakultet, str. 15–28;
- Minić N.R. (1910) *Kratak pregled rada na narodnom prosvjećivanju u Crnoj Gori od godine 1860 do danas*, Cetinje: Štamparija Kraljevine Crne Gore;
- *Nastavni plan i program za osnovne škole u knjaževini Crnoj Gori* (1908), Cetinje: K.C. Državna štamparija;
- *Nastavni plan za niže razrede Knjaževe realne Gimnazije na Cetinju* (1881). Cetinje: U državnoj štampariji;
- *Nastavni plan za Knj. Crnog. Državnu Gimnaziju na Cetinju* (1886), Cetinje: U državnoj štampariji;
- Nastavni planovi i programi za Bogoslovsko-Učiteljsku školu i knj. Crnog. Državnu Gimnaziju u godini 1890/1 (1890), *Prosvjeta*, 2(11–12), str. 269–289;
- Naše škole u godini 1873/4 (1874). *Glas Crnogorca*, 3(29), str. 1;
- Pavićević B., Raspopović R. (1998b) *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knjiga II Podgorica: Istorijski institut Republike Crne Gore;
- Pavićević, B. (2004) *Istorija Crne Gore, Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796–1878*, knjiga četvrta, tom prvi. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, Novinsko javno preduzeće Pobjeda;
- Pavlović, J. (1889) „Treba li Crnoj Gori Prosvjeta?“, *Prosvjeta*, 1 (1–2–3), str. 40–45;
- *Pedeset godina na prestolu Crne Gore (1860–1910)* (1910), Cetinje: K. C. Državna štamparija;

-
- Pejović, D. Đ. (1971) *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori: 1852–1916*, Cetinje: Istorijski institut, Obod;
 - Pejović, M. (2007) *Cetinjska gimnazija 1880–1920, (Monografija)*. Cetinje: Štamparija Obod AD-Cetinje;
 - Poljak, V. (1984) *Didaktika*, Zagreb: Školska knjiga;
 - Popović, P., Stranjaković, D., Stanojević, S. (1934) *Cetinjska škola 1834–1934*, Beograd: Štamparija Drag. Gregorića;
 - Pulević, V., Vincek, D. (2004) *Crna Gora Vrata Balkana (putopisi i zapisi evropskih botaničara)*, Beograd: Izdavačko preduzeće Obod D.O.O;
 - Starovlah, M. (2007) *Istorija školstva u Crnoj Gori*, Podgorica: CID;
 - *Televizijska emisija o Pavlu Apolonoviću Rovinskom (prosvjeta u knjaževini Crnoj Gori)*. <http://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-u-xix-v/vladavina-knjaza-kralja-nikole/pavle-rovinski-video/> (22. jula 2019.);
 - Šoć, P. (1954) Predlog plana za škole u Crnoj Gori prije devedeset i dvije godine. *Prosvjetni rad*, 1(8), str. 5;
 - Špadijer, Đ. (1906) *Referat o školama u Crnoj Gori*, Cetinje: K. C. Državna štamparija;
 - Šuković, R., Martinović, D., Jovanović, N., Marković, M. (1985) Prosvjetni radnici, *Cetinjska škola 1834–1984 (Spomenica o proslavi stopedesotogodišnjice prve državne škole u Crnoj Gori)*, Podgorica i Cetinje: Republički zavod za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja- OOUR izdavanje udžbenika i udžbeničke literature i Osnovna škola „Njegoš“, str. 82–127;
 - Vukić, P. (2003) *Ljetopisi osnovnih škola u knjaževini Crnoj Gori (1885–1908)*, Cetinje: Državni arhiv Crne Gore;
 - Zbor Crnogorskih učitelja na Cetinju (1874), *Glas Crnogorca*, 2(36), str. 2;
 - Zeković, S., (2018) Jeres Stevana Petranovića, *Matica*, 18 (74), 203–238. Dostupno na: <http://www.maticacrnogorska.me/files/74/12%20sreten%20zekovic.pdf> (5. maja 2019.);
 - Žderić, M., Radonjić, S. (1993) *Metodika nastave biologije*, Novi Sad: NJP Pobjeda.

JUNGOV SILAZAK U PODZEMLJE SVIJESTI

Ilija Kapičić

This is part of Ilija Kapičić's new novel, *To the Bottom of the Abyss*. Written in the form of a novel, it is a story about Jung, Freud and Sabina Spielrein. It shows all the drama of their relationship, and tells the early history of psychoanalysis and the cultural history of Europe in the second half of the nineteenth and first half of the twentieth centuries.

Ličnost

Karl Gustav Jung... Njegov ded po ocu, po kojem je dobio ime, bio je rektor Univerziteta u Bazelu, profesor hirurgije i istaknuti *slobodni zidar*. Po dolasku iz Njemačke u Švajcarsku, 1822. godine, preobratio je porodicu iz katoličanstva u protestantizam. Prema porodičnoj legendi bio je vanbračni sin Johana Volkfanga fon Getea, njemačkog pjesnika i filozofa...

Njegov otac i majka imali su bračne probleme. Kada je dječaku bilo tri godine majka je doživjela nervni slom i provela je nekoliko mjeseci u bolnici. Tada se dječak osjetio napušteno. Razvio mu se živčani ekcem. Kasnije je izjavio: „Uvijek sam osjećao nepovjerenje kad se izgovori riječ ljubav.“ *Žena* mu se činila nepouzdana. Otac je bio pouzdan ali nesposoban.

To je bila loša osnova za razvoj djetetovog samopouzdanja. U toj životnoj dobi većina dječaka ima tendenciju da oponaša oca. Porodična nadmoć preskočila je jednu generaciju, pa se Karl

Gustav nije mogao ugledati na đeda, koji je umro jedanaest godina prije njegovog rođenja.

Bio je nestašan dječak, sklon nesrećama. Jednom prilikom imao je nekoliko šavova na glavi. Padao je niz stepenice do prizemlja kuće. Gotovo je skliznuo u vodopade Rajne, ali ga je u posljednjem trenutku uhvatila dadilja. *Sve te stvari* ukazuju na nesvjesni suicidalni nagon, ili kako je on kasnije rekao: „To je možda fatalni otpor životu na ovom svijetu.“ Bio je nervozan, sramežljiv i introvertan. Njegov školski drug i doživotni prijatelj Jakob Albert Oeri kasnije se sjećao da „nikada ranije nije sreo tako nedruštveno čudovište“. Ali kasnije, razvio se u mladića punog samopouzdanja, veselog i bučnog. Zbog toga predstavlja primjer izuzetne samotransformacije. Ostvario je pravi podvig. Govorili su da je arogantan, netaktičan i nadmen. Iz njega su tekle ideje u neprekidnom nizu, a smijeh mu je bio zarazan.

U dobi od šest godina, postao je svjestan da mu je majka dvojna ličnost. Nakon sumraka govorila je izmijenjenim glasom. Čak u suprotnosti sa uobičajenim prijekorima pastorovom sinu. Te izjave njegove majke udarale su u samu suštinu njegovog bića. Otac ga je učio latinski, a majka ezoteričnim religijama iz neke ilustrovane knjige. Često joj se vraćao da bi gledao Hindu bogove.

Školovanje je započeo u seoskoj školi gdje je bio dovoljno srećan. Ali, sreća nije dugo potrajala. Kada mu je bilo deset godina preselili su se iz Klajn Hiningena, malog ruralnog mjesta, u Bazel. Sa jedanaest godina upisao je bazelsku gimnaziju, ali tu mu nije bilo dobro. Prva godina u gimnaziji bila je prilično bijedna. Išao je u školu sa dobro odjevenom djecom, koja su provodila raspust u Alpima, na moru i inostranstvu. Tada je postao svjestan porodičnog siromaštva.

Mrzio je školu, a posebno matematiku. Govorio je da je *božanstvena nastava* previše glupa. Druga su ga djeca maltretirala, ali srećom postao je krupan, visok i jak...

Jednoga dana, kad mu je bilo dvanaest godina, sa katedrale skveru gurnuo ga je neki dječak, a on je pao i udario glavom u pločnik. Onesvijestio se. Odveli su ga nedaleko u kuću njegovih tetaka. Kad se osvijestio palo mu je na pamet da više ne mora da ide u školu. Šest mjeseci je odsustvovao. Sažalijevao je samog sebe. Po potrebi, naučio je da izaziva nesvjesticu. Roditelji su konsultovali ljekare, a oni su sugerisali da je možda u pitanju epilepsija. Zato su ga poslali u Vintertur, a on je tamo uživao. Jednom prilikom, sasvim slučajno, u dvorištu kuće čuo je oca kako kaže prijatelju: „Ljekari misle da je epilepsija. Strašno je ako je neizlječiva. Tada bih izgubio sve što imam. A, što će biti sa dječakom ako ne može da se ostvari?“ To ga je duboko uznemirilo. Do tada je osjećao sažaljenje prema ocu, samosažaljenje i strah od siromaštva.

Zato je odlučio da ponovo krene sa učenjem. Dok je učio osjetio je nesvjesticu, te je pao sa stolice. Kada je napad prošao osjećao se turobno. Uslijedio je još jedan, a kad je i on prošao, nastavio je da uči. Nakon jednog sata uslijedio je i treći. Tek kad je on prošao osjećao se dobro. Poslije toga, napadi su naglo prestali. Mogao je da se vrati u školu. To mu je bila prva lekcija iz samoanalize.

Kasnije je komentarisao: „Naučio sam što je neuroza!“ Naučio je da izaziva neuroze kad god se susretne sa stresom. To je bio indukovani oblik hipnoze. Da bi pobjegao od dosade i bijede škole prizvao je *robotu* koji živi u dubinama nesvjesnog uma. Ranije je birao bolest. A, to su radili i romantičari. Očev komentar ga je vratio u stvarnost. Morao je da pobijedi i prevaziđe takvo stanje. „Ja sam izazvao to stanje i ja ću ga pobijediti!“ Sa dvanaest godina naučio je što je glavni mehanizam neuroze, kao i to da se aktom volje može liječiti. To je bila prekretnica u njegovom životu.

Prestao je da sažalijeva sebe. „Znao sam da je čitava stvar bila đavoljska prevara sa moje strane. Pa sam odlučio da se to više

neće ponavljati!“ Htio je da bude sam, a to ga je zamalo koštalo. Mogao je da postane invalid.

Švajcarska je u to vrijeme bila konvencionalno religiozna i kruta zemlja. A, on je bio religiozan dječak. Jedan važan događaj iz prve godine u gimnaziji bila je vizija u budnom stanju. Šetajući gradom posmatrao je bazelsku katedralu. Uživao je u predivnom prizoru. Zamišljao je Boga, koji je stvorio svijet, tamo negdje na nebu, kako sjedi na svojem prijestolu. A onda je uslijedio užas. Sa neba, ispod božjeg trona, ispalo je ogromno govno i razbilo šareni krov katedrale. Od vizije se nije mogao odbraniti. Ali, vizija je bila propraćena osjećanjem *olakšanja*, pa čak i *blaženstva*. Katedrala u Bazelu nije mračna i impozantna gotska građevina, već svijetla i šarmantna građevinska struktura. Krov je od pločica u boji, a na njenom sjevernom zidu spolja nalazi se statua svetog Đorđa koji ubija aždaju.

„Zašto bog želi da je uništi? Čemu služi vizija?“ Osjećanje milosti i olakšanja koje je tada doživio bili su u suprotnosti sa razočaranjem koje je doživio tokom prve pričesti, obavezne za švajcarske protestante. Ali, to je bio i ritual inicijacije švajcarske omladine. A, on je sada doživio blasfemično otkrovenje amoralnog Boga koje je nadmoćnije od utjehe pravovjernog hrišćanstva. To je bila njegova prva lekcija iz psihoanalize.

Od oca sveštenika tražio je odgovore na mnoga religiozna pitanja. Postavljao je pitanja o smislu života, čovjekove patnje, bolesti, starosti i smrti, ali ih nije dobio. Počeo je sam da istražuje. Konsultovao je literaturu u očevoj biblioteci, pa je shvatio da je baljezgarija. Zainteresovao se za filozofiju. Otkrio je Getea, Šilera, Šopenhauera, Ničea... Pročitao je Šopenhauerov *Svijet kao volja i predstava* te počeo da čita Ničeovog *Zaratustru*, ali ga je ostavio za kasnije. Pošto je Ničeovo ludilo postalo poznato, on je kao adolescent imao opravdan strah za svoju emocionalnu stabilnost. Odlučio je da je

još prerano da ga čita. Pročitao ga je tek u dvadeset trećoj, ali mu se kasnije više puta vraćao. Nije volio njegov proročki jezik. Mnogo godina kasnije, shvatio je da se na taj način izražava intuicija. I Isus je govorio u analogijama. Na *Seminaru o Ničeovom Zaratustri* (1934–1939) smatrao je da je Ničeovo ludilo posljedica njegove megalomanije i inflatisane ličnosti.

Vaspitan je u mračnom svijetu njemačkog romantizma. Ti pjesnici tretirali su život tragično. Šopenhauer ga je doveo do Kanta. Sebe je smatrao *kantovcem*. Esej koji je napisao kao gimnazijalac o *Faustu* bio je tako zreo da nastavnik nije povjerovao da ga je napisao dječak. Od Getea je naučio da personifikuje zlo kao Đavola, ali je mislio da se kroz moć Đavola može pristupiti *misteriji Majki*. Smatrao je da je istorijsko tretiranje Boga analogno razvoju čovjekovog ega. Pošto se zanimao za filozofiju i religiju, kolege u razredu su ga zvale *otac Abraham*. Zbog toga se nije ljutio jer to je razumio kao priznanje.

U to vrijeme, dogodio mu se još jedan od najvažnijih snova. Sjećao ga se čitavog života. Hodao je noću pod udarima vjetra. Svuda uokolo bila je magla. U ruci je držao malenu svjetiljku koju je morao održavati da svijetli. Kad se osvrnuo, iza sebe primijetio je da ga prati velika crna figura, a to ga je ispunilo strahom. Shvatio je da mora zaštititi plamen svijeće da se ne ugasi. A, kad se probudio shvatio je da je ta crna figura njegova vlastita *Sjenka*. Nju je pokazalo svijetlo koje je nosio. „Znao sam da je to malo svijetlo moja svijest, jedino svijetlo koje imam... Iako je beskonačno malo i krhko u poređenju sa silama mraka ipak je svijetlo.“ Kasnije je to saznanje razvio u svojoj analitičkoj psihologiji.

Jednom prilikom vraćao se kući sa ocem preko Lucerna. Prvi put je bio na parobrodu. Zatim se u Vitznau malom lokomotivom popeo na vrh planine. Tu na vrhu ponovo je doživio osjećanje slobode: „Više nijesam znao što je veće ja ili

planina. To je bio najveći i najdragocjeniji dar koji mi je otac ikada dao.“

Po završetku gimnazije nadao se da će upisati studij neke od egzaktnih nauka, arheologiju ili zoologiju, ali finansijske prilike nijesu mu to dozvolile. U Bazelu nije postojao odsjek arheologije, a sa zoologijom je mogao biti samo učitelj ili čuvar u zoološkom vrtu. Da bude sveštenik nije htio, a osim toga jedini poziv koji mu se sviđao bila je medicina, profesija njegovog đeda. Otac ga je prijavio za državnu stipendiju. U aprilu 1885. godine dobio je stipendiju za studij medicine. Zbog toga je bio iznenađen i postidjen. Roditelji su očekivali da će postati ugledni hirurg, ali on je odlučio da specijalizira psihijatriju. Odluku je donio kasnije na studijama, kada je pročitao Kraft-Ebingov *Udžbenik o ludilu*. Tada je odlučio da će biti psihijatar. Psihijatrija je bila po mjeri njegovog interesovanja. Bio je uvučen u njenu čaroliju. U to doba, psihijatrija je bila nerazvijena naučna disciplina, pa je osjećao da na tom području može ostaviti svoj trag i pečat. Konačno, znao je svoj put.

Većina ljudi živi po volji drugih, jer od kada se rode naučeni su da postupaju po tuđoj volji. Moramo se boriti da pobijedimo tu poraznu naviku. On je to učinio.

Na početku studija otac mu se razbolio. Umro je (1896) dok je on bio pored njega. Tada su se za njega otvorila *zlatna vrata...akademske slobode*. Shvatio je da je konačno slobodan da izabere svoj put. Morao je da preuzme odgovornost za svoj život. Studentski dani proticali su u siromaštvu. Zato je naučio da cijeni stvari.

Postao je svjestan da kao i majka posjeduje dvojnu ličnost. Ličnost br. 1 bavila se svijetom, a to je bio prilično ambiciozan mladić sa osrednjim kvalitetima. Nasuprot njoj, ličnost br. 2 smatrala je ličnost № 1 teškom i nedostojnom moralnog zadatka jer je bila prepuna predubjeđenja i gluposti. Mračnjak i

pustinjak. Kada je otkrio Getea bio je sklon da ličnost br. 2 poistovjeti sa doktorom Faustom. Kasnije je u njoj prepoznao arhetip mudrog starca. Taj arhetip u sebi vidio je kao egipatski duh *Ka*, zatim proroka *Iliju* te konačno *Filemona*.

Za sebe je mislio da je čudak sa podvojenom ličnošću. Da je bio upoznat sa knjigom Tomasa Džej Hadsona *Zakon psihičkih fenomena* (1893), koja je sredinom 1890-ih stvorila senzaciju u Americi, ne bi tako o sebi mislio. Hadson tvrdi da čovjek posjeduje *dva uma*. Zvao ih je *subjektivni* i *objektivni um*. *Objektivni um* se bavi spoljašnjim svijetom, pa se *nosi* sa stvarnošću. *Subjektivni um* je okrenut prema unutra, te se bavi emocijama, senzacijama i intuicijom. Mi se obično identifikujemo sa *objektivnim umom* jer mislimo da smo to mi. *Subjektivni um* je duboko zaklonjen. Skriven je u sjenci i miruje. U stanju hipnoze *objektivni um* je uspavan, pa je tek tada *subjektivni um* slobodan da se izrazi. Tada može pokazati nevjerovatnu moć prisjećanja, dočaravajući detalje iz djetinjstva ili nekog drugog događaja, te intelektualnu i umjetničku kreativnost. Moć *subjektivnog uma* daleko je veća nego što shvatamo. Ta dva stanja svijesti moguće je dovesti u harmoniju.

Hadson je prisustvovao jednoj hipnotičkoj seansi na kojoj je neki mladić u hipnotisanom stanju razgovarao sa duhom Sokrata. Mladić je izložio veoma složen sistem filosofije o kojem u budnom stanju nije ništa znao, pa su prisutni povjerovali da razgovara sa duhom filozofa. Na tim seansama Hadson je postao svjestan nevjerovatne stvaralačke moću *subjektivnog uma*.

Da je Jung pročitao knjigu, stekao bi uvid da nije čudak sa podvojenom ličnošću, već prosto osoba kojoj se dogodilo da postane svjesna prisustva svog *subjektivnog uma*. Kod većine ljudi *subjektivni um* samo je sjenka koju vide tek krajičkom oka. U to vrijeme Jung još nije znao da je ličnost br. 2 izvor njegovih snova. Inače, snovima je davao veliki značaj. Autobiografija mu

se zove *Sjećanja, snovi, razmišljanja*. Opisuje snove mngo više od bilo koje druge autobiografije.

Čitajući filozofe, stekao je osnovna znanja iz istorije i psihologije. Prigovarao je redukcionalističkom materijalizmu svoje epohe – *judaizaciji nauke*. Interesovao se za okultne fenomene o kojima je slušao na švajcarskom selu još dok je bio dječak. Urbani svijet Bazela nije ništa znao o njima. Jung je mislio da nijesu plod religioznog praznovjerja jer se isti fenomeni dešavaju u različitim djelovima svijeta, u različitim kulturama i tradicijama, pa zato moraju biti povezani sa objektivnim funkcionisanjem psihe. Vjerovao je u njihovu stvarnost do kraja života. Mnogo kasnije, nazvao ih je *sinhronicitet*.

Kada je u dobi od dvadeset godina otkrio spiritizam, uveliko se radilo na naučnom proučavanju psihe. Već se govorilo o duhovima i ekstrazenzornoj percepciji (ESP). Njegove kolege na fakultetu sa kojima je o tome razgovarao bile su nezainteresovane za tu temu. Njemu su te pojave postale zanimljive i atraktivne: „Mojem životu dodale su još jednu dimenziju, a svijet je dobio temelj i dubinu.“ Uprkos protivljenju crkve spiritizam kao privremena moda se raširio Amerikom i Evropom. Kako se širio, tako se širilo i naučno interesovanje za njega. Pojavili su se razni praktikanti. Naučnim proučavanjem duhova, poltergejst efektima, telepatijom i ostalim manifestacijama nesvjesnog, bavilo se *Lodonsko društvo za psihička istraživanja* koje je 1883. godine osnovao Frederik Majers. Američki ogranak društva utemeljio je Vilijam Džejms.

U to vrijeme, Jung je pročitao knjigu Edmunda fon Hartmana *Filosofija nesvjesnog*, u kojoj Hartman tvrdi da svijet pokreće nesvjesna volja. To nije nesvjesni um koji je već tada, 1890-ih otkrio Frojd, već *nesvjesna Volja* (demijurg) u Šopenhauerovom smislu. Znao je da su to fenomeni koji prekoračuju ograničene kategorije vremena, prostora i uzročnosti. Ono što je njega

interesovalo drugi su izbjegavali: „Ti fenomeni bili su izvor njihovog straha. Straha od čega? Postoje snovi koji predskazuju nečiju smrt, satovi koji se zaustavljaju u trenutku nečije smrti, čaše koje se lome u kritičnom trenutku. Sve te stvari uzimane su zdravo za gotovo u svijetu mojeg djetinjstva. A sada, očito, ja sam jedina osoba koja je za njih čula... U svakom slučaju to je poduprla moje samopouzdanje...“

Silazak u podzemlje

Jung je bio čovjek sa izuzetno zdravim egom, ali taj sukob sa Frojdom duboko ga je uzdrmao. Skoro je poludio. Ludilo ne dolazi samo po sebi čovjeku od trideset šest, pogotovo ne prirodno nadarenom psihologu poput Junga. Frojd nije bio samo očinska figura, čovjek prema kojem je osjećao naklonost i poštovanje. Bio je najpoznatiji psiholog Evrope, i znatno je *premašivao* Junga. Poslovice kaže: „U rastavi braka u pravu je onaj ko ima više prijatelja.“ Isto vrijedi i za psihologe. A, Frojd je imao mnogo više prijatelja i sljedbenika. Jung je osjećao krivicu, iako je znao da je u pravu. U borbi protiv Jungovog *otpadništva* Frojdovi su psihoanalitičari koristili nedozvoljeno oružje, poput one optužbe da je njegova teorija nastala iz analnog erotizma. U svojim pismima Frojd je opisivao Junga kao *brutalnog* i *pobožnog*. Nazivao ga je licemjerom, sebčnim *Judom*, otpadnikom i bjeguncem. Ali, Jung je išao svojim putem bez obzira na cijenu. Imao je aferu sa Toni Volf uprkos Eminom jadu. Koristio je svoju snažnu ličnost kako bi uvjerio ljude u svoje ideje, kao na primjer Blojlera u frojdzizam. Sada se suočio sa optužbama da je grubo nasilnik. A iskrenost ga je natjerala da prizna da te optužbe imaju bar nekakvo utemeljenje.

Negdje tokom 1912. godine Ernest Džons je inicirao formiranje *tajnog Komiteta* za odbranu Frojdivog djela. Prvi sastanak je održan 1913. godine. Članovi *Komiteta* bili su:

Ernest Džons, Šandor Ferenci, Oto Rank, Hans Sak i Karl Abraham. Svi su od Frojda dobili zlatni prsten (tajno društvo). Kasnije 1919. godine, priključio im se Mak Eitingon, a 1924. godine Ota Ranka je zamijenila Ana Frojd. *Komitet* je trajao do 1927. godine. Za njegovo postojanje prvi put se saznalo 1944. godine, kada je to Hans Sak objavio u štampi. Ali, to nekako nikad nije privuklo pažnju komentatora niti kritiku koju zaslužuje. Jedina njegova svrha bila je da odbrani Frojda od jeresi, od Junga i njegove *analitičke psihologije*. Činjenica da je *Komitet* djelovao u tajnosti – ukinut je zbog unutrašnjih tenzija – pokazuje nam da je u psihoanalizi argument bio dogma, a ne empirijska verifikacija. Nauku potvrđuju činjenice, a ne tajni komitete. Jung kaže: „Nakon raskida sa Frojdom svi su moji prijatelji i poznanici otišli. Moja knjiga je proglašena smećem. Bio sam mistik, pa je to riješilo stvar. Riklin i Mader takođe su završili sa mnom. Predvidio sam izolaciju i nijesam imao nikakvih iluzija o reakciji mojih takozvanih prijatelja.“

Sabina se nije pridružila toj opštoj denuncijaciji.

Samokritika ga je dovela do novog stila skromnosti u postupanju sa pacijentima. Umjesto da tumači njihove snove, pitao ih je za njihovo mišljenje. Samo je postavljao pitanja. Pronašao je novi metod.

Pošto nije nalazio utjehu u pravovjernom hrišćanstvu, počeo je da traži unutrašnje vođstvo, zato je sve veću pažnju posvećivao svojim fantazijama. Shvatio je da posjeduje vlastiti mit. To je bilo nesrećno otkriće za njegov temperament. Njegovi prijatelji i njegov mentor bili su spremni da razglase da je njegova *hristijanizovana verzija psihoanalize* posljedica njegove afere sa Jevrejkom (Sabinom).

Snovi i fantazije doveli su ga do ideje o *kolektivno nesvjesnom*. Stalno mu se vraćala jedna fantazija: *Tu je prisutno nešto mrtvo, ali je takođe još uvijek živo*. Konačno, ta fantazija mu je došla u glavu u obliku sna. U snu se našao između redova

ploča na kojima su ležali leševi, svaki datiran iz različitog vijeka. Dok je prolazio između njih, idući od devetnaestog do dvanaestog vijeka, svaki leš je pokazivao da je živ. U sljedećem snu bijela golubica mu je slećela na sto, pa se nakon toga pretvorila u predivnu osmogodišnju djevojčicu. Kasnije se ponovo pretvorila u bijelu golubicu koja mu je rekla da se samo ona može pretvoriti u ljudsko biće dok je bijeli golub zauzet sa *dvanaest smrti*. Jungu se činilo da *dvanaest smrti* imaju nekakvo mitološko značenje iako nije znao o čemu je riječ. A u trećem snu, bio je u galeriji grobova u Ariesu. Mrtvi su oživljavali čim bi ih pogledao. Napokon, došao je do groba sa figurom krstaša u oklopu načinjenom od drveta, koji je očito izgledao mrtav, ali čim ga je Jung pogledao pomjerio je prst. Kad se probudio imao je osjećaj da san pokušava da mu nešto *saopšti*.

Ako mu san može nešto reći onda snovi nijesu samo eksplozije nespjesnih strahova ili želja. Na neki način, postoji nešto šire od svjesne ličnosti. A, to je ono u što ranije nije htio da povjeruje. Jungov zaključak je bio da ove figure sna predstavljaju arhaične ostatke u nespjesnom, prividno mrtve ali još uvijek potencijalno žive. Otkrio je da su arhaični ostaci u nespjesnom živi. Kasnije ih je nazvao *arhetipovi kolektivno nespjesnog*.

Zatim je počeo da sakuplja kamenje pored jezera i gradi minijaturno selo, sa dvorcem i crkvom. To je bila praktična verzija njegovih adolescentskih snova. Instinktivno je počeo da jača drugi aspekt svoje ličnosti, praktičnog čovjeka, graditelja, koji je počeo da sumnja u čovjeka intelektualca.

Shvatio je da je to bila borba protiv mentalne bolesti izazvane podrivanjem samopoštovanja. Snovi i fantazije su počeli da mu prodiru u svjesni život. Sa njima se rvaio. U oktobru 1913. godine, dok se vozio vozom, imao je zastrašujuću viziju. Vidio je čitavu Evropu, od Alpa do Sjevernog mora, poplavlvenu katastrofalnom poplavom. Nakon toga, more se pretvorilo u krv.

Ali, Alpi su se uzdigli visočije, tako da je samo Švajcarska bila spašena. To nije bila trenutna halucinacija, već je trajala čitav jedan sat. Ista mu se vizija vratila dvije sedmice kasnije. Čuo je glas koji kaže: „Pogledaj dobro, to je sve stvarno i to će tako biti.“ Zatim, u ljeto 1914. godine, tri puta je sanjao kako se talas hladnog vazduha spušta sa Atlantika i zamrznuo Evropu. Sa dobrim razlogom je shvatio da mu prijete psihoza. Mora da je doživio olakšanje kada je krajem jula izbio *Veliki rat*. Vizije je shvatio kao predskazanje buduće katastrofe.

Ali, vizije su bile uporne:

„Stajao sam bespomoćno pred jednim stvarnim svijetom... Živio sam u stanju stalne tenzije. Osjećao sam kao da se jedan ogromni kameni blok na mene srušio. Jedna oluja smjenjivala je drugu. Moje izdržavanje te oluje bilo je pitanje sirove snage.“ Neki ljudi bili su razbijeni od tih vizija, Helderlin i Niče, ali i neki drugi.

Jung je vidio dovoljno pacijenata, tako da je znao da mu je razum u opasnosti. Kao čovjek koji nije spavao danima, počeo je da sanja u budnom stanju. Stalnim *curenjem* iz psihe, isticanjem libida zbog bijedne anksioznosti, shvatio je da je jasna granica između racionalnog i iracionalnog kod njega počela da blijedi:

„Ali, u meni je postojala demonska snaga, pa od samog početka nijesam sumnjao da u svom umu moram pronaći značenje toga što sam doživio u fantazijama. Kada sam izdržao te napade nesvjesne volje imao sam nepokolebljivo uvjerenje da slijedim višu volju, a to osjećanje nastavilo je da me opterećuje sve dok nijesam savladao zadatak.“

U novembru, Jungova samoća postala je nepodnošljiva. Nije tražio ni od koga pomoć. Konačno, 12. decembra 1913. godine, donio je važnu odluku. Smogao je snage da se prepušti i preda svojim fantazijama. Uradio je ono što je radio i ranije:

„Da bih razumio fantazije koje su se probudile u mom

podzemlju znao sam da se moram u njih spuštiti. Osjećao sam ne samo snažan otpor prema tome već i izraziti strah. Jer, bojao sam se da gubim kontrolu nad sobom i da postajem plijen fantazija – a, kao psihijatar veoma dobro znam što to znači. Međutim, nakon dugog oklijevanja vidio sam da nemam drugog izbora.“

Jung opisuje kako je sjedio za stolom razmišljajući o svojim strahovima, pokušavajući da potisne rastuću plimu panike i pesimizma:

„Kad bih se opuštiio, iznenada kao da je tlo pod mojim nogama propalo, zaronio bih u mračnu dubinu. Nijesam se mogao odbraniti od osjećanja panike.“

Evo jednog sna iz tog vremena. Spuštajući se u dubinu osjetio je olakšanje iako je bio u potpunom mraku. Nakon nekog vremena oči su mu se privikle na tamu. Odjednom, našao se na ulazu u pećinu koju je čuvao patuljak. Gazio je kroz ledenu vodu do kraja pećine, gdje je vidio crveni sjajni kristal. Kada ga je podigao ispod njega je ostao otvor, a u njemu je tekla voda. U vodi je plutao leš sa povredom na glavi. Nakon toga, ugledao je ogromnog crnog skarabeja, simbol ponovnog rođenja. A zatim, pojavilo se crveno novorođeno sunce koje se dizalo iznad vode. Kada je pokušao da vrati kamen, iz otvora je potekla krv.

Šest mjeseci kasnije, 18. decembra 1913. godine, dogodio mu se još jedan važan san. Bio je uznemirujući:

„Bio sam sa divljakom tamne puti u pustom, sjenovitom, planinskom pejzažu. Bilo je prije svitanja. Istočno nebo bilo je osvjetljeno, a zvijezde su blijeđele. Zatim, čuo sam Zigfridov rog kako odjekuje nad gorama, ali sam znao da ga moramo ubiti. Bili smo naoružani puškama. Čekali smo ga u zasjedi na stijenama iznad uskog puta.

Zatim se na vrhu planine pojavio Zigfrid, sa prvim zracima izlazećeg sunca. Silazio je furioznom brzinom niz planinsku padinu, u kočiji napravljenoj od kostiju. Kad se okrenuo prema

nama, zapucali smo na njega, a on je pao mrtav.

Ispunjen gađenjem i kajanjem zbog uništenja nečeg tako velikog i divnog, okrenuo sam se da pobjegnem, tjeran strahom da ubistvo može biti otkriveno. Ali, počela je da pada velika kiša, a ja sam znao da će ukloniti sve tragove našeg nedjela. Izbjegao sam opasnost da budem otkriven. Život će se nastaviti, ali će ostati nepodnošljivo osjećanje krivice.“

Kad se probudio bio je u svom krevetu u Kišnahtu. Osjećao je da je veoma važno da razumije san. Glas iznutra mu je rekao: „Ako ne možeš da razumiješ san moraš se ubiti.“ Imao je napunjen revolver u ladici svog noćnog stola. San je bio o međunarodnoj situaciji. Njemci su riješili da idu svojim putem. Ali, bio je dovoljno skroman i pronicljiv da vidi da se san i na njega odnosi. Jer, njegov Zigfrid bio je Frojd: „San mi je pokazao da moj svjesni stav više ne odgovara stvarnosti. Pa, morao je biti ubijen.“ Oba sna kazivala su isto.

Jung je imao sreće jer je bio psihijatar, pa je imao pacijente s kojima se bavio. To je bilo veoma važno jer mu je omogućilo da zadrži distancu od ovih događaja. Pod tom vrstom stresa ljudi koji nijesu naviknuti na samoanalizu uništavaju sami sebe, jer stvaraju paniku. Odgovor leži u neprepuštanju panici. Jung je to instinktivno znao. U tom smislu bio je u srećnoj poziciji. Mali je broj psihijatara prošao (proživio) kroz ludilo. A, to je bilo vrijeme kada je Jung održao raspravu između svoje dvije ličnosti. Raspravu između paćenika i posmatrača.

Došao je do veoma važnog otkrića. Naime, da može *sanjati* u budnom stanju, stvoriti unutrašnji svijet imaginacije tako živopisan kao da je stvarnost. Tu tehniku je sam izgradio. Kasnije je nazvao *aktivna imaginacija*:

„Da bih pokorio fantazije često sam zamišljao stvarno spuštanje u dubine. Čak, nekoliko puta sam uspio da dođem do samog dna. Prvi put sam se spustio oko hiljadu stopa. Sljedeći put sam se našao na ivici kosmičkog prostora. To je bilo kao

putovanje na Mjesec ili silazak u prazan prostor. Prvo je došla slika ‘tvorca’, pa sam imao utisak da sam u zemlji mrtvih. Atmosfera je bila kao da sam u drugom svijetu. U blizini strme padine ugledao sam dva lika, starca sa sijedom bradom i predivnu djevojku. Prikupio sam hrabrost i prišao im kao da su stvarni ljudi. Starac mi je rekao da je on Ilija, pa me je to šokiralo. A, djevojka me šokirala još više jer se predstavila kao Saloma. Bila je slijepa. Kakav čudan par, Ilija i Saloma. Ilija me je uvjeravao da su on i Saloma oduvijek zajedno, za sva vremena. To me je zaprepastilo... Crna zmija je živjela sa njima. Pa, tu viziju vam neću dalje tumačiti zbog vas samih.“

Međutim, crna zmija je bila simbol njegove probudene introvertnosti, a Ilija se obično smatra prethodnikom Hrista. Osim toga, kabalistička tradicija smatra da je i sam Ilija bio zaveden od Lilit, strašnog demona, prve Adamove žene. Čini se da je Jung još jednom sišao u incestuozno-religioznu fantaziju.

Jung je vodio unutrašnji dijalog. Figura sa kojom je vodio dijalog u početku je bila egipatski duh *Ka*, a zatim prorok Ilija. Kasnije se lik Ilije razvio u čudesnog starca kojeg je zvao *Filemon*. Pojavljivao se kao čovjek sa rogovima bika koji nosi hrpu ključeva. Imao je krila ptice vodomar. Počeo je da ga slika. Hobi slikanja imao je još od svojih tinejdžerskih dana. Nakon raskida prijateljstva sa Frojdom, jednom dok je slikao, u vrtu je pronašao mrtvu pticu vodomar (kraljevski ribar). Inače, te ptice nema u Švajcarskoj. Kasnije je tu koincidenciju nazvao *sinhronicitet*.

„Filemon i drugi likovi iz mojih fantazija donijeli su mi presudan uvid. Shvatio sam, postoje stvari u mojoj psihi koje ja nijesam stvorio. Stvorile su same sebe, pa imaju svoj vlastiti život. Filemon predstavlja silu koja nije moja. U mojim fantazijama imam konverzaciju sa njim, pa on kazuje stvari koje ja svesno ne mislim. Vidim jasno da je on taj koji govori, a ne ja. Kaže mi da tretiram stvari kao da sam ih ja stvorio, ali po

njegovom mišljenju te misli su kao divlje životinje u šumi... Uči me psihičkoj objektivnosti, stvarnosti psihe.“

Kao što je i sam primijetio, to je bio najpresudniji uvid u njegovom životu. On ga je uvjerio u stvarnost *kolektivno nesvjesnog* i njegov mitološki sadržaj. Događaji iz tog teškog perioda života obezbijedili su mu uvide koje je nastavio da razvija do kraja života. Skoro čitavih pola vijeka. Saloma i Ilija bili su personifikacija i zamjena za dvoje prijatelja koje je nedavno izgubio. Frojda i Sabinu. Zato je Saloma u snu bila slijepa. Samo je on mogao izliječiti. U jednom kasnijem Jungovom snu Salomi se povratio vid. Simbolika je sasvim očigledna.

Jung se direktno suočio sa nesvjesnim. Po prirodi je bio romaničar koji je posjedovao osjećanje bezgraničnih misterija svijeta. Medicina mu je bila drugi izbor, ranije je htio da bude arheolog. Kraft-Ebingov *Udžbenik o ludilu* donio mu je saznanje o *bolesti ličnosti* i nerazvijenom stanju psihijatrije. Shvatio je da se na tom polju može potvrditi. To mu je stvorilo sliku doktora Fausta koji istražuje podzemlje čovjekove duše.

Sa svojim organicističkim teorijama i klimavim testovima slobodnih asocijacija, psihijatrija mu je bila razočaranje, a onda je otkrio Frojda. Nije ga privukla njegova seksualna teorija neuroza. Prema njoj je bio skeptičan. Privukla ga je njegova vizija nesvjesnog kao ogromnog podzemnog svijeta. Jung je ušao u neproniknutu tamu, tamo će se svjetlost nikad ne probija.

I Frojd ga je ubrzo razočarao, kao prethodno Blojler i Kraft-Ebing. Zato je zaronio u mitologiju. Pokušao je da pronađe vezu između dubinske psihologije i mita. Morao je da stvori svoj vlastiti sistem da ne bi bio progutan od drugih. To je učinio poput Vilijama Blejka. Ali, u borbi sa Frojdom, Jungov ego nije bio neranjiv kao Frojdov. On je bio taj ko je primao udarce. Frojd je bio okružen sljedbenicima koji su ga uvjeravali da je u pravu, a da Jung griješi. Jung je ostao sam. Nije imao nikog da

liječi njegov ranjeni ego, osim sebe samoga. U borbi protiv svijeta, neki su poput Helderlina i Van Goga pali, a drugi poput Šilera i Ničea dostigli novu sintezu. Jung je naučio da ostane sam. To je bio problem sa kojim se Frojd nikad nije suočio. Zato se Jung razvijao, a Frojd stagnirao.

Ono po čemu se Jung razlikovao od svih drugih velikih psihijatara svog vremena bilo je prepoznavanje da on sam posjeduje dvije ličnosti, svakodnevnu ličnost i *Filimona, subjektivni i objektivni um*. U naše vrijeme, nauka o razdvajanju ličnosti otkrila je da te dvije ličnosti korespondiraju sa lijevom i desnom cerebralnom hemisferom mozga. Kada se *corpus collosum*, čvor živaca koji povezuju dvije polovine mozga, prekine, pacijent se pretvara u dvije osobe kao u slučaju epilepsije. Pacijent sa podijeljenom ličnošću pokušava jednom rukom da udari suprugu, dok drugu drži iza leđa. Ličnost koju zovemo *ja* živi u lijevoj hemisferi mozga pa se bavi jezikom i logikom, a ličnost koja živi u desnoj hemisferi mozga bavi se obrascima i intuicijom. Zato je ta ličnost stranac u nama. U stvari, desna polovina mozga nesvjesni je um. U njoj se nalazi kapija za nesvjesni um, pa je zato prebivalište *subjektivnog uma*.

Većina nas nije podijeljena ličnost. Ali, u životu to nije istina. U trenutku duboke psihološke svijesti, u krizi, uzbuđenju ili inspiraciji, svi mi imamo kontakt sa *drugim ja*. Jednom prilikom Mozart je rekao da su mu dugačke melodije uvijek same iskakale iz glave. Pa, ako je Mozart sa svojim intuitivnim genijem bio pacijent sa podijeljenom ličnošću, onda smo to i mi ostali.

Prvo poglavlje Jungovih *Simbola preobražaja* nosi naslov *Dvije vrste mišljenja*. Prva vrsta mišljenja zove se *usmjereno mišljenje*. Mišljenje koje se izražava jezikom mišljenje je lijeve strane mozga, a druga vrsta mišljenja je, *neusmjereno mišljenje*, fantazija, odnosno slobodna asocijacija. U nju se upuštamo kada noću ležimo budni. Jung je izjednačava sa snom i tvrdi da je

mišljenje primitivnog čovjeka taj tip mišljenja, pa ga stoga vidi kao porijeklo mita. U stvari, mišljenje desne polovine mozga omogućava slikaru da *balansira* svoju kompoziciju ili muzičaru da oblikuje svoju fantaziju. To je ujedno vrsta mišljenja koja donosi iznenadni bljesak uvida naučniku, matematičaru ili fizičaru. Te dvije vrste mišljenja ne smiju biti razdvojene.

Prema Jungu, *mitološko mišljenje* pandan je *direktnom mišljenju*. No međutim, ta razlika ne postoji u oštrom, jasnom obliku. Proučavanjem *mitološkog mišljenja* Jung je došao do *arhetipova kolektivno nesvjesnog*. Svoje *mitološko mišljenje* suprostavio je Frojdovom *seksualno nesvjesnom*. Vodeći unutrašnji dijalog sa *Filemonom* Jung je uspio da stvori zanimljiv oblik samohipnoze u kojem je njegov *objektivni um*, tj. *ličnost br. 1* dozvolila da njegova *ličnost br. 2* uđe u njegov *objektivni um*.

Sve nam to omogućava da vidimo suštinsku razliku između Frojda i Junga, a to je razlika između Frojda i Dženeta, te Frojda i Hadsona. Frojd nije znao za *ličnost br. 2*.

Za Junga je nesvjesno prepuno misterioznih životnih sila. Hadson kaže da se u *subjektivnom umu* nalazi naš *élan vital*, naša životna energija. Sva istinska poezija, sva istinska umjetnost, ima svoje porijeklo u nesvjesnom umu, a to objašnjava njen kvalitet svježine, vitalnosti i iznenađenja. Prema Hadsonu, mentalna bolest (neuroza) nastaje zbog gubitka kontakta između *subjektivnog* i *objektivnog uma*. *Objektivni um* koji je zapleten u svoje prizemne ciljeve zaboravlja da ima nevidljivog partnera kod koga se nalazi ogromni izvor energije, pa zato smatra da je život glup, naporan i da se ponavlja. Ta vrsta negativnog odgovora stvara gubitak želje koji vodi do gubitka motivacije. Rezultat toga je tjeskoba i osjećanje suvišnosti. *Subjektivni um* nas spašava vraćanjem vitalnosti životu, naglim uvidima. To je onaj Geteov duhovni svijet koji nas povezuje sa izvorom života. Kad je psiha u pitanju, Jung je

romantični optimist, a Frojd realistični pesimist. Jungova poruka je dobra vijest.

Nakon razlaza sa Frojdom, kad se povukao u Kišnaht, Jung se suočio sa zadatkom samoobnove i promjene pravca. Sebi je postavio moralno pitanje koje je još Niče formulisao: „Da li je mislilac vođen željom za istinom il samo željom da ga smatraju velikim misliocem?“ Jung je morao prestati da bude neko koga napadaju frojdovci i postati siguran u istinitost onoga što govori.

To je bilo veoma teško za nekog ko je prihvatio većinu frojdovskih dogmi. Ako je Frojd griješio kad je vidio faluse, vagine i incestuozne želje u svakom snu kako je Jung mogao biti siguran da je njegova priča o herojima i ponovnom rođenju istinita?

U pomoć mu je priskočila njegova nesvjesna psiha, ispunjavajući njegove snove mitološkim simbolima koji podržavaju njegovu teoriju arhetipova kolektivo nesvjesnog, sa mrtvim vitezovima u oklopu, Zigfridom, Salomom, Ilijom i Filimonom. Ako je Frojd imao više prijatelja, Jung je imao moćnijeg saveznika, vrednijeg od svih njih. Svoju nesvjesnu psihu, kojoj se predao.

Svoje fantazije i snove zapisao je u knjizi koju je zvao *Crna Knjiga*, pa je kasnije kad joj je dodao ilustracije i slike nazvao *Crvena knjiga*. Te ilustracije i slike vrlo su impresivne. Pokazuju nam njegov ozbiljan umjetnički talenat. Mogao je biti uspješan slikar. Slike su prepune religioznih simbola, ne samo hrišćanskih, nego i drevnih religija Istoka. Njegov akvarel Filemona izgleda kao ilustracija nekog prosvijećenog srednjovjekovnog manuskripta. A, slika tvorca *Prajapati* izgleda kao da je uzeta iz nekog tibetskog rukopisa. *Svijetlo u središtu tame* pokazuje kineskog zmaja koji se rađa iz eksplozije svjetlosti, a ispod njega se nalazi tipično švajcarsko selo. Mandala koja lebdi u zraku predivno oslikana na ivici jezera kombinuje vječnu vjersku simboliku sa dvadesetim vijekom. Iz

dimnjaka bljuje industrijski dim. Jung se za pomoć obratio velikim religijama svijeta.

Najvažnija od tih slika je *Susret sa Sjenkom*. Prikazuje figuru čovjeka sa likom životinje, odjevenu u operski plašt, koja stoji u uglu crvene sobe, a simbol mandale nalazi se iznad njega. Za Junga, čovjekova *Sjenka* je instinktivni, primitivni čovjek u nama. Potisnuta je u nesvjesno, pa čeka da izađe na svijetlo dana i zauzme mjesto kao dio svjesne ličnosti. Čovjekova *Sjenka* ličnost je prilično zlokobnog izgleda. Svoju *Sjenku* je prepoznao kao divljaka tamne puti koji mu je pomogao da ubije Zigfrida. Sada je vidio kao sliku Hadsonovog *subjektivnog uma*, sliku desne strane mozga. Najbolje joj odgovara opis divljaka tamne puti. Desna strana mozga intuitivni je dio nas, primitivna i poput djeteta je. Sasvim jasno je odvojena od lijeve strane mozga, od *ega*, te njegovih jezičkih i logičkih komandi. Prepoznavanjem divljaka tamne puti kao svoje *Sjenke* Jung je intuitivno shvatio prirodu svog *drugog ja*, tj. *subjektivnog uma*.

Jungova *Crvena knjiga* dokaz je njegovih uspješnih pokušaja samoobnove. Stvorio je novog sebe koji je imao više zajedničkog sa srednjovjekovnim sveštenikom, nego sa modernim psihologom. Čak je izgradnja kamenog sela sa crkvom u njemu pokazala odlučnost da okrene leđa frojdovskom intelektualcu i prizove u iskustvo jedan jednostavniji aspekt svoje ličnosti. Jer, razumio je *Sjenku*.

Sedam propovijedi smrti zbirka je od sedam Jungovih gnostičkih tekstova, koju je privatno objavio u januaru 1916. godine. Potpisao je pseudonomom Basilides (Vasilid) iz Aleksandrije, „grada u kojem se susrijeću Istok i Zapad“. Basilides iz Aleksandrije hrišćanski je gnostički pisac iz I vijeka naše ere. Jung nije htio da ga zovu gnostikom XX vijeka. *Sedam propovijedi smrti* dio su Jungove *Crvene knjige*. Tek je u autobiografiji *Sjećanja, snovi, razmišljanja* priznao da je napisao taj spis. Napisao ga je na latinskom jeziku. Konačno, u

oktobru 2009. godine, skoro pedeset godina nakon njegove smrti, njegovi su nasljednici dozvolili da se *Sedam propovijedi smrti* objave kao integralni dio *Crvene knjige*.

Što se zapravo dogodilo? Kako su nastale *Sedam propovijedi smrti*? Naime, dok je sjedio kod kuće sa suprugom i djecom počeo je da osjeća nemire. Odjednom, vazduh je postao gust, ispunjen sablastima:

„Kao da je kuća bila ukleta. Moja najstarija kćer vidjela je bijelu sjenku kako prolazi preko sobe. Nezavisno od toga, moja druga kćer... rekla mi je da je neko nevidljiv oteo dva puta u toku noći. Dva dana kasnije zazvonilo je zvono na ulaznim vratima, a kada sam izašao da ih otvorim tamo je stajao – Niko! A zatim, duhovi smrti viknuli su na mene: ‘Vratili smo se iz Jerusalima, jer tamo nijesmo našli ono što smo tražili!’“

U stvari, sam je stvorio efekat eksteriorizacije, tj. poltersgejt efekat. Kada je završio sa pisanjem, nakon tri dana, *prokletstvo* je nestalo. *Duhovi smrti* iz njega su izašli. Poput budističkog sveštenika, Jung je prizvao demone, tj. negativne aspekte svoje ličnosti da bi se sa njima suočio, kako bi ih preobratio, pobijedio.

Sedam propovijedi smrti Jungov je pokušaj da napiše vlastiti *Tako je govorio Zaratustra*. Jung kaže: „Arhetipovi govore jezikom visoke retorike... proročanskim jezikom“. Možemo sumnjati da neko ko želi da piše impersonalno, glasom različitim od lijeve strane mozga, oponaša *impersonalni jezik* čovječanstva koji se nalazi u svetim knjigama velikih religija svijeta. Jung se sa tim ne bi složio, pa kaže da intuicija govori proročkim jezikom, te da se izražava u alegorijama. Intuicija je pisala Ničeovog *Zaratustru*. Kad opisuje *kraljevstvo nebesko* Isus ne kaže što je ono, već za njega daje metafore i alegorije. Jung kaže:

„Smrt se vratila iz Jerusalima, jer tamo nije našla ono što je tražila. Tražila je da je pustim unutra i zamolila me za riječ, pa

sam počeo da propovijedam... Počinjem sa Pleromom (nebićem, ništavilom, prazninom). Praznina je isto što i punoća. Punoća nije ništa bolja od praznine.“

U drugoj propovijedi odjekuje Ničeov *Zaratustra* kad pita: „Da li je Bog mrtav?“ Jung objašnjava - Bog je biće, stvaranje, a Đavo je suprotnost Boga, nebiće, praznina. Đavo je *Sjenka boga*. Ali, postoji i treći član trojstva, *Abraksas*, sam život sa dvojnim licem dobra i zla, poput Hindu božanstva Kali, koja je ujedno dobra majka i zli demon. Na kraju šeste propovijedi smrt kaže: „Prestani da govoriš o bogovima, demonima i dušama! U stvari, to nam je već odavno poznato!“ Ali, u sedmoj propovijedi nalazi se jedna veoma važna rečenica: „U svijetu čovjek je *Abraksas*, tvorac i uništitelj svog vlastitog svijeta!“

Da bi dobio odgovore na neodgovorena pitanja o Bogu, smrti i duši, Jung se u gnostičkoj tradiciji susreo sa smrću. Smrt ga pita, a on odgovara: Što je Bog, čovjek i duša? Za naučnika to nije prihvatljivo. Ali, Jung nije bio naučnik po temperamentu. Bio je romantičar i mistik. Imao je puno zajedničkog sa Njutnom, Ajnštajnom i Hokingom. Oni su često vizualizirali stvari, pa su to što su *vidjeli* u vizijama naučno dokazivali. Ajnštajn je vizualizirao kako jaše na zraci sunca, pa je shvatio da negdje tamo u beskraj ona mora biti zakrivljena. Hoking je vizualizirao kako jedna crna rupa proždire drugu, pa je to kasnije matematički izračunao. A, Njutn je u proporcijama Solomonovog hrama (*Templum Solomonis*), svetoj geometriji, tražio i našao zakone fizike i univerzuma.

U *Sedam propovijedi smrti* Jung oblači plašt *Zaratustre*, ali njegovo djelo ima više zajedničkog sa hermetičkim (gnostičkim) spisima nego sa Ničeom. Jedino su u njemu stil i jezik proročki, kao u *Zaratustri*. Jung nam saopštava da je sam čovjek tvorac i uništitelj vlastitog svijeta. Čitava knjiga sugerise čovjeka sa misijom, a ne naučnika. Nije dozvolio da se knjiga štampa za njegovog života, osim u malom privatnom izdanju za

vlastitu upotrebu. Kada je javnost bila u pitanju, želio je da ga smatraju isključivo naučnikom.

Zbog toga *Sedam propovijedi smrti* Jung nije potpisao svojim imenom. Imao je karijeru o kojoj je morao da misli. Ali, naučnika ne treba da je sramota ako je pored toga i umjetnik. Mnogi naučnici bili su izvrsni muzičari. Postoji unutrašnja potreba za uspostavljanjem ravnoteže između razuma i osjećanja. Za vrijeme *suočavanja sa nesvjesnim* Jung je namjerno ojačao umjetnika u sebi, vajanjem, slikanjem ili pisanjem propovijedi.

Eksperimentisao je sa *Ji Dingom*. Neobični poltersgejt efekti iz 1915–1916. godine potvrdili su njegovu uvjerenost u postojanje paranormalnog. Bio je sve više fasciniran mističnom simbolikom mandale (sanskrit – mistični krug). Mandalu je vidio kao sliku duše. U svojoj autobiografiji kaže:

„Pred kraj Velikog rata počeo sam da izlazim iz mraka. Dva događaja tome su doprinijela. Prvo, raskinuo sam vezu sa ženom koja je htjela da me uvjeri da moje fantazije imaju umjetničku vrijednost. Drugi i glavni događaj bio je da sam počeo razumijevati mandala crteže. To se dogodilo 1918–1919... kada sam bio zapovjednik britanskog područja u dvorcu d’Oex. Dok sam bio tamo svako jutro sam u bilježnici skicirao mali kružni crtež, mandalu, koja je u to vrijeme korespondirala sa mojim unutrašnjim stanjem. Uz pomoć tih crteža, iz dana u dan, mogao sam da posmatram svoju psihičku transformaciju.“

Dama estetičar sa kojom je raskinuo vjerovatno je bila Sabina. Ali, on nije htio da povjeruje da su njegove nesvjesne slike *izumi*. Htio je da vjeruje da su autentični glas nesvjesnog. A, damin kompliment ponavljao je optužbe Frojda i njegovih sljedbenika, što je rušilo kuću.

Jungova teorija arhetipova nastala je iz potrebe da okrene leđa Frojdovoj seksualnoj teoriji. Taj termin je po prvi put upotrijebio 1919. godine. Pojam je preuzeo iz grčke filosofije od riječi

arxetypon, što znači model, uzorak. To je platonaska filofska ideja. Koristio je i sveti Avgustin. Jung je arhetipu dao sadržaj i savremeno značenje.

Jungovi argumenti o mitologiji su uvjerljivi. Kaže nam da su u primitivnom svijetu *fantazije bile legitimna istina*. Kada dijete sanja da je princ ili princeza ono reaguje na neki mitološki arhetip koji je u nesvjesnom. *Fantazija bira klasičnu formu koja je nekada imala stvarnu vrijednost*. To je put kojim su ljudi već ranije išli. Jung nam daje primjere dječjih maštarija, pa ih upoređuje sa drevnim legendama o Romulu i Remu, Semiramidi ili Mojsiju. A, ženine fantazije o silovanju mogu se uporediti sa pričama iz mitologije o Kori–Persofoni i Posejdonu, Dejaniri i Evropi. Žena je inspirisana drevnim mitovima zavođenja.

Jung nam saopštava da čovjek posjeduje *religioznu funkciju* svijesti. Ona mu je prirođena. Čovjek je religiozna životinja, koliko i seksualna. Njegovo zdravlje i psihička stabilnost umnogome zavise od ispunjenja religiozne funkcije, koliko i drugih nagona. Čovjekova religioznost duboko je ukorijenjena u nesvjesnom. Religija pokreće snažne energije i emocije koje su kanalisane u kulturu i umjetnost, ali i u razne dinamičke energije progona neistomišljenika. Sjetimo se samo inkvizicije i lomača, ali i drugih religioznih progona. Religije proistekle iz mojsijanstva posebno su tome sklone. Religiozni pokreti manifestacije su kolektivno nesvjesnog. Arhetipovi kolektivno nesvjesnog ekvivalentni su religijskim dogmama, te korespondiraju sa poznatim religijskim idejama.

U to vrijeme, Jung je još uvijek pokušavao da izrazi svoja intuitivna osjećanja. Jedan značajan esej iz tog vremena, *Transcendentna funkcija*, objavio je kasnije. Definiše je kao *treću stvar* koja izmiruje suprotnosti, ali im ne pripada. Pojavljuje se niotkuda, pa daje jedinstvo suprotnostima. Transcendentna funkcija kod pacijenta neka je vrsta *volje za zdravljem* koja se pojavljuje na svjetlosti dana. Neka djevojka,

Jungova pacijentkinja, jednom prilikom, ispričala mu je san koji je dugo mučio. Dobila je na poklon bogato ukrašeni mač koji je neko iskopao iz humke. Jung je od nje tražio da kaže asocijaciju na mač, a ona mu je rekla da je jednom prilikom vidjela oca kako drži bodež u ruci. Njen otac je bio čovjek jake volje koji je imao puno ljubavnih afera, ali je mlad umro. Pa, iako je djevojka imala snažni kompleks oca, sa seksualnim fantazijama o njemu, bila je sklona da se identifikuje sa majkom koja je bila slaba. Zato je pacijentkinja uvijek birala slabog i neurotičnog muškarca.

Očito, Frojd bi mač vidio kao falusni simbol, te pretpostavio da je neuroza posljedica njene potisnute incestuozne želje, pa zato daje prednost slabom i neurotičnom muškarcu. U tumačenju sna Jung je otišao dalje. Sada je pacijentkinja bila slaba i neurotična. Ali, kroz sliku mača *vidjela* je da i ona može biti jaka i zdrava poput oca. Jungovo tumačenje pacijentkinji je pokazalo pravac djelovanja, jer mač reprezentuje njenu volju za zdravljem, njenu transcendentnu funkciju.

Iako je prihvatio Frojdovu ideju da je čovjekova psiha prepuna *infantilnog materijala*, Jung prepoznaje transcendentnu funkciju kao religiozni nagon koji pokušava da se uzdigne na viši nivo. Jer, u nama stanuje razmaženo dijete, nervozno, jadno, samosažaljivo i pasivno. Zato ga transcendentna funkcija uzdiže. Ona je dio nesvjesne psihe koji ima potrebu da se razvija prema heroju, svecu ili mudracu.

U to vrijeme Jung je prepoznao važnost simbola mandale. Prepoznao je kao simbol *Sopstva*. On kaže:

„Tokom godina 1918–1920. shvatio sam da je cilj psihičkog razvoja dolazak do Sopstva. Ne postoji linearna evolucija, postoji samo obilaženje oko Sopstva... To saznanje mi je dalo stabilnost, a postepeno mir mi se vratio. Znao sam da sam u pronalaženju mandale kao konačnog izraza Sopstva dostigao ono što je za mene konačno.“

Mandala je *magični krug*, a krug liječi rasejep u čovjekovoj duši. I u *Ji Đingu* dva principa *yin i yang* čine krug koji je podijeljen na crnu i bijelu polovinu. Jung ga je vidio kao simbol uma koji je podijeljen na svjesno i nesvjesno. Ali, prema Jungu, ta se podjela mora prevazići. Genij je idealna saradnja *subjektivnog i objektivnog uma*. Nema razdvajanja kao kod intelektualaca ili neurotičara čiji su *subjektivni i objektivni um* skloni da idu *svojim putem*. Pa, shodno tome, *individuacija* je osvješćavanje nesvjesnih sadržaja psihe, što čini pojedinca jedinstvenim i različitim od svih drugih (puka, stada, gomile). To podrazumijeva blisku saradnju između svjesne i nesvjesne psihe.

Individuacija je omogućila Jungu da se prepusti *subjektivnom umu*. Fantazije u budnom stanju zvao je *aktivna imaginacija*. Aktivna imaginacija postala je Jungov metod otkrivanja kompleksa, tj. carski drug za nesvjesno. Kroz mandale, sticao je uvid u svoju psihičku transformaciju. Dozvolio je svom drugom ja da preuzme odgovornost nad njegovim životom, da se izrazi u slikama i simbolima. U prirodnom jeziku desne strane mozga.

VIJEK USAMLJENIH LJUDI

Željko Rutović

How to avoid a global epidemic of loneliness, apathy, and anger is a question of today's civilization that requires adequate socio-psychological, economic, humane, medical, and cultural responses. People have distanced themselves from their ontological essence, from their own selves and from each other. This growing phenomenon is strongly enhanced by the global media world and the extensive imposition of the cult of youth and body as the only acceptable standard in the 21st century. The phenomenon of loneliness also occupies the young generations who feel anxieties of various kinds because of their future. The vision of the future of the world necessarily implies public discussions and accompanying strategies that should lead to possible solutions to the phenomenon of loneliness.

Uprkos činjenici da je usamljenost opšti ljudski fenomen, onaj ko pati od usamljenosti je gubitnik

Laš Svensen, norveški filozof

Svijest o ontološkoj neizvjesnosti savremenog čovjeka uslovljena je društvenim promjenama. Razloga je mnogo, no čovjek nema izbora, kao istorijsko biće bačeno je voljno, a mnogo više nevoljno u (r)evoluciono stanje promjena. U dugoj istoriji svog razvoja – evolutivnog, antropološkog, sociološkog, ekonomskog – čovjek je razvijao i mijenjao svoje (ne)posredovane socijalne odnose.

Od prvobitnih kolektivnih oblika zajedničkog života, direktno uslovljenih sredstvima rada, čovjek je varirao različite teme svog socijalnog konstrukta kao izražajnog odnosa sa drugim ljudima. U tim oblicima posredovane su duhovne, religiozne, mitološke, tradicionalne norme u okviru kojih se čovjek ostvarivao. U kontaktu sa drugim ljudima razvijao je i druge nivoe pojedinačnog i kolektivnog progresa, kao formi zajedničkog iskustva koje predstavlja temelj svih kultura i uslova razmjene informacija unutar posredovane zajednice.

Dvadeset prvi vijek u svojoj evoluciji donio je i ne mali katalog svojih paradoksa. Svijet je povezan kao nikad u istoriji, saobraćajno, informaciono, medijski, tehnološki, ekonomski – a opet kao gotovo nikad u istoriji čovjek je postao usamljeno biće. Tako smo došli do očite problemske zone u kojoj je 21. vijek, postao vijekom usamljenih ljudi. Brojke su očite. Došli smo do stanja u kome se čovjek odvrća, i to upravo resursima koji povezuju, od svoje suštine tj. komunikacije sa drugim ljudima. U pluralnoj mogućnosti konzumiranja pukih predodžbi i događaja u kojima je nemoguće aktivno učestvovati, čovjek ostaje sam, postaje usamljen. U doba digitalnih tehnologija čovjeku nedostaje iskustvo življenja koje je ključno za djelovanje u ljudskom okruženju i među odnosima s drugim. U digitalizaciji komunikacije leži ambivalencija njene negacije u formi čovjekove stvarne usamljenosti. Znači, nesporno je da hiperprodukcija informacija u savremenom društvu sve manje povezuje čovjeka s fizičkim svijetom, a to znači i sa istinskim postojanjem. Nove tehnologije definišu vještačke dimenzije u kojima se svakodnevna stvarnost producira u nestvarne oblike što svakako radikalno utiče na čovjekovu percepciju same stvarnosti.

Kultura starosti

Savremena globalna konzumeristička kultura dominantno je usmjerena ka mladima, njihovim (ne)realnim potrebama svijeta brzine, spektakla i neprekinutog zadovoljstva. U svijetu krajnosti u kojem se nepovratno gube tradicionalni arhetipi društvenih vrijednosti, došlo je do raspolućenosti generacijskih kultura, te saobrazno tome, i problema. U tom duhu postavljamo pitanje, kakav je položaj starijih osoba, kakve su njihove potrebe, očekivanja, statusi, želje, vrijednosti, te posebno kako se prema njima iz institucionalno-kulturološkog ugla odnosi današnja civilizacija? Da li su stariji ljudi zahvalni, odnosno poželjni, samo kao potrošači sve više obezdušenog svijeta? Na ovoj konzumerističko-kapitalističkoj vertikali izrasle su čitave industrije namijenjene starijim licima. Ponuda i edukacija u načinu i izboru prehrane, vitamina, kozmetičkih pomagala za održavanje izgleda, turističko-rekreativni aranžmani, sport trećeg doba, postali su između ostalog visokofrekventne ponude koje uspostavljaju globalne paradigme kulture starosti 21. vijeka.

Na dihotomijama mladost – starost, uspostavljene su sociološke arbitrarnosti postmodernog doba, kolokvijalno definisane kao *neprihvaćena starost*. Društveni status, modeli prihvatanja – odbacivanja, socijalne inkluzivnosti, postali su danas srazmjerni starosnoj dobi i ekonomskoj moći. Niža finansijska moć u zbiru sa starošću djeluje obespokojavajuće iz ugla kulturološko-društvene izopštenosti, koja *de facto* postaje danas vidljiva, odnosno uočljiva u režimu znakova socijalnog povezivanja.

Ova forma društvene promjene zakonito ne zaobilazi porodične relacije i obrasce ponašanja. U ovom ramu prepoznaju se i modeliraju polne razlike koje usklađuju i mehanizme sveukupne socijalne održivosti fenomena kulture starosti.

Referentnost teksta postavlja pitanje da li je, i ako je, danas starost društveno neprihvatljiva. Zašto je ovo pitanje tema kojoj se ne pridaje adekvatan tretman u javnosti? Zašto mediji samo ovlaš – incidentalno posvećuju sadržaj ovoj temi? Zašto su kulturološki obrasci van zone ovog fenomena?

Neposrednom fenomenu sociopsihologije starosti pridaje se nedovoljno pažnje u smislu podsticanja dešifrovanja svih slojeva koji antagoniziraju mjesto i položaj starijih osoba u društvu. Zašto starost postaje i sve se više prepoznaje kao arhetip socijalne i psihološke nesigurnosti? Da li je to sveukupno doprinijelo današnjoj nevidljivosti starije generacije koja u svojoj fragilnosti dovodi do sužavanja horizonta najšireg smisla, što uslovljava socijalnu dezorijentaciju i gubitak identiteta? Režimi socijalnog povezivanja, načina poslovanja, komunikacije, poslovnosti, potrošačke industrije, svako na svoj način u relacijama kapital-odnosa ostavili su i ostavljaju vrijednosni poredak negativnih eksternalija na život i kulturu starije populacije. Da li su u tom smislu, neposredne mjere zdravstvene pažnje, i to u varijaciji finansijske moći, dovoljne za adekvatnost tretiranja kulture starosti? Starost kao dob, kulturu, fenomen, sociologiju, etiku i filozofiju, današnja civilizacija treba iznova misliti i rasvijetljivati sve pojedinosti ovog izraza, pronalazeći mehanizme društvene održivosti i vidljivosti u okviru kojih će se prepoznati i vrednovati čovjek.

Da li su neke nenaučene stranice nepovratno za nama? Može li se i na kojim primjerima medijska slika postmodernog doba konceptirati a da ista nije u (h)ramu vječite mladosti i nagona kulta tijela? U krajnjem, promišlja li svako pojedinačno biće svoju datost, evolutivnost i promjenu na relacijama mladost – starost? Konačno, sa kojim fenomenima se danas susrećemo i kako ih rješavati iz paradigme nevidljivosti kulture starosti?

Ministarstvo usamljenosti

Pored *Ministarstva sreće i dobrobiti* (UAE, Indija, Kamčatka), *Ministarstva tolerancije* (UAE), *Ministarstva joge* (Indija), *Ministarstva planiranja budućnosti* (Južna Koreja), *Ministarstva mogućnosti* (UAE) čiji je zadatak da smanji vrijeme čekanja nekih administrativnih usluga, a filozofija da „nemoguće“ ne može da bude dio rječnika; ili švedske ambasade u virtualnom svijetu posredstvom video-igre *Second Life*, Trejsi Kauč, ministarka za usamljenost u britanskoj vladi (2018) ostaće upamćena kao prva osoba koja se našla na čelu atipičnog resora dotad nepoznatog konceptu parlamentarne demokratije.

Podatak da je usamljenih Britanaca više od devet miliona od čega čak 200.000 građana starije dobi nije progovorilo nijednu riječ sa porodicom i prijateljima duže od mjesec dana, te da tri četvrtine doktora ima bar po jednog pacijenta dnevno koji dolazi samo da popriča, generisao je političku odluku tadašnje premijerke Tereze Mej o osnivanju ovog, prvog u svijetu, novog ministarstva. Praktično, to je reakcija države na poražavajuće nalaze godišnjeg izvještaja Fondacije *Džo Koke*, osnovane u znak sjećanja na ubijenu aktivistkinju i poslanicu Laburističke partije. „Samoća je za mnoge postala tužna realnost modernog življenja“ kaže se u izjavi (2018) premijerke Tereze Mej. „Namjeravam da se suočim sa ovim izazovom za naše društvo i želim da svi zajedno riješimo problem usamljenosti starijih, onih koji ih njeguju, onih koji su izgubili svoje najmilije – ljudi koji ni sa kim da porazgovaraju i podijele svoje misli i svoja iskustva.“ Britanska vlada je 2019. godine najavila da će izdvojiti 800.000 funti za pomoć lokalnim zajednicama za promociju društvene povezanosti. Ovaj potez vlade, kako piše *Independent* dolazi poslije pokretanja kampanje BBC-ja koji poziva putnike u javnom prevozu da započnu razgovor. U ovu akciju se uključila i kompanija *Virdžin* koja je na pojedinim željezničkim linijama

petkom uvela posebne „vozove za ćaskanje“. Nalik ili po uzoru Velike Britanije, Njemačka razmišlja o uvođenju posebnog odjeljenja unutar Ministarstva zdravlja koje bi se brinulo o problemima usamljenih građana i štetama koje ta pojava nanosi društvu „Dosada se premalo pažnje posvećivalo bolestima koje uzrokuje usamljenost. Nedavna studija pokazuje da usamljenost često uzrokuje psihičke bolesti poput depresije, anksioznosti ali i bolesti krvnog sistema“ rekao je socijalista Karl Loiterbah. Ideju su podržali predstavnici Demohrišćanske unije CDU/CSU, dok je političarka zelenih, Marija Klajn-Šmelnik tražila izradu studije troškova uvođenja dodatnih mjera za borbu protiv šteta koje uzrokuje usamljenost. Imajući u vidu činjenicu da Berlin koji je dobio nadimak „prijestonica usamljenosti“ ima 3,6 miliona stanovnika, a pedeset odsto jednočlanih domaćinstava i najmanje trista smrtnih slučajeva u svom domu koje niko ne primijeti, kao i činjenica da su mladi muškarci i mlade žene sve usamljeniji, stranka Angele Merkel pokrenula je inicijativu po kojoj bi ovaj grad imao povjerenika za usamljenost. Inače, istraživanja govore da u Njemačkoj usamljenost dostiže vrhunac u periodima oko pedeset i rapidno oko osamdeset godina. Od usamljenosti prema izvještaju Evropske komisije, stalno pati sedam odsto populacije u Evropi, odnosno oko 30 miliona građana. Prema ovom izvještaju osjećaj društvene izolacije je prisutniji u istočnim i južnim djelovima Evrope nego u sjevernim i zapadnim.

Usamljenost produkovana političkim, ekonomskim, društvenim sistemom vrijednosti u Japanu koji ima populaciju koja najbrže stari na svijetu, nazivaju *smrt u samoći*, bolest je modernog ili postmodernog doba, koja vrlo negativno utiče na zdravlje u svim životnim dobima, a naročito u starosti. Inače, u ovoj državi se očekuje da će do 2050. godine 40 procenata populacije biti starije od 65 godina. U izvještaju Evropske komisije se konstatuje da se 75 miliona građana Evrope samo jednom mjesečno sreća sa članovima svoje porodice ili prijateljima. Socijalna i zdravstvena

kategorija usamljenosti karakteristična za individualna društva izražava se kroz kardiovaskularne bolesti, demenciju, depresiju, anksioznost, probleme sa imunitetom.

Generalno, usmjeravani smo prema samoći i još više prema sebičnosti. Erih From bi kazao – bijeg od slobode. Tek, sumarno XXI vijek je vijek usamljenih ljudi, ili *postmoderne usamljenosti* kako kaže Ervin Mede, što je zbirno posljedica ako imamo u vidu današnji globalni sistem konkurencije i profita koji ne vrednuje prijateljstvo i solidarnost, te kao takav proizvodi usamljenost. Fenomenološki, i mladi svijet visokoobrazovan i mobilan, željan napredovanja u karijeri, spreman na odricanja i žrtve, suočava se sa usamljenošću i u sferi intimnog i socijalnog života.

„Nikada nijesmo imali toliko pacijenata, usamljenih muškaraca i žena koji čekaju u redu ne zato što je to u modi, nego zato što se zaista ne osjećaju dobro“ kazaće na ovu temu ranih devedesetih prošlog vijeka Vera Slepoy, tadašnja predsjednica italijanskog udruženja psihologa.

Dvadeset prvi vijek nazvan je vijekom usamljenih. Osjećaj koji prati društvena izolovanost ili manjak društvene povezanosti, ili osjećanja tuge zbog nedostatka prijatelja ili društva, kako glasi jedna od definicija, postaje sljedeće veliko pitanje javnog zdravlja savremene civilizacije. Statistika razvijenih zemalja nam govori da troje starijih od šezdeset pet godina živi samo, a da polovina starijih od osamdeset pet godina živi samo, odnosno da svaka treća starija osoba osjeća usamljenost, a svaka četvrta potpunu izolovanost od zajednice. Broj usamljenih u ovoj deceniji skočio je na četrdeset šest procenata sa nekadašnjih deset. Istraživanja studija sa Univerziteta Brigham Yong kažu da smo zagazili u vrijeme kada se pali alarm zbog usamljenosti, zbog koje se rizik od smrti uvećava za dvadeset šest odsto, što konstatuje studija objavljena 2018. godine u magazinu *Perspectives on Psychological Science*. Povezanost usamljenosti i pojave bolesti, posebno sa psihičkim problemina, inače, dio je američkog nacionalnog istraživanja o zdravom starenju. U okviru istog svaka

treća osoba izjavila je da joj nedostaje socijalni kontakt, a 8% se redovno bori s osjećajima usamljenosti.

Biološku potrebu za društvom u nekim zemljama poput Australije i Danske pokušavaju posljednjih godina da ublaže organizovanim društvenim aktivnostima za seniore i osnivanjem telefonskih linija za usamljene, pa tako primjera radi skoro deset hiljada poziva nedjeljno stigne na jedan od call-centara na sjeverozapadu Engleske.

Promjene koje se oko nas događaju se velikom brzinom, traže razumijevanje, predviđanje i strateški odgovor. U kontekstu ovog pitanja i analize društvenih promjena upozoravajuće djeluju prognoze eksperata Ujedinjenih nacija tj. Populacionog fonda UN-a koje ukazuju da će za 30-tak godina apsolutni broj ljudi starijih od 60 i više godina porasti sa 705 miliona na dvije milijarde, dok će broj osoba sa 80 i više godina iznositi 395 miliona.

Iako se dominantno vezuje za starost, osjećaj usamljenosti rapidno raste i među mladima. Uzroka je mnogo. Istraživanje OECD-a pokazuje da je u skoro svakoj zemlji od 2003. do 2015. godine porastao broj petnaestogodišnjaka koji se osjećaju usamljenim u školi, pa je tako u Britaniji, pored starih, najugroženija kategorija mladih od 16 do 24 godine. Japan se takođe suočava sa fenomenom mladih koji žive u samovoljnoj izolaciji, ne izlazeći iz kuće po šest mjeseci, pa i duže, bez bilo kakvih socijalnih kontakata.

Praveći spisak dobrih i loših strana situacije u kojoj se našao, Robinson Kruso bilježi (u rubrici zlo) da je odvojen od ostatka čovječanstva „kao usamljenik, kao izgnanik“, osjećajući bol jer je prognan, odsječen, osuđen na *život ćutanja*. Svakako da je djelo Danijela Defoa aktuelno danas iz ugla usamljenosti kao obilježja našeg vremena koje donosi novu fenomenologiju samoće i onda dok ste fizički u društvu. Pričamo li i koliko jedni sa drugima, ili je društvena mreža „usisala“ moć govora, komunikacije i socijalne, stvarne interakcije.

Usamljenost čija se tema pojavljuje i u biblijskim tekstovima, definiše se i kao društveno povlačenje tj. kao posljedica

neadekvatne društvene sredine. Usamljenost osim što je objektivna, i subjektivna je pojava koja se manifestuje kroz društveno povlačenje, ili „društvenu bol ili društvenu glad“ kako to definiše norveški filozof Laš Svensen. Po njemu, usamljenost je društveni bol, bol koji signalizira da jedan društveni život nije zadovoljavajući, a taj bol postaje naročito neprijatan kada je društveno vidljiv. Iz ugla subjektivnog osjećaja, nepovjerenje dodatno izoluje, odnosno progresira, usamljenost. Profesor Džon Kasiopo koji dvadeset godina proučava usamljenost na Univerzitetu u Čikagu, definiše da je usamljen onaj koji sebe vidi kao društveno izolovanu jedinku i koji nema ispunjavajuće veze s drugima.

Kazali bi da današnje čitavo moderno čovječanstvo pati od usamljenosti, sa malim nadama da se čovjek nje oslobodi, jer društvo, navodnim tehnološkim i materijalnim progresom sa jedne, „gura“ ljude u samoću sa druge strane. I sve se to dešava u globalizovanom kontekstu raznih formi propagande, kampanja, multimedijale koja propagira zajedništvo, dijeljenje, solidarnost, empatiju... Uprkos svemu, fokus je na čovjeka koji se usmjerava na sebičnost i samoću.

Istraživači prepoznaju nekoliko mogućih uzroka usamljenosti kao oblika moderne izolovanosti, među kojima je nesigurnost posla tj. realne aktivnosti, u samom vrhu, sa čijim gubitkom slabi kohezivno tkivo socijalne stabilnosti. Odloženi brak, razvoj tehnologije – smartfoni, društvene mreže, internet, sve više postaju zamjena za prave socijalne kontakte, što indirektno utiče na razne nivoe usamljenosti.

U Japanu, zemlji koja sve više postaje zemlja starih i samaca, razvila se komercijalna industrija koja treba da zamijeni stvarno, fizičko društvo. Tako se između ostalih „izuma“ pojavio i jastuk s rukama koje grle, koje u posljednjoj tehnološkoj generaciji imaju „glavu“ i u njoj prorez za mobilni telefon; zatim kaput koji simulira žensku osobu na način što ugrađeni motori stiskaju vlasnika, dok sa slušalica dopire ženski glas. U japanskim barovima za oko

trideset dolara na sat može se iznajmiti društvo za večeru ili šetnju, ili je moguće da mazite krznene robote, sa simulacijom efekata nalik pravim kućnim ljubimcima. Između ostalog, Japan je razvio i arsenal video-igara koje simuliraju romantičnu vezu, a prsti zakačeni za *Iphone*, držaće usamljenu osobu za ruku.

Inače, većina kompanija u kontekstu ovog problema opredijelila se za robote, odnosno virtuelno društvo kao najbolje rješenje usamljeničke krize. Roboti se reklamiraju kao „bliskost za srećnije starenje“, koji npr. podsjećaju vlasnike da unose više tečnosti, uzmu lijekove ili ih ohrabruju da igraju igre radi kognitivne stimulacije. Japan, ima čak i selebriti rješenja za one koji pate od usamljenosti u vidu *Hacune Miku*, holografske pop zvijezde koja je nastupala sa Lejdi Gagom rasprodajući koncerte, iako nije stvarna osoba.

Amerikanci su ne manje komercijalizovali usamljenost čija istraživanja pokazuju da se između 22 i 30 odsto starijih od 45 godina osjeća usamljeno. Jedan model startapa ima stambene objekte na sedam lokacija u Njujorku u kojima je visina stanarine znatno veća od prosječne, a privatnost mnogo manja, što je i cilj ovog koncepta koji ne prodaje komfor i luksuzne servise, već šansu za druženje.

Prije 1960. godine u SAD, Evropi i Japanu usamljenih je bilo rijetko iznad deset odsto. Danas, više od trećine Japanaca žive sami, a petnaest odsto nema nikakve društvene kontakte izvan porodice. Više od polovine Amerikanaca prema istraživanjima živi s osjećajem povremene ili hronične usamljenosti. Pojedinci prazninu često popune političkim bijesom, tako što osjećaj zajedništva potraže u krajnostima lijevog i desnog političkog spektra, piše američki sociolog Artur Bruks. Podsjeća da su npr. frustrirani usamljenici stajali iza masakra 2018. godine u sinagogi u Pitsburgu. Istraživanja će takođe kazati da se usamljenost javlja ranije i jače je izražena u zemljama s lošijim uslovima života i neadekvatnom socijalnom zaštitom.

DOKONOST DOKOLIČARSTVA – BEZNAĐE KULTURE

Dušan Pejaković

The author deals with the phenomenon of leisure, idling and culture in the modern world and deals with the tendency of reducing work hours which would make people happier and more productive, and would allow them to have more free time. It would take strong intention and will to spend that time in leisure, not idleness. To not lose it in vain, to not become an idler, to not fall into the abyss of idleness, boredom and vice. To strive to achieve the regime of leisure that would complement and inspire people, return them to their own passions, develop their creative ambitions and, in the end, provide peace to the soul and heart.

Dokonost, dokoličarstvo. Jedno naspram drugog, ili jedno te isto. Na prvi mah dva slična a opet, tako različita pojma. Štaviše, dijametralno suprotna. U govoru svakodnevice, ova dva pojma se stapaju u jednoznačju. Svaka distinkcija između njih gubi na svom značaju. Ipak, neizmjereno je važno po nas da se napravi to krajnje razlučenje, da se propisno odredi koji pojam ide na koju stranu „ceste“ našeg misaonog procesa. Koji bi od njih trebalo da dobije pežorativan predznak koji mu je odveć i pridodat, a koji je nepravedno „stopljen u masu“ i prisajedinjen.

Na prvu konstruktivno pojašnjenu i argumentovanu distinkciju između ova dva pojma sam naišao čitajući sociologa

Ratka Božovića. Profesor Božović u svojoj knjizi *Ram za sliku* apostrofira sljedeće:

„Termin dokolica dovodi se u vezu sa latinskim pojmom *otium*. U ideološkim vremenima, u kojima se do fetišizma slavio proizvodni rad, dokolica je gotovo neprekidno neadekvatno „dešifrovana“. Išlo se tako daleko da je maltene izjednačavana sa svojom suprotnošću. Tako se događalo da se dokolica pogrešno poistovjećuje sa pojmom besposličinja – u kome je sadržana nijansa pogrdnosti. Nikako da se shvati da dokon, besposlen čovjek – *dokoničar* – nije isto što i *dokoličar*, koji je nekada pripadao dokoličarskoj klasi, a uvijek stvaralačkom svijetu. (---) Otuda, dokolica predstavlja vid egzistencije koja je dobrovoljno odabrana kao najbolji način čovjekove samorealizacije. Nastala na samim osnovama unutrašnjih sposobnosti i predispozicija ličnosti, dokolica postaje „prostor“ čovjekovog kreativnog prepoznavanja i stvaralačkog sazrijevanja. Ona je put do čovjeka kao stvaralačkog i slobodnog subjekta.“

U mnoštvu drugih teoretičara koji se bave ovom tematikom - razlika između dva navedena pojma itekako postoji. I ne samo između njih, nego i između filozofija značenja koja se očitavaju u njima. Dokon čovjek je besposličar, neko ko u svom životu ničim ne pridonosi ljudskoj zajednici, a u mnogo slučajeva, čak ni samom sebi. Štaviše, neko ko ovaj najveći dar koji nam je ikad dat na ovoj ravni postojanja, dar vremena, baca „niz vodu“, u nepovrat. Postoji i stara, narodna poslovice – „Dokon um je đavolje igralište“. Sa druge strane, *dokoličarenje* bismo mogli najprije objasniti kao vrijeme neophodno da se i duši pruži mjesta i vremena za uživanje. Lijek za dušu, narodski rečeno. Vrijeme koje bi svaki pojedinac trebalo (biti u mogućnosti) sebi da podari. Da se razumijemo, ne mora to i takvo vrijeme, ta izvjesna dokolica da stvori nužno neku novu vrijednost da bi se brojala kao relevantna. Ali mnogo je primjera u istoriji, da su upravo iz takvih fragmenata slobodnog hoda vremena i nastajali

primjeri kulturne baštine u čijim neposrednim tragovima imamo prilike uživati. Tako su nastajala umjetnička djela, romani, kompozicije, pjesme, opere, pozorišni komadi i mnogo drugog čime se oplemenjuje sama naša bit postojanja, naš duh. *Homo ludens* koji stoji čvrsto naspram *homo faber*-a. Ono „dijete u nama koje voli da se igra“. *Homo ludens* je opšte prihvaćeni naziv za čovjeka koji je jedino biće uopšte sposobno da se igra. Pored određenja čovjeka i kroz antropološku teorijsku tradiciju i kroz filozofsku, prirodno-naučnu, uz razna opisivanja i shvatanja njegove prirode i duha, kao *homo rationale*-a, kao *homo politicus*-a, *homo religiosus*-a, možda najinventivnija i najsvеobuhvatnija odrednica za čovjeka, posmatrano kroz sociološko-antropološko-kulturnu prizmu je upravo ovaj navedeni *homo ludens*. I upravo zbog te svoje sposobnosti da se igra, čovjek je poseban u prirodi. Čovjek kao onaj koji je stvaralački nastrojen prema prirodi. To umijeće igranja se aktivira po rođenju i razvija se čitavog života. Iz igre proizlaze nove ideje, vrijednosti, kulturne tvorevine.

Naravno, nije nužno niti je svako u stanju da stvori neku novu vrijednost, ali dokolica, sama po sebi, oplemenjuje čovjeka na mnoštvo načina. Naravno, pod uslovom da je pravilno upotrebljena, da joj se pristupa prema vrijednosnim orijentacijama pravilno protumačene moralne tradicije, koja je u tom slučaju, kamen temeljac jednog prosperitetnog i humanistički nastrojenog društva. S obzirom na to da je kultura svojevrsna sinteza ljudskog duha zajedno sa svim njenim materijalnim i nematerijalnim pripadnostima, oplemenjivanje čovjeka koje mi ovdje dovodimo u vezu sa dokolicom je jedan od načina, na koji se mogu očuvati postojeći pojavni oblici kulturološkog dejstva ili pak, kultivisati novi. Sama dokolica, upotrijebljena i shvaćena naravno, u onom svom primarnom obliku je dovoljna pretpostavka vraćanju arhetipovima i srži tradicije oličene u odveć ukalupljenim moralnim normama na

kojima počiva samo društvo. Kulturi njegovanja duha i identiteta pojedinca, a kroz to i čitavog društva.

Ono do čega neminovno dolazimo, u daljnjim koracima analize ovog fenomena, jeste nemogućnost ostvarenja dokolice u onom tonu u kojem je ona izvorno bila osmatrana u nekim ranijim periodima ljudske civilizacije. I ne samo to, nego uopšte i održivost kulture i kulturnog, kad smo već kod toga. Vremena su takva da se često kultura preispituje, zadaju joj se razni zadaci diktirani od strane pomodarstva i pomodarskog i raznoraznih trendova modernizama, a koji izvorno bivaju diktirani od ruke konzumerističke mašinerije koja upravlja današnjim svijetom. Svjedoci smo ubrzanog života, burnog života, perioda ratova, perioda tzv. tranzicije, promjena vrijednosnog obrasca, ustanovljavanja i usvajanja novih vrijednosti a u istom i ne toliko rijetko – nepotvrđivanja i zaboravljanja starih vrijednosti, koje ostaju zatočene kao u nekom tranzicijskom vakuumu. U svemu tome, najviše iskrivljenja i nepravde trpe istorija, tradicija i nadasve kultura i kulturno nasljeđe.

Kako ističe antropolog Čedomir Čupić – „Vrijednosti su životni orijentiri – svjetionici života. One su vodiči ljudima u međusobnom odnosu i odnosu prema svijetu. Za društveni život od izuzetne važnosti, neophodnosti, potrebne su vrijednosne orijentacije, odnosno kategorije vrijednosnih orijentacija. Tamo gdje su vrijednosti urušene ili onemogućene, život se urušava i onemogućava.“

Ne bih želio da zvučim pesimistično, ali iskreno, bojim se da se i slika naše kulture i neminovnog pada vrijednosnih orijentacija koji proizilazi iz nepravilnog odnošenja prema istoj – i previše dobro očitava u ovim riječima. Odsustvo kulturne tradicije, koja je građena vjekovima i milenijumima prije nas samih, istih nas koji trenutno obitavamo u ovom tehnološki uznapređovalom, a kulturološki mnogo siromašnijem nego što bi se dalo očekivati – dvadeset i prvom vijeku. Istoj toj tradiciji

polako prijeti totalni mrak, totalno odsustvo svjetlosti kulture i njenih tvorevina, koje biva zamijenjeno stalnim prilivom **kiča** i **šunda** kao dominantnih vrijednosti olako plasirane „masovne kulture“ i njene sve snažnije pritiskajuće propagande. Izdvojio bih jedan citat sociologa Miloša Ilića koji daje jezgrovitu definiciju gorepomnutog: „Kič je jedan od modernih grijehova čovječanstva usađen u predmete i iznijansiran slabostima čovječijeg duha“. Kič se, stoga, nadasve suštinski protivi stvaralačkim i duhovnim naporima. kič predstavlja antipod samoj kulturi. Porazna je činjenica, da je toga u globalu, danas sve više i da se vrlo teško oduprijeti ogromnim „plimnim talasima“ i moru neukusa iz kojeg pomenuti talasi i dospijevaju i podrivaju stubove, temelje one prave, razumne kulture koja nastoji dati prostora za ostvarenje punog ljudskog potencijala. Nusprodukti masovne kulture i njenih supstrata su pogubni po stanje uma bilo na individualnom ili kolektivnom nivou. Bujice kiča i šunda koju širom planete prostiru mas-mediji, neko je nazvao *lobotomizovanim zombijima*. Eduardo Galeano konstatuje: „Mi živimo u svijetu gdje su sahrane važnije od pokojnika, gdje su svadbe važnije od ljubavi, gdje je izgled važniji od pameti. Mi živimo u kulturi ambalaže, koja prezire sadržaj.“

Valja se zapitati – Zašto je to tako? Zašto su stvari krenule tim tokom? Koji su to razlozi koji sprečavaju današnje, moderne ljude da imaju vremena za bavljenje sobom, a bez distrakcija? Da se bave dokolicom, da razvijaju sebe, a kroz sebe i društvo i kulturu? Kada bi krenuli sa traženjem krivaca za takvo stanje, ko zna gdje i u koje sve pravce bi nas dublja analiza odvela. Ono što na prvi mah možemo uočiti kao neminovne činioce jesu sada već hronični nedostatak tog, svakom ljudskom biću neophodnog slobodnog ili oslobođenog vremena i globalizovani tokovi konzumerističke kulture čiji je glavni motiv „sve dostupno na samo jedan klik“ definitivno doprinijelo ljenosti ljudskih individua i ustaljenosti neke duhovne letargičnosti. *Tehnologija*

koja je svakim danom sve naprednija, sveobuhvatnija i svakako da olakšava život u mnogim sferama u isto vrijeme nas i sve više uvlači u svijet *virtuelnog*. Svijet „bez žica“. Bez dodira ili kontakta među ljudskim bićima, među dušama. Prosto svođenje najuzvišenijeg oblika čovjekovog međudjelanja, tj komunikacije, na bezdušno iskucavanje znakova, sve manje jasnih formi i sve manje značajnosti sadržine izrečenog (iskucanog). Umjesto da se mi služimo tehnologijom, ona se, izgleda, služi nama. Postali smo zatvoreniji nego što smo to bili u ijednom periodu ljudske civilizacije. Kakav paradoks, zar ne? Možemo lako pronaći da je Ajnštajn zaista imao pravo kada je govorio: „Postalo je užasno očito da je naša tehnologija prestigla našu humanost... Tehnološki napredak je kao sjekira u rukama patološkog kriminalca.“

Želimo sigurnost i privatnost, ali njih nikad nije bilo u manjem obimu. Želimo sve to bez mnogo naprezanja, iz udobnosti svojih domova ili kancelarija. Zvuči tako konformistički i idealistički, ali i krajnje nedostižno i neostvarljivo, makar ne u sistematskom poretku kakav je sada. Treba mnogo više razuma i snage volje za eventualnu prevlast benevolentnosti ljudskog roda u odnosu na prostodušnu kumulaciju kapitala i upravljanje ljudskim životima poput kakvog neiscrpnog resursa. Okrutna glad za moći, borba za što većim sredstvima stvorila je svojesvrnu spregu uber-kapitalizma i podaničko/konformističkog društva koja obara sve moguće moralne norme i vrijednosne orijentacije koje su nama ostavljene u amanet, na čuvanje i dalju kultivaciju. Mnogo se radi, a malo se stvara. Tj bolje rečeno, malo njih stvara mnogo, ali za sebe. Drugima ostaju samo „mrvice“. Kako drugačije opisati situaciju u kojoj, po zadnjim podacima od prije par sedmica, pedeset odsto svjetskog bogatstva je u rukama samo dvadeset šest ljudi na ovom svijetu (!). To je, bezmalo reći, groteskno apsurdno. Riječima Berđajeva – „(...) Ali u našem svijetu hijerarhija vrijednosti je izvrnuta, niže je postalo više i

više je pridavljeno. Život ljudskih društava stoji pod znakom vladavine ekonomije, tehnike, lažljive politike, bijesnog nacionalizma. Hijerarhija vrijednosti određuje se po principu korisnosti, potpuno ravnodušne prema istini. Duhovna kultura je ugušena.“ U ovoj priči moderne ere i konstelaciji elemenata sistema u kojem obitavamo, duhovno i kulturno je definitivno bačeno u zapećak. Otuda, ne treba ni da čudi izjava poglavara Rimokatoličke crkve, Pape Franja, koji je za vrijeme Božića 2018. godine, u svojim porukama između ostalog naveo da osuđuje jaz između bogatih i siromašnih i poručio ljudima da treba da tragaju za jednostavnijim i manje materijalističkim životom, zaključivši: „Nezasita pohlepa obilježila je čitavu istoriju čovječanstva, čak i danas, kada, paradoksalno, malo njih objeduje u luksuzu, a previše njih nemaju hljeb svakog dana da bi preživjeli“.

Toliki rad, a bez posvećivanja dovoljne količine vremena sebi kao ljudskoj jedinki, svojoj duši kao centru našeg bivstva i humanističkoj strani, naspram one koja čovjeka posmatra samo kao puko sredstvo za ostvarenje cilja zarade, dovodi do stvaranja jednog velikog začaranog kruga. Velikog začaranog kruga što spoljašnjih uslova, što unutrašnjih mal-manifestacija koje nas bukvalno preinačuju u automatizovane verzije nas samih. Stvara se privid da se život mora odvijati po ustaljenim pravilima u čijim utemeljivanjima nismo sami učestvovali, štaviše, daleko od toga. Privid da se život mora odvijati „kao na traci“. Poput istih onih, samih prvih montažnih traka koje je Henri Ford uveo u svoju fabriku i time označio početak moderne manufakture i udaranje temelja današnjem modelu džinova kapitalizma. Riječima francuskog filozofa i sociologa, Žana Bodrijara, ulazimo u *eru simulakruma*, prikrivanja činjenice da stvarnost postoji.

Upućeni samo na besomučni rad, kao prividno i nekritički prihvaćen konsenzus jedine moguće opcije opstanka u današnjem „proždrljivom svijetu“, postajemo otuđeni ne samo

od sebe samih, nego i od svojih porodica, svojih prijatelja, od svih drugih. Krug naših međuljudskih sadejstava postaje sve manji. Postajemo samo puki botovi što virtuelnog, što proizvodnog svijeta. Bespravni i utišani učesnici na *perpetuum mobile* karuselu ekonomsko/tehnološke mašinerije. Dehumanizovane verzije koje služe već pomenutoj, jednoj i jedinoj svrsi, akumulaciji samo materijalnog i ničeg drugog. Tu ni govora nema o stvaranju novih vrijednosti, o temeljima nekih novih kulturnih tvorevina ili pak potvrđivanju onih starih vrijednosnih orijentacija. Ni govora o dokolici i njenom upražnjavanju shodno pravilima ljudskog duha. Krajnji totalitarizam disfunkcionalnosti i nepridonosenja ukupnom nivou humanizma i društveno/kulturnog prosperiteta.

Postoje ljudi koji i u ovakvom sistemu, uspiju stvoriti nešto originalno, nadahnjujuće, nešto što kao proizvod ljudskog duha ulazi u onaj sklop kolektivne memorije jednog kulturnog sistema. Neki su u tome uspjeli uprkos svim elementima uperenim ka kontra-kulturnom pregalaštvu, a neki su imali sreću i dostigli onaj krajnji epilog ostvarenosti u životu. Nije uzalud rečeno – *Ako voliš ono što radiš, nećeš morati raditi ni dana u životu*. A takvih ljudi je malo naspram čitave palete drugih.

Neizostavno se postavlja pitanje – Šta uraditi, šta promijeniti? Šta smo u mogućnosti da uradimo, uostalom? Srećom, postoji mnoštvo intelektualaca i naučnih timova širom svijeta koji su primijetili sve ovo o čemu smo do sada govorili i usljed čega su počeli i sami da preispituju sistem vrijednosti koji je dominantan u globalu danas. Došlo se, između ostalog, i do zaključka da standardi rada od po osam, dvanaest ili čak petnaest sati dnevno – su toliko prevaziđeni da bi ih čak trebalo i ukinuti. U raznim djelovima svijeta počeli su sa primjenom novi modeli, od koncepta rada samo četiri dana nedeljno, do standardne petodnevne radne sedmice ali sa dnevnim obavezama na nivou od nekih četiri do šest sati, u zavisnosti od potreba industrije i/ili

preduzeća samog. Postiže se višestruki pozitivni efekat. U ekstenzivnim studijama, empirijski je dokazano i utvrđeno da prilikom ovako izvršenih koncepata rada ne opada produktivnost, štaviše – raste. Radnici su, prema podacima, bili i do dvadeset odsto produktivniji. Smanjeno radno vrijeme je dovodilo do boljeg i efikasnijeg usmjeravanja pažnje radnika, te stoga činilo ljude srećnijim na svojim radnim mjestima i daleko produktivnijim. Dodatno, a najviše značajno za našu stranu priče, uspostavljena je mnogo bolja ravnoteža između privatnog i poslovnog života, te porast u indeksima nivoa personalne sreće. Na ovaj način ljudima se pruža mogućnost da dobiju malo tog, obaveza oslobođenog, vremena. Teško stečenog i krajnje neophodnog.

Uistinu, čak i onda, treba da postoji jaka namjera i volja da se to vrijeme upotrijebi u dokolici, a ne kroz dokonost. Ne gubiti ga uzalud, ne biti neradnik, ne padati u ambis besposličarenja, dosade i poroka. Nastojati da se eventualno ostvari onaj režim dokoličarstva koji bi ljude upotpunjavao i nadahnjivao, vraćao ih sopstvenim strastima, razvijao njihove stvaralačke ambicije i u krajnjem – pružao mir duši i srcu. Nadahnjivao ih za ponovno vraćanje onom ljudskom u sebi. Nadahnjivao ih za posezanje za drugima i što humaniji odnos prema njima. Nadahnjivao ih za ponovno oslobođenje onog našeg istančanog *homo ludens*-a koji obitava u svima nama, a koji se zametnuo u tragu prošlih vremena, prošlih vjekova. To je sasvim jednostavan recept za povratak kulture iz beznađa u koje je upala i pozitivan impuls koji budi nadu za ponovnim uspostavljanjem starih moralnih vrijednosnih obrazaca i svega onoga što nas je činilo mnogo srećnijim, ispunjenijim i humanijim nego što smo sada. Što je drugo kultura, nego mi sami? Skup svih naših identiteta i njihovih plodova. Bez pojedinačne odgovornosti, nema ni društvene/kolektivne odgovornosti. Dakle, naći vremena za sebe, naći vremena za druge, biti uzvišenog duha i svjestan

situacije oko sebe, biti prisutan duhom u svijetu, a ne samo fizički. Truditi se da stvorimo što bolje, humanije, mirnije i zrelije mjesto za život kako sebi, tako i zajednici u kojoj se nalazimo. Truditi se da ostavimo pozitivnog traga u ovom svijetu. Truditi se da iza sebe ostavimo što bolji svijet generacijama koje dolaze. Dokolica je samo jedan mali činilac svega toga. Jedan mali korak na tom životnom putu. A kako kažu, put od hiljadu milja počinje jednim korakom.

PORIJEKLO NARODA, GENI I HAPLOGRUPE

Slobodan Jovanović

Research and discovery of new lines of heritage, i.e. haplotypes, and detection of new mutations has resulted in the emergence of serious research projects and institutions that have dealt with them. Genetic genealogy and its new discoveries provide invaluable information on population migrations that have happened since the beginning of the human race and confirm or refute existing theories in science, especially in the social sciences, such as history, anthropology, linguistics, and archaeology. Thus, it is possible to determine which ethnic groups inhabited the areas of Montenegro and the Balkans in certain periods of history.

Genetička genealogija i njena nova otkrića pojavili su u prvoj deceniji XXI stoljeća. Za nauku oni predstavljaju neprocjenjive informacije o kretanju stanovništva faktički od postanka ljudske rase. Rezultati, takođe, potvrđuju ili obaraju postojeće teorije u nauci, posebno u društvenim naukama, poput istorije, antropologije, lingvistike, arheologije, ... Sa druge strane, u pseudonauci i romantičarskim historiografijama predstavljaju, njihovim izvrtanjem, sredstvo manipulacije u ideološkim projektima. Na njihovu žalost, genetička istraživanja upravo pokazuju da ne postoji značajnija korelacija između genetskog porijekla i nacija, kao produktu novijeg doba.

Svako od nas nosi kombinacije gena koje nasljeđujemo od našeg oca i majke, a koji nam određuju lične karakteristike – boju očiju, boju kose, konstituciju, sklonosti ka određenoj bolesti, visinu i druge detalje. Postoji jedan izuzetak, a to je informacija u hromozomu Y, koja se prenosi bez bilo kakve izmjena s oca na sina, iz generacije u generaciju. Bez izmjene, osim u slučaju mutacije. Upravo zahvaljujući mutacijama i, na osnovu njih, grananju genealoških stabala danas je moguće utvrditi kretanje pojedinih naroda, zalazeći i u daleka istorijska vremena. Broj i vrsta mutacija je zavisio uglavnom od djelovanja prirodnih uticaja i okruženja u kojima se određena populacija kretala.

Y- hromozom je jedini od svih 46 hromozoma (tačnije 23, koje nose spermatozoidi) koji se prenosi sa oca na sina i dalje svakom narednom sinu u vremenskom nizu od desetina hiljada godina. Sin dobija od oca isti onakav Y-hromozom kakav je on dobio od svog oca, plus nove mutacije, ako ih je bilo prilikom prenošenja sa oca na sina. A to se rijetko dešava.

Upravo te mutacije se u genetici nazivaju markeri, a oni, odnosno informacija o mutaciji, se prenose od prve osobe kod koje je došlo do mutacije pa sve do današnjih vremena, u periodu od više hiljada godina. Ponekad se unutar jedne loze desi više mutacija, tako da se jedna loza širi kao krošnja u više grana, đe su grane, u stvari, nastale mutacije. Tako se može pouzdano tvrditi da svaka osoba u svome hromozomu ima zapisane sve mutacije od nastanka čovjeka.

Haplogrupa predstavlja glavnu granu, a ona se dalje širi u podgrupe, koje definišu markeri, odnosno, naknadne mutacije. Istraživanja i otkrivanja novih linija nasljeđa, odnosno haplogrupa, i detektovanje novih mutacija zahtijevaju ozbiljan rad što je rezultiralo pojavom ozbiljnih istraživačkih projekata i institucija koje su njima bavile. Među najpoznatijim su The Genographic Project, Family Tree DNA, iGENEA i druge.

Istraživanjem ovih firmi, a i drugih nekomercijalnih projekata, dokazano je da naš najdalji predak nosi marker M168 i da potiče sa teritorije Afrike prije 50.000 godina. U to vrijeme Afrika je imala potpuno drugačiju klimu, pogodnu za život, pa je vremenom, kako se isušivala, dolazilo do iseljavanja populacije u severnije krajeve. Bez obzira na današnje rase, boju kože ili nacije, svi mi nosimo u svojim genima isti marker koji pokazuje zajedničko porijeklo.

Prije oko 45.000 godina pojavljuje se genetska mutacija M89, koju nazivamo Haplogrupa F, nakon migracija sa područja današnje Etiopije, na teritoriju današnje Saudijske Arabije. Prije 20.000 godina od potomaka haplogrupe F rađa se osoba koja u sebi nosi mutaciju M170, a koju nazivamo haplogrupa I. Pretpostavlja se da je mjesto gdje je rođen naš prvi predak upravo Balkan, tačnije dinarski planinski masiv.

Haplogrupe i haplotipovi ne određuju oblik lobanje ili nosa, boju kose, fizička ili intelektualna obilježja čovjeka, ono što oni pokazuju je veza nosioca haplotipa s određenim ljudskim rodom, na čijem početku je bio začetnik roda, čije potomstvo je opstalo i dan-danas živi, za razliku od miliona drugih prekinutih genealoških linija. Pošto pripadnost haplogrupi određuju sasvim konkretne mutacije u određenim nukleotidima Y-hromozoma, može se reći da svako od nas nosi određeni marker u svojoj DNK.

Na teritoriji bivše Jugoslavije bilo je nekoliko istraživanja. U vrijeme kada je postojala SR Jugoslavija vršeno je opsežno istraživanje u kojem su učestvovali Institut za antropološka istraživanja u Zagrebu, Medicinski fakultet u Skoplju, Klinički centar u Beogradu, Estonski Biocentar pri Tart Univerzitetu, Medicinski fakultet u Prištini, Medicinski fakultet u Tuzli, Klinička Bolnica „Bijeli brijeg“ u Tuzli, Dom zdravlja u Zagrebu, i Škola medicine u Edinburgu – Škotska. Međutim, za nas je najrelevantnije istraživanje koje je sprovedeno 2010.

godine, jer pokazuje rezultate posebno za teritoriju Crne Gore i posebno za teritoriju Srbije. Mada, generalno, podaci iz ranijeg istraživanja i ovog se kreću u sličnim parametrima, s tim što nijesu postojali odvojeni podaci za Crnu Goru i Srbiju.

Rezultati genetskog testiranja 404 osobe iz Crne Gore i 179 osoba iz Srbije, odabranih metodom slučajnog uzorka, sa različitim prezimenima, u čijem je ispitivanju kod crnogorskih državljana analizirana DNK-a iz krvi (141 uzorak) i pljuvačke (263), objavljeno je u američkom časopisu za fizičku antropologiju (*American Journal of Physical Anthropology*) 2010. godine, u tekstu „Priča o akulturaciji i migracijama kao mehanizmima za širenje poljoprivrede na Balkanskom poluostrvu“ (“A Tale of Acculturation and Migrations as Mechanisms for the Diffusion of Agriculture in the Balkan Peninsula”).

U podnaslovu je nabrojano ko je sve učestvovao u ovom naučnom istraživanju: 1. Department of Molecular and Human Genetics, College of Medicine, Florida International University, Miami, FL, 2. Department of Biological Sciences, Florida International University, Miami, FL, 3. Institute of Forensic Medicine, School of Medicine, University of Belgrade, Belgrade, Serbia, 4. Clinical Center of Montenegro, Podgorica, Montenegro, 5. Security Information Agency, Belgrade, Serbia. U tekstu su navedena imena naučnika i istraživača koji su učestvovali u istraživanju: Sheyla Mirabal, Tatjana Varljen, Tenzin Gayden, Maria Regueiro, Slavica Vujovic, Danica Popović, Marija Đurić, Oliver Stojković, Rene J. Herrera.

Zanimljivo je učešće u finansiranju srpske bezbjednosno-informativne agencije, BIA, za koje autor teksta ima informaciju da je imalo u pozadini namjeru da se dokaže etničko porijeklo naroda u Crnoj Gori i drugim oblastima u skladu sa opšteprihvaćenim stereotipima u srpskom narodu.

Rezultati ispitivanja u Crnoj Gori izgledali su ovako:

haplogrupa I2a	– 29.2%
haplogrupa E1b1b	– 27%
haplogrupa R1b	– 9.2%
haplogrupa R1a	– 7.4%
J2a haplogrupa	– 4.7%
J2b haplogrupa	– 4.5%
J1 haplogrupa	– 0.5%
G2a haplogrupa	– 2.5%
N haplogrupa	– 1.5%
Q haplogrupa	– 2.0%
H haplogrupa	– 1.5%
L haplogrupa	– 1.2%

Rezultati ispitivanja u Srbiji bili su sljedeći:

I2a haplogrupa	– 38.5 %
E1b1b haplogrupa	– 17.3 %
R1a haplogrupa	– 14.5 %
R1b haplogrupa	– 4.5 %
J2a haplogrupa	– 3.3 %
J2b haplogrupa	– 1.7 %...

S obzirom na relativno mali uzorak u Srbiji (179 ispitanih), 2012. je vršeno novo ispitivanje na uzorku od 580 osoba – ispitanika. Rezultati se donekle razlikuju i izgledaju ovako:

I2a haplogrupa	– 31.9;
E1b1b haplogrupa	–18.4;
R1a haplogrupa	– 16.4;
R1b haplogrupa	– 8.4;

I1a haplogrupa	– 6.7;
J2a haplogrupa	– 3.5;
J2b haplogrupa	– 4.1;
G2a haplogrupa	– 2.4...

Usljed ograničenog prostora izostaće detaljni rezultati drugih naroda bivše Jugoslavije i nekih naroda u okruženju, ali ćemo se osvrnuti na najdominantnije haplogrupe kod njih i praviti uporedne analize, kako bi se dobila potpunija slika.

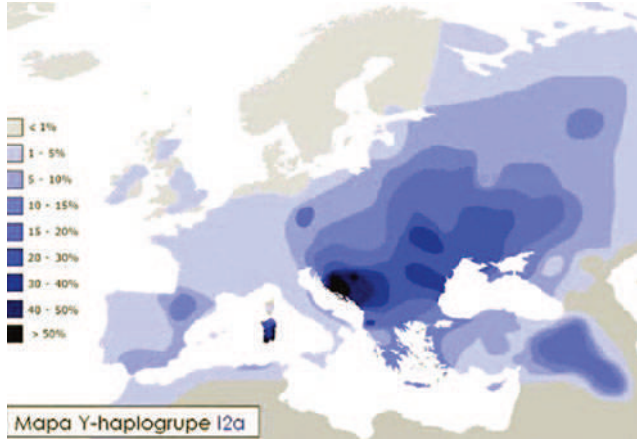
Kako je haplogrupa I2 najzastupljenija u ispitivanju u Crnoj Gori, a i u Srbiji, prikazaćemo u najkraćim crtama njeno porijeklo i geografsku zastupljenost.

Haplogrupa I2

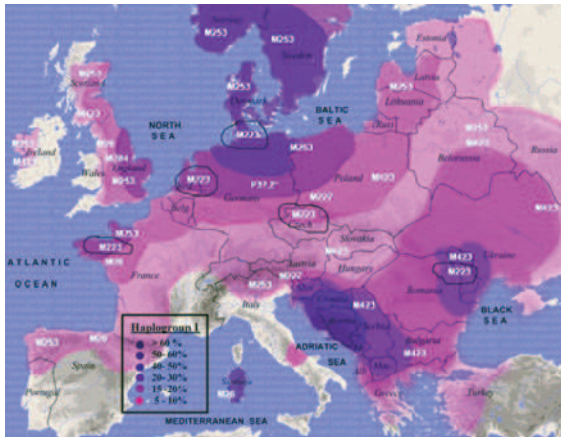
Haplogrupa I2 je najčešće zastupljena u bivšoj Jugoslaviji, Rumuniji, Bugarskoj i Sardiniji i kao glavna loza u većini slovenskih zemalja. Najveće vrijednosti se primjećuju u Bosni (55%, uključujući 71% kod bosanskih Hrvata), Sardiniji (39,5%), Hrvatskoj (38%), Srbiji (33%), Crnoj Gori (31%), Rumuniji (28%), Moldaviji (24%), Makedoniji (24%), Sloveniji (22%), Bugarskoj (22%), Bjelorusiji (18,5%), Mađarskoj (18%), Slovačkoj (17,5%), Ukrajini (13,5%) i Albaniji (13,5%). Nalazi se u frekvenciji od 5 do 10% i u zemljama germanskog područja. Kod ovih rezultata treba razlikovati rezultate I2 od rezultata podgrupe I2a. Haplogrupa I2b je vrlo mala potklasa, do sada zabilježena u manjem obimu u Italiji, Hrvatskoj, Njemačkoj, Škotskoj i Iranu.

Haplogrupa I2a1b-L621 se nalazi pretežno u slovenskim zemljama. Njene maksimalne frekvencije uočene su kod dinarskih Slovena (Slovenaca, Hrvata, Bošnjaka, Srba, Crnogoraca i Makedonaca), kao i u Bugarskoj, Rumuniji, Moldaviji, zapadnoj Ukrajini i Bjelorusiji. Takođe je niži obim

u Albaniji, Grčkoj, Mađarskoj, Slovačkoj, Poljskoj i jugozapadnoj Rusiji. I2-L621 (L147.2 +) . Takođe je poznata kao I2a-Din (za Dinarce).

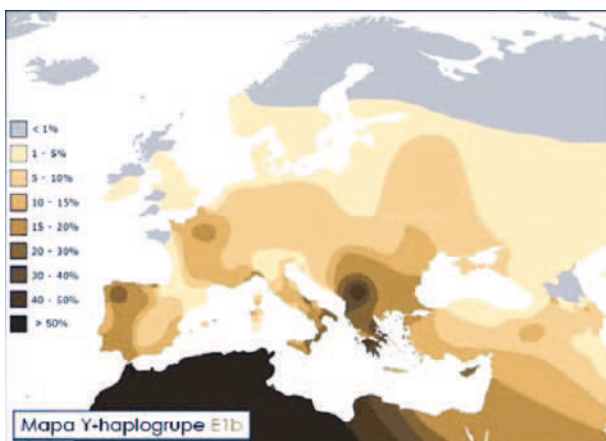

Haplogrupa I je najstarija glavna haplogrupa u Evropi i po svemu sudeći jedina koja je u njoj nastala (osim vrlo malih haplogrupa poput C1a2 i kasnih podgrana drugih haplogrupa). Haplogrupa IJ je sa Bliskog istoka stigla u Evropu prije nekih 35 000 godina, a zatim se ubrzo nakon toga razvila u haplogrupu I.

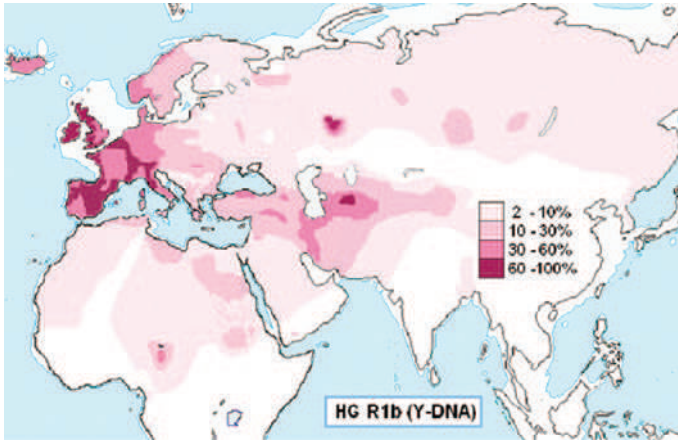
Haplogrupa E1b1b

Izvan Evrope, E1b1b se pronalazi u visokim frekvencijama u Maroku (preko 80%), Somaliji (80%), Etiopiji (40% do 80%), Tunisu (70%), Alžiru (60%), Egiptu (40%), Jordanu (25%), Palestini (20%) i Libanu (17.5%). Na evropskom kontinentu ima najveću koncentraciju na Kosovu (preko 45%), Albaniji i Crnoj Gori (po 27%), Bugarskoj (23%), Makedoniji i Grčkoj (oba 21%), Kipru (20%), Siciliji (20%), južnoj Italiji (18,5%), Srbiji (18%) i Rumuniji (15%).

Haplogrupa E1b1b (ranije poznata kao E3b) predstavlja haplogrupu prisutnu kod muškaraca iz posljednje velike direktne migracije iz Afrike u Evropu. Smatra se da se prvi put pojavila na Rogu Afrike prije oko 26.000 godina i potom širila ka sjevernoj Africi i ka Bliskom istoku tokom perioda kasnog paleolita i mezolita. Njene podgrane E-Z827 i E-M78 su nastale prije oko 24.000 godina, odnosno 20.000 godina. Pripadnici haplogrupe E1b1b su usko povezani sa širenjem afroazijskih jezika.

Haplogrupa R1b

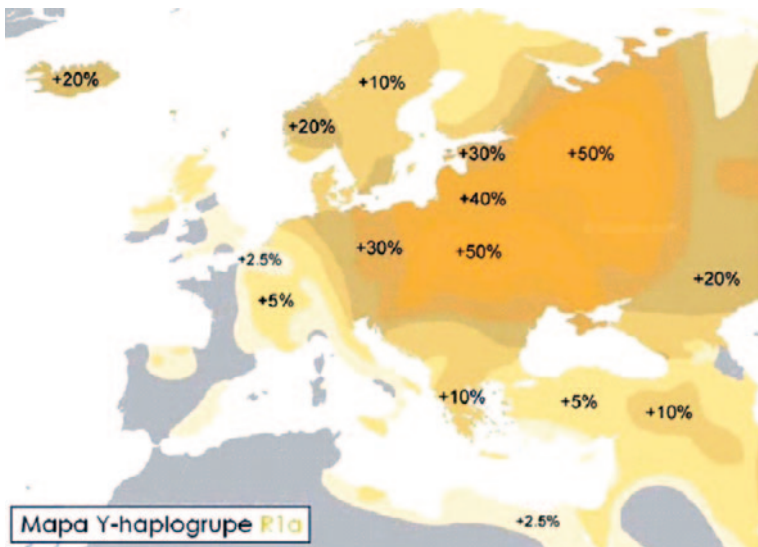

R1b je najčešća haplogrupa u zapadnoj Evropi, koja obuhvata preko 80% stanovništva u Irskoj, škotskim planinama, zapadnom Velsu, atlantskom području Francuske, Baskiji i Kataloniji. Takođe je česta u Anadoliji i oko Kavkaza, u djelovima Rusije i u centralnoj i južnoj Aziji. Pored atlantske i ševerne obale Evrope, mjesta velike zastupljenosti uključuju dolinu rijeke Po u ševernoj središnjoj Italiji (preko 70%), Armeniju (35%), Baškiriju uralske regije Rusije (50%), Turkmenistan (preko 35%).), Hazare u Afganistanu (35%), Ujgure ševerozapadne Kine (20%) i Nepal (11%).

Haplogrupa R1a

Niz mutacija zbog kojih je haplogrupa R1 evoluirala u R1a vjerovatno se dogodio za vrijeme ili ubrzo nakon posljednjeg glacijalnog perioda. Malo se zna sa sigurnošću o mjestu porijekla R1a. Postoje teorije da je možda nastala na Balkanu ili oko Pakistana i sjeverozapadne Indije, zbog veće genetske

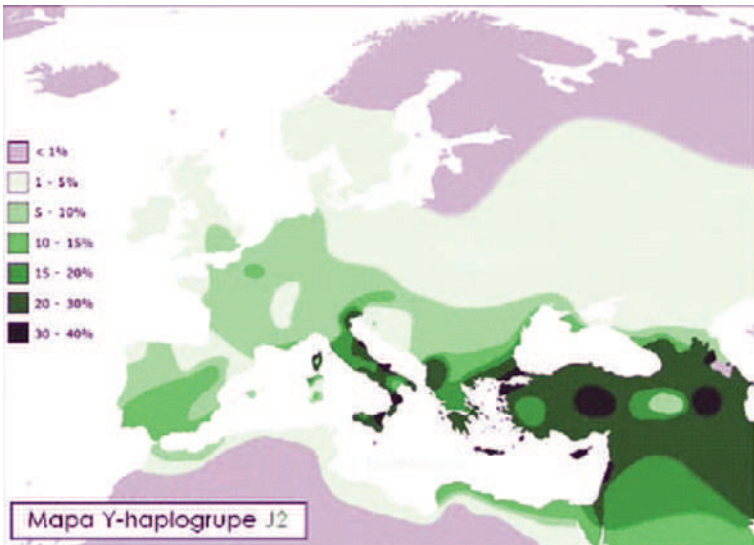
raznolikosti koja se nalazi u ovim regionima. No, raznolikost se može objasniti i drugim faktorima. Balkan je bio poprište 5.000-godišnjih migracija iz evroazijskih stepa, a svaka od njih donosila je nove vrste R1a. Južna Azija je imala mnogo veću populaciju od bilo kojeg drugog dijela svijeta tokom najmanje 10 000 godina, a veća populacija donosi više genetske raznolikosti. Svejedno, najvjerovatnije mjesto porijekla R1a je središnja Azija ili južna Rusija/Sibir. Odatle je R1a mogla migrirati direktno u istočnu Europu (evropsku Rusiju, Ukrajinu, Bjelorusiju) ili prvo na jug kroz srednju Aziju i Iran.

U Evropi, njena najveća učestalost je nađena u centralnoj i istočnoj Evropi. Najviše je zastupljena u Poljskoj i Mađarskoj (56%-60%), Ukrajini (54% ili 44%) i Rusiji (48%). Relativno visoka učestalost je takođe nađena kod Lužičkih Srba (63%) u istočnoj Nemačkoj i u sjevernoj Evropi (od toga najviše je zabilježeno 23% na Islandu).

Haplogrupa J2

Smatra se da se haplogrupa J2 nastala neđe na Bliskom istoku prije 15.000 do 22.000 godina. Najstariji trenutno poznati uzorci J2a identifikovani su u ostacima iz pećine Hotu na ševeru Irana, koji datiraju od 9100. do 8600. godine prije nove ere, te iz Kotiasa Kldea u Gruziji, iz 7940-7600 godine prije nove ere. Ovo potvrđuje nalaze odranije, kada je haplogrupa J2 iz srednjeg kamenog doba već pronađena oko Kavkaza i južnog Kaspijskog područja. Prvi pronalazak J2 iz doba neolita bio je 10.000 godina star uzorak J2b na ševerozapadu Irana. Vjerovatnoća je da su se muškarc i J2 naseljavali većim dijelom Anatolije, Južnog Kavkaza i Irana do kraja ledenog doba prije 12.000 godina.

Haplogrupa J1

Prvi nosioci J1 živjeli su u periodu pred kraj posljednjeg ledenog doba. Najstariji identifikovani uzorak J1 potiče iz pećine Satsurblia (oko 13.200. godine prije nove ere) u Gruziji, koji nam govori da je porijeklo haplogrupe J1 po svemu sudeći u regiji oko Kavkaza, Zagrosa, Bika i istoka Anatolije iz posljednjeg vremena paleolitika, odnosno starijeg kamenog doba.

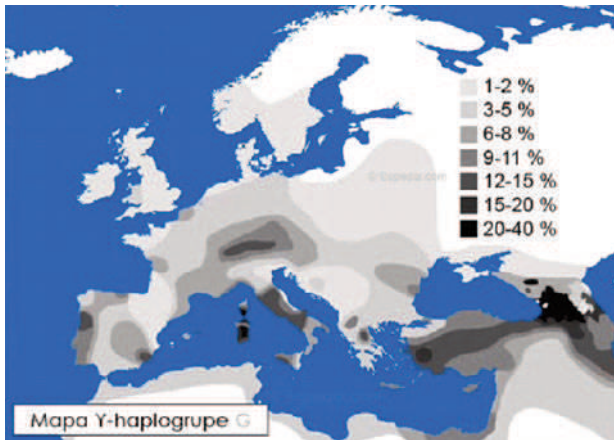
Kao i mnoge druge uspješne loze sa Bliskog istoka, smatra se da je J1 pretrpio veliko širenje stanovništva tokom neolitika. Najveća genetska raznolikost J1 haplotipa pronađena je u istočnoj Anatoliji, u blizini jezera Van, u središnjem dijelu Kurdistanu.

Planinski teren Kavkaza, Anatolije i modernog Irana, koji nije bio pogodan za rani uzgoj žitarica, bio je idealno tlo za uzgoj koza i ovaca. Kolonizirajući veći dio Anatolije, nosioci J1 naselili su planinske regije u Europi, uključujući južni Balkan, Karpate, središnju i južnu Italiju (Apenini, Sicilija, Sardinija), južnu Francusku i veći dio Iberijskog poluostrva .

Haplogrupa G2a

U današnje vrijeme haplogrupa G nalazi se od zapadne Evrope i severozapadne Afrike do središnje Azije, Indije i istočne Afrike, iako svuda u niskim frekvencijama (uglavnom između 1 i 10% stanovništva). Jedini izuzeci su regija Kavkaza, središnja i južna Italija i Sardinija, đe se frekvencije obično kreću od 15% do 30% . Ogromna većina Evropljana pripada potklasi G2a, a većina ševernih i zapadnih Evropljana tačnije spada u G2a-L140 (ili u nižem rangu G2a-M406). Gotovo svi G2b (L72 +, ranije G2c) pronađeni u Evropi su Aškenazi Jevreji. G2b se nalazi od Bliskog istoka do Pakistana i gotovo sigurno je izdanak neolitskih poljoprivrednika iz zapadnog Irana, đe je G2b identifikovan u uzorku starom 9,250 godina. Haplogrupa G1 postoji pretežno u Iranu, ali se nalazi i u Levantu, među Aškenazi Jevrejima i u Centralnoj Aziji (posebno u Kazahstanu).

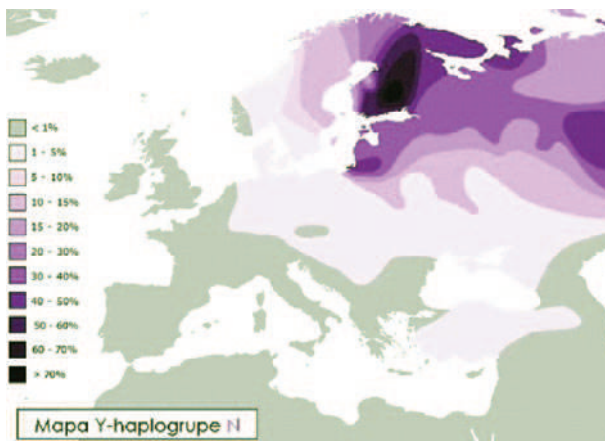
G2a čini 5 do 10% stanovništva mediteranske Evrope, ali je relativno rijetka u ševernoj Evropi. Jedine regije u kojima haplogrupa G2 prelazi 10% stanovništva u Evropi su Cantabria

u sjevernoj Španiji, sjeverni Portugal, središnja i južna Italija (posebno Apenini), Sardinija, sjeverna Grčka (Tesalija), Krit, Gagauzi u Moldaviji - sve planinske i relativno izolovane oblasti. Ostale regije s učestalošću koja se približava 10% su Asturija u sjevernoj Španiji, Auvergne u središnjoj Francuskoj, Švajcarska, Sicilija, Egejska ostrva i Kipar.

Haplogrupa N

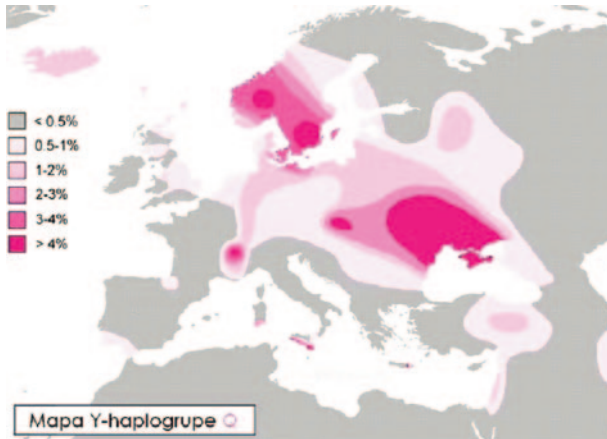
Zastupljena je u sjevernoj Evroaziji, velikim dijelom među govornicima uralskih jezika. Dominantna je jedino kod stanovništva Finske (58%), dok je u Estoniji druga po brojnosti i zastupljena je sa 36%.

Pored toga, haplogrupa N je zastupljena u značajnom procentu u pojedinim državama u kojima se govore indoevropski balto-slovenski jezici: Rusiji, Litvaniji i Letoniji. U manjem procentu je zastupljena i u Ukrajini, Bjelorusiji, Češkoj, Srbiji, Crnoj Gori, Švedskoj, Kazahstanu, Mongoliji, itd.

Haplogrupa Q

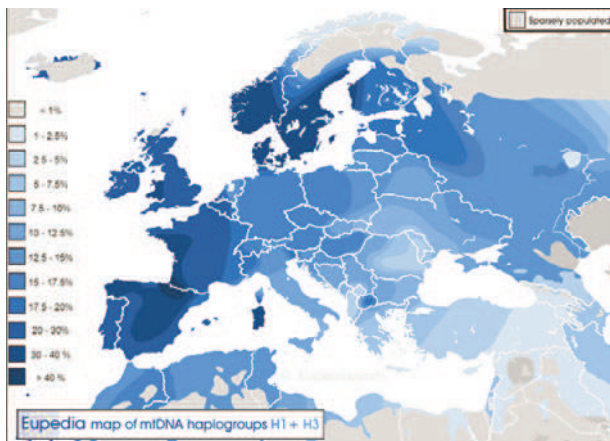
Haplogrupa Q postoji uglavnom u centralnom Sibiru, centralnoj Aziji i među domorodačkim Amerikancima. Otprilike 90% pretkolumbijskih domorodaca pripadalo je haplogrupi Q, a svi potiču iz grane Q1a2a1 (L54). U Evropi se haplogrupa Q nalazi uglavnom u južnoj Švedskoj (5%), među Jevrejima Aškenazima (5%), a i u izolovanim džepovima u srednjoj i istočnoj Europi, poput regije Rona-Alpe u Francuskoj, južne Sicilije, južne Hrvatske, severne Srbije, delova Poljske i Ukrajine. Na jugu Hrvatske, od 412 uzoraka sa ostrva Hvar pronađeno je 6,1% haplogrupe Q .

Haplogrupa H

Haplogrupa H je najčešća i najraznolikija matica u Evropi, na većem dijelu Bliskog istoka i u regiji Kavkaza. Najfrekventnija je u zapadnoj i severnoj Evropi (40-50%), dostižući maksimum u Baski populacijama (oko 60%), a srednje frekventna je u

južnom i jugozapadnom dijelu kontinenta (20%-40%). Najniže frekvencije su uočene na Kipru, Finskoj, Islandu, kao i Bjelorusiji, Ukrajini, Rumuniji i Mađarskoj. Jedina regija u kojoj H premašuje 50% stanovništva su Asturija (54%) i Galicija (58%) u sjevernoj Španiji i Vels (60%).

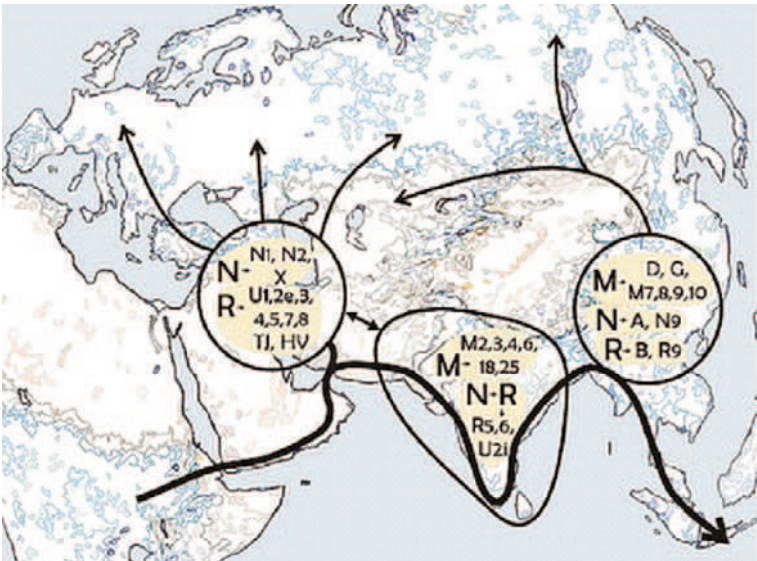
Haplogrupa L

L haplogrupa je potomak LT haplogrupe, odnosno K haplogrupe. Vjeruje se da je njen nastanak vezan za teritoriju današnjeg Tadžikistana, odakle se razgranala u Pakistan i Indiju, prije 30.000 godina.

L haplogrupa se najčešće nalazi među populacijama južne Azije. Znatno je rasprostranjena i u Tadžikistanu, Kavkazu i Anadoliji, kao i na nižim frekvencijama u Iranu.

Zaključak

Obično se misli da su ljudske rase bijela, crna, žuta i eventualno crvena! Međutim, nauka pod rasama smatra sasvim nešto drugo, dok su ova obilježja koja se odnose na boju kože više vezana za klimatske uslove u kojima je čovjek živio. Pogotovu zato što je naučno utvrđeno da čovjek vodi porijeklo sa teritorije Afrike, odakle se raseljavao po različitim oblastima, promjenom klime u Africi. Otuda boja kože ili druga spoljna obilježja ne dijele ljude po porijeklu jer svi mi, bez izuzetka, u svojim genima nosimo isti marker, što potvrđuje teoriju da svi potičemo od jednog pretka. Bilo da su u pitanju Crnogorci, Srbi, Hrvati, Bošnjaci, Romi, Kinezi, Indijanci, Crnci, ... dokazano je da naš zajednički najdalji predak nosi marker M168.

Pretpostavljeni pravci migracija „van Afrike“, prema mitohondrijskoj DNK

Mada se vrlo često određene haplogrupe vezuju za pojedine etničke grupe, u nauci se to smatra pogrešnim, jer je očito da nijedna etnička grupa nije genetski homogena, te se najprije može govoriti samo u kategoriji dominantne haplogrupe kod pojedinih naroda. Međutim, očito je da građani Hrvatske, Srbije, BIH i Crne Gore najviše imaju zastupljenu istu haplogrupu I2a HG. Preci ove HG su prvi naseljenici Evrope, odnosno, starošedioci Evrope. Ovu haplogrupu nezvanični, a i neki zvanični naučni krugovi, smatraju Ilirima. Slično tim pretpostavkama najčešće se svrstavaju haplogrupe kao dominante kod sljedećih naroda: I1 kod Germana, R1b kod Kelta, R1a kod Slovena, J2 kao obilježje antičke Grke i I2a - Ilira.

Slijedeći navedenu logiku i imajući u vidu ostale haplogrupe zastupljene kod Crnogoraca i ostalih naroda bivše Jugoslavije, sem Slovenaca, može se zaključiti da su dosadašnja ubjeđenja o porijeklu tih naroda bila duboko pogrešna. Naime, učešće haplogrupe R1a je kod Hrvata oko 30%, u BIH oko 14%, u Srbiji oko 15 %, Makedoniji oko 14%, dok je kod građana Crne Gore svega oko 7,5 %, što govori da narodi bivše Jugoslavije, sem Slovenaca kod kojih je haplogrupa R1a dominantna, iako je ima oko 32%, imaju porijeklo koje se ne može smatrati dominantno slovesnkim, kao što je vladalo uvriježeno mišljenje do skora.

Postoje neke organizacije u Srbiji i sajtovi koji svojataju haplogrupu I2, tačnije I2a, kao srpsku, iako je to najobičnija besmislica. Da bi se dokazala ta teorija koristi se argument da je relativno jako mlada podgrana Y3120 vezana za širenje slovenskih plemena u ranom srednjem vijeku, tako je dovodeći u vezu sa slovenskim narodima. U osnovi stoji razlog da su rezultati ispitivanja naroda, posebno u Srbiji, pogotovu u Crnoj Gori, pokazala vrlo nizak procenat haplogrupa koje su

dominantne među slovenskim narodima. Veoma je teško lozu, koja važi kao najstarija u Evropi i koja ima svoje grane koje nose Y hromozomi u svojim kasnijim fazama, ukrstiti sa potpuno drugom lozom, ako znamo da se svaka loza grana od osnovnog nosioca ka svim kasnijim podrupama, sa svojim novonastalim markerima.

„U lingvistici su ‘Sloveni’ - jedno, u etnografiji - drugo, u DNK-genealogiji - treće. Haplogrupa, rod se obrazovao onda kad ni nacija, ni crkva, ni savremenih jezika nije bilo“ - piše Anatolij Kljosov u studiji *Otkud su se pojavili Sloveni i Indoevropljani? Odgovor daje DNK-genealogija*.

Veoma je važno što se po broju mutacija u haplotipovima može izračunati kada je živio zajednički predak grupe ljudi čije haplotipove razmatramo. Suština je u tome da je, što je više mutacija u haplotipovima grupa ljudi – tim je drevniji njihov zajednički predak. A pošto se mutacije odvijaju sasvim statistički, nesređeno, s određenom prosečnom brzinom, onda se prilično pouzdano izračunava vrijeme kada je živio zajednički predak grupe ljudi istog roda. Kad se utvrdi starost pojedinih grupa iste loze, onda se može utvrditi pravac kretanja određenih haplogrupa, odnosno, uvijek se „mlađa“ grupa odvajala od „starije“ i naseljavala druga područja. Npr. R1a se može naći u Indiji, ali je ona mlađa za više od 650 godina od R1a kod slovenskih naroda (Poljaka, Ukrajinaca, Rusa, iako je kod njih učešće R1a ispod polovine – 45%), što znači da je R1a u Indiji nastala naseljavanjem Indije u kasnijim periodima.

Tako je moguće utvrditi i vremenski kad su koje etničke grupe naseljavale prostore Crne Gore i Balkana. To je ubjedljivo najpouzdanija metoda u kojoj nema pretpostavki i voluntarizma. Nema sumnje da je stanovništvo Crne Gore porijeklom dominantno starošjedjelačko ako posmatramo period postojanja

civilizacije na našim prostorima i da je potrebno razlikovati kasniji politički, lingvistički razvoj od genetskog porijekla. Važno je naglasiti da su genetska ispitivanja stpostotno sigurne metode i da izražavanje sumnji u njihovu validnost zbog dosadašnjih poimanja istorije prostora Crne Gore nema nikakvo uporište u onome na što genetsko nasljeđe po muškoj liniji pouzdano pokazuje.

NAJVEĆI FUZIONI REAKTOR NA SVIJETU

Branislav Radonjić

At the current intensity of exploitation, in the foreseeable future, we are threatened with the disappearance of almost all types of fossil fuels. Renewable energy sources (hydroelectric power plants, wind power plants, solar power plants...) are increasingly burdening already scarce natural resources (water, space...). The use of nuclear energy (based on the process of controlled nuclear fission) is accompanied by a problem of radioactive waste and the risk of excess. In the shadow of this energy context, a long-term complex strategic project of power production based on the process of controlled nuclear fusion is being developed.

U francuskom nuklearnom istraživačkom centru u Kadarašu (Cadarache), oko 50 kilometara severoistočno od Marselja, gradi se ITER (International Thermonuclear Experimental Reactor – međunarodni termonuklearni eksperimentalni reaktor). Vrijedan oko 20 milijardi dolara, ITER je najveći međunarodni naučni projekat današnjice. To je pokušaj da se repliciraju fuzioni procesi Sunca za stvaranje energije. Naziv ITER označava Međunarodni termonuklearni eksperimentalni reaktor, ali projekat takođe koristi latinsku definiciju riječi *iter*, što znači *put* ili *staza*.

Projekat ITER finansira i vodi sedam zemalja članica: Evropska unija (kroz organizaciju *Euratoma*), Kina, Indija, Japan, Rusija, Južna Koreja i Sjedinjene Američke Države, a Ujedinjeno Kraljevstvo i Švajcarska učestvuju putem Euratoma. Kao posljedica Brexita, Ujedinjeno Kraljevstvo se formalno povuklo iz Euratoma 31. januara 2020. Međutim, prema uslovima Sporazuma o trgovini i saradnji između EU i UK (EU-UK Trade and Cooperation Agreement), Ujedinjeno Kraljevstvo ostaje član ITER-a kao dio Fuzije za energiju (*Fusion for Energy*) nakon kraja prelaznog perioda 31. decembra 2020.¹

ITER takođe ima sporazume o saradnji sa Australijom, Kazahstanom i Kanadom. Projekat obuhvata 35 zemalja koje predstavljaju polovinu svjetske populacije i 85% globalnog BDP-a.

Izgradnja kompleksa ITER započela je 2013. a montaža reaktora 2020. godine. Početni budžet bio je blizu 6 milijardi eura, ali sada se očekuje da ukupna cijena izgradnje i rada za ITER bude između 18 i 22 milijarde eura. Bez obzira na krajnji budžet, ITER je već opisan kao najskuplji naučni eksperiment svih vremena, najsloženiji inženjerski projekat u istoriji čovječanstva i jedna od najambicioznijih ljudskih saradnji od razvoja Međunarodne svemirske stanice (International Space Station – budžet 100 milijardi evra) i Velikog hadronskog sudarača (Large Hadron Collider – budžet 7,5 milijardi eura).

Kao što je obično slučaj sa međunarodnim istraživačkim projektima, pojedinačne zemlje ne uplaćuju novac, već pružaju tehničke komponente i usluge istraživanja i inženjeringa. Svaka članica projekta je stvorila domaću agenciju kako bi ispunila svoje zaduženje za ITER. Te agencije zapošljavaju svoje osoblje, imaju sopstveni budžet i direktno sklapaju ugovore sa industrijom.

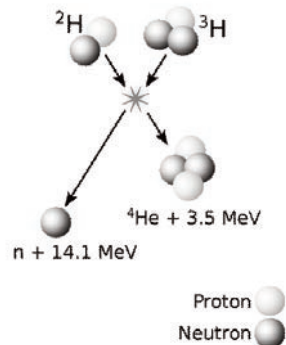
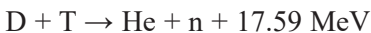
¹ <https://en.wikipedia.org/wiki/ITER>; ovaj izvor je u najvećoj mjeri korišćen za naš članak i preporučuje se, sa svojih 250 izvora/referenci, za svako detaljnije informisanje; neki pasusi i/ili podnaslovi (*kritike i odgovori na kritike*) naši su prevodi iz ovog izvora.

Na konferenciji u junu 2005. u Moskvi, članice su se dogovorile o sljedećoj podjeli doprinosa za financiranje u fazi izgradnje: 45,5% od strane države članice domaćina, Europske unije, a ostatak podijeljen između članica koje nisu domaćini; stopa od 9,1% za Kinu, Indiju, Japan, Južnu Koreju, Rusku Federaciju i SAD. Tokom faze rada i deaktiviranja, Euratom će doprinijeti 34% ukupnih troškova, Japan i Sjedinjene Države 13 posto, a Kina, Indija, Koreja i Rusija 10 posto.

Po završetku, ITER će biti najveći od više od 100 fuzionih reaktora započetih od 1950-ih. Očekuje se da će njegov nasljednik, DEMO, biti prvi fuzioni reaktor koji će proizvoditi električnu energiju (u eksperimentalnoj fazi). Dalje se očekuje da će DEMO faza dovesti do budućih komercijalnih reaktora i potpunih fuzionih elektrana za proizvodnju električne energije.

Nuklearna fuzija je postupak kojim se dva ili više atoma kombinuju u jedno ili više atomskih jezgara i subatomskih čestica (neutrona ili protona). Razlika u težini između reaktanata i proizvoda vidi se kao oslobađanje ili apsorpcija energije. Ova razlika u težini, posljedica je razlike u sili vezivanja atoma između jezgara prije i nakon reakcije.²

ITER će proizvoditi energiju fuzijom (spajanjem) **Deuterijuma** i **Tricijuma** u **Helijum**. Kad se deuterijum i tricijum spoje, dva se jezgra spoje i prave jezgro helijuma (alfa čestica) i neutron visoke energije.

² https://en.wikipedia.org/wiki/Nuclear_fusion

Istraživanja započeta pred početak Drugog svjetskog rata, budila su kod velikog dijela naučne zajednice sumnju da će ikad nešto poput dobijanja energije iz spajanja atoma uspjeti. Za razliku od procesa fisije gdje energiju dobijamo razbijanjem atoma, u fuziji ih sjedinjujemo. Princip rada nuklearnih elektrana današnjice se bazira na fisiji, a njena najveća mana je radioaktivni otpad, koji će narednih nekoliko godina ostati radioaktivan. Za njegovo trajno skladištenje je potrebno da prođe nekoliko decenija.

S druge strane, fuzija spajanjem izotopa vodonika, deuterijuma i tricijuma u plazmi, stvara helijum kojeg već ima u prirodi i nije štetan po zdravlje ili okolinu. U procesu dobijamo energiju četiri do pet puta veću, a pritom imamo izuzetno malo otpada. Problem, međutim, predstavljaju enormne temperature i pritisci koji se moraju savladati. Da bi reakcija uopšte počela, potrebna je temperatura od 10 do 15 miliona stepeni, a za pokretanje lančane fuzije oko 150 miliona stepeni celzijusa i ogromni pritisci. Pritisci nisu problem, ali temperatura jeste.

*Osmišljen je koncept TOKAMAK*³ tako da plazma struji kontrolisana izuzetno jakim magnetnim poljima. Projekat je označen kao jedan od najvažnijih u istoriji čovječanstva, a takođe je izuzetno značajan za razvoj novih tehnologija. Iako je pomak učinjen, još uvijek smo daleko od proizvodnje električne energije na ovaj način, jer tehnički nije riješen problem kako sprovesti energiju u sistem, a takođe i kako održavati kontinuiranu reakciju.

Međunarodna saradnja na projektu nuklearne fuzije koji je bio temelj ITER-a započela je 1979. godine s međunarodnim

³ Reaktor Tokamak je ideja sovjetskih naučnika iz 50-ih godina, a prvi reaktor napravili su 1962. Ime reaktora je skraćenica od ruskih riječi „тороидальная камера в магнитных катушках“ i znači „toroidalna komora sa aksijalnim magnetskim poljem“. Više od 200 Tokamaka širom svijeta utrlo je put za ITER koji je zamišljen kao posljednji eksperimentalni korak za dokazivanje izvodljivosti fuzije kao ogromnog izvora čiste energije. <https://p.dw.com/p/3gCct>

reaktorom Tokamak, odnosno INTOR-om, koji je imao četiri partnera: Sovjetski Savez, Evropsku zajednicu za atomsku energiju, Sjedinjene Države i Japan. Međutim, projekt INTOR zastao je sve dok Mihail Gorbačov nije postao generalni sekretar Komunističke partije Sovjetskog Saveza u martu 1985. Gorbačov je prvi put oživio interes za zajednički fuzioni projekat na sastanku sa francuskim predsjednikom Miteranom u oktobru 1985. godine, a onda je ideja bila dalje razvijena u novembru 1985. na samitu u Ženevi (1985) sa Reganom.

Pripreme za samit Gorbačov – Regan pokazale su da nije bilo opipljivih sporazuma. Međutim, projekt ITER uzimao je zamah u političkim krugovima zahvaljujući tihom radu dvojice fizičara, američkog naučnika Alvina Trivelpisa koji je bio direktor Kancelarije za energetska istraživanja 1980-ih i ruskog naučnika Evgenija Velihova koji će postati šef Kurchatovog instituta za nuklearna istraživanja. Dvojica naučnika podržala su projekat izgradnje demonstracionog fuzionog reaktora. U to vrijeme su trajala istraživanja magnetne fuzije u Japanu, Evropi, Sovjetskom Savezu i SAD-u, ali su Trivelpis i Velihov vjerovali da će sljedeći korak u istraživanju fuzije biti izvan budžeta bilo koje od ključnih nacija i da će saradnja na međunarodnom nivou biti korisna.

Doktor Majkl Robert, koji je direktor međunarodnih programa Kancelarije za fuzionu energiju pri američkom Ministarstvu energetike, objašnjava: „U septembru 1985. vodio sam američki naučni tim u Moskvu kao dio naših bilateralnih fuzionih aktivnosti. Velihov mi je jednog dana za ručkom predložio svoju ideju da SSSR i SAD rade zajedno kako bi nastavili do fuzijskog reaktora. Moj odgovor je bio ‘sjajna ideja’, ali sa svoje pozicije nemam mogućnost da tu ideju poguram prema predsjedniku.“

Ovaj podsticaj za saradnju na nuklearnoj fuziji navodi se kao ključni trenutak naučne diplomatije.

Postignut je dogovor godinu dana kasnije, 1986: Evropska unija (Euratom), Japan, Sovjetski Savez i SAD zajednički će

raditi na dizajniranju velikog međunarodnog fuzijskog postrojenja, ITER. Kina i Južna Koreja pridružile su se projektu 2003, a potom 2005. i Indija.

Sa konceptom se počelo 1988, a 2001. članice su odobrile konačni projekat.

Primarni cilj ITER-a je da se pokaže naučna i tehnološka izvodljivost sigurne, čiste i neograničene fuzione energije za mirnodopsku upotrebu.

Cilj ITER-a je proizvodnja samogoruće plazme koja grije samu sebe energijom reakcija nuklearne fuzije, oponašajući pritom način na koji Sunce proizvodi energiju.

Specifični ciljevi:

ITER-ova navedena misija je da pokaže izvodljivost proizvodnje fuzione energije, kao velikog izvora energije bez ugljenika.

Razviti tehnologije i procese potrebne za fuzionu elektranu – uključujući superprovodljive magnete i daljinsko rukovanje (održavanje robotom).

Ciljevi projekta ITER nisu ograničeni na stvaranje uređaja za nuklearnu fuziju, već su mnogo širi, uključujući izgradnju potrebnih tehničkih, organizacionih i logističkih sposobnosti, vještina, alata, lanaca snabdjevenja i kulture koji omogućavaju upravljanje takvim megaprojektima među zemljama učesnicama, pokretanje njihove lokalne industrije na bazi nuklearne fuzije.

Ako bi ITER uspio da ostvari svoj cilj, čovječanstvo bi ispunilo san o beskrajnom, čistom izvoru energije – bez ugljenika.

Odabir lokacije za ITER bio je dugotrajan postupak koji je završen 2005, kada je usvojen predlog EU – da se postrojenje gradi na jugu Francuske, u blizini najvećeg evropskog centra za eksperimente sa nuklearnom energijom u Kadarašu. Uslijedili su dalji pregovori, uspostavljen je sporazum o detaljima izgradnje, eksploatacije i razgradnje postrojenja, kao i o finansiranju, organizaciji i

osoblju – i 24. oktobra 2007. organizacija ITER je zvanično osnovana. Prvi timovi stigli su na lice mjesta u San Pol-le-Duran, u Francuskoj, još krajem 2005, a izgradnja zgrade reaktora je počela 2010. Generalni direktor ITER-a, Bernar Bigo, rekao je da je projekat na putu da do 2025. godine počne sa radom.

Francuski predsednik Emanuel Makron otvorio je početak faze montaže, uz visoke zvaničnike iz članica ITER-a, EU, Velike Britanije, Kine, Indije, Japana, Koreje, Rusije i SAD.

„Vjerujem da će ovako značajna inovacija imati ključnu ulogu u rješavanju globalnih problema, uključujući klimatske promjene i stvaranje održivog društva bez emisije ugljenika“, izjavio je premijer Japana Šinzo Abe. „Omogućavanje isključive upotrebe čiste energije će biti čudo za našu planetu“, rekao je generalni direktor ITER-a Bigo. „Izgradnja mašine segment po segment će biti nalik sklapanju trodimenzionalne slagalice na zamršenoj vremenskoj liniji i sa preciznošću švajcarskog sata“, ističe on.

„Pozdravljamo napredak ITER-a koji smatramo za veliki naučni projekat i ogromnu podršku uređajima tokamak. Ali uvjereni smo da je moguć brži napredak, vođen potrebom za još energije bez oslobađanja ugljenika, koji omogućavaju privatne investicije, modularni dizajn, nove materijale i napredne tehnologije“, kaže zamjenik izvršnog direktora Tokamak enerđija Dejvid Kingam.

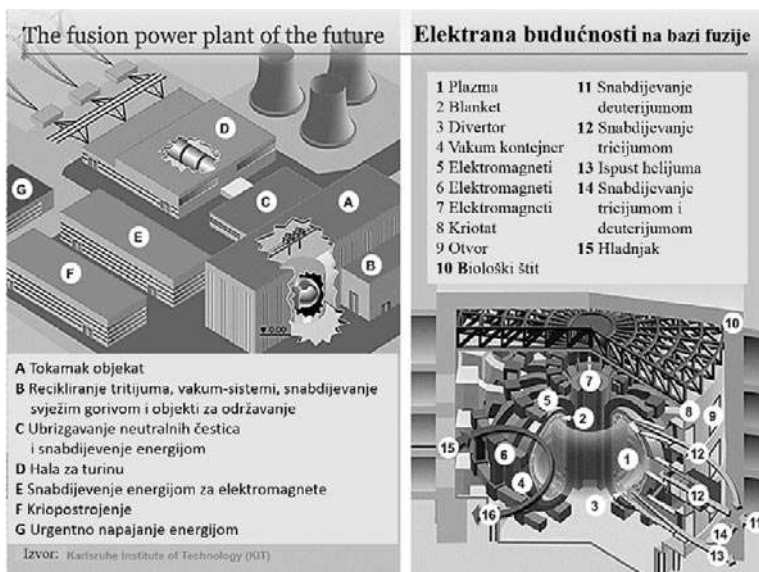
Proces će se odvijati u prstenastom reaktoru, nazvanom Tokamak (u novije vrijeme se uređaji ovakvog tipa nazivaju zajedničkim imenom fuzioni reaktori), koji je okružen džinovskim magnetima koji ograničavaju i cirkulišu pregrijanu jonizovanu plazmu držeći je van kontakta sa metalnim zidovima.

Nuklearna fuzija oslobađa ogromne količine toplotne energije kada se laka jezgra izotopa vodonika spoje u teže jezgro helijuma, ali za taj proces je neophodna temperatura od čak 150 miliona stepeni celzijusa, što je deset puta više nego u jezgru Sunca.

Vodonično gorivo se dobija od morske vode, koje treba samo nekoliko grama, ali su neophodni ogromni magneti koji će zadržavati plazmu u vakuumskoj komori.

Projektovana ulazna snaga reaktora iznosi 50 MW, dok će izlazna snaga iznositi čak 500 MW, što bi značilo da će reaktor proizvesti 10 puta više energije nego što potroši.

Plazma je na toliko visokoj temperaturi da bi odmah sagorela materijal koji se koristi za njeno čuvanje. Sada na scenu stupa stelerator. „Vendelštajn 7-X“ zadržava plazmu u magnetnom polju koje generišu superprovodni kalemovi ohlađeni na temperaturu blizu nule. Zahvaljujući tome, plazma – vrelija od 80 miliona stepeni Celzijusa – nikada ne dolazi u dodir sa zidovima komore u kojoj se nalazi.

Među komponentama koje se sklapaju je i kriostat prečnika 30 metara, koji je proizvela Indija, a koji će okruživati reaktor i održavati ekstremno nisku temperaturu koja je neophodna.

Jedan od elektromagneta, koji su napravile SAD, zove se centralni solenoid i imće magnetnu snagu dovoljnu da se podigne nosač aviona.

Postoje brojne privatne kompanije koje teže proizvodnji energije nuklearne fuzije uz pomoć manjih uređaja, među kojima je Tokamak enerđi sa sjedištem u Velikoj Britaniji.

ITER-ov Tokamak biće najveći na svijetu. U poređenju s njim, spejs šatl, nuklearna podmornica ili nosač aviona čine se relativno jednostavnim objektima.

Vremenska linija i status

ITER je završen preko 78% (do prve plazme), prema izvještaju od maja 2021.⁴

Početak projekta može se pratiti od 1978. godine kada su se Evropska komisija, Japan, Sjedinjene Države i SSSR udružili u Međunarodnoj radionici reaktora Tokamak (INTOR). Ova inicijativa održana je pod pokroviteljstvom Međunarodne agencije za atomsku energiju, a ciljevi su joj bili da se procijeni spremnost magnetne fuzije za prelazak na fazu eksperimentalnog energetskog reaktora (EPR), identifikuju dodatna istraživanja i razvoj koja se moraju preduzeti, te definišu karakteristike takvog EPR-a pomoću idejnog rješenja. Od 1978. do sredine 1980-ih, stotine naučnika i inženjera fuzije u svakoj zemlji učesnici sudjelovalo je u detaljnoj procjeni sistema Tokamaka i mogućnosti projekta za korišćenje nuklearne fuzione energije.

Godine 1985, na sastanku na vrhu u Ženevi, Mihail Gorbačov predložio je Ronaldu Reaganu da dvije zemlje zajednički preduzmu izgradnju Tokamaka EPR kako je predložila radionica INTOR. Projekt ITER pokrenut je 1988. Temelji su ukopani 2007. godine, a izgradnja kompleksa ITER Tokamaka započela je 2013.

⁴ <https://en.wikipedia.org/wiki/ITER>

Sklapanje mašina pokrenuto je 28. jula 2020. Očekuje se da će izgradnja postrojenja biti završena 2025. godine kada započinje puštanje u rad reaktora, a početni eksperimenti na plazmi treba da započnu krajem te godine. Kad ITER postane operativan, biće to najveći eksperiment fizike plazme sa magnetnim ograničenjem u upotrebi, sa zapreminom plazme od 840 kubnih metara, nadmašujući zajednički evropski torus (Joint European Torus) za faktor 8.

Prelomne tačke projekta

Datum	Događaj
1988	Projekti ITER službeno pokrenut. Radovi na konceptu dizajna trajali su od 1988. do 1990.
1992	Radovi na inženjeringu dizajna od 1992. do 1998.
2006	Odobrenje procjene troškova od 10 milijardi eura (12,8 milijardi američkih dolara) kojima se predviđa početak gradnje 2008. i završetak deceniju kasnije.
2007	Izgradnja gradilišta započinje.
2008	Početak pripreme lokacije, početak ITER plana puta.
2009	Završetak pripreme lokacije.
2010	Počelo iskopavanje na lokaciji Tokamak kompleksa.
2013	Počinje izgradnja Tokamak kompleksa.
2015	Gradnja Tokamaka započinje, ali se program produžava za najmanje šest godina.
2017	Sala za montažu spremna za opremu.
2018–2025	Montaža i integracija: <ul style="list-style-type: none">• Decembar 2018: završena betonska podloga.• Jul 2019: dno i donji cilindar kriostata sastavljeni od djelova.• April 2020: završen prvi sektor vakuumskih posuda.• Maj 2020: instalirano dno kriostata, započeto je sklapanje Tokamaka.• Jul 2020: svečano pokrenut sklop mašina.• Oktobar 2020: započeto zavarivanje vakuumske posude.• Jun 2022. (planirano): instalirana vakuumska ponuda.• Novembar 2023. (planirano): započinje instalacija centralnog solenoida.

2025	<ul style="list-style-type: none"> • Planirano: završetak montaže; započinje faza puštanja u pogon. • Planirano: postizanje prve plazme.
2035	<ul style="list-style-type: none"> • Planirano: početak operacije deuterijum-tricijum.

Početak montaže ključnog dijela postrojenja – Tokamak reaktora – je istorijski trenutak, izjavio je šef ITAR-a Bernar Bigo, na ceremoniji koja je prevashodno bila simbolična prekretnica koja pokazuje napredak građevinskog projekta. Jer ITER je godinama bio pod opravdanim pritiskom zbog eksplozije troškova i kašnjenja.

Sljedeće faze: 2025. i 2035. Bigo je objasnio da bi prva plazma vodonika u reaktoru trebalo da počne da se koristi 2025. Tada bi fizičari mogli da započnu eksperimente. A za 2035. je planirano da se počne sa pokušajima da se stvara energija.

Za one koji žele neke detalje o funkcionisanju reaktora: da bi se to postiglo, plazma vodonika treba da se zagrije na neverovatnih 150 miliona stepeni Celzijusa. Fuzijom jezgara izotopa vodonika deuterijuma (D) i tricijuma (T) stvara se jedno jezgro helijuma, koje se zove i „alfa čestica“ – i jedan neutron. Jezgro helijuma, koje nosi 20 procenata energije proizvedene reakcijom fuzije, naelektrisano je i na mjestu ga drže magnetna polja Tokamaka, dok neutron bježi. Toplota koju obezbeđuju ove alfa čestice doprinosi održavanju temperature plazme i smanjuje potrebu za spoljašnjim zagrijavanjem. Kada grijanje jezgrima helijuma („alfa grijanje“) dostigne preko 50 procenata, kaže se da „plazma gori“. To je agregatno stanje materije koja nikada nije proizvedeno na kontrolisan način na Zemlji.

Naučnici se i dalje bore sa problemima, poput pitanja kako bezbjedno ukloniti toplotu iz reaktora i kako ga snabdjeti svježim gorivom. Međutim, nije predviđeno da ovaj reaktor proizvodi električnu energiju, već bi trebalo da utre put budućim fuzionim elektranama koje bi proizvodile električnu energiju. To

je nešto što bi moglo da se ostvari u drugoj polovini ovog 21. vijeka. Očekuje se da će projekat pokazati da fuzionna energija može da bude generisana u komercijalne svrhe.

Zagovornici nuklearne fuzije i ovog projekta se nadaju da će time obezbijediti klimatski prihvatljiv, bezbjedan i gotovo beskonačni izvor energije. Kritičari kažu da je to skupa igračka i da razvoj tehnologije suviše dugo traje da bi se na vrijeme zaustavilo zagrijavanje Zemlje.

Kritike

Protest protiv ITER-a u Francuskoj, 2009.

Izgradnja objekta ITER započela je 2007. godine, ali je projekat naišao na kašnjenja i prekoračenje budžeta.

Svjetska nuklearna asocijacija rekla je da fuzija „do sada predstavlja nepremostive naučne i inženjerske izazove“.

Projekt ITER kritikovan je zbog pitanja poput dizajna i činjenice da je njegov proračun preusmjerio resurse sa drugih energetske projekata.

1999. godine pojavila se rana tehnička zabrinutost da će neutroni od 14,1 MeV nastali reakcijama fuzije oštetiti materijale od kojih je reaktor izgrađen. Pitanje je bilo utvrditi mogu li se i kako zidovi reaktora oblikovati tako da traju dovoljno dugo da komercijalna elektrana postane ekonomski održiva u prisustvu intenzivnog neutronske bombardiranja. Trenutno se u belgijskoj laboratoriji za nuklearno istraživanje SCK CEN provode istraživanja koja koriste materijale poput volframa kako bi se bolje oduprli efektima neutrona. Dvije godine su različiti materijali testirani u okruženjima sličnim ITER-u. Studije nakon ozračenja trebale bi biti završene do 2022. godine.

Srodni problem buduće komercijalne fuzione elektrane je taj što će neutronske bombardiranje izazvati radioaktivnost u

samom materijalu reaktora. Održavanje i razgradnja komercijalnog reaktora stoga može biti teško i skupo.

Drugo je pitanje bilo hoće li superprovodni magneti biti oštećeni neutronskim tokovima. Nova posebna ustanova za istraživanje, IFMIF, planira istražiti ovaj problem.

Drugi izvor zabrinutosti dolazi od interpolacije parametara baze podataka Tokamaka iz 2013. koja je otkrila da će opterećenje snage na Tokamak skretnicama/divertorima biti pet puta veće od prethodno očekivane vrijednosti za ITER i mnogo više za stvarne reaktore za proizvodnju električne energije. S obzirom na to da će projektovano opterećenje snage na ITER-ovom preusmjerivaču biti vrlo veliko, ovi novi nalazi doveli su do novih inicijativa za ispitivanje dizajna. Jedno takvo eksperimentalno postrojenje, test Divertor Tokamak Test (DTT), u Italiji, napreduje.

Brojni istraživači fuzije koji rade na sistemima koji nisu Tokamak, poput nezavisnog naučnika za fuziju Erika Lenera, tvrdili su da bi drugi fuzioni projekti bili djelić ITER-ovih troškova i mogli bi biti potencijalno održiviji i/ili ekonomičniji put do energije fuzije. Mnogi kritičari, poput Danijela Jasbija, optužuju istraživače ITER-a da se nisu voljni suočiti sa tehničkim i ekonomskim potencijalnim problemima koje predstavljaju sheme Tokamaka.

Očekivani troškovi ITER-a porasli su sa 5,9 milijardi na više od 20 milijardi eura, a vremenski okvir za rad punom snagom pomaknut je s prvobitne procjene iz 2016. na 2025. Međutim, projekt je značajno odgođen u fazi dizajniranja što je rezultat svrhovite odluke o decentralizaciji dizajna i proizvodnje među 35 država učesnica, što je rezultiralo složenošću koja je bila bez presedana, ali u skladu sa početnim ITER-ovim ciljevima stvaranja znanja i stručnosti, a ne puke proizvodnje energije.

Jedna francuska antinuklearna asocijacija *Sortir du nucléaire* (Izlazak iz nuklearne energije), kojoj je osnivačku povelju

potpisalo više od 900 drugih grupa, tvrdi da je ITER opasnost jer naučnici još nisu znali kako manipulirati visokoenergetskim izotopima vodonika deuterijumom i tricijumom koji se koriste u procesu fuzije. Međutim, jedno drugo francusko udruženje za zaštitu životne sredine *Pour le Nucléaire* (AEPN) pozdravlja projekat ITER kao važan dio odgovora na klimatske promjene.

Kada je Francuska 2005. godine najavljena kao mjesto projekta ITER, nekoliko istaknutih evropskih ekologa izrazilo je svoje protivljenje projektu. Rebeka Harms, članica Green/EFA-e u Odboru za industriju, istraživanje i energetiku Evropskog parlamenta, rekla je za *Euractiv* u julu 2005. godine: „U sljedećih 50 godina nuklearna fuzija neće se baviti klimatskim promjenama niti garantuje sigurnost našeg snabdijevanja energijom.“ U istom članku iz 2005, francuski zastupnik stranke Zeleni Noël Mamère tvrdio je da će konkretniji naponi u borbi protiv današnjeg globalnog zagrijavanja biti zanemareni kao rezultat ITER-a: „Ovo nije dobra vijest za borbu protiv efekta staklene bašte jer idemo da uložimo deset milijardi eura u projekat koji ima rok završetka od 30 do 50 godina do kada čak nismo sigurni da će biti efektivan.“ <https://en.wikipedia.org/wiki/ITER>

Odgovori na kritike

Zagovornici vjeruju da je većina kritika ITER-a zavaravajuća i netačna, posebno navodi o „inherentnoj opasnosti“ eksperimenta. Navedeni ciljevi za komercijalno projektovanje fuzione elektrane su da količina proizvedenog radioaktivnog otpada treba biti stotine puta manja od one u fisionom reaktoru, te da ne smije proizvoditi dugovječni radioaktivni otpad, i da je nemoguće da bilo koji takav reaktor podlegne lančanoj reakciji velikih razmjera. Direktni kontakt plazme sa unutarnjim površinama ITER-a mogao bi ga kontaminirati, prouzrokujući

da se odmah ohladi i zaustavi proces fuzije. Osim toga, količina goriva sadržana u komori fuzionog reaktora (pola grama goriva – deuterijuma/tricijuma) dovoljna je za održavanje impulsa sagorijevanja fuzijom najviše od minuta do sat vremena, dok reaktor fisije obično zadrži ekvivalent goriva za nekoliko godina. Štoviše, biti će implementirani neki sistemi (od)uzimanja tricijuma, tako da će se nivo zaliha ciklusa goriva držati na oko 2 kg, ITER će na kraju trebati da reciklira velike količine tricijuma i pri prometima za red veličine većim od bilo kojeg prethodnog postrojenja za tricijum u svijetu.

U slučaju nesreće (ili sabotaže), očekuje se da će fuzioni reaktor otpustiti daleko manje radioaktivnog onečišćenja nego obična fisiona nuklearna stanica. Nadalje, ITER-ova vrsta fuzione elektrane ima malo zajedničkog s tehnologijom nuklearnog oružja i ne proizvodi gorive materijale potrebne za izradu oružja. Zagovornici napominju da bi fuzionna energija velikih razmjera mogla proizvesti pouzdanu električnu energiju na zahtjev i uz gotovo nulto zagađenje (ne stvaraju se nusproizvodi u gasovitom stanju (CO₂, SO₂ ili Nox).

Prema istraživačima iz demonstracionog reaktora u Japanu, fuzioni generator trebao bi biti montiran 2030-ih, a najkasnije 2050-ih. Japan provodi vlastiti istraživački program sa nekoliko operativnih objekata koji istražuju nekoliko načina fuzije.

Samo u Sjedinjenim Državama električna energija čini 210 milijardi USD godišnje prodaje. Azijski elektroenergetski sektor privukao je 93 milijarde USD privatnih ulaganja između 1990. i 1999. Ove brojke uzimaju u obzir samo trenutne cijene. Zagovornici ITER-a tvrde da bi ulaganje u istraživanje sada trebalo posmatrati kao pokušaj ostvarivanja daleko većeg budućeg povraćaja, a studija o uticaju ulaganja ITER-a na ekonomiju EU u razdoblju 2017–18. zaključila je da će „srednjoročno i dugoročno, vjerojatno doći do pozitivnog povraćaja ulaganja EU u ITER. Takođe, svjetska ulaganja manja

od 1 milijarde USD godišnje u ITER nisu nespojiva sa istovremenim istraživanjem drugih metoda proizvodnje energije, što je u 2007. iznosilo 16,9 milijardi USD. Na pitanje o rastućim troškovima projekta ITER, investicioni bankar Danijel Alen tvrdi da je za tehnologiju koja bi mogla „revolucionirati budućnost“ proračun od 20 milijardi eura ili čak 40 milijardi eura (najveća procjena) „kikiriki“.

Pristalice ITER-a naglašavaju da je jedini način provjere ideja za izdržavanje intenzivnog neutronskega toka eksperimentalno podvrgavanje materijala tom toku, što je jedna od primarnih misija ITER-a i IFMIF-a, a oba će objekta biti od vitalne važnosti za tu provjeru. Svrha ITER-a je istražiti naučna i inženjerska pitanja koja se odnose na potencijalne fuzione elektrane. Gotovo je nemoguće dobiti zadovoljavajuće podatke o svojstvima materijala za koje se očekuje da će biti podložni intenzivnom neutronskega toku, a očekuje se da će goruće plazme imati sasvim druga svojstva od plazmi koje se eksterno zagrijavaju. Pristalice tvrde da je za odgovor na ova pitanja potreban eksperiment ITER-a, posebno u svjetlu monumentalnih potencijalnih prednosti.

Nadalje, glavna linija istraživanja putem Tokamaka razvijena je do te mjere da je sada moguće preuzeti pretposljednji korak u istraživanju fizike magnetno zatvorene plazme sa samoodrživom reakcijom. U istraživačkom programu Tokamaka, nedavni napredak posvećen kontroli konfiguracije plazme doveo je do postizanja znatno poboljšanog ograničenja energije i pritiska, što smanjuje predviđenu cijenu električne energije iz takvih reaktora za faktor dva, do vrijednosti od samo oko 50 % viših od predviđenih troškova električne energije iz naprednih reaktora sa lakom vodom. Osim toga, napredak u razvoju naprednih, nisko aktivacionih konstrukcionih materijala podupire obećanje o postizanju ekološki bezopasnih fuzionih reaktora, a istraživanja alternativnih koncepata zatvaranja

obećavaju buduća poboljšanja. Konačno, pristalice tvrde da druge potencijalne zamjene fosilnih goriva imaju svoje ekološke probleme. Solarne elektrane, vjetroelektrane i hidroelektrane imaju vrlo nisku površinsku gustinu energije u poređenju sa ITER-ovim nasljednikom DEMO-om koji bi na 2.000 MW imao gustinu energije koja premašuje čak i velike elektrane na bazi fisije.

Sigurnost projekta regulisana je francuskim i EU propisima o nuklearnoj energiji. Francuska uprava za nuklearnu sigurnost (ASN) dala je 2011. godine pozitivno mišljenje, a zatim je na temelju francuskog Zakona o nuklearnoj transparentnosti i sigurnosti zahtjev za licenciranje bio podvrgnut ispitivanju koje je omogućilo široj javnosti da podnese zahtjeve za informacije o eventualnim problemima o sigurnosti projekta.

Prema objavljenim procjenama sigurnosti (odobrenim od ASN-a), u najgorem slučaju curenja reaktora, oslobođena radioaktivnost neće premašiti 1/1000 prirodnog zračenja u zemljištu i neće biti potrebna evakuacija lokalnog stanovništva.

Cijela instalacija uključuje niz stres testova (na zemljotres) za potvrdu efikasnosti svih barijera. Cijela zgrada reaktora izgrađena je na gotovo 500 seizmičkih stubova, a cijeli kompleks nalazi se na gotovo 300 m nadmorske visine. Sveukupno, izuzetno rijetki događaji, poput 100-godišnje poplave obližnje rijeke Durance i potresa u prethodnih 10.000 godina, pretpostavljali su se u sigurnosnom projektu kompleksa, a dogovarajuće zaštitne mjere dio su projekta <https://en.wikipedia.org/wiki/ITER>

Između 2008. i 2017. projekt je samo u EU generisao 34.000 radnih godina. Procjenjuje se da će u razdoblju 2018-2030. Generisati daljih 74.000 radnih godina i 15,9 milijardi eura bruto vrijednosti.

Umjesto zaključka izdvajamo:

Po završetku, ITER će biti najveći od više od 100 fuzionih reaktora započetih od 1950-ih. Očekuje se da će njegov nasljednik, DEMO, biti prvi fuzioni reaktor koji će proizvoditi električnu energiju (u eksperimentalnoj fazi). Dalje se očekuje da će DEMO faza dovesti do budućih komercijalnih reaktora i potpunih fuzionih elektrana za proizvodnju električne energije.

ITER je već opisan kao najskuplji naučni eksperiment svih vremena, najsloženiji inženjerski projekat u historiji čovječanstva i jedna od najambicioznijih ljudskih saradnji od razvoja Međunarodne svemirske stanice (International Space Station - budžet 100 milijardi evra) i Velikog hadronskog sudarača (Large Hadron Collider – budžet 7,5 milijardi evra).

„Verujem da će ovako značajna inovacija imati ključnu ulogu u rešavanju globalnih problema, uključujući klimatske promene i stvaranje održivog društva bez emisije ugljenika“, izjavio je premijer Japana Šinzo Abe. „Omogućavanje isključive upotrebe čiste energije će biti čudo za našu planetu“, rekao je generalni direktor ITER-a Bernar Bigo.

Ako bi ITER uspio da ostvari svoj cilj, čovječanstvo bi ispunito san o beskrajnom, čistom izvoru energije – bez ugljenika.

Mi se, sa vjerom u nauku i tehnologiju, pitamo, između ostalog, koliko (predviđena) dinamika realizacije (plana) projekta u ovoj fazi (ili kada može) treba da utiče na planove razvoja na bazi postojećih tehnologija proizvodnje (električne) energije; mogu li neki od preko 100 reaktora kontrolisane nuklearne fuzije u razvoju postati konkurencija ITER projektu; što da rade „mali“ u ovim tehničko-tehnološkim integracijama, specijalizacijama i demonopolizacijama... ako se ne priključe/integrišu...

ZAPISANO JE (9)

Branko Borilović

Readers showed great interest for this column, so the author continues with the publication of the ninth sequel of short abstracts from the rich literature on Montenegro, with special reference to Montenegrin Warfare.

Crnogorsko vojevanje

Kako je knez Vojislav (zetski knez XI vijek) pobijedio Grke u Crmnici 1036. godine. Vidjevši da će pretrpjeti poraz, on je naredio sinovima Gojislavu i Radoslavu da ostanu na svojim položajima, a ostaloj trojici je rekao: „Uzmite po 10 okretnih vojnika sa trubama i rogovima, i na brdo se popnite, i po vrhovima brda rasporedite se tako da Grcima izgleda kao da su opkoljeni. A ja sa ovim što su sa mnom u ponoć navali ću na njihov logor. Kad čujete zvuk trube i roga, vi isto tako okolo sa brda trubama i rogovima napravite jeku i snažnim glasovima podignite buku“. Kako su se dogovorili, tako su i učinili, uz veliku buku i galamu naćerali su Grke na bjekstvo, a dosta njih i pobili.

Ljetopis Popa Dukljanina, Bar, 1999, str. 77-78.

Da je bugarski car Samuilo (XI vijek), napao Dalmaciju (Rimljani su Duklju podvodili administrativno pod Dalmacijom, prim. B. B) sa velikom vojskom. Dukljani su pod vođstvom kralja Vladimira pružili žestok otpor, a glavna bitka odigrala se na brdu Oblik, u blizini Ulcinja. Po pisanju popa Dukljanina Vladimirovoj vojsci pomogle su zmije „od kojih umiraše svako čim bi ga ujele; tako pričinjavahu velike gubitke ljudima i životinjama“.

Prednjegoševsko doba, Titograd, 1963, str. 33–34.

Da se vatreno oružje u Zeti pominje prvi put „18. aprila 1379. godine kada je dubrovačko Vijeće umoljenih odbacilo predlog da se Baoši Baošiću ustupi jedna bombarda“.

Glas Srpske Kraljevske Akademije, Beograd, CLXI, II raz. 83, 1934, str. 86–87.

Da su prve „bombarde“ u Crnu Goru stigle 1391. godine. Te godine je na molbu Đurđa Stracimirovića Balšića Senat dubrovački pozajmio 3 „bombarde“.

Glas Srpske Kraljevske Akademije, Beograd, CLXI, II raz. 1934, str. 85.

Da su Trebinje, Dračevica (mjesto iznad Herceg Novog, prim. B.B) i Konavle bili u sastavu države Balšića i to u vrijeme Đurđa Balšića.

Tomić, Jovan N, *Mahmut Bušatlija*, str. 135.

Da su Mlečići teško poraženi 1406. godine od Crnogoraca, pa su zato Balšu III i njegovu ženu Jelu ucijenili najprije sa 1.000 a potom 2.000 dukata. Tu nagradu zasluživali bi oni koji ih žive uhvate.

Tomić, Jovan N, *Mahmut Bušatlija*, str. 140.

Da je Bajoša III (Balša III, 1387–1421, prim. B.B), četrnaest godina vodio rat sa Mlečićima i oteo od njih Budvu, Bar, Ulcinj, Drivest i Lješ.

E. M. G. M, *Dolazak knjaza crnogorskog u Srbiju*, Beograd 1896, str. 4.

Da su se i Crnojevići obraćali republici sv. Vlaha za vatreno oružje. Tako je 1407. godine Gojčilo Crnojević tražio izvjesnu količinu praha. Decembra 1459. godine isto je tražio i Stefan Crnojević preko „poklisara Meduta“.

Glas Srpske Kraljevske Akademije CLXI, II raz. 83, Beograd, 1934, str. 86.

Da je Ivan Crnojević na zboru Crnogoraca donio sljedeće odluke:

1. Da za vrijeme borbe sa Turcima nijedan Crnogorac ne smije ostaviti bojno polje bez naredbe svoga glavara;
 2. Da se bjegunac zauvijek sramno žigoše i na progonstvo iz zemlje osudi;
 3. Da mu se tada obuče žensko ruho i preslica za pojas pripaše;
- Bojović M. Veličko, *Članci i rasprave o Crnoj Gori*, Tuzla, 1936, str. 17.

Da je Ivan Crnojević 1466. godine pomagao Đurđu Kastriotiću Skenderbegu u ratu protiv Turaka, a godine 1467. zajedno su oteli Skadar od Turka.

Tomić, Jovan N, *Mahmut Bušatlija*, str. 144.

Da su i u XV vijeku neki zetski gradovi imali vatreno oružje. Mlečići pominju mjesto „Danj đe je 1445. godine zabilježeno da posjeduje: 6 bombardela, 20 pušaka, 8 barila baruta, 12 balista, 3.000 strela, 9 capsae veretonorum“.

Glas Srpske Kraljevske Akademije CLXI, II raz. 83, Beograd, 1934, str. 86.

Da je Stefan Crnojević bio oženjen sa ćerkom Đorđa-Đerđa Skenderbega. Zajedno sa Skenderbegom, Staniša je 24 godine vojevao sa Turcima i u šezdeset tri bitke do nogu Turke potukao.

Petrović, Vladika Vasilije, *Istorija o Crnoj Gori*, Titograd, 1985, str. 65.

Da su Crnogorci zajedno sa Paštrovićima i Turcima, porazili mletačku vojsku 11. 07. 1500. godine. Mlečane su napali sa 1.600 konjanika i pješaka na prostoru Bara. Po navedenim podacima poginulo je 250 Crnogoraca i 5 Paštrovića koji su bili zarobljeni, a kasnije i pogubljeni od strane Mlečana zbog izdaje.

Crna Gora i crnogorsko primorje u vrijeme mletačko-turskog rata 1499–1502. godine, Titograd, 1963, str. 32.

Da je 1610. godine, barski nadbiskup Marin Bici, u svojim putopisima isticao „nezavisnost gorštačkih plemena i naglašavao njihovu samostalnost, govoreći da svi stanuju u visokim planinama i da se nikada nijesu pokorili Turcima“.

Petković, Bogoljub, *Prilog pitanju Turske vlasti nad Crnom Gorom u 17. vijeku*, Titograd, 1959, str. 421.

Da je crnogorska vojska 1685-86, po njemačkim izvorima, brojala 15.003 puške.

Popović, Đorđe, *Istorija Crne Gore*, Beograd, 1996, str. 77.

Da su prve puške – moskete, sa kojima su Crnogorci bili nepobjedivi, dobili od Mlečana kao poklon za pomoć koju su im pružili u raznim ratovima.

Crna Gora: izvještaj mltačkih providura (1687–1735), Podgorica, 1998. str. XIII

Da su Crnogorci izvojevali pobjedu 1687. godine u Herceg Novom, nad turskom vojskom. Crnogorce je predvodio vladika Visarion Borilović Bajica, za kojeg se u zapisu kaže: „I održavši uprav' on tu pobjedu sa svojim Crnogorcima, pa poslije pobjede dopratiše ga mletačka gospoda na Cetinju, i tu ga otrovaše“.

Ruvarac, Ilarion, *Montenegrina*, Sremski Karlovci, 1897, str. 136.

Da su se Crnogorci odazvali na poziv ruskog cara (Petra) 1711. godine i dali obećanje da će svoju teritoriju i svoj narod braniti od turskih nasrtaja. Vladika Danilo je tom prilikom rekao: „Mi smo, braćo Crnogorci, čuli da imamo, sami bog zna koliko daleko negđe na istoku hrišćanskoga cara, i svagda smo željeli za njega i njegovo carstvo znati, ali kako smo u ovim gudurama sa svake strane zatvoreni, tako nijesmo mogli ni od kuda ništa razumjeti...“ Rekao je da će im na tom putu vođa biti „preblagi Bog“.

Dva Petrovića Njegoša, Vladika Danilo Petrović i knjaz Nikola I, Beograd, 1896, str. 8–9.

Da je u bici na Carevom lazcu 1712. godine bio ranjen i vladika Danilo u lijevi dio grudnog koša. Od smrti ga je spasio zlatni lanac na kome je nosio vladličanski krst. U tom boju Crnogorci su osvojili mnogo oružja, ali i 86 barjaka, od kojih 24 alaj-barjaka.

Popović, Đorđe, *Istorija Crne Gore*, Beograd, 1996, str. 90.

Da su prvi crnogorski vojnici upućeni na školovanje 1757. godine u Rusiju za vrijeme vladike Vasilija. Na školovanje su upućeni Petar Radonjić, Filip Petrović, Ivan Vukotić, Vojin Petrović, Rade Petrović (Rafailo), Ivan Petrović, Mihailo Borilović, Savo Radonjić, Mihailo Plamenac, Gavriilo Knežević, Marko Perečić, Stepan Bajramović, Toma Marošević.

Martinović, Srđa, *Crnogorska vojska 1854–1916*, Podgorica, 2018, str. 341.

Da je skadarski paša - Mahmut paša, u dva navrata napadao na Crnu Goru, i to prvi put 1796. godine na Martinićima sa 20.000 vojnika, drugi put napao u jesen iste godine, s još većom vojskom (23.000) vojnika. U oba boja pretprio je poraz. (Ove izlete platio je glavom. Po istoričaru Andriji Luburiću glavu mu je odsjekao Bogdan Vukov Nikolić sa Njeguša u bici na Krusima. Oba boja predvodio je vladika Petar I Petrović Njegoš, prim. B. B).

Popović, Đuro, *Čitanka za IV razred osnovnijeh škola*, Cetinje, 1897, str. 198.

Da je francuski maršal Marmon, sv. Petru jednom rekao da je pravo varvarstvo što Crnogorci „mojim vojnicima seku glave.“ Na to mu je vladika odgovorio: „To su Crnogorce Francuzi naučili“. Dalje je nastavio: „Vi ste na sred Pariza kralju i kraljici odsjekli glave.“

Nenadović, Ljuba P, *O Crnogorcima*, Novi Sad, 1889, str. 57.

Da je Napoleon Bonaparta toliko cijenio crnogorsku vojsku da je preporučio svojem maršalu Ogistu Marmontu da obavezno uključi u Crnu Goru dvije regimente (nalazile su se u Beču), kako bi se izvještili u borbama protiv Crnogoraca.

Da su se Crnogorci i Bokelji 1806. godine dogovorili da odbra-
ne Boku. „Oduševljeno je prihvaćeno da se vodi odlučna borba protiv Francuza čim pokušaju da uđu u Boku i da se Crna Gora i Boka ujedine“. Prema austrijskim izvorima od 21. 03. 1806. godine, Petar I je imao pod svojom komandom u Boki 9.000 vojnika od kojih 7.800 Crnogoraca i Brđana, a 1.200 Bokelja.

Da je u vojsci Sultana I bilo „hristijana“, po nekim podacima i Njeguša, koji su osvojili Misir (Egipat, prim. B. B). I danas tamo ima mjesto koje se zove Negus.

Popović, Đorđe, *Istorija Crne Gore*, Beograd, 1996, str. 66-67.

Da su bokeljski mornari učestvovali u oslobođenju Grčke od

Turaka 1821. godine. Punih sedam godina su se borili na grčkoj strani i na kopnu i na moru đe su izkazali veliku hrabrost.

Šoć, Pero, *Pomorski kapetani iz Boke kotorske*, Kotor, 1964, str. 286.

Da vladika Rade „kada buknu ugarsko-hrvatski rat, ponudi (on) znamenitim pismom banu Jelačiću, neka uđe sa svojim četama u Bosnu, a on da će sa 20.000 Crnogoraca u Hercegovinu. Osim toga, vladika je poslao proglas na sve opštine Boke Kotorske i Dubrovnika, i preporučio im da pristanu uz Jelačića i priznaju ga za bana“.

Boj na Grahovcu, Zagreb, str. 43.

Da je vladika Rade pored svih vrlina koje je posjedovao bio i veliki humanista. To se vidi iz pisma koje je uputio 27. IV 1834. godine, đe obavještava podgoričke Turke da su na Cetinje donešene nekolike turske glave pa im saopštava da će im ih vratiti. On u pismu pored ostalog kaže: „niti je naše srce u tom nesretnjem đelu nikakva zadovoljstva našlo. Zato vi i šaljem glave vaše braće natrag i prijateljski vi govorimo da se ostavite udarati na naše krajine“. On ih moli da se okanu nasrtaja na Crnu Goru i moli ih da je ljepše da žive u „spokoju“.

Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, Cetinje, 2016, str. 139.

Da je vladika Rade u prepisci sa ruskim konzulom iz Dubrovnika, Jeremijom Gagićem istoga obavijestio o turskom napadu na Vranjinu i Lesendro 16. i 17. X 1843. godine. Kaže da ih je napalo 12.000 turaka i da je u boju učestvovalo 15 lađa s topovima a bez topova od 50 do 60. Boj se najviše vodio „protiv moje kule, koja je bila na jedan osobiti kamen u vodi, u kojem je bilo zatvoreno 25 ljudi“. Kaže da su se hrabro borili ali su je Turci osvojili ubacivši „bombe“ od kojih je na licu mjesta poginulo 7 Crnogoraca a „18 ranjeno i ispečeno od bumba pohvataju Turci“.

Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, Cetinje, 2016, str. 142.

Da je Njegoš skovao prve crnogorske medalje i to medalju sa dvoglavim bijelim orlom i drugu, zlatnu, sa likom Miloša Obilića.

Pajović, A, *Iz istorije Crne Gore i Hercegovine*, 1876, str. 78.

Da je tek 1851. godine knjaz Danilo formirao vojničke jedinice u čete i bataljone, 1866. godine, knjaz Nikola je počeo sa preuređenjem vojske. U januaru 1871. godine, izašla je uredba o formaciji vojske a poslije veljeg rata 1876-78, izašla je nova uredba o formaciji vojske. Tada je podijeljena na prvu klasu i rezervu. Na prvi udžbenički skup 1881. godine, pozivani su oficiri na kurseve koji su trajali tri do četiri mjeseca. Do 1886. godine školovanih oficira u Crnoj Gori bilo je samo pet. Kasnije su školovani po raznim gradovima Evrope. Prvi put je otvorena pješadijska podoficirska škola 1885. godine. Iste godine otvorena je artiljerijska podoficirska škola koja je docnije pretvorena u artiljerijsku oficirsku školu. Na Cetinju je 1903. godine otvorena vojnička škola, po ugledu na rusko vojno učilište, a 1904. pionirska podoficirska škola, dok je 1906. godine na Cetinju otvorena sanitetska i telegrafaska podoficirska škola. Žandarmerijski kor od četiri čete ustanovljen je 1913. godine.

Bojović M. Veličko, *Članci i rasprave o Crnoj Gori*, Tuzla, 1936, str. 60-62.

Da je u prvom Omer-pašinom napadu na Crnu Gori 1852-1853. god. poginulo 4.500 turskih vojnika, a da je ranjeno oko 6.000. Zanimljivo je da su turske snage koje su napadale Crnu Goru bile brojnije nego što je Crna Gora u tom trenutku imala stanovnika.

Rotković, Radoslav, *Kratka ilustrovana istorija Crnogorskog naroda*, Cetinje, 1996. str. 145.

Da je knjaz Danilo 1852-1853. godine reorganizovao crnogorsku vojsku. Tada je izvršen i popis vojnih obveznika. Crna Gora je u tom trenutku raspolagala sa 9.700 za oružje slobodnih ljudi. Poslije 1858. godine broj vojnih obveznika povećan je na 13.400, sa oko 50 kapetana, 150 stotinaša, 150 barjaktara i 1.200 desečara.

Jović, Tanja, Jovičević, Milan, *Crnogorska vojska – organizacija i uniforme 1830. do 1914*, Cetinje, 2006, str. 21.

Da je „knjaz Danilo zaveo vojnu upravu i postavio nove starješine – desetare i stotinaše, a zaveo je bio i Krstonosce, koji su uzimati od najodvažnijih ljudi...“ koji su se morali obavezati da će ubiti najmanje jednog neprijatelja.

E. M. G. M, *Dolazak knjaza crnogorskog u Srbiju*, Beograd 1896, str. 15.

Da je po izvještaju ljubljanske policije od 24. III 1856. godine i svjedočenju sekretara knjaza Danila Milorada Medakovića, knjaz Danilo spemao atentat na cara austrijskog. Od tog nauma odvratio ga je sam Medaković.

Dorđević, Vladan, *Crna Gora i Austrija*, Beograd, 1924, str. 107.

Da je 200 Drobnjaka, 200 Jezeraca i 600 Šaranaca i drugih uskoka i ustaša u velikom boju zauzelo Đurđevića Taru 13. juna 1858. godine. U tom boju izginulo je mnogo Turaka, a Šaranci su zarobili veliku količinu oružja i stoku.

Pleme Šaranci, Beograd, 1961, str. 86.

Da su u jednom razgovoru dva brata Čengića (hercegovački nizami, prim. B. B), zaključili da ne mogu biti mirni dok oni (Crnogorci, prim. B. B) za sobom (imaju) Zekonju (knjaza Danila, prim. B.B) iz Cetinja. Zaključuju da „ako ne slomimo ono gnijezdo razbojnika, ni Vama mira, ni carskoj zemlji“.

Boj na Grahovcu, Zagreb, str. 56.

Da je Omer-paša došao u Zetu sa namjerom da napadne Crnu Goru. Knjaz Danilo mu je poslao fišek rekavši: „Ovo je cijena najboljoj glavi crnogorskoj.“ Bila je to poruka Omer-paši za megdan koji Omer-paša nije prihvatio.

E. M. G. M, *Dolazak knjaza crnogorskog u Srbiju, Beograd 1896, str. 14.*

Da je izaslanik ruskog Cara, Dolgoruki, na Cetinje izvršio smotru 2.000 vojnika. Vršeci smotru rekao je: „Ah, hrabri Crnogorci.“ Prenio je pozdrave Crnogorcima od uzvišenog Cara i rekao da će Crnogorci „među narodima biti još slavni nego što su bili do sada“. Tom prilikom donio je poklone Crnogorcima i članovima porodice Petrović.

Đorđević, Vladan, *Crna Gora i Austrija, Beograd, 1924, str. 290.*

Da je 1862. godine u bici na Šarance, turska vojska brojala oko 7.000 vojnika. U Pljevljima im se pridružilo još 3.000 vojnika, tako da je Šarance napalo 10.000 vojnika. Po kazivanju hroničara plemena Šaranci, Vula Kneževića, ukupni gubici turske vojske su bili oko 3.000 vojnika. Tom prilikom zaplijenjeno je sedam barjaka, znatna količina srebrnog begovskog oružja, razna oprema i 1.800 jahaćih konja.

Poleksić, Ljubo, *Boj u Šarancu 1862. godine, Beograd, 1963, str. 100-101.*

Da su se aprila 1867. godine na Cetinju, u „Velikoj Lokandi“, skupili crnogorski mladići sa ciljem da ovladaju vojnim naukama. Nažalost, brzo su se i razili jer se pojavila kolera koja je u tom periodu harala Crnom Gorom.

Plamenac, Rade Turov, *Memoari, I dio, str. 195.*

Da je ustanak u Boki od 1869. godine, po austrogarskom konzulu iz Skadra Baronu Hanu, podstrekavala Crna Gora sa naoružanjem i „punom kasom“.

Milutinović, Kosta, *Bokeljski ustanak i Vagnerova afera*, Cetinje, 1959.

Da je Crna Gora jedna od dvije evropske zemlje koja se suprotstavila moćnom Napoleonu Bonaparti koji je nezadrživo osvajao Evropu. U bijesu i očaju rekao je da će promijeniti ime Crne Gore u „Monterosso“ aludirajući da će njen narod platiti krvlju svoju slobodu.

Trevor, Roj, *Montenegro zemlja ratnika*, Beograd, 1990, str. 16.

Da su Crnogorci dovodili Turke do očaja hrabrim držanjem. Zbog toga je jednom „svemoćni Sultan“ rekao: „Zar će ovaj majušni narod zadržavati moć islama?!“

Trevor, Roj, *Montenegro zemlja ratnika*, Beograd, 1990, str. 16.

Da je Trevor Crnogorce zvao „sinovi krša“. Vidio ih je kao hrabre ljude koji su cijenili slobodu više od svega. Jedan Crnogorac mu je jednom rekao: „Ako moramo umrijeti, onda neka umremo za slobodu, za naše domove, za djecu naše djece“.

Trevor, Roj, *Montenegro zemlja ratnika*, Beograd, 1990, str. 16.

Da su Crnogorke poslije pogibije svojih muževa u mnogim slučajevima nastavljale da se bore, sve dok i one ne bi bile ubijene.

Trevor; Roj, *Montenegro zemlja ratnika*, Beograd, 1990, str. 16.

Da je 1871. godine izvršen novi popis vojnih obveznika i to od 16 do 60 godina starosti. Popisano je ukupno 16.700 vojnika. Od tog broja vojnika formirano je 23 bataljona pješadije, 6 bataljona garde i 1 brdska baterija. Bataljoni su raspoređeni u šest brigada: I Katunska sa bataljonima – a) Njeguško-

cetinjskim, b) Cucko-čekličkim, c) Čevsko-bjeličkim, d) Komsko-zagaračkim; II Hercegovska - a) Grahovsko-rudinski, b) Pješivački, c) Župsko-lukovački i d) Drobnjački; III Bjelopavlički - 1. Martiničko-brajevički, 2. Petrušinski, IV Pavkovičko-bratonožičko-rovački - 1. Piperski, 2. Bratonožički 3. Rovački; V Moračko-vasojevička - 1. Donjomorački, 2. Gornjomorački, 3. Ljevorečki i 4. Kraljski; VI Riječko-crmnička - 1. Ceklinski, 2. Ljubotinjski, 3. Gornjocrmnički i 4. Donjocrmnički.

Jović, Tanja, Jovićević, Milan, *Crnogorska vojska - organizacija i uniforme 1830. do 1914*, Cetinje, 2006, str. 40.

Da su dvojica katolika, don Ivan Musić i don Božo Petešić sa svojom pastvom učestvovali u Hercegovskom ustanaku i to na strani Crnogorske vojske. Musić je dobio titulu crnogorskog vojvode.

Pajović, A., *Iz istorije Crne Gore i Hercegovine*, 1876, str. 165.

Da je u bici na Fundini 2. avgusta 1876. godine Novak Milošev, knjažev tjelohranitelj posjekao 17 turskih glava, a Vuk Popović, sin popa Zeka, 6.

Popović, A., *Iz istorije Crne Gore i Hercegovine*, 1876, str. 327.

Da je Anđelija, ćerka Marka Miljanova oca pratila u svakom boju pa i u onim najžešćim. Autor za Anđeliju kaže da je „po junaštvu pravi momak“.

Pajović, A., *Iz istorije Crne Gore i Hercegovine*, 1876, str. 353, 364.

Da je Bar od Turaka oslobođen 1877. godine. Grad su hrabro branili dva mjeseca turski vojnici koji su na kraju morali predati grad. Crnogorsku vojsku predvodio je lično knjaz Nikola.

Ivelić, Mitar, *Zemljopis knjaževine Crne Gore*, Cetinje, 1894, str. 14.

Da su poslije Berlinskog kongresa 1878. godine, crnogorske vojne grbove radili domaći majstori Pero Fatić i Jovan Andrić

zlatari iz Podgorice, i Pero Šindulić iz Kotora.

Jović, Tanja, Jovićević, Milan, *Crnogorska vojska - organizacija i uniforme 1830. do 1914*, Cetinje, 2006, str. 63.

Da je 1880. godine knjaz Nikola naredio da se crnogorska vojska popiše i uredi. Vojska je podijeljena na prvu i drugu klasu. Sa novodobijenim krajevima formirana su 42 bataljona, od kojih su četiri bila popunjena muslimanskim življem. Vojska se podučavala u slobodarskom „duhu crnogorskom“.

Rakočević, Novica, *Vrijeme knjaza i kralja Nikole 1878-1918*, Beograd, 2006, str. 85.

Da je 1884. godine crnogorska vojska popunjena sa 150 vojnika iz Ulcinja. Toliki broj vojnika dali su i grad Bar i pleme Mrkojevići. Oni su nešto kasnije prihvatili knjažev predlog pa su umjesto služenja vojke plaćali „godišnji nizam“ koji je iznosio 6 fiorina po godini za sve muškarce od 18 do 50 godina.

Popović, Sima Vojvoda, *Memoari*, Cetinje – Podgorica, 1995, str. 572.

Da je knjaz Nikola prilikom oslobađanja novih teritorija svoje podanike hrabrio riječima: „Crnogorci! Ako nas stara sreća posluži i ako vaše mišice budu kretale, ono junačko srce, koje je u vama vazda kucalo, te dobijemo ove nepregledne ravnice i one tvrde gradove – vjerujte svome gospodaru – da nikome više neće ‘ljeba manjkati’“. (Mislio je na nikšićko i ćemovsko polje, plodnu Zetu, gradove Bar, Ulcinj, Kolašin i druga mjesta koje su Crnogorci oslobađali, prim. B. B).

Backović, Marko, *Crna Gora pri kraju devetnajestog vijeka*, Beograd, 1895, str. 3.

Da je jedna Crnogorka, kad joj je sin pobjegao sa bojnog polja uzela pušku koju je donio sa sobom i istom ga izudarala govoreći „umri rđo kako ne valja, kad nećeš da živiš kako valja“.

Ruvarac, Ilarion, *Montenegrina*, Sremski Karlovci, 1897, str. 27.

Da je crnogorska vojska bila prva oružana snaga na Balkanu koja je 1895. godine u svoje naoružanje uvela mitraljeze. Bili su to mitraljezi *Getling-Gorlov*.

Martinović, Srđa, *Crnogorska vojska 1854-1916*, Podgorica, 2018.

Da je 1895. godine u Podgorici otvorena prva podoficirska škola u Grnoj Gori. Prvi bataljon Stajaće vojske pozvan je na vježbanje 2. avgusta 1896. godine. Taj se datum smatra početkom službe u redovnoj vojsci. Na svečanosti, kralj Nikola je održao oficirima svečani govor u kome je podvukao da vojsku poučavaju u „duhu crnogorskom na sve one dopune vještine, reda i znanja, koje nova škola iziskuje...“

Rakočević, Novica, *Vrijeme knjaza i kralja Nikole 1878-1918. godine*, Beograd, 2006, str. 128.

Da je jula 1895. godine, počela izgradnja vojnog stana na Cetinju. Isti je završen avgusta 1896. godine, a koštao je 77.825 fiorina. Služio je za smještaj i potrebe Stajaće i Vojničke škole.

Martinović, Srđa, *Crnogorska vojska 1854-1916*, Podgorica, 2018, str. 56.

Da su 1896. godine u sastavu Stajaće vojske na Cetinju, od samog početka služili i vojnici muslimanske vjeroispovijesti. Ukupno ih je bilo 29 i to iz ulcinjskog 7, mrkojevičkog 7, barskog polubataljona 3, Krajinskog 4 i Podgoričkog bataljona 8.

Martinović, Srđa, *Crnogorska vojska 1854-1916*, Podgorica, 2018, str. 60.

Da su gubici crnogorske vojske u I balkanskom ratu iznosili: poginulih 2.430, umrlih od rana i bolesti 406, ranjenih 6.662 - ukupno 9.438. U II balkanskom ratu, crnogorska vojska, pod

komandom Janka Vukotića, poslala je Dečanski korpus sa 12.802 vojnika, 24 mitraljeza i 6 topova. Po završetku rata, gubici Dečanskog odreda iznosili su 240 poginulih i 721 ranjenih.

Rakočević, Novica, *Vrijeme knjaza i kralja Nikole 1878–1918*, Beograd, 2006, str. 85.

Da je crnogorska vojska 1904. godine, u cilju uštede, a na zaprepašćenje vlasnika, njemačke fabrike, naručila Maksim mitraljeze bez grudobrana i zaštite.

Martinović, Srđa, *Crnogorska vojska 1854–1916*, Podgorica, 2018.

Da su na Cetinju 1903. godine izašla „Pravila unutrašnje službe za vojničku školu“.

Da je Ministarstvo vojno 1905. godine na prijedlog ministra V. Plamenca donijelo privremena pješadiska „Egzercirana pravila“. Po tim pravilima se crnogorska vojska obučavala i upravljala.

Da su na Cetinju 1906. godine u izdanju Ministarstva vojnog izašli „Privremeni popisi o uređenju vojske“.

Da je Crna Gora prve mitraljeze marke „Maksim“ nabavila u Njemačkoj 1906. godine. Godine 1913. kupljeno je 50 mitraljeza. Maja 1910. stupio je na snagu Zakon o ustrojstvu crnogorske vojske po kome se ona podijelila na tri klase: regruti od 18 do 20 godina starosti, aktivna vojska od 20 do 52 godine i rezervni sastav od 52 do 62 godine starosti.

Rakočević, Novica, *Vrijeme knjaza i kralja Nikole 1878–1918*, Beograd, 2006, str. 129.

Da je kralj Nikola u govoru prvoj klasi proizvedenih oficira između ostalog rekao: „Znanje i red, koji ste stekli, blagotvorno će djelovati na vaše potčinjene, no ih unesite savjesno u redove moje vojske pa će te biti ponosni i vi i oni, a naša draga

postojbina biće čvrsta i slavna...“.

Radonjić, Radovan, *Crnogorska retorika*, Podgorica, 2011. str. 372.

Da se po pisanju dr Pera Šoća (ministar u vladi kralja Nikole, doktor istorijskih nauka, prim. BB) „Crnogorska krv lila i u redovima viteške i bratske srbijanske vojske, u jugoslovenskim legijama, u ruskoj vojsci, kao i na japanskom frontu u redovima kanadske vojske, engleske jugoafrikanske vojske i u francuskoj Stranačkoj legiji“. Na svim tim frontovima ostali su upamćeni kao hrabri i odvažni borci.

Šoć, Pero Đ., *Crna Gora za proboj solunskog fronta*, Beograd, 1929, str. 9.

Da je na Cetinju 1910. godine izašla knjiga „Pravila za obuku vojske u gimnastici“.

Da je na Cetinju 1910. godine izašla knjiga u izdanju Ministarstva vojnog „Nastava za gađanje iz puške i revolvera sa tablicama“.

Da je Mihailo Vučinić bio prvi Crnogorac koji je dobio čin divizijara. On je ovaj čin dobio u 75. godini života, iste godine kada je i umro 1910. godine. Poslije njega 1914. godine, ovaj čin su ponijeli serdar Janko Vukotić, Mitar Martinović i vojvode Lakić Vojvodić i Đuro Petrović. U crnogorskoj vojsci postojali su još činovi: potporučnik, poručnik, kapetan, komandir, brigadir.

Rakočević, Novica, *Vrijeme knjaza i kralja Nikole 1878–1918*, Beograd, 2006, str. 130.

Da je na Cetinju 1911. godine izašla knjiga Pol Simona *Obrazovanje oficira* sa podnaslovom „Obuka trupa i nacionalna moć“. Knjigu je sa francuskog jezika preveo Milan J. Pavlović (sin Jovana Pavlovića, prim. B. B).

Što je Bajova „šiba“? Bajova (Pivljanin) šiba je po M. Šobajiću mali top. Bila je to poduža puška „debela kao čovječija noga iza koljena, teška oko 20 oka. Nosila su je birana momčad (snažna) i to redom. Na nju je bila gvozdена kuka koja se zakučuje pri pucanju za kamen ili za drvo da ne bi skočila od zora. Od nje su se neprijatelji izuzetno plašili.“

Matica, Podgorica, proljeće 2016, str. 415.

Da su Crnogorke u ratovima za slobodu pratile svoje najbliže i da su u tim ratovima često i stradale. Dr Sreter u svojoj knjizi opisuje jednu osamnaestogodišnju djevojku koja je zadobila u borbama kod Kira tri prostrijelne rane, od kojih jednu u obraz. Opisuje i druge slučajeve đe su mnoge djevojke bile ranjene i koje su, nažalost, od tih posljedica stradale.

Zapažanja vojnog ljekara prilikom boravka u Crnoj Gori dr filozofije i medicine Hermana fon Srettera, Cetinje 2007, str. 53–55.

Da je Prenk Kola, počasni ađutant knjaza Nikole, bio nosilac ađutantskog grba zvanog „senatorski“.

Oraovac, Tomo P, *Arbanaško pitanje i srpsko pravo*, Beograd 1913, str. 13–14.

Da su mnogi Crnogorci bili vrlo vješti u liječenju (vidanju) rana i da su te vještine prenošene sa oca na sina. Ranjenicima nijesu davali da piju tečnost osim rakije koju su trošili u velikim količinama tako da su ranjenici prosto bili opijani. Tako su lakše mogli „roljati“ po njihovim ranama „tražeći puščana zrna“. Ranjenici pri ovom tretmanu nijesu puštali ni glasa.

Karadžić Stefanović, Vuk, *Crna Gora i Crnogorci*, Podgorica, 2017, str. 113.

Što je rekao Esad-paša prilikom predaje ključeva Skadra 24. 04. 1913. godine prijestolonasljedniku Danilu? Rekao je da je

utješeno što je pobijeđen „od hrabrijeg neprijatelja, najjunačkijeg što ga ima na svijetu“.

Rotković, Radoslav, *Kratka ilustrovana istorija crnogorskog naroda*, Cetinje, 1996, str. 185.

Da je crnogorska vojska bila jedina armija na svijetu, u kojoj je svaki vojnik pored pješadijskog naoružanja imao i lično revolversko naoružanje.

Martinović, Srđa, *Crnogorska vojska 1854–1916*, Podgorica, 2018.

Da su za vrijeme vladavine knjaza Nikole, crnogorski vojnici vojno obrazovanje sticali na prestižnim stranim akademijama: Italije, Rusije, Austrije, Osmanskog carstva, Bugarske, Rumunije i Francuske.

Martinović, Srđa, *Crnogorska vojska 1854–1916*, Podgorica, 2018.

Da je bečki proizvođač pištolja *Gasser* po sugestijama sa Cetinja morao unijeti manje tehničke izmjene. Naime, morali su na koricama pištolja staviti inicijale NI sa krunom. Taj tip pištolja nazvan je: „Crnogorski revolver“.

Jović, Tanja, Jovićević, Milan, *Crnogorska vojska – organizacija i uniforme 1830. do 1914*, Cetinje, 2006, str. 51.

Da je legendarni svjetski konstruktor i vlasnik fabrike oružja George Luger za sebe često govorio, da se osjeća „polu-Crnogorcem“ jer mu je majka bila iz Crne Gore.

Martinović, Srđa, *Crnogorska vojska 1854–1916*, Podgorica, 2018.

Da je crnogorska vojska bila poručila od jednog stranog trgovca nove vojničke kaiševe. Sa kvalitetom tih kaiševa nije se složio ministar vojni Ilija Plamenac. Nezadovoljstvo je izkazao riječima: „Saftijan s kojim je kaiš obložen, iako je na oči videt da je lijep, ipak je toliko slab da kaiš duže štrampace ne bi

mogao izdržati. „Zbog toga Plamenac zahtijeva da se kaiš pravi bez ikakvih ukrasa“.

Jović, Tanja, Jovićević, Milan, *Crnogorska vojska – organizacija i uniforme 1830. do 1914*, Cetinje, 2006, str. 47.

Da je Crnogorac postajao komandir tek kad to zasluži djelima. Tako je zabilježeno da je jedan dječak od trinaest godina postao komandir poslije iskazane hrabrosti na Grahovcu.

Martinović, Srđa, *Crnogorska vojska 1854–1916*, Podgorica, 2018, str. 20.

Da je crnogorska vojska imala 45 plemenskih kapetana, 160 stotinaša, 160 barjaktara i 1.600 desečara.

Martinović, Srđa, *Crnogorska vojska 1854–1916*, Podgorica, 2018, str. 29.

Da su „Crnogorci uvijek vojevali sa svojom puškom i o svojoj brašanici, koju im nose žene za njima“.

Dučić, N, *Crna Gora – bilješke*, Beograd, 1874, str. 82.

Da je o crnogorskom čojstvu i hrabrosti zabilježeno puno anegdota. Jedna od njih glasi:

„Skadarski paša upita Crnogreca kojega je htio objesiti:

‘Jesi li Crnogorče, jesi li imao težeg momenta od ovoga?’

‘Jesam pašo. Jednom prilikom kada mi je došao gost u kuću, nijesam mu imao ništa dati, pa mi to bješe teže od ove smrti’, odgovorio je Crnogorac.“

Spomenica proslave 25-te godišnjice bitke na Mojkovcu, Beograd – Mojkovac, 1940–1941, str. 62.

Da su 1911. godine na Cetinju izašli „Propisi o ljekarskom pregledu mladića koji su izabrani da se prime u Kraljevski kadetski korpus na Cetinju“.

Da je kralj Nikola 1912. god. u oči balkanskih ratova izdao proglaš u kojem se između ostalog kaže: „Za mnom, junaci, da ruku pružimo braći u nevolji kao i viteškoj Malesiji, koja se evodvije godine lavovski bori za svoje pravo, slobodu i sjedinjenje sa Crnom Gorom.“

Radonjić, Radovan, *Crnogorska retorika*, Podgorica, 2011, str. 357.

Da je 1914. godine na Cetinju izašao „Zakon o sudskom postupku vojnih sudova u mobilnom i ratnom stanju“.

Da su se Crnogorci odazivali na vojne pozive u procentima sto posto. Pozivanju se nijesu odazivali oni koji su „išli za zaradom“ van granica Crne Gore. Prijavljivali su se i oni koji nijesu dobijali pozive, a to su starci i djeca.

Spomenica proslave 25-te godišnjice bitke na Mojkovcu, Beograd – Mojkovac, 1940–1941, str. 61.

Da je u Prvom svjetskom ratu 40.000 Crnogoraca, držalo front od preko 500 km pune dvije godine, sve do sloma srbijanske vojske. Iako je ratovala sa znatno brojnijim neprijateljem, tehnički opremljenijim, crnogorska vojska junačkim držanjem u jednom trenutku je krenula u ofanzivu i doprla čak do Sarajeva, Romanije i Pala.

Bojović M. Veličko, *Članci i rasprave o Crnoj Gori*, Tuzla, 1936, str. 63–64.

Da su Lovćen 1915/1916. godine austrougarske trupe napale sa 15.000 vojnika i 800 topova.

Radović, Radovan, *Crna Gora u svetskom ratu*, Beograd, 1928, str. 16.

Da je u odbrani Lovćena 1916. godine, učestvovala i jedna četa Francuza koja se zatekla u Skadru u okviru međunarodne posade. Ova četa „po objavi rata“ dodijeljena je kao počasna straža kralju Nikoli.

Bojović M. Veličko, *Članci i rasprave o Crnoj Gori*, Tuzla, 1936, str. 107.

Da je srpski akademik i general, Živko Pavlović, crnogorsku vojsku pod Skadrom opisao riječima: „Moral kod crnogorske vojske bio je na velikoj visini. On je bio najveći i nepresušni izvor njene snage. To je naše junačko pleme zapojeno tradicionalnim junaštvom i svoje herojske prošlosti rijetkim ponosom i osjetljivošću... “

Donović, Nikola, *Crna Gora pre i posle ujedinjenja*, Beograd, 1939, str. 76.

Da su Crnogorci kad bi ostali bez municije nastavljali bojeve noževima uz poklič „Ha! Ko je Crnogorac“.

Nenadović, Ljuba P, *O Crnogorcima*, Novi Sad, 1889, str. 14.

Da su crnogorski oficiri koji su 1916-1918. godine bili u mađarskom logoru Boldogasonu napisali sljedeću izjavu: „Zaklinjemo se našim dosada neokaljanim oružjem, sjenima naše braće palim na poljanama časti, suzama samohranih majki, čiji su sinovi pali na poljanama časti za junačku slobodu, da neće mirovati dok vinovnik poniženja crnogorskog vojnika ne iskusi zasluženu kaznu.“

Radović, Radovan, *Crna Gora u svetskom ratu*, Beograd, 1928, str. 16.

Da se Krsto Zrnov Popović u jednom govoru obratio braći Crnogorcima riječima: „Crnogorci, ne dajte da nestane naš narod. Možda smo još na vrijeme, ali je potonji čas, da pregnemo složno koliko ko može da spasimo narod i našu zavedenu omladinu, koja je na žalost postala plijen tuđih agenata i neprijatelja našeg naroda.“

Radonjić, Radovan, *Crnogorska retorika*, Podgorica, 2011, str. 365.

Da je pješadijski pukovnik Radovan S. Radović studijom *Crna Gora u svetskom ratu* na veoma argumentovan način negirao sve optužbe na račun crnogorske vojske od strane armijskog generala Petra Pešića i V. Čorovića koji su ustvrdili da su Crnogorci „ženski branili“ Lovćen u Prvom svjetskom ratu.

Dva Petrovića Njegoša: Vladika Danilo Petrović i knjaz Nikola I, Beograd, 1896, str. 7.

Da su „oružje časti“ zasluživali ugledni pojedinci koji su dobijali skupocjene primjerke oružja. Bio je to običaj koji je naslijeđen još od vremena crnogorskih mitropolita koji su davali zaslužnim ljudima najbolje oružje.

Jović, Tanja, Jovičević, Milan, *Crnogorska vojska – organizacija i uniforme 1830. do 1914*, Cetinje, 2006, str. 24.

Da je jedna hamburška fabrika za proizvodnju obuće poslala Crnoj Gori ponudu za opremanje crnogorske vojske sa 60.000 pari „crevalja“. Ponuda nije prihvaćena iz više razloga, a jedan je „da (je) opanke pod crnogorskim terenskim uslovima bilo teško uspješno zamijeniti s drugom vrstom obuće“.

Jović, Tanja, Jovičević, Milan, *Crnogorska vojska – organizacija i uniforme 1830. do 1914*, Cetinje, 2006, str. 49.

Da je Medo Salagić sa Cetinja, uradio za potrebe vojne muzike dobar dio uniformi. Radio je džamadane, gornje gaće od „raše“ nabavljene u Dubrovniku itd. Kabanice za vojnu muziku su nabavljane od Petra Čuka, a cipele od podgoričkih majstora Koristić i Lisičić. Kasnije su „crevlje na vezanje“ nabavljene iz Beča od Karla Ahornera.

Jović, Tanja, Jovičević, Milan, *Crnogorska vojska – organizacija i uniforme 1830. do 1914*, Cetinje, 2006, str. 51.

T

7 research

7 Opinions of Montenegrin citizens about historical events and values

51 prism

51 Development of public policies in Montenegro
Radenko Šćekić

77 meridians

77 Globalisational *gleichschaltung*
Bojan Jovanović

97 Euroscepticism in the countries of the former Yugoslavia
Ksenija Borilović

Z

W

T

121 history

121 Political causes of resistance and protest in Montenegro (Zeta County) 1929–1935.
Novak Adžić

143 Life in Montenegrin towns from the beginning of the Ottoman rule until the liberation in 1878
Jovan Muhadinović

185 The Ministry of War and auxiliary bodies of the Principality and the Kingdom of Montenegro
Srđa Martinović

Z

O

313 literature

313 Light of the Microcosm between the West and the East
Alberto Casella

O

Literary resistance to transition- 335
al dehumanization (on the work
of Dragan Radulović)

Sonja Stojmenska-Elzeser

Miodrag Bulatović's novel *The 343*
Red Rooster Flies Heavenwards
from the angle of literary theories

Bojana Pržić

Translation theory as one of the 365
discourses of modernism

Marijana Terić

toponymy 385

The surnames of Šekular 385

Draško Došnjak

film 399

Violent ending of life in 399

Haneke's films

Love and Happy End

Žarko Martinović

television 433

The television world of 433

Živko Nikolić

Snežana Rakonjac

agriculture 451

Transformation of the agrarian 451
community in Zeta during the
time of Socialist Montenegro

Ivan Tepavčević

Wine trade in Montenegro 465

1800–1914

Svetozar Savić

T

533 education

533 Biology classes in Montenegrin schools 1834–1916
Milica Vušurović

Z

569 analytical psychology

569 Jung's descent into the under-world of consciousness
Ilija Kapičić

E

595 essay

595 The century of lonely people
Željko Rutović

605 The idleness of leisure – the hopelessness of culture
Dušan Pejaković

T

615 genetics

615 The origin of peoples, genes and haplotypes
Slobodan Jovanović

Z

635 ecology

635 The largest fusion reactor in the world
Branislav Radonjić

O

593 archive

593 It was recorded (9)
Branko Borilović

U
